

2006
500e

česko-slovenská
historická
ročenka

ČESKO-SLOVENSKÁ
HISTORICKÁ
ROČENKA, 2006

ČESKO-SLOVENSKÁ
HISTORICKÁ
ROČENKA

2006

ISSN 1582-0363

**ČESKO-SLOVENSKÁ
HISTORICKÁ
ROČENKA**

2006

Brno 2006

Česko-slovenská historická ročenka 2006

Vydává Česko-slovenská/Slovensko-česká komise historiků
ve Vydavatelství Masarykovy univerzity

Redakční rada:

Vojtech ČELKO
Vladimír GONĚC – předseda
Roman HOLEC
Ivan KAMENEC
Dušan KOVÁČ
Robert KVAČEK
Vilém PREČAN
Jindřich SCHULZ

Toto vydání bylo umožněno za podpory **Grantové agentury ČR**
(reg. č. 409/05/2028).

© Masarykova univerzita, 2006

ISBN 80–210–4188–9
ISSN 1214–8334

OBSAH

CONTENTS — INHALT

PROTOKOLY

Materiály zo Slovensko-českého historického fóra „Slovenská historiografia po roku 1989“

Dušan Kováč: Slovenská historiografia po roku 1989: koncepcie, problémy	11
<i>Slovak Historiography after 1989: Conception and Problems</i>	16
Daniela Dvořáková: Historiografia stredovekých dejín (po roku 1989)	17
<i>The Historiography of Medieval History</i>	20
Peter Švorc: Historiografia moderných a najnovších dejín Slovenska	21
<i>The Historiography of Modern and Recent Slovak History</i>	39
Roman Holec: Hospodárske dejiny na Slovensku – stav a problémy výskumu	41
<i>Economic History in Slovakia: The State of Affairs and Research Problems</i>	58
Gabriela Dudeková: Problémy výskumu sociálnych dejín na Slovensku	59
<i>Issues of Social History Research in Slovakia</i>	72
Tatiana Ivantyšinová: Slovenská historiografia všeobecných dejín po roku 1989	73
<i>The Historiography of General History in Slovakia after 1989</i>	87
Martin Pekár: Stav a problémy výskumu regionálnych dejín na Slovensku v rokoch 1989–2005	89
<i>The State of Research in Regional History in Slovakia</i>	97
Vojtech Dangl: Vojenská historiografia na Slovensku po roku 1989	99
<i>Military Historiography in Slovakia after 1989</i>	108
Valerián Bystrický: Projekt „Slovensko v 20. storočí“	109
<i>The “Slovakia in the 20th Century” Project</i>	116
Ivan Kamenec: Slovenská historiografia a historické vedomie po roku 1989	117
<i>Slovak Historiography and Historical Consciousness after 1989</i>	127
Alžbeta Sedláková: Bibliografia slovenskej historiografie po roku 1989	129
<i>Bibliography of Slovak Historiography after 1989</i>	130

Materiály zo seminára „Cirkev a formovanie občianskej spoločnosti“

Daniel Pastirčák: Otvorená cirkev v otvorenej spoločnosti	133
<i>An Open Church and Open Society</i>	142
Pavel Marek: Cirkve a česká společnost v 19. a na počátku 20. století	143
<i>The Church in Czech Society in the 19th and Early 20th Centuries</i>	154

Roman Holec: Úloha katolíckej cirkvi pri formovaní občianskej spoločnosti na Slovensku	155
<i>The Role of the Catholic Church in the Formation of a Civil Society in Slovakia</i>	173
Daniela Kodajová: Cirkev, človek a spoločnosť na prahu 20. storočia	175
<i>The Church, People and Society at the Turn of the 20th Century</i>	183
Miloš Trapl: Spoločnosť a cirkev v českých zemích (1900–1945)	185
<i>Society and the Church in the Czech Lands (1900–1945)</i>	206
Jakub S. Trojan: Stručný prehľad cirkevne politické situácie u nás od roku 1948	207
<i>A Brief Review of the Political Situation of Churches in Czechoslovakia after 1948</i>	223
Milena Sokolová: Evanjelická a. v. cirkev v politických súradniciach Slovenska v medzivojnovom období	225
<i>The Protestant Church (Augsburg Confession) in the Political Constellation of Slovakia during the Inter-war Period</i>	235
Martin Holák: Katolícka cirkev v politike Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (1918–1938)	237
<i>The Catholic Church in the Policies of Hlinka's Slovak People's Party</i>	250

Materiály ze semináře „Svět a Československo od krize ke krizi“

Robert Kvaček: Úvodem	253
Robert Kvaček: Podoby studené války	255
<i>Forms of the Cold War</i>	260
Dalibor Státník: Sociálně politická situace v Československu 1956–1962.	
Jak Československo vypadalo, jak žilo a co si myslelo	261
<i>The Social Political Situation in Czechoslovakia, 1952–62. What Czechoslovakia Was Like, How People Lived and What They Thought</i>	279
Juraj Marušiak: Slovenská spoločnosť v druhej polovici päťdesiatych rokov	281
<i>Slovak Society in the Second Half of the 1950s</i>	302
Jan Rychlík: Recidiva boje proti tzv. buržoaznému nacionalismu v letech 1956–1962	303
<i>Repeat of the Battle Against So-called Bourgeois Nationalism 1956–1962</i>	314
Miroslav Londák: Prvá kríza komunistického režimu v Československu a problémy druhej investičnej vlny	315
<i>The Communist Regime's First Crisis in Czechoslovakia and Problems of the Second Investment Wave</i>	327
Soudobé dějiny na slovenských a českých školách – úvodní vystoupení (Hana Mlynářčiková, Adelaida Mezeiová, Alena Adamíková) a shrnutí diskuse (Zdeněk Beneš)	329
<i>Contemporary History in Czech and Slovak Schools</i>	338

ŠTÚDIE

Katarína Zavacká: Právo na ceste Slovenska od demokracie k totalite (Slovensko od 6. októbra 1938 do 14. marca 1939)	341
<i>Law on Slovakia's Path from Democracy to Totalitarianism</i>	382
Zdeněk Beneš: Historická věda a její veřejné prostory	383
<i>Historical Science and its Public Space</i>	392

BLAHOŽELÁME

Vojtech Čelko šesťdesiatročný (Ivan Kamenec)	395
PhDr. Vojtech Čelko – 60 (Robert Kvaček)	396

ZO ŽIVOTA KOMISIE

Česko-slovenská komisia historikov v roku 2006 (Roman Holec)	401
--	-----

RECENZIE. KRITIKA

Kapitoly zo života a verejnej činnosti slovenského a československého politika Juraja Slávika Neresnického (Ivan Kamenec)	405
Odišiel komunizmus spolu s dvadsiatym storočím do „prepadliska dejín“? (Xénia Šuchová)	407
Drahomír Jančík – Eduard Kubů: Arizace a arizátoři. Drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–45) (Martin Macko)	412
Karel Kaplan: Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956. (Xénia Šuchová)	416
Jerzy Tomaszewski: Czechy i Słowacja (Jana Tulkisová)	417
Německé menšiny v právních normách 1938–1948. Československo ve srovnání s vybranými evropskými zeměmi (eds. J. Pešek, O. Tůma, M. Kittel, H. Möller) (Vladimír Goněc)	421
Holokaust na Slovensku v Terezínských štúdiách a dokumentoch (Jana Tulkisová)	423
Druhý zväzok reedície Samizdatu Jozefa Jablonického (Vojtech Čelko)	427

Z VEDECKÉHO ŽIVOTA

Šestnáctý liberecký seminář (Robert Kvaček)	435
---	-----

PROTOKOLY

Slovensko-české historické fórum

SLOVENSKÁ HISTORIOGRAFIA PO ROKU 1989

Olomouc, 8.–9. novembra 2005

Usporiadali: Slovensko-česká komisia historikov
Filozofická fakulta Univerzity Palackého

SLOVENSKÁ HISTORIOGRAFIA PO ROKU 1989¹: KONCEPCIE, PROBLÉMY

Dušan Kováč

Niet ani najmenších pochyb o tom, že rok 1989 znamenal pre slovenskú historiografiu zásadný medzník. Zatiaľ čo pred rokom 1989 bola historiografia oficiálne vyhlásená za ideologickú disciplínu a tak bola aj posudzovaná a komunistickou stranou riadená, po roku 1989, nie bez problémov a nie vždy jednoznačne, ale v konečnom dôsledku predsa len hlavné slovo v organizovaní odbornej historiografie prešlo do rúk samotných odborníkov – historikov. Najviditeľnejšie boli pokusy ovládnuť historiografiu zo strany nacionalistickej ideológie, predovšetkým neofudáckej proveniencie. Tieto tendencie zosilneli hlavne po roku 1993, keď sa otvorene začalo hlásať, že vznik samostatného slovenského štátu vytvoril situáciu, keď sa celá historiografia „musí prepísať a preorientovať“ tak, aby ukazovala cestu k slovenskej štátnosti. Vznikli aj edície dokumentov, ktoré už svojim názvom vnucovali túto ideu, čo bolo nesporne znásilňovanie slovenských dejín, vnášanie do nich akejsi pridanej hodnoty slovenskej štátnosti, ktorá v nich nebola, aj keď samotné vydanie dokumentov malo aj pozitívne aspekty.² V tom čase došlo aj k pokusu ovládnuť odborné historické pracovisko SAV – Historický ústav, ktorý mal a má nesporne kľúčovú pozíciu v historickom výskume, a podriadiť ho nacionalistickej kontrole Matice slovenskej. Paralelne došlo aj k pokusu ovládnuť vyučovanie dejepisu na školách. Extrémne nacionalistickou politickou stranou – Slovenskou národnou stranou – vedené ministerstvo školstva rozposlalo na svoje náklady na všetky školy xenofóbnu, na nízkej odbornej úrovni napísanú a nacionalisticky orientovanú chronológiu slovenských dejín.³ Bol to práve Historický ústav SAV, ktorý sa proti tomuto postupu verejne ohradil.⁴ Nebolo to teda úplne jednoduché obdobie, ale dá sa povedať, že odborná slovenská historiografia si v zásade, predovšetkým na SAV a na väčšine slovenských vysokých škôl, udržala pozíciu nezávislej odbornej disciplíny, ktorá si sama formuluje svoje témy i metódy svojej práce.

¹ Na túto tému publikoval autor viacero prác, v ktorých sú problémy širšie rozvedené. Pozri: KOVÁČ, D.: Die slowakische Historiographie nach 1989. Aktiva, Probleme, Perspektiven, in: *Bohemia* 37, 1996, č. 1, s. 169–174; tenže: Paradoxa und Dilemmata der postkommunistischen Geschichtsschreibung, in: IVANIŠEVIČ, A. – KAPPELER, A. – LUKAN, W. – SUPPAN, A. (eds.), *Klio ohne Fesseln? Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus*, Wien–Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford 2002, s. 15–42; tenže: Zamyslenie sa nad slovenskou historiografiou deväťdesiatych rokov, in: *Česko-slovenská historická ročenka* 2003, Brno 2003, 225–232; tenže, *Historiografia moderných slovenských dejín po roku 1989*, in: *Česko-slovenská historická ročenka* 2003, Brno 2003, s. 263–274; tenže: How Slovak Historiography is Coming to Terms with a „Dual Past“, in: BOREJSZA, J. – ZIEMER, K. (eds.), *Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe. Legacies and Lessons from the Twentieth Century*, New York–Oxford 2005, s. 106–122.

² Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I., II., Bratislava (1998).

³ ĐURICA, M. S.: *Dejiny Slovenska a Slovákov*, 2 rozšírené vydanie, Bratislava 1996.

⁴ Materiál publikovaný v dennej tlači a tiež in: *Studia historica Nitrensia* 5, 1996, s. 285–191.

Inou otázkou je, že slovenská historiografia po roku 1989 nevznikla a nemohla vzniknúť na zelenej lúke a nemohla začať od roku 1990, či od bodu nula. Musela sa vyrovnávať s celou svojou doterajšou minulosťou, aj keď na odbornej úrovni sa práve dejiny slovenskej historiografie stali, a vlastne stále do určitej miery sú, Popoluškou vo svojom vlastnom odbore.⁵ Určitou výnimkou je viac faktograficky orientovaná prešovská skupina vedená Michalom Otčenášom a v poslednej dobe vzniklo malé centrum dejín slovenskej historiografie aj v Historickom ústave SAV.

Slovenská historiografia dlhé roky trpela neskorou profesionalizáciou. V čase, keď sa historiografia stávala všade vo svete samostatnou disciplínou rozvíjanou na vysokých školách, teda v priebehu 19. storočia, v Uhorsku sa tento proces dotkol iba maďarskej historiografie, ktorá celé dejiny Uhorska začala vykladať ako maďarský národný príbeh. Národné príbehy nemaďarských národov, a teda aj Slovákov, vznikali paralelne, a často aj ako reakcia na nacionalistickú interpretáciu maďarskej historiografie, Slováci však nemali vysoké, ba ani stredné školy so slovenským vyučovacím jazykom, kde sa mohlo vytvoriť centrum bádania slovenských dejín. Amatérski historici ako Franko Vítázoslav Sasinek, či Július Botto a iní, boli síce vzdelaní, poznali pramene, nemali však možnosť vytvárať si vlastnú odbornú školu, nemali možnosť publikovať základné pramene, ani vydávať vlastný časopis. To boli nesporné obmedzenia, ktoré sa na úrovni slovenskej historiografie nemohli neprejavovať.

Nepriaznivé podmienky, v ktorých sa rozvíjala slovenská historiografia, boli brzdou rozvoja slovenskej spoločnosti všeobecne. Kultúrna elita, ku ktorej patrili aj slovenskí historici a publicisti, videla svoju úlohu v bránení slovenskej spoločnosti pred maďarizáciou a v rozvíjaní jej národného vedomia a sebedomia. To, samozrejme, spôsobilo viaceré deformácie v jej rozvoji. Apologetický syndróm, ktorý sa začal formovať už v 18. storočí⁶ v určitom zmysle pretrvávala do súčasnosti. Nacionalistické mýty, ktoré sa týkali predovšetkým etnogenézy Slovákov, domnelej starej slovenskej štátnosti (Veľká Morava ako slovenský štát), ale aj slovenskosti niektorých uhorských veľmožov (Matúš Čák – pán Váhu a Tatier), taktiež v časti slovenskej historickej produkcie pretrvávajú, aj keď ich význam je v súčasnosti v porovnaní s 19. storočím marginalizovaný. Odborne menej pripravenú časť slovenských historikov ovplyvnila aj politická situácia po roku 1918. Teória čechoslovakizmu, podľa ktorej sú československé dejiny spoločnými dejinami Čechov a Slovákov ako jedného politického československého národa, ovplyvnila aj časť slovenskej historickej produkcie (Opäť Veľká Morava ako spoločný štát Čechov a Slovákov, spoločné „národné obrozenie“ a pod.) Už v medzivojnovom období sa k tejto tendencii kriticky vyjadril Daniel Rapant⁷, ale táto tendencia bola politicky presadzovaná aj po roku 1945, keď už oficiálna štátna doktrína jednotného československého národa bola nahradená doktrínou o spoločnom štáte dvoch bratských slovanských národov. Výrazom toho boli

⁵ Pozri KOVÁČ, D.: Popoluška slovenskej historiografie – vlastné dejiny, Historický časopis 52, 2004, č. 2, 233–237.

⁶ Prvá známa apológia bola publikovaná už roku 1728 (pripravená do tlače už 1723). Bola to známa apológia Jána Baltázara Magina: *Murices...sive apologia pro inclycto comitatu trenchiniensi*. Apologie písal aj Matej Bel, Adam František Kollár a veľa ich vzniklo v 19. storočí, medzi nimi aj najznámejšia apológia Slovákov z pera Ludovíta Štúra.

⁷ RAPANT, D.: Československé dejiny. Problémy a metódy in: *Od pravěku k dnešku* 2, Praha 1930, s. 531–563.

aj syntetické diela o československých dejinách.⁸ Vážnym zásahom do vytvárania slovenského národného príbehu bol aj pokus bolševickej moci o napísanie nového národného príbehu postaveného na princípe triedneho boja a s teleologickým princípom smerovania k beztriednej spoločnosti. Nemožno nespomenúť, že obrovský personálny rozmach slovenskej historiografie, začiatok vydávania vlastných odborných periodík a začiatok systematického vydávania dokumentov k slovenským dejinám je spätý práve s týmto obdobím, čo je jedným z paradoxov vývoja slovenskej historiografie v poslednom polstoročí.

Prehodnotenie celého vývoja slovenskej historiografie bolo teda veľmi zložitou úlohou, ktorá nemohla byť splnená okamžite a ktorá stále ostáva vážnym deziderátom pre súčasnú, ale azda aj budúcu generáciu historikov. A vyžaduje to zrejme profesionalizáciu v odbore dejiny historiografie.

Co sa mohlo urobiť a o čo sa slovenskí historici pokúsili s pomerne dobrým výsledkom, to bola najjednoduchšia operácia, ktorá by sa dala nazvať „postavením vecí z hlavy na nohy“. Bolo to odstránenie najhrubších deformácií spôsobených totalitným režimom a jeho doktrínami. Týkali sa terminológie, ktorá nebola kompatibilná s terminológiou používanou v odbornej literatúre vo svete. Aj tu sa však ukázalo, že problémy s terminológiou sú oveľa zložitejšie, pretože nevyplývali vždy iba z pseudomarxistickej rétoriky, ale aj z dosť značnej terminologickej diverzity používanej v rôznych národných historiografiách.

Najľahšie sa odstránili deformácie, ktoré sa týkali evidentne neudržateľnej interpretácie niektorých historických udalostí, prevažne v 20. storočí: vznik Československa ako dôsledok bolševickej revolúcie, Slovenská republika rád, februárový prevrat roku 1948, celé dejiny KSČ a KSS, obdobie budovania socializmu a pod. Bolo a je charakteristické aj pre súčasnosť, že vyrovnávanie sa so sociálnymi dejinami, dejinami robotníckeho hnutia, vrátane dejín komunistickej strany vlastne neprebehlo. Napriek tomu, že na túto tému sa popísalo množstvo prác, veľa z nich je nepoužiteľných a historici sa tejto téme stále vyhýbajú.⁹

Súčasne s vyrovnávaním sa s deformáciami spôsobenými totalitným režimom bolo potrebné, aby slovenskí historici v súvislosti s nadväzovaním odborných kontaktov so zahraničím, reagovali na mnohé nové témy, ktoré svetová historiografia otvorila v období postmodernity, a tiež témy, ktoré sa minulým režimom tabuizovali.

V prvých mesiacoch po novembri 1989 podľahli historici ilúzii, že v nových spoločenských podmienkach budú môcť viac ako doteraz formovať historické a aj spoločenské vedomie. Čoskoro sa ukázalo, že monopol komunistickej strany v tejto oblasti síce padol, ale v nových podmienkach sa vytvoril priestor pre deformované a neodborné interpretácie, ktorým dávali aj média pomerne značný priestor.

V inštitucionálnom zabezpečovaní historického výskumu sa veľa nezmenilo. Centrálnou vedeckou inštitúciou ostával naďalej Historický ústav SAV, ktorý vydával Historický časopis a ďalšie periodiká (Historické štúdie, Slovanské štúdie, Studia historica slovaca, Z dejín vied a techniky na Slovensku). Pomerne dobré inštitucionálne zázemie

⁸ Přehled československých dějin I.–III., Praha 1958–1960. V 80-tych letech se urobil druhý pokus o syntézu československých dějin: Přehled dějin Československa, I/1, I/2, Praha 1980. Tento projekt nebol ukončený.

⁹ Porovnaj KOVÁČ, D.: Probleme der sozialhistorischen Forschung zum 19. und 20. Jahrhundert in der slowakischen Historiographie, Archiv für Sozialgeschichte 34, 1994, s. 111–130.

bolo na Filozofickej fakulte Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Prešove (neskôr Prešovská univerzita) a na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského. Na ďalších vysokých školách úroveň výskumu vždy závisela od konkrétnych učiteľov a bola dosť kolísavá. V priebehu ďalších rokov vznikali aj nové univerzity s katedrami dejín (Trnava, Ružomberok), takže počet profesionálnych historikov vzrástol a vzrastala postupne aj produkcia publikovaných diel.

Jednou z prvých požiadaviek, ktoré po novembri 1989 sformulovala historická obec, bolo odideologizovanie historiografie, čo šlo paralelne s požiadavkou odideologizovania vedy vôbec. V deklaratívnej rovine to nepredstavovalo problém, historiografia prestala byť oficiálne ideologickou disciplínou ostro sledovanou totalitným režimom. V skutočnosti nebol jasný zmysel a dosah odideologizovania. Pre viacerých odideologizovanie znamenalo jednoducho „odkomunističenie“. A súčasne aj obrat k inej ideológii – k nacionalizmu. Iným problémom bolo, že „nežná revolúcia“ v spoločnosti nutne viedla ku kompromisom so starými štruktúrami v spoločenskom živote a tomu sa celkom nevyhla ani historická veda. Uchovávať historiografiu pred ideologickými vplyvmi bolo ťažké aj preto, že iba málo profesionálnych historikov sa venovalo otázkam metodologie historickej vedy a preto profesionálnej historiografii chýbali vhodné nástroje a viacerí historici boli ponechaní na „živelnú metodológiu“, pretože ani na vysokých školách sa tejto otázke nevenovala pozornosť.¹⁰

V špeciálnych slovenských podmienkach bolo odideologizovanie odborného výskumu súčasťou zložitého problému vyrovnávania sa s „dvojitou minulosťou“¹¹ v slovenských dejinách – s ľudáctvom a komunizmom.

Oba tieto totalitné systémy poznačili slovenskú spoločnosť v dvadsiatom storočí aj keď každá iným spôsobom. Zatiaľ čo ľudáctvo bolo dominantnou silou iba šesť rokov, komunizmus trval na Slovensku celých štyridsať rokov. Komunistická totalita dokázala preniknúť do všetkých vrstiev spoločnosti a vytvoriť tak na všetkých úrovniach skupinu ľudí, zviazanú s režimom. Tomu sa nevyhla ani historická obec. To bola príčina, prečo sa viacerí historici nedokázali v nových podmienkach uplatniť. Ak by sme ostali iba v oblasti historiografie, za šesť rokov ľudáckeho režimu vznikla iba jedna krátka syntéza, viacmenej učebnicového typu, z pera Františka Hrušovského. A aj to bola práca, ktorá vznikala už za prvej ČSR a predchádzajúci dominantný národný príbeh zásadne nezmenila, iba v niektorých otázkach modifikovala. Viac z oblasti národnej mytológie a viac nacionalistického páťosu priniesla v tom čase historizujúca publicistika.

Na druhej strane za štyridsať rokov komunizmu vzniklo množstvo historických prác, vrátane dvoch akademických syntéz, aj keď prvá ostala iba torzom.¹² Avšak keďže sa s ľudáctvom ako s ideológiou (a teda aj s jej prejavmi v historiografii) nevedel argumentovaný dialóg, ale ľudáctvo bolo komunistickým režimom (ale vlastne už hneď po roku 1945) paušálne odsúdené, paradoxne, ostalo v spoločnosti ešte dosť ilúzií o jeho charaktere. O komunizme už ilúzie existovať do takej miery nemohli a komunistická nostalgia,

¹⁰ Porovnaj KOVÁČ, D.: Paradoxa, cit. d., s. 25–29.

¹¹ Termín pochádza od Jürgena Habermasa. Použitý bol na nemecké dejiny. Pozri HABERMAS, J.: Die Last der doppelten Vergangenheit, in: Die Zeit, č. 20 (13. 5. 1994), s. 54.

¹² Dejiny Slovenska, I. a II., Bratislava 1961, 1968; Dejiny Slovenska I.–VI., Bratislava 1986–1992.

ktorá sa aj na Slovensku prejavuje, nemá v zásade ideologické, ale ekonomické a sociálne korene.

Treba však povedať, že vyrovnávanie sa s „dvojakou minulosťou“ nie je v slovenskej historiografii natoľko dramatické ako sa to niekedy na verejnosti prezentuje. Pokiaľ ide o neofudácke tendencie, tie sú v odbornej obci iba marginálne a na zásadné hodnotenie ľudáckeho režimu ako aj Slovenského národného povstania nemajú relevantný dosah. Je na odbornej úrovni, pri používaní metód kritickej odbornej disciplíny naozaj ťažko na jednej strane odsúdiť Hitlerov režim, jeho vojnu, jeho „novú Európu“ a jeho ideológiu a pritom vyzdvihovať tých, ktorí s ním po celý čas kolaborovali. Čo však je potrebné a možné, to je hlbšie poznanie slovenskej spoločnosti vo všetkých jej sférach a vo všetkých regiónoch. Negatívne hodnotenie ľudáctva a jeho kolaborácie s Hitlerom nemôže viesť k tomu, že sa na tomto zásadnom konštatovaní zastaví ďalší výskum. Do určitej miery je to podobné aj s komunistickou minulosťou Slovenska. Odsúdenie komunizmu, kolaborácie so Stalinom a jeho nasledovníkmi nemôže znamenať zastavenie hľadania trendov spoločenského vývoja vo všetkej ich protirečivosti (industrializácia, urbanizácia, kolektivizácia a pod.).

Akokoľvek je problém vyrovnávania sa s dvoma diktatúrami dominantný v spoločenskom vedomí i v záujme médií, historiografia nemôže ostať iba pri tejto úlohe. Kontakty so svetovou vedou, ale aj pokračujúci hlboký výskum v oblasti regionálnych dejín a v oblasti dejín každodennosti postavil pred slovenskú historiografiu mnohé, doteraz takmer nedotknuté témy.

Dôležitou úlohou slovenskej historiografie je vo väčšej miere ako doteraz preniknúť do vedomia svetovej komunity. Proces prepájania sa slovenskej historiografie so svetovou sa podarilo uskutočniť hlavne na úrovni medzinárodných konferencií a seminárov. Slovenská historiografia sa viac ako kedykoľvek predtým zapojila do práce aj na svetových kongresoch historických vied, aj do práce rôznych medzinárodných asociácií a komitétov. Co zatiaľ ešte chýba – to je výraznejšie publikovanie vo svetových jazykoch. Publikovaná stručná syntéza v angličtine¹³ ako aj pripravovaná publikácia *Slovakia in history*¹⁴ nemôže už v súčasnosti postačovať. Prvým krokom by mal byť plánovaný anglický supplement ku každému ročníku Historického časopisu, ktorý by mal vyjsť už roku 2006.

Azda najväčším deziderátom súčasnej slovenskej historiografie sú vlastné dejiny odboru – dejiny slovenskej historiografie. Málo spracované v kontinuite sú aj staršie dejiny historiografie – do roku 1945. Po roku 1945 už tento výskum vyžaduje aj kritickú reflexiu a sebareflexiu súčasne pôsobiach generácií slovenských historikov. Zatiaľ sú hlasy volajúce po reflexii a sebareflexii iba ojedinelé. Zazneli na 12. i na nedávnom 13. zjazde Slovenskej historickej spoločnosti. Samotný priebeh oboch zjazdov však dokumentoval iba malý záujem o túto disciplínu. Je to alarmujúci jav, pretože bez zhodnotenia historiografie rokov 1945–1989 nie je celkom možné pochopiť ani procesy, ktoré v slovenskej historiografii nastali po roku 1989.

¹³ MANNOVÁ, E. (ed.): Concise History of Slovakia, Bratislava 2000.

¹⁴ Ed. Dušan Kováč a Mikuláš Teich, vydavateľstvo Cambridge University Press.

Slovak Historiography after 1989: Conception and Problems

Dušan Kováč

This article examines the positive effects of the post-1989 political atmosphere and the failure of Nationalists to re-impose political control. Further topics addressed: removing deformations dating to the period 1945–1989, the effective removal of ideology from the historical sciences, coming to terms with a "dual past" – i.e. the Communist and the period 1939–1945, cooperation with departments abroad and the opening of new topics. This article also reflects on the author's previous analyses of this topic.

**HISTORIOGRAFIA STREDOVEKÝCH DEJÍN
(PO ROKU 1989)**

Daniela Dvořáková

Nie je jednoduché hodnotiť vývin slovenskej medievistiky po zmene politických a spoločenských pomerov v roku 1989, tým skôr, že na túto úlohu sa podujali viacerí historici predtým mnou. Mnohé veci už boli vyslovené a formulované a mne nezostáva iné, ako ich zopakovať a azda aj doplniť a aktualizovať. Okrem profesora Marsinu a ďalších autorov,¹ tak naposledy urobil kolega Vincent Múcska. Jeho príspevok bol publikovaný v roku 2004 v Sborníku příspěvků věnovaných Františkovi Šmahelovi pod názvom Niekoľko poznámok k súčasnosti slovenskej medievistiky.² Rovnako ako iní autori aj on sa dotkol okrem iného problematiky koncepcie dejín Slovenska, pričom práve tieto koncepčné otázky mu v slovenskej medievistike chýbajú. Podľa môjho názoru, v situácii, v akej sa slovenská historiografia stredoveku nachádza, keď ešte stále chýbajú základné práce a edície prameňov, je diskusia o tom, či máme používať termín „slovenské dejiny“ alebo „dejiny Slovenska“ minimálne predčasná. Slovenské dejiny treba v prvom rade naplniť, niektoré obdobia našich dejín sú doslova terra incognita a neexistuje k nim jediná solídnejšia práca.

Diskusia slovenských historikov o pomenovaní našich dejín, nie sú vždy zbavené emócií, niekedy sú podfarbené až apologeticky. Priamym odrazom tohto stavu je fakt, že azda najväčší priestor venujú slovenskí medievisti výskumu osídlenia, ak si pozrieme produkciu slovenských historikov stredoveku od roku 1989, práce venované dejinám osídlenia sú vo veľkej prevahe. Tento stav – tendencia zamerať výskum na doloženie existencie slovenského národa – je spôsobený osobitosťou slovenských stredovekých dejín, totiž faktom, že Slováci v stredoveku nemali svoj štát, ba ani nijakú samostatnú správnu štruktúru v rámci Uhorska. Vzniká teda problém ako slovenské dejiny chápať, teda či ich poňať ako dejiny istého regiónu v rámci Uhorského kráľovstva, to znamená dejiny územia dnešného Slovenska alebo ich chápať ako neoddeliteľnú súčasť dejín Uhorska. Pri rozširovaní spektra skúmaných problémov a javov (či už ide o desaťročia zanedbávaný výskum šľachty, alebo hocakej inej spoločenskej vrstvy, jej kultúry, mentality, každodennosti, sociálnych dejín, materiálnej kultúry a mnohých ďalších problémov) je čoraz zrejmejšie, že naše dejiny nemožno vytrhnúť z celouhorskeho kontextu a pri výskume sa zameriavať len na pramenný materiál s priamym vzťahom k územiu Slovenska, lebo by sme ešte ochudobnili už aj tak chudobnú pramennú základňu. Táto tendencia k širšiemu

¹ MARSINA, R.: O istých črtách slovenskej historiografie, HČ 45/1997, 3–11; ULICHŇÝ, F.: Fenomény slovenských dejín v stredoveku, HČ 45/1997, 38–43; BARTL, J.: Slovenská historiografia stredovekých dejín – výsledky a možnosti v procese transformácie spoločnosti, Studia Historica Tynaviensia 2, 2002, s. 22–31 a d'.

² MÚCSKA, V.: Niekoľko poznámok k súčasnosti slovenskej medievistiky. In: Evropa a Čechy na konci stredoveku. Sborník příspěvků věnovaných Františku Šmahelovi, Praha 2004, 449–458.

pohľadu na slovenské dejiny z celouhorského hľadiska nie je v slovenskej historiografii stredoveku dominantná, ale aspoň badateľná. Na tomto mieste dodávam, že medzi dlžoby slovenskej historiografie patria aj dejiny Uhorska, je neuveriteľné, že sa doposiaľ žiadny historik nepodujal na ich napísanie.

Bolo by nespravodlivé podrobovať slovenskú medievistiku kritike, po roku 1989 urobila riadny krok vpred. Otvorila dovtedy tabuizované témy: otázku šľachty, či cirkevných dejín.³ K tejto problematike vyšli prvé vedecké monografie, ako to možno vidieť z prehľadných, už aj na internete prístupných, bibliografií. Žiaľ, týchto monografií je stále veľmi málo. Slovenskí historici sa orientujú na publikovanie štúdií a účasť na konferenciách, čo je čiastočne dané tlakom, ktorému historici čelia – ťažiskom finančného zabezpečenia výskumu je grantový systém, kde je doba riešenia stanovenej úlohy stanovená na tri roky a tri roky sú veľmi málo na väčšie vedecké dielo. Druhým negatívnym vplyvom je tlak tzv. scientometrických ukazovateľov, pre oblasť spoločenských vied nevhodných – historici sú nútení ku kvantite, ktorá je niekedy na úkor kvality.⁴ Cení sa množstvo a najjednoduchšia cesta k nemu vedie cez účasť na rôznych konferenciách a následnom publikovaní príspevku v zborníku. Že táto cesta nesmeruje k rozvoju slovenskej medievistiky je viac ako zjorné. Odrazom toho je absencia základných pramenných edícií, vydávanie slovenského diplomatára aj registára uviazlo na mŕtvom bode. Vydávanie pramenných edícií patrí k najnáročnejším a najzdĺhavejším prácam, nie je to úloha na tri roky a navyše v situácii, keď historik čelí tlaku na každoročné vykazovanie publikačnej činnosti a čo je najväčšie čelí nedostatočnej heuristickej základni. Naše vedecké knižnice prechádzajú procesom prestavby, základné pramenné edície k dejinám stredoveku chýbajú alebo sú neúplné: historici sú odkázaní na štúdium v zahraničí, najmä v Budapešti – na to však nie sú dostatočné finančné prostriedky. Začarovaný kruh uzatvára situácia v slovenských archívoch. Niektoré cirkevné archívy sú ťažko prístupné alebo neprístupné. Zložitá je aj situácia v štátnych archívoch; podľa nedávno prijatého archívneho zákona (zák. 395/2002, par. 12) nie je možné mať k dispozícii na štúdium originály stredovekých listín, pričom fotokópie zatiaľ neexistujú. Prístup k prameňom je preto v niektorých archívoch komplikovaný, i keď vďaka ústretovosti archivárov nie úplne nemožný. Prijatie zákona bolo však každopádne predčasné, jeho dôsledné dodržiavanie by znamenalo zastavenie alebo minimálne pribrzdzenie vývinu slovenskej historickej vedy. Zaostávanie slovenskej historiografie stredoveku voči historiografiám okolitých krajín by sa za tejto situácie prehlbovalo, nie zmenšovalo.

Úlohy sú teda jasné: slovenská medievistika potrebuje pokračovať vo vydávaní prameňov (ideálne by bolo keby v budúcnosti úlohu vydávania prameňov prevzali archívy, ako je tomu napr. v prípade Maďarského krajinského archívu) a súčasne sa orientovať na širšie koncipované vedecké diela, ktoré systematicky pokryjú celé obdobie stredoveku, teda nie len na čiastkové štúdie. Často sa ozývajú kritické hlasy, že slovenská historiografia sa orientuje prevažne na politické dejiny, treba však povedať, že v prípade stredoveku nie sú zatiaľ dostatočne spracované ani politické dejiny. A tak hoci od roku 1989 vzniklo niekoľko prehľadných dejín Slovenska, ktoré sú zbavené ideologických nánosov a obmedzení, v prípade stredoveku nepriniesli zásadne nové poznatky alebo pohľady, chýbajú totiž

pevné základy, na ktorých by takáto stavba mohla vyrásť. Môžeme sice vyzývať medievistov, aby kládli inovatívne otázky a držali krok s trendmi historiografie okolitých krajín, ale ťažko je to možné, keď nie sú spracované ani základné problémy: nemáme jedinu monografiu k anjouovskému obdobiu, korvínovskému obdobiu, k obdobiu zápasov o trón po smrti Zigmunda a pod. Dochádza potom k situácii, našťastie len úplne ojedinele, že za zaujímavou a invecnou témou stojí len kompilát zahraničnej literatúry. A tu vidím ďalší problém slovenskej historiografie stredoveku: nedostatočná kritičnosť a nevšímavosť voči práci kolegov. Nevznikajú polemiky, diskusie, nerecenzuje sa, nehodnotí. Kritika adresovaná do vlastných radov sa veľmi nevíta, toleruje sa plagiátorstvo, Historický časopis už dvakrát dal historikom pristihnutým pri plagiátorstve posledné slovo, naposledy aj s dovetkom hlavného redaktora, ktorým de facto potvrdil, že „takýto žánr“ do Historického časopisu patrí.⁵ Hoci za posledné roky vzniklo niekoľko významných a rozsiahlych monografií: Historický časopis, ktorého úlohou je sledovať dianie v slovenskej historickej vede, ich ani nezaregistroval. Recenzie na tieto práce vychádzajú v Maďarsku, Poľsku, Nemecku, Čechách – len pozornosti slovenských historikov unikajú.

Spomínané problémy nespočívajú v nekvalite slovenských historikov stredoveku. Jedným z dôvodov je to, čo kolega Múcska nazval „personálnou podvýživou“ slovenskej medievistiky.⁶ Výskum stredoveku patril v uplynulých desaťročiach skôr k trpeným disciplinám a systematická výchova vedeckého dorastu bola nedostatočná. Chýba generácia približne päťdesiatročných zrelých medievistov, veľkou stratou bolo úmrtie viacerých významných a plodných historikov nielen stredovekárov (Stefan Kazimír, Vojtech Kopčan, Anton Špiesz, Pavel Horváth, a za stredovek Alexander Avenarius). Optimistické však je, staršia generácia historikov, reprezentovaná čelným predstaviteľom slovenskej medievistiky prof. Marsinom nestráca svoju výkonnosť a chuť do práce, ako aj to, že v Historickom ústave SAV aj na katedre histórie FFUK dorastá nová, pomerne silná generácia ambiciózných mladých medievistov, ktorí napriek nie veľmi utešenej, ale predsa sa zlepšujúcej situácii slovenskej vedy, majú veľké predpoklady posunúť slovenskú historiografiu a zmenšiť tak jej terajšie zaostávanie.

Nebolo by správne, keby z môjho doterajšieho vystúpenia vznikol dojem, že slovenská medievistika stagnuje. To rozhodne nie, ako vidno z bibliografických prehľadov, slovenskí stredovekári pracujú, napriek problémom a podmienkam, o ktorých som hovorila. Hoci nevychádzajú vedecké edície prameňov, vznikla veľkolepá koncipovaná prekladová edícia najvýznamnejších dokumentov k histórii Slovenska od najstarších čias po 90. roky 20. storočia „Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov“ – doposiaľ vyšlo osem zväzkov, pričom obdobie stredoveku je kompletne spracované. Vďaka vydavateľstvu Rak, ktoré sa viac ako desaťročie usiluje o vydávanie historickej literatúry, vyšli po prvý raz komentované preklady významných kronikárskych a hagiografických diel (Legendy stredovekého Slovenska profesora Marsinu, Kroniky stredovekého Slovenska Juliusa Sopka, Anonymova kronika Vincenta Múcsku, Dubnická kronika Juliusa Sopka). Pomerne bohatá je produkcia zborníkov z konferencií a sympózií, veľký boom zaznamenala regionálna a lokálna historiografia, vznikli desiatky dejín obcí a miest. Z nich za výnimočnú možno považovať dvojdielnu monografiu venovanú dejinám obce Budmerice Jána Tibenského

³ K cirkevným dejinám p. práce M. Hlavačkovej, V. Múcsku, R. Marsinu, J. Lukačku a d'.

⁴ Tento fakt konštatuje MÚCSKA, V.: c. d., 453.

⁵ HČ, 53, 2005 č. 3 a 4 a HČ 2006, 54, č. 1.

⁶ MÚCSKA, V.: c. d., 452.

(opět z vydavatel'stva Rak), protože význam tejto práce d'aleko presahuje regionálne dejiny.

Z monografických prác treba vyzdvihnúť práce Alexandra Avenaria: Byzantská kultúra v slovanskom prostredí. K problému recepcie a transformácie alebo prácu toho istého autora Byzantský ikonoklazmus 723–846. Storočie zápasu o ikonu, d'alej prácu Jána Lukačku venovanú počiatkom slovenskej šľachty, rozsiahle práce profesora Uličného venované dejinám osídlenia niektorých žúp, či veľká monografia Jána Steinhubela o Nitrianskom kniežatstve. Podrobné bibliografické údaje ani prehľady prác vydaných po roku 1989 nebudem čitateľovi predkladať, ako som už spomenula, nedávno tak urobil V. Múcska v citovanom príspevku a navyše, vďaka pani A. Sedliakovej z Historického ústavu SAV a jej spolupracovníkom, sú tieto údaje každému ľahko prístupné na webe.

The Historiography of Medieval History

Daniela Dvořáková

This topic is also addressed in articles by R. Marsina, F. Uličný, J. Bartl and V. Múcska. This article examines the dominance of research on settlement. Other topics addressed: the opening of research into the history of the aristocracy and Church, the problem of "Slovak history" within a greater Hungarian context, the continuing absence of a major historical synthesis and editions of primary texts, the boom in regional and local research.

HISTORIOGRAFIA MODERNÝCH A NAJNOVŠÍCH DEJÍN SLOVENSKA

Peter Švorc

Rok 1989 sa do najnovších dejín Slovákov, tak ako aj do najnovších dejín Čechov, a vlastne celej Európy, zapísal ako významný medzník. Čas, ktorý od novembra 1989 ubehol, sa stáva už relatívne dosť dlhým na to, aby nám umožnil bilancovanie samotného prelomu i uplynulých 15 rokov. I napriek tomu sa však slovenská historická veda stavia k tejto úlohe s veľkou dávkou opatrnosti, aby na základe informácií, ktoré sú dnes dostupné, neurobila ešte chyby a nedopustila sa nepríjemných omylov.

Do istej miery je o čosi ľahšia úloha bilancovania výsledkov slovenskej historickej vedy i prípadného porovnania jej výsledkov s výsledkami, ktoré dosiahla do roku 1989.

V mojom príspevku by som sa však chcel vyvarovať podrobnej enumerácii historických prác, ktoré vyšli po roku 1989, pretože to veľmi dobre urobila Alžbeta Sedliaková, bibliografka z Historického ústavu SAV v Bratislave v ročných bibliografických sumároch, uverejňovaných v *Historickom časopise* spravidla v jeho štvrtom čísle. Výberová bibliografia začala vychádzať v Historickom časopise od roku 1988, no mapovanie historiografickej produkcie po roku 1989 začína Historický časopis v roku 1992.¹ Komplexnejšiu a ucelenejšiu podobu majú knižné vydania bibliografie historických prác o slovenských dejinách „Historiografia na Slovensku 1990–1994“² a „Slovenská historiografia 1995–1999. Výberová bibliografia“.³ Názvy oboch prác však prezrádzajú ich koncepčnú odlišnosť. Kým prvá bibliografia mapuje len práce, ktoré vyšli na Slovensku, druhá má širší záber, tu sú už zaradené aj také práce, ktoré vyšli v zahraničí, ale týkajú sa dejín Slovenska. V oboch prípadoch však ide o informačne cenné publikácie, ktoré každému záujemcovi o dejiny Slovenska poskytnú základnú orientáciu v historickej spisbe k uvedenej téme.

V mojom príspevku si všimnem len tvorbu slovenských historikov – tak, ako to prezrádza aj jeho názov. Budú to však slovenskí historici, ktorí nežijú len na Slovensku, ale aj mimo Slovenska, no ich tvorba mala a má vplyv na slovenskú verejnosť, na slovenskú historickú vedu a spisbu.

Už aj zbežný pohľad na počet prác, ktoré vyšli k starším dejinám Slovenska a na počet prác, ktoré vyšli k dejinám Slovenska v 19. a 20. storočí prezrádza, ktorým dejinám sa slovenskí historici venovali viac, ktoré problémy ich viac priťahovali a oni pociťovali potrebu sa nimi viac zaoberať. Približne dvestoročné obdobie 19. a 20. storočia je

¹ SEDLIAKOVÁ, A.: Historiografia na Slovensku. Výberová bibliografia, Historický časopis, 40, 1992, s. 519–539.

² SEDLIAKOVÁ, A.: Historiografia na Slovensku 1990–1994, Bratislava 1995.

³ SEDLIAKOVÁ, A.: Slovenská historiografia 1995–1999. Výberová bibliografia, Bratislava 2000.

v slovenskej historickej produkcii zastúpené historickými prácami oveľa početnejšie ako ostatné storočia slovenských dejín.

Nejde však o nič zásadne prekvapujúce, ako by sa to možno zdalo na prvý pohľad, resp. ako by to mohol vnímať nezainteresovaný čitateľ. Ide o zákonitý jav, vychádzajúci priamo z podstaty slovenských dejín. Aj stredovek a novovek slovenských dejín sú ešte stále plné bielych miest na mape nášho poznania, no slovenského čitateľa, a tým aj historika, po roku 1989 viac zaujali biele miesta v posledných dvoch storočiach. Je to aj preto, že sa oveľa viac dotýkajú súčasnosti a jej problémov, sú s ňou v živom a aktuálnom prepojení a človek sa im ani na začiatku tretieho tisícročia nemôže vyhnúť, nemôže ich nechať nepovšimnuté.

„Smaď“ po uvedených dejinách bol priamoúmerne spojený s absenciou ich poznania, ba možno viac s mierou ich utajovania, neúplného podania, ba i prekrúcania. Politický systém, v ktorom slovenská a česká spoločnosť žila 40 rokov, z ideologických dôvodov nemal záujem o to, aby obyvateľstvo krajiny poznalo svoju minulosť tak, akou ona v skutočnosti bola. Pre proletársky internacionalizmus nebolo neprijateľné vlastenectvo, ktoré bolo účelovo stotožňované s nacionalizmom. Národovectvo, patriotizmus boli zdevalvované na krivke pomyselnej sínusoidy hlboko pod jej čiaru a stotožnené s nacionalizmom najhrubšieho zrna. Krátky úsek slovenských dejín (1939–1945), ktorý spájal existenciu Slovenského štátu s nacistickým Nemeckom bol priam ideálnym príkladom pre zasadenie rovnítka medzi slovenským národovectvom, nacionalizmom, ba až nacizmom. Neraz mohli k tomu poslúžiť aj cudzie jazyky – najmä nemčina a angličtina, v ktorých sa *národný, vlastenecký* prekladá ako *national* a v kontexte súčasnosti častejšie pôsobí v negatívnom a pre európske i svetové spoločenstvo neprijateľnom a odsúdeniahodnom význame.

Vo vzťahu k slovenským dejinám v podvedomí rezonoval aj politický česko-slovakizmus prvorepublikového i komunistického razenia. „Buržoázni nacionalisti“, aj keď v šesťdesiatych rokoch rehabilitovaní, v skratkovitom, i časovo krátkom prepojení s reprezentantmi Slovenského štátu a povojnovými procesmi s nimi boli pre slovenskú spoločnosť, a tiež i pre slovenskú historickú vedu, zdvihnutým prstom, ktorý vždy padol do oka a často pribrzdil výskum, a najmä písanie o viacerých kľúčových udalostiach slovenskej histórie.

Keď v posledných dvoch mesiacoch roku 1989 v Československu padol komunistický režim, vznikla možnosť publikovania tých výskumov, ktoré historici mali vo väčšej či menšej miere už aj tak urobené a ich výsledky ležali v zásuvkách písacích stolov, vytvoril sa priam ohromný a dovtedy neobvyklý priestor pre ich prezentáciu čitateľskej odbornej i laickej verejnosti.

Začiatok deväťdesiatych rokov by sme mohli označiť aj ako obdobie návratov: Bol to *návrat historikov proskribovaných v rokoch normalizácie* s témami, ktoré vždy tvorili jadro ich výskumu a do tlače sa nemohli dostať skôr z politických ako z ideologických dôvodov (Jozef Jablonický, Ľubomír Lipták, Július Alberty a i.).

Bol to *návrat tabuizovaných tém*. Išlo najmä o problematiku odboja a vzniku Československa v roku 1918 a osobností, ktoré stáli pri vzniku spoločného štátu Čechov a Slovákov. Na druhom mieste, ale možno že s ešte väčšou silou a razanciou sa objavila problematika Slovenského štátu a jej reprezentantov, problematika SNP a nekomunistického odboja a armády v SNP a neskôr nasledovali i ďalšie témy – cirkevné dejiny

a v súvislosti s nimi politické procesy pat'desiatych rokov s cirkevnými predstaviteľmi, postavenie jednotlivých cirkví na Slovensku, udalosti roku 1968, normalizácia v sedemdesiatych rokoch.

Začiatok deväťdesiatych rokov bol aj *návratom exilových historikov* – návratom fyzickým i návratom dejepisných a historizujúcich prác slovenských autorov žijúcich v exile, ktorí v čase pádu „železnej opony“ už nežili. Tu šlo predovšetkým o autorov ideologicky inklinujúcich k ľudáctvu a o práce autorov – historikov (Konštantín Čulen) i bývalých politikov (Ďurčanský, Kirschbaum) priamo spätých s bývalým Slovenským štátom. Slovenskej verejnosti sa dostali do rúk aj práce autorov, ktorí stáli v opozícii k režimu Slovenského štátu a do emigrácie ich prinútil odísť až komunistický prevrat vo februári 1948 (Lettrich, Kvetko). Vrátili sa však aj historici, ktorí emigrovali po auguste 1968, resp. z tmavých regálov knižníc sa začali vracáť k čitateľom ich práce (Jozef Špetko, Jozef Rydlo, Ján Mlynárik, Ladislav Suško a i.).

Tieto tri návraty sa udiali naraz, frontálne a našli si slovenskú spoločnosť, ktorá dychtila po poznaní vlastnej minulosti. Zasiahli vlastne všetky generácie – *najstaršiu*, vychovávanú ešte sčasti v prvorepublikovom duchu masarykovského Československa, následne aj v duchu slovenskej samostatnosti vojnového Slovenského štátu, ktorá chcela konfrontovať vlastné životné skúsenosti obrúsené časom či už tým, či oným smerom s historickou literatúrou, s poznatkami profesionálov i zainteresovaných pamiatnikov; *strednú generáciu*, ktorá bola najdlhšie vystavená komunistickej ideológii a výchove, bez možnosti osobnej konfrontácie vlastnej skúsenosti s bývalou realitou, ale majúcou informácie o tom, že sa jej mnoho zamlčovalo, že sa mnohé interpretovalo ináč, v súlade s ideologickými požiadavkami štátostany a nie v súlade s pravdou, a nakoniec *najmladšiu generáciu*, ktorá ešte len získavala prvé poznatky z národných a štátnych dejín, nenasiakla ich deformovaným výkladom, tušila, resp. aj vedela, že niektoré udalosti sa odohrali inakšie, ako by mohli o nich čítať v učebniciach a v oficiálnych a vtedy prístupných prácach.

Vo formálnej rovine sa tieto návraty udiali v podobe nespočetných článkov v dennej tlači, týždenníkoch, mesačníkoch, v odbornej historickej tlači, v podobe samostatných, najmä brožovaných publikácií rôznej kvality a charakteru, rozhlasových a televíznych relácií, rozhlasových a televíznych besied s odborníkmi i neoborníkmi, v podobe besied, ba až prednáškových turné historikov najmä po metodických centrách a školách, kde boli učitelia dejepisu bezradní, lebo nevedeli, ako vysvetľovať dejiny a slovenské dejiny 20. storočia zvlášť, nevedeli, či ešte môžu hovoriť o československých dejinách, resp. či také vôbec jestvovali a jestvujú a pod.

V podstate najkratšie trval a doznieval návrat historikov, ktorí boli predchádzajúcim režimom umlčení. Až na niektoré výnimky, hovorím len o historikoch zaoberajúcich sa modernými a najnovšími slovenskými dejinami (J. Alberty, J. Jablonický, Ľ. Lipták, J. Mesároš, J. Mlynárik a i.), šlo o predstaviteľov staršej generácie, ktorí svoj tvorivý zenit dosahovali práve v rokoch, keď nemohli publikovať. S ich prácami sa stretávame na začiatku 90. rokov, keď v nich vyslovili svoje názory na slovenské dejiny a na ich kľúčové

problémy.⁴ V nich sa viac-menej vysporiadali aj s predchádzajúcim režimom⁵ a čiastočne aj s metodologickými problémami, ku ktorým sa verejne a ústne vyslovili ešte v roku 1968 (2.–4. júla) na zjazde Slovenskej historickej spoločnosti, ale písomne (publikačne) až v roku 1990, keď redakcia *Historického časopisu* venovala šieste číslo materiálom tohto zjazdu.⁶ V roku 1990 to boli rovnako aktuálne príspevky ako v roku 1968, čo svedčilo, že za 20. rokov slovenská historická veda objektívne v problematike metodológie a spracovania dejín Slovenska neurobila výrazný posun dopredu.

Druhý návrat – návrat tém bol najevidentnejší a vlastne aj najžiadanejší. Slovensko-české vzťahy v dobrej i zlej podobe sa najviac kryštalizovali v medzníkových chvíľach oboch národov. Ich vyššia intenzita bola síce len v 20. storočí, pre Slovákov z hľadiska dĺžky trvania a ich existencie boli dominantnejšie slovensko-maďarské vzťahy, ale v deväťdesiatych rokoch vystúpili do popredia práve slovensko-české vzťahy. To bolo aj zákonité. Slovenská historiografia sa viac-menej už vyrovnala v predchádzajúcich siedmich desaťročiach 20. storočia s maďarsko-slovenskými a slovensko-maďarskými vzťahmi najmä do roku 1918, resp. ich pokladala do istej miery za vyriešené, ale k slovensko-českým, resp. česko-slovenským vzťahom ešte nepovedala všetko, vlastne sa k nim ešte ani poriadne nevysslovila. Nebol na to dostatočný ani časový, ale najmä politicko-spoločenský priestor. A otázok viselo vo vzduchu viac ako dost. Tie slovenskú spoločnosť a s ňou aj slovenskú historiografiu pálili už v šesťdesiatych rokoch, no normalizačný proces nasledujúceho desaťročia odpovede na ne zastavil a presmeroval do presne vymedzeného riečiska. Okrem toho po roku 1968 pribudli aj ďalšie otázky.

Prvou témou, ktorú naznačovali diskusie už v roku 1988 pri 70. výročí vzniku ČSR, bol vznik *spoločného štátu*. Československo bolo vari jedinou krajinou na svete, ktorá si nechcela pripomínať dátum svojho zrodu a účelovo ho zahmlievala či pokrývala inými, síce tiež dôležitými medzníkmi v jeho histórii, no nie takými, ako bola udalosť zrodu nového štátu, akou bolo polozenie jeho základov, o ktoré sa musel neskôr oprieť aj samotný komunistický režim.

Česká i slovenská verejnosť si po novembri 1989 žiadali odpovede na zahmlievane a prekrúcané otázky vzniku spoločnej štátnosti. Česká a slovenská historická veda na tieto požiadavky reagovali. Slovenská historiografia aj s ambíciou povedať, že Slováci pre vznik ČSR urobili toľko, koľko bolo v ich silách, adekvátne ich možnostiam. Provokovala ich k tomu nielen požiadavka slovenskej verejnosti, ale aj kniha vtedy už nežijúceho českého historika Václava Krála z roku 1985 *Vznik ČSR*,⁷ ktorá na strane 305 odbovila slovenský podiel na vzniku republiky jednou vetou: „Z národnostných problémů, spjatých se vznikem československého státu, bylo vyřešeno poměrně bez velkých potíží zapojení Slovenska do nové republiky.“

⁴ HARAKSIM, L.: Úloha Slovenskej historickej spoločnosti pri spracovaní novších dejín, *Historický časopis*, 38, 1990, s. 685–688; LIPTÁK, L.: Poznámky o historiografii novších dejín, *Historický časopis*, 38, 1990, s. 689–692; JABLONICKÝ, J.: Obrátené hodnoty, *Historický časopis*, 38, 1990, s. 420–433.

⁵ MESÁROŠ, J.: Zápas o vedeckú etiku v historickom bádani v zrkadle dokumentov z obdobia konsolidácie, *Historický časopis*, 38, 1990, s. 706–752; MESÁROŠ, J.: O zástojoch mojej generácie na povojnovom vývoji slovenskej historiografie, *Historický časopis*, 38, 1990, s. 680–682.

⁶ VI. zjazd slovenských historikov roku 1968, *Historický časopis*, 38, 1990, s. 844–893.

⁷ KRÁL, V.: *Vznik ČSR*, Praha 1985. Dušan Kováč reagoval na Královu knihu recenziou v *Historickom časopise*.

Pri odpovedi na Královu ignoranciu Slovenska a Slovákov sa už síce bolo o čo oprieť,⁸ no slovenská historiografia v prvej polovici deväťdesiatych rokov ponúkla aj rad ďalších prác, ktoré začali vychádzať v rôznych vydavateľstvách. Záujem slovenských historikov sa vtedy viac ako na syntézu uvedenej problematiky sústredil na osobnosti, ktoré stáli uprostred vtedajšieho diania – v prvom rade na Milana Rastislava Štefánika,⁹ Štefana Osuského,¹⁰ Milana Hodžu,¹¹ ktorých predstavovali nielen kratšie textové portréty,¹² ale aj rozsiahlejšie štúdie a monografické práce¹³ i monotematické zborníky.¹⁴ Do pozornosti vošli aj ďalšie osobnosti prevratových Slovákov – Vávro Šrobár, Matúš Dula, Emil a Kornel Stodolovci, Ignác Gessay, Ferdinand Juriga a ďalší.

Samozrejme, bol to aj Andrej Hlinka.¹⁵ Ten sa objavoval nielen v textoch zaoberajúcich sa vznikom ČSR, ale najmä v ďalšej téme, ktorú slovenská historiografia zoberala do pozornosti – autonomistické hnutie, postavenie Slovenska v ČSR v medzivojnovom období i samotná podoba vtedajšej slovenskej spoločnosti.¹⁶ Samotný Andrej Hlinka však ako téma slovenskej historiografie zakrátko ustúpil do úzadia. Zaujímavé je, že pozornosť slovenskej historickej vedy výraznejšie neupútal Martin Rázus, predseda SNS, ktorá v medzivojnovom období taktiež prehovorila k otázke slovenského autonomistického hnutia.¹⁷ Vyplývalo to z viacerých skutočností, ale vari najviac z toho, že Rázusovo meno nebolo späté s toľkými dramatickými udalosťami medzivojnového obdobia, ako bolo spojené meno Andreja Hlinku. Nebyť toho, že sa Hlinkovo meno spájalo s politickou stranou (HSLS), polovojenskými jednotkami (Hlinkovou gardou) a v konečnom dôsledku aj po jeho smrti so Slovenským štátom, ani Hlinka by nebol ostal dlhšie v centre záujmu slovenskej historiografie.

⁸ HRONSKÝ, M.: Slovensko pri zrode Československa, Bratislava 1987.

⁹ ŠTVRTECKÝ, Š.: Štefánikova misia v Rusku a československé problémy, *Historický časopis*, 38, 1990, s. 154–177; MLYNÁRIK, J.: Milan Rastislav Štefánik v historiografii, *Historický časopis*, 38, 1990, s. 398–419.

¹⁰ JURÍČEK, J.: Štefan Osuský v československom zahraničnom odboji, *Historický časopis*, 38, 1990, č. 3, s. 321–330.

¹¹ ZUBEREC, V.: Milan Hodža (1. 2. 1878 – 27. 6. 1944), *Historický časopis*, 38, 1990, s. 769–786.

¹² KOVÁČ, D. (ed.): Muži deklarácie, Martin 1991; ŠVORC, P.: Rozbijali monarchiu. (Populárny slovník osobností česko-slovenského odboja 1914–1918), Košice 1992; NIŽNANSKÝ, E. (ed.): Kto bol kto za I. ČSR. Bratislava 1993.

¹³ JURÍČEK, J.: M. R. Štefánik, (2. vyd.), Bratislava 1990; ŠTVRTECKÝ, Š.: Náš Milan Rastislav Štefánik, Bratislava 1990; RUŠIN, V.: M. R. Štefánik, slovenský astronóm. Bratislava 1991.

¹⁴ Milan Hodža štátnik a politik (Referáty z vedeckej konferencie – Bratislava 14.–16. septembra 1992. Zost. S. Mathé), Bratislava 1992; Ferdiš Juriga. Zborník referátov zo seminára „Život a dielo Ferdiša Juriga“, ktorý sa konal dňa 3. 10. 1991 vo Vajnorochoch, Bratislava 1992.

¹⁵ BARTLOVÁ, A.: Andrej Hlinka. Bratislava 1991; Andrej Hlinka v slove a obraze (zost. J. Kirschbaum a F. Fuga), Toronto–Ružomberok 1991; Andrej Hlinka a jeho miesto v slovenských dejinách. Zborník prednášok z vedeckého sympózia. (zost. F. Bielik, Š. Borovský), Bratislava 1991; HOLEC, R.: Tragédia v Černoveji a slovenská spoločnosť, Martin 1997.

¹⁶ BYSTRICKÝ, V.: Národnostný štát a štátoprávne programy na Slovensku, *Historický časopis*, 40, 1992, s. 52–68; BYSTRICKÝ, V.: Politické rozvrstvenie spoločnosti na Slovensku vo svetle obecných volieb roku 1938, *Historický časopis*, 40, 1992, s. 438–456; BYSTRICKÝ, V.: Zasadnutie Slovenského snemu 14. marca 1939, *Historický časopis*, 47, 1999, s. 105–114.

¹⁷ JURÍČEK, J.: Martin Rázus, básnik a politik, Bratislava 1993.

Dejepisectvo malo vždy blízko k politike. Ponajviac z iniciatívy tej druhej strany. Ak spoločnosť či jej dominantní jednotlivci smerovali k historicky vážnym rozhodnutiam a skutkom, vždy siahli za dejinami a vyberali si z nich to, čo potrebovali. Nebolo to inakšie ani v prvej polovici deväťdesiatych rokov. Česku stranu ponechám bokom, slovenská strana, slovenská spoločnosť bola rozpoltená. Dozrievanie slovenského národa viedlo k samostatnosti, historické skúsenosti a nejasná budúcnosť nabádali k obozretnosti pri takýchto rozhodnutiach. Časť slovenských historikov akcentovala spoločné česko-slovenské skúsenosti a pozitíva, ktoré sa Slovákom v ich dejinách v 20. storočí osvedčili – najmä v ich vzťahu k južnému susedovi,¹⁸ časť sa dívala na reálnu možnosť slovenskej štátnej samostatnosti. Ak prvá skupina prezentovala svoje stanovisko aj v historiografickej tvorbe, akcentujúc tému spoločného štátu, tak druhá prezentovala svoje stanovisko v takej historiografickej tvorbe, ktorá analyzovala česko-slovenské konflikty, krivdy pociťované slovenským národom v rôznych situáciách spoločnej štátnosti tak v medzivojnovom období, ako aj, resp. najmä po druhej svetovej vojne.

Tak sa na pôdu slovenskej historiografie vracia ďalšia téma – téma Slovenského štátu, téma oslobodenia a s tým spojená aj téma súdnych procesov s predstaviteľmi Slovenského štátu, najmä proces s prezidentom Slovenskej republiky Jozefom Tisom. Popri tom to bola téma Slovenského národného povstania, ktorá niesla v sebe ešte ďalšie napätie – vyriešenie vzťahu komunistického a nekomunistického odboja a v značnej miere aj zodpovedanie otázky o úlohe a podiele armády na Povstaní.¹⁹ Pri posledných dvoch uvedených témach však šlo o prioritne vlastnú, slovenskú tému.

Tému Slovenského štátu forsirovali predovšetkým historici, ktorí sa vrátili z exilu a ideologicky mali blízko k ľudstvu: František Vnuk a Milan Ďurica. A tu sme vlastne pri tretom spomínanom návrate – návrate exilových historikov s ich témami, ktoré, objektívne priznané, boli tiež jedným z „bielych miest“ v poznaní slovenskej histórie. Slovenská verejnosť si žiadala vypočut' stanoviská historickej vedy aj k nim, však boli tiež súčasťou slovenskej existencie a nedali sa dlhodobo obchádzať a ignorovať.

Pri téme rozpadu spoločného štátu, vzniku a jestvovaní samostatnej Slovenskej republiky sa hlavným hrdinom stal Jozef Tiso, ktorého osudy a spatosť so slovenskou históriou boli v 90. rokoch predmetom hlbokých a ostrých polemík a diskusií.²⁰ Doba dlhého mlčania a jednostranných informácií spôsobila, že v slovenskej verejnosti vzrástol

¹⁸ Ide najmä o práce venované Viedenskej arbitráži a jej dôsledkom pre Slovensko, ako napr.: DEÁK, L.: Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938–1939, Bratislava 1990; Viedenská arbitráž (2. november 1938) – Mnichov pre Slovensko. Príspevky z kolokvia. 1. november 1993 v Bratislave (zost. L. Deák), Bratislava 1993; Malá vojna (Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939). Príspevky a materiály z konferencie v Michalovciach 30. 3. 1993 (zost. L. Deák), Bratislava 1993.

¹⁹ Napr.: JABLONICKÝ, J.: Povstanie bez legend. Dvadsať kapitol o príprave a začiatku Slovenského národného povstania, Bratislava 1990; FREMÁL, K.: Nové pohľady na protifašistický odboj a Slovenské národné povstanie, In: Aktuálne otázky histórie. Zborník prednášok, Banská Bystrica 1992; Východoslovenská armáda a odboj. Materiály z vedeckého seminára. Prešov 12.–13. novembra 1992 (zost. Štefan Pažur), Banská Bystrica 1992; Dôstojníci a štáby povstaleckej armády. Organizačná štruktúra 1. československej armády na Slovensku, Banská Bystrica 1994; JABLONICKÝ, J.: Glossy o historiografii SNP. Zneužívanie a falšovanie dejín SNP, Bratislava 1994; SNP v pamäti národa. Bratislava 1994; a iné.

²⁰ Akési naštartovanie diskusií o Jozefovi Tisovi predstavovala kniha dvoch autorov – pamätníkov a aktérov pri súdnom procese s J. Tisom v roku 1947 – jedného z jeho žalobcov Antona Rašlu a obhajcu Ernesta Žabkayho: RAŠLA, A. – ŽABKAY, E.: Proces s Dr. J. Tisom. Spomienky obžalobcu Antona Rašlu a obhajcu Ernesta Žabkayho, Bratislava 1990.

záujem o Slovenský štát a jeho aktérov oveľa viac, ako o štát československý. V tejto súvislosti môžeme len súhlasiť s postrehom Jana Rychlíka, ktorý uviedol v príspevku v Česko-slovenskej historickej ročenke 2000, že vazba slovenských a československých dejín medzi 28. októbrom 1918 a 31. decembrom 1992 bola vždy slabšia ako vazba českých a československých dejín.²¹ Alebo inými slovami, že Slováci s týmto obdobím spájali priority vlastné a až potom celoštátne československé dejiny, a teda aj záujem verejnosti, a zákonite aj historickej obce na Slovensku, smeroval najskôr k témam slovenských národných dejín. Príčiny boli rôzne a mali svoje korene minimálne ešte v prednovembrovom socialistickom období.

Ak prvá téma – vznik ČSR, mala veľkú razanciu v rokoch 1990–1991, tak druhá a tretia téma naberala na sile práve v rokoch 1990 až 1993, v čase, keď sa diskutovalo o ďalšej existencii Českej a Slovenskej Federatívnej republiky a o smerovaní vtedajšej českej a slovenskej politickej reprezentácie, zastúpenej Václavom Klausom a Vladimirom Mečiarom, k rozdeleniu štátu na dve samostatné republiky. Jozef Tiso predstavoval pre časť slovenskej verejnosti zosobnenie slovenskej štátnosti a slovenskej nezávislosti, ktorá bola „tvrdo a kruto (tak ako Tiso) zlikvidovaná Čechmi a komunistami“.²²

„Pravdu povediac, obvineniam, že dr. J. Tiso bol vojnový zločinec, som veril aj ja...“, napísal v editorskom prologu ku knihe „Proces s Dr. J. Tisom. Spomienky obžalobcu Antona Rašlu a obhajcu Ernesta Žabkayho“ riaditeľ novozriadeného vydavateľstva Slovenského syndikátu novinárov Tatrapress, publicista Ján Smolec. „Od roku 1948 nám marxistickí historici servirovali stereotypné argumenty: Tiso vojnový zločinec, vrah a zradca slovenského ľudu...“, píše J. Smolec a dodáva: „Mnohí okolo nás akosi nechceli pochopiť, že do nášho života vstúpila pravda a s ňou objektivita...“²³ Môžem len dodať, že na začiatku deväťdesiatych rokov sa takto vyslovil ne jeden slovenský čitateľ, a to najmä vtedy, keď začal objavovať iné údaje, iné informácie o Tisovi, o Slovenskom štáte, ako boli dovtedy uverejňované. Nové informácie prichádzali najmä od slovenských exilových historikov. Vo vzťahu k Tisovi to bola práca Milana S. Ďuricu Jozef Tiso slovenský kňaz a štátnik. I. 1887–1939,²⁴ ktorá i napriek slovám autora v úvode, že jeho kniha o Tisovi „...nebude ani óda, ani oslavné dielo“ (s. 11), predsa len prispela ku glorifikácii prvého slovenského prezidenta. Vydavateľ – Matica slovenská preto v Slove na záver podčiarkla, že „v prípade tejto publikácie vystupuje ako sprostredkovateľ, čím chce saturovať“ objektivne existujúcu potrebu informácií o tomto zložitom období nášho vývinu...“ (s. 245). Ďalšou prácou bola kniha už nežijúceho exilového historika Konštantína Čulena Po Svatoplukovi druhá naša hlava. (Život Dr. Jozefa Tisu.),²⁵ Karola Murína, Tisovho osobného tajomníka, Spomienky a svedectvo, ktorú vydala spoločnosť Priatelia prezidenta Tisu v cudzine a na Slovensku²⁶ a iné.²⁷ Okrem, pre slovenskú spoločnosť, novej literatúry o Tisovi a Sloven-

²¹ RYCHLÍK, J.: České, slovenské a československé dějiny – problém vzájemného vztahu v různých historických dobách. In: Česko-slovenská historická ročenka 2000, Brno 2000, s. 22.

²² SMOLEC, J.: Namiesto editorského prologu, In: Proces s Dr. J. Tisom. Spomienky obžalobcu Antona Rašlu a obhajcu Ernesta Žabkayho, Bratislava 1990, s. 5.

²³ SMOLEC, Ján: c. d., s. 5.

²⁴ ĎURICA, M. S.: Jozef Tiso slovenský kňaz a štátnik. I. 1887–1939, Martin 1992.

²⁵ ČULEN, K.: Po Svatoplukovi druhá naša hlava. (Život Dr. Jozefa Tisu.), Partizánske 1992.

²⁶ MURÍN, K.: Spomienky a svedectvo, Trenčín 1991.

²⁷ Napr.: Slovenský rodofub Dr. Jozef Tiso (1887–1947), Trenčín 1992.

skom štáte pribudli aj prednášky exilových historikov M. Ďuricu a F. Vnuka a diskusie s nimi na školách, na pôde miestnych odborov Matice slovenskej a niektorých politických strán a záujmových združení. Tie spolu s celým radom nových denníkov, týždenníkov i mesačníkov v posledných rokoch existencie ČSFR vytvárali v slovenskej spoločnosti nový obraz Slovenského štátu a jej exponentov. Zároveň pohľadmi na minulosť posilňovali jestvujúce tendencie smerujúce k vytvoreniu samostatnej Slovenskej republiky.

S pribúdajúcimi otázkami rástla potreba, aby sa domáca slovenská historiografia vyslovila aj k Tisovi, aj k obdobiu Slovenského štátu. Historický ústav SAV preto v roku 1992 zorganizoval sympóziu v Častej-Papierničke s názvom „Dr. Jozef Tiso v moderných slovenských dejinách“, na ktoré organizátori pozvali historikov s rôznymi pohľadmi na uvedenú tému. Valerián Bystrický so Štefanom Fanom potom z príspevkov zostavili zborník *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu*.²⁸

Akoby odpoveďou na sympóziu a zborník o Tisovi, s ktorým neboli spokojní tí autori, ktorí sa k osobnosti Jozefa Tisu vyslovovali v pozitívnom duchu, bola v roku 1993 konferencia „Dies ater. Nešťastný deň 29. august 1944“. Z nej vyšiel rovnomený zborník, v ktorom bolo SNP namierené proti režimu Slovenského štátu, a teda aj proti Tisovi, hodnotené ako nemorálny akt.²⁹ V rovnakom duchu a s cieľom osvetliť Tisovu osobnosť v kontexte vývinu slovenskej spoločnosti i medzinárodných súvislostí a ospravedlniť tie Tisove rozhodnutia a skutky, ktoré boli najviac kriticky hodnotené, vydala v roku 1996 spoločnosť Priatelia prezidenta Tisa na Slovensku publikáciu „Zamľčaná pravda o Slovensku. Diel 1.“³⁰ O dva roky neskôr vyšla publikácia kolektívu autorov „Vojnový zločinec alebo svätec. Svedectvá pravdy o Slovensku. Diel 2.“³¹

V závere deväťdesiatych rokov 20. storočia im kontroval Ivan Kamenec. Ten sa k Tisovi postavil zásadne kriticky v knihe *Jozef Tiso. Tragédia politika, kňaza a človeka*.³² Ak aj chápal, že mnohé rozhodnutia a činy sa uskutočnili mimo Tisu, nesúhlasil s tým, aby bol Tiso zbavený politickej zodpovednosti za dianie vo vojnovom Slovenskej republike, najmä nie za deportácie židovského obyvateľstva do koncentračných táborov. Kamencova kniha, ale aj jeho ďalšie štúdie s tematikou postavenia a osudov slovenských židov však viac rezonovali mimo oblasť slovenskej historiografie ako priamo v nej, hoci, ako ukázali niektoré recenzie, naposledy v Historickom zborníku 1/2005,³³ sa na jeho knihu nezabudlo ani v prvom desaťročí tretieho tisícročia. V recenzii Ivana Mrvu bol popretý holokaust na Slovensku ako žiarová obeť a uvedený historik ho odmietol spájať s vyvážaním židov zo Slovenska. Reakcia slovenskej historickej obce zaznela na XIII. zjazde Slovenskej historickej spoločnosti v Banskej Bystrici 27. apríla 2006, keď prevažná časť prítomných odmietla stanovisko Ivana Mrvu a dištancovala sa od neho.

V deväťdesiatych rokoch teda vstúpila na scénu slovenskej historickej tvorby ďalšia problematika, dovtedy nevelmi známa a málo osvetlená – téma Slovenského štátu

²⁸ *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu* (zost. V. Bystrický, Š. Fano), Bratislava 1992.

²⁹ *Dies ater. Nešťastný deň 29. august 1944* (zost. P. Bielik, P. Mulík), Bratislava 1994.

³⁰ *Zamľčaná pravda o Slovensku* (Diel 1.), Partizánske 1996.

³¹ *Vojnový zločinec alebo svätec. Svedectvá pravdy o Slovensku. Diel 2, Sered'* 1998.

³² KAMENEC, Ivan: *Jozef Tiso. Tragédia politika, kňaza, človeka*, Bratislava 1998.

³³ MRVA, I.: *Kamenec, Ivan: Tragédia politika, kňaza, človeka*. Bratislava: Archa, 1998. In: *Historický zborník* 1/2005, s. 170–175.

a holokaustu, resp. postavenia židovského obyvateľstva na Slovensku v prvej polovici 20. storočia s hlavným akcentom na vojnové roky.³⁴ Problematika, ktorá dopĺňala pestrú mozaiku slovenskej minulosti, tento raz nie o krivdy, ktoré boli páchané na slovenskom národe, ale o krivdy, ku ktorým slovenský národ v jednej etape svojej minulosti prispel. Ďalšie rozpracovanie židovskej problematiky nachádzame v slovenskej historickej spisbe v druhej polovici deväťdesiatych rokov a na začiatku nasledujúceho tisícročia. Tu prispeli veľkou mierou najmä Ivan Kamenec, Katarína Hradská a Eduard Nižňanský. Nižňanský na jeho vtedajšom pracovisku FF UKF v Nitre doslova rozvinul celú bádateľskú školu s tematikou židovského obyvateľstva na Slovensku vo vojnovom Slovenskom štáte.³⁵ K rozpracovaniu tejto problematiky prispela nemalou mierou aj Česko-slovenská komisia historikov, ktorá v apríli 2001 v Nitre usporiadala konferenciu *Židia v Československu (1918–1945)* a materiály z nej uverejnila vo svojej ročenke.³⁶

V roku 1990 vyšla v Historickom časopise č. 5 štúdia popredného slovenského medievalistu Richarda Marsinu *Slovenské dejiny* (1. k otázke ich pomenovania)³⁷. Richard Marsina publikoval príspevok, ktorý predniesol 30. januára 1990 na mimoriadnom valnom zhromaždení SHS, zvolanom Akčným výborom SHS. R. Marsina sa v ňom zaoberal otázkou existencie slovenských dejín. Zdôraznil, že termín slovenské dejiny sa používa bežne nielen v ústnom prejave, slovenské dejiny sú predmetom bádania historikov i vedeckých ústavov a pritom odbor slovenské dejiny nemá oficiálny charakter. „Slovenské dejiny ako odbor nefigurujú v oficiálnych plánoch, nie sú oficiálnym plánom na univerzite, nedajú sa z nich dosahovať kvalifikačné stupne a vedecké hodnoty.“³⁸ Kriticky sa zamyslel nad termínom *československé dejiny* a zdôraznil potrebu zbaviť sa ideologických a politických determinácií, ktoré viedli k odmietaniu slovenských dejín a odbor slovenské dejiny akceptovať ako plnohodnotný, lebo keď existuje nositeľ dejín – národ, tak „musí mať aj dejiny“.³⁹ Odmietol „podnájomníctvo slovenských dejín v rámci tzv. československých dejín“,⁴⁰ lebo ich neakceptovanie malo a má ďalekosiahle dôsledky. V závere príspevku napísal: „Ak sa vo verejnej diskusii minulý a predminulý rok poukazyvalo na nízky stupeň národného a historického vedomia Slovákov, svoju úlohu pri tomto neželateľnom vývoji nepochybne zohrala aj okolnosť, že v oficiálnych štruktúrach, ale ani na Slovensku, slovenské dejiny nejestvovali a nejestvujú ani v prítomnosti. Súčasne

³⁴ KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*, Bratislava 1991; Košice a deportácie Židov v roku 1944. Zborník príspevkov z odborného seminára k 50. výročiu deportácií z Košíc 19. mája 1994 (zost. A. Jurová, P. Šalamon), Košice 1994; LIPSCHER, L.: *Židia v Slovenskom štáte 1939–1945*, Bratislava 1992; *Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1939–1945)*, Dokumenty. I.–II. (zost. L. Hubenák), Bratislava 1994.

³⁵ Vidieť to najmä v obsahoch E. Nižňanským redigovanej ročenky *Studia Historica Nitriensia*. K tejto problematike viď napr.: NIŽŇANSKÝ, E.: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a Slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*, Prešov 1999; HRADSKÁ, K.: *Deportácie slovenských Židov v rokoch 1944–1945 so zreteľom na transporty do Terezína*, *Historický časopis*, 45, 1997; HRADSKÁ, K.: *Prípád Wisliceny. Nacistický poradcovia a židovská otázka na Slovensku*, Bratislava 1999.

³⁶ *Česko-slovenská historická ročenka* 2001, Brno 2001.

³⁷ MARSINA, R.: *Slovenské dejiny* (1. k otázke ich pomenovania), *Historický časopis*, 38, 1990, s. 625–638.

³⁸ Tamže, s. 625.

³⁹ Tamže, s. 633.

⁴⁰ Tamže, s. 634.

to prispieva aj k anonymite Slovenska a Slovákov v cudzine, ktorú si v súčasnosti veľmi intenzívne uvedomujeme.“⁴¹

Marsinove slová doplnil Ľubomír Lipták, ktorý sa v tom istom čísle Historického časopisu kriticky vyjadril na adresu historiografie novších dejín a upozornil nielen na ich niekdajšie deformovanie, ale aj na to, že ono pokračuje aj v prítomnosti, hoci s opačným znamienkom – čo bolo do roku 1989 označované ako významné, pozitívne, to sa po roku 1989 neraz stalo bezvýznamným, negatívnym. Podľa neho „deštrukcia historických znalostí u verejnosti je dnes taká, že vlastne niet faktu, osoby, udalosti, ktorú by sme mohli pokladať za nespornú, za základ, na ktorom by sa dalo ďalej budovať, rozvíjať myšlienky, konfrontovať názory.“ A sarkasticky dodal jemu vlastným štýlom: „Najpotrebnejšou a najúspešnejšou historickou knihou v súčasnosti by boli asi Dejiny Slovenska pre začiatočníkov...“⁴² Na začiatku deväťdesiatych rokov sa Lipták ani tak neobával bielych miest v historickom poznaní, ako bielych miest v povedomí verejnosti, hoci problém tzv. bielych miest v historiografii vnímal ako podstatný a náročnejší. Odstránenie jedných aj druhých pokladal za rovnako dôležité, ale aj za rovnako náročné, čo mu dal ďalší vývoj plne za pravdu.

Marsinove a Liptákové hodnotenie slovenskej historiografie a úlohy, ktorá pred ňou stojí, sa dopĺňalo a vlastne len ukázalo, ktorým smerom by sa mala slovenská historická veda uberať.

Na začiatku deväťdesiatych rokov sa na Slovensku intenzívne pociťovala potreba jasných odpovedí na otázky existencie národných dejín. Ak aj historici o ich existencii nepochybovali a presne vedeli, čo je ich obsahom, čo je ich náplňou, verejnosť ten obsah vnímala len v jeho obrysoch. Slovenská verejnosť potrebovala označiť si zreteľne vlastné teritórium v časopriestorových súradniciach, najmä teritórium svojich moderných dejín, dejín 20. storočia. Inými slovami – vznikla potreba pre Slovensko urobiť slovenské dejiny „stredobodom vesmíru“. Súčasne s tým sa však Slovensko chcelo začleniť minimálne do európskeho priestoru ako jeho rovnocenná súčasť. Evidentné to bolo v politike, ale tento pohyb bol badateľný aj spoločenských vedách, hoci najskôr len akoby v podobe spodného prúdu vo vodách spoločenského myslenia, následne aj konania a vývoja slovenskej spoločnosti. Ani slovenská historická veda sa tomu nevyhla.

Ironicky vyslovená potreba dejín Slovenska pre začiatočníkov sa ukázala byť naozaj aktuálnou. Minimálne v školskej praxi. Sám Ľubomír Lipták s Dušanom Kováčom pripravili Učebné texty z dejepisu (1939–1945),⁴³ neskôr Kapitoly z dejín pre stredné školy,⁴⁴ Ladislav Tajták učebný text Vznik Československa a východné Slovensko⁴⁵ a v jednotlivých regiónoch pripravovali metodické centrá v spolupráci s odborníkmi aj ďalšie.

Rozbehli sa prípravy na vydanie nových syntetických dejín Slovenska. Niektoré na začiatku deväťdesiatych rokov nadobúdali knižnú podobu ako výsledok predchádzajúcej práce väčšieho autorského kolektívu. Išlo o tretí zväzok Dejín Slovenska zostaveného

⁴¹ Tamže, s. 636.

⁴² LIPTÁK, Ľ.: Poznámky o historiografii novších dejín, In: Historický časopis, 38, 1990, s. 691.

⁴³ LIPTÁK, Ľ. – KOVÁČ, D.: Učebné texty z dejepisu (1939–1945), Bratislava 1990.

⁴⁴ KOVÁČ, D. – LIPTÁK, Ľ.: Kapitoly z dejín pre stredné školy, Bratislava 1992.

⁴⁵ TAJTÁK, L.: Vznik Československa a východné Slovensko, Prešov 1992.

vedúcim autorského kolektívu Milanom Podrimavským.⁴⁶ Tento zväzok dopĺňal šesťzväzkovú edíciu dejín Slovenska, vychádzajúcou od roku 1985 pod redakciou Samuela Cambela. 5 zväzkov, ktoré vyšli do roku 1989 boli poznačené dobou, v ktorej vychádzali. Tretí zväzok už cieľavedome upúšťal od marxistickej metodológie, hoci nie všade sa to autorom celkom podarilo.

V nasledujúcich rokoch vychádzali i ďalšie syntetizujúce práce z dejín Slovenska. Boli v nich nové pohľady, nové hodnotenia, ktoré slovenská verejnosť vďaka predchádzajúcemu obdobiu nepoznala. Preto sa na Slovensku so záujmom siahlo aj za staršími prácami, ktoré vyšli v zahraničí a na Slovensku boli v deväťdesiatych rokoch nanovo publikované, ako napr. Lettrichove Dejiny novodobého Slovenska.⁴⁷

Reedície sa dočkali knihy, ktoré normalizácia odsunula na dlhú dobu do tmavých kútov knižníc, ako napr. Liptáková práca Slovensko v 20. storočí.⁴⁸

Vznikali nové publikácie syntetizujúceho charakteru, v ktorých sa Slovensko a jeho dejiny stávali tým spomenutým „stredobodom slovenského vesmíru“.⁴⁹ Napomáhali tomu aj edície prameňov, ako napr. Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I. a II.,⁵⁰ Zrod republiky. (Dobové dokumenty, spomienky a stanoviská 1914–1918)⁵¹ a iné. Do tejto kategórie svojim spôsobom zapadla aj dvojdielna Kronika Slovenska⁵² a pre školskú prax určený Lexikón slovenských dejín.⁵³ Slovensko a jeho dejiny boli v komplexnejšej podobe spracovávané aj cez pohľady z rôznych oblastí života.⁵⁴ Vo väčšine vydaných kníh šlo o práce postavené na kritickej analýze prameňov a literatúry, bez nacionalistického aspektu, a nie o apologetické publikácie nevalnej vedeckej hodnoty.

⁴⁶ Dejiny Slovenska III. (Od roku 1848 do konca 19. storočia), Bratislava 1992.

⁴⁷ LETTRICH, J.: Dejiny novodobého Slovenska, Bratislava 1993.

⁴⁸ LIPTÁK, Ľ.: Slovensko v 20. storočí, Bratislava 1998.

⁴⁹ MARSINA, R. – ČIČAJ, V. – KOVÁČ, D. – LIPTÁK, Ľ.: Slovenské dejiny, Martin 1992; ŠPIESZ, A.: Dejiny Slovenska na ceste k sebauvedomeniu, Bratislava 1992; Slovenská otázka v dejinách Česko-Slovenska (1945–1992) (ed. M. Barnovský), Bratislava 1994; Slovenská otázka v 20. storočí (ed. R. Chmel), Bratislava 1997; KOVÁČ, D.: Dejiny Slovenska, Praha 1998; HOLEC, R. – KOVÁČ, D. – JAKEŠOVÁ, E. – MANNOVÁ, E. – PODRIMAVSKÝ, M.: Slovensko v 20. storočí. Na začiatku storočia. 1901–1914, Bratislava 2004.

⁵⁰ Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti, I, Bratislava 1998 (editori: D. Čaplovič, J. Beňko, R. Marsina, V. Segeš, J. Hučko, M. Podrimavský, M. Pekník, M. Hronský); Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti, II, Bratislava 1998 (editori: M. Hronský, L. Deák, J. Korček, M. Barnovský, M. Štefanek).

⁵¹ ŠVORC, P.: Zrod republiky. (Dobové dokumenty, spomienky a stanoviská 1914–1918), Košice 1991.

⁵² Kronika Slovenska I. Od najstarších čias do konca 19. storočia (ed. D. Kováč), Praha 1998; Kronika Slovenska 2. Slovensko v dvadsiatom storočí (ed. D. Kováč), Praha 1999.

⁵³ Lexikón slovenských dejín [autori: D. ŠKVARNA – J. BARTL – V. ČIČAJ – M. KOHÚTOVÁ – R. LETZ – V. SEGEŠ], Bratislava 1997. Vydaný bol aj Lexikón svetových dejín [autori: M. KAMENICKÝ – I. MRVA – M. TONKOVÁ – P. VALACHOVIČ], Bratislava 1997.

⁵⁴ V tomto príspevku sa nebudem zaoberať hospodárskymi dejinami, ale spomeniem práce ako: Slovensko na začiatku 20. storočia (Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby). Zborník štúdií (ed. M. Podrimavský, D. Kováč), Bratislava 1999; DANGL, V. – SEGEŠ, V.: Vojenské dejiny Slovenska, III., 1711–1914, Bratislava 1996; HRONSKÝ, M. – KRIVÁ, A. – ČAPLOVIČ, M.: Vojenské dejiny Slovenska, IV., 1914–1939, Bratislava 1996; Politické strany na Slovensku 1860–1989 (ed. Ľ. Lipták), Bratislava 1992; PEKNÍK, M. a kol.: Pohľady na slovenskú politiku, Bratislava 2000; Názvy obcí Slovenskej republiky (Vývin v rokoch 1773–1997) (zost. M. Majtán), Bratislava 1998; Reprezentačný biografický lexikón Slovenska (zost. A. Maťovčík, P. Parenička, M. Ďurovčíková, Z. Ďuriška), Martin 1999; a iné.

Napriek tomuto konštatovaniu je potrebné povedať, že slovenský knižný trh neobchádzali ani kontroverzné diela. Jedným z nich, ktoré rozvírilo vody slovenskej historiografie, bola práca exilového historika Milana S. Ďuricu, po roku 1989 pôsobiaceho už na Slovensku. Niesla názov *Dejiny Slovenska a Slovákov*.⁵⁵ Rozruch spôsobený touto knihou nevyvolal ani tak jej samotný obsah, v ktorom bolo síce mnoho faktografických chýb i skreslení historických udalostí, protičeské a protižidovské stanoviská (také knihy sa objavili aj pred Ďuricovou knihou), ako to, že ju vtedajšia ministerka školstva Eva Slavkovská dala aj s chybami a daným hodnotiacim antičeským a antižidovským aspektom rozoslať do škôl ako pomôcku pre vyučovanie dejepisu na základných a stredných školách namiesto pripravovanej učebnice slovenských dejín 20. storočia pre základné školy.⁵⁶ Ostro na to zareagoval Historický ústav SAV v Bratislave, ktorý vypracoval kritické stanovisko k Ďuricovej knihe, jej analýzu poslal ministerke školstva a uverejnil ju aj v dennej tlači. Analýza neskôr vyšla v ročenke *Studia Historica Nitriensia*.⁵⁷ Pre úplnosť dodám, že ani Milan Ďurica nezostal Historickému ústavu SAV nič dlžný a odpovedal stroštránkovou knihou *Priblížiť sa k pravde*.⁵⁸

Slovenská historická veda v deväťdesiatych rokoch 20. storočia splácala slovenským dejinám svoj dlh. Ten bol aj v rovine vnímania Slovenska ako súčasti okolitého sveta – mám na mysli najmä Uhorsko, resp. Rakúsko-Uhorsko, Československo a strednú Európu. V podstate šlo o otázky slovenských vzťahov k okolitým národom. Ak si všimneme slovenskú historickú spisbu deväťdesiatych rokov, tak už prvý pohľad do knižníc, či bibliografií napovie, že v prácach slovenských historikov dominovalo 20. storočie. Niežeby nebolo čo povedať k slovenským dejinám 19. storočia, ale ich problematika, a v tejto súvislosti aj problematika dominujúcich slovensko-maďarských vzťahov, bola slovenskými historikmi riešená oveľa dlhšie a s možnosťou aj v rokoch socialistickej existencie Slovenska (Československa) zodpovedať objektívne na vynárajúce sa otázky slovenských dejín. Zápas o národnú emancipáciu Slovákov vo feudálnom a ranoburžoáznom Uhorsku mohla slovenská historická veda nielen slobodnejšie sledovať, ale aj interpretovať.

Horšie to bolo s národným pohybom v 20. storočí. Neexistoval ani dostatočný priestor pre riešenie slovensko-českých vzťahov v spoločnom štáte, a tie boli v 20. storočí pre Slovákov rozhodujúcimi. To vysvetľuje, prečo sa slovenská historická veda zaoberajúca sa modernými slovenskými dejinami viac sústredila na 20. storočie. Okrem toho ju k tomuto záujmu viedla nová realita – najskôr cesta k rozdeleniu Československa a od roku 1993 už existencia samostatnej Slovenskej republiky, ktorá objektívne potrebovala a potrebuje oporný múr dejín pre svoju aktuálnu štátnosť.

Značná časť slovenskej verejnosti mala v prvej polovici deväťdesiatych rokov pocit, že Slovensko je vyčleňované z európskeho priestoru, že nie je v ňom akceptované tak, ako by si to geografická realita žiadala. Tento pocit umocňovali politické pomery v novom štáte a vnímanie Slovenska s vtedajšou politickou garnitúrou na jeho čele okolitými krajinami. Možno tu kdesi tkveli niektoré príčiny, prečo aj slovenská historio-

⁵⁵ ĎURICA, M. S.: *Dejiny Slovenska a Slovákov*, Bratislava 1996.

⁵⁶ Autormi tejto učebnice boli Ivan Kamenec, Dušan Kováč a Viliam Kratochvíl.

⁵⁷ *Studia Historica Nitriensia*, č. 5, 1996, s. 285–291.

⁵⁸ ĎURICA, M.: *Priblížiť sa k pravde*. Reakcia na stanovisko Historického ústavu Slovenskej akadémie vied k mojej knihe *Dejiny Slovenska a Slovákov*, Bratislava 1997.

grafia chcela povedať svoje slovo k problému Slovenska ako stredoeurópskej krajiny a slovenského národa ako národa, ktorý do strednej Európy rozhodne vždy patril a patril tu aj na konci druhého tisícročia. Další z impulzov, ktorý slovenská historiografia dostala, bola možnosť spolupráce s okolitými historiografiami, samozrejme s akcentom na problémy, ktoré spájali obe strany. A to už bola reč o vzťahoch – dobrých alebo zlých, alebo neutrálnych, rozhodne minimálne o vzájomnom evidovaní sa nielen v prítomnosti ale aj v minulosti. Slovenskej historickej obci podalo pomocnú ruku hlavne Rakúsko a jeho program realizovaný cez Rakúsky ústav pre východnú a juhovýchodnú Európu so sídlom vo Viedni a pobočkou v Bratislave a v Košiciach.

V roku 1996 sa v Slovenskom národnom archíve uskutočnilo kolokvium Slovenské dejiny v dejinách Európy,⁵⁹ ktoré organizačne pripravilo viacero inštitúcií na čele s Úradom pre stratégiu rozvoja spoločnosti, vedy a techniky SR. Dušan Čaplovič v úvodnom referáte povedal jeden z dôvodov realizácie tohto podujatia, ktoré historici tak či tak už dávno vnímali: „...je potrebné hlbšie a rozsiahlejšie poznávať genézu slovenského národa, nie však izolovane, ale v jeho historických a kultúrnych interakčných vzťahoch k iným národom a európskemu historickému a kultúrnemu dedičstvu vôbec. Znamená to pochopiť, že uhorské dejiny, dejiny habsburskej monarchie, Rakúsko-Uhorska i Československa sú aj našimi, slovenskými dejinami.“⁶⁰

Slovensko ako súčasť európskeho priestoru a jeho dejiny ako súčasť európskych dejín sa v deväťdesiatych rokoch objavovalo čoraz častejšie,⁶¹ a to najmä v zborníkoch z konferencií, ktoré slovenské historické pracoviská pripravovali v spolupráci so zahraničnými partnermi.⁶² Tie nevychádzali už len v slovenčine, ale aj v iných jazykoch,⁶³ najmä po nemecky⁶⁴ a anglicky,⁶⁵ alebo boli vydané v zahraničí. Slovenskí historici sa stále častejšie dostávali ako spoluautori, resp. spoluzostavovatelia do vedeckých zborníkov vydávaných v zahraničí, kde mali možnosť prezentovať slovenský pohľad na svoje národné dejiny a zaradiť ich do kontextu európskych dejín.⁶⁶ V tejto súvislosti musíme uviesť aj

⁵⁹ Z kolokvia vyšiel aj zborník *Slovenské dejiny v dejinách Európy* (zost. Š. Fano), Bratislava 1997.

⁶⁰ ČAPLOVIČ, D.: *Slovenské dejiny v dejinách Európy* (Úvodné poznámky). In: *Slovenské dejiny v dejinách Európy* (zost. Š. Fano), Bratislava 1997, s. 8.

⁶¹ Napr.: *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny* (zost. M. Csáky, E. Mannová), Bratislava 1999; *Slovensko na križovatke európskych dejín po skončení II. svetovej vojny* (ed.: C. Žuffa, E. Vontorčík), Bratislava 1997; *HOLEC, R.: Poslední Habsburgovci a Slovensko*, Bratislava 2001.

⁶² Napr.: *Obyvateľstvo Karpatskej kotliny, I.* (eds.: P. Kónya, R. Matlovič), Prešov 1997; *Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848–1918* (eds. P. Švorc, L. Harbuľová), Prešov–Bratislava–Wien 1999; *Veľká politika a malé regióny 1918–1939* (eds. P. Švorc, M. Danilák, H. Heppner), Prešov–Graz 2002; *Národnostná otázka v strednej Európe v rokoch 1848–1938* (eds. P. Švorc, L. Harbuľová, K. Schwarz), Prešov 2005.

⁶³ Napr.: *Kis nemzetek és országek Közép-Európában / Malé národy a štáty v strednej Európe*. (ed. G. Kelemen, L. Szigeti), Bratislava 1998.

⁶⁴ MANNOVÁ, E. (ed.): *Burgertum und burgerliche Gesellschaft in der Slowakei 1900–1989*, Bratislava 1997; MANNOVÁ, E. (ed.): *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900–1989*, Bratislava 1998.

⁶⁵ *A Guide to Historiography in Slovakia* (eds. E. Mannová, D. P. Daniel), Bratislava 1995; KOLLÁROVÁ, Z. – HANUS, J.: *A Guide to the Slovak Archives*, Prešov 1999; *Slovak contributions to 19th International Congress of Historical Sciences* (ed. D. Kováč), Bratislava 2000; HRONSKÝ, M.: *The Struggle for Slovakia and the Treaty of Trianon*, Bratislava 2001.

⁶⁶ Napr.: *Časopis Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder*, Bd. 44, H. 2, 2003, bol celý venovaný problematike slovenských dejín a slovenskej historiografie; KOVÁČ, D.: *Außenpolitische*

tých slovenských historikov, ktorí žili a tvorili mimo Slovenska a svojimi prácami prezentovali slovenské dejiny v zahraničí. Patrili tu príslušníci jednotlivých emigračných vln⁶⁷ i tí, ktorí sa v cudzine narodili a tu aj žili a pracovali.⁶⁸ Slovenskí historici-emigranti okrem toho prezentovali Slovensku slovenský exil a pomery, v akých naša emigrácia žila a pôsobila, ako aj vzťahy, ktoré vládli medzi predstaviteľmi jednotlivých emigračných vln.⁶⁹ Na Slovensku boli pomery slovenského exilu a jeho aktivity smerujúce k získaniu štátnej suverenity Slovenska predstavené v zborníkoch Slovenský politický exil v zápase za samostatné Slovensko,⁷⁰ ktorý bol výsledkom konferencie usporiadanej Domom zahraničných Slovákov v Bratislave v r. 1995, a Slovenský povojnový exil.⁷¹

Zaujímavé je, že slovenská historická veda, mapujúca slovenské dejiny, sa začala podrobnejšie zaoberať hranicami Slovenska až na začiatku tretieho tisícročia. V deväťdesiatych rokoch vyšlo len niekoľko príspevkov, ktoré o tom priamo pojednávali. Začiatkom tretieho tisícročia sa hraniciam Slovenska už venovala sústredenejšia pozornosť,⁷² ba i samostatná konferencia v roku 2003 potvrdila, že o uvedenú problematiku je veľký záujem. Ročenka Historického ústavu SAV vyšla ako monotematická práve so štúdiami zameranými na otázky hraníc Slovenska v 19. a 20. storočí.⁷³ Jednotliví autori sledovali názory slovenskej politickej reprezentácie na stanovenie hraníc Slovenska či už v prípadnom federalizovanom Uhorsku 19. a 20. storočia, alebo v Československu, tu ako hraníc nového československého štátu. Zaoberali sa aj stanovením hraníc, v zásade tých, ktoré sa dotýkali územia Slovenska. V tejto súvislosti sa častejšie objavili príspevky o formovaní slovensko(československo)-poľských hraníc a dramatických udalostiach, ktoré sa tu odohrávali nielen v čase vzniku ČSR, ale aj v rokoch jej zániku a vzniku samostatného Slovenska.

Slovenské dejiny v 20. storočí boli väčšinou dejinami Slovenska a Slovákov v Československej republike medzivojnového a povojnového obdobia a v rovine etnických vzťahov šlo hlavne o česko-slovenské vzťahy a vzájomné spolužitie. To bola jedna z vážnych otázok, ku ktorým sa chcela slovenská historická veda vyjadriť. Bola to otázka, ktorú značne „okorenili“ vývoj v Československu po novembri 1989 a smerovanie k rozdeleniu federácie. Aj na slovenskej aj na českej strane bola história žriedlom, do ktorého neraz deravými hrcami načierali politici oboch národov a o česko-slovenskom spolužití servírovali verejnosti len to, čo im v nich ostalo – nepresné a tendenčné údaje ešte viac kaliace vzájomné vzťahy. Priživil sa na tom mnohí populisty, pri nich i publicisti a niektorí

Pläne und Vorstellungen der Slowaken in der Ära des Dualismus, In: Melikov zborník. Slovenci v zgodovini in njihovi srenjeevropski sosedje, Ljubljana 2001, s. 561–568; KRAJČOVIČ, M.: Die Slowakei und die Entstehung des Burgenlandes, In: Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, H. 95, Eisenstadt 1996.

⁶⁷ Napr. Ladislav Suško, Jozef Špetko, Jozef Rydlo, Ladislav Jankovič, Arvéd Grébert.

⁶⁸ Napr. KIRSCHBAUM, S.: A History of Slovakia. The Struggle for Survival, New York 1996; STOLARIK, M. M.: The Slovak Search for Identity in the United States, 1880–1918. In: Canadian Review of Studies in Nationalism, 20 (1993), ½, s. 45–55.

⁶⁹ ŠPETKO, J.: Slovenská exilová a emigrantská politika v rokoch 1945–1989, Historický časopis, 39, 1991, s. 241–261; ŠPETKO, J.: Slovenská zahraničná literatúra, In: Biografické štúdie 19, 1992, s. 204–236.

⁷⁰ Slovenský politický exil v zápase za samostatné Slovensko (zodp. red. V. Repka), Bratislava 1996.

⁷¹ Slovenský povojnový exil. Zborník materiálov zo seminára Dejiny slovenského exilu po roku 1945 v Matici slovenskej v Martine 27.–28. júna 1996 (zost. J. Chovan-Rehák, G. Grácová, P. Maruniak), Martin 1998.

⁷² ŠVORC, P.: Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919–1939), Prešov 2003.

⁷³ Historické štúdie, 43. Ročenka Historického ústavu SAV, Bratislava 2004.

historici. Ale boli tu aj seriózne snahy podať vývoj česko-slovenských vzťahov objektívne, nezaujato, tak, aby v budúcnosti skreslené informácie, tradované stereotypy, až legendy nekalili vzťahy medzi Čechmi a Slovákmí. Jednou z prvých takto písaných kníh bola práca Jaroslava Solca Slovensko v českej politike,⁷⁴ ktorá vznikla už v sedemdesiatych rokoch, ale kvôli autorovi i forme spracovania a podania témy mohla uzrieť svetlo sveta až na začiatku deväťdesiatych rokov. Knihu privítala slovenská historická obec pozitívne, veď vyšla po troch rokoch zapálených diskusií o slovensko-českých vzťahoch a v prvom roku samostatnej existencie Slovenskej republiky. Dušan Kováč v úvode napísal na margo diskusií i samotnej knihy: „... Vychádzalo najavo, ako jednostranne chápeme dejiny vzťahu Čechov a Slovákov. Aké predsudky sa dostali do historických koncepcií, verejne nevyslovené výčitky. História sa tak stala arénou uvoľňovania napätia, roky skrývaného a potláčaného, hľadajúceho si cesty z hĺbky na povrch. A tam na povrchu sa súdy ukázali tým, čím sú vo svojej podstate: povrchnými súdmi. S hrôzou sme museli konštatovať, že naše spoločné dejiny v spoločnom štáte, ba ešte aj predtým, sú vlastne dejinami neporozumenia, často ani nevysloveného...“⁷⁵

Česko-slovenské, resp. slovensko-české vzťahy po roku 1918 sa stali námetom mnohých prác⁷⁶ a môžem konštatovať, že veľa záslužnej práce na tomto poli urobila Česko-slovenská/Slovensko-česká komisia historikov, ktorá v oboch krajinách – Českej republike a Slovenskej republike podporovala výskum v oblasti česko-slovenských vzťahov tým, že organizovala a organizuje konferencie, okrúhle stoly a pod. v univerzitných centrách oboch krajín. Od roku 1996 začala vydávať Česko-slovenskú historickú ročenku s cieľom, ktorý v úvode prvého čísla načrtli predsedovia oboch častí komisie Vilém Prečan a Ivan Kamenec: „Vydavatelia by radi prispeli k tomu, aby sa skúmanie dejín vzťahov medzi Čechmi a Slovákmí a dejín spoločného československého štátu odbremenilo od politickej instrumentalizácie, ktorou je zatážená súčasná publicistika i časť historickej produkcie v oboch našich štátoch. Budú však podporovať polemickú konfrontáciu názorov, ktoré sú podložené starostlivým výskumom prameňov a poctivým úsilím o ich interpretáciu, hocako bude pluralistická či kontroverzná...“⁷⁷ Za desať rokov sa ukázalo, že existencia Česko-slovenskej/Slovensko-českej komisie historikov i jej Ročenky mali svoje opodstatnenie, vytvorili priestor nielen pre prezentáciu názorov slovenských a českých historikov k téme spoločných dejín, ale dali priestor takmer všetkým historikom, ktorí sa v oboch krajinách zaoberali česko-slovenskými vzťahmi s akcentom na 20. storočie.

Druhá polovica 20. storočia sa do prác slovenských historikov v deväťdesiatych rokoch dostávala veľmi opatrne. Doznievali totiž ešte reminiscencie na nedávne obdobie komunistického režimu a na kritiku, ktorú zožali autori, ktorí „podľahli“ marxisticko-leninskému videniu sveta, a teda aj jeho minulosti. Mnohí odišli od tém, ktoré dovtedy

⁷⁴ ŠOLC, J.: Slovensko v českej politike, Banská Bystrica 1993.

⁷⁵ KOVÁČ, D.: Kniha, ktorá chýbala, In: ŠOLC, J.: Slovensko v českej politike, Banská Bystrica 1993, s. 5.

⁷⁶ Napr. RENNER, H. – SAMSON, I.: Dejiny Česko-Slovenska po roku 1945, Bratislava 1993; HAVLÍČEK, J.: Národnostné zloženie veliteľského zboru Československej armády v rokoch 1945–1948, In: Z vojenskej histórie Slovenska 1918–1948, Trenčín 1994; LIPTÁK, L.: Slovensko-české vzťahy (historické poznámky), In: Sborník FF Ostravské university. Literární věda. Literarum Studia, Ostrava 1995; Od diktatury k diktature. Slovensko v rokoch 1945–1953 (ed. M. Barnovský), Bratislava 1995; Malé dejiny česko-slovenských vzťahov, zv. 6. (zost. I. Kamenec, Z. Fialová), Bratislava 1996; Materiály z konferencie „Češi a Slováci 1948–1967“, In: Česko-slovenská historická ročenka 1998, Brno 1998, s. 11–217.

⁷⁷ KAMENEC, I. – PREČAN, V.: Na cestu, In: Česko-slovenská historická ročenka 1996, Brno 1996, s. 7.

spracovávali – boli to témy prevažne z hospodárskych dejín (kolektívizácia a industrializácia), z politických dejín (dejiny KSČ), dejín správy (národné výbory) a pod. Preto sa v prvej polovici deväťdesiatych rokov viac-menej len sporadicky stretávame s prácami venovanými komunistickému prevratu v r. 1948, socialistickému vývoju Slovenska a Československa vo všetkých rovinách života (najmä v politickej a konfesionalnej oblasti), obdobiu „Pražskej jari“ a normalizácii.⁷⁸ Rok 1993 bol istou výnimkou, keď vychádzali práce o Alexandrovi Dubčekovi, ktorý v jeseni 1992 tragicky zahynul.⁷⁹ Viac prác vychádzalo až v druhej polovici deväťdesiatych rokov a po prelome storočí. Vtedy sa na pulkoch knižkariet začali objavovať komplexnejšie spracované problémy a dejiny obdobia socializmu.⁸⁰

Veľký boom zaznamenali cirkevné dejiny. Tu musíme podotknúť, že išlo najmä o cirkevné dejiny v 20. storočí. Slovenská historická veda akoby chcela nahradiť to, čo jej nebolo dovolené predchádzať 40 rokov. Môžeme povedať, že sa všetky oficiálne cirkvi na Slovensku dostali do pozornosti slovenských historikov, hoci rímskokatolícka cirkev a jej osudy boli spracované najviac.⁸¹ Vyplývalo to z viacerých faktorov – jednak z väčšej početnosti katolíckeho obyvateľstva, a teda i väčšieho zastúpenia historikov, ktorí sa dejinami katolíckej cirkvi zaoberali, ale hlavne z toho, že aj v čase komunistického režimu bola ich knižná produkcia veľmi rýchlo privezená na Slovensko a tu aj distribuovaná. Popri tom boli v deväťdesiatych rokoch spracovávané dejiny tejto cirkvi už aj autormi, ktorí žijú a pôsobia na Slovensku.⁸²

⁷⁸ GÁL, J.: Československo v rokoch 1968–1990, In: Aktuálne otázky histórie, 2, Zborník prednášok, Banská Bystrica 1993; LIPTÁK, L.: Úvaha o slovenskej otázke z roku 1969, Historický časopis, 41, 1993, s. 452–461; PETRUF, P.: Medzinárodné súvislosti vývoja Česko-Slovenska od januára 1968 do apríla 1969, In: Slovenská spoločnosť v krízových rokoch 1967–1970. Zborník štúdií, Bratislava 1992; Slovensko v rokoch 1967–1970. Výber dokumentov (zost. M. Štefánský), Bratislava 1992; VARINSKÝ, V.: Nútené práce na Slovensku v rokoch 1945–1953, In: Aktuálne otázky histórie, 2, Zborník prednášok, Banská Bystrica 1993, s. 76–92; ŽATKULIAK, J.: V mene zákonov a proti občanom? (Trestnoprávna právomoc národných výborov na Slovensku v rokoch 1950–1957), Bratislava 1994.

⁷⁹ Dubček známy neznámy (zost. T. Michalová), Bratislava 1993; DUBČEK, A.: Z pamätí. Nádej zomiera posledná (literárne a edičné sprac. J. HOCHMAN), Bratislava 1993.

⁸⁰ BARNOVSKÝ, M.: Politický systém v Československu v rokoch 1945–1948, Studia Historica Nitriensia, 3, 1995, s. 149–164; Krízy režimov sovietskeho bloku v rokoch 1948–1989, Historicko-politologické pohľady (zost. M. Štefánský, M. Žagoršková), Banská Bystrica 1997; MARUŠIAK, J.: Udalosti v roku 1960 ako demonštrácia sily komunistického režimu, Politické vedy, 2, 1999, č. 4, s. 90–146; Federalizácia československého štátu 1968–1970. Vznik česko-slovenskej federácie roku 1968 (ed. J. Žatkuliak), Praha–Brno 1996; PEŠEK, J.: Štátna bezpečnosť na Slovensku 1948–1953, Bratislava 1996; PEŠEK, J.: Odvrátená tvár totality. Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948–1953, Bratislava 1998; Pokus o reformu v roku 1968. (Historicko-politologické pohľady) (zost. Z. Pástor, M. Štefánský), Banská Bystrica 1999.

⁸¹ PEŠEK, J.: Konflikt medzi štátom a katolíckou hierarchiou o prijatie a realizáciu „cirkevných zákonov“ (1949–1951), Historický časopis, 44, 1996, s. 444–470; LETZ, R.: Proces s katolíckymi biskupmi Jánom Vojtaššákom, Michalom Buzálkom a Pavlom Gojdičom, In: V tieni totality. Perzekúcie na Slovensku v začiatkoch (1948–1953) (zost. J. Pešek), Bratislava 1996; PEŠEK, J.: Štát a rímskokatolícka cirkev na Slovensku v období prvej krízy totalitného režimu (1953–1957), Historický časopis, 47, 1999, s. 70–87; PEŠEK, J. – BARNOVSKÝ, M.: V zovretí normalizácie. Cirkvi na Slovensku 1969–1989, Bratislava 2004.

⁸² HLINKA, A.: Sila slabých a slabosť silných. Cirkvi na Slovensku 1945–1989, Bratislava 1990; MIKLOŠ-KO, F.: Nebudete ich môcť rozvrátiť. Z osudov katolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1943–1989, Bratislava 1991; ŠIMONČIČ, J.: Dejiny a kultúra rehoľných komunit na Slovensku, Trnava 1994; VNUK, F.: Akcia

Iná situácia bola s dejinami evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku. Menšia početnosť evanjelického obyvateľstva a roky zastrašovania sa odrazili aj v množstve historickej produkcie o dejinách evanjelikov na Slovensku. V deväťdesiatych rokoch sa situácia začala pomaly meniť a dá sa povedať, že k akémusi „odštartovaniu“ historickej spisby o dejinách evanjelickej cirkvi výraznou mierou pomohol rakúsky historik Karl Schwarz, ktorý sa už dlhšie zaoberal osobnosťami slovenskej evanjelickej cirkvi a. v.⁸³ V spolupráci s Petrom Švorcom vydal vo Viedni nemecky písaný zborník *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei*.⁸⁴ V druhej polovici 90. rokov už historiografická produkcia výrazne vzrástla. Veľkú zásluhu na tom mal biskupský úrad Východného distriktu evanjelickej cirkvi augsburského vyznania so sídlom v Prešove, ktorý od roku 1997 začal vydávať edíciu *Acta collegii evangelici Prešovensis*.⁸⁵ Medzinárodná redakčná rada vytvorila priester nielen pre dejiny slovenských evanjelikov, ale pre dejiny evanjelickej cirkvi a. v. v stredoeurópskom kontexte. Viaceré vedecké konferencie sa stali podnetom pre vydanie zborníkov k dejinám evanjelickej cirkvi. Ján Pešek z Historického ústavu SAV v Bratislave uverejnil viacero prác z dejín evanjelickej cirkvi a. v. z obdobia socialistického režimu.⁸⁶ Vyšli aj encyklopédie.⁸⁷

Gréckokatolícka a pravoslávna cirkev vystupovali najmä ako regionálny fenomén, lebo sa ťažiskovo nachádzajú na východnom Slovensku. S gréckokatolíckym cirkevným spoločenstvom bol v 19. a 20. storočí spojený problém národnosti veriaceho obyvateľstva a s tým aj spory o to, k akej národnosti gréckokatolícke obyvateľstvo východného Slovenska patrí – či len k rusinskej/ukrajinskej a či aj k slovenskej. Zápas o národné vedomie obyvateľov východného Slovenska mal viaceré rozmery a v slovenskej historiografii oživil nielen problematiku národnoemancipačného procesu Slovákov v období Uhorského kráľovstva vôbec, ale aj v rokoch existencie medzivojnového Československa. Pri tejto problematike bolo možné opäť začať s analytickými výskumami, ktoré sledovali proces premeny národného vedomia tak u jednotlivcov, ako aj u celých skupín obyvateľstva a jeho transformáciu počas jednotlivých období v 19. a 20. storočí. Fenomén národného vedomia obyvateľstva Slovenska prirodzene presahoval jeho hranice a v historickom výskume tak núkal priestor na konfrontáciu výsledkov slovenskej historickej vedy so susednými historiografiami. V deväťdesiatych rokoch 20. storočia a v prvých rokoch 21. storočia tak slovenská historiografia narazila na konfrontačné prvky poľskej a ukrajinskej historickej vedy vychádzajúcich z odlišného vnímania a interpretácie etnicity obyvateľstva,

„K“ a „R“. Zásahy komunistického režimu proti reholiam v r. 1950–1956, Bratislava 1995; PAŠTĚKA, J. a kol.: Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska, Bratislava 2000.

⁸³ Pozri napr.: SCHWARZ, K.: Wien und das slowakische Luthertum im 19. Jahrhundert, In: MARCELLI, M. – WALDSCHUTZ, E. (Hgg.): *Jenseits der Grenzen. Dokumentation einer Begegnung Bratislava – Wien*, Wien 1992, s. 55–63.

⁸⁴ *Die Reformation und Ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei* (eds. K. Schwarz – P. Švorc), Wien 1996.

⁸⁵ Napr.: KÓNYA, P. a MATLOVIČ, R. (eds.): *Prešovské evanjelické kolégium, jeho miesto a význam v kultúrnych dejinách strednej Európy*, Prešov 1997; KÓNYA, P. a MATLOVIČ, R. (eds.): *Miscellanea anno 2000*, ACEP IX., Prešov 2000.

⁸⁶ PEŠEK, J.: *Evanjelická cirkev augsburského vyznania na Slovensku v začiatkoch totality (1948–1953)*, Historický časopis, 45, 1997, s. 271–294; PEŠEK, J.: *Slovenská evanjelická cirkev augsburského vyznania pod „dohľadom“ štátu (1953–1970)*, Historický časopis, 47, 1999, s. 635–654.

⁸⁷ UHORSKAI, P. a kol.: *Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry*, I, II., Liptovský Mikuláš 1997; UHORSKAI, P. a kol.: *Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry*, III., Liptovský Mikuláš 2001; PETRÍK, B. (ed.): *Evanjelická encyklopédia Slovenska*, Bratislava 2001.

ktoré žilo, resp. žije v pohraničných oblastiach Slovenska. Pri konfrontovaní výsledkov s maďarskou historickou vedou sa ukazuje silnejší trend hľadania, ale aj nachádzania blízkeho, ba niekedy aj identického pohľadu na niektoré úseky spoločných dejín.

Pri pravoslávnej cirkvi šlo zas o ostrý spor s gréckokatolíckou cirkvou, priestorovo sa odohrávajúci opäť na východnom Slovensku. V päťdesiatych rokoch 20. storočia tento spor vyvrcholil, keď bolo pravoslávie československou štátnou mocou politicky zneužitá na mocenskú likvidáciu gréckokatolíckej cirkvi.⁸⁸ V tejto súvislosti môžeme konštatovať, že cirkevní historici, patriaci do toho-ktorého cirkevného spoločenstva (duchovní) sa vo svojich prácach len ťažko dokázali odosobniť a ich práce niesli pečať autorovej konfesionalnej príslušnosti.

Špecifickým fenoménom každej národnej historiografie je to či a ako reflektuje sama seba. V 90. rokoch 20. stor. vzniklo viacero štúdií, ktoré boli venované problematike slovenskej historiografie. Najskôr šlo o reflexiu tých historických prác a historikov, ktorí sa zaoberali medzníkovými udalosťami v slovenských dejinách a viac-menej o prehodnotenie toho, ako o nich písali v období socializmu,⁸⁹ prípadne to boli práce, ktoré sa venovali slovenským historikom, ktorých komunistický režim zámerne umlčal. Takou postavou slovenskej historiografie bol predovšetkým Daniel Rapant,⁹⁰ ktorému bola venovaná aj samostatná konferencia a zborník z nej vydaný Maticou slovenskou a jej historickým ústavom.⁹¹ V pozornosti však boli aj iné osobnosti slovenských dejín – napr. Samuel Timon, Ján Kollár, Jonáš Záborský, František Sasínek, František Hrušovský, Štefan Šmálik a iní.⁹²

Vlastná sebareflexia slovenskej historiografie zaznievala na zjazdoch Slovenskej historickej spoločnosti, kde sa zvyčajne bilancovali výsledky predchádzajúcich piatich rokov. Takýmto bilanciam poskytol priestor Historický časopis, ktorý uverejňoval príspevky jednotlivých vystúpení – kritických i menej kritických. Prvú zásadnejšiu bilanciu urobilo mimoriadne valné zhromaždenie SHS 30. januára 1990 v Bratislave,⁹³ potom to boli uverejnené materiály IV. zjazdu SHS z roku 1968,⁹⁴ materiály X. až XII. zjazdu SHS,

⁸⁸ HORKAJ, Š. – PRUŽINSKÝ, Š.: Pravoslávna cirkev na Slovensku v 19. a 20. storočí, Prešov 1998; LETZ, R.: Postavenie gréckokatolíckej cirkvi v Česko-Slovensku v rokoch 1945–1968, Historický časopis, 44, 1996, s. 262–280; PEŠEK, J. – BARNOVSKÝ, M.: Štátna moc a cirkev na Slovensku 1948–1953, Bratislava 1997. M. Barnovský sa sústreďoval na otázky vzájomných vzťahov medzi gréckokatolíckou a pravoslávnu cirkvou na Slovensku po druhej svetovej vojne; ŠVORC, P.: Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v medzivojnovom období (1919–1939), Prešov 2003.

⁸⁹ Napr. MLYNÁRIK, J.: Milan Rastislav Štefánik v historiografii (1948–1988), Historický časopis, 38, 1990, č. 3, s. 398–419; JABLONICKÝ, J.: Obrátené hodnoty, Historický časopis, 38, 1990, s. 420–433.

⁹⁰ HAKSIM, L.: Obrodné a národné zápasy v diele Daniela Rapanta, Historický časopis, 38, 1990, s. 556–564; ŠARLUŠKA, V.: Daniel Rapant a Matica slovenská, Historický zborník, 7, 1997, s. 149–151.

⁹¹ Historik Daniel Rapant. Život a dielo (1897–1988–1997) (zost. R. Marsina), Martin–Bratislava 1998.

⁹² ŠIMONČÍČ, J.: Počiatky historickej tvorby Samuela Timona, Slovenská archivistika, 30, 1995, č. 2, s. 197–204; OTČENÁŠ, M.: K historickej spisbe Jána Kollára, In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského – Historica, 43, 1997, s. 139–146; OTČENÁŠ, M.: Poznámky k historickým prácam Jonáša Záborského, Historický zborník, 6, 1996, s. 136–140; OTČENÁŠ, M.: František Viťazoslav Sasínek (Príspevok k jeho životu a dielu), Košice 1995; SEMEŠ, A.: Prof. Štefan Šmálik, cirkevný historik, Historický zborník, 8, 1998, s. 197–199; PARENÍČKA, P.: Historické dielo Františka Hrušovského z cirkevnohistorického hľadiska, Literárnomúzejný letopis, 27, 1996, s. 205–215.

⁹³ Pozri: Historický časopis, 38, 1990, s. 680–692.

⁹⁴ VI. zjazd slovenských historikov roku 1968, Historický časopis, 38, 1990, s. 844–893.

ktoré Historický časopis uverejňoval v rokoch 1991, 1997 a 2002.⁹⁵ Osobitne sa situácii v slovenskej historickej vede a jej vlastnej reflexii v širších súvislostiach venovalo vyššie spomenuté kolokvium Slovenské dejiny v dejinách Európy v roku 1996.⁹⁶

V deväťdesiatych rokoch 20. storočia a na začiatku nového tisícročia sa problematike slovenskej historiografie začala cieľavedome venovať Katedra slovenských dejín a archívnictva (od septembra 2005 Inštitút histórie) na FF Prešovskej univerzity v Prešove. Riešitelia grantovej úlohy sledovali vývoj slovenskej historiografie od polovice 19. storočia až po záver 20. storočia⁹⁷ a začali pripravovať Slovník slovenských historikov.

Na začiatku tretieho tisícročia dostala slovenská historická veda impulz z vonku. Peter Haslinger z mníchovského Collegia Carolina v spolupráci s Elenou Mannovou z Historického ústavu SAV v Bratislave pripravili v jeseni 2003 sympóziu, na ktorom dali priestor považšine slovenským historikom, aby sa zamysleli nad slovenskou historiografiou, jej vývojom, jej pozitívami i negatívami. Ich reflexia i reflexia slovenskej historiografie z vonkajšieho prostredia našli tlačenú podobu v monotematicky ladenom čísle Historického časopisu⁹⁸ a v nemeckej mutácii v časopise Bohemia.⁹⁹

Slovenská historická veda prešla vo svojom vývoji za posledných 15 rokov výrazný kus cesty. Nepochybne sa pod to podpísali nové podmienky, v ktorých sa ocitla slovenská spoločnosť a s ňou aj slovenská historická veda. Bola to možnosť slobodného výskumu a slobodnej interpretácie dosiahnutých výsledkov, možnosť komunikácie s inými historiografiami, konfrontácie s ich výsledkami, ale aj polemik, ktoré sa objavili v súvislosti s ťažiskovými problémami slovenskej histórie. Na otázku, či mohla slovenská historická veda urobiť viac, neviem spoľahlivo odpovedať. Ak by sa jej výsledky mali viazať len na jej finančné zabezpečenie, tak určite nie. Za nimi je mnoho entuziazmu, chuti a snahy poznávať minulosť národa i krajiny a to je to, čo dáva slovenskej historickej vede nádej i pre budúcnosť, že nezostane prešľapovať na mieste, ale pôjde dopredu.

The Historiography of Modern and Recent Slovak History

Peter Švorc

This article examines the nineteenth and twentieth centuries as the focus of research projects in the Slovak historical sciences. Further topics addressed: the return of taboo topics, politically and emotionally sensitive topics, the generational problem, the problem of Slovakia within Europe, populist efforts to misuse the interpretation of Slovak history within the framework of the history of Czechoslovakia, gaps in the study of the history of the second half of the twentieth century, the boom in Church history, self-reflection in Slovak historiography.

⁹⁵ Historický časopis, 39, 1991, č. 4–5; Historický časopis, 45, 1997, č. 1; Historický časopis, 50, 2002, č. 1.

⁹⁶ Slovenské dejiny v dejinách Európy, (zost. Š. Fano), Bratislava 1997.

⁹⁷ Napr. grantový projekt Slovenská historiografia v rokoch 1918–1990.

⁹⁸ Historický časopis, 52, 2004, č. 2.

⁹⁹ Neue Impulse der Forschung: Geschichtsschreibung in der und über die Slowakei, Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder, Bd. 44, H. 2, 2003.

HOSPODÁRSKE DEJINY NA SLOVENSKU – STAV A PROBLÉMY VÝSKUMU

Roman Holec

„Lebo veda, to nie je iba vedieť to, čo sa má alebo môže robiť, ale aj to, čo by sa mohlo robiť a čo by sa radšej robiť nemalo.“

(Eco, U.: Meno ruže, Bratislava 2004, s. 108)

Základy hospodárskych dejín a prvé fundamentálne práce z tejto oblasti vznikli na Slovensku v päťdesiatych rokoch 20. storočia. Popri zámernom obchádzaní sociálnych dejín sa práve hospodárske dejiny – na rozdiel od politických podstatne viac odideologizované – v období pred rokom 1989 relatívne nerušene rozvíjali. Platilo to predovšetkým pre dejiny stredoveku a novoveku, kde hospodárenie miest, baníctvo, hutníctvo, čiastočne šľachtické podnikanie, problematika manufaktúr, doprava, obchod a ďalšie témy boli pomerne úspešne otvárané a nachádzali si svojich autorov. Vtedajšie ideové schémy sa ich dotýkali len minimálne alebo vôbec nie. Vznikli niektoré diela, ktoré svojimi metódami zachytili európsky trend, čo bolo a je v slovenských podmienkach skutočnou výnimkou.¹ Rovnako boli zostavené veľmi cenné pramenné publikácie, ktoré sú doteraz používané.² Niektoré publikácie zaoberajúce sa 18. a 19. storočím (napr. poľnohospodárstvo, cukrovarníctvo, železiarstvo, baníctvo), ojedinele aj 20. storočím, naznačili rozsiahle výskumné možnosti, ktoré však po roku 1989 zväčša nenašli nasledovateľov.³

Oveľa zložitejšie to mali bádatelia hospodárskych dejín posledných dvoch storočí. Vnucovala sa im istá tematická jednostrannosť a ideovo motivované mantinely sa objavovali už pri spracúvaní hospodárskych dejín 19. storočia. Pozornosť sa sústredila na život poddaných a (slovenského) robotníctva na Slovensku, na hospodárenie (sloven-

¹ Napr. ALBERTY, J.: Formovanie robotníckej triedy v obvode Brezna, Martin 1981; ALBERTY, J.: Pohorelské železiarne 1807–1826, Martin 1982. V poznámkach tohto príspevku, ktoré si v žiadnom prípade nerobia nároky na úplnosť, uvádzam len najreprezentatívnejšie a najcharakteristickejšie práce.

² Napr. Dokumenty k protifeudálnym bojom slovenského ľudu. 1113–1848 (ed. A. Gácsová), Bratislava 1955; Listy poddaných. 1538–1848 (ed. P. Horváth), Bratislava 1954; Dokumenty k baníckemu povstaniu 1525–1526 (ed. P. Ratkoš), Bratislava 1957.

³ Napr. MĚSÁROŠ, J.: K problematike prežitkov feudalizmu na Slovensku v druhej polovici 19. storočia, Bratislava 1955; MĚSÁROŠ, J.: Roľnícka a národnostná otázka na Slovensku 1848–1900, Bratislava 1959; LIPTÁK, E.: Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom, Bratislava 1960; HAPÁK, P.: Dejiny železiarskeho priemyslu na Slovensku v rokoch 1848–1867, Bratislava 1962; HORVÁTH, P.: Poddaný ľud na Slovensku v prvej polovici XVIII. storočia, Bratislava 1963; ŠPIESZ, A.: Remeslo na Slovensku v období existencie cechov, Bratislava 1972; ŠPIESZ, A.: Remeslo, cechy a manufaktúry na Slovensku, Bratislava 1983.

ských) remeselníkov, na manufaktúrny vývoj a hospodárenie miest. Mnohé pozoruhodné výsledky treba doslova „vykopávať“ z dobovej rétoriky, zbavovať ich ideových klíšé a abstrahovať od sformulovaných záverov a zovšeobecnení. Charakter chybných východiskových premís a interpretačných deformácií však vulgárne zjednodušené tézy marxizmu nadobudli predovšetkým pri výskume hospodárskeho vývoja 20. storočia. Viaceré monografie najmä z päťdesiatych rokov a z obdobia normalizácie sa doslova „utopili“ v ideologickom balaste. V slobodnejších podmienkach šesťdesiatych rokov sa totiž preferovali predovšetkým témy z politických dejín.

Očividné sa stávali nielen teoretické deficity, absencia kvalifikovaných diskusií, ale i stále výraznejšia tematická jednostrannosť. Zanedbávali sa dejiny bankovníctva, kde bolo ťažko identifikovať vykorisťovaných a ignoroval sa podnikateľský element s malou výnimkou početne i významom najslabšieho – slovenského podnikateľa. Primerane kánonu triedneho princípu a napriek deklarovaniu a presadzovaniu nacionalizácie dejín sa cudne obchádzal výskum výrazne slovakizovanej ekonomiky Slovenskej republiky počas druhej svetovej vojny. Hospodárska sféra a každodenný život tohto obdobia sa tabuizovali v snahe vyhnúť sa prípadným konštatovaniam, že ekonomika fungovala a ľudia žili aj úplne normálne.

Dejiny podnikov mali slabú úroveň a sústredili sa len na tých, ktorí v nich manuálne pracovali. Dominoval triedny boj a konštruovali sa „revolučné tradície“, pričom sociálne javy tvorili len akúsi slúžku a mali zdôvodniť predchádzajúce, oficiálnou interpretáciou žiadané procesy. Veľkostatkárské hospodárenie a podnikanie vo veľkom sa zväčša obchádzali. Stredobodom záujmu bola roľnícka a robotnícka otázka, ako aj dejiny industrializácie (najmä jej tzv. socialistická fáza). Druhotne sa hospodárske dejiny prezentovali ako súčasť a predpoklad obľúbených tém o vykorisťovaní a sociálnych zápasoch, čím naplňali a do značnej miery i vyčerpávali povinné ideové penzum. Na druhej strane sa v prácach o sociálnych podmienkach proletariátu, robotníctva i roľníctva, o ich vykorisťovaní a sociálnych zápasoch, ako aj v prácach o dôsledkoch industrializácie, kladli v slovenských podmienkach nepriamo základy sociálnych dejín, hoci sa o nich oficiálne nehovorilo.

Ak nám napriek niektorým hlasom o pomerne bezkonfliktnom vývoji hospodárskych dejín pred rokom 1989 nakoniec bilancia zisku a strát na tomto poli vyznela s minúsovým výsledkom, bol to skôr dôsledok konfrontácie so stavom zahraničného výskumu, v porovnaní s ktorým sa rozdiely stále zväčšovali. V takejto rozporuplnej a nejednoznačnej situácii našiel slovenské hospodárske dejiny rok 1989. Nádeje boli veľké a umocnila ich masová a mimoriadne aktívna účasť československých hospodárskych historikov na X. kongrese hospodárskych dejín v Leuvene roku 1990.

V súčasnosti už pominulo aj následné sklamanie a triezvo hľadiac na reálny stav môžeme konštatovať, že hospodárske dejiny zaznamenali po roku 1989 – teda po vyše 15 rokoch – na Slovensku zreteľný útlm, ich zaostávanie za zahraničím sa ešte zväčšilo a ani v najnovšom období nepatria medzi profilujúce a obľúbené historické disciplíny. Príčin je viacero – je to zdanlivá neatraktivnosť, skutočná vedecká a časová náročnosť, prozaické vydavateľské problémy, ale aj isté predsudky, ktoré sú reakciou na verbálne preferovanie spoločenskej materiálnej základne teóriou marxizmu-leninizmu do roku 1989. Po odchode viacerých špičkových odborníkov (A. Špiesz, J. Vozár, J. Mésároš, J. Faltus, J. Alberty a ďalší) sa už nenašli adekvátni nasledovatelia. Dôsledkom tejto

situácie, a keďže všetko so všetkým súvisí, i jej príčinou je slabá zakotvenosť tejto disciplíny na vysokoškolských i akademických pracoviskách. Niektoré sú už z hľadiska disciplíny stratené (napr. Ekonomická univerzita), pre iné platí, že hospodárske dejiny pestujú len jednotlivci. Skutočnosť, že ekonomické pracoviská stratili historický rozmer, má pre stagnáciu hospodárskych dejín veľmi vážne dôsledky a negatívne ovplyvňuje aj argumentáciu a východiská ekonomických vied.⁴

Napriek stále výborným osobným kontaktom k českým historikom sa slovenským odborníkom na hospodárske dejiny ako jednotlivcom nedarí držať krok s českými kolegami pracujúcimi vo viacerých tímoch, na medzinárodných projektoch a v podstatne lepších podmienkach. Českí historici majú pre oblasť hospodárskych dejín viacero špecializovaných periodicky vychádzajúcich zborníkov a ročníkov (Hospodárske dejiny, Wisohim, Acta Oeconomica Pragensia, Studie z hospodárskych dejín VŠE, čiastočne aj Ekonomická revue). Bibliografia českých hospodárskych dejín po roku 1989 hovorí aj v kvantitatívnej rovine viac ako výrazne.⁵ Oveľa tragickejšie sú však kvalitatívne a teoreticko-metodologické nožnice, ktoré sa s pribúdajúcim rokmi pri vzájomnom porovnávaní stále viac otvárajú.

Príčin tohto neradostného stavu je okrem už spomínaných viac ako dost. Absencia inštitucionalizácie hospodárskych a sociálnych dejín, ktoré sa v stredoeurópskych podmienkach obyčajne skúmajú súčasne, ako aj absencia vlastného časopisu, či ročenky, sa pociťuje viac ako akútne. Chýba diskusia a názorová tribúna, pracovné tímy, formulovanie hierarchie priorít, koordinácia zamerania výskumu a postupu voči zahraničiu. Ak sa aj objavujú mladší odborníci, všetci sa venujú hospodárskym dejinám zväčša popri iných činnostiach a popri iných témach, čo má dôsledky v slabšej metodologickej výbave.

Práve tu vidím jednu z najdôležitejších príčin zaostávania. Minimálna – presnejšie žiadna – teoretická pripravenosť je najväčšou bolesťou slovenskej historickej vedy ako celku a príčinou, nie však ospravedlnením, jej zaostávania. So stratou metodologicko-koncepcnej „opory“, či skôr barličiek v podobe marxizmu sa hospodárske dejiny ocitli tápajúc voľakde v suteréne obyčajného pozitivizmu.

S pozitivistickým „zberom“ materiálu, s ktorým sme dnes často konfrontovaní, už za hranicami Slovenska nemožno vystačiť, i keď stále je ešte čo „zbierať“ a celé archívne fondy čakajú na svojich bádateľov, tak v slovenských, a so zreteľom na Slovensko aj v zahraničných archívoch. Ak sa v niektorých oblastiach histórie ako vedy, napr. v politických dejinách, dá prísť k produktívnym výsledkom aj keď autor „visí“ teoreticko-metodologicky „vo vzduchu“, v sociálnych dejinách a ešte viac v oblasti hospodárskych dejín to jednoducho nie je možné. Exaktnosť disciplíny, súvislosť s ekonomickými a sociálnymi procesmi a nevyhnutnosť úzkeho vzťahu k teoreticko-koncepcným východiskám neumožňuje pri vedeckom prístupe len hromadiť fakty, rovnako ani žiadny voluntarizmus pri narábaní s nimi a pri ich interpretácii. Odtiaľ pramení minimálny záujem zo strany

⁴ SCHWARZ, J. Hospodárske dejiny a ekonomie, In: K hospodárskym dejinám 20. století. Acta Oeconomica Pragensia, 13, 2005, č. 3, s. 152–162.

⁵ STELLNER, F. – SOBĚHART, R. – VÁŇA, D.: Bibliografie hospodárskych a sociálnych dejín v Českej republike v deväťdesiatych rokoch 20. století, In: K hospodárskym dejinám 20. století. Acta Oeconomica Pragensia, 13, 2005, č. 3, s. 268–316 (hodnotenie v texte platí napriek tomu, že do bibliografie sú zahrnuté aj práce špičkových slovenských a ďalších zahraničných historikov hospodárskych dejín so vzťahom k českým hospodárskym dejinám).

bádateľov a tu kdesi je dôvod, prečo sa dynamický svetový vývoj vo svojich trendoch a výsledkoch Slovensku vzdávať. Aj seriózny slovenský bádateľ na poli hospodárskych dejín totiž inklinuje k faktografii a teoretickému eklekticismu, keďže si pri každej téme ad hoc vyberá najvyhovujúcejší komplex otázok a len implicitne – aj to nie vždy – k nim hľadá aj teoretický model, ktorý má však ďaleko k profilujúcim trendom vo svete. Eklatantným príkladom, že na Slovensku to zdanlivo ide aj bez teórie, bol nedávno zosnulý Samuel Cambel, ktorý po roku 1989 doslova utiekol od zideologizovaných tém do pokojných vôd hospodárskych dejín, odvieďol tu seriózny výskum a kus solídnej práce, avšak popisná faktografia, absencia teoretickej výbavy a nedostatočná pripravenosť spôsobovali, že ich interpretačný význam nemohol presiahnuť hranice malého Slovenska. Je neradosným svedectvom stavu disciplíny, že v rámci slovenskej historiografie hospodárskych dejín boli Cambelove práce zväčša pozitívne prijaté a ich závery doteraz zostávajú v platnosti.⁶

Už na prelomovom zjazde Slovenskej historickej spoločnosti roku 1990 sa konštatovalo, že slovenským hospodárskym dejinám chýba koncepcia. Ak ňou mala byť nacionalizácia dejín sformulovaná pod titulom „dejiny Slovákov a ich hospodárskych aktivít“, potom netreba nariekať, nehovoriac o fakte, že takáto koncepcia je skôr pseudokoncepciou. Žiaľ, pre časť historikov sú stále prioritné pojmy ako „slovenské podnikanie“, „slovenský priemysel a poľnohospodárstvo“, „slovenský obchod“ a „slovenský kapitál“. Dostávame sa tam, kde sme boli, keďže najviac slovenskí boli tí, čo manuálne pracovali a najmenej tí, čo vlastnili, prijímali rozhodnutia a podnikali. Nehovoriac o tom, že vymedzovať takéto hranice práve v ekonomike je od začiatku slepou uličkou. Slovensko bolo vždy súčasťou väčšieho celoštátneho trhu a „slovenská ekonomika“ či „slovenský trh“ de facto a ani de iure (s istou výnimkou krátkeho obdobia 1939–1945) neexistovali. Prevažnej väčšine prác z hospodárskych dejín chýba zasadenie jednotlivých procesov do širšieho, celoštátneho i medzinárodného, kontextu. Úzkostlivé zotrvávanie v hraniciach dnešného Slovenska (skrývajúce sa často pod titulom „dejiny Slovenska“) a ich ahistorické prenášanie hlboko do minulosti, keď predstavy o vymedzení Slovenska nezodpovedali jeho dnešnej územnej rozlohe, je rovnako pochybné ako sústredenie sa len na slovenské etnikum (skrývajúce sa často pod titulom „dejiny Slovákov“), ktoré ako už bolo povedané netvorí všetky subjekty podieľajúce sa na hospodárskych procesoch, ba práve na tých najdôležitejších absenteuje. Ani syntéza oboch pohľadov (skrývajúce sa často pod titulom „slovenské dejiny“) nemôže priniesť v hospodárskych dejinách požadovaný výsledok, lebo tendencia vylučovať zo slovenských dejín erár, Fuggerovcov, Koháryovcov, Coburgovcov, Csákyovcov, Andrásyovcov, Popperovcov, Baťovcov, Müllerovcov, Gattineauov, židovský podnikateľský element, medzinárodné koncerty a syndikáty a pod. má silnú tradíciu a len pomaly sa prekonáva. Kontextuálnosť a komplexnosť sa musia stať alfou a omegou výskumu a až potom možno opatrne a metodicky zdôvodnene abstrahovať isté teritórium alebo etnikum.

Čo nám najviac chýba a čo robí väčšinu našich prác dlhodobo nepoužiteľnými pre akékoľvek zovšeobecnenie, je poznanie progresívnych metód a odvaha ich použí-

⁶ Ide najmä o práce CAMBEL, S.: Slovenská dedina (1938–1944), Bratislava 1996; CAMBEL, S.: Štátnik a národohospodár Milan Hodža 1878–1944, Bratislava 2001. Knižných publikácií CAMBEL, S.: Hospodárske pomery v Slovenskom národnom povstaní. Banská Bystrica 2003 a CAMBEL, S.: Päťdesiate roky na slovenskej dedine. Najťažšie roky kolektívizácie. Prešov 2005, vychádzajúcich z autorových celoživotných tém, sa moje výčitky netýkajú. Ideový prístup je už v plnej miere právom každého autora.

vať, aplikácia tých definícií a pojmov, presnejšie ich poznanie, ktoré by boli v našich podmienkach dostatočne produktívne. S resignovaním na teoretické zakotvenie a pri značných medzerách vo výskume zákonite dospievame ku stavu, že sa nezamýšľame ani nad zovšeobecňujúcimi a časové rámce profesionálneho záujmu jednotlivých historikov presahujúcimi otázkami protoindustrializácie, priemyselnej revolúcie, industrializácie, ekonomických cyklov a pod., ani nad takými metodicky náročnými exaktnými ukazovateľmi ako indexy výroby, produktivity práce a pod., ale ani nad akýmkoľvek komparáciami či typológiami.

Dôsledkom je potom nielen uzavretosť do seba, medzinárodná inkompatibilita a absencia syntéz, ale aj neschopnosť, presnejšie nepripravenosť podobné syntézy vypracovať. Dejiny baníctva, hutníctva a poľnohospodárstva, ktoré boli v posledných rokoch vydané, ale do distribúcie sa prakticky vôbec nedostali, sú jasným dôkazom toho, že niečo sa môže tváriť ako syntéza, ale v skutočnosti syntézou nie je. Chýba jasná jednota koncepcia diela, zachytenie trendov vo väčších časových úsekoch, širší politický a hospodársky kontext (celouhorský, československý, stredoeurópsky, európsky). Uvedené syntézy tak zostávajú rôznorodými kapitolami pospájanými chronologicky a v rôznej miere a rôznym spôsobom naplňajúcimi ústrednú tému.⁷ Oveľa produktívnejšie je synteticky zovrieť menšiu tematicky alebo časovo ohraničenú tému, čo sa v dejinách baníctva ako výkladnej skrine slovenských hospodárskych dejín docela darí.⁸

Zmenu na poli syntetického spracovania by mal zaznamenať až dlhodobo pripravovaný mnohozväzkový projekt *Dejiny Slovenska v 20. storočí*. Prináša možnosť zachytiť svojho času najviac zideologizované storočie bez akýchkoľvek ideologických vplyvov a nahradiť nepoužiteľné zväzky z akademickej syntézy z osemdesiatych rokov (IV., V. a VI. zväzok) modernou syntézou, ktorá by reflektovala výsledky najnovšieho vývoja slovenskej historiografie. Prvý zväzok (1900–1914) je svojimi hospodárskymi časťami nový predovšetkým tým, že ekonomiku na území Slovenska zachytáva v sociálnych a politických súvislostiach, predovšetkým však v celoštátnom a celoeurópskom kontexte. Čitateľ má možnosť porovnávať trendy a fázový posun jednotlivých procesov. Pripravovaný druhý zväzok o prvej svetovej vojne bude vo svojej hospodárskej časti úplne pôvodný, keďže neexistujú žiadne slovenské a maďarské predpráce. Bude taktiež rovnako dôsledne sledovať medzinárodný kontext. Syntéza bude mať špecifický charakter, lebo v podstate nebolo čo syntetizovať a texty vznikli pre potreby tohto zväzku. Tretí zväzok, syntetizujúci medzivojnové obdobie, však už narazil na koncepčné problémy (miera zachytenia ekonomiky Slovenska v Československu, obmedzené možnosti vyňatia univerzálnych a špecifických ekonomických procesov, proporcie v zachytení celoštátneho riadenia ekonomiky a jeho prejavov na Slovensku pod.). V rámci príprav na syntézu a ako sumarizáciu výskumu

⁷ Dejiny poľnohospodárstva na Slovensku (ed. M. Demo), Nitra 2001; Dejiny baníctva na Slovensku, I. Využívanie nerastných surovín, ťažba rúd, vybraných nerudných surovín a výroba kovov na území Slovenska od počiatkov do roku 1945 (ed. P. Zámora), [Košice] 2003.

⁸ Pozri Zborník Slovenského banského múzea, Spravodaj banského výskumu, zborníky z konferencií a nakoniec i monografické práce. Napr. KAMENICKÝ, M.: Stredoslovenské striebro a jeho hutnícke spracovanie do konca 18. storočia, Bratislava 1995; Tradície banského školstva vo svete, Banská Štiavnica 1999; Zlatá a strieborná cesta cisára Františka Štefana Lotrinského po stredoslovenských banských mestách, Banská Štiavnica 2001; História baníckeho vysokého školstva na území Slovenska (ed. P. Rybár), Košice 2001; Alma mater – Banská Štiavnica. Európsky význam Baníckej a lesníckej akadémie v Banskej Štiavnici, Banská Štiavnica 2006.

vydal preto autorský kolektív rozsiahly zborník materiálového charakteru, ktorý má charakter viac kolektívnej monografie, určite však nie syntézy. Netýka sa to však kapitoly o hospodárskom vývoji, ktorá má už zreteľne syntetizujúcu podobu.⁹

Istú slovenskú bádateľskú „výhodu“ (ak ju dokážeme premeniť z nevýhody) znamená skutočnosť, že Slovensko vždy bolo integrované do väčšieho ekonomického celku, či Rakúsko-Uhorska, Československa alebo v rámci východného bloku do RVHP. Slovenskí historici tak majú možnosť, v hospodárskych dejinách viac ako kdekoľvek inde, vykompenzovať si skutočnosť, že neexistoval slovenský národný trh a národná ekonomika, a profitovať – predovšetkým metodicky – z podstatne vyspelejšej a kádovo lepšie pripravej maďarskej (pravda, netýka sa to napr. už spomínanej prvej svetovej vojny), rakúskej a českej historiografie, pričom veľmi príbuzné problémy našim sa riešia aj v Nemecku. Maďarskí historici bežne spracúvajú aj vyslovene tzv. slovenské témy a dlhodobo pracujú nielen vo vlastných celoštátnych, ale aj v slovenských archívoch, využívajúc predovšetkým podstatne bohatšie mestské archívy na Slovensku. Českí historici sa síce verbálne venujú celoštátnym aspektom, nevšímajú si však všetky dôsledky hospodárskej politiky štátu, ani regionálne špecifiká a záujmy nečeských oblastí republiky. Slovenskí historici zvažujú vo vzácnnej jednote – vo vzťahu k Viedni, Budapešti alebo k Prahe – rezignujú na celoštátne témy a výskum a ako keby tu – niekde na Morave – existovali neviditeľné hranice, venujú sa vyslovene témam vzťahujúcim sa k teritóriu Slovenska. Je to nebezpečný trend, ktorý akoby si neuvedomoval, opakujem, že slovenská ekonomika ako samostatná kategória neexistovala. Výsledky takéhoto výskumu hrozia preceňovaním istých záverov a v dôsledku ich inkompatibility izoláciou. Historici sa ochudobňujú o celoštátny kontext a o možnosť vstupovať do diskusií s kolegami z Čiech a Maďarska. Predovšetkým na problematike ČSR je zreteľné, že výsledky slovenského výskumu len dopĺňajú český bez toho, aby jeho celoštátne platné závery vo významnejšej miere modifikovali. Takáto vymedzenosť frontov, či ihrísk, dáva šancu koexistovať jedným popri druhých, český historik necíti potrebu zaoberať sa Slovenskom, slovenský si však musí aspoň minimálne prečítať českého, ak má byť jeho text zakotvený v celoštátnom rámci. Ani to nebýva vždy, žiaľ, pravidlom.

Ešte nápadnejšie vynikne absencia diskusie a polemiky v súvislosti s maďarskou historiografiou, ktorá sa sleduje veľmi povrchno alebo sa nesleduje vôbec. Slovenská historiografia sa tým ochudobňuje predovšetkým metodicky, keďže mnohé originálne prístupy zostávajú úplne nepovšimnuté. Maďari si totiž v minulosti vypestovali istú nezávislosť od marxizmu a schopnosť pružne prijímať podnety zo Západu. S menami Györgya Ránkího a Ivána T. Berenda sa spája škola založená na paradigme teorie rastu. Na škodu vecí sa však na Slovensku obaja programovo ignorovali a ani v súčasnosti sa necitujú mená ako Gyula Benda, György Kóvér, Ágnes Pogány, Béla Tomka, András Vári, Zoltán Gál, Zoltán Kaposi a mnohí ďalší, aby sme menovali aspoň staršiu a hlavne strednú generáciu autorov. Tým sa ochudobňujeme o pozoruhodné výskumy na poli podnikateľských elít, fiškálnej politiky, hospodárenia veľkostatkov, zahraničného obchodu, rezignujeme na aplikáciu

⁹ HOLEC, R.: Hospodárstvo. In: Slovensko v 20. storočí, 1. Na začiatku storočia: 1901–1914, Bratislava 2004, s. 81–126; HALLON, L.: Príčina, priebeh a dôsledky štrukturálnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska, In: Slovensko v Československu. 1918–1939 (eds. M. Zemko, V. Bystrický), Bratislava 2004, s. 293–364.

matematických kvantifikácií ekonomických procesov, na aplikáciu metód sociálnych dejín, mikrohistórie, či metodiky, ktorú zastrešuje termín „new economic history“.¹⁰

Skôr než prejdeme k ťažiskovým výsledkom výskumu na poli hospodárskych dejín 19. a 20. storočia, musím venovať pozornosť i starším dejinám. Stredovek a obdobie novoveku do roku 1848 zaznamenávajú v rámci hospodárskych dejín s výnimkou dejín baníctva a hutníctva zreteľný útlm, sú stále viac na periférii záujmu a sú zastúpené skôr tradičnými témami. Tvorila ich, popri už spomínaných, hlavne problematika miest, zemepanských mestečiek (T. Lengyelová) a obchodu (M. Bodnárová, J. Bartl).¹¹ Spolu s menšími štúdiami reprezentujú uvedené obdobia aj parciálne kapitoly vo veľkých syntetických prácach ako zmienené dejiny baníctva a poľnohospodárstva. Prehľad o hospodárskych dejinách so zreteľom na feudálne panstvá podáva príspevok M. Kotianovej a podnetné metodické úvahy k hospodárskym dejinám Slovenska v predindustriálnom období sformuloval M. Skladaný.¹²

Hospodárske dejiny nájdeme zakomponované v dielach širšieho záberu, ako napr. v monumentálnom diele D. Dvořákovkej o dobe Žigmunda Luxemburského.¹³ Myslím si, že ide o produktívnu metódu, ktorá vidí hospodárstvo ako organickú súčasť doby, človeka ako jeho tvorca, organizátora a konzumenta súčasne.

Na rozdiel od stavu pred roka 1989 sa proporcie výskumu posunuli jednoznačne v prospech 19., a predovšetkým 20. storočia. Svedectvom toho je v podstate i doterajší výklad. Do popredia sa tlačia očividne nové témy. Z tých, ktoré sa za posledných 15 rokov pestovali a výrazne posunuli vpred, ba na dlhší čas aj uzavreli, by som na prvom mieste spomenul problematiku družstevníctva, a to v celkovom syntetickom pohľade, v jednotlivých čiastkových parciálnych oblastiach i v zmapovaní osobností (predovšetkým Milana Hodžu).¹⁴ Rozhodujúcim impulzom sa tu stalo okružle 150. výročie vzniku úverného družstva v Sobotišti v roku 1995 a finančná podpora družstevných zväzov. Detailne – v parciálnych štúdiách, synteticky i v stredoeurópskej komparácii – sa podarilo na veľmi dobrej úrovni spracovať problematiku elektrifikácie Slovenska.¹⁵

¹⁰ Podrobnejšie HOLEC, R.: „Neviditeľná ruka trhu“ alebo „všadeprítomné ruky“ manažmentu. (K novým diskusiám a metódam na poli hospodárskych dejín), Historický časopis, 54, 2006, s. 3–24.

¹¹ Súborné prehľady od stredoveku až po 20. storočie napr. v zborníkoch: Z dejín pivovarníctva, sladovníctva a chmeliarstva na Slovensku, Trnava 1993; Mäsiarstvo a údenárstvo v dejinách Slovenska (ed. L. Sokolovský), Martin 1999; Nápoje v minulosti a prítomnosti Slovenska (eds. J. Baďurík, P. Kónya, R. Pekník), Prešov 2001.

¹² SKLADANÝ, M.: Slovensko v hospodárskych dejinách Európy v predindustriálnom období, In: Slovenské dejiny v dejinách Európy, Bratislava 1997, s. 91–96; KOTIANOVÁ, M.: Výskum starších hospodárskych dejín a jeho perspektívy s dôrazom na feudálne panstvá, In: Studia Historica Tyrnaviensia. Zborník Katedry histórie Fakulty humanistiky Trnavskej univerzity, II., Trnava 2002, s. 127–136.

¹³ DVOŘÁKOVÁ, D.: Rytier a jeho kráľ. Stibor zo Stiboric a Žigmund Luxemburský, Budmerice 2003.

¹⁴ HOLEC, R. a kol.: 150 rokov slovenského družstevníctva. Víťazstvá a prehry, Bratislava 1995; Víťazstvá a prehry slovenského družstevníctva (1845–1945), Bratislava 1996; PEŠEK, J.: Premeny slovenského družstevníctva po roku 1948, Historický časopis, 43, 1995, s. 89–105; PEŠEK, J.: Družstevníctvo na Slovensku po druhej svetovej vojne (1945–1948), Historický časopis, 43, 1995, s. 450–463; slovenské príspevky v zborníku: Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století. Studie Slovákého muzea 7/2002. Uherské Hradiště 2002. Práce o M. Hodžovi pozri v pozn. č. 47.

¹⁵ Ide hlavne o monografickú prácu (HALLON, L.: Industrializácia Slovenska 1918–1938. (Rozvoj alebo úpadok?), Bratislava 1995) a rozsiahly zborník (Elektrárstvo na Slovensku 1920–1994, Bratislava 1996), ako aj štúdie L. Hallona a M. Sabola na túto tému.

Na Slovensku sa pod vplyvom zdeformovaných a schematických koncepcií pred rokom 1989 rozvíjalo a podporovalo písanie dejín závodov, ktoré malo byť oslavou pracujúcich, resp. socialistickej industrializácie. Dominantne prevládajúci (popri „triednom boji“ a vykorisťovaní pracujúcich) záujem o konkrétny závod podporoval aj vplyv regionálneho prístupu a nízke ambície, ktoré si nekládli náročnejšie ciele a očividne cúvali pred náročným výskumom.¹⁶ Pritom dlhodobým trendom v zahraničí a cieľom zodpovedajúcim komplexnému prístupu hospodárskych a sociálnych dejín boli, resp. mali byť dejiny podnikania, celého priemyselného odvetvia a vlastného podniku, teda nie len dejiny jedného závodu. Podnik sa mohol skladať z viacerých, ba mnohých závodov a práve to je kameň úrazu. Aj jednotlivé statistiky totiž vykazovali predovšetkým závody, ale súvislosti medzi nimi, v zmysle personálnych a kapitálových väzieb, zostávali skryté. Ešte horšie je to pri prepojení s bankovými inštitúciami, kde taktiež môže dochádzať k skrytým vzťahom. Úverovanie priemyselných podnikov patrilo pritom k základným ekonomickým operáciám, vznik syndikátov odstraňoval konkurenciu a ovládal celé priemyselné odvetvia. Izolovaný pohľad na závod skrýva v sebe navyše nebezpečenstvo ignorovania hospodárskej politiky štátu. Na rozdiel od závodu sa podnik nemôže chápať izolovane, ale v štruktúrach odvetvia, regiónu, mesta, štátu, koncernových väzieb a kapitálových tokov. Dejiny podnikov nemôžu čerpať len z obmedzenej internej pramennej bázy a ako som už viackrát zdôraznil, bez komplexného a systémového prístupu, teda bez celoštátneho, stredo európskeho, či európskeho kontextu. Žiaľ, elementárne pravidlá tzv. business history zostávajú pred slovenskými prácami z tejto oblasti nateraz stále zakliate. Chýba v nich zachytenie podnikateľského prostredia, pravidiel a strategických podnikateľských zámerov, absentujú kartelové dohody, obchodné vzťahy, vykreslenie konkurenčného prostredia a ďalšie kľúčové otázky.

Práve na zohľadnení vyššie uvedených aspektov sú postavené práce českej historičky Marty Kohárovej, ktorá sa druhotne a ako vedľajší produkt svojho výskumu, dotýka aj vývoja niektorých slovenských chemických podnikov a naznačuje ich postavenie v celoštátnom kontexte.¹⁷ Snahou o zaradenie podniku do koncernových a medzinárodných súvislostí sú charakterizované štúdie o bratislavskom podniku a koncerne Dynamit Nobel smerujúce k jeho monografickému zachyteniu.¹⁸ Vážnym problémom zostáva, že v podmienkach súčasnej transformácie ekonomiky sa do zložitej situácie dostávajú mnohé cenné podnikové archívy a napriek existencii legislatívy sa „vďaka“ dieram v nej nedarí tieto archívy zachraňovať.

¹⁶ Istú výnimku predstavuje dnes už takmer nedostupná práca SUŠKO, L. – VANĚK, A.: Z histórie strojnometalurgických závodov v Dubnici nad Váhom, Dubnica nad Váhom 1976.

¹⁷ KOHÁROVÁ, M.: Výstavba továrny na látky výbušné „S2“ v Sučanoch na Slovensku v roce 1937–1939. Príspevok k výrobe látok výbušných v Československu 1918–1939, In: Češi a Slováci a východní Evropa ve 20. století (eds. V. Goněč, S. Vodička) [Sborník Vojenské akademie v Brně, Řada C (mimořádné číslo)], Brno 1994, s. 251–255; KOHÁROVÁ, M.: Výroba výbušnin na Slovensku v letech 1918–1938, In: Historické štúdie, 41, 2000, s. 213–218; KOHÁROVÁ, M.: Monopolní výroba výbušných látek v Československé republice, Česko-Slovensku a Protektorátu Čechy a Morava 1918–1945, Pardubice-Semtin 2002.

¹⁸ HOLEC, R.: A pozsonyi Dynamit Nobel Vegyiművek a közép-európai torténelem kereszttűzjén (1873–1945), In: AETAS, 20, (Budapest) 2005, č. 1–2, s. 128–143; HOLEC, R.: Die Fabrik Dynamit Nobel AG in Bratislava in drei hintereinander existierenden Staaten (1914–1939), In: Willkommen Investoren oder nationaler Ausverkauf? Ausländische Direktinvestitionen in Ostmitteleuropa im 20. Jahrhundert [Frankfurter Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Ostmitteleuropas, Bd. 11], Berlin 2006, s. 141–160.

Z priemyselných odvetví v 19. storočí a v medzivojnovom období sa po roku 1989 spracoval smaltovnícky priemysel do roku 1918, vlnársky priemysel v období 1918–1945, petrochemický a v posledných rokoch sa spracúva – zväčša po jednotlivých podnikoch – aj drevársky priemysel v 20. storočí.¹⁹ Zbrojárskemu priemyslu predovšetkým počas druhej svetovej vojny sa venujú niektoré štúdie v časopise *Vojenská história*. Na rozdiel od zrelej práce L. Liptáka sú príspevky mladších autorov poplatné faktografií a už spomínanej absencii celoštátneho a medzinárodného hospodárskeho kontextu, v ktorom sa konkrétne priemyselné odvetvie rozvíjalo.

Zriedkavým javom v slovenskej historiografii hospodárskych dejín je zaujatie postoja k hospodárskym otázkam v širšom stredo európskom rámci, či už v celoštátnom alebo medzinárodnom.²⁰

Z medzivojnového hospodárskeho vývoja okrem už spomínaných prác a tých príspevkov, ktoré budeme uvádzať v iných súvislostiach, si zaslužia pozornosť aj ďalšie, ktoré zásadným – zväčša analytickým – spôsobom posúvajú naše doterajšie poznanie.²¹

Osobitným „prípado“ je tretí zväzok priekopníkov dejín vied a techniky zachytávajúci osobnosti a inštitucionálny vývoj vedy a techniky na Slovensku v období 1918–1945.²² Na niektorých častiach tejto rozsiahlej syntézy je zreteľne viditeľné, že sú

¹⁹ LIPTÁK, L.: Vlnársky priemysel na Slovensku v rokoch 1918–1945, In: Zborník SNM, 85 – História 31 (Bratislava 1991), s. 63–83; LIPTÁK, L.: Smaltovnícky priemysel na Slovensku do roku 1918, In: Zborník SNM 86 – História 32 (Bratislava 1992), s. 87–108; KRASNOVSKÝ, B.: Vývoj petrochemického priemyslu na Slovensku v období 1895–1948, Historický časopis, 50, 2002, s. 493–511; MIČKO, P.: Drevársky priemysel v Turanoch do roku 1948, In: Acta Historica Neosoliensia, 5, 2002, s. 65–71; MIČKO, P.: Prevzatie drevárského závodu v Turanoch nemeckým kapitálom a jeho činnosť v rokoch 1940–1945, In: Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004, s. 213–222; MIČKO, P.: Zjednotený hôrny priemysel úč. spol. Banská Bystrica s dôrazom na jeho činnosť v rokoch 1939–1945, In: Acta Historica Neosoliensia, 6, 2003, s. 107–114; MIČKO, P.: Továrň na celulózu úč. spol., Turčiansky Svätý Martin (1939–1945), In: Acta Historica Neosoliensia, 7, 2004, s. 99–105; MIČKO, P.: Žilinská továrň na celulózu, úč. spol. Žilina v rokoch 1939–1945, In: Acta Historica Neosoliensia, 8, 2005, 119–126; MIČKO, P.: Vplyv nemeckého kapitálu na slovenský drevársky a papierenský priemysel v rokoch 1939–1945, Historický časopis, 54, 2006, s. 245–272.

²⁰ CHMIEL, J.: Československý zbrojársky priemysel a taliansko-etiópsky konflikt, In: Historie a vojenství, 40, 1991, č. 2, s. 40–64; HOLEC, R.: Hungarian Agrarian Export and Slovakia (1800–1914), Studia Historica Slovaca, XIX, 1995, s. 95–116; HOLEC, R.: Rakúsko-maďarské hospodárske vyrovnania a Slováci, In: Stredo európske národy na križovatkách novodobých dejín 1848–1918 (eds. P. Švorc, L. Harbuľová), Prešov-Bratislava-Wien 1999, s. 123–132; HALLON, L.: Prehľad vývoja zahraničného obchodu na Slovensku v rokoch 1918–1929, In: Historické štúdie, 36, 1995, s. 153–182; HALLON, L.: Die Konzeption der systematischen Elektrifizierung in Deutschland und Tschechoslowakei in den Jahren 1918–1938, In: Konkurrenzpartnerschaft. Die deutsche und tschechoslowakische Wirtschaft in der Zwischenkriegszeit (Hrsg. B. Barth, J. Faltus, J. Křen, E. Kubů), Essen 1999, s. 58–74; FALTUS, J.: Die Stellung der slowakischen Wirtschaft im Rahmen der tschechoslowakischen Volkswirtschaft und ihre Teilnahme an den deutsch-tschechoslowakischen Wirtschaftsbeziehungen in der Zwischenkriegszeit, In: Tamže, s. 32–42; HOLEC, R.: British-Hungarian Economic Relations from the Perspective of Slovakia during the Period of Dualism, In: Great Britain and Central Europe 1867–1914, Bratislava 2002, s. 161–173.

²¹ Napr. FABRICIUS, M.: Bratislavská plodínová burza, In: České a slovenské zemědělství v období mezi světovými válkami, Uherské Hradiště 1992, s. 139–147; FALTUS, J.: Nutená syndikalizácia československého priemyslu, In: Hospodárske dejiny – Economic History, 20, (Praha) 1992, s. 167–178; HALLON, L.: Pokusy o zostavenie a realizáciu hospodárskeho plánu na Slovensku v rokoch 1918–1938, In: Hospodárske dejiny – Economic History, 21, (Praha) 1995, s. 265–279; HALLON, L.: Vývoj technickej základne priemyslu na Slovensku v rokoch 1924–1930, Historický časopis, 41, 1993, s. 36–49.

²² Priekopníci vedy a techniky na Slovensku, III. (eds. J. Tibenský, O. Pöss), Bratislava 1999. Sympaticky pôsobí venovanie tohto roky pripravovaného zväzku: „S úctou venujeme pamiatke českých profesorov a

podstatne staršieho dáta, na ďalších zase ako sa stav výskumu výrazne posunul. Absencia analytického pohľadu a výskumu nového materiálu (práve toho sa vyvarovali už spomínané posledné práce S. Cambela a to tvorí ich prínos a pozitívny rozmer), nezohľadnenie nového – nielen zahraničného – výskumu (*Priekopníci...* a S. Cambel) a už spomínané teoreticko-metodologické „vzduchoprázdno“, robí zo starších (*Priekopníci...*) i novších (S. Cambel) textov rozporuplný materiál. Práve z uvedených hľadísk považujeme pripravované vydanie neskrátených starších textov k hospodárskym dejinám Slovenska do roku 1848, napísaných pôvodne pre *Přehled dějin Československa*, za mrhanie prostriedkami, za neproduktívny a zbytočný krok, a to napriek nepripravenosti súčasnej slovenskej historiografie k podobnej syntéze.

Viacero pozoruhodných a materiálovo cenných prác vyšlo z oblasti dejín poľnohospodárstva²³ a dopravy²⁴ v 19. a 20. storočí a rovnako pozitívne možno hodnotiť aj niekoľko na pôvodnom materiáli založených prác z regionálnych dejín, ktoré, ak sú v knižnej podobe, sa dotýkajú aj staršieho obdobia.²⁵ Obe skupiny prác treba privítať, lebo sú kvalitným produktom buď nehistorikov alebo regionálnych historikov s nenahraditeľnými regionálne zakotvenými poznatkami a heuristikou. Hospodárske dejiny sú v rôznej kvalite zachytávané aj pri masovo písaných a vydávaných dejinách jednotlivých miest a obcí. Všade je však medzinárodný, resp. celoštátny kontext zväčša úplne v pozadí.

Absencia ideologických bariér umožnila otvoriť výskum slovenskej ekonomiky počas druhej svetovej vojny,²⁶ hospodárske vzťahy s inými štátmi²⁷ a v najnovšom období sa otvorili aj doteraz tabuizované otázky arizácie.²⁸ Práve na nich markantne vidieť stále priepastný rozdiel v kádrovom i odbornom potenciáli českých (E. Kubů, D. Jančík, J. Kuklík, J. Milotová, J. Novotný, J. Šouša) a slovenských hospodárskych dejín. Nedotknutou a pritom kľúčovou otázkou sa javia mechanizmy tvorby štátneho rozpočtu (na

bádateľov, ktorí vchovali prvú modernú generáciu slovenských vedcov, zaslúžili sa o výskum slovenskej prírody a o rozvoj zdravotníctva na Slovensku.“ (Tamže, s. 4).

²³ Zborník: České a slovenské zemědělství v období mezi světovými válkami, Uherské Hradiště 1992; ŽADANSKÝ, J.: Poľnohospodárstvo a lesné hospodárstvo v rámci celkového hospodárskeho a sociálneho vývoja Podkarpatskej Rusi, In: Česko-slovenská ročenka 1997, Brno 1997, s. 95–114; STAŠKO, M.: Začiatková fáza riešenia agrárnej otázky na Slovensku v prvých rokoch existencie ČSR. In: Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848–1918 (eds. P. Švorc, L. Harbuľová), Prešov–Bratislava–Wien 1999, s. 359–370.

²⁴ Napr. KRÁL, M. – HABARDAJ, D.: 100 rokov mestskej hromadnej dopravy v Bratislave, Bratislava 1995; LICHNER, D.: Úzkokojľajky na Slovensku, Žilina 2001; SZOJKA, L. – KUKUČÍN, R. – KUKUČÍN, P.: Košicko-bohumínska železnica, Bratislava 2002.

²⁵ CHROMEKOVÁ, V.: K otázkam rozvoja priemyslu a zamestnanosť Banskej Bystrice koncom 19. storočia, In: Zb. Katedry histórie FHV UMB 1997, č. 4, s. 137–146; ŽILÁK, J. – KAFKA, R. – REPČOK, Š.: Skláre v Malohonte, Bratislava 2001; HLODÁK, P. – ŽILÁK, J.: Panstvo Muráň. Hospodárske dejiny, Kalinovo 2006.

²⁶ Zborník: Podiel slovenských národohospodárov na príprave SNP, Banská Bystrica 1999; MIČKO, P.: Hospodárske fungovanie povstaleckého územia počas bojov s nemeckými jednotkami, In: Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov, 3, Trnava 2004, s. 159–175.

²⁷ ŠTEFÁNIKOVÁ, A.: O niektorých aspektoch zahraničného obchodu Slovenskej republiky v rokoch 1939–1945, Historický časopis, 48, 2000, s. 462–477; STRÁSKA, J.: Hospodárska spolupráca medzi Slovenskom a Švajčiarskom v rokoch 1939–1945, In: Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov, I, Trnava 2002, s. 53–76.

²⁸ Práce S. Cambela, E. Nižňanského, L. Könözyovej a L. Hallona.

českej strane A. Doležalová) a fungovanie clearing. Z tohto hľadiska zostáva slovenskými hospodárskymi historikmi úplne nepovšimnutý archív v nemeckom Freiburgu.

Výrazné pokroky, a to aj pod vplyvom českých prác, sa v posledných pätnástich rokoch spravili na poli dejín peňažníctva v druhej polovici 19. a v prvej polovici 20. storočia. Po priekopníckych prácach Mikuláša Píschu sa objavil celý rad nových tém i autorov. Hoci tu situácia ešte nie je zrelá na syntézu, práve v posledných pätnástich rokoch sa na poli faktografie pre ňu veľa urobilo. Syntéza je však podstatne náročnejšia na zovšeobecnenie, pričom väčšina prác, najmä mladších autorov je postavená výlučne na interných bankových materiáloch a oficiálnych bilanciách, „trpí“ na presilu faktografie, nedostatočnú interpretáciu a absenciu zasadenia bánk do konkrétneho podnikateľského a ekonomického prostredia.

Monograficky, ale tiež s už spomínanými výhradami, sa spracovala síce len periférna Sedliacka banka²⁹, ale dlhodobo sa pracuje a parciálne štúdie máme z takých kľúčových finančných inštitúcií ako z Tatrabanky (L. Hallon, R. Holec, J. Ryník),³⁰ Ľudovej banky v Nadlaku (R. Holec),³¹ Úvernej, resp. Slovenskej banky (P. Derfiňák, F. Chudják),³² Slovenskej národnej banky (M. Mazúr),³³ Národnej banky Československa (F. Chudják, E. Hlavatý), Všeobecnej úvernej banky (J. Faltus),³⁴ Americko-slovenskej banky (R. Holec),³⁵ ale aj z maďarských a iných finančných inštitúcií na území Slovenska (R. Holec, P. Derfiňák, Š. Gaučík)³⁶. Niektoré príspevky skúmajú medzinárodné aspekty alebo jednotlivé bankové procesy (napr. expanzia finančného kapitálu, koncentračné

²⁹ CAMBEL, S.: Slovenská dedina (1938–1944), Bratislava 1996.

³⁰ HOLEC, R.: Tatrabanka a jej dvaja riaditelia (1892–1904), In: Zborník FFUK Historica, 44, 2000, s. 125–144; RYNIK, J.: Tatra banka v procese koncentrácie bánk na Slovensku (1939–1945), In: Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov, 2, Bratislava 2003, s. 279–290.

³¹ HOLEC, R.: Ľudová banka v Nadlaku pred prvou svetovou vojnou, In: 200 rokov života Slovákov v Nadlaku, Nadlak 2003, s. 42–51.

³² DERFIŇÁK, P.: Začiatky pôsobenia Úvernej (Slovenskej) banky v rokoch 1879–1918, In: Annales Historici Prešovenses, Prešov 2005, s. 142–168; DERFIŇÁK, P.: Slovenská banka v rokoch 1921–1923, In: Acta Historica Neosoliensia, 6, 2003, s. 40–48; DERFIŇÁK, P.: K postaveniu Slovenskej banky v rokoch 1929–1938, In: Acta Historica Neosoliensia, 7, 2004, s. 77–85.

³³ MAZÚR, M.: Činnosť Slovenskej národnej banky v rokoch 1939–1945, In: Slovenská republika 1939–1945 (ed. J. Bobák), Martin 2000, s. 126–141.

³⁴ FALTUS, J.: Vznik a kapitálový vývoj Slovenskej všeobecnej úvernej banky v Bratislave, Historický časopis, 41, 1993, s. 275–285.

³⁵ HOLEC, R.: Michal Bosák v československom bankovníctve, In: Bosák, M. – Bosák, R.: Michal Bosák. Americký bankár zo Šariša, Prešov 2001, s. 139–150.

³⁶ HOLEC, R.: Medzi slovenskou vzájomnosťou a podnikateľskou aktivitou (Pražská banka Slávia v Uhorsku v druhej polovici 19. storočia), In: Hospodárske dejiny – Economic History, 21, (Praha) 1995, s. 145–172; DERFIŇÁK, P.: Prešovská banková jednota (1868–1924), In: Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2003, s. 92–104; GAUČÍK, Š.: Vznik a činnosť Jednoty peňažných ústavov na Slovensku a Podkarpatskej Rusi 1918–1920, In: Ľudia, peniaze, banky, Bratislava 2003, s. 261–278. K maďarským finančným inštitúciám na území Slovenska pozri poznámku č. 41.

procesy, sanácia bánk),³⁷ iné smerujú skôr k syntetizujúcemu trendu.³⁸ Ambicióznejšie projekty majú pred sebou vzor Agrárnej banky z pera dvojice J. Novotný – J. Souša, menej ambiciózne zámery, a žiaľ tých je väčšina, sa obmedzujú zatiaľ skôr na pozitivistický zber a popis archívneho materiálu.

Bankové dejiny zaznamenali veľký impulz vznikom Archívu Národnej banky Slovenska a vďaka aktivitám jeho pracovníkov. Ako školiace pracovisko sa pre doktorandov osvedčila Katedra slovenských dejín na Filozofickej fakulte UK. Kongres organizovaný *European Association of Banking History* v Bratislave v máji 2003 pod názvom *Popular Banking and the Financial System* sa stal najväčším medzinárodným podujatím na poli historickej vedy na Slovensku od roku 1989. Žiaľ, informačné embargo uvalené Národnou bankou Slovenska spôsobilo, že podujatie zostalo prakticky v ilegalite, čo platí aj o zborníku, ktorý vyšiel len v internej podobe a v minimálnom náklade. Reálne väčší význam potom mala predkonferencia tohto kongresu uskutočnená ako celoslovenské podujatie z bankových dejín. Pritiahla veľkú účasť, a to aj zo strany historikov, ktorí sa tejto problematike programovo nevenujú. Zrealizoval sa takmer 500-stranový zborník a hoci jeho úroveň je kolísavá a aj tu panuje zväčša popisnosť, teoretická nepripravenosť a niektoré príspevky majú vyslovene vlastivedný charakter, ukázalo sa, že dostatočný potenciál v relatívne obmedzených slovenských podmienkach nepochybne existuje.³⁹ Je preto veľká škoda, že sa nepodarilo rozbehnúť plánovanú ročenku venovanú dejinám peňažníctva, ktorá by mohla byť diskusnou tribúnou aj pre českých a maďarských kolegov a ktorá by bola určite významným impulzom pre slovenské hospodárske dejiny.

Jednými z najpozoruhodnejších prác z tejto oblasti zostávajú trojzväzkové *Dejiny poistovníctva* s hlavným slovenským autorom Jánom Pätoprstým a predovšetkým *Dejiny peňazí* z pera už zosnulého Jozefa Faltusa, žiaľ vydané v nízkom náklade a v podobe skript.⁴⁰

Už sme spomínali, že signifikantným pre slovenskú historiografiu ako celok je ignorovanie zahraničnej literatúry a najnovších výsledkov susedných historiografií (snáď ako-tak s výnimkou českej). Pre hospodárske dejiny to platí dvojnásobne. Najmä maďarské práce, resp. práce publikované po maďarsky sú – a treba povedať, že hlavne z jazykových dôvodov – prehliadané, čo sa ako bumerang odráža na kvalite a niekedy

doslova na „vylamovaní už dávno otvorených dverí“. Nevšimavosť pociťujú a doslova v schizofrenickej situácii sa nachádzajú najmä historici zo Slovenska publikujúci po maďarsky. Napriek otváraní nových tém a nového materiálu zostávajú takmer úplne nepovšimnutí a neregistrujú ich ani inak precízne vypracované bibliografie slovenskej historiografie. Pritom sú jej organickou súčasťou. Už spomínaný Štefan Gaučík je charakteristickým príkladom.⁴¹

Zachytenie dejín bezprostredne po skončení druhej svetovej vojny ťaží z celého radu starších prác Michala Barnovského a Samuela Cambela. Druhý z dvojice zostal verný hospodárskym dejinám, ako sme už uviedli, až do konca svojho života. Obohatením tradičných tém, ba vyslovene novým prvkom v období po roku 1989 je precíznejšie zachytenie medzinárodného kontextu, čo súvisí s väčšou prístupnosťou zahraničných archívov a podstatne rozsiahlejšími možnosťami zahraničných študijných pobytov.⁴² S rastúcim odstupom sa postupne prehľbuje pohľad na ekonomický vývoj Slovenska v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch. Priaznivé spoločenské podmienky umožňujú nanovo sa pozrieť na problematiku industrializácie a štátom riadeného centrálneho hospodárstva. Medzi autorami dominuje okrem už spomínaného S. Cambela Miroslav Londák, Ľudovít Hallon a Jan Pešek.⁴³ Pozoruhodným činom bol syntetický pohľad na obdobie 1960–1967 ako súčasť

⁴¹ Napr. GAUCSÍK, I.: Gazdaság és hitelszervezet – a szlovákiai magyar bankhelyzet (1918–1923), In: Fórum. Társadalomtudományi Szemle, (Šamorín) 2002, č. 3, s. 73–96 a (Šamorín) 2003, č. 1, s. 65–78; Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságtörténetéhez, Komárom 2004; GAUCSÍK, I.: A nosztrifikáció és a pénzügyi kérdések rendezése a csehszlovák-magyar gazdasági tárgyalások tükrében (1920–1930), In: Tamze, s. 41–70; GAUCSÍK, I.: A csehszlovákiai magyarság gazdasági szervezetei (1918–1938). Gazdasági egyesületek, szövetségek, ipartársulatok, In: Korall, 18, (Budapest) 2004, s. 48–64 (v rozšírenej podobe pod názvom Gazdasági szervezetépítés és érdekvédelem vyšlo v časopise Fórum, (Šamorín) 2005, č. 2, s. 27–44 a č. 3, s. 26–54); GAUCSÍK, I.: A Pozsonyi I. Takarékbank hitelpolitikája és a városok (1919–1929), In: Limes, (Esztergom) 2004, č. 4, s. 59–82. GAUCSÍK, I.: Magyar ipartársulatok válogatott dokumentumai 1924–1938, In: Fórum, (Šamorín) 2005, č. 1, s. 149–180; GAUCSÍK, I.: Sas Andor gazdaságtörténeti munkái, In: Tamze, s. 25–38.

⁴² Napr. v súvislosti s hospodárskymi vzťahmi k USA: MICHÁLEK, S.: Nádeje a vytriezvenia. Československo-americké hospodárske vzťahy v rokoch 1945–1951, Bratislava 1995; MICHÁLEK, S.: Americké úvery a pôžičky Česko-Slovensku v rokoch 1945–1946, Historický časopis, 43, 1995, s. 464–480; MICHÁLEK, S.: UNRRA a Slovensko 1945–1947, In: Slovensko vo vojnách a v konfliktach v 20. storočí, Bratislava 2003, s. 208–216; MICHÁLEK, S.: Marshallov plán, postoj a pozícia Československa, In: Dialogy o ekonomike a riadení, 5, 2003, č. 16, s. 41–54; MICHÁLEK, S.: Sondy do vývoja československo-amerických vzťahov v 20. storočí, In: Slovensko-české vzťahy v kontexte strednej Európy (ed. Z. Poláčková), Bratislava 2005, s. 105–134.

⁴³ Napr. PEŠEK, J.: Vývoj poľnohospodárstva na Slovensku v druhej polovici 60. rokov, Historický časopis, 38, 1990, s. 229–252; ŠVORC, P.: Poľnohospodárstvo na Spiši a jeho vývoj po roku 1945, In: Spiš v kontinuite času (ed. P. Švorc), Prešov–Bratislava–Wien 1995, s. 222–232. K poľnohospodárstvu v 20. storočí pozri zborníky Slováckeho múzea v Uherskom Hradišti, pre obdobie po 2. svetovej vojne napr. slovenské príspevky v zb. Zemědělství na rozcestí 1945–1948. Studie Slováckého muzea 3/1998, Uherské Hradiště 1998; LONDÁK, M.: Národné orgány a riadenie ekonomiky na Slovensku (1948–1960), In: Historické štúdie, 38, 1997, s. 103–123; LONDÁK, M.: Otázky industrializácie Slovenska (1945–1960), Bratislava 1999; LONDÁK, M.: K niektorým problémom ekonomického vývoja na Slovensku na prelome 50. a 60. rokov, Historický časopis, 48, 2000, s. 99–112; LONDÁK, M.: Príprava ekonomickej reformy a Slovensko v rokoch 1963–1967, Historický časopis, 49, 2001, s. 635–653; LONDÁK, M.: Vplyv ekonomických faktorov na proces sebauvedomovania sa slovenského národa v 60. rokoch 20. storočia, In: Otázky národnej identity – determinanty a subjektívni vnímaní v podmienkach súčasnej multietnickej spoločnosti (ed. O. Šrajerová), Opava–Praha 2001, s. 289–293; HALLON, Ľ.: Význam Ostravska pre industrializáciu Slovenska po roku 1945, In: Česko-slovenská historická ročenka 2004, Brno 2004, s. 41–68; LONDÁK, M.: Odrasť úrovne česko-slovenských vzťahov na príprave ekonomickej reformy v ČSR v polovici 60. rokov 20. storočia, In:

³⁷ HALLON, Ľ.: Podnikateľské aktivity slovenského finančného kapitálu v priemysle v rokoch 1918–1938, In: Historické štúdie, 41, 2000, s. 199–211; HALLON, Ľ.: Expanzia slovenského finančného kapitálu v účastinných podnikoch v rokoch 1939–1944, Historický časopis, 48 (Bratislava 2000), s. 75–98; HOLEC, R.: Băncile slovece până la 1918 – între spiritul întreprinzător și naționalitate. In: Istorie financiară bancară. Studii asupra băncilor din Austro-Ungaria (1867–1918), Vol. II., Cluj–Napoca 2001, s. 91–98, 134–135; RYŇÍK, J.: Cesta slovenského bankovníctva k centralizácii 1945–1950 (Koncentrácia a špecializácia bánk.), Historický časopis, 50, 2002, s. 619–632; HALLON, Ľ.: Sanačný proces v bankovníctve Slovenska v medzivojnovom období, In: Ľudia, peniaze, banky, Bratislava 2003, s. 279–290; CHUDJÁK, F.: Menová reforma v Československu roku 1945 (slovenské predstavy a požiadavky), Historický časopis, 53, 2005, s. 71–91.

³⁸ HOLEC, R.: Slovenské banky a úverné družstvá počas I. svetovej vojny, In: Slovensko na začiatku 20. storočia, Bratislava 1999, s. 436–454. HOLEC, R.: Das Bank- und Kreditgenossenschaftswesen in der Slowakei 1939–1945, In: Geld und Kapital, 2000, Stuttgart 2001, s. 165–179.

³⁹ Ľudia, peniaze, banky, Bratislava 2003.

⁴⁰ Dejiny poisťovníctva v Československu, I–III., Praha 1989–1996; FALTUS, J.: Dejiny peňazí, Bratislava 1997. K poisťovníctvu počas 2. svetovej vojny pozri HALLON, Ľ.: Nationalisierung und Kapitalverschiebungen im Versicherungswesen der Slowakei 1938–1942, In: Geld und Kapital, 2002, Stuttgart 2004, s. 87–106.

širšej syntetickej práce o uvedenom období.⁴⁴ Aj takto sa dá dosiahnuť nevyhnutné prepojenie s politickým vývojom.

Už nie sú tabu ani dejiny podnikania, ba ani vlastní podnikatelia.⁴⁵ Ich kvantifikácia (obdoba českej *Historickej encyklopédie podnikateľov*) či analýza stratégie správania a mentality (tu sú vzorom najmä výsledky ostravskej skupiny bádateľov okolo M. Myšku a A. Zárického) patria spolu so šľachtou k najzanedbanejším úsekom slovenských hospodárskych a sociálnych dejín. Napriek tomuto deficitu sa hospodárske dejiny už bohato zaľudnili, hoci často na nízkej úrovni a ešte stále bez možnosti encyklopedického spracovania. Napriek tomu dnes sa už vie kto bol Michal Bosák, Peter Viťazoslav Rovnianek, Žigmund Pauliny-Tóth, Fedor Houdek, Stodolovci, k dispozícii sú základné štúdie o Frankovi Kabinovi a Ivanovi Liubovi, mapujú sa hospodárske aktivity Milana Hodžu a ďalších.⁴⁶ Práve posledný z nich je spracovaný zatiaľ najkvalitnejšie.⁴⁷

Až po vedeckom spoznaní slovenských podnikateľov, resp. podnikateľských elít na Slovensku, možno prikrčiť k charakteristike podnikania a podnikateľského ovzdušia. Najproduktívnejšou a súčasne najnáročnejšou metódou v súvislosti s podnikateľmi ako konkrétnou sociálnou skupinou je využitie biografickej metódy v jej najvyššom zovšeobecňujúcom štádiu, tzv. kolektívnej (skupinovej) biografie. Tak sú vybrané podnikateľské rodiny ako reprezentanti istých typov a využité na metodické zachytenie procesov industrializácie, či generačné biografie bankárov na zachytenie koncentračných procesov v peňažníctve a kapitálovej expanzii do priemyslu. Rovnako ako sa formuje nepochybná kolektívna identita takejto skupiny, tak sa vyznačuje aj charakteristickými mentálnymi postojmi, preto dejiny mentalít ako pomocná vedecká disciplína a jej metódy sú kľúčové pri akejkoľvek skupinovej biografii. Významnú úlohu pri výskume podnikateľských elít zohráva aj analýza stavu a vývoja podnikateľskej etiky.

Hospodárske elity v sebe skrývajú viacero výskumných rovín. Nás tradične asi najviac zaujíma národná identita. Najjednoduchšie vyjadrené ide o póly národná slovenská – národne vlašná (indiferentná) – neslovenská. Pritom, aby to nebolo také jednoduché, ani príslušnosť k posledným dvom, národne vlašnej a neslovenskej, neznamenal, že také-

Slovensko-české vzťahy v kontexte strednej Európy (ed. Z. Poláčková), Bratislava 2005, s. 97–104; LONDÁK, M.: K niektorým problémom ekonomického vývoja na Slovensku na prahu roka 1968, In: Historické štúdie, 44, 2006, s. 183–198. Pozri aj práce J. Peška v pozn. č. 14.

⁴⁴ LONDÁK, M.: Ekonomický vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967, In: Londák, M. – Sikora, S. – Londáková, E.: Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967, Bratislava 2002, s. 155–252.

⁴⁵ HOLEC, R.: Podnikatelia a podnikanie na Slovensku pred rokom 1918, In: Historické štúdie, 41, 2000, s. 165–174.

⁴⁶ PÁSTOR, Z.: Ekonomicko-spoločenské determinanty sociálno-politických názorov Aurela Stodolu, In: Politické vedy, 1, 1998, č. 2, s. 32–44; HOLEC, R.: Zabudnuté osudy, Martin 2001; KRAJČOVIČOVÁ, N.: Mikulášski Stodolovci – k zrodu modernej slovenskej zámožnej strednej vrstvy, Historický časopis, 51, 2003, s. 63–82.

⁴⁷ HOLEC, R.: Snahy o ústrednú slovenskú banku pred prvou svetovou vojnou, Historický časopis, 47, 1999, s. 211–232; KRAJČOVIČOVÁ, N.: Agrarizmus v politike Milana Hodžu, In: K úloze a významu agrárneho hnutí v českých a československých dejinách, Praha 2001, s. 109–118; BARTLOVÁ, A.: Dr. Milan Hodža vo funkcii ministra poľnohospodárstva, In: Tamže, s. 119–130; CAMBEL, S.: Štátnik a národohospodár Milan Hodža 1878–1944, Bratislava 2001; HOLEC, R.: Národohospodárske aktivity Milana Hodžu do roku 1918, In: Milan Hodža štátnik a politik (ed. M. Pekník), Bratislava 2002, s. 95–110; HALLON, L.: Úloha Milana Hodžu v komerčnom bankovníctve Slovenska v rokoch 1918–1938, Historický časopis, 53, 2005, s. 57–70.

to osoby neprofitovali zo stereotypov hospodárskeho nacionalizmu. V stredoeurópskych podmienkach, a v slovenských zvlášť, je signifikantné tradičné personálne prepojenie podnikateľských a politických elít, čo bolo evidentné až do roku 1948. Väčšinou išlo v rámci oboch o identické skupiny. Aj preto sú dôležitou oblasťou výskumu z hľadiska elít a „ich“ podnikov formálne i neformálne reprezentačné štruktúry (obchodné a priemyselné komory, podnikateľské a profesné zväzy, správne rady podnikov, ale i politické strany). Len málo zmapovanou problematikou je skutočnosť, že popredných predstaviteľov slovenskej politiky (M. Dula, V. Srobár, A. Hlinka, M. Hodža a pod.) nájdeme v správnych radách mnohých firiem, v ktorých sa tantiémy mohli pohybovať až v šesťciferných číslach ročne (plzenská Škodovka). Ďalšou výskumnou rovinou je generačná kontinuita viditeľná v prípade takých rodín ako sú, aby som menoval slovenských podnikateľov, Makovicovci (označovaní tiež za slovenských Buddenbrokovcov), Jančekovci, Stodolovci a pod. – teda ide o pôvod podnikateľskej elity a rozdiely medzi jej generačnými úrovňami, najmä o zhodnotenie intelektuálneho a morálneho kapitálu.⁴⁸ Vďaka diskontinuite stredoeurópskeho vývoja vymedzeného politickými medzíkmi ako 1918, 1938, 1939, 1945, 1948 a 1989 tu existuje celý rad limitov.

Jedným z výskumných zámerov by mali zostať tie podnikateľské elementy, s výskumom ktorých možno predovšetkým vstupovať do tvorivých konfrontácií so zahraničnými bádateľmi. Neslovenskí aristokratickí veľkopodnikatelia z Gemera a Horehronia ako Koháryovci, Coburgovci a Andrassyovci, zahraniční veľkopodnikatelia ako Alfred Nobel a Thonetovci, veľkostatkári zo západného Slovenska s modernými prvkami intenzívneho poľnohospodárstva, tzv. komínová aristokracia, židovský podnikateľský element a pod.

Monotematické alebo širšie koncipované pramenné edície dnes nie sú ani pre vydavateľstvá a ani pre historikov dostatočne atraktívne. Výnimku predstavuje pramenná edícia pod gesciou Eduarda Nižňanského *Holokaust na Slovensku*, ktorá má za sebou sedem zväzkov a čiastočne sa dotýka aj hospodárskych súvislostí. Po roku 1989 sa začalo s novým trendom vo vydávaní prameňov, keď v edičnej činnosti tohto typu dominuje jednoznačne memoárová literatúra. Publikovali sa pamäti popredných podnikateľov ako Peter Viťazoslav Rovnianek, národohospodárov ako Imrich Karvaš a Peter Zaťko, ministra hospodárstva vojnového slovenského štátu Gejzu Medrického, či agrárnika, regionalistu a družstevného funkcionára Jána Ursíniho.⁴⁹ Rovno pozitívnym činom zostáva reedícia Karvašovho fundamentálneho diela *Základy hospodárskej vedy*.⁵⁰

Dejiny ekonomického myslenia nepatria k obľúbeným témam a trpia najmä pri autoroch s nehistorickým vzdelaním popisnosťou a absenciou historického kontextu.⁵¹

⁴⁸ Istým nábehom sú už spomínané práce R. Holec a N. Krajčovičovej z pozn. č. 45 a 46.

⁴⁹ MEDRICKÝ, G.: Minister spomína, Bratislava 1993; KARVAŠ, I.: Moje pamäti. V pazúroch gestapa, Bratislava 1994; Národohospodár Peter Zaťko spomína, Liptovský Mikuláš 1994; URSÍNÝ, J.: Spomienky na Slovenské národné povstanie, Liptovský Mikuláš 1994; URSÍNÝ, J.: Z môjho života, Martin 2000; KARVAŠ, M.: Môj otec Imrich Karvaš. Život a dielo národohospodára, ktorý dosiahol na vrchol i celkom na dno, Budmerice 2001; ROVNIAK, P. V.: Zápisky zaživa pochovaného, Martin 2004.

⁵⁰ KARVAŠ, I.: Základy hospodárskej vedy, Bratislava 1999.

⁵¹ Zborník: Vývoj ekonomického myslenia na Slovensku, Bratislava 1997; LONDÁK, M.: Nové názory v ekonomickej teórii na Slovensku v prvej polovici šesťdesiatych rokov 20. storočia, Historický časopis, 49, 2001,

Snád' najlepšie je spracovaný agrarizmus,⁵² regionalizmus,⁵³ hospodársky nacionalizmus,⁵⁴ ako aj niektoré naivno-insitné a nerealistické národohospodárske teórie.⁵⁵

Medzinárodné zakotvenie slovenských hospodárskych dejín je obmedzené na niekoľkých jednotlivcov a povedal by som, že presahuje svojim charakterom reálnu úroveň dosiahnutých výsledkov. Je to zásluha nadobudnutých kontaktov, hlavne s takými medzinárodnými organizáciami ako *The Society for European Business History* a *European Association of Banking History* a v neposlednej miere nezištná pomoc takej medzinárodne renomovanej odborníčky akou je profesorka Alice Teichová. S výnimkou kongresu v Buenos Aires sa zástupcovia Slovenska, hoci v polohe jednotlivcov, zúčastnili na každom kongrese hospodárskych dejín po roku 1989, pričom nie raz dostali česť spoluorganizovať jednu zo sekcií. Veľmi dobré vzťahy, kolegiálne, priateľské i odborné pretrvávajú s českými kolegami a so *Spoločnosťou pro hospodářské dějiny* v Prahe.

Na záver ešte raz zdôrazním tri kľúčové príčiny, prejavy a dôsledky (podľa uhla pohľadu) metodického tápania slovenskej historiografie a čiastočne i pozitívne snahy o ich prekonávanie. Prvým je skutočnosť, že v duchu viackrát spomínanej tradičnej koncepcie sa stotožňuje chápanie slovenských dejín len s ich regionálnym alebo nacionálnym rozmerom, čo je pre hospodárske dejiny neproduktívne, ba nebezpečné východisko. Z hľadiska ich potrieb musíme slovenské dejiny v pravom zmysle slova stotožniť s dejinami štátu, ktorého bolo národné územie súčasťou (teda regiónom). Slovenskí historici však, zväčša vo vzácnnej jednote – vo vzťahu k Viedni, Budapešti alebo k Prahe – rezignujú na celoštátne témy a výskum, a venujú sa vyslovene témam vzťahujúcim sa k teritóriu Slovenska. Výsledky takéhoto výskumu hrozia (nielen) v hospodárskych dejinách preceňovaním istých záverov a v dôsledku ich inkompatibility izoláciou. Je to nebezpečný trend, ktorý akoby si neuvedomoval, že slovenská problematika v ekonomickej sfére zväčša ako samostatná kategória neexistovala a treba ju vždy vidieť ako súčasť väčšieho celku. Historici sa ochudobňujú o celoštátny kontext a o možnosť vstupovať do diskusií s kolegami z Čiech a Maďarska. Živnou pôdou pre uvedený (nesprávny) trend boli postoje tej časti slovenskej politiky, ktorá po roku 1918 (správne) zdôrazňovala samobytnosť slovenského národa. Podľa Ľubomíra Liptáka „absenciu štátnych tradícií od desiateho storočia však ani ona nedokázala preklenúť, pretože to by si vyžadovalo prisvojiť si aj príslušný podiel uhorskej štátnej tradície. To však nebolo vtedy možné ani politicky, ani to nedovoľovala úroveň

s. 85–99; LONDÁK, M.: Pohľady slovenských ekonómov na hospodárske postavenie Slovenska na prelome rokov 1967/1968, *Historický časopis*, 54, 2006, s. 89–104.

⁵² HOLEC, R.: Agrárne hnutie na Slovensku v kontexte česko-slovenských vzťahov, In: *Česko-slovenská historická ročenka* 1999, Brno 1999, s. 65–82. Pozri slovenské príspevky v zborníku *Politická a stavovská zemědělská hnutí ve 20. století. Studie Slovákého muzea* 5/2000, Uherské Hradiště 2000 a K úloze a významu agrárního hnutí v českých a československých dějinách, Praha 2001.

⁵³ BARTLOVÁ, A.: Regionalizmus na Slovensku v medzivojnovom období, In: *Veľká politika a malé regióny 1918–1939* (ed. P. Švorc, M. Danilák, H. Heppner), Prešov 2002, s. 177–187; HALLON, L.: Regionalizmus na Slovensku v medzivojnovom období, In: *Informační bulletin Společnosti pro hospodářské a sociální dějiny*, Praha 2002, č. 1, s. 5–8; HUDEČKOVÁ, V.: Regionalizmus a oblasť Šariša v 30. rokoch 20. storočia, In: *Annales Historici Prešoviensis*, Prešov 2005, s. 179–195.

⁵⁴ HOLEC, R.: Tulipánové hnutie ako forma ekonomickeho nacionalizmu a Slovensko, *Historický časopis*, 41, 1993, s. 567–582; HOLEC, R.: Siege und Niederlagen: Der slowakische Wirtschaftsnationalismus vor 1918, In: *Bohemia*, Bd. 37, (München) 1996, H. 1, s. 38–54; HOLEC, R.: Fridrich List, Ochranný spolok a Slovensko, In: *Studia Historica Nitriensis*, VII., 1998, s. 97–126.

⁵⁵ HOLEC, R.: *Zabudnuté osudy*, Martin 2001.

slovenskej historickej vedy.⁵⁶ V súčasnosti už vedecká časť historiografie – oproti vlastivedno-národnej insitnej spisbe – nemá problém napr. s uhorskou štátnosťou a nevníma jednotlivé stáročia nehistoricky cez prizmu konfrontačnej asimilačnej politiky desaťročí obdobia dualizmu.

Umelo vymedzovať dejiny Slovenska v podmienkach Uhorska či Československa je metodicky neúnosné, lebo ani územie, ani spoločnosť, ani ekonomiku nemožno vyňať bez ahistorických dôsledkov. Snád' len pomenovanie „slovenská spoločnosť“ môže v istých prípadoch obstáť, keďže jej štruktúra a vývoj mali odlišné parametre ako v prípade spoločnosti dominantného národa. Stotožnenie národných dejín s celoštátnymi umožňuje potom vnímať dynastiu, armádu, celoštátne zákonodarné a výkonné orgány, hospodárske zväzy, koncerty a pod. ako súčasť vlastných dejín a neumožňuje sa „zmocniť“ celoštátnych dejín s ich inštitúciami a inštitútmi len nástupcom pôvodne vládnuceho, resp. dominantného národa. Súčasne osobitný „národný“ uhol pohľadu obohacuje chápanie komplexnosti celoštátnych aspektov o aspekt vzťahu medzi centrom a regiónom (perifériou), o fázový vývojový posun, resp. o možné diskriminačné aspekty.

Cestu, akou by sa v tomto smere mali uberať hospodárske dejiny Slovenska, naznačila hospodárska sekcia vedeckej konferencie *Česi a Slováci 1948–1967* zorganizovaná v októbri 1997 v Brne pod patronátom Česko-slovenskej komisie historikov. Odzneli tu obojstranne virtuálnu hranicu medzi českými krajinami a Slovenskom presahujúce príspevky Z. Jiráka, M. Barnovského, M. Londáka, V. Průchu, D. Jančíka, I. Jakubca a J. Burešovej.⁵⁷ Metodickým prístupom na ne – so vzťahom k česko-slovenským vzťahom v predchádzajúcom historickom období – nadviazali v podobných neskorších príspevkoch E. Hallon a R. Holec.⁵⁸ Všetky uvedené príspevky nezakrývajú ani chyby a omyly vo vzájomných vzťahoch, ani ich politickú instrumentalizáciu. Príklady tendenčnosti, ahistorických aktualizácií a účelovo deformovaného výkladu sú na oboch stranách už skôr periférnou záležitosťou a týkajú sa autorov bez väčšej akceptácie a vplyvu.

Baréry medzi ekonomicou teóriou a historickou vedou majú dôsledky vo faktografickej popisnosti historických odborných textov, v teoretickej a metodologickej medzovitosti, ako aj v nepochopení mnohých ekonomických procesov a postojov politických a hospodárskych elit k nim. Tu bude nevyhnutné využiť možnosti, ktoré poskytuje kreditné vysokoškolské štúdium a minimálne formou výberových kurzov sa pokúsiť o preklopenie tohto nepriaznivého stavu.

A nakoniec ďalším a zďaleka nie posledným problémom, s ktorým sú hospodárske dejiny konfrontované, je stále striktné oddeľovaný vzťah politických a hospodárskych dejín. Dovoľujem si tvrdiť, že takýto prístup – a to je akútny nedostatok aj pri vysokoškolskej či vedeckej výchove – vedie k vážnym deficitom v pochopení slovenských dejín

⁵⁶ LIPTÁK, L.: Storočie dlhšie ako sto rokov, Bratislava 1999, s. 260.

⁵⁷ Podrobne Česko-slovenská historická ročenka 1998, Brno 1998, s. 141–206.

⁵⁸ HALLON, L.: Hospodárske aspekty česko-slovenského vzťahu v rokoch 1918–1945, In: *Česko-slovenská historická ročenka* 1999, Brno 1999, s. 111–126; HOLEC, R.: Hospodársky vývoj Slovenska bezprostredne po vzniku ČSR v kontexte česko-slovenských vzťahov, In: *Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě*, I., Praha 1999, s. 273–278; HOLEC, R.: Economic aspects of Slovak national development in the twentieth century, In: *Economic Change and the National Question in Twentieth-Century Europe* (eds. A. Teichova, H. Matis, J. Pátek), Cambridge 2000, s. 277–294.

v posledných dvoch storočiach. Inštitucionálne vymedzenie hospodárskych dejín by pri pretrvávajúť takéhoto stavu mohlo pôsobiť škodlivejšie ako je súčasný stav.

Economic History in Slovakia: The State of Affairs and Research Problems

Roman Holec

Although economic history rid itself of ideological pressures after 1989, the numbers working in the field declined and many institutions ceased to produce graduates in the field. Even though new topics of research have opened up, economic history continues to lag behind associated fields of history. The major problem is the absence of theoretical and methodological preparation and the fact that many categories and methods have not been adopted in Slovakia.

PROBLÉMY VÝSKUMU SOCIÁLNYCH DEJÍN NA SLOVENSKU

Gabriela Dudeková

Doterajšie analýzy a úvahy o rozvoji slovenskej historiografie po roku 1989 sa zhodli na tom, že na Slovensku je vo všeobecnosti nedostatok sociálnohistorických výskumov. Popri nesporných pozitívach konštatovali, že najväčšiu slabinu slovenskej historiografie predstavuje absencia kvalitných metodologických a teoretických diskusií.¹ Príčiny tejto oprávnenej výčitky však netreba hľadať iba v skepse historikov voči „veľkým teóriám“, ktorá je po desaťročiach ideologického diktátu marxistického konceptu dejín pochopiteľná. Súčasná spoločenské vedy – historiografiu nevynímajúc – musia prekonať viaceré negatívne dôsledky komunistického režimu, predovšetkým medzinárodnú izoláciu, ktorá im znemožnila priebežne reagovať na teoretické výzvy, o ktorých sa živo a dlho diskutovalo za hranicami „západného sveta“. Tradičný akcent na politické dejiny, ktorý má na Slovensku prioritu vo všetkých oblastiach (vo výskume, prezentácii vedy, pri príprave učiteľov i školskej výchove) aj v súčasnosti, je skutočne dôsledkom ideologického tlaku na historiografiu. Volanie po revidovaní deformácií historiografie (po tzv. zaplňaní „bielych miest“ v dejinách) bolo po páde komunistického režimu opodstatnené, avšak oprávnenosť zásahov štátu resp. politických špičiek do usmerňovania výskumu pritom zostali v očiach politikov a časti verejnosti nespochybniteľná. Pokusy určovať výklad histórie nadobudli na intenzite po vzniku Slovenskej republiky v roku 1993. K problému nacionalizácie historiografie v tomto období a v dôsledku toho aj názorovej rozpoltenosti historickej obce sa už na viacerých miestach vyjadrili slovenskí (predovšetkým D. Kováč, E. Kowalská, I. Kamenec, E. Mannová) i zahraniční historici.² P. Haslinger a E. Mannová pritom dospeli k záveru, že názorová rozpoltenosť, ktorá sa medzičasom (s výmenou vládnej garnitúry) zmiernila, sa často prejavovala iba navonok: v skutočnosti historici svoje verejne deklarované postoje v odborných textoch korigovali, a to na oboch stranách vyhrotených názorových táborov.³ Názor, ktorý sa stal hlavným argumentom pre posilnenie nacionálnych tendencií v slovenskej historiografii, a to že národné dejiny resp.

¹ Z najnovších p. MANNOVÁ, E.: Clio na slovenský spôsob. Problémy a nové prístupy historiografie na Slovensku po roku 1989, Historický časopis, 52, 2004, 2, s. 239–246. Pozri tiež ďalšie príspevky v tematickom bloku „O slovenskej historiografii v Collegium Carolinum“ (detto v nemeckej verzii In: Bohemia, 44, 2003, 2).

² Pozri monotematicky zamerané číslo časopisu Bohemia „Neue Impulse der Forschung: Geschichtsschreibung in der und über die Slowakei“, najmä WINKLER, M.: Slowakeiforschung in Nordamerika, In: Bohemia, 44, 2003, 2, s. 342–355; HASLINGER, P.: Nationale oder transnationale Geschichte? Die Historiographie zur Slowakei im europäischen Kontext. Tamže, s. 326–341.

³ MANNOVÁ, E.: Kolektívne identity ako téma slovenskej historiografie po roku 1989. In: ŠUTAJ, Š. (ed.): Národ a národnosť na Slovensku – stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy, Prešov, Universum 2004, s. 71–77. Publikácia je v plnom znení na internete, pozri http://www.saske.sk/SVU/publikacie/Narod_a_narodnosti.pdf

výklad dejín primárne koncentrovaný na líniu formovania národa, nebolo možné pred r. 1989 rozvíjať, bol tiež korigovaný. Komparatívne pohľady na historiografickú produkciu pred a po roku 1989 v štátoch bývalého socialistického bloku dostatočne ukázali, že napriek povinne uplatňovanej marxistickej koncepcii v nich prevažoval lineárny výklad dejín národa, resp. jeho formovania ako „veľkého príbehu“. Historiografia na Slovensku nebola v tomto smere výnimkou.

Na odstránenie spomínaných prekážok objektívneho historického výskumu je potrebný čas, kvalitná odborná príprava mladšej generácie a v neposlednom rade dostatočná miera sebareflexie historikov. Posledné dva Zjazdy historikov a viaceré publikované kritické príspevky naznačujú, že slovenská historiografia má v tejto oblasti – napríklad v porovnaní s českou – ešte podstatné rezervy.⁴ Polická situácia mala výrazný vplyv na zabrzdení kvalifikovaných teoretických diskusií v historiografii, čo má negatívne dôsledky na intezitu a kvalitu sociálnohistorického výskumu. Českí kolegovia budú možno namietat, že povzdych o nejednoznačnosti recepcie moderných trendov výskumu platí rovnako aj pre českú historiografiu. Keďže sa jedná o príspevok zo spoločného česko-slovenského podujatia, neubránim sa komparácii: je pravdou, že českí historici kritizujú vlastnú slabú teoretickú pripravenosť a odozvu, ale ich odborná produkcia (v porovnaní so slovenskou) tomu až tak nenasvedčuje. Práve kritické hlasy, ktoré zaznievajú v českom prostredí, a to predovšetkým z radov mladšej a najmladšej generácie – napr. v rámci Zjazdov historikov, ale aj v kvalitných recenziách a teoretických úvahách na stránkach časopisov *Kuděj*, *Dějiny-Teorie-Kritika* a ďalších – svedčia o teoretickej vyspelosti a schopnosti sebareflexie. Napriek tomu, že podobné, neraz veľmi tvrdé kritické ohlasy vyvolávajú aj neželané vedľajšie efekty, domnievam sa, že v konečnom dôsledku vedú k posunom a napredovaniu historiografie. Skúsenosti ukazujú, že kritika často predstavovala (a stále predstavuje) chůlostivú tému – a to aj vzhľadom na rastúcu konkurenciu historických, výskumných a pedagogických pracovísk.

Vo svojom príspevku sa pokúsím zhrnúť podmienky a možnosti rozvoja sociálnohistorického výskumu na Slovensku v súčasnosti. Nepôjde o podrobný súhrn či bilanciu publikovaných výsledkov, ale skôr úvahu o podmienkach rozvoja sociálnohistorického výskumu na Slovensku v súčasnosti, ktorá nadväzuje na môj pokus sumarizovať stav výskumu zhruba pred tromi rokmi.⁵ Konkrétne informácie o publikovaných prácach

⁴ Blížšie pozri IVANIŠEVIČ, A. – KAPPELER, A. – LUKAN, W. – SUPPAN, A. (eds.): *Klio ohne Fesseln? Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus*, Wien–Frankfurt–Berlin–Bern–Oxford 2002 (Österreichische Osthefte, Sonderband 16); GÁNYI, G.: *Történetírásunk az évezred fordulón*, In: *BUKSZ, Új folyam* (2000), 18, s. 117–140; IODARCHI, C.: *Társadalomtörténet a Román történetírásban: örökség, új utak és kihívások*. In: *KORALL*, 2002, 7–8, s. 190–199; GYÁNI, G.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág 2000, s. 37.

⁵ Referáty z predposledného zjazdu historikov pozri: ČIČAJ, V. – GRAUS, I. (eds.): *XII. zjazd Slovenskej historickej spoločnosti pri SAV*, Smolenice 24.–26. apríl 2001. CD-ROM. Bratislava 2002. Detto In: *Historický časopis*, 50, 2002, 1. Príspevky z posledného Zjazdu (máj 2006) budú publikované v *Historickom časopise* ešte v tomto roku.

⁶ DUDEKOVÁ, G.: *Sociálne dejiny 19. a 20. storočia na Slovensku – bilancia a nové impulzy*, *Historický časopis*, 52, 2004, 2, s. 331–346. (v nemeckej verzii p. Bohemia, 44, 2003, 2). Porovnaj s: KOVÁČ, D.: *Probleme der sozialhistorischen Forschung zum 19. und 20. Jahrhundert in der slowakischen Historiographie*, In: *Archiv für Sozialgeschichte*, 34, 1994, s. 111–130. KOVÁČ, D.: *Die slowakische Historiographie nach 1989: Aktiva, Probleme, Perspektiven*, In: *Bohemia*, 37, 1996, s. 169–180. KOVÁČ, D.: *Die Geschichte der Arbeiterbewegung und die Sozialgeschichte in der slowakischen Historiographie seit 1945*, In: *HEUMOS*, P.

k sociálnym dejinám na Slovensku s možnosťou vyhľadávania v databázach prinášajú periodicky dopĺňané a v tlačenej i elektronickej podobe zverejňované bibliografické prehľady A. Sedliakovej.⁷

Nejednoznačnosť predmetu sociálnych dejín

Jedným zo zásadných problémov rozvoja sociálnohistorického výskumu na Slovensku je teoretická a metodologická nejasnosť predmetu sociálnych dejín. Jeho chápanie podliehalo (a stále podlieha) prirodzenému vývoju, avšak metodologické posuny od „vedľajšieho produktu“ ekonomických dejín, cez koncept každodennosti a mikrohistórie, k antropologickým konceptom v zmysle kultúrnych dejín, vrátane výskumu pamäti, kolektívnych identít a mentalít neboli na Slovensku dostatočne teoreticky prediskutované a zhodnotené. Kým slovenskí historici donedávna volali po priklone k sociálnym dejinám (v ich zúženom chápaní predovšetkým ako tzv. „sociálneho pozadia“ politických a ekonomických zmien) a snažili sa ich vymedziť od „klasických politických dejín“, ostatní sociálni vedci, najmä kultúrni antropológovia, presadzovali novšie smery kultúrnych dejín.

Aj práce historikov a sociálnych vedcov susedných krajín ukazujú, že nejasnosť definície predmetu sociálnych dejín je sporným problémom, ktorý sa prejavuje dokonca v základných prácach typu „úvod do štúdia“. Hlbšia analýza týchto prác a kritické ohlasy na ne naznačujú, že to nie je dôsledkom konkurencie rôznych smerov či dokonca škôl, ale ide o veľmi rozdielne, neraz až nejasné formulovanie predmetu sociálnych dejín.⁸ Definície predmetu sa odvíjajú predovšetkým od zvolených teoretických konceptov a metód, čo vyúsťuje k rozličnému a (často celkom odlišnému) chápaniu. To otvára cestu k rôznym, dokonca sporným výsledkom. V českej historiografii bola v poslednom čase jasne formulovaná kritika, namierená voči prvému pokusu o syntézu sociálnych

(eds.): *Sozialgeschichte und soziale Bewegungen in der Historiographie der Tschechischen und Slowakischen Republik*. Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen, 23, 2000, s. 100–110; HOLEC, R.: *Problémy a úlohy hospodárskych a sociálnych dejín 19. a 20. storočia*, In: *FANO, Š.* (ed.): *Slovenské dejiny v dejinách Európy*. Bratislava, Academic Electronic Press 1997, s. 103–112; MANNOVÁ, E.: *A Korral korkérdésére a társadalomtörténetirás helyzetéről*, In: *KORRAL, Társadalomtörténeti folyóirat*, 2002, 7–8, s. 204–207.

⁷ SEDLIAKOVÁ, A. (ed.): *Historiografia na Slovensku 1990–1994. Výberová bibliografia*. Bratislava 1995; SEDLIAKOVÁ, A. (ed.): *Slovenská historiografia 1995–1999. Výberová bibliografia*. Bratislava 2000. Odbornú literatúru publikovanú od r. 1990 možno online vyhľadávať v databázach, zostavených A. Sedliakovou na internetovej stránke Historického ústavu SAV, p. <http://databazy.dejiny.sk/>

Údaje k produkcii po roku 1999 mi p. Sedliaková poskytla z priebežne dopĺňovanej bibliografickej databázy, za čo je vyjadrujem srdečnú vďaku. K produkcii českej historiografie o Slovensku pozri: Slováci v historiografii na území České republiky. Výberová bibliografie za léta 1996–2000. In: *Česko-slovenská historická ročenka* 2001, s. 278–430.

⁸ Treba podotknúť, že aj termín „politické dejiny“ je zjednodušený a nie veľmi objasnený. Sú to predovšetkým dejiny (najmä ústredných politických) inštitúcií, politických zvrátov a režimov, štátoprávneho usporiadania, práva, diplomacie, z ktorého sa spravidla odvodzuje aj periodizácia vývoja.

⁹ Podobná nejasnosť týchto prác sa prejavuje aj v českom prostredí. Z najnovších pozri ŠTAIF, J.: *Sociální dějiny 19. století a jejich interpretační možnosti na prahu 21. století*, In: ČECHUROVÁ, J. – ŠTAIF, P. (eds.): *K novověkým sociálním dějinám českých zemí VI. Sociální dějiny dnes*, Praha 2004, s. 7–12 a ďalšie príspevky tamže. Pritom v staršej učebnici bol predmet vymedzený jasnejšie, p. JINDRA, Z. – SVÁTEK, F. – ŠTAIF, J.: *Úvod do studia hospodářských a sociálních dějin. O předmětu bádání, genezi a historiografii oboru*. Sv. 1, Praha 1997.

dejín autorského kolektívu J. Macháčová – J. Matějček.¹⁰ Priebežne i sumárne publikované výsledky vyše desaťročia ich intenzívnej práce, môže slovenská historiografia – aj napriek uvedeným kritickým výhradám – iba závidieť. Navyše aj preto, že česká historiografia disponuje ďalšími (staršími i novšími) kvalitnými monografickými prácami k sociálnym dejinám.¹¹ Kritika, a to nielen generačná, sa tu už stala súčasťou života a etiky historickej obce, hoci v slovenských podmienkach zostáva ešte stále hádam viac kuloárnou a neopublikovanou. Podobne kriticky pristupuje k práci svojich učiteľov mladšia generácia maďarských sociálnych historikov; ale aj naopak: k objemnej učebnici resp. úvodu do sociálnych dejín,¹² ktoré je kolektívnym dielom mladšej generácie, sa rovnako kriticky vyjadřili príslušníci mladšej i staršej generácie.¹³ Podstatné je, že v českom a maďarskom prostredí – na rozdiel od slovenského – sú už vytvorené podmienky na takúto diskusiu. Kritika pritom nevylučuje uznanie výskumnej práce a dosiahnutých výsledkov. Na to však, aby mohla vzniknúť, je potrebné disponovať výsledkami základného výskumu na podklade kvalitnej teoretickej prípravy.

Inštitucionálna báza sociálnohistorického výskumu

Ďalšiu významnú okolnosť, ktorá určuje podmienky výskumu v oblasti sociálnych dejín, predstavuje skutočnosť, že na Slovensku neexistuje inštitucionálna báza, špecializovaná na systematický sociálnohistorický výskum. Musíme konštatovať, že sociálne dejiny sa na Slovensku doteraz neetablovali ani ako samostatný odbor výskumu, ani ako predmet vysokoškolského štúdia, prípadne študijného zamerania. K sociálnohistorickému výskumu má profilovo najbližšie *Spoločenskovedný ústav Slovenskej akadémie vied* so sídlom v Košiciach. Ide o interdisciplinárne pracovisko so samostatným odborom pre historický výskum, ktoré sa zameriava na skúmanie postavenia etnik – predovšetkým maďarského, rusínskeho, ukrajinského, rómskeho a nemeckého.¹⁴ Výsledky výskumov pravidelne publikuje na stránkach vlastného internetového časopisu *ČaS – Človek a spoločnosť*.¹⁵ Ústav má pomerne širokú medzinárodnú spoluprácu, vrátane Českej republiky. Publikované závery, ktoré vznikli na základe interdisciplinárnej spolupráce tímov sociológov, etnológov, psychológov a historikov narúšajú tradičnú predstavu o lineárnom vývoji dejín, sústredenom na dominantné etnikum a predstavujú podnet pre ďalšie sociálnohistorické bádanie. Metódy a témy sociálnohistorického výskumu etnik (demografické výskumy, výskum interetnických vzťahov, migrácie apod.) sa čiastočne uplatňujú aj v rámci špecializovaných odborných pracovísk – samostatných oddelení Slovenského národného múzea,

¹⁰ MACHÁČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J. (eds.): *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*, Opava 2002. Recenzie od P. Horskej, J. Randáka a L. Fasoru pozri In: *Dějiny – Teorie – Kritika*, 2, 2005, 1.

¹¹ V poslednom čase znova publikované vydanie práce O. Urbana, najnovšie najmä PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa*. I. díl. Období 1918–1945, Brno 2004, KÁRNÍK, Z.: *České země v éře První republiky (1918–1938)*. Díl. 1. + 2, Praha 2003.

¹² BÓDY, Zs. – Ö. KOVÁTS, J. (eds.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Budapest, Osiris 2003.

¹³ *Vita a Bevezetés a társadalomtörténetbe* czímű kötetéről. (Autori príspevkov: Zs. Horváth, Cs. Sasfi, G. Sonkoly, B. Tomka, G. Gyáni, Gy. Kövér a ďalší), In: *Korall*, 2004, 15–16, s. 311–358.

¹⁴ Bližšie o zameraní, aktivitách a publikačnej činnosti pozri <http://www.saske.sk/SVU/historia/index.html>

¹⁵ www.saske.sk/cas

z ktorých niektoré vydávajú vlastné edičné rady.¹⁶ Na štúdium postavenia a kultúry Maďarov na Slovensku sa špecializuje *Inštitút pre výskum menšín Fórum*, ktorý má samostatné Etnologické centrum a publikuje vlastné edície a časopis.¹⁷ Zaujímavé dokumentačné a výskumné projekty¹⁸ iniciovala a významné príspevky – predovšetkým k dejinám šľachty – publikovala *Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť* v Martine.¹⁹

Okrem spomínaných periodik neexistuje ďalšia inštitucionálna báza pre pravidelné uverejňovanie výsledkov sociálnohistorických výskumov v podobe časopisu, prípadne špeciálnych rubrik vo vedeckých periodikách. Samozrejme nič nebráni tomu, aby sa na stránkach existujúcich vedeckých časopisov publikovali štúdie k sociálnym dejinám a bolo by nespravodlivé, ak by sme tvrdili, že práve tu nenachádzajú svoje miesto.²⁰ Ako však ukázali skúsenosti okolitých historiografií, existencia samostatnej periodickej platformy nepredstavuje iba priestor pre publikovanie existujúcich výskumov, ale pragmatická potreba naplniť časopis nabáda (a neraz dokonca aj núti) publikovať a vykonať také výskumy, ktoré by za iných okolností vôbec nevznikli.

Na Slovensku neexistuje ani ďalšia forma inštitucionálnej bázy v podobe pravidelných špeciálne zameraných vedeckých podujatí, akými sú napríklad Plzeňské interdisciplinárne konferencie pre dlhé 19. storočie alebo pravidelné konferencie maďarských sociálnych historikov Spolku Hajnal Kor. Demografické konferencie, ktoré sa na Slovensku konajú každý druhý rok s pravidelnou účasťou historikov obdobia raného novoveku (M. Kohútová, V. Čičaj, T. Lengyelová, B. Szeghyová a ďalší), zostávajú na okraji záujmu a – vzhľadom na malý rozsah a nízku dostupnosť publikovaných zborníkov – aj bez väčšej odozvy historikov, ktorí sa venujú iným historickým obdobiam.

Určitú bázu pre sociálnohistorický výskum vytvára *Slovenská historická spoločnosť* (SHS), ktorá v rámci špecializovaných sekcií pravidelne organizuje vedecké a odborné prednášky, semináre a konferencie. Viacero zaujímavých (aj medzinárodných) podujatí zorganizovala „Sekcia pre dejiny miest“. Publikácie, ktoré vzišli z jej konferencií na tému každodennosti, vzťah armády a spoločnosti,²¹ ako aj pripravované zborníky o súdnictve a kriminalite, či o sociálnej stratifikácii v mestskom prostredí prinášajú viaceré podnetné

¹⁶ Múzeum židovskej kultúry (existuje od r. 1994) s edíciou *Judaica Slovaca* a ročenkou *Acta Judaica Slovaca*, Múzeum kultúry Karpatských Nemcov (1997) s edíciou *Acta Carpatho-Germanica*, a ďalšie. Bližšie pozri: www.snm.sk

¹⁷ Fórum Inštitút/Fórum Intézete vznikol v roku 1999, Etnologické centrum Inštitútu v Šamoríne od 2 roky skôr. Časopis Fórum – spoločenskovedná revue vydáva v maďarčine pod názvom Fórum – Társadalomtudományi Szemle od r. 1999. Kompletne verzie časopisu sú prístupné na: <http://www.foruminst.sk/>

¹⁸ Od r. 1992 organizuje projekt *Prepis náhrobných nápisov*, cieľom ktorého má byť elektronická databáza spracovaných údajov. Ďalším projektom je výskum genealógií rodín slovenskej evanjelickej inteligencie 19. storočia, ktorá má vyústiť do zostavenia lexikonu s genealógiami zhruba 300 rodín.

¹⁹ Od r. 1991 vydáva časopis „Genealogicko-heraldický hlas“, vo vlastnej edícii „Bibliotheca genealogica Slovaca“ publikovala viaceré práce, p. LEHOTSKÝ, J. M.: *Sága rodu Izákovcov*, 1997; ŽILAK, J.: *Ján Francisci-Rimavský – genealógia rodu*, 2000; KREDATUSOVÁ, A.: *Probstnerovci z Novej Ľubovne a Jakubian*, 2002. Informácie o ďalších publikáciách a činnosti p. <http://www.genealogy-heraldry.sk/>

²⁰ Historický časopis, Historické štúdie, Slovenská archivistika, Human Affairs, Slovenský národopis, Etnologické rozpravy, Sociológia.

²¹ ČIČAJ, V. – PICKL, O. (eds.): *Städtisches Alltagsleben in Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*, Bratislava 1998; DANGL, V. – VARGA, J. J. (eds.): *Armáda, mesto, spoločnosť* od 15. storočia do roku 1918. Vojenské, politické, hospodárske aspekty a súvislosti, Bratislava 2002.

príspevky k sociálnym dejinám. Nové podnety sa očakávali od rozšírenia pôvodnej „Hospodárskej sekcie“ SHS na „Sekciu hospodárskych a sociálnych dejín“. Napriek tomu sa však v súčasnosti – predovšetkým potom, ako zrej vedenia odstúpil R. Holec – obmedzuje takmer výlučne na hospodárske dejiny, hoci predtým sa podarilo úspešne podniknúť a publikovať viaceré kvalitné príspevky z oblasti hospodársko-sociálnych dejín.²² Produktívne a sľubné sú aktivity nedávno vzniknutej „Sekcie pre rodové štúdie“, ktorá sa podieľala na organizovaní úspešných medzinárodných konferencií a publikovaní ich výsledkov.²³ Netreba zabúdať, že inštitucionálna báza SHS ako dobrovoľnej profesijnej organizácie historikov priamo súvisí so Slovenskou akadémiou vied a ďalšími historicko-výskumnými a pedagogickými pracoviskami. SHS je personálne i organizačne pevne prepojená predovšetkým s Historickým ústavom SAV, pri podujatiach SHS ide spravidla o výsledky spolupráce viacerých inštitúcií.

Nemožno teda tvrdiť, že by na Slovensku neexistovali výskumné pracoviská, na ktorých sa dá venovať sociálnej histórii. Sloboda historického bádania umožňuje špecializovať sa na rôzne oblasti. V podstate zostáva na osobnom rozhodnutí historika nielen akú tému, ale najmä akú metodiku a pramene výskumu si zvolí. Treba však uznať, že inštitucionálny rámec nie je iba podmienkou, ale aj impulzom k ďalším výskumom. Práca na rôznych (tematicky i metodologicky odlišne zameraných), avšak paralelne v jednom čase prebiehajúcich výskumných projektoch, ktorá sa stala bežnou praxou v živote historika, na jednej strane síce odborne obohacuje, na druhej strane však rozptyľuje pozornosť od možnosti systematickejšie rozvíjať sociálnohistorický výskum. Systematický a kvalitný výskum sociálnych dejín, ktorý na Slovensku stále chýba (akútny je najmä základný výskum sociálnej štruktúry a sociálnej mobility obyvateľstva, vrátane analýzy množstva kvantitatívnych dát) vyžaduje tímovú prácu.

Táto nevyhnutná podmienka súvisí nielen s malým počtom historikov, ktorí sa venujú sociálnohistorickému výskumu, ale aj s odbornou prípravou a profiláciou mladšej generácie. Tu znova narážame na absenciu aspoň výberového zamerania počas vysokoškolského štúdia. Pri voľbe špecializácie hrá dôležitú úlohu osobná charizma a vplyv učiteľa. Na Slovensku sa žiaľ stále nedarí uskutočniť v zahraničí pomerne bežná prax, pri ktorej si renomovaní vysokoškolskí pedagógovia vytvárajú z radov študentov pracovné tímy a kladú tak základy budúcich špecializovaných škôl. Ukazuje sa, že existujúci systém a organizácia vysokoškolského štúdia na Slovensku nepodporuje takýto spôsob profilácie a to aj napriek tomu, že tu pôsobia aj skutočne kvalitní pedagógovia. Ani tradičné chápanie sociálnych vied, ani spôsob financovania štúdia (respektíve odmeňovania vysokoškolských pracovníkov) neumožňujú organizovať dostatočne širokú ponuku výberových prednášok, ktoré sú tak podstatné pri voľbe budúcej odbornej profilácie študenta. Dokonca aj sľubne sa rozvíjajúca študijná kombinácia História – Etnológia respektíve historická antropológia, ktorej sa podarilo pripraviť pár ročníkov úspešných absolventov, bola medzitým v rámci reformy vysokoškolského štúdia zrušená.

²² Napr. blok o dejinách podnikania zostavený R. Holecem In: Historické štúdie, 41, 2000, najmä HOLEC, R.: Podnikatelia a podnikanie na Slovensku pred rokom 1918, s. 165–174; HALLON, L.: Podnikateľské aktivity slovenského finančného kapitálu v priemysle v rokoch 1918–1938, s. 199–211.

²³ LENGÝELOVÁ, T. (ed.): Žena a právo. Spoločenské a právne postavenie žien v minulosti, Bratislava 2004; SZECHYOVÁ, B. (ed.): The Role of Magic in the Past. Learned and Popular Magic, Popular Beliefs and Diversity of Attitudes, Bratislava 2005.

Možnosť odbornej profilácie a špecializácie v smere sociálnej histórie – hoci podľa môjho názoru oneskorenú – poskytuje doktorandské štúdium. Rozhodnutie o tom však spočíva najčastejšie na školiteľovi respektíve samotnom doktorandovi. Záujemca o doktorandské štúdium totiž prichádza na výberové konanie už s hotovým projektom doktorandskej práce, vrátane vytipovaného pramenného materiálu. Prax ukazuje, že ani priame zadanie tém doktorandských prác z oblasti sociálnej histórie nie je zárukou úspechu: na základe univerzitného resp. vysokoškolského štúdia nedostatočne pripravení študenti sa o takéto témy neuchádzajú alebo ich nedokážu vôbec uchopiť. Skrátenie doktorandského štúdia na 3 roky pritom neposkytuje dostatočný čas na kvalitnú preorientáciu resp. profiláciu. Nové možnosti špecializácie a kvalitnej teoretickej prípravy, vrátane dlhšieho výskumného pobytu na renomovaných zahraničných vedeckovýskumných pracoviskách, otvoril projekt Európsky doktorát sociálnych vied, ktorý na Slovensku koordinuje (a zároveň ako školiace pracovisko pre zahraničných doktorandov pôsobí) Ústav etnológie a Historický ústav SAV. Výsledky tohto nového komparatívne zameraného študijného programu sa ukazujú iba postupne, konkrétne skúsenosti a výstupy zatiaľ vyzerajú veľmi sľubne.²⁴

Výsledky sociálnohistorického výskumu

Deficity a príčiny neutušeného stavu sociálnohistorického výskumu a jeho výsledkov na Slovensku a jeho korene pred rokom 1989 boli už charakterizované na viacerých miestach²⁵. Sociálne dejiny na Slovensku charakterizuje v stručnosti stále preferovanie politických dejín v historiografii, nedostatok mikroanalytických výskumov, aktuálnou zostáva potreba zohľadniť širší (stredo)európsky kontext. Zobrazovanie spoločenských tried vo vopred určených marxistických schémach v historiografii komunistickej éry má za následok deformovaný (a málo preskúmaný) obraz cirkví, šľachty, meštianstva, ale aj robotníctva a marginálnych skupín, ktoré sa darí prekonávať iba čiastočne.

Napriek uvedeným nedostatkom pretrvávajú trendy, ktoré sme zaznamenali už skôr: postupný prechod od výskumu politických dejín k výskumu politickej kultúry, od štúdia postavenia etnických minorít v určitých režimoch a postoja režimu voči nim ku kultúre ich spolužitia. Viaceré teoretické koncepty moderných sociálnych dejín sú akceptované, o niektorých – napr. teórii modernizácie, elit a kolektívnych identít bola čiastočne publikovaná aj diskusia. Zmena orientácie od prác, zameraných na politické dejiny, smerom k sociálnohistorickému a sociálnokultúrnemu výskumu je zreteľná aj v oblasti regionálnych dejín, ktoré v dôsledku nedostatku základného výskumu snád najviac zápasia so slabým teoretickým zázemím a často zostávajú na úrovni popisného pozitivizmu a narativizmu. Väčšinu prác, ktoré by bolo možné zaradiť do oblasti sociálnych dejín na základe zvolenej témy výskumu, však možno iba ťažko považovať za sociálnu históriu. Často ide o konvenčne spracované a napísané práce, ktoré postrádajú optiku a metódu sociálnohistorického výskumu. Na tejto situácii sa podpisuje aj nedostatok kvalitných predprác (pre niektoré oblasti úplne absentujú), takže akékoľvek pokusy o syntetické

²⁴ Pôvodný počet 6 školiacich pracovísk sa rozrástol na 10, vrátane prestížnych centier sociálnohistorického výskumu, akými sú univerzita v Benátkach, Londýne a Bielefelde. K aktuálnemu programu „The European Doctorate: Social History of Europe and the Mediterranean“ pozri: <http://venus.unive.it/eurodoct/>

²⁵ pozri pozn. 7.

spracovanie narážajú na nedostatok základného výskumu. Sociálnohistorickému výskumu sa venuje iba malý počet historikov, pričom sú odlišne a pomerne vyhranene orientovaní (hospodársko-sociálne dejiny, výskum spolužitia rozličných etnických a konfesijných spoločenstiev, rodové štúdiá, dejiny zdravotníctva, dejiny sociálnej starostlivosti a sociálnej politiky, dejiny rodiny, spolčovania, kolektívnych identít). Sociálnohistorický výskum sa zameriava najviac na obdobie novoveku, druhej polovice dlhého 19. storočia, čiastočne aj na 20. storočie.²⁶

Azda najpriaznivejším výsledkom je, že k viacerým tematickým okruhom, ktoré Dušan Kováč označil v roku 1994 za hlavné nedostatky – dokonca za „biele miesta“ – slovenskej historiografie,²⁷ boli medzičasom publikované výsledky výskumov alebo sa im venujú práve prebiehajúce výskumné projekty. Práve takéto bilancie môžu byť podnetom pre zameranie novoformulovaných (aj dlhodobých) výskumných cieľov. Aj od bilancie pred troch rokov boli publikované nové výsledky výskumov o sociálnom postavení, spôsobe života a politickej kultúre. Veľká pozornosť sa venuje výskumu kolektívnych identít, a to v súvislosti s formovaním národa a jeho ideológie (národné symboly a mýty), ale aj diferenciácie obyvateľstva podľa príslušnosti k etnickým, konfesijným a sociálnym skupinám. Naliehavá potreba sociálnohistorického výskumu sa opätovne ukazuje pri zostavovaní nových syntéz.²⁸ Najmenej „spracovanými“ obdobiami sa v tomto smere javia stredovek a druhá polovica 20. storočia. Hoci v poslednom období vzniklo niekoľko sociálnohistorických príspevkov k obdobiu druhej polovice 20. storočia (napr. od M. Baranovského) väčšina publikovaných prác pochádza od etnológov resp. sociálnych antropológov. Aj pre obdobie medzivojnovej Československej republiky prispeli etnológovia a čiastočne aj sociológovia viacerými čiastkovými štúdiami o spoločenskej štruktúre, spolužití rozličných sociálnych a etnických skupín, o spôsobe života jednotlivých napr. zamestnaneckých skupín, o rodine apod. Takéto výskumy otvárajú možnosti podnetnej a plodnej interdisciplinárnej diskusie a spolupráce.

Impulzy a inšpirácie pre sociálnohistorický výskum prichádzajú stále najviac zo zahraničia. Podmienkou však nie je iba priama zahraničná spolupráca, ale aj dostatočný prístup k literatúre. Publikované výsledky českej historiografie – aj vzhľadom na jej relatívnu dostupnosť na slovenskom knižnom trhu – sú stálym zdrojom nových informácií a inšpirácií. V konfrontácii s historiografiami (prinajmenšom) susedných krajín sa ukazuje nevyhnutosť sledovať historický vývoj v širšom európskom kontexte, minimálne v kontexte Habsburskej monarchie. S výhradou, že miera uplatnenia teoreticko-metodologických postupov a záverov tzv. veľkých historiografií je v našom regióne sporná, pričom sa – samozrejme – treba vyvarovať nebezpečenstva umelého prenášania hotových téz či dokonca záverov do prostredia, v ktorom boli celkom iné podmienky, treba jednoznačne súhlasiť. Použiť však tento argument ako dôvod, prečo sa pred teoretickými konceptami a z nich plynúcimi výsledkami uzatvárať, tiež neobstojí. Podobne opatrný postoj zo strany

²⁶ Údaje o konkrétnych autoroch a starších i novších prácach p. DUDEKOVÁ, G.: Sociálne dejiny..., s. 331–346; DUDEKOVÁ, G.: Sozialgeschichte in der Slowakei – eine Bilanz und neue Impulse, In: Bohemia, 44, 2003, 2, s. 418–243. Najnovšie pozri v online bibliografii uvedenej v pozn. 7.

²⁷ KOVÁČ, D.: Probleme..., pozn. 6.

²⁸ Z najnovších p. ZEMKO, M. – BYSTRICKÝ, V. (eds.): Slovensko v Československu (1918–1939), Bratislava 2004, tu najmä FALISOVÁ, Anna: Medzivojnové Slovensko z pohľadu zdravotného a sociálneho, s. 365–416.

historikov vládne voči teoretickým impulzom a metodologickým postupom iných spoločenských vied. Je pravda, že viacerým z nich možno vytknúť nezohľadnenie historického kontextu, vytrhanie problémov alebo konkrétnych faktov zo súvislosti, niekedy sa dokonca stretávame s povrchnými úvodmi typu „historické pozadie niektorého problému“ apod. Na druhej strane však netreba podľa môjho názoru upadať do opačného extrému izolácie, ktorá často vedie k prehnanej opatrnosti či dokonca ignorácii výsledkov iných sociálnych disciplín. (Pochybnosti o miere objektivity vyvolal napr. problém reprezentatívnosti a spoľahlivosti výsledkov, dosiahnutých metódami orálnej histórie a to aj napriek tomu, že kritika prameňa je bežnou metódou historickej analýzy. Spoľahlivosť iných druhov prameňov, s ktorými historici bežne narábajú a ktoré sa vyznačujú rovnakou mierou subjektivity – napr. memoáre –, však v tejto súvislosti diskutovaná nebola). Dôvodom takýchto postojov je často – a tým sa znova vraciame k pôvodne formulovanému kardinálnemu problému slovenskej historiografie – slabá diskusia o teoretických a metodických otázkach. Práve interdisciplinárna spolupráca historikov s inými sociálnymi vedcami (etnológmi, kultúrnymi antropológmi, sociológmi, literárnymi vedcami, historikmi umenia atď.) odhaľuje neujasnenosť terminológie a rozličnú mieru teoretickej zdatnosti sociálnych vedcov. Spoločne formulované ciele, vrátane metodiky a terminológie výskumu, sú preto predpokladom kvalitnejších výstupov interdisciplinárnej spolupráce pri sociálnohistorickom výskume.

Sociálne dejiny – pokus o sebareflexiu na základe ankety

Aby som rozšírila svoje doterajšie závery o stave sociálnej histórie na Slovensku po roku 1989 a neopakovala pritom iba vlastné názory pred troch rokov, rozhodla som sa urobiť malý prieskum na základe ankety medzi kolegami historikmi, etnológmi resp. kultúrnymi antropológmi a sociológmi, najmä tými, ktorí sa v súčasnosti alebo v minulosti venovali alebo priblížili sociálnohistorickému výskumu. Z pôvodného pomerne veľkého okruhu oslovených odborníkov odpovedala na písomné anketové otázky iba časť,²⁹ odpovede však poskytujú dostatok názorov pre orientačný prieskum, ako aj podnetov a námietok pre budúci výskum. Týmto opätovne ďakujem respondentom za ich ochotu a námahu úprimne, otvorene a promptne odpovedať na široko formulované otázky.³⁰ V snahe

²⁹ K ankete sa písomne (a čiastočne aj ústne) vyjadrilo spolu 30 respondentov – vedeckých alebo pedagogických pracovníkov, ktorí robia vedecký výskum na akademických, univerzitných a vysokoškolských pracoviskách (vyše polovicu tvoria pracovníci Historického ústavu SAV). Podarilo sa zachytiť generačné spektrum od doktorandov po najstarších renomovaných odborníkov, ktorí sa venujú rôznym historickým obdobiam, avšak odozva od historikov obdobia stredoveku bola minimálna.

³⁰ Anketa prebehla koncom roka 2005 a obsahovala nasledujúce otázky:

1. Venovala sa v minulosti na Slovensku dostatočná pozornosť výskumu sociálnych dejín? Ktoré témy, oblasti a periódy sú podľa Vás dostatočne spracované?
2. Ktorým témam, resp. metódam a prameňom, ktoré možno zaradiť do oblasti sociálnych dejín (sociálna štruktúra, demografia, sociálne postavenie, marginálne skupiny, materiálna kultúra, každodenný život, procesy industrializácie, urbanizácie atď.) ste sa vo výskumoch venovali Vy osobne?
3. Ktorým témam a oblastiam výskumu sociálnych dejín by sa podľa Vášho názoru mala venovať najväčšia pozornosť v budúcnosti?
4. Myslite si, že treba osobitnú prípravu študentov pre sociálne dejiny (špeciálne predmety, resp. zameranie štúdií)?
5. Aké miesto majú podľa Vášho názoru sociálne dejiny na Slovensku v budúcnosti? V akej podobe?

nenarušiť anonymitu respondentov (čo bolo hlavnou zásadou pri tejto ankete) a príliš neprekročiť rozsah štúdie sa sústredím na hlavné závery a postrehy, ktoré z ankety vyplývajú.³¹

V ankete sa prejavila už spomínaná rôzna interpretácia a neujasnenosť predmetu sociálnych dejín, ktorú mnohí respondenti považujú za nedostatok.³² Sociálne dejiny chápu ako prirodzenú súčasť výskumu spoločnosti, niektorí ich uznávajú za samostatnú historickú disciplínu (so špecifickým pramenným, teoretickým a metodickým aparátom), rezignujú však na staršiu predstavu o sociálnych dejinách ako univerzálnom koncepte dejín. Historici sa najčastejšie stotožňujú s ich definíciou v užšom zmysle, ako výskumu sociálnych pozícií určitej vrstvy alebo sociálnej skupiny v určitom chronologicky vymedzenom období alebo tzv. sociálneho pozadia či sociálnych dôsledkov politického a ekonomického vývoja. Iba časť opýtaných upozornila na iné vnímanie času v sociálnych dejinách, resp. ich orientáciu na dlhodobé trendy a snahu charakterizovať sociálne zmeny v širšom historickom oblúku.

Aj na základe anketových odpovedí možno konštatovať, že respondenti z radov sociálnych antropológov a sociológov sú lepšie zorientovaní v teoreticko-metodologických konceptoch sociálnej histórie než historici a prikláňajú sa jednoznačne k jej novšiemu a najnovšiemu chápaniu, najmä ku kultúrno-antropologickému prístupu. Niektorí zdôraznili, že definovanie sociálnych dejín v slovenskej historiografii je príliš rozdielne a v niektorých prípadoch – vzhľadom na posuny v chápaní sociálnych dejín v zahraničí – dokonca zmatené.

Za oveľa podstatnejší problém než definíciu predmetu však považujú respondenti absenciu výsledkov základného sociálnohistorického výskumu. Takmer všetci pritom priznávajú deformácie komunistickej éry, ktorú vnímajú ako špecifickú etapu slovenskej historiografie. Respondenti sa zhodli na tom, že hoci komunistický režim preferoval hospodárske a sociálne dejiny, výsledky sú nedostatočné, pretože nešlo o systematický, ale iba parciálny, tematický i chronologicky čiastočne vymedzený a politicky/ideologicky jednostranne zameraný výskum. Aj to, čomu sa pozornosť venovala – teda „v minulosti preferovaná problematika veľkých sociálnych tried (robotníctva a roľníctva) sa skúmala optikou triedneho boja a v podstate obmedzovala na dejiny konfliktov“. K stavu sociálnohistorického výskumu sa respondenti takmer bez výnimky vyjadrili veľmi kriticky, ostré vyjadrenia typu „je to priam žalostná bilancia“ zazneli najmä v porovnaní s vyspelejšími historiografiami a sociálnymi vedami v zahraničí.

Nedá sa však zjednodušene tvrdiť, že by neexistovali žiadne výsledky. Z odpovedí sa potvrdil pôvodný predpoklad, že viacerí kolegovia sa o sociálnohistorický výskum zaujímali a venovali sa mu, hoci sa to explicitne nezodrazňovalo; teda – vyjadrené slovami respondentky: „Ako odbor resp. špecializácia sa [u nás] plánovo nebudovali sociálne dejiny – v zmysle teoretických a metodologických konceptov. Ale pochopiteľne sa spracovávali parciálne témy, ktoré možno neboli v tom čase práve vnímané, že sú sociálne,

6. Má podľa Vášho názoru zmysel hovoriť osobitne o sociálnych dejinách, resp. odlišovať ich od dejín politických, kultúrnych, hospodárskych? Prečo?

7. Vaše ďalšie námety a pripomienky.

³¹ Všetky nasledujúce pasáže, ktoré uvádzam v texte v úvodzokách, sú citátmi z odpovedí respondentov.

³² Vo formulácii jedného z respondentov: „Obsah dnešného pojmu sociálne dejiny nebol u nás dlho, prakticky do 90. rokov 20. storočia vôbec známy a rozpracovaný.“

ale tematicky a neraz i použitými metódami áno.“ Niektoré odpovede upozornili na to, že výskum sa často robil, ale potom nebol publikovaný, čo sa týka aj syntéz, napríklad syntéza Dejiny Slovenska V., ktorá je dnes preklínaná, ale sa zabúda, že im predchádzal celkom poctivý výskum, ibaže jeho výsledky boli publikované v určitej dobe a kľádol sa doraz iba na vytrhnuté problémy“. Práve III. zväzok spomínanej syntézy, ktorý bol publikovaný krátko po páde režimu je dôkazom, že slovenskí historici boli schopní robiť kvalitný sociálnohistorický výskum a vytvoriť solídne základy pre rozvoj sociálnych dejín. Respondenti potvrdili, že aj v súčasnosti sa robí výskum viacerých oblastí a parciálnych tém sociálnych dejín, hoci výsledky doteraz nie sú zverejnené. Viacerí vyjadrili názor, že považujú za potrebné, aby sa venovali sociálnohistorickému výskumu viac, avšak nevedia, „ako tomu uchopiť“.

Pri otázke, na čo by sa mal zamerať budúci výskum, vyjadrili potrebu prehĺbiť výskum jednotlivých sociálnych vrstiev a skupín. Namiesto statického popisu sociálnej skladby obyvateľstva (sociálna štruktúra na základe demografických výskumov) a materiálnych podmienok ich existencie je potrebné sledovať možnosti sociálnej mobility (teda „sociálneho pôvodu“, vzostupu prípadne úpadku) konkrétnej sociálnej skupiny. Rovnako dôležitý je spôsob (teda kultúra) života konkrétnych sociálnych skupín: nielen ich sociálne postavenie, ale aj vzťah k vzdelaniu, k majetku a spôsoby jeho dedenia, normy, hodnoty, duchovný život a praktiky, ako aj životné stratégie. Podnetnými otázkami sú prejavy mocenských hierarchií a mechanizmov alebo rozširovanie technológií a konzumu v každodennom živote, práca a voľný čas atď. Za nedostatočne preskúmané považujú respondenti takmer všetky sociálne vrstvy – najviac šľachtu, meštianstvo, inteligenciu, ale aj skupiny, ktoré spadali pod termín „robotnícka trieda“. Mnohí žiadajú sústrediť sa na sociálne skupiny, ktoré sú definované inou optikou, než iba na základe majetkovej diferenciácie: elity, profesijné, ale aj generačné skupiny (napr. deti) a ich vzájomné vzťahy, vrátane rodových. Podľa jednej z respondentiek by sa pozornosť mala venovať „výskumu minorít (a nielen národnostných či rasových), neformálnych komunit, okrajových skupín, subkultúr – teda tomu, čo a prečo je v „štandardnom“ dominantnom prostredí pocitované ako „cudzorodý“ prvok.“ Treba tiež prehĺbiť výskum dôsledkov javov a procesov, ktoré už poznáme, napr. vplyv urbanizácie na sociálne postavenie jednotlivých vrstiev spoločnosti. Mnohí zdôraznili potrebu venovať sa výskumu rodiny – ako základnej jednotky spoločnosti, v ktorej „sa realizovali „veľké“ sociálne dejiny v „malom“ – a jej každodennej kultúry v rámci rôznych vrstiev spoločnosti. Sociálnoantropologickou a kultúrnoantropologickou optikou je vhodné skúmať aj lokálne a regionálne dejiny a všeobecne sa zaujímať nie iba o osudy mocenských špičiek, ale zamerať sa na dejiny „zdola“. Za celkom neprebádané označili niektorí sociálne dejiny umenia, tu sa ako zaujímavá otázka ukazuje napríklad vplyv ideí na hmotnú kultúru – napríklad architektúru (ale aj iné prvky materiálnej kultúry, ktoré je vhodné viac využívať ako prameň). Sociálnohistorická optika by bola prínosom aj pri výskume cirkevných dejín, takmer nedotknutou témou sú každodenné prejavy a rituály duchovného a náboženského života jednotlivých vierovyznaní. Zaznela tiež výhrada, že niektoré témy, ktoré sa už v rámci sociálnej histórie v zahraničí bežne skúmajú, sa považujú za málo dôležité, dokonca sú zaznávané.³³ Viacerí konštatovali, že

³³ „...v slovenskom puritánskom prostredí sa vyhýbame chúlolistivým otázkam sociálnych dejín, ako je sexualita, prostitúcia, homosexualita, sexuálne deviácie a podobne. Pomerne často chodím na medzinár. kongresy, kde sa týmto problémom venuje už dlhé roky značná pozornosť.“

témy sociálnohistorického výskumu sú podceňované, resp. sa nepovažujú za dostatočne významné pre výskum. V tejto súvislosti je na mieste upozornenie, že časť problémov, ktoré slovenská historiografia obchádza, už študujú z prameňov v našich archívoch a publikujú o nich zahraniční historici. Uvedené výhrady a námety na výskum sociálnych dejín uviedli respondenti vo vzťahu ku všetkým historickým obdobiam, najviac však zdôraznili obdobie stredoveku, prvej polovice 19. storočia a predovšetkým obdobie reálneho socializmu, ktoré pociťujú ako obrovskú deziderátu najmä sociálni historici z radov sociálnych antropológov a sociológov.

Čo sa týka špeciálnej prípravy študentov, všetky odpovede prízvukovali nevyhnutnosť poskytnúť študentom aspoň základnú orientáciu v teórii, metodike a práce s pramennou bazou sociálnohistorického výskumu. Malo by sa tak diať formou výberových prednášok a seminárov alebo špeciálnych predmetov, ktoré by osvetlili aspoň niektoré vybrané problémy sociálnovedných disciplín vo vzťahu k sociálnovednému výskumu (sociologie, demografie, etnológia, sociálnej antropologie, sociálnej filozofie a sociálnej psychologie). Zaznel aj návrh na špecializáciu študentov od 4. ročníka v podobe špecificky profilovaného štúdia. Jednoznačný apel, aby sa zriadil „špeciálny odbor štúdia (či už v podobe katedry, oddelenia, školiaceho pracoviska) na univerzite alebo SAV“, sa objavil iba v jednom prípade. A to s odôvodnením, že „vo všetkých normálnych krajinách pôsobia na vysokých školách humanitného smeru katedry, departmenty, kabinety, oddelenia alebo iné školiace pracoviská hospodárskych a sociálnych dejín. Slovensko je zrejme jedinou krajinou v Európe, kde sa podobné pracovisko na univerzitách nenachádza“. Kritika vysokoškolskej prípravy bola jednoznačná, najmä čo sa týka medzier v teoretickej a metodologickej príprave, čo má zásluhu na tom, že témy sociálnych dejín zostávajú mimo záujmu študentov. Z návrhov na konkrétne riešenie bol najčastejší zadávať témy diplomových a dizertačných prác z oblasti sociálnych dejín. Najmladší kolegovia vidia problém v spôsobe výuky, ktorá je stále zameraná na memorovanie faktografie: študent by mal mať prístup k rezervoáru metód a spôsobov historického výskumu, mal by sa učiť nie čo sa stalo, ale ako vedecky pracovať a pristupovať k štúdiu dejín problematicky. Dôležitá pritom je aj príprava a profilácia učiteľov, personálne zabezpečenie škôl a tvorba učebných textov a pomôcok.

Stále však chýba dlhodobejšia koncepcia rozvoja sociálnych dejín. Impulzy k sociálnohistorickému výskumu prichádzajú a budú prichádzať – ako zdôraznili mnohí respondenti – najmä zo zahraničia, vrátane zamerania rámcových programov EÚ. Podľa viacerých by bolo vhodné formovať „cieľové výskumné projekty, ktoré by na seba nadväzovali“ a vytvoriť tímy – či už v podobe neformálnych skupín alebo dokonca „školy“. ³⁴ Bolo by to možné, keďže „základy samostatného vedného odboru sociálnych dejín sa už formujú“. Celkový výsledok názorov na budúcnosť sociálnych dejín na Slovensku vyznieva priaznivo: anketa ukázala otvorenosť, záujem a ochotu rozvíjať sociálnohistorický výskum, ako aj presvedčenie, že sa bude ďalej rozširovať, a to buď ako samostatný odbor resp. špecializácia alebo v spolupráci s inými odbormi na základe interdisciplinariny.

³⁴ Podobný návrh sa vyskytol už iba v jednom prípade: „Myslím, že by pomohlo, keby sa sformovala nejaká „škola“ teda skupina ľudí, ktorí budú postupovať koordinovane, na základe rovnakých teórií a možno aj metód.“

Niektorí kolegovia upozornili, že problémy teoretického rozvoja – vrátane definície predmetu – majú tak isto aj politické, hospodárske a kultúrne dejiny na Slovensku a rovnako sa im dá vytknúť, že sú nedostatočne spracované. Poznanie spoločnosti a jej minulosti je vždy neuzavretý proces. Má teda vôbec zmysel hovoriť osobitne o sociálnych dejinách? Nikto totiž nespochybňuje, že sú integrálnou súčasťou historiografie, hoci isté podceňovanie resp. hodnotenie tém sociálnohistorického výskumu ako vedľajších, menej dôležitých, okrajových a doplnkových, je stále prítomné. Osobitné vyčleňovanie sociálnych dejín vyplýva predovšetkým z tradične zaužívaného chápania a členenia historického vývoja pri koncipovaní prác syntetického charakteru v schéme: politický vývoj – ekonomický vývoj – sociálny vývoj – kultúra. Niekedy pritom vládne predstava, že sme schopní napísať osobitne tzv. syntézu sociálneho vývoja v určitom období. Pod dejinami kultúry (v tomto členení) mnohí ešte stále rozumejú hlavne dejiny umenia a kultúrnych inštitúcií. Publikovanie textov v takomto členení podobné predstavy iba potvrdzuje. Každý sociálny vedec si pritom prirodzene uvedomuje, že z obrazu vývoja spoločnosti sa nedá vytrhať tzv. sociálny vývoj. Aj v ankete mnohí kriticky konštatovali, že weberovské delenie je iba pomôckou, ktorá vedie k prílišnej izolovanosti odborov. Hovoriť osobitne o politických, sociálnych atď. dejinách má význam „čisto odborný, vo fáze vymedzenia objektu výskumu, prameňov a metód“. Nejde teda o „doplnenie“, ale „prepojenie“ takto členeného výkladu dejín, teda o problém, ako podať komplexný obraz spoločnosti. Východiskom v tomto smere – ako to aj naznačili niektorí respondenti – je výklad cez perspektívu konkrétnej témy, kde sa spájajú politické, kultúrne, ekonomické a ďalšie aspekty problému. Práve prístupy modernej sociálnej historie otvárajú v tomto smere nové možnosti. „Postupné metodické rozširovanie (od textových analýz k analýzam verejných rozpráv – diskurzov, oral history atď.) a tematické rozširovanie sociálnych dejín o dejiny mentalit, genderové štúdiá, výskum historickej pamäti a kolektívnych identít dovoľuje rekonštruovať aj perspektívy aktérov sociálnych dejín. Môžu tak vzniknúť plurálne sociálne a kultúrne dejiny, syntetické poňatie, ktoré by možno prekonať weberovské delenie dejín na „hospodárstvo“, „politiku“, „spoločnosť“ a „kultúru“ (t.j. aj politická či ekonomická história by bola skúmaná a interpretovaná z kultúrnej a sociálnej perspektívy, t.j. v rámci komunikačného priestoru, mocenskej hierarchie a pod.).“

Ako teda bezprostredne podnietiť sociálnohistorický výskum na Slovensku?

Ukazuje sa, že teoretická debata by snáď bola skutočne podnetom k ďalším výskumom, resp. k naformulovaniu a publikovaniu záverov z výskumov, ktoré už prebehli. Jednou z vhodných foriem by mohli byť pravidelné správy o prebiehajúcich a končiacich výskumných projektoch na stránkach vedeckých periodík (napríklad Historického časopisu³⁵). V praxi sa totiž spravidla publikujú už iba hotové závery výskumov, pričom metodologické a metodické problémy, ktoré sú pre ďalšie spracovanie problematiky také dôležité, zostávajú iba na úrovni interných debát.³⁶ Recenzie, ktoré u nás, žiaľ, zostávajú často iba na úrovni rozšírenej anotácie, absenciu takýchto diskusií rozhodne nenahradia. Ďalšou možnosťou je klásť dôraz na teoretickú prípravu doktorandov aj formou teoreticko-metodologických úvodov v dizertačných prácach, ktoré sú v iných sociálnych vedách samozrejmosťou. Pribuzné spoločenské vedy – napr. etnológia – by mohli byť inšpiráciou

³⁵ V rubrike Rozhľady.

³⁶ Niekoľko diskusií o problémoch pri zostavovaní syntéz a iných kolektívnych prác odznelo napr. v rámci pravidelných prednášok „Historické aperitívy“ v Historickom ústave SAV, publikované však neboli.

aj v tomto smere.³⁷ Jeden z respondentov vyjadril v ankete návrh zorganizovať k tejto problematike konkrétnu diskusiu resp. seminár.

Profilovať sociálnych historikov treba už počas vysokoškolského štúdia. Zadávať témy dizertačných prác nestačí, to je už – vzhľadom na (ne)profiláciu absolventa neskoro. Základy a možnosti profilácie na báze kvalitnej prípravy (typy prameňov, prístupy, jazyková príprava, teoretické vzdelanie, konkrétne skúsenosti) by mal absolvent dostať už počas štúdia.

Pri interpretácii dejín budú mať aj v budúcnosti prioritné miesto politické dejiny, a to najmä v Európe (predovšetkým v strednej a juhovýchodnej), kde politické zvraty a ich dôsledky majú zásadný vplyv na život človeka. V tomto zmysle zostanú sociálne dejiny na okraji. Treba sa však snažiť rozšíriť koncept dejín spoločnosti najmä o aspekty každodenného života, materiálnej kultúry a duchovného života jednotlivých vrstiev spoločnosti, pričom ich nevytrhávať z kontextu celej spoločnosti. Nové prístupy budú nevyhnutné nielen v záujme rozvoja historiografie ako vedy alebo podpory medzinárodnej a interdisciplinárnej spolupráce, ale aj vzhľadom na záujem spoločnosti, vrátane čitateľskej verejnosti. Tzv. popularizácia vedy potrebuje nové, otvorenejšie, čitateľsky prístupnejšie a príťažlivejšie témy a spôsob výkladu, a to aj vo vyučovaní dejepisu. Predchádzať im však musí kvalitný vedecký výskum. Dúfajme, že táto cesta by mohla prispieť k tomu, že oprávnenosť existencie a spoločenské uznanie historiografie sa nebude odvíjať iba z potreby používať argumenty z histórie v politickej a ideologickej rétorike, ale aby uhasili prirodzenú ľudskú potrebu poznať, „čo bolo predtým“.

Issues of Social History Research in Slovakia

Gabriela Dudeková

This article considers the current conditions for the development of research into social history in Slovakia, a part of which is a detailed evaluation of the state of research on social history in Slovakia after (and in part before) 1989. Social history has not yet established itself in Slovakia as a separate field of research nor as an accredited degree program or specialization. The need and willingness to develop social history was confirmed by a public survey that showed interest both within the academic community as well as the general public.

³⁷ Okrem odborného časopisu Slovenský národopis, v ktorom má takmer každá štúdia (podobne ako všetky dizertačné práce z tohto odboru) teoreticko-metodologický úvod, je k dispozícii časopis Etnologické rozpravy, v ktorom sú uverejňované pracovné materiály, teoretické úvahy i skúsenosti a problémy z konkrétnych výskumov, diskusie sú v osobitnej rubrike. Podobný charakter mal aj časopis Sociologický zázpisník.

SLOVENSKÁ HISTORIOGRAFIA VŠEOBECNÝCH DEJÍN PO ROKU 1989

Tatiana Ivantyšinová

Vývin slovenskej historiografie po roku 1989, podobne ako v iných postkomunistických krajinách, bol charakterizovaný nebývalým rozmachom v oblasti teórie a metodológie, ktorým sa historici usilovali vyrovnáť sa s negatívnymi dôsledkami marxistickej ideológie. Preberanie teoretických poznatkov a ich rýchle uplatňovanie vo výskume sa stali ak nie jediným, tak aspoň najdôležitejším kritériom hodnotenia úrovne vedeckej práce.

Od konca osemdesiatych rokov 20. storočia prechádzala historiografia všeobecných dejín na Slovensku fázou útlmu až stagnácie a po roku 1989 musela čeliť ďalším organizačným a personálnym problémom. Preto teoretické a metodologické otázky neboli pre ňu prvoradá. Do prúdu „inovácií“ v slovenskej historiografii sa historici všeobecných dejín síce nezapojili s potrebnou razanciou, nezostali však úplne bokom. Mnohí z nich sa podieľali na diskusiách druhej polovice deväťdesiatych rokov a dokázali preniesť nové podnety do vedeckých projektov.

V súčasnosti nedosahuje výskum všeobecných dejín ako celok úroveň, ktorú mal v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 20. storočia aj napriek niektorým mimoriadnym výsledkom, ktorými sa môže prezentovať. Spoločenská a vedecká prestíž výskumu všeobecných dejín po roku 1989 značne poklesla. Stal sa síce tolerovanou, ale v podstate marginálnou súčasťou slovenskej historiografie. Odpovede na otázky, kde sú príčiny súčasného málo uspokojivého stavu, treba hľadať v minulosti.

Problémy postavenia výskumu všeobecných dejín od polovice 80. rokov

Pre výskum všeobecných dejín neznamenal rok 1989 iba vymenenie sa spod „ideologickej kurately“, ale popri starých aj nové problémy. Vzťahy medzi slovenskými a všeobecnými dejinami boli totiž na Slovensku od počiatku „zle nastavené“. Konštitúovanie historiografie všeobecných dejín od konca päťdesiatych rokov nebolo výsledkom prirodzeného vedeckého vývinu, ale udialo sa pod taktovkou vtedajších ideológov. Niet sa čo diviť, že po roku 1989 boli spochybnené nielen mnohé politicky angažované témy (veľmi často práve z dejín východnej Európy), ale všeobecné dejiny ako celok. Pozície všeobecných dejín oslabil nielen „ideologický revanš“ ktorý dal do pohybu zmeny v SAV, ale aj preferovanie slovenských dejín, ktoré po vzniku slovenskej republiky ešte zosilnelo. Vedecký význam výskumu všeobecných dejín sa v tejto konštelácii javil ako druhořadý.

Proces postupného oslabovania pozícií všeobecných dejín v slovenskej historiografii začal už v prvej polovici osemdesiatych rokov, kedy sa zlúčili ústavy slovenských a všeobecných dejín v SAV. Likvidáciu Ústavu dejín európskych socialistických krajín

SAV, ktorý nemal najlepšie meno v historickej obci vďaka normalizačnej minulosti jeho riaditeľa, neprijímala historická obec s obavami o osud odboru, ale skôr so zadosťučinením. Zánik jedinej akademickej inštitúcie pre výskum všeobecných dejín mal, ako sa neskôr ukázalo, fatálne dôsledky. Viaceré z profilujúcich osobností bývalého ústavu dejín európskych krajín sa veľmi rýchlo presadili vo vedúcich funkciách Historického ústavu a svoju invenciu venovali, ak nie úplne, tak do značnej miery výskumu slovenských dejín. Bol v tom nepochybne kus ironie, že odborníci zo „zaznávaného“ pracoviska všeobecných dejín, dokázali povzniesť vedeckú úroveň výskumu slovenských dejín a získať Historickému ústavu medzinárodný ohlas. S odstupom času možno otvorene a bez resentimentov konštatovať, že ÚDESK mal pre vývin historiografie všeobecných dejín na Slovensku nezastupiteľný význam. Znamenal inštitucionálne zabezpečenie výskumu a sústredenie tvorivého potenciálu prvej generácie odborníkov na všeobecné dejiny. Pokusy o vytvorenie dlhodobej koncepciu výskumu všeobecných dejín na Slovensku boli už v tomto období zamerané nielen na dejiny európskeho východu, ale aj na západoeurópske krajiny (Nemecko, Francúzsko a iné). Tvorivá energia, ktorá sa tu sústredila sa po zániku ústavu rozplynula v rôznych projektoch a súkromných iniciatívach. Tým sa vytratilo to najlepšie, čo ÚDESK priniesol.

Výskum všeobecných dejín síce pokračoval aj v rámci Historického ústavu SAV, zväčša však iba v individuálnych výskumných plánoch, častejšie ako súčasť projektov zo slovenských dejín koncipovaných v širšom stredoeurópskom rámci. Je pochopiteľné, že v tejto situácii sa posilnila orientácia na výskum vzťahov. ÚDESK prežilo iba niekdajšie ústavne periodikum *Slovanské štúdie*, ktoré v súčasnosti vychádza sčasti s podporou Historického ústavu SAV, ale najmä vďaka finančným príspevkom od sponzorov. Odborné zázemie si časopis vybuďoval v spolupráci s pracoviskami všeobecných dejín na univerzitnej pôde. Dlhoročná „drobná práca“ redakcie sa prejavila na ústretovejšom postoji odbornej verejnosti voči potrebám výskumu všeobecných dejín v posledných rokoch.¹ Vzhľadom na to, že *Slovanské štúdie* sú nateraz jediným slovenským časopisom špecializovaným na všeobecné dejiny, zaslúžili by si výraznejšiu podporu akademických orgánov.

Zrušením pracoviska pre výskum európskych dejín SAV zostali univerzitné pracoviská jedinými inštitúciami profilovo zameranými na všeobecné dejiny. Ich pôsobenie vždy bolo determinované pedagogickými cieľmi a nezastupiteľnou úlohou vo výchove mladej generácie. Nahradit' integrujúcu rolu, ktorú pri organizácii výskumu všeobecných dejín na Slovensku zohrával niekdajší ústav, nemohli. Pružnejšie reagovanie na celospoločenské záujmy a potreby patrí k výsadám vysokoškolských pracovísk. Prejavilo sa to po roku 1989, kedy sa začali do výuky zavádzať nové predmety a nové odbory (s orientáciou na všeobecné dejiny). V publikačnej činnosti viacerých týchto nových pracovísk prevažuje síce spatosť s výukou nad výskumnými cieľmi, ich snahy o rozširovanie úzkeho okruhu záujemcov a priaznivcov o všeobecné dejiny na Slovensku, však treba hodnotiť pozitívne.

¹ Vydavateľom časopisu je Spoločnosť pre dejiny a kultúru strednej a východnej Európy (SDK SVE). Informácie o Spoločnosti a vydávaní časopisu *Slovanské štúdie* <http://www.dejiny.sk/sdksve>

Smerovanie výskumu všeobecných dejín po roku 1989

Hoci východisková pozícia historiografie všeobecných dejín po roku 1989 bola poznačená organizačnými zásahmi do štruktúry výskumu všeobecných dejín v SAV, negatívne dopady sa začali prejavovať až od polovice deväťdesiatych rokov. Po roku 1989 ešte „dobiehali“ rôzne výskumné projekty, aj väčšina publikácií z tohto obdobia boli postavená na výsledkoch bádania z osemdesiatych rokov². V skutočnosť, že historiografia všeobecných dejín dosiahla aj v období stagnácie významné úspechy (najmä v oblasti starších slovanských dejín a byzantológie), možno vidieť za jeden z paradoxov slovenskej vedy.

Príznakom krízy, ktorá sa začínala prejavovať medzi historikmi všeobecných dejín, bola aj ich izolovanosť a neschopnosť diskutovať o problémoch výskumu. Prejavila sa v tom fragmentácia odboru. Vyrovnávanie sa s komunistickou minulosťou, ktoré intenzívne zamestnávalo slovenských vedcov v deväťdesiatych rokoch, prešlo u nich bez výraznejších stôp. Iba ojedinelé boli „nanovo“ publikované práce (bez ideologickej cenzury) po roku 1989.³ Populárne objavovanie „bielych miest“ zasiahlo iba historikov ruských (sovietskych) dejín.⁴

Od polovice deväťdesiatych rokov sa hlavný záujem odbornej verejnosti na Slovensku začal orientovať na teoretické výsledky spoločenských vied západoeurópskej a angloamerickej proveniencie. Pozornosť púťali teórie kolektívnych identít, výskum nacionalizmu, otázky postavenia menšín ap. Podnety čerpal slovenská historiografia z príbuzných vedných disciplín – sociológie, etnológie, religionistiky ap. Sprievodným znakom implementácie metodologických postupov západoeurópskej a americkej vedy do slovenskej historiografie boli zmeny výskumnej orientácie, prispôsobovanie sa príťažlivým „módnym“ témam a s tým súvisiace chronologické či tematické posuny.

Zložité postavenie, v ktorom sa ocitli historici všeobecných dejín po roku 1989 sa nemohlo neprejavovať na ich slabšom podiele na transformácii historickej vedy. Boli síce medzi prvými, ktorí sprostredkovali kontakt slovenskej historickej vede s modernými teóriami európskej vedy, ale neskôr sa menej zapájali do teoretických diskusií. Aplikácia nových teoretických postupov na pramennom materiáli zahraničnej proveniencie si vyžadovala dlhšiu prípravu a náročnejší výskum, ako pri výskume slovenských dejín. To bol jeden z dôvodov prečo časť historikov prešla od skúmania európskych dejín k spracovávaniu slovenských tém. Jednou z „ústupových trás“ bola vzťahová problematika. Skúmanie vzťahov Slovákov k iným európskym krajinám malo v období konštituovania slovenskej historiografie všeobecných dejín vedecké opodstatnenie, najmä v tom, že akcentovalo základný výskum. Ale už v osemdesiatych rokoch sa skúmanie dvojstranných vzťahov stáva druhoradou otázkou a silnie volanie po orientácii výskumu na závažné témy európskeho významu. Bolo to neklamným znakom odpútavania sa historiografie

² Sondy do dejín strednej a východnej Európy (ed. K. Kučerová), Bratislava 1991, 200 s.; Stredná a juhovýchodná Európa v štyridsiatych rokoch (ed. P. Petruš), Bratislava 1992, 200 s.; Stredná a juhovýchodná Európa v politike veľmoci (Sondy do vývoja, II), (ed. P. Petruš), Bratislava 1994, 110 s.

³ PETRUŠ, P.: Marshallov plán, Bratislava 1993, 192 s.

⁴ HARBULOVA, E.: Pôsobenie ruskej emigrácie na Slovensku v medzivojnovom období, In: Biele miesta na mape slovensko-ruskej kultúrnej komunikácie, Nitra 1997, s. 58–67. HLAVA, B.: Slovensko-sovietske kultúrne vzťahy 1939–1940, In: Biele miesta na mape slovensko-ruskej kultúrnej komunikácie, Nitra 1997, s. 87–98.

všeobecných dejín od väzieb na slovenské dejiny. V deväťdesiatych rokoch sa situácia mení a v koncepcii všeobecných dejín nadobúda vzťahová problematika znova jedno z centrálnych postavenie.

Napomáhala tomu aj politická situácia. Vznik slovenskej republiky priniesol zo sebou nielen možnosť, ale „priam povinnosť“ šírenia informácií o slovenských dejinách v zahraničí. Zvýšená pozornosť sa venovaná vzťahom Slovákov k Európe. Za prelínaním záujmov všeobecných a slovenských dejín vo vzťahovej problematike sa však skrývalo nebezpečenstvo opätovného spochybňovania historiografie všeobecných dejín na Slovensku, hoci stanovenie jej cieľov a definovanie metód výskumu prebehlo už v sedemdesiatych rokoch 20. storočia. Názory niektorých historikov obviňujúcich historiografiu, že príliš „lipne na delení svojej produkcie na dejiny Slovenska a na svetové dejiny“,“⁵ tomu nasvedčovali. Podobné postoje nepomáhali snahám o fundovanú analýzu postavenia historiografie všeobecných dejín a profilovaniu jej výskumného zamerania v novej situácii po roku 1989.

Otváranie sa slovenskej historiografie zahraničným metodologickým podnetom viedlo k záujmu o skúmanie podobných historických javov a procesov v okolitých krajinách. Stredoeurópsky rámec skúmania a porovnávanie do značnej miery zodpovedal historickému vývinu Slovákov, ktorý dlhé obdobie prebiehal v iných štátnych celkoch. Tematické „presahy“, či prihraničné výskumy, ktoré niektorí bádatelia chápali priam ako supľovanie všeobecných dejín, nemohli nahradiť ciele a metódy výskumu všeobecných (európskych) dejín.

Koncipovanie výskumných projektov v širšom európskom rámci neobišlo ani historiografiu regionálnych dejín. Multikultúrny a multikonfesionálny charakter niektorých regiónov, ako napríklad Spiša bol vhodným rámcom pre interdisciplinárne poňaté výskumy, ktoré sledovali niektoré javy (napríklad formovanie kolektívnych identít) aj mimo územia Slovenska. Niektoré práce venované tomuto regiónu majú prevažne regionálny charakter. Iné, napríklad v sérii spišských zborníkov P. Svorca reflektujú aj európske témy.⁶

Vedecko-organizačné zmeny v štruktúre historiografie všeobecných dejín, ktoré od konca osemdesiatych rokov podlomili jej výkonnosť, stáli aj v pozadí viacerých úvah o ďalšom smerovaní odboru. Prejavovali sa tu viac alebo menej zjavné zámery zlikvidovať historiografiu všeobecných dejín, v lepšom prípade „urobiť z nej len akýsi privesok dejín Slovenska“, ako výstižne poznamenala vo svojom príspevku prednesenom na zjazde Slovenskej historickej spoločnosti v roku 2000 E. Ivaničková.

Defenzívu, v ktorej sa ocitli všeobecné dejiny v deväťdesiatych rokoch najlepšie dokumentujú bibliografie slovenskej historiografie z tohto obdobia, je v nich badateľný pokles produkcie a prevažujú práce zo vzťahovej problematiky. Všeobecným dejinám bola venovaná oveľa menšia pozornosť ako v predošlom období (zväčša iba v rámci prehľadov

⁵ FERENČUHOVÁ, B.: Dejiny medzinárodných vzťahov a slovenská historiografia, Historický časopis, 50, 2002, s. 94.

⁶ Regionálny charakter má napr. zborník HARBULOVÁ, L. – NĀCHAJOVÁ, M. – BABOTOVÁ, L.: Ruská a ukrajinská emigrácia na východnom Slovensku v rokoch 1919–1945, Prešov 2003, 166 s. Otázok medzinárodnej politiky sa už dotýka napr. zborník Veľká politika a malé regióny. Malé regióny vo veľkej politike, veľká politika v malých regiónoch. Karpatský priestor v medzivojnovom období (1918–1939) (ed. P. Švorc – M. Danišák – H. Heppner), Prešov–Graz 2002, 319 s.

slovenskej historickej produkcie).⁷ Absencia projektov zameraných na všeobecné dejiny bola zrejme jednou z príčin slabšej výkonnosti. Veľmi často dochádzalo v tomto období k prelínaniu historiografie slovenských a všeobecných dejín. Zo zapájania historikov všeobecných dejín do výskumných a edičných projektov slovenských dejín, neraz vedecky podnetných, profitoval vo väčšej miere historiografia slovenských dejín. Záujmy historiografie všeobecných dejín, ako odboru, sa začínajú nanovo presadzovať až od konca deväťdesiatych rokov, čomu výdatne napomohla spolupráca so zahraničnými partnermi. Výskumné projekty zamerané na všeobecné dejiny boli však stále skôr výnimkou.

V produkcii zo všeobecných dejín po roku 1989 bola najsilnejšie zastúpená staršia generácia, v prospech mladších ročníkov sa tento nepomer začal meniť až od konca deväťdesiatych rokov. Treba zdôrazniť, že v decéniu po novembrovej revolúcii vyšlo veľa kvalitných vedeckých publikácií. Málokto z nich však možno označiť, za prácu zakladateľského typu, za prínos k udržaniu kontinuity výskumu všeobecných dejín na Slovensku.

Týmto kritériám najviac zodpovedá vedecká práca neobehého prof. Alexandra Avenaria, jedného z najvýznamnejších slovenských historikov. Stal sa zakladateľom odboru byzantológie na Slovensku a svojimi teoretickými názormi a profesionálnou erudiťou ovplyvnil výskum všeobecných dejín starších dejín strednej a juhovýchodnej Európy. Vychoval rad nasledovníkov na univerzitných katedrách. Jeho najvýznamnejšie práce z posledných rokov vyšli s podporou Historického ústavu SAV. Mimoriadny ohlas malo jeho vedecké dielo na Filozofickej fakulte UK. Pamiatke A. Avenaria je venované prvé číslo časopisu Byzantinoslovaca zostavené z prác jeho žiakov, úvodne zhodnotenie vedeckej práce napísal M. Daniš.⁸

Monografia Byzantská kultúra v slovanskom prostredí⁹ je výsledkom celoživotného výskumu vzťahov Byzancie k slovanským národom. V prepracovanej podobe vyšla v nemeckom preklade vo Viedni¹⁰ v roku 2000. Dlhé roky sa A. Avenarius venoval problému byzantského symbolizmu, ku ktorému publikoval početné štúdie. Vedeckú prácou na tejto téme završil monografiou Byzantský ikonoklazmus.¹¹ Mimoriadne záslužná bola jeho vedecko-organizačná, na poprednom mieste je – uskutočnenie jeho životného sna – založenie odboru byzantológie na Slovensku.

Najväčšiu časť produkcie slovenskej historiografie všeobecných dejín po roku 1989 možno zahrnúť do vzťahovej problematiky. Nejasností okolo hodnotenia tohto typu prác v slovenskej historiografii pretrvávajú od počiatku jej konštituovania. Práce venované

⁷ Napr. PETRUF, P.: Die slowakische Historiographie in den Jahren 1990–1994, In: Bohemia, 37, 1996, s. 151–168. Historiografii všeobecných dejín sú venované iba tri strany (163–166).

⁸ DANIŠ, M.: Univerzitný profesor Alexander Avenarius v kontexte slovenskej byzantológie a všeobecných dejín, Byzantinoslovaca, 1, s. 9–16.

⁹ AVENARIUS, A.: Byzantská kultúra v slovanskom prostredí v 6.–12. storočí. K problému recepcie a transformácie, Bratislava 1992, 279 s.

¹⁰ AVENARIUS, A.: Die byzantinische Kultur und die Slawen. Zum Problem der Rezeption und Transformation (6. bis 12. Jahrhundert), Wien–München 2000, 262 s.

¹¹ AVENARIUS, A.: Byzantský ikonoklazmus 726–843. Storočie zápasu o ikonu, Bratislava 1998, 144 s. Anglická verzia knihy The Byzantine Struggle over the Icon. On the Problem of Eastern European Symbolism vyšla pričinením Historického ústavu SAV v rozsahu 210 strán vo vydavateľstve Academic Electronic Press až po autorovej smrti v roku 2005.

vzťahovej problematike postavené na prameňoch boli v slovenskej historiografii vždy hodnotené pozitívnejšie ako akékoľvek kompilačné práce. Vzťahovú problematiku vo všeobecných dejinách analyzoval Avenarius z hľadiska metodológie ešte v osemdesiatych rokoch. Nebol síce jej apriórnym odporcom, avšak jej jednostranné preferovanie na úkor tém „európskeho významu“ pokladal za chybu.

Skúmanie vzťahov Slovákov k susedným krajinám bolo mimoriadne rozšírené začiatkom deväťdesiatych rokov. Viaceré zborníky o vzťahoch k okolitým národom, ktoré boli v tomto období publikované, mali viac spoločenský ako vedecký význam. Pre postoj Slovákov k Európe boli podnetnejšie koncepčné kolektívne monografie venované ich vzťahom k Veľkej Británii¹² a Francúzsku.¹³ Obidve publikácie vznikli za účasti zahraničných autorov a prezentovali paralelne slovenský a „európsky“ pohľad na vzájomné vzťahy a ich postoj k slovenskej otázke v Uhorsku pred prvou svetovou vojnou. Slovensko-francúzska publikácia B. Ferenčuhovej si všima aj kultúrne súvislosti, anglická publikácia väčšmi vychádza zo zahraničnopolitickej reflexie postavenia Slovákov. Objavny bol zborník venovaný neznámym stránkam slovensko-španielskych vzťahov, ktorý pripravil do tlače P. Száraz.¹⁴ Slovensko-ruským vzťahom bola venovaná interdisciplinárna konferencia v Bratislave v roku 2000 (T. Ivantyšinová). Predstavy o Rusku vo vedomí slovenskej spoločnosti, boli na rozdiel od znalostí o krajinách európskeho západu, konkrétnejšie, ale viac zaťažené národnými a politickými mýtmi. Rekonštruovať objektivný obraz utvárania vzťahu Slovákov k Rusku je úlohou pripravovanej publikácie príspevkov.¹⁵

Výskum medzinárodných vzťahov tradične patrí k najvýznamnejšej súčasťi historiografie všeobecných dejín na Slovensku. Na výskumnú orientáciu predošlého obdobia po roku 1989 kontinuálne nadviazali predstavitelia staršej a strednej generácie (L. Deák, P. Petruf a i.).¹⁶ Zborníky z konferencií k citlivým otázkam maďarsko-slovenských vzťahov (L. Deák)¹⁷ signalizovali posun výskumu k aktuálnejším a spoločensky a politicky preferovaným témam. V tomto období vychádzajú síce práce o vzťahoch Československa

¹² Great Britain and Central Europe 1867–1914 (eds. R. Evans – D. Kováč – E. Ivaničková), Bratislava 2002, 178 s.

¹³ Francúzsko a stredná Európa. Vzťahy medzi Francúzskom a strednou Európou v rokoch 1867–1914. Vzájomné vplyvy a predstavy. Materiály z česko-slovensko-francúzskeho kolokvia historikov 12.–13. novembra 1992. La France et l'Europe centrale. Les relations entre la France et l'Europe centrale en 1867–1814. Impacts et images reciproques. Communications présentées lors du colloque des historiens tchèques, slovaques et français à Bratislava les 12 et 13 novembre 1992 (ed. B. Ferenčuhová), Bratislava 1995, 354 s. [= Slovanské štúdie, zvl. č. 2.].

¹⁴ Španielsko a stredná Európa. Minulosť a prítomnosť vzájomných vzťahov. Zborník štúdií z medzinárodného seminára, ktorý sa konal 17. marca 2003 (ed. P. Száraz), Bratislava 2004, 139 s. Publikácia vyšla aj v španielskej verzii: Espana y Europa central. El pasado y la actualidad de las relaciones mutual. Colección de los estudios del seminario internacional celebrado en Bratislava el 27 de marzo de 2003 (ed. P. Száraz), Bratislava 2004, 158 s.

¹⁵ Zborník z konferencie pod názvom Mýtus – obraz – stereotyp: Rusko v slovenských dejinách a kultúre (ed. T. Ivantyšinová), je pripravený do tlače. Vybrané príspevky vyjdú aj v ruskom preklade.

¹⁶ DEÁK, L.: Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933–1939, Bratislava 1991, 240 s.; DEÁK, L.: Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938–1939, Bratislava 1990, 189 s.; PETRUF, P.: Marshallov plán, Bratislava 1993, 192 s.; PETRUF, P.: Taliansko-etiopska vojna v rokoch 1935–1936. Príčina, priebeh, dôsledky, Bratislava 2000, 182 s.

¹⁷ Malá vojna. Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939 (Príspevky z konferencie v Michalovciach 30.9.1993) (ed. L. Deák), Bratislava 1993, 94 s.; Slovensko a Maďarsko v rokoch 1918–1920 (Zborník referátov z konferencie v Michalovciach 14.–15.6.1993) (ed. L. Deák), Martin 1995, 181 s.

ku krajinám východnej Európy, preferované v období pred rokom 1989, postupne však dochádza k reorientácii¹⁸ a stúpa záujem bádateľov o spracovanie vzťahov k európskemu Západu.¹⁹ Do popredia sa dostáva problematika stredoeurópskych federálnych koncepcií.²⁰ Cenné edície prameňov k dejinám diplomatických vzťahov Československa (a nového Slovenska) so štátmi strednej (L. Deák) a západnej Európy (P. Petruf),²¹ ktoré vyšli v deväťdesiatych rokoch, sú završením dlhoročných výskumov a predstavujú kontinuitu s výskumnou tradíciou bývalého ÚDESKu. O úrovni prác slovenských historikov k dejinám medzinárodných vzťahov svedčia intenzívne zahraničné kontakty v tomto období, publikácie početných prác v zahraničných periodikách, publikáciách²² a účasť na medzinárodných kongresoch.²³

Osobitnú skupinu medzi prácami venovanými zahraničnopolitickým vzťahom Slovákov k európskym veľmociam a USA tvoria početné štúdie a monografie venované pôsobeniu významných slovenských osobností (gen. M. R. Štefánika, Milana Hodžu, Štefana Osuského, Jána Papánka a ďalších) na medzinárodnej politickej scéne. V pozadí sústredeného záujmu historikov o spracovanie týchto tém boli síce politické a spoločenské zretele, väčšina týchto prác však nemá oslavný charakter, ale opiera sa o pramenný zväčša neznámy materiál. Najväčšej pozornosti historikov sa tešila zakladateľská osobnosť prvej československej republiky generál M. R. Štefánik. Jeho zahraničnopolitické a vojensko-organizačné aktivity boli predmetom početných článkov,²⁴ zborníkov²⁵

¹⁸ Napr. MICHÁLEK, S.: K niektorým otázkam československo-sovietskych vzťahov na prelome 50.–60. rokov, HČ, 38, 1990, s. 210–228. MICHÁLEK, S.: Československo-sovietska zmluva z roku 1943 v americkej tlači, Soudobé dějiny, 1, 1994, s. 847–860.

¹⁹ KOVÁČ, D.: Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871–1945), Bratislava 1991, 240 s.; KOVÁČ, D.: Die Ungardeutschen in der Politik des deutschen Imperialismus bis 1914, ZfG, 39, 1991, č. 2, s. 153–162. IVANIČKOVÁ, E.: Zahraničnopolitická orientácia Slovenska v dokumentoch britskej Foreign Office 1939–1941. Historický časopis 44, 1996, s. 207–220.

²⁰ FERENČUHOVÁ, B.: Briandov plán Európskej federálnej únie a Československo: vláda, paneurópske hnutie, verejná mienka, HČ, 41, 1993, s. 123–142.

²¹ Viedenská arbitráž 2. november 1938: Dokumenty, 1. (20. september – 2. november 1938.) (ed. L. Deák), Martin–Bratislava 2002, 253 s.; Viedenská arbitráž 2. november 1938. Dokumenty, 2. Okupácia (2. november 1938 – 14. marec 1939) (ed. L. Deák), Martin–Bratislava 2003, 304 s.

Documents sur les relations politiques entre la France et la Tchécoslovaquie, 1., 1945–1948 (ed. P. Petruf), Bratislava 2002, 223 s. PETRUF, P.: Politické vzťahy medzi Francúzskom a Československom a Francúzskom a Slovenskom (1939–1948). Výber z dokumentov, Martin 2003, 818 s.

²² FERENČUHOVÁ, B.: Le plan Briand d'Union fédérale européenne. Perspective nationale et transnationale avec documents, Bern–Berlin–Frankfurt/M... 1998, s. 183–207.

²³ FERENČUHOVÁ, B.: L'alliance franco-tchécoslovaque dans l'entre-deux-guerres. Le poids de l'image du Français et du Russe/Soviétique dans le processus de décision en politique étrangère, In: Papers for the 19th International Congress of Historical Sciences. Scientific Session of the Images of the Peoples from 18th to the 20th. Papers (CD Rom), Oslo 2000, s. 743–761.

²⁴ ŠTVRTECKÝ, Š.: Štefánikova misia v Rusku a československé problémy. HČ 38, 1990, s. 154–177. KOVÁČ, D.: Štefánikovo talianske memorandum z apríla 1916. HČ 48, 2000, č. 3, s. 317–333. FERENČUHOVÁ, B.: Francúzsko-talianska rivalita v Československu začiatkom roku 1919 a Milan Rastislav Štefánik HaV, 2000, č. 4., s. 853–873.

²⁵ Generál dr. Milan Rastislav Štefánik – vojak – diplomat. Zborník príspevkov z konferencie 4.–5. mája 1999 (zost. M. Hronský – M. Čaplovič), Bratislava Vojenský historický ústav 1999, 295 s. Rad príspevkov v zborníku je venovaný pôsobeniu Štefánika v zahraničí (napr. príspevok M. Hronského o Štefánikovi a légiiach, s. 38–56; R. Holeca o Štefánikovi a čs. odboji v Rusku, s. 57–68; B. Ferenčuhovej o diplomatickom postoji

a monografií.²⁶ Široký diapazón zahraničnopolitických otázok reflektujú práce venované Milanovi Hodžovi (pôsobenie pred rokom 1918, názory na federáciu v strednej Európe a činnosť v emigrácii).²⁷ Viaceré články a monografia sú venovaných politikovi Štefanovi Osuskému.²⁸ Osobnosťou Jána Papánka v kontexte slovenskej diplomacie sa zaoberal S. Michálek.²⁹ Viaceré štúdie slovenských autorov boli venované aj vzťahom slovenských politikov k Edvardovi Benešovi v kontexte medzinárodnej politiky.³⁰

Zaujímavú kapitolu slovenských zahraničných vzťahov v medzivojnovom období tvoria poľské kontakty katolíckeho krídla slovenskej politiky (Karola Sidora). V posledných rokoch sa tejto téme venovala najmä Ľ. Kázmerová a M. Katuninec, ktorí ukončili výskum monografiou.³¹ Vzťahy Vatikánu k Slovensku a regiónu strednej Európy sú pomerne novou témou, ktorej sa venuje viacero historikov strednej a mladšej generácie. Zatiaľ najvýznamnejším výsledkom je obsiahla monografia E. Hrabovcovej.³²

Politika vojnového Slovenska k Sovietskemu zväzu, téma ktorú nebolo možné skúmať pred rokom 1989, zaujala v deväťdesiatych rokoch viacerých historikov.³³ D. Čierna-Lantayová známa odborníčka na maďarskú problematiku tento svoj ojedinelý exkurz do slovensko-ruských vzťahov, po sérii štúdií ukončila monografiou.³⁴

Štefánika k Francúzsku a Taliansku, s. 87–103; M. Stanovej Daivre-Dupaigre o dokumentoch z Chateau de Vincennes osvetľujúcich vojenskú kariéru Štefánika, s. 109–122).

Vo francúzsko-slovenskej spolupráci vyšiel zborník Milan Rastislav Štefánik – astronome, soldat, grand figure franco-slovaque et européenne (ed. B. Ferencuhová), Paris–Bratislava 1999, 112 s.

²⁶ O vojenských a diplomatických súvislostiach smrti M. R. Štefánika píše HUSÁR, J.: Musel generál M. R. Štefánik zahynúť (Fakty, svedectvá, dokumenty), Bratislava 2000, 176 s. Vzťahy M. R. Štefánika k francúzskemu generálovi Janinovi opísal D. Kováč vo viacerých štúdiách publikovaných v SR a v zahraničí (Revue d'histoire, 1993, č. 169, s. 51–58). Spracoval ich aj knižnice: KOVÁČ, D.: Štefánik a Janin. Príbeh priateľstva, Bratislava 2001, 163 s.

²⁷ KOVÁČ, D.: Vom Belvederkreis zum Föderationsgedanken im Zweiten Weltkrieg. In: Mitteleuropa- Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Wien 1995, s. 165–170; HODŽA, M.: Federácia v strednej Európe (ed. P. Lukáč), Bratislava 1997, 359 s.; LUKÁČ, P.: Politická činnosť Milana Hodžu v emigrácii v USA a reakcie na jeho federalistické plány, HČ, 51, 2003, s. 605–625.

²⁸ FERENCÚHOVÁ, B.: Milan Rastislav Štefánik a Štefan Osuský, In: Slovanské štúdie, 1996 (vyd. 1999), č. 1, s. 22–29; MICHÁLEK, S.: Diplomát Štefan Osuský 1889–1973 (= Úvod: Brotan, J. F.), Bratislava 1999, 520 s.; MICHÁLEK, S.: Pozadie a vývoj rokovania o zmluve Daladier-Osuský z 2. októbra 1939, In: Československá armáda 1939–1945 (ed. Z. Zudová-Lešková), Praha 2003, s. 36–46.

²⁹ MICHÁLEK, S.: Ján Papánek politik, diplomat, humanista 1896–1991, Bratislava 1996, 279 s.; Ján Papánek za vojny Edvardovi Benešovi. Dokumenty 1939–1945. Výber (ed. S. Michálek), Bratislava 1997, 206 s.

³⁰ GONĚC, V. (ed.): Edvard Beneš a stredoevropská politika, Brno 1997. Boli tu publikované články: KOVÁČ, D.: Stredná Európa a počiatky Benešovej diplomatickej aktivity, s. 9–20; MICHÁLEK, S.: Ján Papánek, E. Beneš a Československá informačná služba, s. 63–74; FERENCÚHOVÁ, B.: Edvard Beneš a myšlienka zjednotenia Európy v rokoch 1922–1932, s. 75–101.

³¹ KÁZMEROVÁ, Ľ. – KATUNINEC, M.: Dilemy Karola Sidora, Bratislava 2006, 200 s.

³² HRABOVEC, E.: Der Heilige Stuhl und die Slowakei 1918–1922 im Kontext internationaler Beziehungen, Frankfurt/M.–Berlin–Bern... 2002, 422 s.

³³ Napr. ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Predstavy slovenskej politiky o realite vo vzťahu so Sovietskym zväzom (január–júl 1940), HČ, 45, 1997, s. 249–269; HLAVA, B.: Recipročné návštevy S. V. Kaftanova a J. Siváka v kontexte slovensko-sovietskych vzťahov v rokoch 1939–1940, HČ, 50, 2002, s. 607–618.

³⁴ ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Pohľady na východ (Postoje k Rusku v slovenskej politike 1934–1944), Bratislava 2002, 265 s.

Rozptýlenosť výskumu všeobecných dejín, taká typická pre obdobie po roku 1989, sa prejavila aj v historiografii medzinárodných vzťahov, ako o tom svedčí prevaha individuálnych výskumných tém a početné monografie. Väčšina zborníkov a kolektívnych monografií k dejinám Slovenska v 20. storočí, ktoré vznikli od začiatku deväťdesiatych rokov dávali pomerne veľký priestor témam zo všeobecných dejín, tieto však zväčša iba dokresľovali výklad slovenských problémov o zahraničnopolitické vzťahy.³⁵ V rade zborníkov boli publikované historické príspevky venované takým témam z dejín Slovenska (otázka bezpečnosti, hraníc), ktoré sa dotýkali aj vzťahov k susedným národom.³⁶

Za výnimku z tohto trendu možno pokladať zborník venovaný analýze vnútropolitického vývinu v krajinách strednej a juhovýchodnej Európy po druhej svetovej vojne³⁷ (E. Ivaničková, M. Barnovský), téme málo frekventovanej v historiografii všeobecných dejín po roku 1989.

Za významný metodologický a tematický posun v skúmaní medzinárodných vzťahov v strednej Európe v medzivojnovom období možno označiť výskum postavenia národnostných menšín v archíve Spoločnosti národov v Ženeve, ktorý iniciovala B. Ferencuhová a zúčastnili sa na ňom D. Kováč a Z. Poláčková. Doterajšie výsledky výskumu prinášajú nové pohľady na postavenie menšín v strednej Európe a otvárajú možnosti teoretickej interpretácie problémov.³⁸

Výskum kultúrnych a politických vzťahov medzi národmi v strednej a východnej Európe prešiel zásadnými zmenami. Zvýšenie teoretickej úrovne výskumu formovania moderných národov (teórie nacionalizmu, utváranie identít, mentality, procesy akulturácie ap.) umožnilo modernejšie nastoľovanie problémov a adekvátnejšiu interpretáciu. Zo zorného uhla „stretávania kultúr“ boli napríklad analyzované pohľady ruského slavjanofila V. A. Panova na strednú a juhovýchodnú Európu v edícii dokumentov publikovaných pod názvom Stretnutie s Európou.³⁹

³⁵ Napr. zborník: Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy). Zborník materiálov zo sympózia v Častej Papierničke 24.11.–25.11.1993 (eds. V. Bystrický – Š. Fano), Bratislava 1994, 272 s. Európske väzby Slovenska si všimli príspevky: Ivaničková, E. o britskej politike voči Slovensku v rokoch 1939–1945 (s. 125–130), Čierna-Lantayová, D. o hraniciach Slovenska a Maďarska v rokoch 1944–1945 (s. 131–140), Mulíka, P. o vzťahu Vatikánu k slovenskej štátnosti (s. 141–147) a Petruša, P. o uznaní Slovenska Francúzskom v rokoch druhej svetovej vojny (s. 148–153).

³⁶ Príspevky k utváraní hraníc Slovenska boli publikované v monotematickom čísle Historických štúdií, 42, 2004, 233 s.; Slovensko vo vojnách a konfliktoch v 20. storočí (eds. M. Štefánský – I. Purdek), Bratislava 2003, 261 s.

³⁷ Prvé povojnové voľby v strednej a juhovýchodnej Európe (eds. E. Ivaničková – M. Barnovský), Bratislava 1998. Situácii v Maďarsku v roku 1945 sa venovala Čierna-Lantayová, D. (s. 22–35), na Balkáne Tonková, M. (s. 36–55), v Rakúsku Poláčková, Z. (s. 56–64). Postoje Francúzska k československým voľbám v roku 1946 zhodnotil Petruša, P. (s. 89–99), vývoj v Poľsku analyzovala Štefániková, A. (s. 138–150) a voľby v okupovanom Nemecku v rokoch 1946–1947 Ivaničková, E. (s. 151–159).

³⁸ FERENCÚHOVÁ, B.: Stav výskumu medzinárodnej ochrany menšín na Slovensku po roku 1989, In: Národ a národnosť na Slovensku (ed. Š. Šutaj), Prešov 2004, s. 13–30; FERENCÚHOVÁ, B.: Podkarpatká Rus v Spoločnosti národov (1925–1929), In: Národnostná otázka v strednej Európe v rokoch 1848–1938 (eds. P. Švorc – L. Harbul'ová – K. Schwarz), Prešov s. 198–217; POLÁČKOVÁ, Z.: Spoločnosť národov a minoritný problém v strednej Európe, In: Politické vedy, 1, 1998, č. 4, s. 129–133.

³⁹ Stretnutie s Európou. Listy V. A. Panova matke M. A. Panovovej z ciest po strednej a juhovýchodnej Európe/Vstreča s Jevropoj. Pis'ma V. A. Panova k materi M. A. Panovoj iz Central'noj i Jugo-Vostočnoj Jevropy (eds. T. Ivantýšynová, M. Ju. Dostal), Bratislava 1996, 270 s. (= Slovanské štúdie, zvl. číslo 3.).

Genéze nacionalizmu Slovákov a Slovanov v strednej Európe je venovaná kolektívna monografia o úlohe „slovanskej vzájomnosti“ Jána Kollára v procese premeny etnickej identity na identitu národnú.⁴⁰ Výskum formovania moderných národov sa orientoval aj na otázky utvárania národnej identity etnik vo východnej Európe a analyzoval postoje ruského panslavizmu k národným hnutiam v habsburskej monarchii.⁴¹

Disproporcia medzi skúmaním slovenských a všeobecných dejín v Historickom ústave sa začína v posledných rokoch čiastočne meniť v prospech „európskych perspektív“, ako sa to prejavilo aj pri orientácii výskumu niektorých mladých vedeckých pracovníkov.⁴²

Výsledky historiografie všeobecných dejín na univerzitných pracoviskách sa svojou štruktúrou príliš nelíšia od prác ukončených na akademických pracoviskách, azda iba menším počtom publikácií vychádzajúcich zo základného výskumu. Neplatí to však absolútne, lebo hlavným editorom jednej z najvýznamnejších edícií dokumentov k holokaustu na Slovensku je E. Nižňanský⁴³ z Katedry všeobecných dejín Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Dobrú znalosť nemeckej historiografie 20. storočia zúčastnil v početných štúdiách a v monografii.⁴⁴ Výskum dejiny východnej Európy má na historickom pracovisku Univerzity Komenského dlhú tradíciu. Tematicky je v súčasnosti zameraný na výskum slovensko-ukrajinských vzťahov (početné štúdie a monografia),⁴⁵ politické dejiny Ruska v 19. storočí a na problematiku vzťahov slovenského vojnového štátu k Sovietskemu zväzu.⁴⁶ Staršie dejiny Uhorska poňaté v širšom stredoeurópskom rámci sú doménou V. Múcska⁴⁷. Participoval aj na teoreticky podnetných vedeckých podujatiach venovaných náboženským témam v spolupráci s Katedrou histórie na univerzite Mateja Bela v Banskej Bystrici (R. Kožiak).⁴⁸ Pre vedecké podujatia, ktoré vyšli z tejto tvorivej dielne je charakteristická teoretická fundovanosť, originálny a koncepčný prístup k spracovaniu problémov spirituality, vzťahu sakrálneho a profánneho reflektovaných z európskeho nadhľadu. Ich publikácie patria k tomu najlepšiemu čo vzniklo v produkcii všeobecných dejín na univerzitnej pôde.

⁴⁰ Ján Kollár a slovanská vzájomnosť: Genéza nacionalizmu v strednej Európe (ed. T. Ivantyšinová), Bratislava 2006, 223 s. (= Slovanské štúdie, zvl. č. 4).

⁴¹ Monotematické čísla časopisu: Rusko a slovanské národy v habsburskej monarchii (ed. T. Ivantyšinová), Slovanské štúdie, 2004/1 (vročenie 2006), s. 1–70; Identita – národ – štát. Formovanie moderného ruského a ukrajinského národa (ed. T. Ivantyšinová), Slovanské štúdie, 2004/2 (vročenie 2006), s. 1–68.

⁴² Napr. BYSTRICKÝ, P.: Slovanské a bulharské vpády na Balkán do roku 559, HČ, 51, 2003, s. 358–402; ŠTEFÁNIK, M.: Benátky ako obchodný protivník Uhorska za dynastie Anjouovcov, HČ, 51, 2003, s. 223–240; SEGEŠ, D.: Vojensko-politické aktivity Karla Sídora od 14. marca do 1. septembra 1939 na pozadí slovensko-poľských vzťahov, Vojenská história, 9, 2005, s. 3–21.

⁴³ Z nemeckých archívov vychádza 4. zväzok edície: Holokaust na Slovensku, 4, Dokumenty nemeckej proveniencie (1939–1945), (ed. E. Nižňanský), Bratislava 2003, 326 s.

⁴⁴ NIŽŇANSKÝ, E.: Interpretácia fašizmu historiografiou SRN 1945–1990, Nitra 1995, 178 s.

⁴⁵ DANIŠ, M.: Slovensko, husári, cárstva, Bratislava 1993, 109; V poslednom období sa M. Daniš venuje aj náboženským otázkam. Pozri napr. DANIŠ, M.: Stredoveká heréza a pravoslávie. Heréza Strigol'nikov, Zb FF UK, Historica, 43, 1997, s. 139–146.

⁴⁶ Pozri poznámku č. 33.

⁴⁷ East Central Europe at the Turn of the 1st and 2nd Millenium (ed. Múcska, V.), Bratislava 2002, 140 s.; MÚCSKA, V.: Uhorsko a cirkevné reformy 10. a 11. storočia, Bratislava 2004, 139 s.

⁴⁸ Reholy a kláštory v stredoveku (eds. R. Kožiak – V. Múcska), Banská Bystrica–Bratislava 2002, 211 s.; Pohanstvo a Kresťanstvo (eds. R. Kožiak – J. Nemeš), Bratislava 2004, 318 s.

Z bratislavských žiakov a nasledovníkov A. Avenaria treba spomenúť prácu z dejín Byzancie M. Hurbaniča.⁴⁹ Dejinám juhovýchodnej Európy sa systematicky venuje M. Tonková z Katedry slovenských a všeobecných dejín Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského.⁵⁰ Pôvodnú orientáciu na bulharské dejiny rozšírila v posledných rokoch o výskum dejín národov bývalej Juhoslávie (najnovších dejín Slovinska). Početné zahraničné kontakty s regiónom juhovýchodnej Európy zúčastnila pri organizovaní spoločných vedeckých podujatí. Skúmanie histórie medzivojnového Poľska je dlhoročnou vedeckou orientáciou L. Rumana z Nitry, ktorú spracoval aj monograficky.⁵¹ Výrazne sa do slovenskej historiografie všeobecných dejín zapísala Prešovská Filozofická fakulta. Okrem niektorých publikácií venovaných vzťahom Slovákov k západnej Európe⁵² prevládajúcou orientáciou výskumu všeobecných dejín sú východoeurópske, najmä ruské dejiny. Metodologicky zaujímavá téma ruskej (najnovšie aj ukrajinskej) emigrácie (L. Harbul'ová) si vyžiadala dôkladný archívny výskum na území Slovenska, znalosti o ruskej diaspóre a o pomeroch v Sovietskom zväze.⁵³ Harbul'ová sa podrobne zaoberala aj otázkam ruskej pravoslávnej cirkvi v zahraničí.⁵⁴ V ostatnom čase rozširuje svoj výskumný záber o vnútropolitické otázky ZSSR a témy zahraničnej politiky.⁵⁵ Z tém venovaných ukrajinskej problematike na historických pracoviskách na východnom Slovensku⁵⁶ sa venuje najväčšia pozornosť oblasti Podkarpatskej Rusi (Zakarpatska). Dejiny tejto oblasti v Československej republike v medzivojnovom spracoval P. Švorc.⁵⁷ Málo známym faktom o krajinskej hranici medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou venoval viaceré štúdie a monografiu.⁵⁸ Z iniciatívy P. Švorca sa na Prešovskej univerzite uskutočnil rad úspešných vedeckých konferencií, ktoré svojim zameraním a vedeckou úrovňou presiahli rámec regionálnej histórie.⁵⁹

⁴⁹ HURBANIČ, M.: Byzantská politická ideológia v misijnej praxi 9. storočia (Encyklika Ad archiepiscopales thronos per orientem obtinentes patriarchu Fotia), In: Pohanstvo a kresťanstvo..., s. 125–137.

⁵⁰ Podrobnejšie pozri TONKOVÁ, M.: Stav a možnosti historickej balkanistiky na Slovensku, Slovanské štúdie, I, č. 1, 2003, s. 50–52.

⁵¹ Z najnovších prác možno uviesť napr. RUMAN, L.: Poľsko po smrti J. Pilsudského – posledné roky existencie medzivojnového Poľska z pohľadu vnútropolitického vývinu (1935–1939), In: Studia historica Nitriensis, 11, 2003, s. 191–239.

⁵² MOJDIS, J.: Francúzi a Slovensko v rokoch 1900–1920. Vzájomné poznatky a ich sprostredkovatelia, Prešov 1997, 74 s.

⁵³ HARBULOVOVÁ, L.: Ruská emigrácia a Slovensko. Pôsobenie ruskej poškodennej emigrácie na Slovensku v rokoch 1919–1939, Prešov 2001, 235 s.; VEBER, V. – SLÁDEK, Z. – BUBENÍKOVÁ, M. – HARBULOVOVÁ, L.: Ruská a ukrajinská emigrácia v ČSR v letech 1918–1945, Praha 1996, 155 s.

⁵⁴ HARBULOVOVÁ, L.: Ladomirovské reminiscencie. Z dejín ruskej pravoslávnej cirkvi v Ladomírovej, Prešov 2000, 127 s.

⁵⁵ HARBULOVOVÁ, L.: Postoj ruskej emigrácie k československej kríze a k Mnichovu, In: Mnichovská dohoda cesta k destrukcii demokracie v Európe. Munich Agreement the Way to Destruction of Democracy in Europe (ed. J. Němeček), Praha 2004, s. 119–131.

⁵⁶ Pozri DANIŠ, M.: Slovenská historiografia a ukrajinské dejiny, Slovanské štúdie, II, č. 1, 2003, s. 55–65.

⁵⁷ ŠVORC, P.: Zaklata krajina (Podkarpatská Rus 1918–1946), Prešov 1996, 126 s.

⁵⁸ ŠVORC, P.: Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v medzivojnovom období (1919–1939), Prešov 2003, 422 s.

⁵⁹ Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848–1918 (eds. P. Švorc – L. Harbul'ová), Prešov 1999, 385 s.; Veľká politika a malé regióny: Malé regióny vo veľkej politike, veľká politika v malých regiónoch. Karpatský priestor v medzivojnovom období (1918–1939) (eds. P. Švorc – M. Daniš – H. Hep-

Novým fenoménom súvisiacim s „dozrievaním“ slovenskej historiografie všeobecných dejín je vydanie jubilejných zborníkov venovaných zaslužilým vysokoškolským pedagógom všeobecných dejín na Filozofickej fakulte UK doc. Mikulášovi Píščovi⁶⁰ a doc. Herte Tkadlečkovej.⁶¹ Sú to tematicky rôznorodé zborníky, viaceré zo štúdií však prinášajú pozoruhodných fakty zo všeobecných dejín (dejín diplomacie). Jubilejný charakter má aj tretí zo série prešovských zborníkov, hoci sa neorientuje iba na okruh žiakov prof. M. Daniláka, ako dva predošlé. Je v ňom uverejnená aj výberová bibliografia M. Daniláka.⁶²

Na rozvoji slovenskej historiografie všeobecných dejín majú podiel aj medzinárodné komisie historikov. Bolo by potrebné venovať oveľa viac pozornosti obsahovej náplni ich činnosti a analyzovať diskusie o teoretických otázkach (napríklad nemecko-česko-slovenská komisia historikov) a zhodnotiť ich prínos pre komparatívne spracovanie historických problémov.

Mnohé z príspevkov uvádzaných v historiografickom prehľade boli publikované v Historickom časopise. Nikto z historikov sa zatiaľ nezamýšľal nad úlohou časopisu pri rozvoji historiografie všeobecných dejín, hoci táto téma by si zaslužila zhodnotenie. V porovnaní s Historickým časopisom bolo v periodiku Slovánske štúdie publikovaných po roku 1989 oveľa menej článkov. Napriek finančnej nestabilite sa časopis usiluje o udržanie vysokého vedeckého štandardu. Vyšlo tu niekoľko zaujímavých a vedecky podnetných príspevkov k všeobecným dejinám. V zborníku (do roku 1997) Slovánske štúdie to boli najmä monometaticky koncipované čísla (príspevky venované slavistickému zjazdu v roku 1992, príspevky k cirkevným dejinám – A. Avenarius, L. Matejko, J. Steinhübel, V. Múcska, 1/1994 – a viaceré cenné publikácie dokumentov⁶³). V časopise (od roku 2003) Slovánske štúdie bola venovaná pozornosť najmä príprave historiografického prehľadu a postupne boli prezentované výsledky výskumných projektov k otázkam nacionalizmu v strednej a východnej Európe.

pnier), Prešov–Graz 2002, 319 s.: Národnostná otázka v strednej Európe v rokoch 1848–1938 (eds. P. Švorc – L. Harbuľová – K. Schwarz), Prešov 2005, 298 s.

⁶⁰ Príspevky venované jubileu doc. M. Píšča boli uverejnené v Zborníku Filozofickej fakulty Univerzity Komenského – Historica, 44, 2000 s. personálnou biografiou M. Píšča (s. 191–197). Z archívneho výskumu vychádzali príspevky T. Ivantyšinovej o geopolitických koncepciách F. Ľutčeva (s. 101–109), B. Ferenčuhovej o správach francúzskych diplomatov o národnostnej otázke z Budapešti v rokoch 1896–1914 (s. 137–146) a E. Ivaničkovej o slovenskej tlači (1938–1941) z pohľadu britskej Foreign Office (s. 156–166 a 191–197).

⁶¹ V premenách stáročí (eds. E. Nižňanský – P. Petruš), Zvolen 2001, 199 s. [s. personálnou bibliografiou doc. H. Tkadlečkovej (s. 193–196)]. Témam zo všeobecných dejín boli venované príspevky E. Nižňanského, P. Petruš, S. Michálka, P. Száza.

⁶² Národnostná otázka v strednej Európe v rokoch 1848–1938 (eds. P. Švorc – L. Harbuľová – K. Schwarz), Prešov 2005, 298 s. Výberová personálna bibliografia prof. M. Daniláka je uverejnená na s. 286–289.

⁶³ IVANTYŠINOVÁ, T.: Neznáme listy P. J. Šafárika, In: Slovánske štúdie, 1995 (vyd. 1998), č. 1, s. 57–69; HOLEC, R.: Pramene k slovenskému odboju v Rusku počas prvej svetovej vojny, In: Slovánske štúdie 1996 (vyd. 1999), č. 1, s. 49–71; PETRUŠ, P.: K uznaniu slovenského štátu vichystickým Francúzskom. Dokumenty, In: Slovánske štúdie, 1997 (vyd. 1999), č. 1, s. 48–71.

Reflexie postavenia výskumu všeobecných dejín po roku 1989

V roku 1990 odznali na zjazde Slovenskej historickej spoločnosti dva referáty venované historiografii starších (V. Kopčan) a novších všeobecných dejín (P. Petruš). V nasledujúcich rokoch sa téma výskumu všeobecných dejín prestala objavovať v historiografických článkoch, s výnimkou krátkych zmienok iba v kontexte slovenskej historiografie.

Trvalo viac ako desať rokov, pokým sa o postavení historiografie všeobecných dejín na Slovensku začalo znova hovoriť. Z troch referátov venovaných všeobecným dejinám, ktoré odznali na zjazde Slovenskej historickej spoločnosti v roku 2001 sa o problémoch výskumu všeobecných dejín zmienili iba dva.⁶⁴ Otvorene hovorila o kríze vo výskume všeobecných dejín na Slovensku E. Ivaničková. V narastaní počtu publikovaných prác zo všeobecných dejín videla náznaky postupného prekonávania tohto stavu. Referát T. Ivantyšinovej sa dotkol predtým tabuizovanej témy zániku Ústavu dejín európskych socialistických krajín. Príčiny oslabenia postavenia historiografie všeobecných dejín po roku 1989 treba vidieť nielen v organizačných zmenách v rámci SAV, ale v celkovom nezáujme verejnosti o výskum všeobecných dejín. Apel k odbornej verejnosti o podporu pri vydávaní periodika Slovánske štúdie, tvoril hlavnú náplň tohto článku.

B. Ferenčuhová si zvolila za tému svoj príspevku analýzu „medzinárodných vzťahov“ v slovenskej historiografii.⁶⁵ Fundovaný príspevok je zaujímavým exkurzom do histórie a súčasného stavu skúmania vzťahov medzi štátmi a národmi v slovenskej historiografii. Existujúcim problémom vo výskume všeobecných dejín ako aj použitiu samotného termínu všeobecné dejiny sa dôsledne vyhýba.

Jedným zo spôsobov ako upozorniť verejnosť na situáciu vo výskume dejín východnej a juhovýchodnej Európy bola snaha redakcie Slovánskych štúdií pripraviť prehľad produkcie slovenských historikov k dejinám východnej a juhovýchodnej Európy. V roku 2003 vyšlo historiografické číslo Slovánskych štúdií (1–2) v ktorom bol publikovaný príspevok L. Matejku o slovenských prácach venovaných starším ruským dejinám. L. Harbuľová zhromaždila údaje o spracovaní ruských dejín 20. storočia v slovenskej historiografii. Historické balkanistiky sa vo svojom príspevku venovala M. Tonková. Príspevok M. Daniláka o spracovaní ukrajinskej histórie v prácach slovenských historikov uzatvára tento pohľad na historiografiu východnej a juhovýchodnej Európy v rokoch po druhej svetovej vojne.⁶⁶ Sú tu zhromaždené všetky relevantné údaje o vývoji slovenskej historiografie tohto regiónu až do začiatku 21. storočia.

Pri hodnotení slovenskej historiografie dejín ZSSR sa autorka pridrža faktov, ideologické deformácie hodnotí zhovievavo ako vplyv dobových názorov. Nechť ku

⁶⁴ Referát E. Ivaničkovej (Vzťah všeobecných a národných dejín v slovenskej historiografii po roku 1989) publikovaný nebol. IVANTYŠINOVÁ, T.: O kontinuite a diskontinuite historiografie všeobecných dejín, HČ, 50, 2002, s. 102–106.

⁶⁵ FERENČUHOVÁ, B.: Dejiny medzinárodných vzťahov a slovenská historiografia, HČ, 50, 2002, s. 90–101.

⁶⁶ MATEJKO, L.: Staršie ruské dejiny v novšej slovenskej historiografii, Slovánske štúdie, 1, 2003, č. 1, s. 1–23; HARBULOVÁ, L.: Ruské dejiny 20. storočia v slovenskej historiografii po druhej svetovej vojne, Slovánske štúdie, 1, 2003, č. 1, s. 24–38; TONKOVÁ, M.: Stav a možnosti historickej balkanistiky na Slovensku, Slovánske štúdie, 1, 2003, č. 1, s. 39–54; DANILÁK, M.: Slovenská historiografia a ukrajinské dejiny, Slovánske štúdie, 1, 2003, č. 1, s. 55–65.

kritickému pohľadu na práce, vedecké hodnoty ktorých boli sporné už v čase ich vzniku, je pochopiteľná (a prejavuje sa aj u iných autorov). Je však otázne, či bez „zúčtovania“ s pôsobením totalitných metód vo vede (cenzúry a autocenzúry) bude náš pohľad na minulosť úplný.

Pohľad na historiografiu staršieho obdobia je o niečo kritickejší, nielen voči pôsobeniu ideológie (napr. otázka odborných prekladov z ruštiny v rokoch po druhej svetovej vojne) ale aj vedeckej úrovne. Matejko kriticky vníma najmä skutočnosť, že väčšina prác venovaných staršiemu obdobiu ruských dejín sa zaoberá analýzou vzájomných vzťahov, v čom vidí znak slabšej úrovne spracovania dejín Ruska na Slovensku. S Matejkom možno súhlasiť ak máme na mysli celkové zameranie výskumu, nijako to však neznižuje kvality prác o slovensko-ruských vzťahoch neraz čerpajúcich z unikátnych archívnych materiálov. Zhodnoteniu slovenskej historickej balkanistiky sa venovala M. Tonková. Počiatky záujmu o tento región sú, podľa nej, späté s históriou slovenských enkláv na Dolnej zemi, čo sa prejavilo v menšom záujme bádateľov o históriu iných etník. Výnimku tvoria práce A. Avenaria venované aj Grékom, Macedóncom a iným neslovanským etnikám. Tonková pripomína významný podiel českej historiografie na rýchlom rozvoji slovenskej balkanistiky, ktorá sa už koncom šesťdesiatych rokov 20. storočia stala významnou súčasťou československej historiografie všeobecných dejín. M. Danilák v príspevku o slovenskej historickej ukrajinistike pozitívne hodnotí práce vychádzajúce zo základného výskumu (prevažne o problematike Podkarpatskej Rusi/Zakarpatska). Terminologické spory medzi slovenskými a ukrajinskými, existenciu o ktorých sa zmienil iba na okraji, by si zaslúžili podrobnejšiu analýzu.

Zámerom redakcie časopisu *Slovanské štúdie* malo byť nielen stanoviť „diagnózu“ výskumu dejín východnej Európy, ale načrtnúť aj riešenia. Brilantná úvaha brnenského historika Vladimíra Goňca, publikovaná v historiografickom čísle časopisu,⁶⁷ v ktorej sa zamýšľa nad pohnútkami skúmania ukrajinských dejín v českom prostredí, mala byť vhodnou inšpiráciou na vyvolanie diskusie. Tieto plány sa redakcii nepodarilo naplniť. Prejavila sa už spomínaná roztrieštenosť vedeckých záujmov, ako jeden z typických javov ponovembrového vývinu vo výskume všeobecných dejín na Slovensku. Bude treba vyvinúť oveľa viac úsilia, aby bádatelia pochopili, že bez diskusií, nie je možné dospieť k definovaniu základných cieľov výskumu všeobecných dejín na Slovensku ani efektívnejšie nadviazať na pozitívne tradície z minulosti.

Rozsah tohto príspevku neumožnil zachytiť všetky dôležité výsledky historiografie všeobecných dejín. Do prehľadu publikácií bolo možné zahrnúť iba najvýznamnejšie a typovo najzaujímavejšie práce. Je zrejmé, že mnohé otázky by si zaslúžili aspoň zmienku – či už stredoškolské, vysokoškolské učebnice všeobecných dejín, domáce encyklopédie všeobecných dejín, preklady zahraničných titulov a iné. Tieto témy by si však vyžadovali odbornú diskusiu, pokým by bolo možné dospieť k všeobecne platným hodnoteniam. Cieľom príspevku bolo sústrediť sa na najdôležitejšie faktory, ktoré pozitívne alebo negatívne ovplyvnili výskum všeobecných dejín na Slovensku po roku 1989, upozorniť odbornú verejnosť na niektoré mimoriadne diela a vedecké počiny, ktoré sa napriek zložitým

podmienkam podarilo uskutočniť a poukázať na náznaky novej „akcelerácie“ vývinu tejto disciplíny na Slovensku.

The Historiography of General History in Slovakia after 1989

Tatiana Ivantyšinová

Research on Slovak history became dependent on the dynamics of development. There is a decline in output during the nineties in part as a result of organizational and personnel issues as well as the search for new research topics (the decline of research on Eastern Europe and the rise of research on Western Europe and the U.S.A.). Individual research dominates with collective work being rare. The production has not been adequate in terms of Slovakia's research potential in the field of general history.

⁶⁷ GONĚC, V.: Proč a jak se ve střední Evropě zabývat dějinami Ukrajiny? In: *Slovanské štúdie*, 2003, s. 120–130.

STAV A PROBLÉMY VÝSKUMU REGIONÁLNÝCH DEJÍN NA SLOVENSKU V ROKOCH 1989–2005¹

Martin Pekár

V slovenskej historickej obci sa udomácnil názor, že výskum regionálnych dejín bol dlhé desaťročia okrajovou záležitosťou a že samotné regionálne dejiny boli vnímané len ako ilustrujúci doplnok slovenských dejín. Tento názor, ktorý vychádzal viac z osobných pocitov a skúseností generácií historikov ako zo serióznej analýzy či kvantifikácie, je do značnej miery opodstatnený, avšak nie vždy celkom zodpovedá pravde. Regionálny historický výskum má v slovenskej historiografii tradíciu a už pred rokom 1989 vznikli predovšetkým vďaka aktivitám jednotlivcov či menších kolektívov a aj napriek existencii celkom iných výskumných priorit i ideologických hendikepov mnohé pozoruhodné a dokonca dodnes neprekonané odborné práce.² Na druhej strane treba povedať, že ani po roku 1989 sa celkom logicky a správne nestal výskum regionálnych dejín prvoradým. Je však potešiteľné, že sa o ňom v odborných kruhoch začalo hovoriť ako o dôležitej a nezastupiteľnej zložke historického bádania.³ Pozrime sa teda bližšie na to, čo sa od roku 1989 v profesionálnom výskume regionálnych dejín na Slovensku urobilo a čo ešte na svoju realizáciu čaká.

* * *

Regionálne dejiny predstavujú špecializáciu v rámci priestorového členenia historiografie s rovnakým predmetom výskumu, metódami a úlohami. Z tohto dôvodu je zrejmé, že stav vo výskume regionálnych dejín je v zásadných otázkach do značnej miery

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantového projektu VEGA MŠ SR č. 1/2221/05.

² O výskume regionálnych dejín v 2. polovici 20. storočia prehľadne a zasvätené písal popredný slovenský odborník na túto problematiku Július ALBERTY: *Regionálna história nie je iba historiografia (... so zreteľom na stredné Slovensko)*, In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov. Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004* (zost. M. Pekár, P. Derfiňák), Prešov 2004, s. 93–108.

³ Porovnaj napr. KOVÁČ, D.: *Slovenská historiografia desať rokov po. Zámery a ich realizácia*. HČ, 50, 2002, s. 9. Autor v príspevku konštatoval, že východiskom z niektorých problémov a stereotypov slovenskej historiografie je predovšetkým fundovaný a široký regionálny výskum. Doslova napísal: „*Bez hĺbkových sond do života spoločnosti v regiónoch, mestách a obciach nebude mať slovenská historiografia materiál pre posunutie výskumu smerom od úzkej elity k širokej pospolitosti.*“ Tento či podobný názor si osvojili viaceri bádatelia. O problematike sa stále viac (hoci stále okrajovo) diskutuje na rôznych odborných podujatiach, pretože sa o ne zaujíma z rôznych hľadísk a pohnútok väčšina slovenských historikov. I reprezentatívny orgán slovenskej historickej vedy Historický časopis začal častejšie uverejňovať regionálne zamerané príspevky či príspevky o regionálnych dejinách, z ktorých treba osobitne spomenúť teoretickú stať ŠVORC, Peter: *Slovenská historiografia a regionálne dejiny 19. a 20. storočia. Slovensko ako regionálny prvok v historickom výskume*. HČ, 52, 2004, s. 295–308. Zmenu nepodnietila len sebareflexia slovenskej historiografie, ako to bolo vo vyššie citovanom prípade, ale popri ďalších faktoroch iste aj relatívna materiálna nenáročnosť regionálneho výskumu a spoločenská požiadavka. Vid' ďalej.

analogický stavu slovenskej historiografie ako celku. Od roku 1989 sa uskutočnil celý rad odborných a vedeckých podujatí, cieľom ktorých bolo zmapovanie a prehodnotenie stavu slovenskej historickej vedy, neobchádzali sa ani koncepcné otázky a poukazovalo sa na biele miesta či nedostatky. Osobitná pozornosť bola výskumu regionálnych dejín venovaná len sporadicky, no v zásade možno konštatovať, že v podstate všetky pertraktované problémy (snáď až na vydávanie zbierok dokumentov) sa týkajú aj výskumu regionálnych dejín.

Jedným z hlavných problémov slovenskej historiografie ostávajú otázky teórie a metodologie výskumu. Pohľad do odborných bibliografií ukazuje, že o tejto problematike sa publikuje málo. Vo vzťahu k regionálnym dejinám je tento problém o to zložitejší, že kvalitný regionálny výskum má dnes multidisciplinárny a interdisciplinárny charakter a zároveň vytvára priestor pre použitie moderných, netradičných metód (napr. metódy orálnej histórie). Pri aplikovaní tradičných metód výskumu môže samozrejme vzniknúť odborná práca, nemusí však byť naplno využitý potenciál informačných zdrojov. Teoreticko-metodologické nedostatky negatívne najviac ovplyvňujú odbornú prípravu mladých historikov, ktorí majú síce v rámci štúdia predpísané disciplíny ako úvod do štúdia dejepisu či základy vedeckej práce, pri ich zvládnutí sú však odkázaní na staršiu, príp. cudzojazyčnú literatúru a na osobu pedagoga. Pritom práca na téme z regionálnych dejín je často ich prvou skúsenosťou s vedeckým výskumom. Nedostatočná teoretická príprava má negatívne dôsledky i pre prácu odborníkov z príbuzných vedných odborov a neprofesionálnych historikov.

Niektoré otázky, súvisiace s problémami výskumu regionálnych dejín, nastolil vedecký seminár Výskum miestnych a krajových dejín Slovenska v októbri 1999 v Prešove a predovšetkým konferencia Teoretické a metodologické otázky výskumu regionálnych dejín, ktorá sa konala v septembri 2003 tiež na pôde Prešovskej univerzity v Prešove. Obsahovo i kvalitatívne rôznorodé príspevky z nej boli publikované v zborníku Regionálne dejiny a dejiny regiónov.⁴ Jeho texty napriek niekoľkým ťažiskovým príspevkom nemohli dať odpovede na celý rad otázok, ktoré boli viac či menej naznačené, no ostali nezodpovedané. Zborník aj tak ostáva jediným ucelenejším materiálom o predmetnej problematike.

S metodológiou výskumu je úzko prepojená otázka terminológie. V spojení „regionálne dejiny“ pod pojmom regionálne – región bežne rozumieme územie definované inak ako politologickým pojmom štát, ktorý označuje politickú organizáciu spoločnosti na určitom teritóriu. Pri regióne sa jedná o územie spravidla rozlohou menšie ako štát, ktoré je možné v dôsledku špecifického historického vývoja vyčleniť nielen historicko-geografickými a politickými hranicami, ale najmä existenciou spoločenských vzťahov, štruktúr a javov (napr. kultúrnych, jazykových a pod.), charakteristických v konkrétnej skladbe len pre to-ktoré územie, pričom jeho exaktná definícia je akademickou otázkou. Región v tomto zmysle nie je v žiadnom prípade len územie, na ktorom sa historické udalosti odohrali, ale jeden z dominantných faktorov, ktorý určoval ich podobu. Samotnou podstatou a zmyslom regionálnych dejín vždy bolo skúmať práve také celky a v ich rámci špecifické spoločenské vzťahy, na ktoré sa štát z rôznych hľadísk na základe objektívnych

⁴ Regionálne dejiny a dejiny regiónov. Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2004 (zost. M. Pekár, P. Derfiňák), Prešov 2004, 322 s.

historických skutočností a faktorov člení, a to od tých najväčších až po jednotlivé sídla či komunity.⁵ V súvislosti s procesom rozširovania Európskej únie a s jej inštitucionalizáciou sa však do slovenského jazyka postupne dostáva nové chápanie pojmu región, ktoré tento pojem stotožňuje s pojmom štát či dokonca s ešte väčšími, prípadne štátne hranice presahujúcimi celkami (tzv. euroregiony), pri ktorých je z hľadiska historického výskumu elementárne a primárne historické hľadisko často neaplikovateľné. V nadväznosti na tento trend vývoja bežného jazyka sa v slovenskej historiografii objavili neustálené a v minulosti neopodstatnené, hoci niekedy používané pojmy ako napr. krajové, miestne či lokálne dejiny.⁶ Je zrejmé, že pred slovenskou historickou obcou stojí naliehavý problém vysporiadania sa s odbornou terminológiou ako základným nástrojom vedeckého riešenia problémov, ale zároveň tiež nástrojom ich artikulácie.⁷

Napriek spomenutým metodologickým a terminologickým nedostatkom sa výskum regionálnych dejín na Slovensku realizuje a, ako už bolo naznačené, po roku 1989 nabral na dynamiku. Pád ideologických bariér, vydavateľských monopolov, demokratizácia výskumu, návraty i generačné výmeny v historickej obci priniesli so sebou celý rad pozitív i negatív. Pred rokom 1989 neexistovala rovnako ako dnes žiadna centrálna celoslovenská inštitúcia špecializovaná na výskum regionálnych dejín a regionálnu historiografiu. Z dôvodu ekonomického alebo spoločenského tlaku začiatok 90. rokov 20. storočia neprežili mnohé tradičné inštitúcie regionálneho charakteru (vydavateľstvá, záujmové združenia, periodiká a pod.), ktoré túto sféru pred rokom 1989 dlhodobo zabezpečovali. Výskum a publikovanie v niektorých špecializovaných pracoviskách (napr. v múzeách) prežil často na úkor zníženia kvality.⁸ Na druhej strane umožnili uvoľnené a zmenené pomery vytvoriť väčší priestor pre výskum regionálnych dejín na už existujúcich i novovznikajúcich vysokoškolských pracoviskách či na pôde záujmových združení.

V deväťdesiatych rokoch 20. storočia sa centrom výskumu regionálnych dejín a ich využitia vo výučbe dejepisu stali najmä pod vplyvom osobnosti Júliusa Albertyho

⁵ K teoretickým otázkam bližšie príručka: BARTOŠ, J. – SCHULZ, J. – TRAPL, M.: Regionální dějiny. Pojetí, poslání, metodika, Olomouc 2004.

⁶ O používaní pojmov regionálne/miestne dejiny písal ALBERTY, J.: Význam regionálnej histórie pre pedagogickú prax, In: Zborník príspevkov k regionálnym dejinám východného Slovenska (zost. M. Murcko), Prešov 1999, s. 5–12. Vo svojom príspevku vyslovil názor, že užší pojem miestne dejiny bol síce z jazyka vyťaženejší frekventovanejším pojmom regionálne dejiny, no v opodstatnených prípadoch sa mu netreba vyhýbať. Domnieval sa tiež, že „v kontexte integračných snáh budú vlastne dejiny Slovenska a Slovákov regionálnymi dejinami a potom budeme musieť byť výstižnejšími, presnejšími pri histórii jednotlivých menších územných celkov, či historických subjektov“ (s. 7). Pojmy ako krajové, lokálne a miestne dejiny používajú slovenskí bádatelia intuitívne bez ich presnejšieho vymedzenia.

⁷ Pokusov o konsenzuálne ustálenie základných termínov bolo niekoľko, boli však neúspešné. Jeden z posledných sa uskutočnil z iniciatívy Ministerstva kultúry SR, Slovenskej historickej spoločnosti pri SAV a Historického odboru Matice slovenskej v rokoch 1995–1996. Publikovanie výsledkov sa nerealizovalo. Bližšie: MARSINA, R.: O slovenskej historickej terminológii, In: Slovo o slove. K niektorým problémom slovenskej historickej terminológie, Bratislava 2001, s. 8–9.

⁸ Obzor Gemera-Malohontu, Liptov, Horná Nitra, Nové obzory atď. Prežili napr. Bratislava (ročenka Mestského múzea), Historica Carpatica, Studia Galanthensia, Vlastivedný zborník Považia, Zborník Oravského múzea, Zborník Tekovského múzea atď.

⁹ Smutným príkladom môže byť Historica Carpatica (Zborník Východoslovenského múzea v Košiciach), ktorá s ročnou periodicitou začala vychádzať v roku 1969 a patrila medzi renomované regionálne zborníky. Vychádza dodnes, na rozdiel od minulosti je to zborník so skromnejším prevedením, nedodržiavanou periodicitou, bez redakčnej rady, recenzentov i jazykovej korektúry.

pracoviská na Univerzite Mateja Bela v Banskej Bystrici (dnes Katedra histórie na Fakulte humanitných vied). V ostatných rokoch sa výrazné pracovisko sformovalo na Prešovskej univerzite v Prešove (po organizačných zmenách v roku 2005 Inštitút histórie na Filozofickej fakulte), kde sa viacerí bádatelia systematicky venujú výskumu regionálnych dejín a dejinám slovenskej historiografie. V rôznej miere sa podobný výskum samozrejme realizuje aj na iných vysokoškolských pracoviskách. Univerzitná pôda ponúka bádateľom relatívne dobré pracovné podmienky, inštitucionálne zázemie a často tiež možnosť publikovať príspevky z regionálnych dejín.¹⁰ Aj tak ale z tohto prostredia zatiaľ nedochádza k snahám o vytvorenie nejakého nadregionálneho organizačného centra pre výskum regionálnych dejín. Dôvod je celkom prozaický – tento typ vedeckej práce neponúka podľa súčasných kritérií hodnotenia postavených najmä na zahraničných aktivitách a množstve citácií a ohlasov možnosť efektívnej publikačnej činnosti a kvalifikačného postupu. Historici, pôsobiaci na univerzitných pracoviskách, sa výskumu regionálnych dejín venujú spravidla sekundárne, najmä po uzavretí kvalifikačných postupov, v rámci voľného času alebo ako vedľajšiemu zdroju príjmov, čo neraz negatívne ovplyvňuje obsahovú i odbornú stránku výstupov.

Dalšiu tradičnú inštitucionálnu základňu výskumu tvoria popri pracoviskách, v ktorých pôsobia odborne pripravení pracovníci (univerzity, múzeá, archívy, galérie atď.), regionálne záujmové alebo stavovské združenia a spolky, spájajúce profesionálov i amatérov. Na Slovensku ich pôsobí celý rad, pričom spôsob ich fungovania a náplň činnosti je rôzna. Časť členov regionálnych krúžkov a spolkov je zároveň evidovaná v Slovenskej historickej spoločnosti (SHS), preto správy o jej činnosti a jej informačný bulletin poskytujú zároveň základný prehľad o regionálnych aktivitách.¹¹ Je samozrejme, že aktivity regionálnych združení¹² sú zamerané nielen výskumom ale i jeho prezentáciou na konkrétny región a sú limitované organizačnou a materiálnou základňou. Jedným z najaktívnejších a najúspešnejších regionálnych združení je pridružený kolektívny člen SHS Spišský dejepisný spolok (poprednou osobnosťou v ňom je Ivan Chalupský)¹³, ktorý vo svojej súčasnej podobe funguje od roku 1992 a od roku 1993 pravidelne vydáva ročenku Z minulosti Spiša, obsahujúcu popri odborných príspevkoch i bibliografie či anotácie publikovanej literatúry. Vzhľadom na špecifický geografický, etnický i konfesionálny charakter regiónu Spiša aktivity spolku presahujú jeho rámec a dokonca i hranice Slovenska.

¹⁰ Väčšina univerzitných historických pracovísk už disponuje vlastným periodikom, napr. *Acta Historica Neosoliensia* (Banská Bystrica), *Annales Historici Prešovenses* (predtým Ročenka Katedry dejín FHPV PU), *Studia Historica Nitriensia*, *Studia Historica Tyrnaviensia* (Trnavská univerzita), *Historické rozhľady* (Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave).

¹¹ Slovenská historická spoločnosť je vnútorné štruktúrovaná a v jej rámci funguje napr. sekcia pre dejiny miest. Blížiš: <http://www.dejiny.sk/shs>. Tu sú k dispozícii i správy o činnosti SHS. Samotná sekcia vznikla v roku 1970 a podieľa sa najmä na organizovaní odborných podujatí. k jednotlivým problémom dejín miest či dejinám miest v jednotlivých regiónoch Slovenska. V súčasnosti na jej čele stojí Viliam Čičaj. Blížiš: SEDLIAKOVÁ, A. – ČIČAJ, V.: Výberová bibliografia k dejinám miest na Slovensku za roky 1990–1995, In: *Historické štúdie* 37, Bratislava 1996, s. 141–142.

¹² Krúžok historikov v Topoľčanoch, Krúžok historikov v Skalici, Spolok banskobystrických historikov, Klub historikov v Prešove, Dejepisný spolok v Košiciach, Klub trenčianskych historikov, Spišský dejepisný spolok (<http://www.dejiny.sk/Spolky/Komisie/SDS/sds.htm>), Gemersko-malohontská vlastivedná spoločnosť (<http://www.dejiny.sk/Spolky/Komisie/Gemer/gmvs.htm>) atď.

¹³ Jeho činnosť nadväzuje na činnosť Spišského dejepisného spolku (1883–1946) a Krúžku historikov Spiša pri SHS (1965–1991). Blížiš: <http://www.dejiny.sk/Spolky/Komisie/SDS/sds.htm>.

Najmä vďaka nadšeniu a práci jeho členov má Spiš pravdepodobne najlepšie (nie však v syntetickej monografickej podobe ako napr. Malohont¹⁴) prebádané vlastné dejiny.¹⁵

Osobitné miesto pri výskume regionálnych dejín patrí knižniciam. O ich úlohách a význame pre prácu historika nemožno pochybovať. Z hľadiska poznania a výskumu regionálnych dejín vystupuje do popredia najmä úloha bibliografických a rešeršných oddelení či už ústredných alebo regionálnych knižníc. V tomto smere sa po roku 1989 ocitli všetky knižnice v zložitej situácii, v rámci ktorej sa museli vyrovnávať s celým radom problémov. Popri finančných problémoch a zmenách legislatívnych dokumentov snáď najviac problémov spôsobil pád vydavateľských monopolov a kvantitatívny nárast knižnej produkcie. Knižnice na všetkých úrovniach nielenže nemali prostriedky na nákup literatúry, z objektívnych dôvodov nemali neraz možnosť ani jej úplnej a efektívnej evidencie. V tejto situácii sa napriek platnej legislatíve ocitli i knižnice, ktoré podľa zákona mali dostávať povinné výťažky, pretože vydavatelia ich často vedome z dôvodu zvýšených nákladov nezasielali. Situácia slovenských knižníc sa pozvoľna zlepšuje, rastie úroveň realizovaných činností aj poskytovaných služieb. Je však otázne, či sa podarí odstrániť medzery, ktoré vznikli v minulom období. Dobrou správou je postupujúca elektronizácia databáz a ich jednoduché sprístupňovanie cez internet, ako aj vznik regionálnych či špecializovaných elektronických databáz.¹⁶

* * *

Predmet výskumu regionálnych dejín je závislý od konkretizácie východiskového pojmu región. Z vyššie uvedenej definície je zjavné, že sa nemôže jednať o výskum dejín umelo vytvorenej množiny jedincov, žijúcich na rovnakom území. Základnou podmienkou je, že sa musí jednať o výskum historickej reality, objektívne rozčlenenej na základe existencie spoločenských vzťahov a javov, ktoré vyplývajú zo spolužitia jedincov na konkrétnom teritóriu. Tieto vzťahy sú z hľadiska historiografie ako celku podružné, pretože ľudská spoločnosť sa delí podľa dôležitejších kritérií (politické, národnostné, kultúrne, konfesionálne atď.). O vzťahoch založených na teritoriálnom členení (t. j. o objektívnej existencii konkrétneho regiónu) je možné hovoriť vtedy, ak tieto vzťahy vytvorili či už inštitucionálne alebo vo vedomí ľudí rozmer spolupatričnosti, teda vytvorili istú formu územnej individuálnej alebo kolektívnej identity, prejavujúcej sa v správaní, konaní a záujmoch jednotlivcov. Do regionálnych dejín v zmysle uvedenej definície nepatrí skúmanie vzťahov a udalostí založených na iných ako teritoriálnych faktoroch, resp. vzťahov a udalostí, pri ktorých sú teritoriálne faktory vedľajšie.¹⁷ Pre posudzovanie práce z hľadiska

¹⁴ SOKOLOVSKÝ, L.: *Stručné dejiny Malohontu do roku 1803*, Martin 1997.

¹⁵ Bilanciu pre obdobie po roku 1989 podáva: KOLLÁROVÁ, Z.: *Spišská regionálna historiografia od roku 1989, jej stav a perspektívy*, HČ, 50, 2002, s. 120–126. Porovnaj tiež: ZMÁTLO, P.: *K problematike spracovania kultúrnych dejín v regionálnom rozmere (na príklade historického Spiša)*, In: *Regionálne dejiny a dejiny regiónov...*, s. 67–83.

¹⁶ Centrálnou inštitúciou je Slovenská národná knižnica v Martine, ktorej databázy sú dostupné na http://www.snk.sk/katalogy/snk_main_katalogy.html. Celoslovenskú pôsobnosť má aj univerzitná knižnica v Bratislave s internetovou adresou <http://www.ulib.sk>. Špecializovanú historickú databázu (od roku 1990) je možné nájsť napr. na <http://databazy/dejiny.sk>. Súbornú databázu regionálnej bibliografie ponúka napr. Združenie východoslovenských knižníc na adrese <http://biblis.zvykni.sk>.

¹⁷ Ref. 5.

jej zaradenia alebo nezaradenia do regionálnej historiografie je preto dôležité zohľadniť nielen jej názov či tematické zameranie, ale v neposlednom rade spôsob spracovania.¹⁸

Od začiatku deväťdesiatych rokov 20. storočia narastal význam výskumu regionálnych dejín, hoci len málo historikov sa špecializovalo týmto smerom. Vzniklo množstvo prác rôzneho obsahového zamerania a rôznej kvality. Pod výber tém sa podpísali základné vývojové trendy slovenskej historiografie, v ktorej dominovali také okruhy problémov, ako napr. židovská komunita na Slovensku (najmä v 20. storočí), významné osobnosti, interetnické vzťahy či cirkvi a cirkevné dejiny.¹⁹ Samostatnú kapitolu dodnes predstavujú dejiny jednotlivých miest a obcí, ktoré sa stali predmetom zvýšenej spoločenskej objednávky po tom, čo sa v súvislosti so spoločensko-politickými zmenami výrazne posilnilo postavenie samospráv. Diskusie pri reformách územnej správy spôsobili posilnenie regionálneho povedomia i posilnenie tradičného záujmu ľudí o ich rodiská či domovy. Práve tento typ prác je aj v odbornej historiografii najpočetnejší, a to aj napriek tomu, že veľká časť prác z dejín obcí a miest pochádza od amatérskych autorov.²⁰

Dobre napísané a vydavateľsky pripravené dejiny miest a obcí sú nesporne veľkým odborným a spoločenským prínosom. Odborné práce, ktoré vznikli po roku 1989 a ktoré má dnes odborná i laická verejnosť k dispozícii, sú veľmi rozdielne. Odlišujú sa nielen grafickým prevedením a rozsahom, ale i spôsobom spracovania. Výrazne sa nich prejavilo podceňovanie metodologických otázok i vplyv marxistických východísk. Z hľadiska spôsobu spracovania možno jestvujúce odborné práce rozdeliť do dvoch základných kategórií.²¹ Prvou, početnejšou sú publikácie typu vlastivednej monografie, v ktorých sa popri dominantnej historicky orientovanej časti nachádzajú tiež tematicky odlišné kapitoly, najčastejšie o prírodných pomeroch regiónu či o jeho materiálnej a duchovnej kultúre. Takáto schéma má svoju logiku i opodstatnenie, no vyžaduje participáciu odborníkov z iných vedných odborov a, ak nemajú byť jednotlivé kapitoly samoučelné, seriózny prístup k tvorbe samotného textu, v ktorom by poznatky z prírodovedných a etnografických častí mali tvoriť relevantný prvok pri interpretácii historického vývoja. Druhým, o niečo menej frekventovaným typom publikácie sú práce postavené výlučne na historickom výskume. Tieto práce začínajú spravidla časťou o pravekom osídlení a končia súčasnosťou. Niekedy je ich súčasťou chronologický prehľad udalostí, portréty významných rodákov a pod. Sú bohato štruktúrované, najčastejšie chronologicky (v súlade s všeobecnými periodizačnými

medzníkmi, zriedkavejšie na báze miestnych medzníkov) a v rámci chronologického členenia problémovo.²²

Bez ohľadu na to, o ktorý typ publikácie sa jedná, na jej písaní sa spravidla podieľa autorský kolektív. Práce jednotlivcov sú skôr výnimkou,²³ čo súvisí so spomínanou podružnosťou výskumu regionálnych dejín a s úzkou špecializáciou profesionálnych historikov. Na prácach o dejinách jednotlivých sídel sa popri historikoch z vysokoškolských pracovísk podieľajú bádatelia z SAV a v pomerne veľkej miere i odborní pracovníci z archívov a múzeí, pre ktorých je veľkou výhodou znalosť miestnych reálií.

Hlavným problémom prác o dejinách sídel je ich vedecký prínos, ktorý je ovplyvnený najmä určením publikácie a požiadavkami zadávateľa. Tento typ publikácie je určený širšiemu okruhu čitateľov, preto musí byť napísaný ľahším štýlom. Napriek dodržaniu niektorých formálnych náležitostí, akými sú napr. bohatý poznámkový aparát, práca s prameňmi a pod., majú tieto publikácie v absolútnej väčšine nanajvýš odborný, nie vedecký charakter, čo samozrejme nemožno a priori považovať za negatívum. Neraz sa ale pod kvalitu práce podpisuje fakt, že sa nejedná o produkt dlhodobého cieľavedomého výskumu. Nedostatok času na výskum, má za následok nedodržanie postupnosti krokov vedeckého výskumu, nejednotnosť metodologických východísk, pri kolektívnom autorstve nekompatibilitu jednotlivých častí či medzery v obsahu,²⁴ nevyváženosť pramennej bázy a obsahu či formálnosť recenzného pokračovania. Dôsledkom uvedeného stavu vecí je, že regionálny výskum (v takejto podobe) nemôže plniť pomocné či doplnujúce funkcie vo vzťahu k výskumu slovenských a všeobecných dejín, ako bolo uvedené napr. v citovanej myšlienke D. Kováča (poznámka č. 3).

Odborný charakter majú i práce encyklopedického a slovníkového typu a niektoré neperiodické zborníky. Vedecký výskum regionálnych dejín reprezentujú v slovenskej historiografii nepočetné práce monografického charakteru²⁵ (ako bolo už uvedené, tematicky kopírujú základné trendy slovenskej historiografie) a štúdie, ktoré sú spravidla publikované v periodických alebo príležitostných zborníkoch. Štúdie sú venované najčastejšie konkrétnym parciálnym problémom a majú často podobu mikroanalýzy, sondy alebo

¹⁸ O tejto problematike píše na viacerých miestach P. Švorc. Z hľadiska slovenskej historiografie je provokatívny jeho názor, že aj dejiny Slovenska ako súčasť iného štátneho celku (Uhorska, Rakúsko-Uhorska, Česko-slovenska), ak boli historikom prioritne vnímané ako súčasť týchto celkov, sú vlastne regionálnymi dejinami. Región definuje najmä politickými a geografickými hranicami. Blíže: ŠVORC, P.: Slovenská historiografia a regionálne dejiny..., s. 295–308; ŠVORC, P.: Regionálne dejiny 19. a 20. storočia na Slovensku a slovenská historická spisba, In: Regionálne dejiny a dejiny regiónov..., s. 18–26.

¹⁹ Porovnaj tiež: KOVÁČ, D.: Zamysleme sa nad slovenskou historiografiou deväťdesiatych rokov. In: Česko-slovenská historická ročenka 2003, Brno 2003, s. 225–231.

²⁰ Pozitívmi a negatívami výskumu regionálnych dejín realizovaného či už profesionálmi alebo amatérmi sa zaoberala spomínaná konferencia Výskum miestnych a krajových dejín Slovenska. Pisomný výstup z nej neexistuje, jej závery stručne sumarizuje: ŠVORC, P.: Regionálne dejiny 19. a 20. storočia..., s. 24–25.

²¹ Mimo týchto kategórií stoja propagačné, popularizačné a obrazové (fotodokumentačné) publikácie, pričom najmä tie posledné majú nesporne odbornú a historickú hodnotu.

²² Popri komplexných spracovaniach dejín miest a obcí existujú v menšom počte samozrejme práce (monografické, zborníkové), ktoré sú venované len vybranému problému alebo obdobiu dejín.

²³ Výnimku po všetkých stránkach v pozitívnom zmysle slova predstavujú napr. práce: HALAGA, O. R.: Počiatky Košíc a zrod metropoly. Hospodársko-sociálne, správne a kultúrne dejiny, Košice 1993; TIBENSKÝ, J.: Pochová obec budmerická: každodenný život slovenskej dediny na konci feudálnej éry, Budmerice 1996; TIBENSKÝ, J.: Pochová obec budmerická. Starodávna história: každodenný život slovenskej dediny od najstarších čias do začiatku 18. storočia, Budmerice 1998; MICHNOVIČ, I.: Vranov nad Topľou v 20. storočí (Časť prvá: do roku 1948), Vranov nad Topľou 2002; MICHNOVIČ, I.: Vranov nad Topľou v 20. storočí. (Časť druhá: 1948–2000), Vranov nad Topľou 2005.

²⁴ Typickými nedostatkami sú napr. popisnosť, parafrázovanie alebo dokonca opisovanie odbornej verejnosti všeobecne známych prác pri starších dejinách, obchádzanie sporných či menej prebádaných tém pri najnovších dejinách (slovenský štát, cirkevné dejiny) atď. Žiaľ, neraz sa aj práce profesionálnych bádateľov vyznačujú elementárnymi metodologickými chybami, keď regionálne dejiny sú v nich len akýmsi odrazom všeobecných dejín, alebo naopak súhrnom miestnych historických zaujímavostí a konkrétností.

²⁵ Na tomto mieste sa žiada osobitne uviesť už citované práce J. Tibenského o dejinách Budmeríc, L. Sokolovského o Malohonte a 3 rozsiahle publikácie F. Uličného o osídlení: ULIČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Šariša, Košice 1990; ULIČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Užskej župy, Prešov 1995; ULIČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Zemplínskej župy, Michalovce 2001.

štruktúrnej analýzy. Spôsobom svojho spracovania stoja neraz na hranici regionálnych a všeobecných dejín.

* * *

O potrebe a význame výskumu regionálnych dejín niet pochyb, no otvorených problémov je viac ako dost'. Regionálna historiografia je samozrejmosťou a prirodzenou súčasťou slovenskej historiografie, tá sa však s ňou ešte musí vyrovnávať. Dnes sa už nejedná o stanovenie miesta regionálneho výskumu, ale najmä o zvyšovanie jeho odbornej úrovne a o spôsob využitia získaných poznatkov na úrovni všeobecných i národných dejín. Pre úspešné napredovanie tohto procesu sú dobré východiská, keďže reálne funguje inštitucionálna, personálna aj obsahová prepojenosť. Je však potrebné venovať viac pozornosti teoretickým a metodologickým otázkam a zamyslieť sa nad vytvorením štruktúr (napr. v podobe regionálnych pobočiek SHS²⁶), ktoré by pôsobili ako koordinátor a odborný garant výskumu a prezentácie regionálnych dejín. Hoci odbornosť výskumu a jeho vedecký prínos sú z hľadiska vedy primárne kritérium, regionálna historiografia musí mať a má i iné opodstatnenie a význam.

V súčasnosti vzniká regionálna historiografia prevažne na základe spoločenskej požiadavky, čo je dobré, pretože to vytvára ideálne východisko pre šírenie poznatkov smerom k verejnosti. Základným prínosom regionálnej historiografie zo spoločenského hľadiska je jej význam pri budovaní regionálneho a lokálneho povedomia. Preto fakt, že väčšina prác je publikovaná v podobe odborných a popularizačných textov, možno chápať aj ako pozitívum. Súčasnosť ponúka tiež možnosť rozširovania poznatkov prostredníctvom regionálnych rozhlasových a televíznych vysielaní, ktoré či už pravidelne alebo príležitostne po témach z histórie siahajú. Z tohto uhla pohľadu má mimoriadny význam fungovanie a rozvoj regionálnej historiografie a jej praktické využívanie nielen na profesionálnych pracoviskách, ale tiež v tradičných regionálnych záujmových spolkoch a združeniach, ktoré jednak umožňujú vytvoriť organizačnú bázu výskumu a jeho prezentácie, jednak môžu pôsobiť ako nástroj na usmernenie neraz škodlivých aktivít amatérov.

Posledný rozmer regionálnej historiografie, ktorý sa žiada na záver spomenúť, je rozmer pedagogický. Už bolo spomenuté, že práca na téme z regionálnych dejín je často prvou skúsenosťou vysokoškolského študenta s výskumom. Pre využitie tém z regionálnych dejín však jestvuje priestor i vo výučbe na základných a stredných školách, či už v podobe vyčlenených vyučovacích hodín alebo vo forme exkurzií. Regionálne dejiny znamenajú pre žiaka najmä konkretizáciu a zrealizovanie inak dost' všeobecného a abstraktného dejepisného učiva. Pre prípravu učiteľov je teda veľmi dôležité, aby výskum regionálnych dejín prebiehal a aby jeho výsledky boli publikované, dostupné a zrozumiteľné. Okrem toho je potrebné stále rozvíjať spoluprácu vysokoškolských pracovísk, múzeí, archívov a galérií s metodicko-pedagogickými centrami, ktoré zabezpečujú dovzdelávanie učiteľov. Tento typ aktivít má na Slovensku tradíciu a aj v súčasnosti sa pomerne úspešne realizuje.

The State of Research in Regional History in Slovakia

Martin Pekár

The undervaluing of regional research before 1989 had its positive aspects – a significantly lower degree of political pressure. After 1989, this research was more greatly appreciated and its conceptualization enhanced. This article also examines the institutional headquarters for regional history: the theoretical and methodological center is in Banská Bystrica. The article also addresses the problem of increasing the scholarly qualifications of researchers, the degree of academic rigor and scholarly contributions, the risks of "social orders" and its applicability in teaching history.

²⁶ Valné zhromaždenie SHS na svojom zasadnutí v apríli 2006 prijalo uznesenie o obnovení činnosti regionálnych pobočiek SHS.

VOJENSKÁ HISTORIOGRAFIA NA SLOVENSKU PO ROKU 1989

Vojtech Dangl

Vo svojom príspevku nadviažem na tri publikované materiály, ktoré som predniesol v minulosti na rôznych historických podujatiach a ktoré nastolovali základné, predovšetkým teoretické, ale aj niektoré praktické otázky stavu a perspektív vojenskej histórie a v súvislosti s tým samozrejme aj vojenskej historiografie na Slovensku. Z týchto materiálov vychádzali aj dlhodobé vedecké projekty Odboru vojenskohistorických výskumov Vojenského historického ústavu v Bratislave po roku 1989, ktorý dodnes zostáva hlavným garantom vedeckého bádania v oblasti vojenskej histórie na Slovensku a do značnej miery ovplyvňuje aj smerovanie bádateľskej činnosti v tejto oblasti aj mimo tohto pracoviska. Považujem za účelné pozastaviť sa pri niektorých z týchto starších úvah už aj preto, že do značnej miery odzrkadľujú realnosť našich predsavzatí z čias prvých serióznych vedeckých pokusov o zhodnotenie našej práce v oblasti vojenskej histórie a vypuklo modelujú problémy, ktoré zostali neriešené, alebo boli a sú riešené v nedostatočnej miere. Zároveň tvoria určitú bázu pre porovnanie medzi tým, čo sa v teoretickej rovine vyslovilo a medzi tým, čo sa dodnes v praktickej rovine podarilo uskutočniť.

Základné postuláty pri vytyčovaní hlavných smerov rozvoja vojenskej historickej vedy na Slovensku pred šestnástimi rokmi do značnej miery kopírovali snaženia, ktoré sa presadzovali vo všeobecnosti v celej slovenskej historiografii. T. j. dôsledne prehodnotiť ovedejšie výsledky bádania, v procese vedeckého poznania sa zamerať na odstraňovanie falošných výkladov, a to aj tých, ktoré náhle vyplynuli zo samotnej podstaty fenoménu slobody bádania, zbavovať sa nielen zámerných, ale aj z nedokonalosti samotnej vednej disciplíny vyplývajúcich skreslení, zjednodušení a deformácií. Inými slovami, na pozadí sieťnice historiografie opäť premietnuť výsledky našej vedy a s maximálnou kritickosťou nadviazať na všetko to, čo znesie prísne vedecké kritériá. Zároveň sústrediť pozornosť na fakty, udalosti, témy a celé dejinné úseky v minulosti obchádzané, najst' pre ne adekvátne miesto v toku dejinného vyzrievania spoločnosti. Zhruba z týchto ideových postulátov sa vychádzalo pri prvých pokusoch o formovanie základných smerovaní výskumu, ale zároveň aj pri potrebe spresňovať celý rad teoretických, metodologických a koncepčných otázok súvisiacich s vojenskohistorickým výskumom, ktorý mal vyústiť do prvého veľkého projektu vydania viacväzkových vojenských dejín Slovenska.¹

¹ Genéza prípravy tohto projektu, do ktorého boli zapojení na obdobie stredoveku a raného novoveku aj niektorí odborníci z civilných historických pracovísk, v mnohých smeroch bola mimoriadne poučná. Nielenže sa v širokej diskusii vyjasnili mnohé teoretické a metodologické otázky súvisiace s vojenskými dejinami Slovenska, ale získali sa cenné poznatky, z ktorých bolo možné vychádzať aj pri tvorbe hlavných vedeckých zámerov pre dlhé obdobie.

Teda nič zvlášť objavné, ale o to náročnejšie. Túto axiómu koniec koncov už pred rokmi oveľa obsažnejšie a pregnantnejšie vyjadril španielsky mysliteľ a filozof dejín José Ortega y Gasset keď napísal: „Popri veciach objavuje bádajúci duch tiež myšlienky ostatných, celú minulosť ľudského premietania, bezpočetné cesty predchádzajúcich výskumov, stopy ciest vytýčených večnými húštinami problémov, ktoré si uchovávajú svoju panenskú neporušenosť, aj keď sú vždy znova a znova dobýjané.“² V tejto súvislosti si však treba jednoznačne uvedomiť už vyššie naznačený fakt, že v novo vzniknutých slovenských podmienkach sa systematickejší vedecký výskum v oblasti vojenskej histórie sústreďoval a dodnes sústreďuje, iba vo Vojenskom historickom ústave v Bratislave. Na civilných odborných pracoviskách, vysokých školách, múzeách a v archívoch pracuje iba niekoľko jedincov, ktorí popri svojich povinnostiach skôr iba výnimočne sa venujú problematike súvisiacej s vojenskými dejinami. Na vysokých školách sa témy z vojenských dejín zadávajú zriedkavo, takže ani perspektívy vo výchove budúcich odborníkov nie sú zrovna ružové. Pritom nie je možné podceňovať nezanedbateľný fakt, že vojenská história ako vedecká disciplína si vyžaduje aj špecifické odborné štúdium a široké spektrum teoretických znalostí z dejín vojenstva a vojenského umenia. Že vojenská historická veda študuje nielen príčiny a procesy vzniku a vedenia vojen, ale aj otázky výstavby ozbrojených síl, vývoja zbraní, spôsobu rozpútavania, vedenia a dôsledkov vojen v daných historických podmienkach pri skúmaní politických, ekonomických, sociálnych, ideologických, kultúrnospoločenských a vojenských stránok daného javu.³ Táto skutočnosť sa veľmi často, možno aj zámerne, podceňuje a bagatelizuje. V posledných rokoch sa síce formuje určitá skupina mladých historikov, ktorí sa venujú mimo iných tém aj vojenskohistorickým otázkam, ich tematický záber je však zúžený predovšetkým na obdobie existencie vojnového slovenského štátu a v niektorých záveroch a porovnaníach badať absenciu systematickejšieho štúdia teoretických otázok dejín vojenstva a vojenského umenia.

K tomuto nie príliš povzbudzujúcemu obrazu naznačených podmienok a predpokladov vojenskohistorickej tvorby je nutné prirátat, že v poznávacom procese samotných vojenských dejín Slovenska existujú mimoriadne veľké medzery, vyplývajúce z neradostnej skutočnosti, že tento vedný odbor sa na inštitucionálnej báze začal formovať až v druhej polovici šesťdesiatych rokov minulého storočia a dlho si hľadal svoje miesto v lone historických vedných disciplín. V prvých obdobiach svojej existencie jeho výskum a bádateľské možnosti boli značne zúžené. Oproti vojenskej historiografii susedných štátov slovenské vojenské dejepisectvo štartovalo z veľmi nevýhodnej štartovacej čiary, v obmedzených podmienkach, so značným časovým handicapom, ktorý iba veľmi ťažko je možné dohŕňať. Najmä, ak si uvedomíme už spomínaný nedostatok naslovovzatých odborníkov a do určitej miery aj nedostatok publikačných možností vo sfére vlastného rezortu. Teda východzia fáza nie zrovna radostná, aj keď nesporne motivujúca. Dovolím si odbočiť a pripomenúť si výrok nebohého kolegu Karela Pichlíka, ktorý pri jednej príležitosti v čase rozdelenia Československej republiky mi povedal, že závidí slovenským historikom, lebo po vytvorení samostatného štátu tu nastane obrovský boom záujmu o vlastnú históriu a historiografia bude štátnymi orgánmi silne dotovaná. Karel Pichlík bol dobrým historikom, žiaľ nebol dobrým prorokom.

² Citované podľa DANGL, V.: K problematike stavu a perspektív vojenskej historiografie na Slovensku (malá bilancia po 12 rokoch), In: Vojenská história (VH), 8, 2004, č. 4, s. 88.

³ DANGL, V.: K otázke stavu a perspektív vojenskej histórie na Slovensku, In: VH, 1, 1997, č. 1, s. 86–87.

Vráťme sa ale k pôvodne vytýčeným ideovým postulátom a premisám spred pätnástich či šesťnástich rokov. Ak by sme mali urobiť stručný záver, a iný pre nedostatok času nie je možný, môžeme zjednodušene a s nádychom politického slangu našich štátnych predstaviteľov konštatovať, že mnohé sa, napriek vyššie uvedeným problémom, podarilo dosiahnuť. Domnievam sa totiž, že témy v minulosti zámerne obchádzané, prípadne až príliš jednostranne interpretované, už nie sú tabu a ich výskumu a pravdivej interpretácii nič nebráni. Aj vojenská historiografia im venuje náležitú pozornosť, viaceré úseky dejinných etáp prehodnotila, s mnohými problémami a deformáciami sa vyrovnala alebo sa s nimi snaží vyrovnat' a koncepcie ich podchytiť. Ako príklad uvediem iba niekoľko okruhov problémov. Napr. hodnotenie spanilých jász husitov a pobyt husitských posádok na Slovensku, pôsobenie bratříkov na našom území, ozbrojené hnutie sedliakov začiatkom 16. storočia a Dôžovo povstanie, úloha a postavenie uhorských panovníkov v slovenských dejinách, miesto slovenskej society vo vojenských dejinách Uhorska, význam Slovenska pri hodnotení vojen v časoch tureckej expanzie, dôsledky protihabsburských stavovských povstaní pre dejinný vývoj nášho národa, úloha Habsburgovcov vo vojenských dejinách, vojenské osobnosti našej minulosti, postavenie slovenského živlu v armáde Habsburgovcov, revolučné roky 1848–1849, hodnotenie armády slovenského štátu, plány, realita a výsledky Karpatsko-duklanskej operácie, problematika tzv. studenej vojny, široká škála otázok súvisiacich s budovaním armády po roku 1948 so zreteľom na územie Slovenska atď. Tu všade došlo k posunu v prospech cieľavedomého odstraňovania skreslení, deformácií a prílišných zjednodušení, prípadne zámerného, účelového zamlčovania.⁴ Samozrejme výskum a cizelovanie problémov bude ešte dlho pokračovať.

Podarilo sa v relatívne krátkom čase zbaviť aj ideového vplyvu, ktorý sa v slovenskej publicistike, ale aj v odbornej historickej spisbe ujal už od päťdesiatych rokov, a ktorý sa k výkladu slovenskej society v minulosti približoval predovšetkým a jednoznačne cez prizmu jej „tisícročného pracovného údelu“. Predstavoval našich predkov najmä v rovine pracovného procesu, ako výrobcov hodnôt, alebo ako viac či menej pasívny objekt politických

⁴ Výberovú bibliografiu, ktorá zatiaľ najpodrobnejšie eviduje výsledky vojenskej historiografie na Slovensku od roku 1993, spracovala Božena Šedová, v niektorých častiach za spolupráce s Máriou Stanovou. Bola publikovaná na pokračovanie na stránkach Vojenskej histórie (VH). Podrobnejšie pozri: VH, 1, 1997, č. 2, s. 119–130; 2, 1998, č. 1, s. 112–124; 2, 1998, č. 2, s. 134–148; 2, 1998, č. 4, s. 138–154; 3, 1999, č. 1, s. 131–149; 4, 2000, č. 1, s. 125–140; 5, 2001, č. 3, s. 165–180; 6, 2002, č. 3–4, s. 226–239; 7, 2003, č. 4, s. 158–173; 8, 2004, č. 4, s. 139–153; Vo VH bolo publikovaných aj niekoľko bibliografií vojenskohistorickej tvorby tematického zamerania: STANOVÁ, M. – ŠEĎOVÁ, B.: Slovensko v revolučných rokoch 1848–1849 (Výberová bibliografia), In: VH, 2, 1998, č. 3, s. 139–151. (Bibliografia prináša slovenskú produkciu od roku 1945 do roku 1997); STANOVÁ, M. – ŠEĎOVÁ, B.: Generál Dr. Milan Rastislav Štefánik, In: VH, 3, 1999, č. 2, s. 145–161 (výberová bibliografia k 80. výročiu úmrtia generála dr. Milana Rastislava Štefánika); ŠEĎOVÁ, B. – STANOVÁ, M.: Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny, In: VH, 4, 2000, č. 3–4, s. 149–168 a roč. 5, 2001, č. 1, s. 147–163. (Ide o výberovú bibliografiu zhrňujúcu práce za roky 1990–2000); SEDLIAKOVÁ, A.: Bibliografia vojensko-politickej a vojenskej problematiky v Historickom časopise 1953–2001, In: VH, 7, 2003, č. 1, s. 152–182. (Sleduje vytýčenú problematiku publikovanú v HČ od založenia časopisu); ŠEĎOVÁ, B.: Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny, In: VH, 9, 2005, č. 3, s. 133–159. (Ide o bibliografiu publikovaných prác v rokoch 2000–2004). Slovenskú vojenskohistorickú produkciu je možné ďalej sledovať aj v knižných bibliografiách: Historiografia na Slovensku 1990–1994. Výberová bibliografia (zost. A. Sedliaková), Bratislava 1995; Slovenská historiografia 1995–1999. Výberová bibliografia (zost. A. Sedliaková), Bratislava 2000. Ďalej v bibliografickej rubrike HČ od roku 1988 (spravidla v 4. čísle) a v bibliografických prehľadoch vydávaných Maticou Slovenskou. Určitý prehľad podáva aj zoznam odbornej literatúry vo Vojenských dejinách Slovenska zv. I.–V. Bibliografické databázy posledného obdobia sú vystavené aj na internete, na webových stránkach www.dejiny.sk a www.history.sav.sk.

diani. Spravidla vedome ponechával bokom celú širokú paletu historických udalostí a premien, ktoré boli bezprostredne alebo sprostredkovane spojené s vojenstvom a armádou, ako národu čosi cudzie, s jeho dejinami iba náhodne a sporadicky identické. Tieto prístupy boli prekonané a dovoľm si tvrdiť, že nemalý podiel na tom mali práve vojenski historici, predovšetkým spracovaním a vydaním prvých štyroch zväzkov vojenských dejín Slovenska, ale aj ďalších titulov, kde sa problematika dejín vojenstva a vojenských dejín Slovenska sleduje už v širokých dimenziách a v rámcoch obmedzených iba šírkou a hĺbkou našich doterajších poznatkov.⁵

To užko súvisí s metodologickým problémom, ktorý nejaký čas, obrazne povedané, viazal ruky autorov prác s vojenskohistorickou problematikou. Kým ešte na X. zjazde Slovenskej historickej spoločnosti roku 1991 v príspevku o perspektívach slovenskej vojenskej historiografie som na prvom mieste uviedol potrebu spresnenia a vymedzenia predmetu, obsahu a objektu skúmania vojenských dejín Slovenska, najmä vojenských dejín Slovenska do roku 1918,⁶ dnes už tento problém je irelevantný, vyriešený a prestáva byť problémom. Je dokonca „odskúšaný“ v praktickej rovine vo viacerých monografiách a najmä v syntetizujúcich prácach, ktoré sa stali pevnou súčasťou aj pramennej bázy prehľadných prác o dejinách Slovenska a Slovákov.

Medzi dôležité otázky čakajúce na riešenie patrila otázka vyjasnenia vzťahu vojenskej historickej vedy k iným, príbuzným vedným odborom, vymedzenia ich spoločných hraníc, resp. hĺbky a šírky ich vzájomného prelínania. Vychádzajúc zo zahraničných

⁵ Upozorním iba na niektoré publikácie vydané Vojenským historickým ústavom, a to najmä z toho dôvodu, že časť týchto titulov, najmä zborníkov, ale aj monografií, sa nedostalo do bežnej distribučnej siete. Okrem štyroch zväzkov Vojenských dejín Slovenska obsahovo siahajúcich do roku 1939 (autorský kolektív Klein, B., Marsina, R., Ruttkay, A., Dangl, V., Kopčan, V., Segeš, V., Hronský, M., Krivá, A., Čaplovič, M.) treba v tejto súvislosti spomenúť súbor zborníkov ako: Armáda v dejinách Slovenska I., II., Bratislava 1993; Vojenské aspekty Slovenského národného povstania (zost. J. Korček), Bratislava 1994; Z vojenskej histórie Slovenska 1918–1948 (zost. J. Korček), Bratislava 1994; Záverečná fáza 2. svetovej vojny a oslobodenie Slovenska (zost. V. Štefanský), Bratislava 1996; Vojensko-politické aspekty Karpatsko-duklianskej operácie (zost. B. Klein), Bratislava 1996; Armáda a spoločnosť na Slovensku v kontexte európskeho vývoja 1948–1968 (zost. M. Púčik – M. Stanová), Bratislava 1997; Generál dr. Milan Rastislav Štefánik – vojak a diplomat (zost. M. Hronský – M. Čaplovič), Bratislava 1999; Slovensko a druhá svetová vojna (zost. F. Cséfalvay – M. Púčik), Bratislava 2000; Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918 (zost. V. Dangl – J. Varga), Bratislava 2002; Slovensko vo vojnách a v konfliktach v 20. storočí (zost. M. Štefanský – I. Purdek), Bratislava 2003; Karpatsko-duklianska operácia – plány, realita, výsledky 1944–2004 (zost. M. Čaplovič – M. Stanová), Bratislava 2005 a ďalšie. Z monografií by som uviedol predovšetkým tituly: ŠTEFANSKÝ, V.: Generál Ferdinand Čatloš: biografický náčrt, Bratislava 1998; HRONSKÝ, M.: Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920, Bratislava 1998 (vyšlo tiež v anglickej verzii); KORČEK, J.: Slovenská republika 1943–1945, Bratislava 1999; PÚČIK, M.: Rok 1968 a armáda na Slovensku – súvislosti a dôsledky, Bratislava 1999; ŠTEFANSKÝ, V.: Slovenskí vojaci v Taliansku 1943–1945, Bratislava 2000; ŠUMICHRAS, P. – KLABNÍK, V.: Slovenské letectvo 1939–1944, Bratislava 2000; ČAPLOVIČ, M.: Branné organizácie v Československu 1918–1939 so zreteľom na Slovensko, Bratislava 2001; BAKA, I.: Židovský tábor v Novákoch 1941–1944, Bratislava 2001; SEGEŠ, V.: Od rytierstva po žoldnierstvo. Stredoveké vojenstvo v Uhorsku so zreteľom na Slovensko, Bratislava 2004; BYSTRICKÝ, J. – ČAPLOVIČ, M. – PURDEK, I. – ŠTAIGL, J.: Ozbrojené sily Slovenskej republiky. História a súčasnosť 1918–2005, Bratislava 2005; DANGL, V.: Bitky a bojiská v našich dejinách (Od Samovej rieše po vznik stálej armády), Bratislava 2005; Vojenské osobnosti československého odboje 1939–1945 (kolektív autorov VHÚ Praha a VHÚ Bratislava), Praha 2005 a ďalšie. Mimoriadne prínosné sú v tomto smere štúdie a materiály uverejňované od roku 1997 v odbornom časopise Vojenská história. Bližšie pozri bibliografické zoznamy z pozn. č. 4, kde sú uvedené aj ďalšie tituly vydávané komerčnými vydavateľstvami.

⁶ Porovnaj DANGL, V.: Niekoľko poznámok k perspektívam slovenskej vojenskej historiografie, HČ. 39. 1991, č. 4–5, s. 484–487.

skúseností a slovenských špecifik sa aj tu podarilo dosiahnuť vyhovujúci štandard. Mohol by som uviesť ďalšie momenty dosvedčujúce novonastúpený trend, aby som sa však dostal aj k súčasným problémom a nedostatkom súvisiacim s vojenskou historiografiou, spomeniem už iba jeden. Významný posun v slovenskom vojenskohistorickom bádani vidím v tom, že sa realizovali základné sondy do významných dejinných úsekov a na základe toho boli vypracované dlhodobé smery vojenskohistorických výskumov. Sú zamerané do piatich oblastí, ktoré v hrubých črtách pokrývajú široké spektrum výskumných aktivít.⁷ Samozrejme v niektorých oblastiach, napr. zbrojná výroba a zbrojný priemysel na Slovensku, slovenská spoločnosť a armáda v kontinuite historického vývoja, organizačný vývoj vojenskej správy a pod. je výskum iba v počiatočnom štádiu. Dôležité však je, že tu napriek rôznym organizačným a iným zásahom existuje mnohoročná kontinuita, ktorá, dúfam, umožní v budúcnosti spracovať zásadné, dlhodobým výskumom overené diela.

V tejto súvislosti by mohli vzniknúť určité otázky v tom duchu, či v dnešnej dobe slobody bádania, rýchlo sa meniacich spoločenských objednávok a rôznych grantov a iných projektov, ktoré do značnej miery zaistujú finančné zázemie výskumov, je zmysluplné vytyčovať si dlhodobé výskumné zámery. Tu treba vychádzať predovšetkým z danej skutočnosti, že Vojenský historický ústav, ktorý sa zatiaľ jediný na Slovensku venuje systematickému výskumu vojenských dejín, je pracoviskom rezortným, a ako také si muselo a aj v budúcnosti bude musieť stanoviť svoje bádateľské priority. Doterajšie skúsenosti ukazujú, že práve touto formou sa dá do výskumu vnášať určitú systematickosť, vzájomnú väzbu smerujúcu k dlhohodejšej kontinuite vo výskume. Pri alarmujúco malom počte odborníkov na Slovensku je to síce riskantné, ale zároveň aj veľmi žiaduce. A koniec-koncov toto vytyčenie si dlhodobého smerovania výskumu umožňuje aj lepšie predvídateľnú spoluprácu s ďalšími historickými pracoviskami doma i v zahraničí.

Popri vyššie uvedených kladoch v súvislosti s naznačeným okruhom problémov slovenskej vojenskej historiografie, sa teraz dotknem aj niektorých negatívnych črt, objavujúcich sa podľa môjho náhľadu v posledných rokoch v súčasnej historickej spisbe. Začínam nadobúdať dojem, a ako som si to preveril aj u svojich kolegov, nie som v tomto smere výnimkou, že časť, najmä mladšej generácie historikov, v snahe po originalite, prípadne aj z iných dôvodov, ktoré mi zostávajú utajené, do značnej miery prehliada, ba ignoruje výsledky staršej slovenskej historiografie po roku 1948, zrejme sa domnievajú, že je prekonaná do tej miery, že ani v detailoch, faktografií a pod. nemôže poslúžiť výskumu. Dochádza potom k paradoxným javom, že sa títo autori radšej odvolávajú na ešte staršie, dostatočne neoverené materiály a diela, ktoré ale už boli v minulosti prekonané a ich faktografická báza je spochybiteľná, v mnohých prípadoch opravená práve neskoršie nastupujúcou generáciou historikov. Ako nový objav sa vyzdvihujú skutočnosti a fakty, o ktorých sa písalo už v šesťdesiatych až osemdesiatych rokoch minulého storočia, čo okrem nastolenia otázky vedeckej etiky autora, vo všeobecnosti zužuje aj bibliografickú základňu slovenskej historickej spisby. Samozrejme nie som pre citovanie diel, ktoré boli vývojom jednoznačne prekonané alebo v danej dobe plnili predovšetkým úlohu ideového kuriéra. V uvedenom období však vyšli aj práce zásadného významu pre rozvoj slovenského dejepisectva, práce budované na serióznej faktografickej základni, ktoré majú čo povedať aj dnes, alebo prinajmenšom môžu poslúžiť ako podklad pre ďalší výskum.

⁷ Bližšie DANGL, V.: K otázke stavu a perspektív vojenskej histórie na Slovensku, In: Slovenské dejiny v dejinách Európy. Vedecké kolokvium Bratislava 26.–27. novembra 1996, Bratislava, s. 77–78.

Tváriť sa, že neexistujú, alebo v horšom prípade narábať s nimi ale ich necitovať, sa prieči všetkým zásadám vedeckej etiky. Možno, že naznačené tendencie u niektorých jednotlivcov vychádzajú zo snahy zbaviť sa starých ideologických floskúl a nánosov a spolu s vodou sa tak z vane vylieva aj dieťa. Nerád by som upadal do mentorstva, ale možno, že to do určitej miery súvisí aj s nechutou čítať, a to nemám na mysli iba historickú spisbu, a v znamení novodobého hesla „čo nie je na internete neexistuje“, si veci zľahčovať. Ospravedlňujem sa za nadnesený štýl, samozrejme som to doslova takto nemyslel. Rád by som sa ale dopátral príčin tohto javu.

Nie je žiaľ ojedinelý ani jav, že autor cituje archívny prameň, pričom ho v rukách nemal, ale ho prevzal z necitovanej publikácie. Vo viacerých prípadoch, napr. pri posudkovej činnosti štúdií pre časopis *Vojenská história* sme na tento problém narazili. A keď sa už venujem týmto otázkam, musím žiaľ konštatovať, že etika práce historika, a tu nehovorím špecificky o vojenskej historiografii, v posledných rokoch dostáva stále väčšie trhliny. A to či už ide o spomínané citácie, odkazy na literatúru, čierno-biele videnie, prvky avanturizmu, voluntarizmus pri narábaní s faktami a pri ich interpretácii, neprípustné expresívne výrazy, novinársky slang, niekedy dokonca polobulvárny štýl, až po plagiátorstvo. Myslím si, že my dnes s týmto fenoménom asi veľa nenarobíme. Bude predovšetkým úlohou vysokých škôl, aby túto anomáliu napravili, uviedli na správnu mieru a viedli poslucháčov k rešpektovaniu a využitiu všetkého, čo je stále prínosom pre, na originálne diela aj tak nie príliš bohatú, slovenskú historiografiu. Zároveň bude potrebné zbaviť sa na Slovensku nielen v historiografii rozšírenej falošne ponímanej kolegiality a tieto prejavy nekompromisne pranierovať.

Aj keď sa v posledných rokoch utlmili konfrontačné strety na niektoré obdobia našich dejín, pohľady vnášajúce ideologizujúce prvky do našej minulosti, a to najmä vo vojenskej historiografii, tu stále pretrvávajú. V tejto oblasti by som rozoznával dve roviny. Jednak skupinu profesionálnych historikov ovplyvnených dobovými náhľadmi a postojmi prvej vlny staršej povojnovej disidentskej generácie a práce plejády historizujúcich publicistov, tzv. „výrobcov slov“, ako ich nazval Milan Rúfus, uzurpujúcich si slovo histórie, pretavujúc ho do romantizujúcich spatných pohľadov v trende doby, do konjunkturálnych slohových cvičení, do nostalgiu alebo žľovitosťou napáchnutých polopráv s vopred určeným cieľom. Uznávam, podmienkou slobody jednotlivca je tolerancia spoločnosti, vzájomná tolerancia. V tomto duchu možno do určitej miery akceptovať aj konštrukcie vyhovujúce určitým vyhraneným skupinám. Nie je však v poriadku a nemožno akceptovať, ak tieto tendencie a úkazy si robia nárok na vyústenie v riečišti vedeckých historických konklúzií. A žiaľ, sme svedkami toho, že jednotlivci i menšie skupiny, často mladšej generácie historikov na Slovensku, výrazným spôsobom s vopred jasne stanoveným cieľom, odmietajú oprávnenú kritiku, si presadzujú svoju ničím neotrasiteľnú pravdu. Stretávame sa s tým najmä pri hodnotení najstarších dejín, ale predovšetkým vojenských a vojenskopolitických otázok súvisiacich s predmichovskou republikou, slovenským štátom, slovenskou armádou pôsobiaceou na ruskom fronte, Slovenským národným povstaním a pod., ale aj pri citlivých otázkach slovensko-maďarských a slovensko-českých vzťahov v minulosti atď. Chýba tu diskusné fórum, na ktorom by sa vyjasnili postoje k najpálčivejším otázkam novších a najnovších dejín. Zdá sa, že sa tu vytvorili dve skupiny odborníkov, ktorí sa uzatvárajú za hradby svojich „práv“, odkiaľ vysielajú viac či menej výbušné strely, ale na spoločnej platforme, výnimkou jednotlivcov, odmietajú na škodu veci konštruktívne diskutovať.

Vojenský historický ústav v Bratislave od roku 1997 vydáva vedecký časopis *Vojenská história*, v ktorej sú publikované vedecké štúdie, state, dokumenty, recenzie a pod. a ktorá navonok reprezentuje výsledky vojenskohistorických výskumov na Slovensku. Globálne časopis odráža stupeň úrovne bádania v tejto oblasti. Dovolil som si spracovať určitý číselný prehľad o publikovaných materiáloch v tomto časopise, pričom ma okrem počtu štúdií a zásadnejších materiálových statí zaujímalo predovšetkým číselné rozloženie podľa historických období, frekvencia mien autorov zaoberajúcich sa vojenskými dejinami a ich tematické zameranie. Iba veľmi stručne. Z 219-tich štúdií a základnejších materiálov takmer 40 % je venovaných obdobiu druhej svetovej vojny a slovenského štátu. Necelých 20 % povojnovému obdobiu, niečo viac ako 16 % obdobiu medzi dvoma vojnami a iba 0,8 % stredoveku. Ostatné štúdie sa dotýkajú vojenskej problematiky rokov od 1526 do 1918. Ak tieto materiály prepočítame podľa iného kľúča, tak napr. 20. storočiu je venovaných viac než 80 % všetkých zásadnejších článkov a materiálov publikovaných v tomto časopise. Pri porovnaní týchto čísel výberovou bibliografiou knižných publikácií, monografií a tematicky zameraných zborníkov údaje sa príliš nemenia. Tu 64 % publikovaných prác je venovaných druhej svetovej vojne, viac než 12 % rokom 1918–1939, necelých 7 % povojnovému obdobiu a za posledných trinásť rokov vyšli iba 3 knižné publikácie s vojenskohistorickou problematikou k obdobiu slovenského stredoveku.

Necítim sa povelaný kvalifikovane hodnotiť toto rozloženie vedeckého záujmu zo strany vojenských historikov. Môžem sa len domnievať, že okrem iného svoju úlohu tu zohráva spoločenský záujem, ktorému sa vydavateľstvá podriaďujú, smerovanie vedeckých projektov predovšetkým do novších a najnovších dejín, skutočnosť, že staršie dejiny potrebujú náročnejšiu jazykovú prípravu (latinčina, maďarčina, stredoveká nemčina atď.) a tým spojená príprava mladých historikov už na vysokých školách a prednostný záujem autorov o tzv. „aktuálne“ témy, o ktoré by mohla mať záujem aj súčasná politická prax. Co do kvality treba vysoko hodnotiť množstvo pôvodných štúdií, ktoré vyšli v menovanom časopise, ale aj v iných historických orgánoch, celý rad tematicky zameraných zborníkov z vedeckých konferencií (aj keď v nich nájdeme príspevky rôznorodej kvality) a najmä najvýraznejší výstup Vojenského historického ústavu, už spomenutú *Vojenské dejiny Slovenska*, z ktorých doteraz vyšli štyri zväzky a ďalšie dva sú v štádiu dokončenia.⁸

V súvislosti s touto vydavateľskou aktivitou by mohla oprávnené vzniknúť námietka, že k realizácii takého významného projektu syntetizujúceho charakteru sa pristúpilo v čase, keď výsledky bádateľského úsilia v oblasti slovenskej vojenskej histórie boli ešte veľmi skromné. Porušenie klasického prístupu: výskum – vedecké štúdie – monografie a analýzy a až potom zhrňujúce práce – syntézy, však malo svoju logickú opodstatnenosť. Bolo vynútené spoločenskou požiadavkou, predovšetkým potrebami armády a vznikom samostatnej Slovenskej republiky, ale malo dôležitý význam aj pre samotný rozvoj vojenskej historickej vedy. Pomohlo totiž v relatívne krátkom čase zmapovať stav a úroveň danej vednej disciplíny, doriešiť mnohé metodické a metodologické otázky, zhodnotiť stupeň poznania a stanoviť priority pre ďalší výskum. To nie je málo.

Za výrazný prínos treba považovať aj samotné vydávanie časopisu *Vojenská história*, ktoré v tomto roku slávi deviate výročie svojho vydavateľského jubilea a ktoré poskytuje publikačnú možnosť pre všetkých profesionálnych historikov z oblasti vojenských

⁸ Pozri poznámku č. 4 a 5.

dejín, domácich i zahraničných.⁹ Treba ale popravde povedať, že z rozboru tohto časopisu vyplýva aj už spomínaný neradosný fakt príliš úzkej základne odborníkov na vojenskú historickú problematiku. Nie je totiž výnimkou, že k určitým obdobiam, a to aj takým časovo rozsiahlym akými bol stredovek, obdobie dualizmu, obdobie tureckej expanzie a stavovských povstaní v Uhorsku, ale aj iných, tu nachádzame iba jedného alebo dvoch autorov. Opakujú sa tie isté mená. Navyše ide o vekovo starších autorov. Akoby prúd mladých odborníkov na tieto obdobia vysychal.

S čím nemôžeme byť spokojní je malý počet pôvodných knižných monografií.¹⁰ Aj keď zoberieme do úvahy, že spracovanie odbornej monografie si vyžaduje dlhodobý výskum, odbornú zdatnosť a trpezlivosť, nízky počet autorov, ktorí sa v posledných šiestnástich rokoch podujali na túto náročnú prácu, je alarmujúci. Možno že tu svoju úlohu zohráva aj spoločenská objednávka zo strany ústredných orgánov, ktoré javia skôr záujem o tzv. „leporelá“, ako ich trefne nazvali sami ich autori, tzn. reprezentatívne publikácie charakteristické spojením krátkeho textu a veľkého počtu fotografií. Na druhej strane treba kladne kvitovať rozbiehajúcu sa snahu o biografické prehľadové o vojenských osobnostiach a v súvislosti s tým snahu o „zaľudnenie“ vojenských dejín Slovenska. Tieto diela však nie vždy zodpovedajú prísny nárok na vedeckú prácu a badať v nich občas akúsi unáhlenosť.

Bez viac-menej úzkej špecializácie si dnes už takmer v žiadnom vednom odbore nevieme predstaviť dosiahnutie rýchlych, hlboko analyzujúcich a efektívnych výsledkov. Platí to aj pre vojenskú históriu. Stále viac však nadobúdam dojem, že uzavretosť veľkej časti odborníkov do vlastnej špecializácie v poslednom období samotnému rozvoju vojenskej historickej vedy skôr škodí, než osoží. Vertikálny rez v určitých vytypovaných témach sa síce neustále prehľbuje, ale horizontálny pohľad jednotlivca-odborníka zostáva nemenný, ba vzhľadom na samotný rozvoj vednej disciplíny a vzhľadom na výsledky poznania ďalších špeciálnych tém, sa globálne skôr zužuje. Tímová práca síce spomínanú uzavretosť môže preklenúť, ale iba sčasti. Personálne totiž zďaleka nepokryjeme na kvalitatívnej úrovni ani len časť výskumných tém a navyše o kolektívnu prácu v poslednom čase medzi historikmi veľký záujem nie je. Príliš úzka špecializácia môže viesť niekedy aj k akejsi vnútroodborovej deformácii a k nezájmu o témy a úseky dejín, ktoré bezprostredne nesúvisia s vlastným tematickým zameraním. O tom, že takýto trend nie je zdravý, asi netreba bližšie hovoriť. Aké problémy potom vznikajú pri prípravách syntetizujúcich diel by mohli hovoriť tí, ktorí sa na takýchto projektoch podieľali. Nepropagujem tu nejakú super univerzálnosť vojenských historikov. Natolko naivný nie som. Prihováram sa iba za širší rozhľad, väčšiu nadväznosť a vzájomnú informovanosť, snahu rozširovať svoj obzor poznania aj mimo rámec úzko zadanej témy a viac konvergentných tendencií a snáh. Prepísať v špecializácii môže viesť k diskontinuitnému pohľadu, a to by nebolo správne.

A keď už hovoríme o šírke rozhľadu, dovoľm si tvrdiť, že vojenská historiografia na Slovensku v dostatočnej miere nevyužíva, ba sčasti ignoruje, nechcem pripustiť že nepozná, výsledky iných spoločenských vied. Napr. vied o umení, filozofie, etnológii,

⁹ Do konca roka 2004 z celkového počtu štúdií, materiálov a dokumentov v tomto časopise 44,4 % publikovali súčasní alebo bývalí pracovníci VHÚ.

¹⁰ Pozri spomenuté bibliografie uvedené v poznámke č. 4.

sociológii, dejín literatúry a pod. Pritom v niektorých prácach z týchto vedných odborov je zakódované množstvo využiteľného materiálu aj pre prácu vojenského historika, nájdu sa tu zaujímavé prístupové trendy k problematike, pre historika nekonvenčné pohľady na minulosť, doteraz neznáme fakty a pod. Spolupráca s odborníkmi z týchto odborov môže byť iba prínosom. Platí to predovšetkým na dejiny 19. a 20. storočia. Sú témy, a čoraz ich je viac, ktoré po naznačenom interdisciplinárnom výskume vo vojenskej historiografii priam volajú. Včas nezachytiť tento trend, ktorý sa priam núka aj v podobe rôznych medzinárodných projektov, by sa v budúcnosti mohlo negatívne podpísať na celkovej smerovaní a výsledky vojenskohistorických výskumov v slovenských podmienkach.

Pri pohľade na výsledky vojenskej historiografie na Slovensku by som chcel ešte upozorniť na bolestný nedostatok komparatívnych štúdií. Viem, že nimi neoplývame ani v iných oblastiach historického bádania. Ale vo vojenskej historickej vede, ak jej úroveň chceme skutočne pozdvihnúť, sa bez nich v budúcnosti nezaobídeme. V tomto smere by mala vojenská historiografia čo najskôr zabodovať okrem iného už aj preto, lebo na stránkach dennej tlače a rôznych časopisov, ale žiaľ aj odborných zborníkov a ročeniek budujú všakovakí „znalci“ dejín s obdivuhodným, pre profesionálneho historika často dych vyrážajúcim zmyslom pre porovnávanie.

Z pestrej palety metodologických problémov treba spomenúť nedostatočne rozvinutý pojmový aparát vojenskej historickej vedy na Slovensku. Som toho názoru, že odborné názvoslovie je čímsi ako zrkadlo, v ktorom sa odráža vyspelosť daného vedného odboru. A tu spokojní v žiadnom prípade nemôžeme byť. Doterajšie pokusy o zlepšenie situácie vydaním vojenskej encyklopédie alebo terminologického slovníka sa skončili neúspešne a tak bude potrebné hľadať nové možnosti na dotiahnutie tejto iniciatívy aspoň do ako-tak prijateľnej podoby. Inak vojenski historici budú aj naďalej odkázaní na vedecké, často lingvisticky krkolomné preklady z nemčiny, z maďarčiny, latinčiny, poľštiny či češtiny a dostanú sa do nežičlivej pozornosti našich jazykovedcov. Dnešný stav, charakteristický tým, že každý historik je nútený si sám tvoriť príslušný pojmový aparát, zaiste nie je najlepší.

V súvislosti s hodnotením slovenskej vojenskej historiografie za obdobie od roku 1989 by som mohol uviesť ďalšie poznatky predovšetkým v prospech a čiastočne aj proti jej smerovaniu a výsledkom. Jedno však považujem za potrebné zdôrazniť. Ak zoberieme do úvahy dané podmienky a možnosti tejto, relatívne krátke doby pestovanej vednej disciplíny na Slovensku, na poli výskumu i publikovania výsledkov bádania sa urobilo veľa. Odráža to už samotný fakt, že na Slovensku bolo vybudované všeobecne rešpektované vedecké pracovisko, ktoré sa etablovalo v odbornej societe a výsledky práce vojenských historikov nemôžu byť dnes už v žiadnom prípade obchádzané. Sami si môžete urobiť určitú predstavu aj na základe predloženého bibliografického výberu. Samozrejme sú tu nedostatky. Na viaceré som sa pokúsil ukázať a záverom ich zhrňujem. Podotýkam však, že sú to moje osobné postrehy, pričom si uvedomujem, že viaceré z kritických výhrad boli za daných podmienok neriešiteľné a žiaľ zrejme ešte dlho nimi zostanú. Takými sú napr. zaostávanie v oblasti informatiky a v zapájaní sa do medzinárodných projektov oproti našim kolegom v susedných štátoch. Úzka personálna základňa vojenskohistorického výskumu, a to zvlášť pre obdobie starších a najstarších dejín. S tým úzko súvisiaca otázka výchovy špecialistov na vojenské dejiny. Bolestný nedostatok komparatívnych štúdií, problém príliš úzkej špecializácie na úkor širšie koncipovaných tém a tematických celkov.

Nedostatočný prienik do zahraničných periodík a potreba aktívnejších kontaktov s historickou obcou mimo hraníc republiky. Časté ignorovanie výsledkov príbuzných spoločenských vied pre možné využitie vo vlastnej vednej disciplíne a s tým spojená nechuť k interdisciplinárnym výskumom. Slabo rozvinutý pojmový aparát a nejasnosti v odbornom názvosloví vojenskej historickej vedy na Slovensku. Neexistencia širšieho diskusného fóra pri vyjasňovaní si rozličných interpretácií niektorých úsekov našich vojenských dejín. Otázky vedeckej etiky, atď. Ospravedlňujem sa, že môj príspevok nebol zameraný na rozbor jednotlivých diel slovenskej historiografie od roku 1989, ale že som ho poňal širšie a sústredil som sa skôr na tendencie.

Vlny historických udalostí sa valili a valia riečišťom stáročí a nemenným spôsobom poznamenali, poznamenávajú a v budúcnosti poznamenajú jeho konfiguráciu i smerovanie. A my sme tu nato, aby sme čo najvernejšie a najpravdivejšie zaznamenali toto smerovanie. Tým by som vlastne chcel podčiarknuť dôležitosť našej profesijnej práce. Teda profesijnej práce historikov. Najmä dnes, v dobe inteligentnej techniky a technickej inteligencie, elektroniky, keď spoločenské vedy akosi nenachádzajú tú odozvu, akú by si zaslúžili a keď príslušník homo sapiens síce s uznaním pokývne hlavou nad citátom z diela spisovateľa a filozofa Georga Santayanu: „Kto sa z dejín nepoučí, nutne ich musí zopakovať“, ale veľa toho neurobí, aby sa druhá časť tejto vety náhodou nenaplnila. Ale aby som nekončil pesimisticky. Veď naše povolanie je vlastne cestovanie späť do minulosti a je teda svojím spôsobom dobrodružstvom. A kto by z nás nemal sklony k dobrodružstvu. Ide o to, aby sme túto cestu vykonávali poctivo a so snahou stále na nej niečo vylepšovať.

Military Historiography in Slovakia after 1989

Vojtech Dangl

Respected institutions dealing with military history have been created in Slovakia and respectable results have been achieved in publication, in particular with the multi-language Military History of Slovakia. The article also addresses weaknesses in the field that include the backwardness of information systems, involvement in international projects, the state of comparative studies, narrow specialization at the expense of more broadly conceived themes, weakly developed scholarly terminology, the level of professional ethics, etc.

PROJEKT „SLOVENSKO V 20. STOROČÍ“

Valerián Bystrický

V rozsiahlej šesťzväzkovej syntéze Dejín Slovenska vydávanej v osemdesiatych a začiatkom deväťdesiatych rokov patrilo predovšetkým obdobie 20. storočia k tým časťam, ktoré boli neobyčajne poznačené deformáciami spôsobenými politickým tlakom rôzneho druhu a pôvodu, ale aj samotným prístupom tvorcov a ich interpretáciou udalostí. Tomuto trendu zodpovedala aj samotná koncepcia V. a VI. zväzku, kde úplne dominovali politické dejiny s jednostranným smerovaním takmer výlučne na dejiny Komunistickej strany Československa, celkom sa zanedbali sociálne dejiny a chýbali moderné prúdy zachytávajúce každodennosť, civilizačné trendy, sociálne postavenie obyvateľstva o existencii a činnosti ostatných politických subjektov ani nehovoriac. Kritické postoje zamerané predovšetkým na spracovanie slovenských dejín 20. storočia sa krátko po „nežnej revolúcii“ prejavili v snahe venovať práve tejto oblasti mimoriadnu pozornosť. Na viacerých medzinárodných konferenciách usporiadaných Historickým ústavom SAV za podpory Národnej rady Slovenskej republiky za účasti slovenských a českých historikov, ale aj vedeckých pracovníkov z viacerých krajín vznikli zborníky dotýkajúce sa predovšetkým tabuizovaných tém 20. storočia.¹ Slovenská historiografia sa v rámci svojich možností koncentrovala na prehodnotenie, resp. nové spracovanie slovenských dejín určených širšej verejnosti,² prípravu náročného vydania dvojzväzkovej Kroniky Slovenska,³ vydávanie slovenských dejín v cudzojazyčných prekladoch⁴ a na spracovanie politického, hospodárskeho, ale vo veľkej miere aj kultúrneho a sociálneho vývoja s využitím nových moderných trendov.⁵ V tomto kontexte sa v rámci slovenskej historickej vedy nepresadila myšlienka nového syntetického spracovania slovenských dejín, resp. dejín Slovenska a Slovákov, pretože k takémuto kroku chýbali personálne, materiálne, vedecké, organizačné a ďalšie predpoklady. Popri celom rade monografických prác, širších tém grantových domáciach a medzinárodných projektov dominujú v súčasnosti dva tematické okruhy: Chronológia dejín

¹ Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny, Bratislava 1991; Slovensko v politickom systéme Československa. Bratislava 1992; Pokus o politický a osobný profil J. Tisu, Bratislava 1992; Slovensko na konci druhej svetovej vojny (Stav, východiska, perspektívy), Bratislava 1994.

² MARSINA, R. – ČIČAJ, V. – KOVÁČ, D. – LIPTÁK, L.: Slovenské dejiny, Martin 1992, 334, s.; ŠPIESZ, A.: Dejiny Slovenska na ceste k sebauvedomeniu, Bratislava 1992, 193 s.; KOVÁČ, D.: Dejiny Slovenska, Praha 1998, 422 s.; Krátke dejiny Slovenska (Ed. Mannová, E.), Bratislava 2003, 369 s.

³ Kronika Slovenska I. Od najstarších čias do konca 19. storočia; Kronika Slovenska II. (Ed. D. Kováč), Bratislava 1998, 1999.

⁴ KOVÁČ, D.: Dejiny Slovenska, Praha 1998, 401 s.; A Concise History of Slovakia (Ed. E. Mannová), Bratislava 2000, 352 s.; KOVÁČ, D.: Szlovákia története, Bratislava 2001, 282 s.; Istorija Slovakii (Ed. E. Mannová), Moskva 2003, 418 s.; Slovaška zgodovina (Ed. E. Mannová), Ljubljana 2005, 375 s.

⁵ Celkový prehľad poskytujú: Historiografia na Slovensku 1990–1994 (Ed. A. Sedliaková), Bratislava 1995; Slovenská historiografia 1995–1999 (Ed. A. Sedliaková), Bratislava 2000; Publikátnu činnosť historikov na Slovensku po roku 1990 porovnávajú: www.dejiny.sk – bibliografia.

Slovenska a Slovákov a Slovensko v 20. storočí. Oba projekty sa úspešne presadili v rámci súťaže Agentúry pre podporu vedy a výskumu.

V rámci projektu Chronológia... ide o prvý pokus, okrem kontroverznej práce M. Ďuricu,⁶ odstrániť dlhodobé nedostatky našej historiografie a pripraviť rozsiahle dielo zahrňujúce chronológiu dejín Slovenska a Slovákov od najstarších čias až do vstupu Slovenskej republiky do Európskej únie, resp. podľa možnosti aj samostatné vydanie niektorých čiastkových tém, ako napr. Slovenská republika 1939–1945 a pod.

Ambíciou tvorcov dejín Slovenska v 20. storočí je pripraviť šesťzväzkové dielo zahrňajúce obdobie od začiatku storočia do vzniku Slovenskej republiky roku 1993. V súčasnosti už vydaný 1. zväzok⁷ naznačuje ciele tvorcov. Predovšetkým odpovedá na otázku, prečo sa uprednostňuje syntetické spracovanie slovenských dejín v 20. storočí. Ide o jedno z najprotirečivejších období nielen z hľadiska národných dejín. Ako nikdy predtým sa paralelne a zároveň proti sebe uplatňovali demokratické princípy, humanistické vnímanie sveta proti dovtedy nevídaným vojenským konfrontáciám a súčasne sa dostali k moci totalitné, resp. v našich podmienkach autoritatívne režimy. Ak sa všeobecne akceptuje, že jedným z najdôležitejších, ba priam najdôležitejším medzníkom v dejinách slovenského národa bol rok 1918, potom táto skutočnosť podstatným spôsobom vplývala na rozhodnutie autorov venovať sa syntetickému spracovaniu našich dejín v 20. storočí, pretože rozpad Rakúsko-Uhorska a vznik Československej republiky axcelerovali vývoj na Slovensku spôsobom neporovnateľným s ničím v minulosti. Nie je vôbec potrebné zdôrazňovať, že spracovanie predchádzajúceho vývoja vrátane rokov Veľkej vojny tvoria nedeľiteľný celok takto koncipovanej syntézy a súčasne predpoklad na pochopenie ďalšieho vývoja. V tejto súvislosti však treba zdôrazniť, že Slovensko okrem ekonomických dôsledkov stratilo po roku 1918 veľký intelektuálny potenciál, čo na druhej strane signalizovalo, aké boli spoločensko-politické podmienky v Uhorsku.

Vznikom Československej republiky sa vytvorili podmienky na uplatnenie predovšetkým dvoch fenoménov v živote slovenskej spoločnosti: budovanie základov a predpokladov na nastolenie a fungovanie demokratického systému a „dotvorenie“ slovenského politického národa vyzdvihnutím a postupným presadením požiadavky utvárania slovenskej štátnosti v rámci republiky. Tieto dve politické tendencie v tej či onej forme ovplyvňovali dianie na Slovensku v priebehu takmer celého 20. storočia, pričom tento vývoj bol často kontroverzný, v rokoch 1939–1945 existoval samostatný štát, prakticky od jesene 1938 sa uplatňovali takmer nepretržite autoritatívne, resp. totalitné metódy vládnutia, slovenská spoločnosť žila v demokratickom systéme len krátku dobu, preto nestihla ani nemohla vybudovať podmienky na fungovanie občianskej spoločnosti. Na Slovensku bola v dôsledku predchádzajúceho vývoja veľká absencia strednej vrstvy a budovanie, resp. utváranie sociálnej štruktúry nekorešpondovalo s požiadavkami modernej doby a teda aj politického „doformovania“ slovenského národa. Tento proces súčasne prinášal nový neprehliadnuteľný fenomén „zviditeľňovanie“ Slovenska, slovenského národa, jeho kultúry, hospodárskeho a sociálneho života, miesta v stredoeurópskom priestore. V priebehu sedemdesiat rokov minulého storočia sa z neurčitého, nedefinovateľného „Horného Uhorska“, ktoré nedisponovalo ani administratívnymi hranicami sformoval samostatný štát. Na

⁶ ĎURICA, M.: Dejiny Slovenska a Slovákov v chronologickom prehľade, Košice 1995 a ďalšie dve vydania.

⁷ Slovensko v 20. storočí. Na začiatku storočia 1901–1914 (Ed. D. Kováč), Bratislava 2004, 291 s.

druhej strane zápas o budovanie a presadenie štátnosti a hlavne samostatnosti nie je možné fetišizovať alebo neodvodnene absolutizovať, pretože podobný proces prebiehal vo viacerých národných komunitách v európskom priestore práve v 20. storočí len s tým rozdielom, že pri realizácii spomínaných ambícií sa vo viacerých prípadoch volili iné prostriedky – konfrontačné, násilné, vojenské. Pritom proces utvárania samostatných národných štátov v Európe treba diferencovať predovšetkým z časového hľadiska, pretože koncom tridsiatych a začiatkom štyridsiatych rokov sa uskutočňoval výlučne ako súčasť a dôsledok víťaznej nacistickej agresie. Podriaďoval sa cieľom, ktoré tretia ríša sledovala v jednotlivých regiónoch kontinentu. Adolfa Hitlera v nijakom prípade nezaujímali „národné“ práva, ambície a pod., ale iba mocenské ciele, čo sa prejavovalo aj v návrhoch zaobchádzať so Slovenskom ako objektom výhodného obchodu. Z týchto dôvodov je problematické hľadať kontinuitu utvárania samostatných štátov v rokoch 1939–1941 s podobným procesom uskutočneným v úplne iných podmienkach v deväťdesiatych rokoch 20. storočia. Okrem mnohých iných argumentov potvrdzuje túto skutočnosť fakt, že trvácnosť týchto nových útvarov v čase pred a počas druhej svetovej vojny bola ohraničená vplyvom a samotnou existenciou nacistického Nemecka. Iná je otázka ako sa tieto štáty vyrovnali s danou situáciou a aký vplyv uvedená skutočnosť zanechala v povedomí obyvateľstva. V konečnom dôsledku spomínané štáty ničím neprispeli v mohutnom zápase medzi fašistickými silami a všeobecne antifašistickým frontom vo svete k porážke Nemecka, Talianska a Japonska a v dôsledku svojich politických postojov sa dostali do otvorenej a ozbrojenej konfrontácie s vlastným obyvateľstvom a cieľavedome alebo z donútenia podporovali uskutočňovanie agresívnych cieľov nacistického Nemecka.

Pri hodnotení procesu utvárania teoretických predpokladov samostatného štátu v 20. rokoch minulého storočia sa možno stretnúť aj s takým problematickým hodnotením, že Vojtech Tuka „sa stal tvorcom programu slovenskej štátnosti... a štátnej nezávislosti Slovenska. Týmto svojim historickým činom sa prof. Tuka zapísal zlatými písmenami do dejín slovenského národa 20. storočia“.⁸ Je však zaujímavé, že zatiaľ čo na proces vzniku samostatného slovenského štátu v roku 1939 neprevládajú ostro vyhranené a jednoznačne protirečivé názory, na príčiny a dôvody slovenskej štátnosti z 14. marca 1939 je to oveľa kontroverznejšie. Tvorcovia a najmä obhajcovia Slovenskej republiky z rokov 1939–1945 nemôžu predsa pripustiť, že tento štátny útvar vznikol predovšetkým z vôle A. Hitlera a najmä preto, že sa stal súčasťou jeho agresívnej politiky smerujúcej k rozbitiu republiky, okupácii českých krajín, a tým k vytváraniu fiktívnej predstavy o stabilizácii pomerov v stredoeurópskom priestore. Bez ohľadu na skutočnosť, že prakticky do obdobia Mnichovskej dohody žiadny politický subjekt na Slovensku, resp. nejaká časť politikov niektorej strany nevyzdvihli myšlienku samostatného štátu, podsúvajú sa tu akési štátoprávne koncepcie nadväzujúce na slovenskú ríšu Rastislava, Svatopluka atď. Historické a prirodzené právo má zakryť skutočnosť, že rozhodnutie, ktoré sa prijalo 14. marca 1939 bolo reakciou na vzniknutú situáciu a východiskom pre politikov z existujúceho stavu. Také rozhodnutie prijali a samozrejme museli niešť za svoje politické postoje v danej etape vývoja a neskôr zodpovednosť. Len oslobodenie interpretácie 14. marca 1939 od rôzneho ideologického balastu nám dovolí a umožní pochopiť dosah tejto dejinnej udalosti a jej dočasnú, na druhej strane v rámci predovšetkým emigrácie trvalú akceptáciu, pričom názory na tieto otázky a postoje k existencii štátu sa pomerne rýchle menili.

⁸ BOBÁK, J.: Namiesto úvodu. In: Joštiak, J. – Jankovič, L.: Dva životy, jeden osud, Bratislava 1996, s. 10.

Medzinárodný vývoj a jeho vplyv na život slovenskej spoločnosti – ako už z uvedeného vyplýva – bol nielen dôležitý, ale v rozhodujúcich fázach, zlomových obdobiach aj mimoriadne silný. Ak berieme do úvahy dôsledky roku 1918, 1938, 1939, 1945, 1989 a 1993, tak vždy musíme rešpektovať fakt, že skutky a kroky politických garnitúr, či pozitívne alebo negatívne boli, v niektorých prípadoch až v rozhodujúcej miere, ovplyvňované stavom a vývojom medzinárodnej situácie. Schopnosťou reagovať na momentálny vývoj a v danom historickom období presadiť, alebo sa pokúsiť presadiť svoju víziu ďalšieho vývoja, resp. sa prispôbiť nevyhnutným kompromisom, voľbou menšieho zla a pod. Rešpektovanie týchto skutočností bude vo všetkých zväzkoch dejín Slovenska v 20. storočí stabilnou súčasťou metodického prístupu.

V 20. storočí bolo Slovensko viac-menej sedemdesiat rokov súčasťou Československej republiky. Slovenská a česká historická veda tento fakt samozrejme rešpektujú, ale oveľa menej už reflektujú. Treba prekonať tradičný prístup, keď českí historici písali dejiny Československej republiky tak, že Slovensko bolo akýmsi doplnkom a slovenskí historici sa zmocnili dejín Slovenska iba s neurčitými odvolávaniami sa na pomery v celej republike. Mnohé politické, hospodárske, kultúrne či školské otázky sa tak skúmajú de facto v regionálnom poňatí bez celoštátneho kontextu, v dôsledku čoho chýba zhodnotenie významu československej štátnosti pre rozvoj každého z oboch národov. Nevieme tiež precíznejšie definovať pojem čechoslovakizmus, etnický či politický československý národ, aký bol postoj slovenskej spoločnosti k tomu čo, Martin Rázus označil v roku 1935 za „civis čechoslovakensis“, resp. za požiadavku utvárania silného československého občianskeho povedomia.⁹ V časti slovenskej historiografie, predovšetkým u historikov, resp. publicistov pôsobiach v minulosti v emigrácii sa prejavuje pomerne negativistické hodnotenie vývoja Slovenska v ČSR v rokoch 1918–1939, neraz sa posudzuje ostrejšie ako postavenie Slovákov v Rakúsko-Uhorsku. Ide tu o akúsi nepísanú snahu zdôvodniť aj takto nepriamo 14. marec 1939, nakoľko neboli naplnené sľuby a hospodárske a politické postavenie Slovenska v ČSR bolo ťažké atď. Je však zaujímavé, že nikto doteraz nekonštatoval, že HSĽS po presadení zásad Pittsburskej dohody do života na základe Žilinskej dohody a z legislatívneho hľadiska na základe zákona o autonómii Slovenskej krajiny z 22. novembra 1938 okamžite porušovala princípy tejto Magny charty, keď odbúrala demokratický systém a začala zavádzať nedemokratické, autoritatívne formy vládnutia, pričom jej radikálni členovia začali samostatne a od prelomu januára a februára 1939 v spolupráci a pod tlakom nacistického Nemecka realizovať separatistické ambície. Rovnako predstavitelia ľudovej strany porušovali tú časť Žilinskej dohody z 6. októbra 1938, v ktorej sa hovorilo, že nové štátoprávne usporiadanie je definitívne, pretože o dva týždne neskôr K. Sidor pri návšteve Varšavy hovoril v mene autonómnej vlády o vyhlásení samostatného štátu v priebehu dvoch mesiacov. HSĽS bola jedinou politickou stranou na Slovensku, ktorá už 29. septembra 1938, t. j. predtým ako vláda súhlasila rokovať s Budapešťou o odstúpení územia Maďarsku, dávala v tajných rokovaníach s Poľskom na vedomie, že „rezignuje z územných oblastí obývaných maďarským obyvateľstvom“.¹⁰ Tieto zdanlivo parciálne otázky tvoria súčasť komplexného obrazu Slovenska v republike, ich zhodnotenie a riešenie musí smerovať k realistickému posúdeniu prínosu spoločnej repub-

⁹ www.nrsr.sk NS RČS 1935–1938. PS, Schůze č. 11., M. Rázus, 7. 11. 1935.

¹⁰ Diarius i teki Jana Szembeka (1935–1945), T. IV. (Ed. J. Zarážski), London 1972, s. 323; LANDAU, Z. – TOMASZEWSKI, J.: Monachium 1938, Warszawa 1985, s. 486.

liky, resp. nedostatkov československej štátnosti v procese vývoja slovenského národa v jednotlivých historických obdobiach, vrátane rokov 1945, 1948, 1968.

Šesťzväzkové dielo mapuje základné medzníky vývoja slovenského národa a československého štátu. Bude prezentovať vývoj do roku 1914, Veľkú vojnu, Slovensko v Československu v rokoch 1918–1939, Slovenský štát, resp. vojnovú Slovenskú republiku, vývoj v rokoch 1945–1968, a samostatne v rokoch 1969–1993. Ambíciou autorov bude, aby všetky zväzky mali spoločného menovateľa prezentovaného už v prvom z nich vychádzajúc z posúdenia medzinárodných súvislostí a geopolitického postavenia štátu a národa, spoločenskej stratifikácie, politického a hospodárskeho života, sociálneho postavenia, konfesionality, demokracie, resp. presadzovania demokratického systému, každodennosti, životného štýlu a pod. Naplniť tieto ambície v jednotlivých historických epochách bude neobyčajne ťažké a zložité a v úplnom rozsahu takmer nedosiahnuteľné. Objektívne slovenská historiografia pri výskume vývoja po roku 1918 priniesla viacero prác týkajúcich sa postavenia Slovenska v ČSR,¹¹ resp. monografie a zborníky zaoberajúce sa viacerými aspektmi vývoja po roku 1945, vrátane zhodnotenia miesta slovenských politikov v zahraničnom odboji,¹² ale nedokázala odstrániť viaceré nedostatky, medzi ktoré patrí predovšetkým výskum sociálnych dejín, stavu národného povedomia, celkového hospodárskeho vývoja po roku 1945, chápania československej štátnosti a slovenskej samostatnosti, úlohy a postavenia cirkví v celom období po roku 1918, podiel minorít, hlavne maďarskej menšiny na živote spoločnosti a ich postavenia v štáte, sociálnej politiky štátu a pod. Dejiny Slovenského štátu a následne Slovenskej republiky v rokoch 1939–1945 patria nesporne k tým oblastiam slovenských dejín, o ktorých existuje asi najviac vedeckých, odborných alebo popularizačných prác, ale na druhej strane neexistuje žiadne obdobie našich dejín, ktoré by sa posudzovalo tak konfrontačne, protirečivo a protikladne. Je predsa absolútne neprijateľné akceptovať formálne napísanú otázku či bol na Slovensku holokaust, pretože podľa tejto argumentácie „vyvážanie časti židov na osídľovanie do iného štátu, totižto nemožno považovať za holokaust“.¹³ Pokusy zhodnotiť toto obdobie z hľadiska rôznych pohľadov, či už „očami mladých historikov“, alebo z iných zorných uhlov, majú v podtexte snahu nie objektívne posúdiť vývoj a postavenie Slovenska v konfrontácii s medzinárodným vývojom ale uplatňujú akýsi advokátsky postup, ospravedlňovanie, vysvetľovanie atď.¹⁴ V literatúre absentuje aj komplexnejší prístup k vzniku opozície od roku 1938, neskôr odboja a najmä konfrontácia programov ilegálnych organizácií, či už príslušníkov bývalých politických strán, alebo skupín so stavom vývoja medzinárodnej situácie. Chýba nám tiež premietnutie medzinárodných udalostí do postojov a vnímania spoločnosti, ktoré sa menili v dôsledku priamo šokujúcich víťazstiev nacistických armád a prechádzali prehodnotením po obrate vo vývoji druhej svetovej vojny, čo sa prejavovalo vo frustrácii spoločnosti, obáv z nemeckej supremacie a satelitného postavenia Slovenska. S týmto procesom priamo súvisel aj vzťah a postoj obyvateľstva k samostatnému štátu a k obnoveniu Československa. V uvedenom kontexte treba tiež reflektovať a rešpektovať

¹¹ Slovensko v Československu 1918–1939 (Ed. M. Zemko, V. Bystrický), Bratislava 2004, 687 s.

¹² Práce autorov M. Barnovského, J. Dubovského, R. Letza, S. Michálka, J. Peška, Š. Šutaja, F. Vnuka a ďalších. Porovnaj: www.dejiny.sk – bibliografia.

¹³ Mrva I. Recenzia práce Kamenec, I.: Tragédia politika, kňaza a človeka. (Dr. Jozef Tiso 1887–1947). Bratislava 1998. In: Historický zborník 15, č. 1/2005, Matica slovenská 2005, s. 171.

¹⁴ KORČEK, J.: Slovenská republika 1943–1945, Bratislava 1999, 223 s.

fakt, že väčšina príslušníkov bývalých politických subjektov nemienila pri štátoprávnom usporiadaní v budúcnosti obnoviť stav pred 6. októbrom 1938 bez ohľadu na to, či sa na Žilinskú dohodu odvolávali, akceptovali ju, alebo odmietali. V princípe sa za východisko budúceho možného štátoprávneho usporiadania obnoveného Československa považovala federácia.

Pri zhodnotení vývoja spoločnosti v období Slovenskej republiky vystupuje do popredia neobyčajne veľa kontroverzných prvkov. Nie je a nebude ani tak problémom zhodnotiť politický systém, hospodársky a sociálny vývoj, vojnovú hospodársku konjunktúru, zahraničnopolitické postavenie štátu, náboženské rozvrstvenie a národnostnú štruktúru spoločnosti či postoj verejnosti k holokaustu a jeho samotný priebeh, ako Slovenské národné povstanie, postoj k slovenskej štátnosti a samotný vzťah k štátu a k jeho udržaniu na prelome rokov 1944–1945. Tu nevyhnutne dojde a musí dôjsť ku konfrontácii názorov, pričom posun pri hodnotení týchto udalostí možno dosiahnuť objektívnym reflektovaním postojov, postupov a cieľov protivníkov z oboch strán participujúcich na vývoji koncom druhej svetovej vojny, ale aj v celom jej priebehu. Je objektívnou skutočnosťou, že v období Slovenskej republiky 1939–1945 bolo vystavené represáliám, zahynulo násilnou smrťou atď. oveľa viacej občanov, ako v čase komunistickej diktatúry. To sa nedá ospravedlniť nijakými naivnými alebo ideologickými argumentmi. To je fakt, s ktorým sa historiografia musí nevyhnutne vyrovnáť.

Dôležitou súčasťou spracovania slovenských dejín 20. storočia bude posúdiť schopnosť politických strán a spoločnosti do akej miery dokázali reflektovať medzinárodný vývoj a reagovali na zmeny, krízy, udalosti, vojenské konfrontácie, neočakávané pakty a zoskupenia. Už v prvom zväzku dejín Slovenska sa zdôrazňuje, že politické a kultúrne špičky slovenskej spoločnosti si nielen uvedomovali nevyhnutnosť zhodnotenia stavu vývoja medzinárodného diania, ale aj potrebu vyvodzovať z tohto vývoja dôsledky pre svoje politické ambície a ciele. Po sformovaní sa skutočne organizovaného politického života po roku 1918 bolo pre slovenskú politiku príznačné, že politický subjekt, ktorý vo svojom postoji k veľmociam a medzinárodnému daniu velebil, obdivoval alebo sa nadchýnal autoritatívnymi, totalitnými, resp. nedemokratickými režimami a ideologickými smermi rôzneho zamerania, bez ohľadu na to, či sa vydával za demokratický alebo respektoval demokratický režim, po uchopení moci okamžite likvidoval demokraciu, zavádzal autoritatívny, resp. totalitný režim. Prípád HSĽS roku 1938 a KSČ po roku 1948 je v tomto smere porovnateľný a prikladný.

Politické strany v období Československej republiky postupne stále viac pozornosti venovali medzinárodnému daniu, ideologickým smerom v zahraničí, otázkam zahraničnej politiky a organizácii bezpečnosti. Tento trend mal stúpajúcu tendenciu, najmä v súvislosti so zostrovaním medzinárodných vzťahov a prípravou nacistickej agresie proti Československu. Súčasne v tridsiatych rokoch dochádza k silnej ideologickej kontaminácii politiky a ideologickému videniu a hodnoteniu medzinárodných vzťahov. Je tiež skutočnosťou, že postoj a hodnotenie ideologických smerov či politiky veľmocí zo strany slovenských politických subjektov v zásade vždy pretrvávali aj v ďalšom vývoji. Pritom ideologické hodnotenie medzinárodného diania sa obzvlášť výrazne prejavovalo zo strany KSČ a HSĽS, pričom obe strany nedokázali sformulovať nejakú ucelenú koncepciu, ale uplatňovali len ideologické predstavy o vývoji medzinárodných vzťahov v medzivoj-

novom období. V čase, keď bola ľudová strana pri moci nevypracovala žiadnu ucelenú zahraničnopolitickú koncepciu Slovenskej republiky.

Je prirodzené, že slovenská historiografia ak má byť kritická a objektívna nemôže akceptovať akékoľvek formy autoritatívneho alebo totalitného režimu v rokoch 1938 až 1989. Súčasne však nemôže poprieť a nevidieť veľké zmeny v hospodárskom dianí, sociálnom živote, zdravotníctve a celom civilizačnom procese. Vojnová konjunktúra pozitívne vplývala na hospodársky vývoj, na životnú úroveň obyvateľstva v rokoch Slovenskej republiky, rovnako ako sa zmenilo postavenie a život spoločnosti po roku 1945, keď Slovensko prechádzalo obrovskými civilizačnými, kultúrnymi a spoločenskými zmenami. Je však pre tento proces charakteristické, že za vojny mal ekonomický boom len dočasný charakter a celý vývoj po roku 1948, bez zdôrazňovania absolútne negatívneho hodnotenia politických pomerov všeobecne, smeroval k tomu, že Slovensko a prirodzene Československá republika zaostávali za vývojom vo svete ako azda nikdy v minulosti. V mnohom smere prevratný, úspešný rozvoj hospodárskeho, kultúrneho a spoločenského života kontrastuje so súčasným stavom, keď sa vyrovnáme s negatívnymi dôsledkami tohto vývoja omnoho dlhšie ako slovenská, česká, resp. československá spoločnosť po prevrate roku 1918. Toto bude alebo by mal byť jeden z momentov spájajúcich všetky zväzky, lebo v jednotlivých etapách vývoja musíme hodnotiť stav a rozvoj spoločnosti a podmienky v ktorých žil, so stavom a rozvojom ostatných európskych národov a štátov. Aktuálne a zároveň kontroverzne sa tieto kritéria vzťahujú aj na vývoj po rokoch 1944–1945.

Koncepcia spracovania tohto obdobia je v zásadných otázkach totožná s koncepciou predchádzajúcich zväzkov. Dominuje snaha skúmať dejiny Slovenska v československom kontexte a osobitne v konfrontácii s medzinárodným vývojom, ktorý priamo jednoznačne ovplyvnil miesto štátu v povojnovom usporiadaní a jeho celkové vnútropolitické smerovanie. Okrem tradičného a samozrejmeho spracovania politických dejín a ich prepojenia na ekonomický vývoj, kultúru, školstvo, zdravotníctvo a sociálne dianie vystupuje v tomto období do popredia celý rad špecifických prvkov. Je objektívnou skutočnosťou, že jednotlivé fázy vývoja sú spracované na rozdielnej úrovni, pričom v pozitívnom zmysle slova prevláda zhodnotenie diania v rokoch 1945–1948. Súčasne je faktom, že tradičný dôraz na skúmanie politických dejín 20. storočia sa odráža aj v súčasných výsledkoch historikov z obdobia po roku 1945. Mnohé aspekty politických dejín, vrátane postoja štátu k cirkvám, mocenské represálie, nehovoriac už o udalostiach rokov 1947–1948, či štátoprávných zmenách roku 1968 sú spracované na základe seriózneho výskumu. Rovnako nebude robiť zásadný problém prepojenie politického diania s ekonomickým vývojom, kultúrnym dianím, zhodnotením roku 1968 a predchádzajúceho vývoja. Autori si však plne uvedomujú, že v súčasnosti musia prekročiť tieto tradičné bariéry a celkový obraz vývoja spoločnosti rozšíriť. Pri plnom rešpektovaní hodnotenia, že toto obdobie prinieslo množstvo negatívnych politických dôsledkov spojených s ekonomickým vývojom, dopadom na kultúru, sociálne pomery atď., zaostávanie za vývojom vo svete, Slovensko prešlo v dôsledku industrializácie krajiny takými všestrannými zmenami ako azda nikdy predtým. Kontroverznosť tohto vývoja sa okrem negatívnych politických a ekonomických dôsledkov prejavuje predovšetkým v sociálnej sfére, v každodennom živote, kultúre a pod. Došlo k prevratným zmenám v životnom štýle spoločnosti v dôsledku rastu životnej a kultúrnej úrovne, ale na druhej strane vznikli priepastné rozdiely v porovnaní s vývojom aj v tých demokratických európskych krajinách, ktoré stáli roku 1945 na rovnakej štartovacej dráhe ako Československo. Autori si plne uvedomujú, že obraz života a vývoja

spoločnosti bez komplexného výskumu a spracovania sociálnych dôsledkov politického a ekonomického vývoja by bol nielen neúplný, ale priamo skreslený. Syntéza dejín Slovenska po roku 1945 musí zachytiť zmeny v sociálnej štruktúre spoločnosti, likvidáciu občianskej spoločnosti, sociálne aspekty kolektivizácie, zmeny v životnom a kultúrnom štýle v mestách a na dedinách, rozvoj vzdelanosti, budovanie organizačných základov vedeckého výskumu, zdravotníctva, kultúry atď. Celý tento sociálny rozmer spoločenského vývoja obohatený o zmeny v každodennom živote spoločnosti spôsobené aj rastúcou životnou úrovňou obyvateľstva, utvárajú možnosti poskytnúť široký obraz vývoja a stavu spoločnosti. Je však objektívnou skutočnosťou, že súčasná slovenská historiografia neuvára optimálne podmienky na takto kompaktné a široko ponímaný výskum po roku 1945 a v niektorých smeroch bude nevyhnutné formulovať názory na viaceré problémy prvýkrát.

Obraz Slovenska na začiatku 20. storočia, po roku 1918, po skončení druhej svetovej vojny v porovnaní so stavom spoločnosti v deväťdesiatych rokoch minulého storočia je neobyčajne rozdielny vo všetkých aspektoch spoločenského života. Zmeny, ale najmä časové obdobie, v ktorom sa uskutočnili, je v mnohom smere kompatibilné s vývojom štátov a národov, ktoré žili v porovnateľných podmienkach. Týka sa to všetkých oblastí života, vrátane zásadných štátoprávných premien, a preto spracovanie tohto obdobia je veľkou výzvou slovenskej historiografie a azda aj otestovaním schopnosti tvorcov tohto diela akceptovať nové prístupy k výskumu slovenských dejín a ich prezentácie verejnosti.

The "Slovakia in the 20th Century" Project

Valerián Bystrický

The image of Slovakia in the early twentieth century, after 1918, after World War II in comparison with the state of society in the 1990s is completely differentiated in all aspects of society, which is quite unusual. These changes are comparable in many ways with the developments of states and nations experiencing similar conditions. For this reason, research on this period is a great challenge for Slovak historiography and will clearly test the abilities of researchers in this field to accept new approaches to the study of Slovak history.

SLOVENSKÁ HISTORIOGRAFIA A HISTORICKÉ VEDOMIE PO ROKU 1989

Ivan Kamenec

Zatiaľ čo slovenská historiografia po roku 1989 po kvantitatívnej a čiastočne i kvalitatívnej stránke z aspektu jej výsledkov, smerovaní, úspechov i zlyhaní sa dá vcelku čitateľne rekonštruovať, sumarizovať a hodnotiť, pri identifikovaní historického vedomia slovenskej spoločnosti v danom období to zďaleka nie je také jednoznačné a jednoduché. Podľa môjho názoru to má prinajmenšom dve závažné príčiny: 1. Nevieme zatiaľ presne definovať, čo sa vlastne pod fenomén historického vedomia dá zahrnúť, čo máme pod ním rozumieť; 2. Pokiaľ by sme aj vedeli tento pojem konkrétnejšie určiť, doteraz nemáme celkom spolahlivé prostriedky a vierohodné výskumy, ktoré by nám skutočný stav historického vedomia nejakým spôsobom identifikovali alebo ho aspoň priblížili. Zatiaľ sa musíme spoliehať na kvalifikované výskumy sociológov, resp. etnológov alebo na príležitostné ankety, ktoré síce prinášajú isté poznatky, no sú až príliš veľmi ovplyvnené momentálnymi celospoločenskými, resp. politickými náladami, v ktorých sa uskutočňujú. Vnútny obsah odpovedí respondentov sa rýchlo mení, strieda a u tých istých subjektov si často po uplynutí relatívne krátkej doby nečakane protirečí.

Pritom je zaujímavé, no aj príznačné, že výraz „historické vedomie spoločnosti“ sa veľmi často vo verejnosti spomína. Volá sa po jeho zvýšení, skvalitnení, preformovaní, dobudovaní, oživení, napravení atď. Pri bližšom skúmaní pôvodu podobných apelov prideme k prekvapujúcemu záveru: Pomerne málo takýchto plamenných výziev počuť zo strany profesionálnych historikov, resp. pracovníkov z iných spoločenskovedných disciplín (napríklad od etnológov, sociológov, politológov, či filozofov), no o to viac a s veľkou obľubou ich účelovo používajú publicisti, propagandisti a politici, v zmysle svojich aktuálnych ideologických potrieb alebo samospasiteľných predstáv. Treba iba dodať, že uvedený jav sa netýka iba situácie po roku 1989, ale bol v slovenskom a pravdepodobne aj v českom verejnom živote prítomný a viditeľný v celých našich moderných dejinách, prinajmenšom odvtedy, keď sa začalo hovoriť o úlohe historického vedomia pri formovaní sa moderného národa, jeho štátoprávných ambícií a dosiahnutých výsledkov.

Permanentným, priam systematickým zjednodušovaním výkladu pojmu historické vedomie je aj skutočnosť, že sa jeho stav zamieňa, resp. stotožňuje s historickým vedením, teda s úrovňou poznania, alebo na druhom póle aj s neznalosťou základnej faktografie z národných, resp. všeobecných dejín vôbec. Pritom však nemožno spochybniť fakt, že určitá suma alebo absencia historických vedomostí v spoločnosti je nevyhnutným predpokladom, aby sme mohli v konkrétnom prípade a na vytipovanom objekte skúmať stav historického vedomia, no zďaleka to nie je jeho jediným a vari ani rozhodujúcim identifikáčnym znakom. Navyše možno konštatovať, že historické vedomie sa viac formuje na báze emocionálnej, než racionálnej. Najlepšie sa to dá vari pozorovať na úlohe tradícií, ktoré síce historiografia pomáha vytvárať, no na druhej strane sa citovo determinované

tradície (v podobe mýtov a legiend) neraz dostávajú do konfliktu s racionálnymi výsledkami historického bádania. Je všeobecne známe, že jeden z atribútov samostatného národa bola a je jeho história, ktorá sa stala (a vlastne podnes ostáva) dôležitým nástrojom politických zápasov. Aj z tohto dôvodu sa historické vedomie často stotožňuje s národným vedomím. Prirodzene, nacionálny prvok vždy bol, je a asi aj bude dôležitou súčasťou historického vedomia, ktoré je práve v tejto oblasti najviac tvárne, no na druhej strane aj najmenej odolné voči deformáciám s prekvapujúco dlhou životnosťou. V strednej Európe (a zd'aleka nielen tu!) máme na to množstvo príkladov, dosvedčujú to bohaté poznatky a skúsenosti. Aj v slovenských podmienkach, v záujme národnoemancipačných potrieb a cieľov, reflektovanie dejín intenzívne prenikalo do filozofie, umeleckej tvorby a politiky. Vedome sa vytvárali predpoklady pre formovanie historického vedomia v modernej slovenskej spoločnosti.

Bez nároku na všeobecnú platnosť, no pre vlastnú pracovnú potrebu, treba sa pokúsiť o určenie aspoň akejsi pomocnej definície, lepšie povedané približnej charakteristiky fenoménu, o ktorom chcem hovoriť: Pod historickým vedomím teda rozumiem vzťah konkrétneho spoločenského subjektu – napríklad národa, určitej sociálnej, profesnej či vzdelanostnej vrstvy obyvateľstva, náboženskej, národnostnej, politickej alebo inak identifikovateľnej skupiny občanov ako aj jednotlivca k vlastným národným, štátnym alebo všeobecným dejinám. Už z tejto pomocnej charakteristiky vidno, že historické vedomie nemôže byť jednotné a jednoliate. Nie je to statický stav, ale viac alebo menej dynamický, nikdy nekončiaci proces, reagujúci na najrôznejšie vonkajšie podnety a vplyvy, veľmi málo závislé od vnútorného vývoja a výsledkov samej historiografie. Historické vedomie teda nemá ustálené hranice, tvorí sa na najrôznejšie vonkajšie podnety, ktorým sa spoločnosť otvára v procese svojho vývoja. Jeho nositeľom je množstvo subjektov s rozdielnymi, často protirečivými záujmami, s nerovnakými vedomosťami i s bezprostrednými či sprostredkovanými osobnými skúsenosťami, ktoré vari najviac obsah historického vedomia naplňujú. Táto heterogénnosť však neznamená, že historické vedomie viacerých vyššie spomenutých subjektov nemá aj istú integrujúcu základňu, ktorá vyviera jednak z uvedomenia si kontinuity historického vývinu, jednak z rovnakých, resp. podobných záujmov konkrétnych zložiek spoločnosti. Najzávažnejšiu zjednocujúcu úlohu tu asi zohráva myšlienka jednotného národa, no určite aj uvedomenie si náboženskej, stavovskej či generačnej spolupatričnosti. Na záver tejto časti možno naše úvahy zhrnúť do konštatovania, lepšie povedané do hypotézy, že formovanie historického vedomia má nekonečne veľa rôznorodých prvkov i množín, ktoré sa neustále menia. Nie sme ich schopní v hociakom konkrétnom momente ani ustáliť, ani presne rozpoznať a už vôbec nie regulovať, hoci sa to od historikov sústavne, no márne požaduje. Autori takýchto „objednávok“ buď chcú vrchnostensky reglementovať úlohy a najmä budúce výsledky dejepisectva, alebo v naivnej (možno i v dobrej) viere sú úprimne presvedčení, že historici majú v rukách akýsi zaručený prostriedok, čarovný prútik na riešenie práve aktuálnych spoločenských problémov – najmä v oblasti vlasteneckej výchovy dorastajúcich generácií, prebúdzania národnej, resp. štátnej hrdosti a pod. Zďaleka to však neznamená, že popieram dôležitú a nezastupiteľnú funkciu dejepisectva pri vytváraní historického vedomia.

Pokúsím sa ju aspoň zhruba naznačiť vo všeobecnej rovine, s osobitným prihliadnutím na vývoj slovenskej spoločnosti po roku 1989. Opakujem však: treba sa vzdať ilúzie, že dejepisectvo na úrovni školskej výuky, osvetu (múzejné expozície, výstavy, prednášky) alebo vo svojej „akademickej podobe“ je najdôležitejším formovateľom

historického vedomia spoločnosti. Tento zložitý proces je totiž omnoho viac ovplyvňovaný tradíciami, historickými stereotypmi, rodinnou, náboženskou či školskou výchovou, účelovou politickou propagandou, a ako som už konštatoval, aj osobnými skúsenosťami. Veľmi silnou a často nami zabúdanou či obchádzanou zložkou pri formovaní historického vedomia je umelecká tvorba – hlavne literatúra, film a divadlo, no aj výtvarné umenie. Umenie v najširšom zmysle slova, spolu s viacžánrovou dokumentaristickou tvorbou sa vďaka stále prehlbujúcemu vplyvu masovokomunikačných médií akými sú hlavne rozhlas a televízia, stáva niekedy priam dominantnou zložkou formovania (aj keď svojou skutočnou platnosťou niekedy veľmi krátkodobého) historického vedomia. Celý tento zložitý proces prebieha na pozadí všeobecných spoločenských premien systémovo-politického, resp. štátoprávného charakteru. Slovensko vo svojich dejinách od začiatku 20. storočia podnes zažilo viac ako desať zásadných politických a štátoprávných premien i revolučných (pseudorevolučných) ruptúr, ktoré sa nesporne podpísali na procese formovania historického vedomia a výrazne determinujú aj jeho súčasný stav. Ich medzníky tvoria známe udalosti z rokov 1914, 1918, 1938, 1939, 1944, 1945, 1948, 1968, 1989, 1993. To však vôbec neznamená, že z procesu formovania historického vedomia spoločnosti možno celkom vytesniť odbornú historickú spisbu, vrátane jej laických, neraz doslovne šarlatánskych produktov. Historiografia totiž priamo alebo nepriamo, chtiac–nechtiac dodáva argumentačnú muníciu školskej výuke, domácej i náboženskej výchove, publicistike, ideologickej a politickej propagande, dokumentaristike i umeleckej tvorbe s historickými námetmi. Prirodzene, ide o to, čo si tvorcovia z tohto argumentačného materiálu sami vyberú, čo použijú a čo odmietnu. Na to historici už priamy vplyv nemajú.

Po tomto azda trochu príliš všeobecnom úvode, niekoľko poznámok k vlastnej téme o vzťahu slovenskej historiografie a historického vedomia po roku 1989. Ak prijíme myšlienku, že tvorba historického vedomia je dlhodobý proces, tak sedemnášť rokov života, práce i bádateľských výbojov dejepiscov v postkomunistickom demokratickom politickom systéme nemohlo spôsobiť až také radikálne a prevratné zmeny v historickom vedomí spoločnosti, aké sa – podobne ako po každom politickom či štátoprávnom zvrate – požadovali a očakávali. Historikom sú adresované – raz viac, inokedy menej oprávnené – výčitky, že sú zodpovední za nízku úroveň historického vedomia spoločnosti, že nevedia a nevedia ho pozdvihnúť, skvalitniť, a odstrániť z neho predchádzajúce deformácie, že nevedia zadefinovať pevnú a nemennú filozofiu slovenských národných dejín, čo vraj spôsobuje, že Slovenská republika nemá ani po viac ako desaťročí samostatnej existencie ustálenú svoju štátnu doktrínu. Podľa týchto, zväčša nekvalifikovaných, no o to viac seba-vedomých a prísnych kritikov, historici „nemajú pre seba, ani pre verejnosť vyjasnené ani len základné metafory a štát, ktorý ich platí, nemá teda od nich dodnes zásadné myšlienkové línie pre estetiku štátu (sic! – I.K.), ktorá by ho priblížila jednak masovo emigrujúcej mládeži, jednak zahraničiu... lebo niet štátnej myšlienky bez filozofie dejín.“¹ (Pojem filozofia dejín, podobne ako pojem historické vedomie, sa tiež veľmi často, priam devalvujúco spomína bez toho, aby sa naplnil jeho konkrétny obsah. Stáva sa skôr ideologicko-politickou, propagandistickou frázzou, floskulou).

Proces formovania historického vedomia bol od konca osemdesiatych rokov minulého storočia viac ako samotnou historiografiou determinovaný v prvom rade dvoma

¹ FERKO, A.: Filozofia dejín a štátna myšlienka, In: Literárny týždenník, XVIII, č. 13–14, 6. apríla 2005.

závažnými celospoločenskými udalosťami, ktoré musíme najviac zohľadniť a vždy akceptovať. Od nich sa totiž odvíjajú všetky komponenty, ktoré nejakým spôsobom ovplyvňovali a ovplyvňujú formovanie historického vedomia súčasnej slovenskej spoločnosti. V prvom rade to bolo zrútenie totalitného komunistického systému, ktorý sa viac ako štyridsať rokov snažil vrchnostensky a takmer výlučne s ideologickými zbraňami, no aj za viac či menej vynútenej pomoci dejepisectva, formovať historické vedomie „nového socialistického človeka“. Zdá sa, že nie veľmi sa mu to darilo podľa jeho pôvodných plánov a predstáv. Avšak vo viacerých smeroch, napríklad pri zdôrazňovaní plebejského, resp. apologetického prvkú národných dejín, pri vytyčovaní úloh na dobíhanie a predbiehanie susedných štátov a národov Európy, pri presakovaní pocitu strachu a ohrozenia pred umelo vykonštruovaným nepriateľom a pri hľadaní opory u susednej „slovanskej a proletárskej veľmoci“ sa mu to vcelku podarilo. Vyššie spomínané tendencie spravidla v slovenskej spoločnosti nielen nachádzali dobre pripravenú pôdu, ale vcelku úspešne nadväzovali na predchádzajúce komponenty historického vedomia, ktoré však prebaľovali alebo maskovali novými ideologickými argumentami a východiskami, no predovšetkým novou terminológiou.

Druhým a vari ešte citeľnejším impulzom pre formovanie „ponovembrového“ historického vedomia spoločnosti bolo rozdelenie česko-slovenského štátu a vznik Slovenskej republiky na prelome rokov 1992/1993. Vo viacerých historických prácach, no vari ešte viac v publicistike a v oficiálnych i príležitostných prejavoch politikov sa problém štátnosti začal presadzovať ako ústredná myšlienka a zmysel slovenských dejín. Táto tendencia sa jednoznačne odrazila aj v preambule Ústavy Slovenskej republiky, kde sa hovorí o „stáročných skúsenostiach zo zápasov o národné bytie a vlastnú štátnosť v zmysle cyrilo-metodského duchovného dedičstva a historického odkazu Veľkej Moravy“. Z aspektu dobových politických potrieb takáto interpretácia je síce pochopiteľná, ale zd'aleka nevychádza len z racionálneho historického poznania. Je to inak typická ukážka, keď politika – bez ohľadu na totalitný, resp. demokratický režim – históriu účelovo využíva a zneužíva, od dejepiscov žiada iba potvrdenie, teda legitimizáciu vlastných krokov, navyše zaodetú do vznešených slov a bombastických fráz. Nejde tu však iba o úsilie politických elít, lebo takéto zjednodušujúce vysvetlenia sú aj pre bežného občana vo všeobecnosti vcelku príjemné a akceptovateľné. V tejto súvislosti sa stále častejšie začali ozývať hlasy laikov, no aj profesionálov o „poslovenčení“ slovenského dejepisectva, ktoré vraj trpí na nízke národné uvedomenie. Historik A. Hrnko po ôsmich rokoch existencie Slovenskej republiky svojich kolegov nabáda: „Je veľmi potrebné, aby slovenská historická veda mala svojich národných historikov, ktorí sa vedia pozrieť na okolitý svet národnými očami. Len takáto historická veda môže byť pre národ a cez národ pre celé ľudstvo osožná.“² Navonok je to vcelku prirodzená a legitímna požiadavka, no len potiaľ, pokiaľ by sme vedeli identifikovať, kto je to národný historik, aké sú pre takúto definíciu kritéria a kto ich určuje. Pravdaže, arbitri na určovanie stupňa národnosti, nenárodnosti či dokonca protinárodnosti jednotlivých profesionálnych slovenských historikov, resp. celých inštitúcií sú vždy k dispozícii a pohotovo kádrujú svojich kolegov alebo aj celé vedecké ústavy. Nie sú to vždy iba jednotlivci s nenaplnenými osobnými vedeckými ambíciami, resp. laici a šarlatáni v historickej vede, ale v príhodnej chvíli a v pre nich priaznivej dobe, občas aj

² Ústava Slovenskej republiky, Bratislava 1992.

³ Literárny týždenník, XIV, č. 4, 26. januára 2001.

vládne inštitúcie. V polovici roku 1995 sa v oficiálnom programovom dokumente Ministerstva kultúry Slovenskej republiky celkom vážne tvrdilo, že na Slovensku sú vlastne dve kultúry: národná a nenárodná, ktorá má viesť k oslabeniu slovenského národného subjektu. Autori dokumentu hneď aj označili konkrétnych nositeľov týchto škodlivých a nebezpečných tendencií: „Nemožno ďalej trpieť, že spoločenskovedné ústavy SAV sú semeniskami protislovenských síl.“⁴ Uvedený citát je priam ukážkovým príkladom, ako sa vládna moc pokúša reglementovať historické a vôbec všeobecné vedomie spoločnosti. Program vedenia vtedajšieho ministerstva kultúry sa síce nenaplnil, no jeho požiadavky sa s väčšou-menšou pravidelnosťou opakujú, vyvolávajú voči výsledkom slovenskej profesionálnej historiografie nedôveru, čo určite zanecháva stopy aj v historickom vedomí (bližšie nekvantifikovanej) časti slovenskej spoločnosti.

Preto vyslovovať jednoznačné závery a hodnotenia o ponovembrovom, stave historického vedomia slovenskej spoločnosti by bolo pri terajšom stave nášho poznania danej problematiky prinajmenšom trúfalosťou. Ako som už na začiatku spomenul, chýba nám nielen všeobecne platná definícia tohto pojmu, ale aj rozsiahlejšie kvalifikované a dôveryhodné výsledky poznania skúmaného fenoménu. Môžeme sa však opierať o určité produkty anketových výskumov, ktoré robili etnológovia, sociológovia a v ostatnom čase aj politológovia a historici v spolupráci s Odborom mediálneho výskumu Slovenského rozhlasu, v rámci štátneho programu výskumu a vývoja pod názvom Ideové línie a zdroje slovenskej politiky.⁵ Respondenti sa v nich vyjadrovali k najvýznamnejším, respektíve k najznámejším udalostiam, procesom a osobnostiam slovenských dejín od roku 1848, hodnotili jednotlivé ich obdobia a politické systémy. Čiastočne podobný, no nie tak metodicky prepracovaný výskum uskutočnila ešte v prvej polovici deväťdesiatych rokov aj nadácia Milana Šimečku. Jej projekt sa orientoval na slovensko-české vzťahy od roku 1918 až po rozdelenie spoločného štátu, Česko-Slovenskej federatívnej republiky v roku 1993.⁶ Všetky podobné akcie sa zameriavali v podstate na novšie dejiny. Vzťah k starším dejinám sa veľmi neskúmal. Táto oblasť ostáva – nie po stránke faktografickej a výsledkov bádania, ale z aspektu historického vedomia – zväčša v zajatí tradičných, neraz naivných, heroizujúcich či demonizujúcich legend, týkajúcich sa hlavne veľkomoravskej a predveľkomoravskej éry, no aj obdobia stredoveku. Jeden ilustračný príklad: pri aktualizácii ankety medzi slovenskými občanmi na tému prijatia Turecka do Európskej únie viacero oslovených ľudí svoje negatívne stanovisko odôvodňovalo 150-ročným tureckým panstvom na Slovensku v 16. a v 17. storočí. Na druhej strane pri reflektovaní starších dejín širšou verejnosťou treba upozorniť na pozitívnu úlohu, ktorú zohráva jednak odborná regionalistika, jednak a hlavne populárnovedecká historická dokumentaristika sprostredkovaná najmä cez televízne a rozhlasové programy. Tu je vhodné upozorniť hlavne na dlhodobú systematickú vedecko-popularizačnú prácu Pavla Dvořáka.

Vo svojom referáte však nemám ambície vyhodnocovať spomínané anketové akcie, ani výsledky výskumu jednotlivých bádateľských tímov. Chcem iba poukázať, ako sa práve mimo nich krystalizoval a menil vzťah spoločnosti k vlastným dejinám cez

⁴ Slovenská republika, 14. júna 1995.

⁵ ŠUTAJOVÁ, J.: Historické vedomie slovenskej spoločnosti, In: Správy Slovenskej akadémie vied, 2004, č. 4, s. 14.

⁶ RADÍČOVÁ, I. a kol.: Malé dejiny česko-slovenských vzťahov, I.–VI, Bratislava 1994–1996.

prizmu jej spontánných alebo do nej indoktrinovaných postojov voči profesionálnej historiografii.

Politický zvrät v roku 1989 priniesol nielen známe spoločenské premeny, ale ako vždy pri podobných revolučných udalostiach vyvolal isté ilúzie, že všetko sa začína znova a dejiny sa musia tiež úplne nanovo prepísať a interpretovať. Ako poznamenal E. Lipták, práve pri takýchto príležitostiach „sa dejiny vykopávajú, odklínajú, prehodnocujú, uvádzajú na pravú mieru. Málokedy sa dopĺňajú, zväčša iba vymieňajú“. Týka sa to aj historického vedomia, ktoré treba „viac pestovať, lepšie rozvíjať, prehĺbiť, zvýšiť, narovnať, aktivizovať, petrifikovať, oduhorčiť, odčistiť, odsovietizovať, odatatizovať alebo zetatizovať, zinternacionalizovať alebo poslovenčiť, sfederalizovať, odregionalizovať, odkonfesionalizovať alebo pokresťančiť, zvedečtiť, spopularizovať, zhumanizovať, atď.“⁷ S niektorými spomínanými požiadavkami bolo po roku 1989 konfrontované a ovplyvnené tak slovenské dejepisectvo, ako aj historické vedomie, lepšie povedané očakávania spoločnosti na adresu historikov. Slovenská historiografia ako celok si do novej situácie priniesla zaťažujúce dedičstvo svojej podriadenosti totalitnej politickej moci. Otázkou ostáva, ako sme sa vedeli za sedemnást rokov s touto morálnou hypotékou vyrovnáť. Pravdaže, ani tu sa nedá zovšeobecňovať, treba diferencovať tak konkrétne poblúdenia a profesionálne či morálne zlyhania, ako aj ich kritickú sebareflexiu – na inštitucionálnej, no najmä na individuálnej úrovni. Navyše, na Slovensku – na rozdiel od českých krajín – až na jednu vzácnu výnimku (Jozef Jablonický) neexistovala neoficiálna nekonformná profesionálna historiografia, ani samizdatové vydania jej produktov. Aj tento viditeľný a známy handicap spôsobil, že slovenská historiografia ako celok sa po novembri 1989 stala objektom neobyčajne kritických, úplne legitímnych, aj keď nie vždy kvalifikovaných a len z odborných či etických pohľadov, vedených výhrad zo strany verejnosti, smerujúcich najmä voči interpretácii nových a najnovších dejín. Do vedomia spoločnosti stále intenzívnejšie prenikalo presvedčenie, že všetko bolo inak, ako sa to vykladalo vo vedeckých i popularizačných publikáciách či v školských učebniciach dejepisu. Toto presvedčenie má na Slovensku (isto nielen tu) dlhú tradíciu. Pravidelne sa objavovalo pri zlomových politických udalostiach po rokoch 1918, 1938, 1948, kedy sa očakávalo, že historici vyslovia „konečné pravdy“. Po zamatovej revolúcii historici boli vďačným objektom paušálnej kritiky. V novinách často málo informovaní autori „vylamovali otvorené dvere“, volali po odstránení bielych miest zo slovenských dejín a vlastnú nevedomosť či neinformovanosť považovali za kritérium celkovej úrovne poznania. Verejnosť vášnivo presviedčali, že práve dejepisectvo je tá oblasť vedeckého spoločenského života, ktorá je najviac zaplavená primitívmi, nedoukami a cynickými falšovateľmi dejín. Zjednodušujúce vyjadrenia na adresu dejepiscov boli často deklarované ambicióznymi publicistami, laikami, šarlatánmi alebo aj pohotovými prebehlikmi z domácej slovenskej historickej obce, ktorí kritickú sebareflexiu často nahrádzajú obvineniami na adresu svojich kolegov. Z podobných superkritických pozícií si chcú zrejme vybudovať štartovaciu dráhu k svojej novej vedeckej, no vari ešte viac k politickej kariére. Znepokojujúce je, že pri tejto kritike a polemike sa menej používali racionálne argumenty, no o to viac sa opäť šermuje s ideologickými nálepkami. Ak pred rokom 1990 sa za najťažší hriech považoval fakt, keď niekto bol obvinený, alebo upodozrievaný z nemarxistických postupov a interpretácií, po politickom zvrate v roku 1989 sa iba zmenilo znamienko a obvinenie z marxizmu, no aj z čechoslova-

kizmu, kozmopolitizmu, sionizmu, liberalizmu, atď. malo stačiť na vedeckú i spoločenskú degradáciu kritizovaného historického diela a jeho autora. Je to vcelku častý a pohodlný postup, no asi veľmi neposilní naštrbenú autoritu historickej obce a historiografie vôbec v spoločnosti. S troškou zlomyseľného sarkazmu sa na margo podobných javov dajú aplikovať slová A. Matušku spred viac ako sedemdesiatich rokov: „Každý, komu sa u nás nechce nič robiť, začne v niečo silne veriť.“⁸

A je tu ešte jeden špecifický jav (na Slovensku špecifiká milujeme!), ktorý po roku 1989 výrazne ovplyvňuje slovenskú historiografiu a hlavne sa snaží sa ovplyvniť historické vedomie slovenskej spoločnosti. Týka sa návratu niekoľkých exilových slovenských historikov do kontextu domáceho slovenského dejepisectva. Táto exilová skupina, využívajúca fakt, že niektorí z jej príslušníkov prišli zo zahraničných univerzít, zohrala diametrálne odlišnú úlohu, než napríklad návrat (lepšie povedané legálne zaradenie sa) českých exilových, resp. „samizdatových“ historikov do kontextu českej historiografie po roku 1989. Nechcem tu teraz spomínať vcelku známe veci o vyhranene nacionálno-radikálnej ideologickej orientácii spomínanej skupiny slovenských dejepiscov, ktorí za vrchol celých doterajších slovenských dejín považujú satelitný vojnový slovenský štát a jeho najvyšších reprezentantov. Zaujímavé skôr je, s akými predstavami sa títo kolegovia vrátili na Slovensko. Boli zrejme presvedčení, že slovenská historická obec (týka sa to najmä bádateľov z novších dejín) je svojou predchádzajúcou činnosťou nielen morálne úplne skompromitovaná, ale aj profesionálne nepripravená, takže i odborné zlyhala. Slovenskej verejnosti už nemá čo ponúknuť a povedať. Musí buď odísť do ústrania, alebo sa prispôbiť novým požiadavkám, ktoré ukážu, že „všetko bolo inak“. Viacerí exiloví návratníci boli úprimne presvedčení o svojej „vierožvestovskej úlohe“, čakajúc, že v štruktúrach slovenskej historickej obce (na ústavoch a univerzitách) zaujmú rozhodujúce postavenie – nie ani tak svojou odbornou prácou, ale svojou exilovými zásluhami a skúsenosťami, a hlavne úplne novým pojmami spracovania a interpretácie slovenských dejín. Keď sa ich predstavy a ambície nenaplnili, mali pohotové vysvetlenie: zapríčinili to marxistickí a čechoslovakistickí historici, ktorí sa nechcú vzdať svojich pozícií a ďalej ovládajú nielen vedecké pracoviská, ale aj sústavne deformujú historické myslenie a vedomie spoločnosti v snahe vedome skodiť slovenskému národu a jeho štátu. Vari najotvorenejšie to vyslovil exilový historik F. Vnuk, identifikujúci v slovenskej historickej obci „jednotlivcov i skupiny (...) smutné obete ideologickej lži a nenávisti, ktorým sa dosiaľ neotvorili oči. Alebo sú to cudzinci – a tí sú najkrikľavejší – ktorí s dušou tohto národa nikdy nezrástli a ktorým je aj dnešná Slovenská republika trňom v oku. Opovážlivosť týchto ľudí je ohromujúca.“⁹

Treba povedať, že spočiatku dochádzalo k istej kooperácii domácich a exilových historikov. Boli to navonok akési idyllické mesiace slovenskej historiografie, ktorá v rokoch 1990–1992 dostávala materiálnu i morálnu podporu aj od vedenia vtedajšej Slovenskej národnej rady. Tá napríklad iniciovala vytvorenie akejkoľvek názorom otvorenej komisie historikov, ktorá usporadúvala vedecké konferencie k niektorým kľúčovým alebo citlivým a kontroverzným témam z moderných slovenských dejín. Vzápätí materiály z týchto podujatí vychádzali v odborných zborníkoch, ktorých poznávací prínos trvá podnes. Treba pripomenúť, že na týchto nesporné prínosných a inšpirujúcich akciách

⁷ LIPTÁK, E.: Storočie dlhšie ako sto rokov, Bratislava 1999, s. 159.

⁸ MATUŠKA, A.: Za a proti. Bratislava 1975, s. 24.

⁹ VNUK, F.: Komentár k politickej zodpovednosti Dr. J. Tisu v rokoch 1939–1945, In: Dr. Jozef Tiso, Bratislava 2002, s. 61.

sa okrem zahraničných účastníkov výdatne podieľali aj kolegovia z českých vedeckých ústavov a univerzít. Už na týchto pracovných stretnutiach však vcelku logicky prebiehali ostré polemické diskusie, ktoré neraz presiahli odbornú rovinu a chliac-nechliac stále viditeľnejšie prerastali do politickej a ideologickej oblasti. Zdá sa (nevylučujem, že je to iba môj subjektívny dojem), že v týchto polemikách z hľadiska používaných racionálnych argumentov sa exiloví kolegovia dostali do viditeľnej defenzívy. Pokiaľ narazili na protargumenty a kritiku svojich, mierne povedané, romantizujúcich koncepcií slovenských dejín, automaticky to označili za prejavy a prežitky marxistickej, resp. čechoslovakistickej historiografie. Treba konštatovať, že v slovenskej domácej historickej obci našli aj viacerých snaživých a usilovných epigónov, ktorí vo verbálnom radikalizme a vulgarizme neraz predstihujú prejavy, na ktoré bola slovenská historická publicistika v minulosti, žiaľ, dosť bohatá. Niektorí z nich si tak zrejme riešia komplex nedocenenosti alebo sa chcú vykúpiť zo svojich predchádzajúcich odborných i morálnych zlyhaní. Citujúc W. Shakespeara: „Svedomie robí zbabelcov z nás všetkých.“¹⁰

Pravdaže, ani uvedená charakteristika nie je všeobecne platná, lebo koncepcie exilových kolegov prijali viacerí historici aj zo svojho hlbokého presvedčenia. Okrem toho sa v slovenskej profesionálnej historickej obci postupne presadzuje mladá nová generácia odborníkov, ktorí nie sú zatážení bremenom vlastnej zodpovednosti za prednovembrovú odbornú historickú produkciu. Tejto garnitúre asi pripadne aj konštruktívne „riešiť“ vyššie spomínaný spor nielen o koncepciu slovenských dejín, ale aj o presadzovanie jej výsledkov do vedomia spoločnosti, čo je z aspektu zamerania tohto príspevku najzaujímavejšie.

Ak hovoríme o historickom vedomí spoločnosti, tak tu zďaleka nejde iba o odborné profesionálne záležitosti, ale predovšetkým o každodenné ovplyvňovanie myslenia a vedomia verejnosti, čo má aj veľmi konkrétne, spravidla politické súvislosti a ideologické pozadie. Dokumentačný materiál tu netreba hľadať len v odbornej spisbe, či v spomínaných už anketách a sociologických výskumoch, ale podľa mňa v prvom rade v dobovej tlači vychádzajúcej v deväťdesiatych rokoch minulého storočia, vo vtedajšej televíznej, resp. rozhlasovej publicistike i v umeleckej tvorbe najrôznejšej kvality. Pre budúceho historika týchto udalostí – aj z hľadiska poznávania zdrojov, ktoré mali ambíciu ovplyvňovať historické vedomie spoločnosti – to bude vari najzreteľnejší a najinšpiratívnejší pramenný materiál. Súvisí to nielen s vtedajšou celospoločenskou eufóriou zo vzniku samostatnej Slovenskej republiky, ale aj s aktuálnym rozložením politických síl na Slovensku. Vtedy sa totiž dostali do popredia, do vládnych, resp. zákonodarných štruktúr politické subjekty viac alebo menej otvorene sa hlásiace nielen k vyhranenému nacionalizmu, ale aj tendujúce k autoritatívnemu spôsobu vlády. Opäť sa opakovala dobre známa skúsenosť, že dejiny národa a štátu, lepšie povedané ich účelová interpretácia sa stávajú v rukách politikov a ich propagandy dôležitým nástrojom na ovplyvňovanie, teda ovládanie spoločnosti a jej myslenia. Práve k tomuto obdobiu sa viaže vydávanie značného množstva publikácií a článkov, ktoré hrali na citlivú plebejskú a hlavne apologetickú strunu výkladu slovenských dejín. Vtedy došlo aj k nedôstojným – v podstate mimoodborným – sporom o vydanie učebnic dejepisu pre základné školy. Prehlbujúca sa názorová polarizácia spoločnosti sa svojím spôsobom premietla aj do historickej obce. Politická moc sa začala prikláňať

¹⁰ SHAKESPEARE, W.: Hamlet, In: Múdrost' géniova. Z hier Wiliama Shakespeara (vybral a preložil J. Boor), Liptovský Mikuláš 1996, s. 83.

k predstave, že treba eliminovať alebo priamo zlikvidovať tie spoločenskovedné inštitúcie, ktoré podľa jej názoru boli málo národné. Medzi ne vždy patril aj Historický ústav SAV. Prvý pokus, lepšie povedané výzva na jeho likvidáciu zaznela priamo od spoluvládnucej politickej strany (Kresťansko-demokratického hnutia) už v roku 1991.

Je trápne, že do tejto kampane v mene údajného hľadania a odhaľovania „zamlčaných právd“ sa razantne zapojilo aj vedenie Matice slovenskej, ktoré sa v polovici deväťdesiatych rokov snažilo anektovať niektoré spoločenskovedné pracoviská SAV. Medzi nimi bol na prvom mieste opäť vyhliadnutý Historický ústav. Podpredseda MS v tejto súvislosti apeloval na verejnosť a jej vnímanie histórie takými argumentami: „Bolo a je viac pokusov, za ktorými sa skrýva snaha verejne a vytrvalo diskreditovať slovenské štátne dejiny (...) pretože takmer dve slovenské generácie nepoznajú pocit štátnej identity, národnej hrdosti a národného sebavedomia (...) nie všetci sme vysporiadani s definíciami, ktorými stále vládnu slovenské historiografické poučky (...) suverénny štát má nielen právo, ale i povinnosť sa voči svojim dejinám správať suverénne a priamo. Aj naše dejiny sú dejinami bolesti, ako dejiny každého malého a zaznávaného národa (...) Píšme si teda dejiny sami, nenechajme ich napospas akademickej ekvilibristike.“¹¹ Tento dlhší citát vcelku verne charakterizuje predstavy a pozadie zápasu o ovplyvňovanie historického vedomia slovenskej spoločnosti po roku 1989. Treba ešte upozorniť, že veľká časť podobných vyjadrení sa odohrávala na pozadí polemík okolo historickej interpretácie dejín vojnového slovenského štátu. Po jeho všestrannej prednovembrovej demonizácii sa znamenka obrátili a do vedomia spoločnosti sa pokúša infiltrovať jeho heroizujúca legendarizácia a idealizácia. Sám tento problém by si však asi vyžadoval osobitnú analýzu.

Skúmanie stavu historického vedomia slovenskej spoločnosti sa, prirodzene, netýka iba tematiky I. Slovenskej republiky. V tejto problematike sú však spomínané polemiky a snahy o ovládnutie vedomia slovenskej spoločnosti navonok vari najostrejšie a teda aj najviditeľnejšie. Pritahujú pozornosť asi aj tých občanov, ktorí sa o dejiny veľmi nezaujímajú. Na začiatku som konštatoval, že formovanie historického vedomia je dlhodobý a zložitý proces, ovplyvňovaný početnými vonkajšími komponentami. Medzi nimi zohráva úlohu aj osobná skúsenosť občana, jeho prirodzený sentiment za svojou mladosťou, za „dobrými starými časmi“. Preto sa možno tak často objavuje aj nostalgia za predchádzajúcim komunistickým režimom, keď bolo akosi všetko jednoduchšie, jasnejšie, priamočiarejšie, bez povinnosti samorozhodovania a uvedomenia si vlastnej zodpovednosti. „A k tomu treba prirátat' aj náš slovenský zvyk – málo čítať, ale veľa kritizovať, čo sa prejavuje volaním po spracovaní takých tém, ktoré sú už dávno hotové, publikované, len ich nemá kto z tristo-štyristo strán prečítať do rozmerov, nášmu intelektuálovi stráviť tých“.¹²

Napriek všetkej skepse voči schopnosti profesionálnej historiografie ovplyvňovať historické vedomie spoločnosti, možno aspoň naznačiť, ktoré dejepiscami spracúvané témy (okrem tých večne zelených akými je problematika Veľkomoravskej ríše, národného obrodzenia, vzniku a existencie československého, resp. slovenského štátu a podobne), majú reálne ambície ovplyvňovať historické vedomie slovenskej spoločnosti. Pravdaže, ich taxatívne vymenovanie bude vždy nekompletné a bude mať iba hypotetický

¹¹ BAJANÍK, S.: Prvá Slovenská republika, In: Zamlčaná pravda o Slovensku, Partizánske 1996, s. 165–166.

¹² LIPTÁK, L.: c.d., s. 54.

charakter, lebo v súčasnosti nevieme identifikovať ich dopad a vplyv. Medzi tieto témy možno zaradiť napríklad viac menej systematický výskum cirkevných a sociálnych dejín, deanonymizáciu slovenských dejín, čo sa prejavilo v množstve samostatných historických biografii, resp. biografických zborníkov, no aj prác encyklopedického charakteru. Mimochodom, historické biografie sú pre verejnosť vítaným prostriedkom bližšieho, akéhosi intímnejšieho poznávania dejín vo všeobecnosti. Bez nároku na celkové hodnotenie tejto časti produkcie ponovembrovej slovenskej historiografie len jedna kritická poznámka na adresu autorov: Skúmaná osoba sa niekedy až naivne idealizuje, historicky splošňuje, a neraz aj za prispenia oficiálnych politických miest sa okolo nej vytvára u nás tak dobre známy mýtus absolútnej dokonalosti či dokonca martýrstva.

Značný vplyv na vedomie spoločnosti má aj výskum, spracúvanie a interpretácia dejín Slovenska po roku 1948, čo je navyše konfrontované s osobnými skúsenosťami a názormi veľkej časti populácie. Preto najväčší ohlas a záujem vzbudzujú témy dotýkajúce sa rozsiahlych perzekučných opatrení komunistického totalitného režimu proti jednotlivým profesným, sociálnym, národnostným, náboženským a iným skupinám obyvateľstva, prípadne jednotlivcom. Takisto kritickú sebareflexiu vo vedomí spoločnosti vyvoláva aj zvyšujúci sa záujem historikov a vari aj širšej verejnosti o problematiku holokaustu. Vo všetkých spomínaných oblastiach vplýva na historické vedomie aj časté umelecké stvárnenie týchto nesporne atraktívnych tém. Svoje oprávnené ambície tu má aj historická publicistika a dokumentaristika. Ukazuje sa však, že aj v danom prípade hrozí nebezpečenie, že týchto príťažlivých tém sa neraz zmocňujú konjunkturalisti, laici i celé inštitúcie, ktoré síce majú dobré predsavzatia a ušľachtilé ciele, no pri ich napĺňaní prinajmenšom podceňujú náročnosť systematického, na čas i metodiku nesmierne náročného historického výskumu. Výsledky ich snaženia môžu tak potom mať aj kontraproduktívny efekt, nielen z aspektu poznania vlastnej problematiky, ale aj z hľadiska jej reflektovania vo vedomí spoločnosti.

* * *

Cieľavedomé formovanie a ovplyvňovanie historického vedomia spoločnosti je neobyčajne dlhý a zložitý proces, ktorého najefektívnejšie páky a všeobecne akceptovateľné výsledky nie sme asi schopní nikdy celkom spoznať. Môžeme sa utešovať iba jeho dielčimi, no vždy len prechodnými úspechmi, po ktorých však obyčajne prichádza vytriezvenie. Čím skôr sa však zbavíme ilúzií, že historiografia – v hociakej podobe – je schopná rozhodujúcou mierou trvalo formovať a ovplyvňovať vedomie spoločnosti, tým lepšie. Je to skutočne beh na veľmi dlhú trať, na ktorej vlastne nikdy nemôže byť cieľová páska. Preto snahy o ovplyvnenie historického vedomia spoločnosti budú ďalej pokračovať práve tak ako budú pokračovať zápasy o kritickú reflexiu slovenských národných a štátnych dejín. Otázkou ostáva, aké miesto v týchto procesoch bude aktívne zohrávať profesionálna slovenská historiografia vo všetkých svojich tematických oblastiach, štruktúrach, inštitúciách a heterogénnych názorových rovinách.

Slovak Historiography and Historical Consciousness after 1989

Ivan Kamenec

This article examines the methodological problems associated with the identification of a historical consciousness within Slovak society. Other issues addressed include confronting "societal demands" for an "improvement of historical consciousness," possibilities and limits of the influence of history and history teaching on the formation of a historical consciousness in Slovakia, the emotional aspects of this issue and its abuse within politic arguments of nationalist parties, journalistic disorientation, the negativism of formerly exiled historians and the establishment of those themes that can impact the historical consciousness of Slovak society.

BIBLIOGRAFIA SLOVENSKEJ HISTORIOGRAFIE PO ROKU 1989¹

Alžbeta Sedliaková

V Historickom ústave SAV sa bibliografia systematicky rozvíjala od počiatkov existencie ústavu (1953). Jej cieľom bolo a je zachytiť historickú literatúru, ktorá pribežne vychádza na Slovensku a literatúru publikovanú v zahraničí, ktorá má vazbu k slovenskej historiografii.²

V priebehu rokov sa modifikovali publikačné výstupy. Počas trvania Československa boli hlavnými výstupmi ročenky „Bibliografie k dejinám Československa“, ktoré vydával Historický ústav AV ČR v Prahe a na ktorých sa Historický ústav SAV podieľal. Obdobne boli vydávané knižné výberové bibliografie pri konaní medzinárodných historických kongresov pod názvom „Historiografie v Československu“, ktoré zachytávali dlhší časový úsek (päť až desať rokov).

Po vzniku samostatnej Slovenskej republiky sa dôraz začal klásť na vydávanie knižných bibliografií prezentujúcich slovenskú historiografiu na medzinárodných historických kongresoch. V roku 1995 pri konaní kongresu v Montreale vyšla výberová bibliografia „Historiografia na Slovensku“.³ V nej sa stretávame s prácami, ktoré boli vskutku publikované na Slovensku v rokoch 1990–1994. O päť rokov neskôr na medzinárodnom historickom kongrese v Oslo vychádza bibliografia už pod názvom „Slovenská historiografia“.⁴ Táto bibliografia sa už snaží zachytiť okrem prác vydaných na Slovensku aj práce publikované v zahraničí v rokoch 1995–1999.⁵

Dlhom, ktorý mala slovenská historiografia, bola absencia retrospektívnej bibliografie. Podarilo sa ho splatiť v roku 1997, keď vyšla „Bibliografia k dejinám Slovenska. Literatúra do roku 1965“.⁶ Toto dielo vyšlo aj ako CD-Rom.

¹ Práca je čiastkovým výstupom grantového projektu VEGA č. 2/6200/26 Slovaca v zahraničí. Bibliografia slovenskej historiografie. Grant sa rieši v Historickom ústave Slovenskej akadémie vied v Bratislave.

² Znamená to jednak regionálne vymedzenie v tom zmysle, že sa zachytáva všetko, čo vychádza na Slovensku a týka sa dejín. Sú to pôvodné práce k národným a všeobecným dejinám, teoretické práce, práce z príbuzných vedných odborov a pomocných vied historických ako aj preklady historických prác. Zo zahraničia sa snaží o evidovanie všetkých prác našich historikov publikovaných v cudzine a prác k slovenským dejinám napísaných zahraničnými historikmi.

Po formálnej stránke sa evidovali a evidujú práce vo forme monografií, zborníkov, štúdií, odborných článkov a správ.

³ Historiografia na Slovensku 1990–1994. Výberová bibliografia (zost. A. Sedliaková), Bratislava 1995, 188 s.

⁴ Slovenská historiografia 1995–1999. Výberová bibliografia (zost. A. Sedliaková), Bratislava 2000, 342 s.

⁵ Ďalšia päťročenka 2000–2004 bude odovzdaná v júli 2006 do tlače.

⁶ Bibliografia k dejinám Slovenska. Literatúra do roku 1965 (zost. V. Jankovič – A. Škorupová), Bratislava 1997, 781 s.

Od roku 1988 vychádza v Historickom časopise pravidelná bibliografická rubrika „Slovenská historiografia“ (spravidla v štvrtom čísle).

Intenzívne sa rozvíja aj medzinárodná bibliografická kooperácia. Vzhľadom na doterajší historický vývoj je naďalej dôležitá spolupráca s Bibliografickým úsekom Historického ústavu AV ČR v Prahe, ktorá je orientovaná hlavne na vzájomnú výmenu bibliografických údajov bohemikálnej a slovacikálnej povahy. Dalším významným partnerom sa stal Herder-Institut v Marburgu. Výsledkom spolupráce je publikovanie ročeniek „Bibliographie zur Geschichte der Bohmischen Länder und der Slowakei“ vydávaných v Marburgu a výmena bibliografických dát s cieľom vytvoriť rozsiahlu databanku historickej produkcie zemi strednej a východnej Európy (<http://www.uni-marburg.de/herder-institut>).

Ďalšie bibliografie, do ktorých sa prispieva od vzniku samostatnej Slovenskej republiky sú „International Medieval Bibliography“ (International Medieval Institute University of Leeds) a „International Bibliography of Historical Science“ (International Committee of Historical Sciences).

V roku 1990 sa zmenil v Historickom ústave SAV tradičný model bibliografickej práce. Prešlo sa od kartotečného systému k počítačovému spracovaniu a výsledkom sú bibliografické databázy, ktoré v súčasnosti vystavujeme na internete (<http://www.dejiny.sk/>). Ďalej volíme Databázy historickej literatúry v SR.

Ide o dve databázy: Historická literatúra vydaná od roku 1990⁷
Historický časopis 1953–1989⁸

Vyhľadávanie je možné pomocou registrov (autorský, biografický, geografický a register kľúčových slov).

Databázy slúžia jednak ako informačný zdroj pre odbornú i laickú verejnosť a ako základ pri zostavovaní rôznych bibliografií, ako napr. bibliografie bohemik, ktoré boli uverejnené v Česko-slovenskej historickej ročenke.⁹

Bibliography of Slovak Historiography after 1989

Alžbeta Sedliaková

Links to periodicals and specialized internet search engines.

⁷ V súčasnosti cca 30000 bibliografických záznamov.

⁸ V súčasnosti cca 8000 bibliografických záznamov.

⁹ Bohemika v historiografii na území Slovenskej republiky. Výberová bibliografia za roky 1990–1997 (zost. A. Sedliaková), Česko-slovenská historická ročenka 1998, s. 265–359.
Bohemika v historiografii na území Slovenskej republiky. Výberová bibliografia za roky 1998–2002 (zost. A. Sedliaková), Česko-slovenská historická ročenka 2003, s. 337–441.

Materiály zo seminára

CIRKEV A FORMOVANIE OBČIANSKEJ SPOLOČNOSTI

(Príklad Slovenska a českých krajín v podmienkach
monarchie a Československa)

Bratislava, 5. apríla 2006

Usporiadali: Slovensko-česká komisia historikov
Slovenská historická spoločnosť pri SAV
Mestské múzeum v Bratislave

OTVORENÁ CIRKEV V OTVORENEJ SPOLOČNOSTI

Daniel Pastirčák

Úvod

Nie som historik. Voči poctivému historickému bádaniu mám hlbokú úctu, ale to je asi tak všetko, čo ma s históriou a historikmi spája. Bol by som rád, keby ste môj hlas vypočuli ako hlas laika. Čím môže byť taký hlas zaujímavý? Čo ma vlastne kvalifikuje, aby som sa vyjadroval k danej problematike? Možno ma kvalifikuje môj životný príbeh, o inej kvalifikácii neviem. Môj príbeh je príbehom ateistu, ktorý konvertoval k protestantskej verzii kresťanstva. Záujem o otázky viery u mňa vyústil do štúdia teológie. Na vzťah cirkvi a občianskej spoločnosti, či kresťanstva a sekulárneho humanizmu sa dodnes dívam z pohľadu oboch skúsenosti, ateistickej i kresťanskej. Patrim ku generácii prechodu. Ako študent som zažil komunistickú totalitu (tú karikatúru modernistickej uzavretosti) a dnes, ako správca cirkevného spoločenstva sa snažím prispievať k formovaniu otvorenej cirkvi v otvorenej spoločnosti.

1. Od moderny k postmoderne

Uzavretá cirkev v uzavretej spoločnosti

Nie je treba veľmi pripomínať, že cirkev a náboženstvo v tomto stredoeurópskom priestore boli dlhodobo vytláčané z verejného priestoru. S ľuďmi, ktorí sa verejne prihlásili k náboženstvu, štát jednal ako s druhoradými občanmi. Ich práva boli oklieštené. Nemohli učiť v školách, nemohli študovať právo či žurnalistiku, nemohli publikovať. V „predzamatovej“ minulosti u nás totiž ako oficiálna ideológia vládol štátostranou preferovaný ideologický materializmus. Nadnesene sa mu vtedy hovorilo „vedecký svetonázor“. Prihlásenie sa k tomuto ideologickému materializmu bolo vstupenkou do verejného života. Knihy, umelecké diela s náznakom iného videnia sveta sa jednoducho nepublikovali. Ti, čo takýto názor odmietali, boli, v lepšom prípade, z verejného pôsobenia vytlačení, v horšom boli väznení, v najhoršom dokonca fyzicky likvidovaní.

Cirkev v čase komunizmu pre mnohých predstavovala ostrov tichej občianskej rezistencie. Pre mnohých z nás bola príťažlivá práve tým, že akosi, už zo svojej podstaty, nutne vybočovala z radu. I keď – videné z odstupu – cirkev si v autoritárskej atmosfére totalitného štátu osvojovala rovnakú mentalitu. Proti ideologickej autorite komunistickej strany často stavala svoju ideologickú autoritu. Svet bol jednoducho čiernobiely. Zákopy boli zakreslené, vojna medzi cirkvou a spoločnosťou, bola v istom zmysle totálna. Ani spolupráca niektorých popredných cirkevných predstaviteľov so štátnou bezpečnosťou na

tomto fakte nič nemení. To autentické, čo v cirkvi vtedy žilo, žilo z ilegality, z odporu a z občianskej rezistencie.

Komunistický sen o pokroku a vedecky riadenom svete však boli iba krajnou formou modernizmu, ktorý v tom čase vládol celej západnej civilizácii. Podobné odcudzenie medzi cirkvou a spoločnosťou prebiehalo (hoci bez otvoreného boja) aj v iných častiach západného sveta. Anglický básnik a teoretik moderny T. S. Eliot tento jav dlhodobu pozoroval. V knihe „Notes towards the definition of culture“ popisuje rastúcu dezintegráciu západnej kultúry takto:

„Náboženské myslenie a prax na jednej strane, filozofia a umenie na druhej strane, majú tendenciu stávať sa izolovanými oblasťami, ktoré sú rozvíjané skupinami bez akejkoľvek vzájomnej komunikácie. Umelecká senzibilita je ochudobnená svojím odlúčením od náboženskej senzibility, náboženská zase svojím odlúčením od umeleckej...“

Alexander Solženicyn (spisovateľ, ktorý sa, viac ako ktokoľvek iný, svojím dielom zaslúžil o odhalenie neľudských praktík sovietskej moci) v jednej zo svojich esejí napísal, že bez mohutnej podpory západných intelektuálov by komunistická totalita nemohla vydržať tak dlho.

Teoretické východiská vytlačenia náboženstva z verejného života

Minulé storočie pre západného človeka začalo v znamení popierania ducha. Pozitivismus priniesol vieru, že človek s celým jeho vonkajším i vnútorným životom bude čoskoro celkom vysvetlený ako súhra atómov a síl, ktoré ich ovládajú. Tento pozitivistický optimizmus nastavil optiku, ktorou sa západný svet začal pozerat' i na náboženstvo. Tu treba hľadať dôvody otvoreného či skrytého vytlačenia náboženstva zo všeobecnej kultúry.

V prvej polovici 20. storočia bola za všeobecne uznávanú a spoľahlivú považovaná Taylorova a Frazerova teória vzniku náboženského vedomia (Zlatá ratolesť). Podľa tejto teórie sa vedomie rozvíjalo od prednáboženského *Magického* stupňa, cez *Náboženský* stupeň, k *Vedeckému* stupňu. Vnímaniu sveta na magickom stupni zodpovedal *animizmus* (viera, že všetky živé i neživé veci sú oduševňované vlastným lokálnym duchom). Na náboženskom stupni vedomie postúpilo najprv k *polyteizmu* (lokálni duchovia sa stali bohmi veľkého panteónu) a potom od polyteizmu k *monoteizmu* (k predstave jediného Boha). Podľa Fraserovej teórie bol tento vývoj určovaný zmenami v usporiadaní spoločnosti tak ako sa vyvíjala od kmeňového zriadenia k monarchii. Na najvyššom (konečnom) vedeckom stupni by mal, ako výraz vedeckého pochopenia sveta, nastať *ateizmus*. Komunistickí ideológovia sa vo svojom boji proti „spiatočnickému“ náboženstvu opierali práve o túto predstavu.

Pod tlakom faktov získaných z pokračujúceho antropologického výskumu sa Frazerova konštrukcia rozpadla. Fakty svedčia proti teórii. Dnes sa už s istotou dá povedať, že prednáboženský – čisto animistický typ človeka je teoretickou fikciou. Aj u tých najprimitívnejších kmeňov je animizmus vždy spojený s monoteistickou či polyteistickou formou náboženstva. Na druhej strane, v dnešnej „vedeckej“ spoločnosti existuje animistické, náboženské, aj vedecké myslenie vedľa seba, občas dokonca i v jednej hlave. Rastúci fenomén novej (tzv. New Age) spirituality je toho výrečným dokladom.

Stephen Neil vo svojom diele *Christian Faith and Other Faiths* napísal: „Existuje ešte stále zopár nepreskúmaných kútov zeme a antropológov spolu s ostatnými, ktorí sa zaujímajú o prvotných ľudí nepochybne čakajú nejaké prekvapenia. Mýtus o primitívnych kmeňoch bez náboženstva sa však pod tlakom postupujúceho výskumu nezadržateľne rozsypaný. Niektoré z najvýraznejších dôkazov o pomerne vysokej úrovni náboženského poznania boli pozorované práve medzi ľuďmi žijúcimi na najnižšej úrovni kultúry a spoločnosti. Preto prof. Fr. W. Schmidt, ktorý vypracoval štúdium svojho druhu dôslednejšie ako ktorýkoľvek iný učenec našiel medzi Pigmejcami v Strednej Afrike, citujem: „Jasné vedomie jedinej najvyššej bytosti, ktorej je všetka ostatná existencia, prirodzená i nadprirodzená, poddaná.“

Dva pokusy o vedecky riadenú spoločnosť

Najťažšiu ranu modernizmu však zasadila novodobá história a jej politická skúsenosť. Celá rada filozofov ako Foucault, Derrida, Eco či Rorty, teda autori, ktorí v tej či onej miere namierili svoje perá proti moderne, vychádzala z kritického vyhodnotenia tej iste historickej skúsenosti. Postmoderná hrôza z „veľkých príbehov“ má svoj prameň v skúsenosti zlyhania „veľkého príbehu“ vedy, alebo presnejšie, v skúsenosti zlyhania scientistického mýtu absolutizovanej evolúcie. V dvadsiatom storočí boli na veľkej časti ľudstva vykonané dva obrovské pokusy. Oba sa opierali o vedecký prístup k realite. Koniec minulého tisícročia bol smutným svedkom dvoch vedecky plánovaných spoločností – fašistickej a komunistickej. Základnou paradigmou oboch experimentov bol evolučný mýtus. Legitímna vedecká teória evolúcie bola v mene vedeckého plánovania civilizácie povýšená na nespochybniteľný mystický kľúč ku všetkému. Fašistická verzia evolúcie smerovala od opice, cez človeka k nadčloveku. Stala sa teoretickou bázou pre formulovanie novej etiky. Podľa tejto novej, pokrokovej etiky bolo správne odstrániť tých, čo sa evolúcii vzpierajú, odstrániť rasovo nečistých, vyhladiť tých čo prekážajú. Nová etika položila základy najdesivejšiemu civilizačnému dielu – továrňam na vedecky plánovanú smrť pre tých, čo sa nehodia.

Komunistická verzia evolučného mýtu smerovala od prvotnopospolnej spoločnosti, cez triedne rozdelené spoločnosti, k beztriednej spoločnosti. V mene pokroku, v gulagoch či mimo nich, podobne ako vo fašistickej verzii, boli i tu masovo odstraňovaní tí, čo podľa sociálnych inžinierov svetlejších zajtrajškov stáli vývoju v ceste.

Zmena paradigmy?

No stalo sa ešte čosi. Vedecké poznanie sa pohlo iným smerom než optimistický materializmus predpokladal. Newtonov obraz sveta zloženého z pevných častíc, ktoré podliehajú jasným fyzikálnym a chemickým zákonom, sa posunul k prekvapujúco znejasnenej vízii sveta. V druhej polovici minulého storočia sa začalo hovoriť o tom, že západná civilizácia podstupuje masívnu zmenu paradigmy. Obraz sveta v predstavivosti západnej civilizácie sa radikálnym spôsobom mení. Posúva sa od mechanického materializmu k spirituálnejším obrazom reality. Na trhu sa začali objavovať nové, populárno-vedecké bestsellery, ktoré spájajú svet súčasnej vedy so svetom východnej mystiky. (knihy ako Tao Fyziky od Fritjofa Capru, či *The reenchantment of the world* od Morrisa Bernana,

The dancing of Wu Li masters od Gary Zukava, alebo Tao prírody od Rupelta Sheldreka). Podľa týchto autorov nové poznatky z rôznych vedných oblastí (nukleárnej fyziky, astronómie, genetiky, neurochirurgie, psychiatrie či psychológie) si vraj vyžadujú zásadnú zmenu paradigmy. Tento rozsiahly proces sa pokusili pred časom zmapovať filozof Robert Augros a fyzik Georges N. Stanciu v knihe „The New Story of Science“.

Autori v knihe popri mnohých iných vedcoch citujú i Wildera Penfielda. Tento neurochirurg vykonal operácie mozgu na viac ako tisícke pacientov v bdelom stave s cieľom dokázať, že vedomie vzniká ako produkt procesov prebiehajúcich v mozgu. Podarilo sa mu vytvoriť úplnú mapu mozgových oblastí zodpovedných za rôzne vnútorné aj vonkajšie pohyby v človeku. Pre myseľ, ani vôľu, však v mozgu nenašiel žiadne zodpovedajúce centrum. Svoje objavy publikoval v roku 1975 v knihe „Mystery of Mind“. „Zdá sa mi isté, že nikdy nebude možné vysvetliť myseľ, na báze neuronových pohybov vo vnútri mozgu. Je omnoho prijateľnejšie vidieť v mysli oddelenú a odlišnú podstatu. (...) Ako mnoho iných vedcov som sa snažil dokázať, že mozog je to isté, čo myseľ. Aké je to vzrušujúce, keď napokon objavíte, že i vedci môžu úplne legitímne veriť v existenciu ducha.“ Augros a Stanciu svoju knihu uzatvárajú príznačnou vetou: „Starý Príbeh, obsahuje iba hmotu a fyzikálne zákony; Nový Príbeh vedy musí obsahovať hmotu, fyzikálne zákony a myseľ.“

Viaceri sociológovia či futuroológovia hovoria o renesancii spirituality a náboženstva. Zdá sa, že títo pozorovatelia majú v istom zmysle pravdu. Aspoň štatistiky im za pravdu dávajú. Po období suchého vyprahnutého racionalizmu sa západný človek rozbehol na opačnú stranu ulice – do tajomných tieňov iracionálna. Nová otvorenosť náboženskému a duchovnému po rokoch predpísaného materializmu je pochopiteľná i vítaná. Je tu však i čosi čo môže vzbudzovať oprávnené obavy. V novom ezoterickom kvasení zatiaľ prevláda mentalita slepého pragmatizmu – Použi všetko, čo funguje! O náboženských teóriách a duchovných psychotechnikách sa hovorí subjektívne, bez akéhokoľvek pokusu uplatňovať na ne kritérium pravdivosti. No náboženstvo prijímané bez kritického myslenia môže byť rovnako nebezpečné, ako pozitivizmus, ktorý zo sveta vytesnil všetky vedecky nepoznateľné aspekty reality.

Tomáš Halík vo svojej knihe „Vzývan i nevzývan“, lamentuje nad vymieraním ateistov. Myslím, že jeho smútku rozumiem. Otázky ateistov veriacim totiž pomáhali pozeráť sa na svoje náboženské skúsenosti s istým kritickým odstupom.

Prečo Boh neodíde?

Veľkým snom moderny bol zánik náboženstva. Stalin vyhlásil, že v priebehu piatich rokov v Sovietskom zväze náboženstvo celkom zanikne. Stalin síce zanikol, zanikol aj Sovietsky zväz, no náboženstvo nezaniklo. Prečo?

Prednávkou som čítal knihu od Andrewa Newberga a Eugene D'Aquili. Títo neurochirurgovia skúmali mozog ľudí v stave meditácie, či hlbokej modlitby. Svoju knihu nazvali otázkou – Prečo Boh neodíde? Ich odpoveď je jednoduchá. Náboženský impulz je podľa nich pevne zakorenený v biologii mozgu.

Existujú samozrejme i ďalšie dôvody. Spomeniem iba niektoré.

Tieň pseudonáboženstva

K. G. Chesterton sa domnieval, že človek, ktorý prestane veriť v Boha, je schopný uveriť čomukoľvek. Dvadsať storočie mu do istej miery dalo za pravdu. Dejiny dvadsiateho storočia sa stali smutným dokladom toho, že spoločnosť, ktorá sa náboženstva zbaví, sa sama stane náboženstvom. Politické náboženstvo nevyhnutne smeruje k totalitnej spoločnosti.

Problém smrti

Svajčiarsky psychiater C. G. Jung videl jeden z kľúčových problémov duše moderného človeka v jeho neschopnosti nachádzať svoj zmysel za hranicami smrti. Jung (vo svojej eseji „Životný obrat“) popisuje vedomie človeka ako slnko na púti oblohou. V prvej polovici života má všetky ciele pred sebou. Pomaly sa vynára. Tiene sa skracujú. Stúpa k poľudniu. Keď dosiahne vrchol a tiene úplne zmiznú začína pomaly klesať k horizontu smrti. V druhej polovici života má všetky svoje ciele už za sebou. Starnúci človek sa diva dozadu, pretože pred sebou má už iba prázdnotu. Pre moderného človeka za smrťou totiž už neleží žiadny cieľ. Podľa Junga je to práve náboženstvo, ktoré človeka vždy učilo, a malo by ho učiť i dnes, nachádzať ciele svojho bytia i za hranicami smrti.

Problém viery v základné ľudské hodnoty

V ateistickom vesmíre slepá energia vládne nad vedomím človeka. Človek je procesom biochemických reakcií. Vedomie s jeho kompetenciami poznať, chcieť a milovať, je iba vedľajším produktom úplne náhodných fyzikálnych a chemických procesov. Pôsobivo to vo svojej knihe „Prečo nie som kresťanom“ opísal Bertrand Russel.

„To, že človek je produktom príčin, ktoré nevedia nič o dôsledkoch svojho pôsobenia; že jeho pôvod, jeho rast, jeho nádeje i obavy, jeho lásky a presvedčenia nie sú ničím iným než dôsledkom náhodného hmýrenia atómov; že žiaden oheň, žiadne hrdinstvo, žiadny vzlet myšlienok ani citov nemôže individuálny život zachovať až za hrob; že všetka námaha vekov, všetka zbožnosť... všetka poludňajšia žiarivosť ľudského génia je predurčená k zániku... všetko toto, ak aj nie úplne bez diskusie, je natoľko isté, že každá filozofia, ktorá to odmieta neobstojí. Iba obklopený lešením týchto právd, len na pevných základoch neústupného zúfalstva, môže byť príbytok duše bezpečne budovaný.“

V Russelovom vesmíre sú základné ľudské hodnoty (poznatie, láska, tvorivosť, slobodná vôľa) iba ilúziou, iba vedľajším produktom biochemických procesov. Nevedomá hmotu a energia vládnu nad vedomím človeka. Russel si protirečí, keď používa slovo „pravda“. Ak je naše poznanie iba výsledkom slepého hmýrenia atómov, aký vzťah môže mať to poznanie k tomu ako sa veci naozaj majú. V Russelovom svete je pravda z princípu nepoznateľná. Ako však potom môžeme vedieť, že človek je iba produktom príčin, ktoré nevedia nič o svojich následkoch? Russel si tak pili konár, na ktorom sedí. Mnohí ľudia sa, pochopiteľne, s týmto zúfalým, protirečivým obrazom sveta neuspokoja, a tak budú znova a znova hľadať Boha, aby svetu pomohli postaviť sa z hlavy na nohy.

Etika obetavosti

Francúzsky sociológ Gilles Lipovetsky pomenoval obdobie, v ktorom žijeme, „érou prázdnoty“. Podľa jeho úsudku západný človek už neusiluje o nič, iba o prosté užívanie života. Jediná sila, ktorá poháňa spoločenskú výmenu na všetkých úrovniach – v politike, v obchode, v kultúre, vede, móde či v súkromnom živote, je sila zvädzania. Etika založená na princípe obetavosti v západnom svete vraj definitívne odumrela. Podľa

Lipovetského dnes už nikto v mene spoločného dobra nie je ochotný obetovať svoje osobné záujmy. Takýto stav civilizácie by však bol predzvesťou jej konca. Civilizácia predsa žije z toho, čo sú kvôli nej ľudia ochotní obetovať.

Domnievam sa, že tou základnou silou, ktorá je schopná obnovovať v kulture etiku obetavosti, je sila živého pozitívneho náboženstva. Tento aspekt civilizácie veľmi presvedčivo popísal vo svojej nedokončenej knihe (Citadela) iný Francúz, Antoine de Saint-Exupéry.

2. Uzavretá a otvorená pravda

Modernistický verus postmodernistický model myslenia „Pravdy“

Posúvame sa od moderny k postmoderne. V čom nás môže postmoderna obohatiť? Obohatiť by nás mohol nový prístup k mysleniu „pravdy“. Modernistické myslenie bolo uzavreté, postmoderna prináša nové stratégie myslenia. Pozorovania postmodernistických mysliteľov nás upozorňujú na tendenciu jazyka uzatvárať sa do seba. Foucault predstavuje svet človeka ako neurčité prostredie, v ktorom sa odohrávajú rôzne do seba uzatvorené jazykové hry. Každý jazyk tvorí uzavretý systém. Pojem pravdy sa v takomto systéme využíva ako veľmi účinný nástroj moci. Arogancia moci hrozí rovnako jazyku teológie ako jazyku filozofie či jazyku vedy, jazyku politiky či jazyku práva, alebo medicíny...

Prínos postmodernity k otvorenému mysleniu vidím v tom, že pripúšťa súčasnú platnosť paralelných obrazov skutočnosti. Modernistické ihrisko poskytovalo siločiaru iba pre dve typy hry. Hra na „*Buď, alebo*“. Tu paralelné pozorovania stáli proti sebe ako rivali. Buď má pravdu fyzika, alebo teológia. Kdekoľvek hovorili odlišným jazykom, bolo treba vyhlásiť výsledky a označiť víťaza i porazeného.

Druhým prípustným typom hry bola „*Hra na spájanie nespojiteľného*“. Vedecké teórie (odpovedajúce na otázku „ako sa veci dejú?“) sa umelo spájali do hybridných systémov s teológiou, či filozofiou (odpovedajúcimi na otázku „prečo sa dejú?“).

Postmoderna nám ponúka tretiu možnosť. Dovoľuje nám pozorovať svet z viacerých odlišných pozorovateľní, bez násilných pokusov spájať ich do konečnej mapy reality. Známý aforizmus s tromi pozorovateľmi toho istého slona, nás triviálnym spôsobom odkazuje na túto tretiu možnosť. Každý pozorovateľ vidí čosi iné (jeden vidí chobot, druhí vidí zadok, tretí nohu). Nie je to dostatočné na to, aby zrekonštruovali celého slona. Zostáva im iba rešpektovať paralelné pozorovania a učiť sa jeden od druhého. Čas, keď bola teológia kráľovnou a ostatné oblasti poznania služobníctvom, je za nami. Za nami je však aj doba, keď bola kráľovnou veda. Dnes, zdá sa, niet kráľov ani kráľovien (ak toto postavenie nepriznáme obchodníkom, podnikateľom a mediálnym magnátom), nastal snád' čas, aby sme sa naučili jedni druhých prijímať ako „bratov a sestry“.

Otvorenosť neznamená rozplynutie

Otvorenosť v komunikácii však nesmieme zamieňať so splyvaním identít. Na to, aby som sa mohol dať, musím sa najprv mať. Ak nemám svoj obsah nemám čo otvárať.

Mnohé z toho, čo sa v mene otvorenosti dnes vo svete deje (napríklad v procesoch globalizácie) nepredstavuje kultúrnu komunikáciu, ale kultúrne rozplývanie pod ťarchou ekonomickej kolonizácie. Ak sa Tádž Mahal stane predajňou hamburgerov, nie je to doklad kultúrnej otvorenosti, ale kultúrneho rozplynutia. Aj vo vzťahu cirkvi a spoločnosti, skutočná otvorenosť môže existovať, len ak sa nezačne zmiešavať, či rozplývať ich identita. Podmienkou vzťahu totiž nie je iba otvorenosť, ale i poctivo priznaná odlišnosť. V novodobých dejinách vzťahov cirkvi a spoločnosti môžeme nájsť príklady pre prvé i pre druhé.

Príklady z nacistického Nemecka

V čase, keď sa v Nemecku dostal k moci Adolf Hitler, sa medzi nemeckými protestantmi sformovalo hnutie „*Nemeckí kresťania*“. Toto hnutie Hitlerovu vládu dost' nekriticky podporovalo. Proti nemeckému kresťanstvu sa postavila odštiepená „*Vyznávateľská cirkev*“ na čele s Karlom Barthom a Dietrichom Bonhoefferom. Karol Barth pobúril verejnosť svojím listom českému profesorovi teológie Jánovi Hromádkovi. Vyzýval v ňom protestantský český národ, aby so zbraňou v ruke postavil proti Hitlerovi. Barthov príbeh je príkladom rozdielu medzi kultúrnym splynutím a kultúrnou otvorenosťou. Práve uvedomenie si kresťanskej odlišnosti Barthovi pomohlo postaviť sa proti neľudskému režimu. Istý čas bol Barth nadšeným prívržencom nemeckej liberálnej teológie. Tá sa v mene historickej kritiky z evanjelií postupne vzdala takmer všetkého, čo tvorilo ich jedinečný význam. Čím viac sa akademická teológia vzdávala kresťanskej identity, tým ľahšie si osvojovala populárnu germánsku spiritualitu a splyvala s dobovým nacizmom. Súčasťou Barthovej vzbury bol návrat k Biblii a k neoortodoxnej teológii.

Dietrich Bonhoeffer zas môže byť príkladom občianskej spolupráce, bez splyvania identít. Zúčastnil sa konšpirácie, ktorá pripravovala atentát na Hitlera, za čo bol na konci druhej svetovej vojny popravený. Bonhoefferove listy z väzenia zachytávajú proces teologického myslenia, ktorý ho k účasti na príprave atentátu viedol. Skupina, s ktorou sa Bonhoeffer pri tejto konšpirácii spojil, združovala ľudí rozmanitého myslenia. Spolupracovali tu ľudia rôzneho vyznania i ľudia bez vyznania.

3. Otvorená cirkev v otvorenej spoločnosti

Problém pozície cirkvi v otvorenej spoločnosti

Po zamatovej revolúcii sa pred výzvou k transformácii ocitla nie len spoločnosť, ale i cirkev. Či sme si to uvedomili, alebo nie, cirkevné spoločenstvá sa ocitli na križovatke. Voľba, ktorá pred nami stála (a vlastne stojí dodnes) je voľba medzi sektou a otvorenou cirkvou. (Slovo sekta používam v sociologickom, nie v náboženskom význame.)

Zo sociologického hľadiska môže znaky sektárskeho života nadobudnúť aj veľmi veľká, spoločensky etablovaná skupina. Aj väčšina môže mať za istých podmienok charakter sekty. Sekta si je najmenej vedomá seba ako sekty, keď je v pozícii väčšiny. Žiadna cirkev (a samozrejme ani iná, nenáboženská skupina) teda z tohto nebezpečenstva nie je automaticky vyňatá.

Otvorenosť cirkvi voči spoločnosti sa na Slovensku rodí snád' ešte pomalšie a váhavejšie, ako otvorenosť spoločnosti voči cirkvi. Už porevolučné štiepenie VPN na

občiansku a kresťanskú pravicu naznačilo, že na Slovensku máme k otvorenému mysleniu ešte značne ďaleko.

Príklad uzavretej cirkvi

Ako čiastočne zúčastnený pozorovateľ si s poľutovaním uvedomujem, že kresťanské cirkvi na Slovensku sa vo vzťahu k spoločnosti prejavujú úzkostlivo, defenzívne a uzavreté. Príkladom toho sú podľa mňa zmluvy, ktoré podpísali cirkev a štát (s Vatikánom aj s ostatnými registrovanými cirkvami). Praktický dopad týchto zmlúv zatiaľ občania pocítili iba vo forme povinnej voľiteľného náboženstva na všetkých školách. Druhým dopadom bola horúčkovitá, politicky na oboch stranách zneužívaná hádka o výhradách svedomia. V oboch prípadoch sa cirkev prejavila ako defenzívna, uzavretá inštitúcia, ktorá sa bojí budúcnosti a chce si zákonmi poistiť svoj vplyv v spoločnosti. Takýto uzavretý úzkostlivý postoj si často občanov, pochopiteľne, vysvetľuje ako mocenské ambície. Bojím sa, že sa tým cirkev prispieva viac k vyhasínaniu, než k podnecovaniu viery v našej spoločnosti.

S týmto uzavretým, voči demokracii váhavým postojom, súvisí hlbší, historický problém. Mám na mysli problematiku, ešte stále dostatočne kriticky nereflektovanú, skúsenosť s prvým slovenským štátom. Pre časť veriacich katolíkov je dr. Jozef Tiso martýrom a zasluhuje si svätorečenie. Tí umiernenější pripúšťajú, že jeho historické pôsobenie vyznieva dvojznačne, no zároveň tvrdia, že v zásade bolo pre Slovensko a jeho štátnosť pozitívne. Priznávajú, že prvý slovenský štát bol plný rozporov, no ak sa to všetko podčiarkne a zráta, dobré tu prevážilo nad zlým. Tento „umiernený“ postoj je v istom zmysle nebezpečnejší ako fanatizmus volajúci po Tisovom svätorečení. Nebezpečnejší preto, lebo nahráva tomu najhoršiemu v slovenskej povahe. Zdôrazňuje sa hospodárska prosperita prvého slovenského štátu. Na to, že to bola prosperita ťažiaca z vojny, v ktorej sme stáli po boku hitlerovského agresora, a obetovali sme pre ňu občanov židovského a rómskeho pôvodu, sa taktne zabúda.

Nekresťanský charakter prvej slovenskej vlády rozoznal aj Rím. Dejiny sporu medzi Tisom a pápežskou stolicou sú známe a sú prístupné i slovenskému čitateľovi. Listové dokumenty vyšli v útlej knižočke od historikov I. Kamenca, V. Prečana a S. Škorvanka.

Na slovenské kresťanstvo tak dodnes padá Tisov tieň. V čase keď do vládných kresiel zasadli poslanci Slovenskej národnej strany, žiaľ začíname znova cítiť jeho temnú t'archu.

Príklad uzavretej spoločnosti

Príkladom opačnej – sekulárnej uzavretosti je podľa mňa súčasné Francúzsko. Tu (pravdepodobne vďaka špecifickej historickej skúsenosti) sekularizmus nadobudol posvätný, miestami až fundamentalistický charakter. Zdá sa mi nepochopiteľné, že krajina, ktorá v zahraničnej politike, často až nekriticky podporuje palestínske záujmy, dokáže v parlamente predniesť, a so zdruvujúcou podporou verejnej mienky schváliť zákon, zakazujúci nosenie náboženských symbolov v štátnych školách. Tesne po prijatí tohto nedemokratického zákona som bol v Paríži. Keď som v istej diskusii prejavil svoje pochybnosti,

dostalo mi vysvetlenie. Poučili ma, že závoj ženu ponizuje. Na otázku, či si to isté myslia i dotyčné moslimské ženy, som dostal odpoveď, že závoj je pre ženu ponizujúci bez ohľadu na to, čo si o tom tá žena myslí. Nuž, tak to má byť – my osvietení, civilizovaní nadľudia pomôžeme tým necivilizovaným ku slobode i napriek ich presvedčeniu, oslobodíme ich i proti ich vôli.

Takáto arogancia ma znepokojuje. S demokraciou to nemá veľa spoločného. Ukryva sa vtom hrozba novej totality. Totality sekulárneho štátu. V čom je taká škola odlišná od komunistických škôl, do ktorých sme nesmeli prísť v riflách, s dlhými vlasmi, lebo rifle a dlhé vlasy boli podľa vtedajšej moci symbolmi dekadentnej západnej spoločnosti. Neskôr som sa dozvedel, že francúzsky Moslimovia začali svoje deti posielat' do kresťanských škôl. Tam im nosenie šatiek nikto nezakazuje.

Záver

Môj príspevok bol viac menej iba zbierkou zle usporiadaných pozorovaní. Možno by som mal z tých pozorovaní vyvodit' nejaké praktické návrhy. Nie som sociológ ani politik, nemám dostatočne preštudovanú situáciu vzťahu cirkvi a štátu v západnom svete. To čo tu opatrne, v zátvorke a s otáznikmi navrhmem, je skôr tušenie než presvedčenie.

Zdá sa mi, že zlepšeniu vzťahov cirkvi a spoločnosti na Slovensku by prospela úplná odluka cirkvi od štátu. Takáto zaťažkávací skúška by pomohla cirkvám zmobilizovať svoje sily. Myslím si, že aj v náboženstve je lepšie menej s kvalitou, než veľa bez kvality.

Americká skúsenosť nás síce nabáda k istej opatrnosti. V prostredí, kde je cirkev odkázaná na úplne samo financovanie, sa stáva, že cirkevná inštitúcia sa zmení z primárne duchovnej, na primárne ekonomickú jednotku. Každý model spoluzit'ia cirkvi a štátu však obsahuje nejaké úskalí.

Odluka by nemala znamenať vytlačenie cirkvi z verejného priestoru, práve naopak, mala by vytvorit' priestor pre nové pozitívne a transparentné vzťahy medzi štátnymi a cirkevnými inštitúciami.

Ako píšem a čítam po sebe, uvedomujem si, že tomu, čo som práve napísal, celkom neverím. Štruktúrna zmena vzťahov pri utváraní otvorenej cirkvi v otvorenej spoločnosti nie je tým najpodstatnejším faktorom. Otvorenosť si musíme vybojovať v prvom rade sami v sebe. Musíme sa učiť myslieť „pravdu“ v otvorenom systéme. Žit' samého seba v dialógu. Každá forma je len forma a tá sa dá zneužiť, obsahom je to, čo tvoríme, každý vo svojom vnútri. Tam začína otvorená cirkev i otvorená spoločnosť.

Literatura:

- ELIOT, T. S.: Notes toward the definition of culture, London 1991.
- NEWBERG, A. – Eugene D'AGUILI, E. – RAUSE, V.: Why God won't go away, New York 2001.
- LIPOVETSKY, G.: Éra prázdnoty, Praha 1998.
- JUNG, C. G.: Duše moderného človeka, Brno 1994.
- AUGROS, R. – STACIU, G. N.: The new story of science, Bantam 1990.
- ANDERSON, Sir N.: Christianity and world religions, IVP 1970.
- BROŽ, L.: Cesta Karla Bartha, Praha 1998.

An Open Church and Open Society

Daniel Pastirčák

This article moves from the modern to postmodern. It examines the problem of closed churches and closed societies, the theoretical positions excluding religion from public life, attempts to "scientifically manage" science and the rebirth of spirituality. It also touches on totalitarian regimes as pseudo-religions, the issue of faith in the foundation of human values, sacrifices of the elites, the status of the church in an open society and the complete separation of church and state as a positive step in improving church-society relations in Slovakia.

**CÍRKVE A ČESKÁ SPOLEČNOST
V 19. A NA POČÁTKU 20. STOLETÍ**

Pavel Marek

S obsahlou a poměrně komplikovanou problematikou vlivu církvi na formování moderní české občanské společnosti se nelze vypořádat prostřednictvím jedné studie;¹ může jít pouze o nástin, který rozdělujeme do tří tematických celků: v první části se budeme zabývat otázkami poměru mezi státem a církvemi,² v druhé části chceme evokovat vztah mezi církvemi a českou společností (tj. občany v širším slova smyslu) a závěr výkladu zaměříme na problematiku vnitřního vývoje v římskokatolické církvi, která je vzhledem ke svému celkovému postavení a početnosti relevantní církevní strukturou ovlivňující převážnou část české společnosti. Toto členění je výrazem snahy vypořádat se zmíněnými úskalími tématu, přičemž jednotlivé tematické okruhy jsou obsahově provázány, prolínají se a tvoří jeden celek.³

¹ Článek vznikl v rámci plnění grantového úkolu GAČR č. 409/05/2726.

² Metodologická poznámka. Téma konference, na níž byly základní teze tohoto příspěvku předneseny, nabízelo podle našeho názoru přinejmenším dvoji možnost interpretace fenoménu „moderní občanská společnost“, což pochopitelně ovlivňuje celkové pojetí a strukturu výkladu. Máme tu na mysli rozdílný přístup, s nímž se setkáváme v historii a v politologii, příp. v dalších společenských vědách. My se přidržujeme historického konceptu, který ztotožňuje, nebo alespoň většinou interpretuje, proces formování moderní občanské společnosti od druhé poloviny 18. do počátku 20. století jako vznik novodobého českého národa. Hovoří o přechodu od stavovské (synonyma: feudální, agrární, přednacionální) společnosti, v níž v našich podmínkách státní katolická církev zaujímá v životě společnosti centrální postavení, je středem života společnosti i lidí a postupuje v symbióze s katolickým státem, k občanské (synonyma: industriální, moderní, novodobé, laické) společnosti, jejímž základním znakem je svoboda člověka vybírajícího si vyznání, resp. duchovní směřování, a mezi ostatními církvemi stále dominující římskokatolická církev je vytlačena ze své vůdčí role ve společnosti laickým a vůči církvím neutrálním státem, který jí také vymezuje základní rámec působnosti. Koncept občanské společnosti předkládaný politologii není sice diametrálně odlišný, ale přece jen tu cítíme jisté posuny. Politologové, bez ohledu na různá pojetí, občanskou společnost sice také vymezují vůči stavovské společnosti, ale současně vytvářejí novou opozici, když staví proti sobě občanskou společnost (sekularizovanou, nepolitickou a na státě nezávislé struktury, veřejný sektor, mezistupeň mezi mezi rodinou a státem) a politickou společnost (stát), přičemž postavení církvi možná budi rozpaky, většina politologů je vnímá jako prvek občanské společnosti, někteří však církve odlučují od občanské společnosti a chápou je jako zvláštní církevní společnost. Politologické pojetí by podle našeho názoru znamenalo vyloučit z našeho pojednání přinejmenším otázky poměru mezi státem a církvemi a politických stran, což je však poměrně problematické. Politické strany s jejich tiskem vnímáme jako hlavní mluvčí vyjadřující postoj určitých skupin veřejnosti vůči církvím. MÜLLER, K.: Češi a občanská společnost, Praha 2003, 271 s.; VOŠAHLÍKOVÁ, P.: Formování občanské společnosti ve 2. polovině 19. a na počátku 20. století, Praha 1993, 70 s.; VOŠAHLÍKOVÁ, P.: Formování občanské společnosti v Čechách, Praha 1993, 12 s.; KORAŁKA, J.: Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914, Praha 1996, 354 s. Srov. např. PITHART, P.: Občanská společnost a stát, In: Demokracie a ústavnost, Praha 1999, s. 238–245; HABERMAS, J.: Strukturální přeměna veřejnosti. Zkoumání jedné kategorie občanské společnosti, Praha 2000, 418 s.; ŠAMALÍK, F.: Občanská společnost v moderním státě, Brno 1995, 279 s.; LOEWENSTEIN, B.: Projekt moderny. O ducha občanské společnosti, Praha 1995, 296 s.; BROKL, L.: Hledání občanské společnosti, Praha 2002, 101 s.

³ Příspěvek přirozeně nevyčerpává celou problematiku a nemá ani ambice být syntézou nebo směřovat

Poměr mezi státem, habsburskou říší a jejím panovníkem, a církvemi je rakouskou i českou historiografií zvládnut celkem uspokojivě. Proto připomeneme základní fakta jen v nástinu.

Zdánlivě nekonfliktní rekatolizační jednotu Habsburků a Říma narušil v 18. století nástup osvícenství, který přinesl nejen nové myšlenky o roli státu ve společnosti, ale svým důrazem na racionalismus, pokrok, společenské reformy a náboženskou toleranci na sklonku století odstartoval téměř sto let trvající etapu hledání optimálního poměru mezi státem a církvemi v habsburské monarchii.⁴ Tento proces se odvíjel v duchu zeslabování postavení římskokatolické církve, jejího podřizování státu, a současně postupného rozšiřování náboženské tolerance, která vytvářela prostor pro emancipaci některých nekatolických církví a jejich zrovnoprávnění s církví římskokatolickou.

Zmíněný proces proměny postavení a role římskokatolické církve nevyšel ani v rozchod státu s ní, ani v odluku státu od církví, a nebyl ani přímočarý ve smyslu neustále klesající křivky vzájemného poměru, spíše kolísavý ve vlnách. Za jeho mezníky lze označit:

1. toleranční patent z roku 1781, resp. josefínské reformy

Římskokatolická církev přestala být výlučnou církví a občan si mohl svobodně vybrat mezi státem povolenými církvemi. Tolerance však neznamenal rovnost církví.⁵ Příslušníci římskokatolické církve měli přednost a více práv než protestanti a pravoslavní, židovské náboženské vyznání bylo nadále jen trpěno. Stát významně zasáhl do oblasti styku římskokatolické církve s Římem, resp. vyhradil si právo rozhodovat o platnosti nařízení kurie na svém území, a kněze začlenil do systému státní správy, svým způsobem z nich udělal státní úředníky, kteří byli pro lid nejen prostředníky mezi ním a Bohem, ale i státem. Josefínské reformy⁶ konstituovaly církev jako jednotky fungující vedle světa nezávislého na víře.

2. období „restaurace“ – první polovina 19. století

Léta po Velké francouzské revoluci přinesla první výkyv do vztahů státu a římskokatolické církve, která stála v řadách obránců monarchie před expanzí liberálních tendencí a myšlenek. Už Leopold II. (1790–1792), ale zejména František I. (1792–1835) upustil od josefínského tlaku vůči katolické církvi a vnímali ji jako svou důležitou oporu, panovníci

k vytvoření obecného schématu vývoje v 19. století. Vznikl jako jakási přehledová studie.

⁴ IM HOF, U.: Evropa a osvícenství, Praha 2001, s. 179–185.

⁵ KRYŠTŮFEK, F. X.: Dějiny církve katolické ve státech rakousko-uherských, I, Praha 1898, s. 140–150; HLAVÁČKA, M.: Konflikt skrytý v toleranci. Církev a stát v předběžné době, In: HOJDA, Z. – PRAHL, R. (eds.): Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století, Praha 2003, s. 139–144; MRÁČEK, P. K.: Stručná příručka církevních dějin, Olomouc 1995, s. 112–113; MELMUKOVÁ-ŠAŠECÍ, E.: Patent zvaný toleranční, Praha 1999, 238 s.; BEDNÁŘ, F. – HREJSA, F.: Toleranční patent, jeho vznik a význam, Praha 1931, 80 s.; WITETSCHEK, H.: Absolutismus und Josephinismus. In: SEIBT, F. (ed.): Bohemia sacra. Das Christentum in Böhmen 973–1973, Düsseldorf 1974, s. 325–329; WINTER, E.: Tisíc let duchovního zápasu, Praha 1940, s. 227–239.

⁶ WINTER, E.: Josefinismus a jeho dějiny, Praha 1945, 383 s.

pomáhali upevňovat a rozšiřovat katolicismus. Státu se podařilo zmírnit odpor kurie, hierarchie, ale i značné části duchovenstva vnímajících josefínské reformy jako neoprávněné vměšování státu do církevních záležitostí.⁷ Bez ohledu na jisté uvolnění však ovládání a využívání církve státem pokračovalo.⁸

3. revoluční období konce čtyřicátých let 19. století a nástup neoabsolutismu

Události roku 1848 jsou označovány za zlom ve vztahu státu a církvi v habsburské monarchii⁹ ve smyslu garance náboženské svobody, která se promítla do faktu, že stát se přestal identifikovat s jednou církví, katolická církev přestala být církví státní, ale současně zůstala jedním ze sloupů režimu.¹⁰ Nic na tom nemění skutečnost, že revoluční vření zasáhlo opět jezuitů¹¹ a také redemptoristy a jsme svědky snah o úpravu, resp. nové uspořádání poměru mezi státem a římskokatolickou církví nesené snahou po větší nezávislosti církve, jež našlo výraz v jednáních Kroměřížského sněmu a projevilo se ve znění Stadionovy ústavy z roku 1849. Nový trend našel výraz ve dvou patentech císaře Františka Josefa I. z dubna 1850,¹² předcházejících suspenzi Stadionovy ústavy Silvestrovskými patenty, a otevřel cestu ke konkordátu mezi papežem a monarchií, uzavřenému 18. srpna 1855. Konkordát je historiky označován za „propuštění římskokatolické církve ze služeb státu“, opět ji řídil Řím a ne monarchie, která josefinismem vytvořila obrazně řečeno „policejní církev“. Konkordát v právní rovině reprezentoval smlouvu mezi dvěma rovnoprávnými subjekty.¹³ Uvolnění politických poměrů a přiznání práva církvím spravovat si své záležitosti samostatně se stalo dalším mezníkem na cestě protestantů k jejich plné emancipaci garantované pak tzv. protestantským patentem z dubna roku 1861.¹⁴

⁷ KRYŠTŮFEK, F. X.: Dějiny, I, ...s. 275–420; Náboženství, církev, klerikalismus a naše dějiny, Praha 1962, s. 58; WITETSCHEK, H.: Absolutismus und Josephinismus. In: SEIBT, F. (ed.): Bohemia sacra..., s. 329–330.

⁸ MRÁČEK, P. K.: Stručná příručka..., s. 124.

⁹ Celkový trend však navazuje na linii první poloviny století, tj. uvolňování dohledu státu nad církví. – První pražskou petici císaři Ferdinandovi V. (1835–1848) podpořil např. pražský arcibiskup (1838–1849) Alois Josef sv. pán Schrenk, který ve svém pastýřském listu z 22. 3. 1848 vital vydání ústavy jako ulehčení pro církev. Biskupové a kněží formulovali vůči státu řadu požadavků vtělených do petic, v nichž chtěli v monarchii nově uspořádat vztahy mezi církví a státem. KRYŠTŮFEK, F. X.: Dějiny, I, ...s. 491–528; WINTER, E.: Tisíc let..., s. 257–267; BOSL, K. (ed.): Handbuch der Geschichte der Böhmischen Länder, 3, Stuttgart 1968, s. 103–107.

¹⁰ URBAN, O.: Kapitalismus a česká společnost, Praha 2003, s. 171. – Podle údajů z roku 1900 se v Čechách hlásilo k římskokatolické církvi hlásilo z 6 318 697 obyvatel 6 065 213 lidí, tj. zhruba 96 % obyvatelstva. Náboženství, církev a naše dějiny, s. 93; KOŘÁLKA, J.: Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914, Praha 1996, s. 86.

¹¹ ČORNEJOVÁ, I.: Tovaryšstvo Ježíšovo. Jezuité v Čechách, Praha 2002, 264 s.

¹² Dokumenty potvrdily, že o církevních záležitostech rozhodují biskupové a stát jmenuje církevní funkcionáře jen se souhlasem biskupa. Srov. KRYŠTŮFEK, F. X.: Dějiny, 2, ...s. 63–126.

¹³ GEORGIEV, J.: Mezi svéprávností a poručnictvím. K postavení církvi v habsburské monarchii druhé poloviny 19. století, In: HOJDA, Z. – PRAHL, R. (eds.): Bůh a bohové..., s. 169–185; URBAN, O.: Kapitalismus..., s. 172; KRYŠTŮFEK, F. X.: Dějiny, 2, ...s. 146–214.

¹⁴ Je vnímán jako zrovnoprávnění protestantů s katolíky, jako Magna charta protestantských církví. ŠOLTÉSZ, Š.: Dějiny křesťanské církve, Praha 1971; WANDRUSZKA, A. – URBANITSCH, P. (eds.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918, 4. Die Konfessionen, Wien 1995, s. 555; SEIBT, F.: Kirche und Gesellschaft bis zum

4. šedesátá a sedmdesátá léta 19. století

Obnovení ústavnosti na počátku šedesátých let 19. století odstartovalo období zhruba dvaceti let, v němž se poměr mezi státem a církvemi v habsburské monarchii stabilizoval a dotvořil do podoby, kterou rozbořil až pád monarchie a vznik nástupnických států. Pokud bychom se pokusili o vystižení základního trendu vývoje, pak směřoval na jedné straně k posílení role státu vůči církvím a náboženským organizacím, k jejich vytlačování (v první řadě se to týká římskokatolické církve) ze sféry školství, vzdělávání, vědy, osvěty a občanského života, na druhé straně pokračovalo zvětšování prostoru pro uplatnění nekatolických církví a jejich zrovnoprávnění s římskokatolickou církví. Konfesní politiku v Předlitavsku nelze hodnotit jednostranně jako dobrou nebo špatnou, spíše přinášela rozporné zásahy. Liberální kruhy tlačily v první řadě na zrušení konkordátu, který byl květnovými zákony z roku 1868 nejprve pozastaven a o dva roky později pod záminkou nesouhlasu s některými závěry 1. vatikánského koncilu prohlášen za neúčinný.¹⁵ Květnové zákony z roku 1874 postavily katolickou církev pod přísnou kontrolu státu a umožňovaly zásahy státní správy do církevních záležitostí. Právě tuto sérii opatření je možno označit za jednu z hlavních příčin vytvoření systému tzv. austrokatolicismu, v němž především vysoká církevní hierarchie se stala oporou a nástrojem státu a stát de facto z hlediska hodnocení katolické církve podlamoval její postavení ve společnosti.¹⁶ Austrokatolicismus je nutno označit za jednu z hlavních příčin hluboké vnitrocírkevní a celkově i náboženské krize na počátku první Československé republiky.

Zrovnoprávnění protestantských církví s katolickou církví (1861)¹⁷ se projevovalo zvýšením aktivit a rozšiřováním jejich působnosti, zejména navazováním a prohlubováním styků se zahraničím, především německým, ovšem celkově se už tak početně malé církve¹⁸ v těchto letech potýkaly se snižováním členské základny, evangelikům se v neprotestantském prostředí žijící lidé odcizovali. Církve¹⁹ ztrácely dělnické vrstvy a inteligenci a tak pouze jednotlivci typu Gustava Adolfa Skalského, Ferdinanda Hrejsy (oba luteráni), ale zejména Čenka Duška, Josefa Součka, Jana Karafiáta nebo Františka Žilky (všichni kalvíni²⁰) byli schopni navazovat na tradice a práci „velikánů“ Jána Kollára, Pavla Josefa

CÍRKEV A ČESKÁ SPOLEČNOST V 19. A NA POČÁTKU 20. STOLETÍ

Šafaříka nebo Františka Palackého²¹ a oslovovat českou společnost. Současně je možno konstatovat, že protestanti se daleko úspěšněji vyrovnali s jevy provázejícími transformaci společnosti, lépe se jim přizpůsobili než katolíci, a zřejmě i proto byli mnohými vnímáni jako pokrokovější a národu, postupně se identifikujícímu s novým výkladem českých dějin, bližší církev. Zatímco katolická církev se stala ve 2. polovině 19. století terčem útoků občanské společnosti, protestantské církve toho zůstaly ušetřeny. Svou roli hrála zřejmě i skutečnost, že byly početně daleko menší a stát si od nich udržoval odstup.²²

Rovněž tak na okraji zůstávaly skupiny pravoslavných (v roce 1900 v českých zemích asi 1 000 věřících), kteří do vzniku Československé republiky²³ nevytvořili ani náboženskou obec a opírali se o pražský spolek Pravoslavná beseda. Jejich etablování v české společnosti je možno označit za důsledek propojení pruských a slovanských sympatií frakce kolem Karla Sladkovského, Františka Ladislava Riegra a Františka Augusta Brauna s misijními aktivitami ruské pravoslavné církve v sedmdesátých letech 19. století, které se v transformované podobě a v jiných historických podmínkách ve dvacátých letech 20. století nakonec přetavily do podoby českého pravoslavního reprezentovaného biskupem Matějem Gorazdem-Pavlikem.

Liberální státní konfesní politika se pochopitelně dotkla i židovského obyvatelstva,²⁴ které mohlo podle zákona z roku 1890 vytvářet náboženské obce. Židé v celkovém počtu obyvatel v českých zemích reprezentovali něco kolem 2 % (cca 350 000) a velká část z nich nacionálně stále tendovala k německu. Přímý duchovní vliv judaismu na českou společnost byl asi zanedbatelný, byť registrujeme zvýšený příklon židů k české kultuře a českému jazyku. Jinou otázkou je však problematika antisemitismu, který ve společnosti nepochybně byl, včetně katolických kruhů.²⁵

Pokud jde o vliv starokatolické církve na české prostředí – vznikla jako reakce na vyhlášení dogmatu papežské neomylnosti ve věcech víry po 1. vatikánském koncilu, etablovala se po roce 1889 a fungovala v podstatě na bázi jedině, pražské náboženské obce vedené Františkem Iškou a po roce 1908 Václavem Rábem – její malý početní stav (max.

Ende der Monarchie. In: SEIBT, F. (ed.): *Bohemia sacra*, s. 25; WINTER, E.: *Tisíc let...*, s. 271; BOSL, K. (ed.): *Handbuch...*, s. 114.

¹⁵ Tamtéž; MRÁČEK, P. K.: *Stručná příručka...*, s. 125.

¹⁶ Rozuměj např. laicizace školství a armády. Srov. KRYŠTŮFEK, F. X.: *Dějiny*, 2, ...s. 548–562.

¹⁷ NOVÝ, R.: *Der Kirchenbesitz und seine Verwaltung*. In: SEIBT, F. (ed.): *Bohemia sacra...*, s. 60.

¹⁸ V polovině 80. let 19. století bylo v Čechách a na Moravě asi 70 000 věřících v 73 sborech, nejvíce v Polabí, na Českomoravské vysočině, Valašsku a na jižní Moravě. Údaje z roku 1900 hovoří o existenci 144 658 evangeliků, tj. zhruba 2,5 %. *Náboženství, církev, klerikalismus...*, s. 93; KOŘALKA, J.: *Češi...*, s. 87.

¹⁹ Od roku 1870 začaly v českém prostředí působit další protestantské církve, a sice Svobodná církev evangelická (vznikla odštěpením od římskokatolické církve, státem neuznaná), Jednota bratrská (ochranovská, státně uznaná 1874), Bratrská jednota baptistů (Chelčického) (součást Svazu baptistů s ústředím v USA, v Čechách začala působit jako výsledek misijní činnosti od roku 1877, státem neuznaná) a Svobodná církev reformovaná (vznikla v roce 1880 jako výsledek americké misijní činnosti, státem neuznaná). V roce 1891 Svobodná církev evangelická a Svobodná církev reformovaná fuzovaly do Jednoty česko-bratrské.

²⁰ Ti už před 1. sv. válkou plédovali pro separaci a osamostatnění od rakouské protestantské církve, pro českou evangelickou církev. Tato tendence k vytvoření národní církve se projevovala už od roku 1848, před válkou našla své dílčí naplnění v podobě založení Kostnické jednoty (1903) a po vzniku republiky se realizovala vznikem Česko-bratrské církve evangelické. ŠOLTÉZS, Š.: *Dějiny...*, s. 124–132; PEROUTKA, F.: *Budová-*

ni státu, 1, Praha 1933, s. 420–433; HROMÁDKA, J. L.: *Náboženské a církevní poměry v ČSR*, In: *Politika*, 2, Praha 1925, s. 251.

²¹ KOŘALKA, J.: *Češi...*, s. 86–88; KOŘALKA, J.: *František Palacký. (1798–1876). Životopis*, Praha 1998, s. 20–21; SVOBODA, V.: *Die innere Entwicklung des tschechischen Katholizismus in den letzten hundert Jahren*, In: SEIBT, F. (ed.): *Bohemia sacra...*, s. 164–165.

²² *Náboženství, církev, klerikalismus...* s. 99–100; HAVELKA, M.: *Kontexty Masarykovy sociologie náboženství*, In: HOJDA, Z. – PRAHL, R. (eds.): *Bůh a bohové...*, s. 33; FILÍPI, P.: *Křesťanstvo*, Brno 1998, s. 111–174.

²³ Od roku 1781 byla v monarchii církví trpěnou, od 20. 5. 1874 církví státem uznanou. V roce 1874 se rozdělila do dvou proudů a samostatně působila v Předlitavsku a Zalitavsku. V roce 1873 se zformovala autokefální církev pro Předlitavsko, přičemž na celém území monarchie do jejího zániku působily celkem čtyři autokefální církve a řada autonomních náboženských obcí. Podle údajů z roku 1900 v Rakousko-Uhersku žilo 4,5 mil. pravoslavných. MAREK, P.: *Pravoslavní v Československu 1918–1942*, Brno 2004, s. 21; KOŘALKA, J.: *Češi...*, s. 87–88.

²⁴ V českých zemích žilo na přelomu století zhruba kolem 150 000 židů. Srov. *Slovník veřejného práva* čs., 2, Brno 1932, heslo: *Izraelská náboženská společnost*

²⁵ Srov. např. KREJČOVÁ, H.: *Semitismus-jezuitismus*, In: *Sacrum et profanum*, Praha 1998, s. 151–157.

do 20 000 věřících) a poměrně nevýrazná věroučná odchylka od katolicismu z církve udělala marginální strukturu rozšiřující řady oponentů katolické církve.²⁶

Nyní se budeme věnovat otázkám vztahu mezi církvemi, resp. římskokatolickou církví a českou občanskou společností. Zatímco otázky vztahu mezi státem a církvemi v habsburské monarchii v 19. století jsme označili jako poměrně jasné a historiografii zvládnuté, problematika vlivu církvi na formování občanské společnosti a jejich vzájemného vztahu prochází podle našeho názoru stále ještě etapou hledání a třibení názorů, i když základní rysy a trendy jsou také identifikovány dostatečně.

Zdá se, že vztahy mezi českou společností a římskokatolickou církví je možno sledovat z časového hlediska ve dvou etapách, jež jsou od sebe odděleny událostmi revolučních let 1848–1849. Zatímco první polovinu století²⁷ lze označit za období, kdy náboženství hrálo v životě lidí stále ještě důležitou roli a kněží svou významnou roli v procesu národního obrození, procházejícího svou jazykovou, vzdělávací a kulturní fází, reprezentovali jeden ze základních pilířů formujícího se národa a ten církev vnímal celkem pozitivně,²⁸ ve druhé polovině století pozorujeme rozchod národa s církví,²⁹ jsme svědky postupného, ale poměrně razantního vytlačování katolicismu, náboženství a církvi na okraj občanské společnosti. Zatímco přednacionální společnost postavila katolickou církev do svého středu, nacionální společnost ji vymezila novou rolí jednoho z prvků heterogenní společnosti, sice důležitého, ale přece jen řadového. Jakmile dochází k expanzi občanské společnosti, k její akceleraci a jejímu rozvoji, kdy do hry vstupují také ideologické a politické otázky, mezi církví a národem se rozevírají nůžky.³⁰

Jak je možné, že národ, v němž se hlásí přes 90 % obyvatelstva ke katolické církvi, se dostal do této situace? Zdá se, že hledání příčin rozchodu české občanské společnosti s katolicismem je v celém kontextu problematiky otázkou nejzajímavější, ale pro hledání odpovědi současně nejobtížnější. V zásadě lze říci, že neexistuje jednoduché vysvětlení, důvodů a okolností, jež zmíněné trendy navodily a ovlivnily, je jich více, jsou navzájem propojeny a mají objektivní i subjektivní povahu.³¹

V nejobecnějším pohledu můžeme uvažovat o tom, že pokles významu a role církvi ve společnosti souvisel se srážkou principů, hodnot a mechanismů dvou odlišných společností, na jedné straně stavovské, na druhé straně moderní. Zatímco liberalismus,

²⁶ WINTER, E.: Tisíc let..., s. 274–275.

²⁷ K vývoji společnosti srov. ŠTAIF, J.: Předrevoluční společnost v Čechách jako předmět historického výzkumu. In: KÁRNÍK, Z. – ŠTAIF, J. (eds.): K novověkým sociálním dějinám českých zemí, I. Praha 1999, s. 166–207; HUBER, A. K.: Nation und Kirche 1848–1918, In: SEIBT, F. (ed.): Bohemia sacra..., s. 246–257.

²⁸ RAK, J.: Dělníci na vinici Páně nebo na roli národní? In: HOJDA, Z. – PRAHL, R. (eds.): Bůh a bohové..., s. 130. – Připomeňme jen letmo účast kněží na národním obrození, ze starší generace Josef Dobrovský, Gelasius Dobner, Antonín Jaroslav Puchmajer, z mladší generace Karel Alois Vinařický, Josef Vlastimil Kamarýt, Antonín Marek, Boleslav Jablonský, Václav Štulc, moravská Sušilova družina atd. V Čechách tuto činnost podporoval arcibiskup Václav Leopold Chlumčanský z Přestavlk (1814–1830), na Moravě brněnský biskup Antonín Gindl (1832–1841).

²⁹ RAK, J.: Dělníci..., s. 137.

³⁰ PUTNA, M. C.: Religiozita v 19. století: zbožnost nezbožných, In: HOJDA, Z. – PRAHL, R. (eds.): Bůh a bohové..., s. 9–10; PUTNA, M. C.: Česká katolická literatura 1848–1918, Praha 1998, s. 35.

³¹ Srov. WEITLAUFF, M.: Kirche zwischen Aufbruch und Verweigerung, Stuttgart 2001, s. 281–315.

nacionalismus, sekularizace,³² věda, svoboda, pluralita atd. byly pro občanskou společnost konstitutivními principy, většina rozhodujících sil katolické církve je vnímala jako fenomény nejen nepřijatelné, ale i nepřátelské, s nimiž se nebylo možno smířit, ztotožnit a ani se jim přizpůsobit, neboť jsou v rozporu s učením církve a životní praxí katolíka. Katolická církev moderní společnost v podstatě odmítala,³³ vycházela z přesvědčení, že katolická společnost je nejdokonalejší ze své podstaty,³⁴ na druhé straně ji však nemohla opustit a zůstávala její důležitou součástí,³⁵ udržovala si v ní pozice z minulosti a zasahovala do jejího života. Pokud se pokusíme tuto obecnou konstrukci rozvést, nabídneme se nám další škála dílčích vysvětlujících momentů, které dokumentují konfliktní charakter vztahů a existenci permanentního napětí mezi církví a složkami občanské společnosti.

Vztah mezi církví a státem byl rozporný. Stát církev na jedné straně omezoval, na druhé straně ji chránil a podporoval, ona mu pak oplácela loajálním poměrem a vyjádřením nespokojenosti s poručníkováním, zásahy do vnitřních záležitostí a kontrolou. V okamžiku, kdy česká občanská společnost formulovala politické požadavky národního hnutí, okamžitě se dostavilo napětí mezi ní a státem, ale přirozeně i mezi ní a církví podporující režim a jeho konzervativní principy. Církev dostává nálepku loajálního obhájce zájmů habsburské monarchie.

Občanská společnost byla budována na principech nacionalismu, s nímž se zejména vůdčí kruhy v katolické církvi těžce vyrovnávaly. Rakouští biskupové v červnu 1849 ve svém usnesení doslova uvádějí: „V pravdě to není pokrok v rozvíjení, jak tomu říkají, nýbrž jesti to věčných slz hodný krok zpáteční od pravé mravní ušlechtilosti křesťanské ku tmavému barbarství pohanstva; národnost se stává zlatým teletem a její modloslužba, roznicená rozsápanými náruživostmi, velmi často zavdává podnět k surovým bojům mezi národem a národem, což hanbou jest člověčenstva a ohavností před Bohem.“³⁶ Jestliže heslem občanské společnosti vybudované na principech nacionalismu bylo volání „vše pro národ“, neoficiální katolická církev v českých zemích volala „vše pro Boha a národ“.³⁷ Český nacionalismus inspiroval novou konstrukci českých dějin, obsaženou ve stěžejních dílech Františka Palackého, která vyzdvihuje jako vrcholy minulosti husitství, utrakvistický humanismus, českobratrství, myšlenky demokracie a národnosti; historik vidí smysl českých dějin ve vyrovnávání se s Němci a Římem. Takto pojatá filozofie českých dějin se dostala do protikladu s konzervativním (W. W. Tomek) a katolickým výkladem minulosti vnímajícím např. Jana Husa jako kacíře a vyzdvihujícím rekatolizaci a pobělohorské

³² Srov. HANUŠ, J.: Tradice českého katolicismu ve 20. století, Brno 2005, s. 24–34.

³³ HAVELKA, M.: Kontexty..., s. 33.

³⁴ HANUŠ, J.: Tradice..., s. 34.

³⁵ Autoři poukazují na integrativní roli náboženství ve společnosti. HAVELKA, M.: Kontexty..., s. 45; SOKOL, J.: Politika a náboženství, In: Demokracie a ústavnost, Praha 1999, s. 232–237.

³⁶ RAK, J.: Dělníci, s. 135.

³⁷ Zatímco církev nacionalismus odsuzovala (viz např. Syllabus), v praxi nereagovala takto rigorózně a jednoznačně. V českém prostředí se kněží ve velké většině ztotožnili s národem, byli českými vlastenci, ovšem kladli důraz na myšlenku symbiózy národa a katolicismu, spolupráce církve a národa, odmítali opozici národa a církve. Mnohým kněžím se jevilo jako vhodné a pro národ prospěšné prolnutí češství se slovanským cyrilometodějstvím jako nositelem katolické tradice. Rozvíjení katolického cyrilometodějství reagovalo na ožívání husitské tradice národa.

období.³⁸ Církev dostává nálepkou protinárodní a protičeské síly, viníka odpovědného za konec samostatného českého státu, za ničení nekatolických knih, obhájce feudalismu, zpátečnictví a reakce.

Moderní občanská společnost si vytváří svůj vlastní ideový svět, v němž není místo pro Boha, zázraky a dogmata. Otevírá prostor odbornosti, vědě, svobodě bádání, otevřenosti a pluralitě názorů. Tyto principy chce vnést do školy a výchovy. Škola se stává kolbištěm snad nejúpornějšího zápasu mezi laickým státem a církví, neboť obě strany si velmi dobře uvědomují význam hodnotové orientace, s níž se budou do společnosti zapojovat dorůstající a nastupující generace. Krok za krokem postupuje sekularizace školství a církev ztrácí jednu pozici za druhou. Církev dostává nálepkou odpůrce vědy, pokroku a umění.

Církev a společnost rozdělují nejen škola s řadou těžce snášených povinností jak ze strany žáků, tak „pokrokově“ orientovaných učitelů a středoškolských profesorů okouzlených osobností a názory T. G. Masaryka a jeho souputníků, ale i vliv církve na sféru rodinného práva. Církev provázela občany od narození až do hrobu, neznala manželskou rozluku, druhý sňatek za života odloučeného partnera, vedla matriky, regulovala přestupy mezi církvemi, předepisovala podmínky konfese dětí atd. Zdá se, že právě tato oblast ovlivňovala názory širších lidových vrstev nejvýrazněji a u mnohých budila ne-li nevoli, tak alespoň pochybnosti o správnosti. Církev dostává nálepkou činitele svazujícího život lidí a ničícího jejich pozemské štěstí.

Averzi společnosti vyvolává politický katolicismus, který je většinou vnímán jako zneužití náboženského citění lidí církví k politickým účelům a cílům. Kněží jsou označováni za agitátory, za součást placeného stranického aparátu, kostely se stávají místem politických agitací, přičemž účast na těchto shromážděních je diktována povinností účastnit se bohoslužeb. Církev dostává nálepkou klerikálního kohouta skrývajících své pozemské mocenské a materiální cíle za duchovní zájmy.

Katolická církev krok za krokem získává v české sekularizované moderní občanské společnosti druhé poloviny 19. století *obraz nepřítele* – vedle obdobných mýtických obrazů, jakými byl obraz Němců nebo obraz Vídně, proti němuž je třeba bojovat, zatlačit ho nebo popřít a smést, v závislosti na smýšlení jednotlivců nebo jednotlivých proudů a skupin.³⁹

Jak se s těmito skutečnostmi vyrovnávala římskokatolická církev. Už z toho, co bylo dosud řečeno, jasně vyplývá, že církev prožívala velmi složité období, neboť od státu dostala novou roli, kterou její vůdčí síly akceptovaly, a současně musela reagovat na novou podobu společnosti a na chování jejích částí vůči ní; to nepostrádalo prvky odmítání, podceňování i zesměšňování. Společnost se před očima církve změnila jako objekt působení: chtěla ji mít k obrazu svému, ale ve skutečnosti se jí vymkla a vyvíjela se v rozporu s jejími představami do neslučitelné podoby. Nelze zakrývat, že svůj podíl na rozvolnění vztahu mezi církví a občanskou společností měla i samotná církev v důsledku vlastních chyb, omylů a špatných rozhodnutí.

³⁸ Srov. např. VLNAS, V.: Barokní bůh v národě husitů, In: *Sacrum et profanum*, Praha 1998, s. 131–132; BÍLÝ, J. E.: Děje svaté katolické církve, 2, Praha 1854, s. 271–287.

³⁹ Jiná vyznání nebo církve byly pokrokovou veřejností vnímány daleko pozitivněji. Srov. Náboženství, církve, klerikalismus..., s. 99.

Už shora jsme konstatovali, že moderní občanská společnost byla pro katolickou církev nepřijatelná. V této souvislosti je proto stěžejní otázkou vnitřní reakce církve na nezvratitelné procesy sekularizace a modernizace. Historiografie předkládá pro 19. století obvykle model boje mezi katolickou církví a občanskou společností. Zastánci této koncepce snášejí důkazy o tom, jak jednotlivé složky společnosti odmítaly církev, kritizovaly ji, jak se postupně etablovalo volnomyšlenkářské a bezvěrecké hnutí, jak byla postupně vytlačována a upadala atd. Církev na útoky reagovala stejnou mincí a postupovala podle známého Brynychova hesla „spolek proti spolku, kniha proti knize, schůze proti schůzi“.⁴⁰ Tento zápas nesporně probíhal, zdá se však, že tvrzení o vyklizení pozic a úpadku církve není plně pravdivé, ale spíše je možno uvažovat o „sekularizačně-konfesionalizačním rámci“ vývoje společnosti,⁴¹ pro nějž je charakteristické vlnění, střídání fází sekularizace a nové konfesionalizace (antisekularizace), přičemž sekularizační vlny mají větší intenzitu.⁴²

Druhý model reakce církve na odmítání občanskou společností se v historiografii 90. let 20. století etabloval pod vlivem Putnovy práce o české katolické literatuře v evropském rámci. Tvrdí, že katolická církev se před moderní společností uzavírala, separovala se od ní a vytvářela katolické ghetto. Nelze popřít, že katolická reprezentace byla postoji moderní společnosti zaskočena, těžce se s ní vyrovnávala, církve se ocitla jako celek v defenzivě, nicméně klademe si otázku, zda jevy vyvolávající tuto vizi nesouvisí spíše s procesy označovanými jako vytváření sloupové struktury české společnosti. Nemohli bychom nalézt obdobné rysy vytváření tábora také v agrárním a socialistickém prostředí?

Nám se naopak zdá, že reakce katolické církve byla aktivní, odmítání a útoky vyvolaly mobilizaci vnitřních sil, snahu upevnit vlastní řady a čelit modernímu světu, nevyklízet pozice, ale naopak se pokusit znovu jej oslovit ideami katolicismu. Jednoznačnost tohoto aktivismu je však překryta skutečností, že katolická církev nebyla a není dosud jednotným fenoménem, proto také reakce nemohly být jednotné a jednoznačné, spíše naopak byly různorodé a rozporné, ba i protichůdné, mnohdy nepochopitelné, správné i chybné, ale nakonec spojené myšlenkou nerezignovat, pracovat „na vinici Páně“ a ve prospěch „království nebeského“ podle nejlepšího přesvědčení a svědomí. Zásadní problém spočíval v tom, jaké prostředky, jaký postup a jakou taktiku církve zvolí, aby svého cíle rechristianizace společnosti dosáhla. Jako konzervativní mezinárodní instituce nepředkládá nový vlastní model jako alternativu moderní společnosti. Oficiálně církev moderní společnost odmítá a nechce se jí přizpůsobit. Tato teze je podle našeho přesvědčení pravdivá pouze v rétorické rovině a do té míry, že odmítala převzít její hodnoty a principy. Ve skutečnosti však na ni musela reagovat a reagovala, přičemž volila nové a moderní katolické prostředky. Aby obstála, nutně se musela změnit, inovovat, přizpůsobit a modernizovat.

⁴⁰ Srov. POKORNÝ, J.: P. Tomáš Škrdl a družstvo Vlast', In: *Sacrum et profanum*, Praha 1998, s. 148.

⁴¹ HANUŠ, J.: *Tradice...*, s. 24.

⁴² Někteří autoři (M. Putna, A. K. K. Kudláč) poukazují např. na skutečnost, že konec století je ve znamení návratu k náboženství a objevují se i duchovní alternativy. Srov. KUDLÁČ, A. K. K.: Staronoví hledači Absolutna. Někteří duchovní alternativy na sklonku 19. století, In: HOJDA, Z. – PRAHL, R. (eds.): *Bůh a bohové...*, s. 97–106.

Aktivizační a inovativní reakce katolické církve na svět industriální společnosti⁴³ byla při jistém zjednodušení v podstatě dvojitá, odvozená z existence dvou názorových proudů v katolické církvi, resp. ze dvou přístupů katolíků k otázkám víry, náboženství a církevní problematiky, které se nemusí nutně vázat pouze na časové období konce 19. a začátku 20. století. První proud je označován za ultramontánní⁴⁴ a druhý za modernistický.

Zatímco ultramontanismus, konzervativní a ortodoxní proud v církvi,⁴⁵ navozený a sledovaný tehdejšími papeži, zejména Piem IX. (1846–1878)⁴⁶ a Piem X. (1903–1914)⁴⁷ a vysokou církevní hierarchií jak ve světovém měřítku, tak v českém prostředí, je dostatečně prozkoumán a také znám z české a zejména zahraniční historiografie – především díky publicistice takových rozhodnutí a opatření, jakými byla encyklika *Quanta cura*, pověstný *Syllabus* (1864),⁴⁸ vyhlášení nových dogmat o neposkvrněném početí Panny Marie (1854) a o papežově neomylnosti ve věcech víry (1869), encyklika *Aeterni Patris* (1879),⁴⁹ dokument *Lamentabili*, encyklika *Pascendi dominici gregis* (1907) a *Sacrorum Antistitum* (1910) s antimodernistickou přísahou a sítí *Sodalitum Pianum*⁵⁰ – modernismu je věnována menší pozornost, což platilo do devadesátých let 20. století zejména pro české prostředí.

Jestliže ultramontanismus kladl prvořadý důraz na ortodoxii, na ideové sjednocení církve na bázi neotomismu, na zvýšení kázně, disciplíny, vedoucí role Vatikánu a zdůrazňoval platnost konzervativních hodnot atd., katolický modernismus překládá k tomuto přístupu alternativu určitého propojení církve a moderního světa. Přichází s ideou reformy katolické církve s cílem modelovat ji tak, aby lépe oslovila současného člověka moderní

⁴³ Srov. KÖHLER, O.: Die Ausbildung der Katholizismen in der modernen Gesellschaft, In: *Handbuch der Kirchengeschichte*, 6, 2, Freiburg 1973, s. 195–227.

⁴⁴ RAAB, H.: Zur Geschichte und Bedeutung des Schlagwortes „ultramontan“ im 18. und frühen 19. Jahrhundert, In: *Historisches Jahrbuch*, 81, 1962, s. 159–173.

⁴⁵ WANDRUSZKA, A. – URBANITSCH, P. (eds.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, 4. Die Konfessionen..., s. 155–160.

⁴⁶ GELMI, J.: *Papežové...*, s. 239–247; HASLER, A.B.: Pius IX. (1846–1878), papežská neomylnost a I. vatikánské koncil. Dogmatizace a Durchsetzung einer Ideologie, Stuttgart 1977; ZINHOBLER, R.: Pius IX. in der katholischen Literatur seiner Zeit, In: SCHWAIGER, G. (ed.): *Konzil und Papst. Historische Beiträge zur Frage der höchsten Gewalt in der Kirche. Festgabe für Hermann Tüchle*, Paderborn 1975, s. 387–432.

⁴⁷ GELMI, J.: *Papežové...*, s. 252–258; SCHMIDLIN, J.: *Papstgeschichte der Neuesten Zeit*, 3, München 1936, s. 138–169; SCHWAIGER, G.: *Papsttum und Papste im 20. Jahrhundert*, München 1999, s. 105–168; MATT, L. von – VIAN, N.: Pius X., Würzburg 1954, 232 s.

⁴⁸ *Syllabus* podává výčet 80 hlavních bludů doby, za něž označuje např. panteismus, racionalismus, naturalismus, socialismus, komunismus, existenci biblických společností, uznání protestantismu, školskou a kulturní autonomii atd.

⁴⁹ KÖHLER, O. – STASIEWSKI, B.: *Das Lehramt und die Theologie*, In: *Handbuch der Kirchengeschichte*, 6, 2..., s. 316–320.

⁵⁰ WEITLAUFF, M.: *Kirche zwischen Aufbruch und Verweigerung*, Stuttgart 2001, s. 338–457; SCHWEDT, H. H.: *Alte Welt gegen Neue Welt*, In: *Antimodernismus und Modernismus in der katholischen Kirche*, Paderborn–München–Wien–Zürich 1998, s. 143–161; WEITLAUFF, M.: *Ein misslungener Versuch der Begegnung mit der Neuzeit*, In: WEITLAUFF, M. (ed.): *Kirche im 19. Jahrhundert*, Regensburg 1998, s. 186–206; WEISS, O.: *Der Katholische Modernismus*, In: *Antimodernismus und Modernismus...*, s. 107–139; SCHMIDLIN, J.: *Papstgeschichte...*, s. 24–44.

doby. Hlavní proud modernismu nesměřoval proti církvi, ale objektivně ji chtěl učinit přitažlivější.⁵¹

Český katolický modernismus 19. a 20. století je interpretován jako ohlasové hnutí.⁵² Jeho kořeny nejsou domácího původu, je inspirován ze zahraničí, zejména z německého⁵³ a v devadesátých letech 19. století také z italského prostředí (R. Murri). S tímto hodnocením lze souhlasit. Pravděpodobně s výjimkou Bernarda Bolzana z prvo počáteční fáze (první třetina 19. století) reformního hnutí v českém prostředí postrádá výraznou myslitelskou osobnost a v 19. století byl na okraji pozornosti církve i české společnosti, což však neznamená, že jde o marginální záležitost. Význam tohoto fenoménu vidíme v tom, že svým způsobem připravoval cestu a inspiroval některé duchovní, kteří v nových historických podmínkách vytvořených revoluční krizí konce 1. světové války vystoupili s myšlenkou konstituování české národní církve.⁵⁴ Rozešli se s tradicí katolického modernismu, překročili jeho práh reformy římskokatolické církve, a chtěli českou společnost oslovit v duchu modernizovaných tradic české reformace. Relativně hluboká krize českého katolicismu na počátku první Československé republiky (formálně končí zhruba rokem 1924) se nepromítla pouze do faktu příklonu zhruba půlmilionové masy obyvatel k Církvi československé, která se stala druhou nejpočetnější církví nového státu, ale stejně tak je třeba vidět přechody ke starokatolicismu, k evangelickým církvím⁵⁵ a postupné zformování české varianty pravoslavi reprezentované někdejší katolickým modernistou Matějem Pavlíkem-Gorazdem.

Současný americký sociolog Petr Berger tvrdí, že modernizace společnosti nemusí nutně produkovat ztrátu náboženského vědomí. Člověku totiž přináší svobodu a svoboda ústí do osamění. „Skutečného projevu víry je schopen jen takový jedinec, o němž lze říci, že je osamocený.“⁵⁶ Jiný současný myslitel José Casanova říká, že moderní pluralitní společnost je se státní církví neslučitelná, pléduje pro odluku od státu, která církev dělá svobodnou, autonomní a nezávislou. Přestává být služkou státu, ustupuje z politiky a začíná skutečně sloužit člověku. Má pevné místo v občanské společnosti dané svým významem, proto ji musí respektovat jak stát, tak také ostatní složky společnosti.

Pokud tyto teze akceptujeme jako jistý ideál v poměru mezi církvemi a státem, resp. občanskou společností, pak je třeba konstatovat, že myšlení 19. a počátku 20. století se k němu zatím příliš nepřiblížilo.

⁵¹ WANDRUSZKA, A. – URBANITSCH, P. (eds.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, 4. Die Konfessionen..., s. 160–162; AUBERT, R.: *Die modernistische Krise*, In: *Handbuch der Kirchengeschichte*, 6, 2..., s. 435–474.

⁵² WANDRUSZKA, A. – URBANITSCH, P. (eds.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, 4. Die Konfessionen..., s. 162–165.

⁵³ MAREK, P.: K recepci evropského katolického modernismu v českém prostředí, In: *Acta Universitatis Palacianae Olomucensis, Facultas philosophica, Historica* 31–2002. Sborník prací historických, 19. Olomouc 2003, s. 243–254.

⁵⁴ MAREK, P.: *Církevní krize na počátku první Československé republiky (1918–1924)*, Brno 2005, s. 212–260; KUČERA, Z. – KOŘÁLKA, J. – LÁŠEK, J. B. (eds.): *Živý odkaz modernismu*, Brno 2003, 239 s.; MAREK, P.: *K otázce teologického a organizačního vyústění českého katolického modernismu (1907–1924)*, In: *AUPO, FP, Studia Moravica*, 3., Olomouc 2005, s. 87–96.

⁵⁵ K jejich chování na počátku ČSR srov. *Náboženství, církve, klerikalismus...*, s. 112–113.

⁵⁶ Citováno podle HANUŠ, J.: *Tradice...*, s. 26.

The Church in Czech Society in the 19th and Early 20th Centuries

Pavel Marek

Government religious policy under the Austrian monarch led to the creation of spaces in which other Christian groups could operate alongside the still-dominant Roman Catholic Church. The 19th century is marked by a deepening of the process of secularization. The second half of the century was marked by a certain segment of society splitting from Catholicism, with liberal and socialist circles contributing to the newly-emerging civil society's image of the Church as an enemy of the nation. The Roman Catholic Church reacted to this in different ways: Ultramontanism and modernism.

ÚLOHA KATOLÍCKEJ CIRKVI PRI FORMOVANÍ OBČIANSKEJ SPOLOČNOSTI NA SLOVENSKU

Roman Holec

Cirkev a štát sú fenomény, ktoré prechádzali veľmi zložitým a protirečivým vývojovým vzťahom. Jeden druhého potreboval, rovnako sa však jeden druhého neustále pokúšal ovplyvňovať a podriaďovať. Medzi týmito pólmi sa ako ortuť pohybovala spoločnosť – v 19. storočí takmer výlučne veriaca spoločnosť. Najprv vo svojich stavovských štruktúrach, ale postupne – ako sa z nich vymaňovala – sa formovala už do konkrétnych sociálnych vrstiev, politizovala a smerovala k novej občianskej spoločnosti.¹

Protirečivosť vývoja v 19. storočí vyvoláva diskusie o tom, či bol silnejší sekularizačný alebo sakralizujúci (rekristianizačný) prúd, či pre 19. storočie namiesto atribútu meštianskeho storočia (mešťania predstavovali pritom len niekoľko percent z celkového počtu obyvateľov) nie je príznačnejšia etiketa konfesijného storočia. Vychádza sa z výraznej konfesijnalizácie, o ktorej možno hovoriť len vtedy, keď je umožnené ľuďom stáť a žiť aj mimo cirkvi. Nová konfesijnalizácia sa odráža v uniforme náboženskej sféry, v centralizácii v rámci cirkvi, v klerikalizácii (profesionalizácii a vzdelaní kňazov), v sociálnej reglementácii v rámci cirkvi. Smerom von konfesijnalizáciu charakterizuje politizácia a polarizácia náboženských konfliktov, ako aj polemické vymedzovanie sa voči iným cirkvám.² Zápas o vedomie moderného človeka sa stáva mimoriadne intenzívnym. Protirečivosť vývoja a hodnotiacich stanovisk potom súvisí so zorným uhlom, s prioritami i kontextom. Cirkev sa podľa jedných modernizuje a reaguje na podnety doby, podľa druhých sa nemení. Presnejšie, a to je už tretie stanovisko, aj ona sa menila, ale úporne a úspešne sa jej darilo odolávať všetkým zásadnejším posunom. Aj štát sa postupne menil, hoci za dynamikou spoločenského vývoja očividne zaostával. Do toho vstupuje nacionalizmus a ekonomické zmeny, pričom oba procesuálne javy vtlačali pečať nielen celému 19. storočiu, ale aj postojom cirkvi v jeho priebehu. Všetky tieto vrstvy a mnohé iné ovplyvňovali postoje cirkvi k spoločnosti, ktorá sa nachádzala v dynamickom pohybe. Vzťah národ–štát–cirkev–človek nadobúdal regionálne i časovo veľmi rozmanitý charakter. Úlohou tohto príspevku je zamerať sa na katolícku cirkev a formovanie občianskych štruktúr na Slovensku, teda v krajine, kde uvedený štvorčlenný vzťah nadobúda celý rad špecifik.

¹ Občianska spoločnosť vychádza z predstavy, že každý človek by ako občan mal byť subjektom politickej moci. Vo svojom vývoji smerovala k demokratickým mechanizmom (všeobecné volebné právo, pluralita strán) a liberálnym inštitúciám (nezávislé súdnictvo, vláda kontrolovaná parlamentom).

² Podrobnejšie: Säkularisierung, Dechristianisierung, Rechristianisierung im neuzeitlichen Europa. Bilanz und Perspektiven der Forschung (Hrsg. H. Lehmann), Göttingen 1997; BLASCHKE, O.: Das 19. Jahrhundert: Ein Zweites Konfessionelles Zeitalter?, In: Geschichte und Gesellschaft, 26 (2000), Heft 1, s. 38–75.

Jozef Tiso v jednom článku z roku 1921 sumarizoval prínos slovenského katolicizmu k rozvoju slovenského národného hnutia: „Nielenže nechýbali katolíci v žiadnom významnejšom skutku za národ slovenský, ale v niektorých vetvách národného života samojediní stáli.“³ Vychádzal z toho, že každá doba si vyžaduje svojho kňaza s osobitnými prioritami. V istom období bol potrebný kňaz-mučeník, potom kňaz-učenec, kňaz-kazateľ, kňaz-askéta a pod. V dvadsiatych rokoch 20. storočia bol potrebný predovšetkým kňaz-vychovávateľ.⁴ Preto zápas o školstvo bol zápasom o budúce generácie Slovenska. Kňaz však i bez škôl disponoval mnohými nástrojmi pri vplyvaní na mládež. Uvedomujúc si tento vplyv, volanie po uplatnení sa kňaza ako vychovávateľa bolo častou požiadavkou, ktorá odznievala i z kruhov mimo cirkvi. Napĺňali ju, pravda, iným obsahom a volali po mravnej obrode cirkvi a výchove k pokroku, stelesnenom v pravde, láske a dobre.⁵

Z hľadiska slovenskej poddanko-roľníckej spoločnosti zohrala významnú úlohu osvetová a spolková činnosť dedinských kňazov. Najprv to boli aktivity katolíckych kňazov v jozefínskom duchu, neskôr už dominovali kňazi evanjelickí v duchu štúrovského sociálnoekonomického programu. Kňazi sa stali súčasťou slovenského národnopolitického pohybu, vtlačali mu svoju pečať a vstúpili s ním aj do revolučných rokov 1848/9.

Ak sa sústredíme v historickom vývojom oblúku na vzťah cirkvi a štátu cez prizmu národnej spoločnosti, musíme taktiež začať až v jozefínskych časoch. Ich rozhodujúcim zámerom bola „úplná integrácia a subordinácia cirkvi voči štátu; nadradením štátu nad cirkev a štátnoobčianskeho princípu nad princíp konfesijný, však zároveň iniciovala (jozefínska cirkevná politika – R. H.) separáciu oboch oblastí.“⁶ Napriek Tolerančnému patentu zostala katolícka cirkev cirkvou štátnou. Hoci mala naďalej dominantné postavenie, zdedila podstatne menšiu mieru autonómie a jej štátny charakter spočíval v podriadení panovníkovi a kontrole štátnej správy. Tento rozpor zostal nevyriešený celú prvú polovicu 19. storočia, ba tlak zo strany stále radikálnejšej liberálnej šľachty na katolícku cirkev narastal.⁷ Nepochybne tu pôsobili aj negatívne skúsenosti, keď sa do protirečenia dostal cirkevný a stavovský princíp. Jedno z najflagrantnejších svedectiev stvárnil podľa skutočných udalostí roku 1900 Kálmán Mikszáth v románe *Podivuhodné manželstvo*. Išlo o ojedinelý prípad, keď bohatého grófa proti jeho vôli a s použitím násilia kňaz zosobášil s barónkou a v následných procesoch cirkevné súdy, aj napriek úplatkom a intervenciám, potvrdili platnosť manželského zväzku. Hoci každý vedel, o čo išlo, katolícka cirkev volila radšej tento škandalózný spôsob, ako by potvrdila vážnu chybu a morálny úpadok konkrétneho kňaza. Napokon sa poddala i šľachta a akceptovala skutkový stav.

Požiadavky maďarského nacionalizmu smerovali okrem štátoprávných a spoločenských zmien k čo najväčšiemu osamostatneniu sa štátu od cirkvi, nie však cirkvi od štátu. Vypuknutie revolúcie otvorilo otázku patronátneho práva panovníka, spravovania cirkevných fondov a obsadenia vakantných biskupských stolcov.

³ TISO, J.: Prejavy a články, I. (1913–1938) (ed. M. Fabricius – L. Suško), Bratislava 2002, s. 111.

⁴ Tamže, s. 118–119.

⁵ ŠTÚR, S.: Smysl slovenského obrozenia, Liptovský Svätý Mikuláš 1948, s. 157.

⁶ HRABOVCOVÁ, E.: Revolúcia 1848 a katolícka cirkev v Uhorsku, In: Slováci v revolúcii 1848–1849 (ed. I. Sedlák), Martin 2000, s. 154.

⁷ Podrobnejšie FAZEKAS, Cs.: Katolicizmus és konzervativizmus a XIX. századi Magyarországon, In: Múltunk, 47, (Budapest) 2002, č. 3–4, s. 427–475.

Spoločnosť sa po páde Metternicha slobodne nadýchla a riešila vo vzájomných konfliktoch svoje viac či menej parciálne problémy. Uhorská cirkev sa potácala medzi lojalitou voči trónu a vernosťou voči národu, slovenskí kňazi, presnejšie kňazi so slovenskou identitou mali výhodu, že tento problém nemali – ich lojalita voči trónu a národu boli kategóriami v tejto konkrétnej situácii totožnými. Na oboch stranách frontov sa teda zrážali kňazi, ak pred revolúciou mnohí hrávali spolu karty, v revolúcii hrali hru na život a na smrť.

Mimoriadne zložitú rolu zohrávala uhorská cirkevná aristokracia, keď si musela v revolúcii vybrať medzi Viedňou a Pešťou. Problém spôsobovala predovšetkým tá časť cirkevnej hierarchie, ktorá vstúpila do služieb národa, a teda maďarskej revolúcie. Vplyv cirkvi v revolúcii objektívne klesal a jej podiel na spoločenských zmenách bol minimálny. Vplývali na to aj opatrenia revolučnej vlády, ktoré v mnohom pripomínali vývoj v Uhorsku po vyrovnaní a dokonca v istom zmysle aj po vzniku Československa. Uhorsko-maďarské vlády, podobne ako vláda československá vnímali katolícku cirkev ako prohabsburskú a maďarskému, ako aj českému národu nepriateľskú. Snažili sa ju vytrhnúť z jej univerzalistických štruktúr a z podriadenosti voči pápežovi, znacionalizovať ju a organizačnou prestavbou zvýšiť vplyv laikov a štátnej moci. Cirkevné fondy plánovali všetky uvedené vlády deklarovať ako štátny majetok a financovať z neho cirkvi. Podporou reformného kňazstva im išlo o posilnenie demokratických rozhodovacích mechanizmov.

Porážka revolúcie v monarchii rozhodla, že cirkev sa opäť stala jedným z pilierov absolutistického habsburského režimu. Roku 1855 uzavretý konkordát znamenal popretie jozefínskych reforiem a návrat pred ne. Kňazi zbavení cirkevných desiatok a sociálnej istoty a radikalizovaní revolúciou však zrastali s ľudom sklamaným z výsledkov revolúcie. Časopis *Cyril a Metod* a osud jeho redaktorov sa stal logickým výrazom zápasu zvyškov revolučného vzopätia a nových konzervatívnych hierarchických štruktúr. Predznačili mnohé nasledujúce zápasy medzi slovenskými katolíckymi kňazmi a uhorsko-maďarskou cirkevnou hierarchiou, teda medzi národom a Bohom.

Obdobie neoabsolutizmu využila cirkev na konsolidáciu, obnovenie vnútornej disciplíny, reformu cirkevných reholí a teologického vzdelania a zakladanie katolíckych spolkov. Hoci konkordát jej zaručil priaznivé prostredie pre všetky konsolidačné kroky, v Uhorsku nebola považovaná za pilier režimu, ale pestovala vedomie súčasti národného kolektívu. Ideovo stála blízko ku konzervatívnemu tábore, od začiatku šesťdesiatych rokov sa v súvislosti s politickým uvoľnením však čoraz viac približovala k liberálnemu kridlu Ferenc Deáka. Vyrovňavanie sa s myšlienkami liberalizmu, ktoré mali svoju osobitnú uhorskú podobu a neraz žili v lone cirkvi samostatným životom, tvorí zaujímavú kapitolu v dejinách uhorskej katolíckej cirkvi. Našlo výraz aj v radikálnom cirkevnom liberalizme (časopis *Független lapok* a *Szabad egyház*) sprevádzanom volaním po slobodnej cirkvi v slobodnom štáte. Katolícki biskupi a prevažná väčšina kléru však nastúpili cestu umierenej formy tzv. liberálneho katolicizmu. Prvý uhorský minister kultu a osvetu József Eotvös, presvedčený liberál a katolík, nemal problém zotrvať v priateľskom pomere s Charlesom Montalambertom, ktorého dielo *Slobodná cirkev v slobodnom štáte* vyšlo roku 1864 aj v maďarčine.⁸ Liberálna vláda i cirkev boli na seba vzájomne odkázané.

⁸ GERGELY, J.: Katolicizmus és liberalizmus, In: Múltunk, 43, (Budapest) 1998, č. 3–4, s. 218 a nasl.; ADRIÁNYI, G.: Geschichte der katholischen Kirche in Ungarn, Köln–Weimar–Wien 2004, s. 204 a nasl.

Rakúsko-uhorské vyrovnanie potvrdilo smerovanie k občianskej spoločnosti, avšak so značnými stavovsko-feudálnymi rezíduami. Protirečivosť a spoločenské kontrasty boli pre Uhorsko charakteristické až do jeho zániku. Otvorím aspoň niekoľko z hľadiska témy produktívnych okruhov, ktoré súčasne odlišujú postavenie cirkvi v spoločnosti pri porovnaní českej a slovenskej dobovej reality.

Z hľadiska Slovákov ich neúplná sociálna štruktúra, deficit vzdelávania v materskom jazyku, ako aj osobitosti výchovy a postavenie kňazov spôsobovali, že kňazi tvorili významnú súčasť vedúcich národnopolitických elít, a to vďaka svojmu vzdelaniu, relatívnej ekonomickej nezávislosti, úzkemu spojeniu s ľudom a morálnej autorite, ktorej sa tešili. Kňazi organizovali spolkovú činnosť, z ich radov nielenže sa grupovali vydavatelia, redaktori, spisovatelia, ale neraz suplovali ostatné vrstvy modernej spoločnosti. Kňazi stáli napr. na čele bánk, ktoré tak získavali konfesijný rozmer z hľadiska vedenia a klientely, alebo vyvíjali aktivity na podnikateľskom poli. Nebolo vôbec náhodné, že na čele prvých akciových spoločností stáli kňazi – katolícki i evanjelickí. Táto otvorenosť kléru zohrávala pozitívnu úlohu v udomácnovaní občianskych princípov. Práve katolícka cirkev umožňovala narušenie sociálnej stratifikácie vtedajšej spoločnosti a ojedinelé presahy jednotlivcov z najnižších sociálnych vrstiev až napr. na biskupské stolce a do hornej komory parlamentu. To malo pre občianske princípy v Uhorsku rovnaký význam ako prvý nešľachtický minister či ministerský predseda. Z ôsmich ostrihomských primasov v 19. storočí mali len dvaja šľachtický pôvod, štyria pochádzali zo živnostnícko-remeselníckej, jeden z roľníckej rodiny a jeden pochádzal z inteligencie. Ak si vezmeme 120 uhorských rímsko-katolíckych biskupov a arcibiskupov za obdobie 1800–1918, vyše 40 % z nich malo šľachtický pôvod. Ak sa sústredíme len na obdobie dualizmu, klesne nám podiel šľachty na 34 %.⁹ Čo sa týka národného pôvodu, i tu poskytovala cirkev možnosti, ktoré v iných štátnych štruktúrach Uhorska neboli možné. Cieľavedomá snaha o vytvorenie jednotného politického národa stotožneného s maďarským národom nebolo nič iné ako snaha o vybudovanie národne homogénneho štátu z mnohonárodnostného Uhorska. V týchto podmienkach znelo nepochybne pozoruhodne, že roku 1870 malo 12 biskupov v Uhorsku maďarský pôvod, 4 nemeckí, 3 rumunskí, 2 rusínski, po jednom francúzsky a slovenský pôvod.¹⁰ Slovenských biskupov bolo v priebehu „dlhého“ 19. storočia podstatne viac, vezmime len mená ako Alexander Rudnay, Štefan Moyses, Ladislav Zábojský, Ján Scitovský, Ján Černoch a Justinán Serédi (pôvodne Juraj Sapuček).

Vo vzťahu k sociálnemu pôvodu obyčajných kňazov narastá ku koncu 19. storočia na pätinu až štvrtinu podiel najchudobnejších roľníckych vrstiev, v prípade slovenských kňazov je to v interpoláciách s analýzami Jána Hučka¹¹ určite ešte viac, hoci exaktné výpočty nemáme k dispozícii. V celouhorskom rámci výrazne klesá podiel statkárov, zato narastá význam meštianskych stredných vrstiev, popri nich aj nižších mestských vrstiev. Práve „panské stredné vrstvy“, v súlade so svojimi hodnotami a spôsobom života, ktoré v mnohom smerovali k džentriktu, ovplyvňovali v druhej polovici 19. storočia spoločenskú pozíciu kňazov.

⁹ CSORBA, L.: A katolikus egyházi értelmiség társadalmi gyökerei a polgári átalakulás korában, In: A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról, Budapest 1990, s. 167.

¹⁰ ADRIÁNYI, G.: c. d., s. 228.

¹¹ HUČKO, J.: Sociálne zloženie a pôvod slovenskej inteligencie (1780–1848), Bratislava 1974.

Spolok svätého Vojtecha sa mal stať „trójskym koňom“ oficiálnej katolíckej cirkvi v prieniku so slovenským prostredím, akýmsi pláštikom oficiálnej starostlivosti o šírenie božieho slova, katolíckej morálky a postojov cirkvi v slovenskom jazyku. Rozšírenie národného a náboženského vedomia kopirovalo členstvo v spolku, keď roku 1872 v košickom biskupstve mal spolok len troch, v rožňavskom 23, v ostrihomskom vikariáte 62, v banskobystrickom 142, v nitrianskom 158 a v spišskom biskupstve 312 členov. Najviac členov mal trnavský vikariát (676), v ktorom bola v najväčšom súlade národná a katolícko-konfesijná identita.¹²

Význam cirkvi (aj katolíckej) možno sumarizovať slovami (hoci evanjelika) Jána Lajčiaka: „Najmä u malých národov má cirkev význam nesmiernej ceny. V borbe o existenciu sa malé národy opierajú o ňu ako o taký faktor, ktorý v nemalej miere stojí v službe tejto existencie.“¹³

Zárodok konfliktu medzi politickým liberalizmom a štátnym katolicizmom mal dlho skrytú podobu a niesol sa v oddaľovaní vnútorných cirkevných reforiem na jednej strane a v rastúcom tlaku vlády na autonómiu cirkvi ako istej formy samosprávy aj za účasti laikov a v zavedení povinného občianskeho sobáša. Situáciu biskupov skomplikoval aj prvý vatikánsky koncil v rokoch 1869–70, ktorého závery (predovšetkým učenie o pápežskej neomylnosti) uhorský episkopát nikdy nezverejnil vedomý si možných vnútropolitických problémov a skrytý sa za roku 1870 novozavedené placetum regium. V dôsledku toho hnutie „Los von Rom“ a tzv. starokatolicizmus nezapustili v Uhorsku ani zďaleka také korene ako v susedných štátoch.

Pokusy štátu a liberálnych politikov na čele s Deákom a Eotvösom presadiť začiatkom sedemdesiatych rokov niektoré liberálne zákony, ktoré oslabovali ideové, politické a majetkové pozície cirkvi, skončili nedotiahnuté a s nástupom vlády Kálmána Tiszu, mimochodom protestanta, začalo obdobie istého primeria. Zachovávaním status quo si Tisza zabezpečil podporu cirkvi. Toto spolužitie narušil len návrh zákona ministra kultu Tivadara Paulera o pripustení manželstiev medzi kresťanmi a židmi. Išlo o reakciu vlády na proces v Tiszaeszlári, na obvinenia židov z rituálnej vraždy a antisemitské hnutie v Uhorsku. Takáto forma reakcie však bola pre cirkev neprijateľná a návrh zákona neprešiel. Tiszova „pomsta“ prišla roku 1885 v reforme hornej snemovne parlamentu, ktorá obmedzila zastúpenie katolíckeho episkopátu. Napriek tomu koexistencia Tiszovej vlády a katolíckej cirkvi zostávala realitou, rovnako ako lojalita biskupov voči štátnej moci. Nemecký konzul v Budapešti charakterizoval arcibiskupa Jánosa Simora a kardinála Lajosa Haynald a po ich smrti roku 1891: „Boli viac patriotmi ako rímskymi kňazmi, viac magnátmi ako cirkevnými hodnosťarmi. Vedeli nájsť vždy modus vivendi medzi štátom a cirkvou.“¹⁴ Odvrátenou stranou bol neuveriteľný pokoj panujúci v cirkvi zreteľ na reformy.

V deväťdesiatych rokoch 19. storočia dochádza v rámci uhorského katolicizmu k závažným zmenám. Cirkev sa – menej vlastným vývojom ako skôr pod vplyvom vonkajších okolností – dostáva z letargie, približuje sa k človeku a jeho pozemským problémom a ponúka návody na ich riešenie, ktoré sú v dokonalom súlade s mechanizmami občianskej spoločnosti. Pokus o kompromis v hodnotovej orientácii a istú kompatibilitu

¹² KATUNINEC, M.: Dejiny Spolku svätého Vojtecha, Trnava 2004, s. 17.

¹³ LAJČIAK, J.: Slovensko a kultura, Bratislava 1994, s. 99.

¹⁴ ADRIÁNYI, G.: c. d., s. 216.

s modernými hodnotami – to všetko sa katolíckej cirkvi vrátilo v náraste jej spoločenskej a politickej prestíže, a to práve v čase, keď tzv. cirkevnopolitické zákony zdanlivo oslabili jej pozície.

Sociálna otázka sa dostávala na program dňa v katolíckej cirkvi len váhavo a s charakteristickým nepochopením. Vlastne až etablovanie Sociálnodemokratickej strany Uhorska (1890) ukázalo akútnosť tohto problému. Vtedy ešte profesor teológie Ottokár Prohászka reagoval prekladom encykliky *Rerum novarum* a začal publikovať práce, ktoré udivovali uchopením a pomenovaním problémov, ako aj návrhmi riešení. Vyslovoval sa za pozemkovú reformu a obmedzenie kapitálu, ako aj majetku v rukách episkopátu. Nečudo, že podobnými stanoviskami vyvolával nevôľu biskupov a liberálnej vlády.

Po encyklike *Rerum novarum* sa začalo systematické úsilie o uchopenie sociálnej problematiky a konštituovali sa základy kresťanského socializmu. Kňazi oslovujú robotníctvo a snažia sa rôznymi aktivitami vybalansovať vplyv sociálnej demokracie, paralyzovať radikálnu sociálnu rétoriku a súčasne získať nové pozície medzi novými sociálnymi vrstvami. Významnú zakladateľskú úlohu tu zohral Sándor Giesswein, správca domu v Győri.

Rýchlo sa ukázalo, že zdanlivý pokoj panujúci v lone cirkvi nezodpovedal skutočnej situácii. V prvej polovici deväťdesiatych rokov 19. storočia vyvrcholili konflikty na poli zmiešaných manželstiev a katolíckeho krstu detí v nich počatých do prijatia celého balíka tzv. cirkevnopolitických zákonov. Spreádzali ho vládne zemetrasenia, chyby episkopátu, vymenovanie Kolozsa Vaszaryho za prímasa, teda človeka, ktorý ani zďaleka nezodpovedal nárokom na tento post; ďalej rozsiahle a rozhorčené polemiky vo verejnosti, ako aj hnutie odporu vyvolané katolíckou cirkvou. Formou masových ľudových zhromaždení sa po viac ako tridsiatich rokoch podarilo opäť dostať ľud do politiky, čo nepriamo opätovne oživilo ruch na slovenskej politickej scéne.

Už spomínané cirkevnopolitické zákony z deväťdesiatych rokov 19. storočia sa vnímali ako prejavy sekularizácie a štátnej reglementácie, ktoré do značnej miery podlamovali výdobytky konkordátu. Katolícka cirkev tvorila svojim univerzalizmom a organizačnou výstavbou štruktúru vytrvalo odolávajúcu všetkým zmenám a reformným pokusom. Ani priekopník novej pastorácie – biskup Ottokár Prohászka sa nepresadil, hoci svojimi prácami a myšlienkami vyvolal pozornosť i za hranicami Uhorska.

Medzitým roku 1906 vykazovali kresťansko-socialistické spolky už 20 000 členov. Sformovali sa do Kresťansko-sociálnej strany presadzujúcej program rozsiahlych hospodárskych a spoločenských reforiem. Okrem iného všeobecné volebné právo, ochranu rodiny, národnosti, zohľadňovanie sociálnych potrieb najnižších vrstiev spoločnosti. Mocenské orgány štátu hľadali na tieto aktivity s nedôverou a obviňovaním z narušovania spoločenského poriadku. Biskupi stranu podporovali smiešnou sumou 200 korún ročne.¹⁵

Kresťansko-sociálne hnutie iniciovalo, že účastníci 10. katolíckych dní roku 1910 vyzvali pod predsedníctvom – od roku 1905 už biskupa – Ottokára Prohászku uhorský episkopát na to, aby cirkevné majetky dali do prenájmu nie veľkým nájomcom, ale drobným roľníkom a agrárnym družstvám. Prohászka sa už vtedy musel vyrovnávať s obvineniami z „modernizmu“, ktoré vyvrcholili tým, že roku 1911 boli jeho práce dané na cirkevný

¹⁵ ADRIÁNYI, G.: c. d., s. 235.

index. Toto „preklatie“ ho sprevádzalo až do konca života a svojej nálepky sa taktiež už nezbavil. Ako píše Adriányi, „Prohászka bol sice moderný, ale nebol modernistom“.¹⁶

Kňazi na dedinách a v mestečkách vo veľkom znovu zakladajú rôzne typy družstiev, čo okrem sociálnej a vzdelávacej funkcie zohrávalo aj úlohu nepopierateľnej materiálnej bázy pre politické aktivity. V deväťdesiatych rokoch totiž cirkev oficiálne vtiahla do politiky. Išlo o jej reakciu na prijatie konfliktných cirkevnopolitických zákonov, keď sa štát zmocnil niektorých inštitútov, dovtedy vyhradených katolíckej cirkvi, a prišlo – po sto rokoch od tolerančného patentu – k završeniu zrovnoprávnenia jednotlivých recipovaných cirkvi.

Založením Katolíckej ľudovej strany (*Magyar Katolikus Néppart*) vstúpila cirkev do politických zápasov v Uhorsku a keďže posilnila opozíciu, cirkevná hierarchia sa (aj preto) držala stranou. *Néppart* aktivizoval ľudové masy a mobilizoval razantnými heslami vyprázdnený slovenský politický priestor, keďže slovenská politika zotrvala vo volebnej pasivite. Okrem boja proti cirkevnopolitickým zákonom využil i sociálne požiadavky a národnostnú agendu. Nečudo, že práve *Néppart* zmobilizoval masovými ľudovými zhromaždeniami opäť obyčajného človeka, vtiahol ho do politiky a donútil tak i slovenskú politickú elitu opustiť pole pasivity. Politická sila *Néppartu* mala rýchlu vzostupnú tendenciu (1896 – 17 poslancov, 1901 – 25, 1905 – 25, 1906 – 33), ale ani zďaleka nenaplnila pôvodné očakávania.¹⁷ Väčšinu mandátov získal *Néppart* na Slovensku. Veď ak roku 1890 tvorilo z obyvateľov Uhorska 47,8 % rímskych katolíkov, 14,6 % kalvínov, 13,6 % ortodoxných, 11 % gréckokatolíkov (uniáti), 7,8 % luteránov, 4,7 % židov, 0,4 % unitárov a 0,1 % ostatných, na Slovensku bol tento pomer ešte výraznejší v prospech katolíkov.¹⁸

Všetkými uvedenými krokmi cirkev vedome reagovala na narastajúcu sekularizáciu v štáte, hoci v slovenskej spoločnosti menej výraznú ako kdekoľvek inde. Cirkev sa v plnej miere zapojila do moderných sociálno-politických štruktúr a jej vplyv na formovanie občianskej spoločnosti cez jednotlivé sociálne vrstvy nepochybne vzrástol, hoci takáto spoločnosť nebola pre ňu prioritou. Tu treba vidieť limity cirkvi v podmienkach Uhorska. Rovnako ako pozitívny jav možno v širšom sociálno-spoľoenskom kontexte hodnotiť vzrast úlohy ženy pri šírení tzv. novej zbožnosti, čo odzrkadľovalo nielen rolu ženy v rodine ako nositeľky a zachovávateľky cirkevno-duchovných rituálov, ale i masívny nárast ženských reholí v druhej polovici 19. storočia.

Naopak, na druhej strane treba vidieť, že cirkev objektívne tvorila jednu z hlavných brzd procesu spoločenskej modernizácie. Známym bol jej negatívny postoj k niektorým rysom občianskej spoločnosti, k sekularizácii, liberalizmu, kapitalizmu ako javom narušujúcim harmóniu a stabilitu v štáte, ako javom oslabujúcim, či priamo útočiacim na pozície cirkvi vo vedomí, v spoločnosti a v štáte. V slovenských podmienkach reprezentovali tento postoj napr. teoretické články katolíckeho filozofa Františka Jehličky, ktorý sa

¹⁶ Tamže, s. 239.

¹⁷ SZABÓ, D.: A Néppart megalakulása, In: Történelmi szemle, 1977, č. 2, s. 169–208; POPÉLY, Gy.: Vzťah medzi štátom a cirkvou v poslednej tretine 19. storočia a korene politického klerikalizmu v Uhorsku, In: Historické štúdie, 24, 1980, s. 77–96; POPÉLY, Gy.: Boj o libeálne cirkevnopolitické reformy v Uhorsku a založenie Katolíckej ľudovej strany, Historický časopis, 29, 1981, s. 857–876.

¹⁸ ADRIÁNYI, G.: c. d., s. 228.

v rámci istých objektívnych mantinelov pokúsil o harmonizáciu viery s modernou vedou. To malo nemalý význam pre akceptovanie najevidentnejších vedeckých výsledkov. Odhliadnuc od Jehličku kritizovala sa nízka miera vzdelanosti mnohých kňazov a vzhľadom na vyššie povedané spoločenské dôsledky sa od nástupu hlasizmu stále častejšie objavovala téza o škodlivosti vysokého podielu kňazov medzi slovenskými spoločenskými elitami. Názor o význame a funkciách náboženstva sa zrážal s liberálnymi postojmi, ktoré sa však s výnimkou jednotlivcov (Ivan Hálek) ešte neodvažovali vystúpiť proti cirkvi a náboženstvu z ateistických pozícií. Dokonca aj sociálni demokrati sa radšej takýmto konfrontačným otázkam vyhýbali.

Prerastenosť cirkvi so štátnymi štruktúrami a ich úzka kooperácia (kňaz a spisovateľ Jindřich Simon Baar to pomenoval slovami, že „cirkev cudzoložila so štátom“) stavala národne uvedomelých slovenských katolíckych kňazov v Uhorsku do zložitej situácie, v ktorej museli voliť medzi štátnou a národnou identitou, čo často nebolo ničím iným ako voľbou medzi lojalitou voči cirkevnej hierarchii na jednej a národnoemancipačnými záujmami na strane druhej. Hlinkovské heslo „Za Boha a za národ“ sa tak neraz menilo z jednoty na protirečenie, v dôsledku čoho kňaz musel vážiť, či je najprv kňazom s bezpodmienečnou disciplínou voči svojmu hlavnému predstavenému – biskupovi, alebo Slovákom s povinnosťami voči národu a jeho záujmom. Znamenalo to voľbu medzi národnou vlašnosťou, či úplným potlačením národnej identity a konfliktom s predstaveným. V prvom prípade mohol kňaz zvýšenou lojalitou stúpať po rebríčku priazne a jednotlivých funkcií, v druhom prípade sa musel zmieriť s nepriazňou biskupa, častým prekladaním z fary na faru, a to z horšej na ešte horšiu, a inými priekmi. Kňazi boli pod hrozbou straty fary, odňatia finančných podporných, suspendácií a ďalších perzekúcií vystavení rozmanitým donucovacím metódam, ktoré u katolíkov, vzhľadom na rozmiery ich subordinácie, mali oveľa ťažšie dôsledky. Aj tu treba vidieť politicky, a až druhotne sociálne motivované vyst'ahovalectvo kňazov zo Slovenska a chápať tragické osudy a charakterové zlomy mnohých, ktorí zostali. Kompromis bol len ťažko možný, vzhľadom na obsadzovanie biskupských stolcov a postoje biskupov voči slovenskému národnopolitickému pohybu. Známe sú prípady Jána Palárika, Juraja Holčeka, Andreja Hlinku, Floriána Tománka, Ferdiša Jurigu a mnohých ďalších, ktorí sa dostali z národnopolitických stanovísk do konfliktu so svojím biskupom. Prví dvaja spomínaní skončili v konzistoriálnom väzení s povinnými meditáciami na tému *O omyle tých, čo v kňazskom povolaní nehľadajú Krista a spásu duší, ale jedine národnosť*. Ani zdôrazňovanie občianskeho princípu nevedelo k žiadnemu výsledku. Jeden z katolíckych kňazov sa takto zveroval v súkromnej korešpondencii: „Hotový som k akejkolvek činnosti v záujme milého národa slovenského, no nie k takej, ktorá by terazšie veľmi smutné polozenie moje neznesiteľným urobila... Myslím teda, že ani bratia moji v národe nebudú žiadať odo mňa samovraždu, alebo dačo takého, čo v prítomných pomeroch prevyšuje slabé sily moje... Kňazovi vystúpiť je ťažko, keď niet výhľadu, že (by) ho „fratres in Christo“, ktorí sú s málo výnimkami zúriví vrahovia Slovákov, podporovali.“¹⁹

Predovšetkým bezprostredne po vyrovnaní ešte ukazovali biskupi ako-tak pochopenie pre národnostnú otázku, rozvíjalo sa cirkevné školstvo a v jednotlivých

farnostiach sa uplatňoval národný jazyk. S pribúdajúcimi desaťročiami však biskupi podliehali štátnemu tlaku a cirkevné školstvo strácalo čoraz viac svoju autonómiu. Maďarizácia sa stáva oficiálne proklamovanou prioritou. Len ojedinele dochádzalo k činom, aký ukázal primas Vaszary roku 1905, keď odmietol preložiť svojich slovenských kaplánov do čisto maďarských farností. Argumentoval, že v jeho diecéze je zo 478 farností až 174 čisto slovenských a len 114 zmiešaných.²⁰

Tlak na kňazov vzrastal zo všetkých strán. Už aj mladí klerici s ním boli konfrontovaní na pôde seminárov a mnohí z nich ich museli predčasne a nedobrovoľne opustiť. Zo seminárov mali vychádzať len lojálni a vlasti oddaní hlásatelia slova Božieho.

Zásahy biskupov mali veľmi pestrú podobu. Známe sú útoky na časopis *Cyril a Metod* ešte v päťdesiatych rokoch 19. storočia, nespokojnosť so skalickými *Katolíckymi novinami* za „proticirkevnú“ (rozumej protibiskupskú) politiku, ktorá roku 1906 vyústila do zrušenia už 57 rokov používaného názvu a rovnako si svoje užili aj ich pokračovatelia *Ludové noviny*. Podobný charakter mali útoky na ďalšie publicistické aktivity kňazov alebo zákaz ukladania cirkevných peňazí v národne orientovaných slovenských peňažných inštitúciách, napr. v *Tatrabanke*. Cirkev potláčala cyrilometodský kult, na niektorých miestach sa dokonca odstraňovali maľby a plastiky „panslávskych svätých“ a nerozpakovalo sa stavať ani priehradu medzi západnými a východnými Slovákmi – jazykové, mentálne, národné a iné. Od kňazov sa vyžadovalo pomadžarčovanie ľudu v školách i kostoloch. Adepti na kňazov z „panslávskych“ žúp ako Orava a Liptov mali napr. v spišskom seminári postupne uvoľňovať miesto kolegom z východu a títo mali mať prednosť aj v západoslovenských seminároch. Nečudo, že v takejto situácii sú známe prípady kňazov, ktorí zvolili druhú cestu a uprednostnili svoju štátnu identitu, a teda lojalitu voči štátu a v jeho službách stojaceho biskupa. Ako písala dobová tlač „pre masné hrnce a červené pásy“.

Samostatná cirkevná provincia Chorvátov a Rumunov zohrala obrovskú a nezapíateľnú úlohu v ich národnouvedomovacom procese. V akejkolvek oblasti, v cirkevnom školstve, v spolkovom živote, v tlači, ale i v každodennej politike mohli kňazi vystupovať oveľa voľnejšie a asimilačné snahy štátu narážali práve na toto pole, do ktorého sa nevedeli dostať. Slováci boli v katolíckej i evanjelickej cirkvi dlhodobo pod systematickým tlakom a vymenovanie niektorých biskupov v päťdesiatych rokoch ako istá koncesia zo strany neoabsolutistického režimu bolo len čiastkovým alebo dočasným úspechom. Výnimkou bol bansko-bystrický biskup Štefan Moyses a jeho národnosťnecovacia úloha v úlohe predsedu *Matice slovenskej*.

Tí kňazi, ktorí nenašli odvahu vstupovať do konfliktov s nadriadenými, vyjadrovali často sklamanie zo svojej bezvýhodiskovej situácie, a to hlavne na stránkach súkromnej korešpondencie. Odcitujem z listov kňaza Štefana Mišíka, ktorý bol jednou z mnohých „obetí“ vtedajšej katolíckej cirkvi: „Kňazstvo je ako maďarónske, alebo zbabeľé, závislé od šovinistických patrónov svetských i duchovných. Ešte i tí kňazi, čo počínali si pred 20 alebo 25 rokmi ako osvedčení Slováci, zatichli alebo mondokujú (z *maďarčiny – rozprávajú – R. H.*) s mondokujúcimi. To samé platí i o učiteľoch. Keby sme tu aspoň v mestečkách mali dakoľko neodvislých slovenských mužov, bola by vec ľahšia. Naši mladí lekári a pravotári osadia sa radšej v maďarských krajoch, než tu uprostred svojho

¹⁹ Zložené z citátov v tomto poradí: Š. Mišík J. Škultétymu z 19. 3. 1905. Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice Martin (ďalej ALU SNK), sig. 49 AE 2; Š. Mišík A. Halašovi z 27. 10. 1892 a z 5. 5. 1906. ALU SNK, sig. 37 H 16.

²⁰ ADRIÁNYI, G.: c. d., s. 228–229.

ľudu, kde mali by veru ... veľmi dobrú existenciu.²¹ Nebolo nikoho, kto by medzi ľuďom rozširoval slovenskú tlač a literatúru. Mišík nenechal na vnútorných pomeroch cirkvi suchú ani nitku. „U nás dnes panuje škaredý byzantinismus v cirkvi, a či vlastne aulismus. Kto je v biskupskej aule aspoň pecúchom, ten má poistenú kariéru a otvorené najlepšie fary. Kňazi zošediveli in cura animarum sú nullami. Nuž nech všetci čerti berú taký poriadok,“ ulľavoval si Mišík.²² Odstup biskupa od svojich kňazov viedol Mišíka k hrozbe: „Ak v Ríme neprestanú urážať náš slovenský cit a budú nám prakonizovať takých biskupov a la Samassa, Császka, Szmrecsányi, Párvy, musíme sa postarať čím skôr o to, aby sme národ svoj vytrhli z náručia rímsko-maďarskej cirkvi a našli sme takú cirkev, ktorá mu nebude ukrutnou macochou, ale láskavou matkou...“.²³ Takéto slová Štefana Mišíka neboli vôbec ojedinelé a podobné vyjadrenia nájdeme u Andreja Kmeťa, Ferdiša Juriga a ďalších.

Mišíkov návrh na východisko bol viac ako radikálny a vychádzal z toho, že možnosť vstupu do politiky a stanovisko cirkevnej vrchnosti k nemu záviseli od postojov konkrétneho kňaza: „Pochybujem, že by pochybý mních ostrihomský (uhorský primas – R. H.) dovolil našim dobrým kňazom prijať mandát. V tomto páde bolo by najmäjšie, keby v potažných okresoch vyvolili sociálnych demokratov, ktorí sa zaviazujú, že náboženstvo kresťanské nebudú urážať, že budú hájiť právo slovenčiny a pracovať, aby biskupom katolíckym v Uhorsku ich veľké majetky a dôchodky boli redukované na slušnú mieru a zbytok bol obrátený na podporu chudobného ľudu, kostolov, kňazov a učiteľov. Ved' v programe cirkvi za časov apoštolských hlavným bodom bolo podporovanie chudobných ... A dnes naši biskupi – parádoši nerobia si z toho nič, keď sa tisíce chudobného ľudu sťahujú do Ameriky.“²⁴ Pravdou je, že keď bol roku 1908 Štefan Mišík vymenovaný biskupom Párvym za konzistoriálneho radcu, a teda za prísediaceho „svätej stolice spišskej“, a vďaka tomu „červeným pásom obdarovaný“, jeho radikalizmus sa vytratil.

V rámci katolíckej cirkvi je z reformného hľadiska veľmi zaujímavá a doteraz málo preskúmaná otázka slovenskej reflexie hnutia katolíckej moderny ako snahy prispieť k obnove katolicizmu a postaviť ho ako moderný myšlienkový prúd do centra života ľuďí. Najbližšie, geograficky, jazykovo i kontaktmi, stáli k Slovákom predstavitelia českej katolíckej moderny. Jej zjazdy (1897 v Prahe a predovšetkým 1899 na Velehrade) boli na Slovensku jednotlivcami intenzívne vnímané a požiadavky na adresu správania sa vysokej cirkevnej hierarchie a nepremyslenej výchovnej činnosti cirkvi sa stretávali s porozumením. Rovnako pálčivé okruhy sociálnych problémov kaplánov a administrátorov, prepych života cirkevnej hierarchie, odmietanie sociálnych reforiem, netolerantnosť voči ostatným cirkvám, zastaranosť mnohých inštitútov, teatralnosť obradov, neadekvátne reakcie na vývoj vedy a myslenia. V Uhorsku sa ešte viac pociťovala požiadavka uplatnenia národného jazyka v liturgii a akútnosť negatívnych dôsledkov symbiózy štátu a cirkvi, ktorá by mala byť od štátnej moci nezávislá a vo svojom konaní úplne autonómna.

Na Slovensku sa s veľkým ohlasom stretlo uznesenie zjazdu českej katolíckej moderny v Píerove v júli 1906, v ktorom sa v reakcii na ružomerské udalosti a konflikt Hlinku s biskupom Párvym protestovalo proti zneužívaniu cirkevnej moci zo strany

²¹ Š. Mišík A. Halašovi z 27.10.1892. ALU SNK, sig. 37 H 16.

²² Š. Mišík J. Škultétymu z 19.3.1905. ALU SNK, sig. 49 AE 2.

²³ Š. Mišík J. Škultétymu z 11.7.1904. ALU SNK, sig. 49 AE 2.

²⁴ Š. Mišík A. Halašovi z 5.5.1906. ALU SNK, sig. 37 H 16.

maďarských biskupov. Predchádzajúca požiadavka zjazdových uznesení však už hovorila o zavedení slovanského jazyka do bohoslužby a nasledujúca sa zaoberala celibátom! To boli otázky, ktoré si trúfal verejne otvoriť len Juriga, aj to len v období bezprostredne po roku 1918.

Narastajúce napätie medzi slovenskými kňazmi a biskupmi v rámci katolíckej cirkvi našli nepriamy ohlas aj na VII. zjazde slovanských novinárov, ktorý sa v septembri 1906 uskutočnil v Uherskom Hradišti. Účastníkov tohto podujatia, medzi nimi i početnú slovenskú delegáciu, prijal v rámci exkurzie na staroslávnom Velehrade opát Metod Zavoral. Na margo situácie na Slovensku poznamenal, že „premníh katolícki kňazi ťažko hrešia proti slovenskému ľudu, im zverenému. Áno, ja sa hlásim k svojmu ľudu a milujem svoj národ“. Reakcia impulzívneho Vajanského nebola už ani zďaleka taká diplomatická: „Keby naši, na Slovensku kňazujúci páni farári, dekaní, opáti, biskupi tak hovorili (ako Zavoral – R. H.), bol by pes, a nie slovenský človek, ktorý by ich za to nenávidel a osočoval. Či už... kňaz ani nesmie svoj národ milovať a zaň pracovať?“²⁵

Dňa 16. novembra 1907 je Hlinka v Prahe účastníkom schôdze českého kléru. Pred vyše stovkou pražských i vidieckych kňazov prednášal o cirkevných pomeroch v Uhorsku. Na návrh Alojza Svojsíka bola prijatá rezolúcia, v ktorej sa odsudzovalo „zneužívanie cirkevnej autority v prospech nemorálneho a nekresťanského systému utlačovania slovenských bratov“.²⁶ Text zaslali práve otváranému zjazdu rakúskych katolíkov a biskupskej konferencii vo Viedni. Schôdza poverila Xavera Dvořáka a Alojza Svojsíka vypracovaním memoranda v prospech Hlinku, ktoré bolo zaslané prostredníctvom nunciatúry na Svätú Stolicu do Ríma. Bolo zrejme, že sa vytvárali predpoklady pre pozitívne ovplyvňovanie slovenského katolicizmu českým, v zmysle priebojnejšej taktiky a širky problémov, ku ktorým sa zaujímal stanovisko. Bola to ojedinelá situácia vyvolaná však skôr reakciami na černovskú tragédiu ako vnútornými potrebami slovenských katolíkov.

Vidieť to najlepšie na skutočnosti, že už od začiatku roka 1908 sa Hlinkov – vtedy už sedí vo väzení – viac menej zdržanlivý postoj k českým modernizačným tendenciám v rámci cirkvi (reprezentovanom hnutím *Volnej myšlenky*) radikálne zmenil. Ovplyvnilo ho pravdepodobne vydanie encykliky *Pascendi dominici gregis* i vnútropolitický boj v českých krajinách, kde sa katolicizmus stal objektom útokov takmer zo všetkých strán politického spektra. Rovnako snaha spraviť z Hlinku slovenského Husa prispela k vykryštalizovaniu odmietavých, miestami až útočných protičeských stanovisk.

V čase sporov s vedením Slovenskej národnej strany oznámili jej predsedníctvu predstavitelia Slovenskej ľudovej strany (F. Juriga a F. Tománek) odmietavé stanovisko k účasti na porade tvrdiac, že „naše katolíctvo a náboženstvo považujeme za najdrahší poklad našich bratov a sestier, slovenčina je neodlučiteľná od katolíctva ako telo od duše“. V reakcii na udalosti na Morave, kde sa Lidová strana (pokroková) zblížila so štátoprávnymi pokroškami a realistami a podieľala sa na protikatolíckych aktivitách, ako aj v reakcii na zjazd „pokrokovej mládeže slovenskej“ v Hodonine za účasti T. G. Masaryka, slovenskí kňazi konštatovali, že „náboženské odrošstvo“ nie je menším hriechom ako národné odrodilstvo: „Heslo náboženského odrošstva bolo v národ vrhnuté hodonínskym zjazdom

²⁵ HURBAN-VAJANSKÝ, S.: VII. zjazd slovanských novinárov, Národné noviny, 37, č. 112 z 22.9.1906.

²⁶ Memorandum katolíckeho kněžstva v příčině uhnětného Slováctva, In: Obnova (Hradec Králové), 13, č. 47, z 22. 11. 1907; Nový věk (Praha), 1, č. 16 z 17. 1. 1908.

r. 1911, odkedy duch odroňský, masarický má byť vrhaný do duše národa jak otrava. To isté masarické odroňstvo uzavretím národnej strany dňa 19. 10. 1911 dostalo v strane domáce právo, bárs je jasné, že kresťanstvo a masarické odroňstvo sú nezmieriteľní protivníci.“²⁷

Koncom júna roku 1913 sa na Velehrade uskutočnili veľké slovanské oslavy 1050. výročia príchodu Cyrila a Metoda na Veľkú Moravu. Špičkový detektív uhorského ministerstva vnútra potvrdil, že išlo o podujatie s „klerikálnou príchutou“, ako aj o zjednocovanie Slovanov v duchu katolicizmu. Zažil prírodnú omšu, kde pred tisíckami zúčastnených vystúpilo 15 rečníkov v rôznych slovanských jazykoch. Aj to bol pozoruhodný faktor, keď sa cyrilometodská idea využila k slovanskej rétorike so zreteľným katolíckym menovateľom.

Oproti nej uhorský štát presadzoval svatoštefanskú ideu, úzko prepojenú štátoprávnym, politickým a cirkevným obsahom, ako aj presadzovaním „vlasteneckej viery“. To viedlo k odcudzeniu cirkevnej hierarchie voči radovým kňazom a kaplánom a ešte viac k odcudzeniu voči veriacim. Uhorskej cirkvi sa vyčítal, citujem pápežského nuncia vo Viedni roku 1916, „feudálny spôsob života uhorskej cirkvnej hierarchie, jej priveľká zviazanosť s liberálnymi politickými kruhmi a naopak odstup od veriacych a kňazstva“.²⁸ Aj spätne – po roku 1918 – sa v interných cirkevných kruhoch v Maďarsku vyčítala bývalým biskupom z Horného Uhorska ich ľudská tvrdosť a jazyková neprispôsobivosť a robili ich zodpovednými za to, že si nedokázali získať svojich veriacych.²⁹ Pravdou je, že od prelomu storočí chýbala medzi uhorskými biskupmi skutočná osobnosť. Patronátne právo praktizované uhorskou vládou vyneslo na biskupské stolce často ľudí, ktorých charakterizovala arogancia, márnomyseľnosť a karierizmus. Kardinál József Samassa, spišský biskup Sándor Párvy, či rožňavský biskup János Ivankovics spôsobovali demoralizáciu aj medzi svojimi podriadenými. V kombinácii s liberálnym duchom doby prispievali k vznikajúcim priehradám a ku znižovaniu autority cirkvi. Následkom bol náboženský indiferentizmus, náboženská vlažnosť, ba sekularizácia spoločnosti.

Biskupi žili vo svojich rezidenciách ako magnáti. Miléniové slávnosti roku 1896 a korunovácia Karola roku 1916 ukázali celému svetu moc a lesk uhorského kléru. Za touto fasádou sa však skrýval – ako sme už videli – stav hlbokej vnútornej krízy a letargie. Sociálnodemokratická strana pravidelne útočila na cirkevné majetky a postavenie cirkvi v štáte. Liberálne vrstvy rôzneho charakteru umocňovali túto politiku. Cirkev len pomaly a váhavo hľadala silu k vnútorným reformám. Z episkopátu to bol len Prohászka a aj ten narážal na nepochopenie a odpor. Jeho návrh na všeobecnú pozemkovú reformu z roku 1916 a rovnako plán na reformu správy cirkevného majetku, navrhnutý v záujme jeho

²⁷ Slovenská ľudová strana predsedníctvu Slovenskej národnej strany z 27.5.1912. Slovenský národný archív Bratislava (ďalej SNA), Andrej Hlinka, krab. 20, inv. č. 932. Na zmienenom zasadnutí Slovenskej národnej strany 19.10.1911 sa riešila kauza vládneho úplatku Slovenským ľudovým novinám a útoky na Andreja Hlinku, ktoré viedli ku konfesionálnym sporom na Slovensku (Podrobnejšie Slovenská národná strana. Kniha zápisníc 1896–1914. SNA).

²⁸ HRABOVEC, E.: Ťažká rozlúčka s „apoštolským kráľovstvom“: Svätá Stolica a Maďarsko 1918–1922, In: Národnostná otázka v strednej Európe v rokoch 1848–1938 (eds. P. Švorc – L. Harbuřová – K. Schwarz), Prešov 2005, s. 164–165.

²⁹ Tamže, s. 175.

záchranu – sa stretol s odmietnutím zo strany episkopátu. Aj na sklonku vojny prevládala absolútna neschopnosť sebareflexie a pudu sebazáchovy.

Vznik Československa znamenal radikálnu zmenu kontextu a dostal Slovákov do historicky úplne novej situácie. Z pozície absolútneho odcudzenia sa voči štátu stali sa naráz z objektu jeho diskriminačných a protinárodných aktivít štátoprávnym subjektom, nositeľom štátnej idey a držiteľom podielu na štátnej moci. Nový vzťah k štátu, ktorého zrod navyše prekonal aj tie najsmelšie očakávania a najfantastickejšie vízie, nevznikal ľahko a náboženská identita zostávala dominantnou. Už Samuel Štefanovič svojho času deklaroval, že „nám nezáleží na štátnych záležitostiach, pretože nie forma štátu, ale prisluhovanie spravodlivosti je hlavným faktorom a svedectvom dejín. Zanechajme všetky separatistické požiadavky a pridržajme sa náboženského princípu lásky k blížnemu...“.³⁰ V tomto duchu skonkretizoval úlohy kňazov katolícky kňaz Martin Húška. Opovrhujúc svetským svetom kňaz nemá budovať svetské štáty a vychovávať „štátnopolitickú“ inteligenciu, ale inteligenciu Kristovu, lebo „duševné spasenie jedného chudobného slovenského sedliaka alebo robotníka ... je vážnejšia vec, než existencia všetkých štátov“.³¹ S podobným inštrumentáriom a stereotypmi vstúpil katolícky klérus do nového štátu, ku ktorému mu od začiatku absentovali porovnateľné historické i citové vazby, aké nepochybne existovali v prípade evanjelických kňazov. Katolícky univerzalizmus a pocit ohrozenia v novom štáte sa zrejme spolupodpisali na postojoch a kritickom duchu, ktorý bez pochopenia tohto kontextu pôsobí s odstupom takmer storočia neraz prekvapujúco a nepochopiteľne.

Roku 1918 sa akoby opakuje situácia kňazov – časť sa stotožňuje s uhorskou štátnou identitou, s tzv. Regnum Marianum, druhí akceptujú naopak novú – československú identitu. Časť však štátna identita úplne chýba. Zatiaľ čo cirkevná aristokracia sa po 1918 priklonila jednoznačne na stranu integrity uhorského Regnum Marianum, medzi 106 signatármi Martinskej deklarácie bolo povolanie kňaz najrozšírenejším. Pravda, prevahu mal evanjelický klérus.

Katolícki kňazi vstupovali do nového štátu s obavami. Koncom roku 1918 a bezprostredne po ňom sa stýkanie a potýkanie českej a slovenskej spoločnosti, resp. mentality, pociťovalo ako ohrozenie viery a katolicizmu, tentokrát nie z národnostných ako skôr z občianskych, sekularizačných, ba ateistických pozícií. Rozdiel medzi českou a slovenskou spoločnosťou nespočíval v tom, že by sa oba národy hlásili k inému náboženstvu (v oboch prípadoch nebol katolicizmus „národným“, ale len prevažujúcim náboženstvom), ale rozdiel spočíval v odlišnej váhe a význame náboženstva. Na Slovensku mala prísľusnosť ku katolíckej cirkvi (ale nielen k nej) pozitívnu, národnouvedomovacia funkciu. Z českej strany sa do formujúcej oficiálnej historickej pamäti podsúvala téza o katolíckej cirkvi ako spolupovníkovi národného útlaku, ako kolaboranta a oporu Habsburgovcov.

Projekt katolíckej autonómie forsirovaný v Uhorsku už počas revolúcie a zrodený po vyrovnaní si osvojila aj československá vládna moc a na Slovensku ju presadzovalo Šrobárovo ministerstvo. Zápas o občana nadobudol podobu zápasu o jeho vedomie a vykryštalizoval do konfesionálnej podoby, ba „za istý čas zdalo sa, že táto vlastnosť

³⁰ [ŠTEFANOVIČ, S.]: Programm der österreich-ungarischen Slawen von einem Slowaken, Liptó-Rosenberg 1893, s. 16.

³¹ JANŠÁK, Š.: Život dr. Pavla Blahu, II., Trnava 1947, s. 473 (cituje z diela HÚSKA, M.: Pod'me za Ním, Zvolen 1908).

slovenského človeka je najakútnejšou otázkou Slovenska, pri ktorej akoby sa zabúdalo na všetky iné otázky sociálneho, národného, kultúrneho rázu.³²

Silné sekularizačné tendencie otvorili otázku odluky cirkvi od štátu, množili sa útoky proti cirkevnému školstvu, silným proticirkevným rozmerom hrozila pozemková reforma – to všetko spôsobovalo, že katolicizmus na Slovensku vnímal sám seba v pozícii ohrozenia a dostával sa do defenzívy, z ktorej sa však pomerne rýchlo vymanil. Predovšetkým svojou početnosťou a reakciou v politickej rovine, kde v plnej miere využil deficit občianskeho vedomia slovenského voličstva, ktoré v celom medzivojnovom období volilo konfesionalne a nie stavovsky. Cirkev sa stala na Slovensku „štátom plateným nepriateľom štátu, a to tak v ohľade národnom ako aj mravnom“.³³ Využívajúc všetky demokratické mechanizmy politického systému štátu, v konečnom dôsledku prispela k jeho rozpadu. Natíska sa otázka, či nebol demokratický prístup štátu k menšinám i cirkvi v zložitom medzinárodnom kontexte jeho sebadeštruktívnym omylom. Pravdepodobne nie, i keď spomínaným kontextom živé konflikty a omyly dávali len ťažko predpokladať iný scenár.

Ak sa vrátim ku kľúčovej otázke tohto príspevku, podielu cirkvi na formovaní občianskej spoločnosti na Slovensku, po roku 1918 sa v súlade so zmenou štátoprávných a politických pomerov mení aj postavenie katolíckej cirkvi. Napriek svojmu univerzalizmu práve na Slovensku po roku 1918 nadobúda národný charakter, paradoxne však – práve vtedy stráca svoj vplyv na formovaní občianskych štruktúr.

Rozhodujúcu úlohu pri formovaní občianskych štruktúr na Slovensku preberá štát a vplyv českej spoločnosti. Cirkev v tomto smere stráca svoj význam pred rokom 1918. Katolícka cirkev vníma negatívne tézu o ľude ako zdroji práva a moci, lebo „ľud nie je neodvislý od Boha, aby mohol byť prameňom práva bez ohľadu na Boha“.³⁴

Zjednocovanie legislatívy prinášalo celý rad špecifických problémov. Rozšírenie rakúskych predpisov o domovskom práve i na Slovensko umožňovalo, aby sa Maďari „mohli“ ocitnúť v pozícii cudzincov, ktorých bolo možné kedykoľvek vyhostiť. To sa dotklo vysokej cirkevnej hierarchie, čo slovenskí katolícki kňazi akceptovali a žiadali urýchlene obsadiť uprázdnené biskupské stolce z vlastných radov.³⁵ Na druhej strane uhorský právny stav vďaka spomínaným cirkevnopolitickým zákonom z deväťdesiatych rokov bol vzhľadom na postavenie cirkvi a manželské právo omnoho progresívnejší a liberálnejší ako rakúsky (napr. možnosťou rozvodu a rozluky alebo povinným civilným sobášom). Slovenskí katolíci (a nielen tí) v spolupráci so Šrámkovou ľudovou stranou presadili nielen vypustenie odluky cirkvi od štátu z návrhu ústavy, ale i zrovnoprávnenie cirkevného sobášu s občianskym, čo stav na Slovensku vrátilo späť.³⁶

Štát nebol dôsledný ani v ďalších otázkach. V rozpore s občianskou slobodou vyznania neodstránil vrchnostenskú reglementáciu pri vystúpení z cirkvi a cirkvám nebrá-

³² KOMPÁNEK, A.: Slovák, jeho povaha, vlastností a schopností, Praha 1921, s. 56.

³³ ŠTÚR, S.: c. d., s. 157.

³⁴ TISO, J.: c. d., s. 188.

³⁵ RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945, Bratislava 1997, s. 77. Medzinárodným kontextom sa zaoberá práca HRABOVEC, E.: Der Heilige Stuhl und die Slowakei im Kontext internationaler Beziehungen, Frankfurt/M. 2002.

³⁶ RYCHLÍK, J.: c. d., s. 78–79.

nil podnecovať atmosféru strachu i nátlaku pri vystupujúcom. Aj preto zostala živou kategória tzv. „matrikových veriacich“. Tzv. malý školský zákon z roku 1922 síce zrušil povinnú účasť na vyučovaní náboženstva, čím ale nezabránil – predovšetkým na vidieku – rôznym formám nátlaku. Prišlo k úprave kongruových pomerov kňazov a postup pozemkovej reformy sa pred cirkevnými majetkami zastavil. Nakoniec aj uzavretie politického konkordátu s Vatikánom (modus vivendi) posilnilo postavenie katolíckej cirkvi v štáte.

Katolícka cirkev však naďalej vnímala svoje postavenie ako defenzívne a všetky politické konflikty ako proticirkevné a protináboženské, čo jej umožňovalo oslovit' a získať do svojich radov i rôzne „maďarónske“ štruktúry (Vojtech Tuka, František Jehlička, Jozef Bartoň, Ľudovít Ilecko, Martin Pazúrik, Bartolomej Smižár a pod.), zdiskreditované protislovenskými postojmi pred rokom 1918. Jej zápas proti „nevere“ a „pokrokárstvu“ zväčšoval vzhľadom na hlboké korene konfesionality slovenského človeka k protičeskej personifikácii a taktiež vďaka tomu sa Slovenská ľudová strana stala pod rúškom viery útočiskom protištátnych a maďarónskych elementov. Pod rúškom viery ich Hlinka vzal na milosť, čím sa znižovala prestíž strany a zvyšovala jej zraniteľnosť.

Popri proticirkevných a protináboženských aspektoch vnímala katolícka cirkev na Slovensku v defenzíve všetky politické konflikty aj ako protislovenské. Vo svojom chápaní a rétorike ich dokonca stotožňovala s proticirkevnými a protináboženskými postojmi. Cirkev sa štylizovala do pozície ochrancu slovenskej identity, kultúry, mentality a jej zápas proti liberalizmu, českému pokrokárstvu a „husitizmu“ dostáva národné dimenzie. Jej snaha o autonómiu vyvierala práve z týchto zdrojov. Mnohí autori upozorňovali na skutočnosť, že hoci Maďari vnikli pred rokom 1918 do kostolov a programovo využívali cirkev na svoje ciele, nikdy sa neopovážili prísť k Slovákom s ateistickou, či len s proticirkevnou myšlienkou. Nato pridobre poznali charakter Slovákov. O to tragickejšie sa vnímali deficit v poznaní a vzájomnom chápaní dvoch tak blízkych a ako „bratských“ deklarovaných národov. K tomu pristupoval necitlivý prístup českých vojakov a úradníkov k hlboko zakorenenej náboženskej vedomi na Slovensku. Posmech, vtipy, rôzne poznámky i činy viedli k negatívnej stereotypizácii jedného národa druhým a dlhodobo zaťažovali vzájomné vzťahy. Bolo tragické, že práve tento rozmer, živý početnými chybami a účelne inštrumentalizovaný cirkvou a jej politickými i duchovnými elitami, zohral zdanlivo podstatne viditeľnejšiu rolu vo vnímaní verejnosťou ako dlhodobý kultúrny, politický a spoločenský vplyv občiansky vyspelejšieho českého prostredia.

Anton Kompánek pri svojej analýze slovenského človeka, ktorú mimochodom venoval „bratom Čechom, vzájomnému porozumeniu, bratskej láske a česko-slovenskej vzájomnosti“, sústredil najväčšiu pozornosť práve na konfesionalitu. Napriek sekularizačným procesom a trendom v Európe zostali slovenské pomery oboma prakticky nedotknuté. Zakorenenosť náboženských rituálov spôsobila, že medzi Slovákami nenašla žiadnu odozvu skutočnosť, že počas vojny cirkev vzhľadom na nedostatok pracovných síl povolila pracovať aj v nedeľu. Rovnako pápežom zrušené sviatky zostali naďalej zachovávané a svätené. Mimoriadnej obľube sa tešili katolícke spolky i púte rôzneho druhu.

Ak by náboženské rozbroje vznikli v štáte postavenom na stáročných tradíciách a s lojálnym občianstvom, nemuseli by mať vôbec nebezpečný, ba existenčný charakter. Posledné však hrozilo v prípade, ak išlo o štát nový, navyše antagonisticky postavený voči svojmu predchodcovi, ešte k tomu po takmer päťročnej svetovej vojne, ktorý „má taký veľký počet absolútne nespoľahlivých, všetko negujúcich a pre protištátne a vlastizradné

ciele do každej malichernosti sa chytajúcich občanov.“³⁷ Výsledkom podľa Kompánka bolo, že Slovensko sa stalo klerikálnejším ako kedykoľvek predtým. Povojnový ľavicový radikalizmus a akútnosť sociálnej otázky tento trend ešte akcelerovali.

Cirkev brojila proti charakteru republiky, ale súčasne využila všetky možnosti, ktoré jej demokratický štát poskytoval – budovala si stranícko-politické štruktúry, záujmové spolky a jej politická predstaviteľka pracovala v parlamente. „Hodlám organizovať katolícky klérus a ľud. Je to nanajvýš potrebné,“ písal Andrej Hlinka už začiatkom decembra 1918 a pokračoval: „Stoja pred novými udalosťami ako teľa pred novou bránou, nevediac sa hnúť a kde sa obrátiť...“ kňazstvo neporozumelo vánku dnešnej doby: a ani teraz nerozumie... Ja by som nevedel pokojne umrieť, keby socialisti alebo boľševici zachytili naše masy. Ja by som nebol hoden zastupovať toto miesto... keby som českému radikalizmu nepovedal Quo usque. Chceme byť štátotvornou stranou, ba dprosta vládyschopnou...“³⁸ Slovenská ľudová strana strácala čas hľadaním produktívnych princípov nového politického systému, ale pridržiavala sa osvedčeného tradičného kresťanského učenia.

Hlboká konfesionalita, tradičný konzervativizmus roľníka, zrastenosť s prírodou a mravné normy dedinského kolektívu boli tými, do značnej miery už iluzórnymi, hodnotami, na ktorých stála, resp. predstavovala si, že stojí, katolícka cirkev: „Katolicizmus preto stojí tak pevno, že jeho zástníci pochádzajú od skrovnej hrudy. A kým sa do revery oblieka roľnícky podrost, uzko s prírodou vzniklý a na brázdach stydlivými sedliackami odplekaný, duchom pokroku nenapáchnutý, chlipnosťou zmyselnosti a púheho hmotárstva nepresýtený, dotiaľ možno katolicizmu a slovenskosti našej rátať na hrdinov, ktorí budú viesť žertvovať seba i majetky týmto vznešeným ideám...“³⁹ Podobné protiliberálne a zidealizované postoje formuloval v diele *Slováci* naplno ešte pred 1. svetovou vojnou Albert Škarvan.

Politická strana slovenského katolicizmu využívala v politickom zápase všetky prostriedky, ktoré jej politika umožňovala. Pokora a kresťanské cnosti ustupovali heslu účel svätých prostriedky. Občianska verejnosť právom vyčítala katolíckej cirkvi, že bojuje o politickú moc a neakceptovala ani rôzne zastieracie argumenty (politická strana je nezávislá od cirkvi) a rovnako ani argumenty, že bojuje o moc v zmysle vyšších princípov a v snahe z „červeného“ (bezbožného) Slovenska spraviť Slovensko „biele“ (veriace). Na druhej strane často protikladné politické prúdy využívali otrasenú cirkevnú autoritu a propagandisticky inštrumentalizovali mnohé aspekty náboženského učenia. Napríklad komunistické hnutie využívalo takto začiatkom dvadsiatych rokov vo svojich materiáloch viaceré chiliastické prvky.

Spisovateľ Alfonz Bednár sa v diskusii s Antonínom Liehmom v šesťdesiatych rokoch zamyslel nad otázkou slovenského katolicizmu a považoval ho v kultúre už pred vojnou za brzdiaci element: „Na slovenskom katolicizme a evanjelictve ľpie akási provinčná príchut’, i keď krajina sama je stredoeurópska... Francúzsky alebo taliansky katolicizmus je akosi ešte schopný ísť s dobou, byť svojím spôsobom moderný, slovenský však uviazol v konzervativizme, chytil sa stojacich, spiatočných vecí, odumiera.“ Slovenskému katolíckovi zostáva zo všetkého náboženského a duchovného života „akýsi etický regulatív

jeho každodenného jednaní“, na čom sa podpísala náboženská tlač a vyučovanie náboženstva.⁴⁰ Druhá svetová vojna však v mnohom pohýbala i týmito hodnotami.

Ohrozenie republiky na jeseň roku 1938 názorne demonštrovalo, aký postoj a vzťah nadobudla slovenská spoločnosť ku spoločnému štátu za historicky krátke dvadsaťročné obdobie jeho existencie. Je otvorenou otázkou, do akej miery to súviselo s osvojovaním si občianskych postojov a aký podiel na ich formovaní mali práve cirkevné štruktúry.

Skutočný postoj k občianskej spoločnosti sa zo strany katolíckej cirkvi ukázal už v podmienkach dosiahnutej autonómie na sklonku roku 1938. Vtedy sa katolícka cirkev dostáva do pozície cirkvi štátnej a kňazi postupne obsadzujú rozhodujúce pozície v štáte. Počas Slovenskej republiky boli katolíckymi kňazmi prezident, jedna šestina poslancov, štvrtina štátnej rady a asi polovica vedúcich funkcionárov na čele miestnych, okresných a župných organizácií HSĽS. Istá rezignácia na demokratické mechanizmy sa dala v medzinárodnom kontexte pochopiť, druhou vecou však bolo, že katolíckej cirkvi vyhovoval stav likvidácie liberálno-demokratických štruktúr a princípov občianskej spoločnosti. Navyše neospravedlňiteľné boli represívne kroky štátu proti vlastným občanom na základe rasovo-segregačných hľadísk, ktoré slovenský katolícky episkopát dostali do kontroverzií dokonca s Vatikánom. Spriaznenie katolicizmu s nacizmom a postavenie slovenského nacionalizmu do služieb katolíckej cirkvi a jej mocenských záujmov dostali náboženstvo do bezprostredného protikladu s jeho princípmi – ľudskosťou a vyššími mravnými cieľmi. Prestalo platiť práve to, čo zdôrazňoval ešte Ján Kollár, a síce že nacionalizmus a náboženstvo sú len prostriedkami k vyšším cieľom mravným

Nehľadiac na morálnu zodpovednosť cirkvi za politickú angažovanosť svojich členov a kňazov, jej stotožnenie sa so štátom, povedané slovami Dominika Tatarku s „farskou republikou“, viedlo po roku 1945 k masívnemu proticirkevnému útlaku vo verejnom živote. Právom sa síce žiadala rezignácia cirkvi na akékoľvek mocenské aspirácie a poukazovalo sa na prerastenosť cirkvi elementmi spojenými záujmami i mentálne so starým režimom. To všetko však ťažko ospravedlňovalo represálie voči rádovým príslušníkom všetkých cirkví a ich štruktúr. Dôsledkom bolo, že ateistická a proticirkevná politika štátu viedla k tomu, že cirkev ako najlepšie organizovaný a najmasovejší faktor potenciálneho odporu voči komunistickému totalitnému režimu mohla zohrávať opätovne pozitívnu úlohu. Na druhej strane jej zástoj pri kreovaní princípov občianskej spoločnosti možno pravdepodobne skôr relativizovať.

Ak roku 1948 podľa výskumu verejnej mienky priznalo na Slovensku 56 % respondentov pravidelnú návštevu kostola a 31 % príležitostnú (nechodili 2 %), išlo o pomerne vysoké čísla, ktoré približne kopírovali hodnoty v rámci rímskokatolíckej cirkvi ako najmasivejšej (60 % a 28 % a 1 %). Rovnaké paralely boli evidentné aj pri modlení v súkromí, kde katolíci priznávali pravidelné modlenie až pri 65 % respondentov a príležitostné pri 26 % (nikdy len 3 %). Pozoruhodné bolo odmietnutie, aby sa kňazi zapájali do verejnopolitického života. S podobnými aktivitami súhlasilo len 12 %, odmietalo ich 59 % (v rámci katolíckych respondentov 20 % a 56 %). Schvaľovanie politickej neangažovanosti duchovných malo pravdepodobne menej charakter nesúhlasu s politikou

³⁷ KOMPÁNEK, A.: c. d., s. 68.

³⁸ A. Hlinka M. Dulovi zo 7.12.1918. ALU SNK, sig. 64 J 24.

³⁹ F. Kabina A. Hlinkovi zo 6.6.1927. SNA, A. Hlinka, krab. 2, inv. č. 284.

⁴⁰ JABLONICKÝ, V.: Antonín J. Liehm o slovenských intelektuáloch v literatúre. Slovensko-česko-slovenská reflexia, In: Zrkadlenie/Zrcadlení, 2, (Praha) 2005, č. 4, s. 107.

komunistického režimu a skôr išlo o reakciu na stotožnenie sa katolíckej cirkvi s režimom počas Slovenskej republiky v rokoch 1939–45, ktorý priniesol značnú kompromitáciu pre rímskokatolícku cirkev, živnú navyše výchovou a oficiálnou interpretáciou tohto obdobia zo strany štátu. Oficiálna historiografia formovala oficiálnu historickú pamäť stotožňovaním ľudstva a katolicizmu. Vatikán reagoval na československý vývoj exkomunikáciou každého kňaza, ktorý by sa zúčastnil na štátnych aktivitách vybudovať v rámci cirkvi akýsi opozičný prvok (tzv. Katolícka akcia) a pokračoval deklarovaním nezlučiteľnosti členstva v komunistickej strane s kresťanskou vieroukou.⁴¹

Po dvoch desaťročiach ateistickej štátnej výchovy sa pri podobnom prieskume verejnej mienky dospelo roku 1968 k výsledkom svedčiacim o sekularizačných procesoch na Slovensku, podmienených nepochybne aj ekonomickým a urbanizačným vývojom, prípadne ďalšími faktormi (školská výchova). Výrazne poklesol počet tých, ktorí pravidelne navštevovali kostol (takmer 37 %) a pravidelne sa v súkromí modlili (43 %) a vzrástol počet tých, ktorí do kostola vôbec nechodili (26 %) a vôbec sa nemodlili (takmer 22 %).⁴²

V novembri 2003 sa uskutočnil reprezentatívny sociologický výskum na tému kolektívnych identít na Slovensku. V jeho rámci možno sledovať postoj k vplyvu cirkvi na štát a spoločnosť. V rámci hodnotových orientácií sa mali respondenti vysloviť k vplyvu rímskokatolíckej cirkvi na školstvo na Slovensku. „Žiadny vplyv“ preferovalo najviac, takmer 38 % opýtaných, pri vysokoškolsky vzdelaných takmer 43 %. Silnejší vplyv si žiadalo len 8,5 % (resp. vyše 7 %), slabší by mal byť podľa vyše 20 % (resp. vyše 27 %) opýtaných. Na otázku „Čo by Vás najviac nahnevalo z nasledovných možností, ak by sa na Slovensku udialo“ si až 21,6 % ľudí s nižším vzdelaním (2. miesto v poradí pri tejto skupine) a 28 % ľudí s vysokoškolským vzdelaním (1. miesto v poradí pri tejto skupine) vybrali odpoveď „posilňovanie vplyvu katolíckej cirkvi na štát“. Tu išlo len o hodnotenie prvej odpovede z výberu. Keď bol počet výberov odpovedí neobmedzený, stúpol podiel uvedenej odpovede pri respondentoch s nižším vzdelaním na 32,8 % a pri vysokoškolskom vzdelaní na 45,8 % (u oboch 2. miesto v poradí).⁴³ Tieto výsledky svedčia o viacerých faktoroch, ktoré navzájom spolu súvisia a nemožno ich vnímať izolovane. Jednak štyridsať rokov viac či menej cieľavedomej ateistickej výchovy tu muselo zanechať, najmä v mestách, isté „následky“. Rovnako posun pri etablovaní občianskej spoločnosti a občianskych princípov bol nespochybniteľný, hoci exaktne ťažko definovateľný.

Cirkev bola v priebehu 20. storočia teda na Slovensku konfrontovaná typologicky s tromi štátmi – liberálnodemokratickým, fašistickým a komunistickým, bez toho, aby sme uvažovali o miere naplnenosti ich jednotlivých znakov. Uhorská spoločnosť k prvému typu len smerovala a ďalšie dva mali na Slovensku rovnako viaceré typologické deficity. Všetky tri typy však boli plodmi novoveku, už sa neodvolávali na božské princípy a svoju legitimitu neodvodzovali od cirkvi. Vzťah k nej sa vyvíjal nejednoznačne. Karol

⁴¹ BARNOVSKÝ, M.: Slovenská spoločnosť v zrkadle výskumov verejnej mienky v rokoch 1948–1949, In: Historický časopis, 52, 2004, č. 3, s. 484–490. Podľa výskum z leta 1946 chodilo do kostola pravidelne 20 % Čechov, nikdy takmer 24 % (tamže, s. 484). K vzťahu štátu a cirkvi na prelome 40. a 50. rokov pozri BARNOVSKÝ, M. – PEŠEK, J.: Štátna moc a cirkev na Slovensku 1948–1953, Bratislava 1997, s. 61–86.

⁴² BARNOVSKÝ, M.: Slovenská spoločnosť..., s. 486–487.

⁴³ KRIVÝ, V.: Kolektívne identity na súčasnom Slovensku, Bratislava 2004, s. 61, 65 a nasl.

Moravčík ho nazval príbehom nedôvery, príbehom chúlостivej spolupráce a súťažou (bojom) o ľudskosť.⁴⁴

Tieto sínusoidy v dejinách 20. storočia vedú k záveru, že význam katolíckej cirkvi z hľadiska formovania občianskej spoločnosti nie vždy konvenoval s jej významom v národnoemancipačnom zápase. V jej ideovom arzenáli to bol rámec asi nie najideálnejší a v tomto duchu je namiesto otázky, do akej miery je priama politická angažovanosť katolíckej cirkvi produktívnym faktorom. Odpoveď na ňu zrejme presahuje možnosti, ale i úlohu vytýčenú týmto príspevkom. Rovnako otvorené zostávajú myšlienky Tomáša Halíka o „občianskom náboženstve“ ako istej integrujúcej sile vychádzajúcej z dnešných kultúrnych a civilizačných paradigmat v Európe: „Netvrdím, že náboženstvo (ve smyslu, jaký se ustálil v běžném povědomí po osvícenství) integruje dnešní společnost, nýbrž že to, co určitou společností integruje, je jejím náboženstvím.“⁴⁵

The Role of the Catholic Church in the Formation of a Civil Society in Slovakia

Roman Holec

Under Hungarian rule, the Catholic Church made a significant contribution to the national emancipation movement and priests compensated for incomplete social structure in Slovak society. While the Church did take advantage of all the opportunities provided by a democratic state under Czechoslovak rule, the effect of its activities on the state was destructive and hindered the development of society. During the Slovak Republic, Church policies were anti-civic and undemocratic, while during the rise of Communism the Church found itself as the flag bearer of plurality.

⁴⁴ MORAVČÍK, K.: Boh v politike. Vzťah cirkvi a politickej moci v 20. storočí, In: OS, 10, (Bratislava) 2006, č. 3–4, s. 163–170.

⁴⁵ HALÍK, T.: Strmá a úzká cesta. Je Evropa nekřesťanská a nenáboženská?, In: OS, 10, (Bratislava) 2006, č. 3–4, s. 157.

CIRKEV, ČLOVEK A SPOLOČNOSŤ NA PRAHU 20. STOROČIA

Daniela Kodajová

Pri sledovaní cirkevnej tlače z obdobia posledných rokov 19. a začiatku 20. storočia nájdeme množstvo materiálu, ktorý odráža dobový diskurz k otázkam vzťahu jednotlivca k cirkvi, cirkvi k štátu a k vzájomnej komunikácii cirkví v slovenskej spoločnosti. V uhorských podmienkach je téma formovania vzťahu cirkiev versus štát a cirkiev versus zákony liberalizujúcej sa spoločnosti aktuálna už od vyrovnania 1867, resp. od zavádzania nových zákonov, zväčša od začiatku roka 1868 a pokračuje až do vypuknutia svetovej vojny. Vývoj diskusií a vnímania problémov tak môžeme sledovať na priestore takmer polstoročia.

Vývoj zvolených tém sledujem na výbere cirkevnej tlače, vydávanej v slovenskom jazyku, tak aby boli zastúpené vydania obidvoch majoritných konfesií, t.j. katolíckej a evanjelickej. Zároveň som v rámci nich sledovala produkciu určenú všetkým vrstvám veriacich. Do výberu bola zahrnutá homiletická tlač určená kňazom a kazateľom, vzdelaním alebo i praxou teológom, tlač určená laikom, resp. inteligencii oboch konfesií s ambíciou ziskávať z tlače nielen informácie o živote svojej cirkvi, spolkových aktivitách, ale aj pestovať literárne a kultúrne záujmy, noviny určené širšej verejnosti a kalendáre, vnímané ako produkcia určená pospolitému ľudu. Cirkevná tlač vydávaná v Uhorsku v slovenskom jazyku znamená, že redaktormi, prispievateľmi boli kňazi i laici oboch konfesií, ktorí sa už angažovaním okolo vydávania, publikovaním a odoberaním titulov hlásili k národnému hnutiu a k právu užívať slovenčinu. Tento jazykový aspekt bol pre nich takmer rovnako dôležitý ako cirkevný. V katolíckej komunite z tohto jazykového vyplýva ďalší aspekt – opozícia voči štruktúram oficiálnej cirkvi. Táto opozícia môže byť rôznej intenzity, až po znášanie dôsledkov obvinenia z panslavizmu, ako kanonického priestupku.

Národné hnutie, toto spoločné dieťa oboch konfesií, nebolo pestované rovnako silnými rodičmi. Hoci evanjelici predstavovali početne menšiu konfesiю, jej elita sa do hnutia zapojila a tým mali úplne inú pozíciu než zástupcovia početnejšej konfesie rímsko-katolíckej. Manévrovací priestor katolíckych kňazov bol oveľa užší, než mali evanjelickí duchovní. Pretože prepojenosť katolíckej cirkvi so štátnymi inštitúciami bolo silnejšie, než u evanjelickej cirkvi, dávalo jej to spolu s princípom subordinácie možnosti zasahovať voči kňazom protiviacim sa hodnotám, ktoré presadzovali cirkevné a štátne authority.

Početnosť zástupcov jednej a druhej konfesie nebola hlavným problémom tejto spoločnej slovenskej kresťanskej rodiny. Ten vyplýval z konfesionalnej rozdielnosti. Výpady proti „tým druhým“ sa mnohokrát opakovali, hoci na báze národného hnutia, kde sa často aktivovali tie isté osobnosti z oboch konfesií, navonok deklarovali spoločný cieľ a tým bola obrana práv národa a jednota v boji za tento cieľ. Jednota sa však dosahovala oveľa jednoduchšie v boji proti vonkajšiemu nepriateľovi, s pôsobením ktorého sa spájali

všetky pohromy, a tým bola maďarizácia a príliš ústretový prístup štátu a jeho zákonov k židom. V tejto rovine dokázali slovenskí katolíci s evanjelikmi dospieť k súladu. Inak bola ich spolupráca skôr záležitosťou vynútenou okolnosťami, vonkajším tlakom, spoločným nepriateľom, zhrnutým do pojmu maďarizácia. Neraz sa konkrétna spolupráca dokoncaablokovala na príslušnosti k rozdielnym cirkvám. Problém rozdielnosti na jednej strane a potreby spolupracovať na strane druhej zaznel v slovenských pomeroch mnohokrát. V prostredí laických predstaviteľov národného hnutia si to uvedomovali rovnako intenzívne ako v komunite národne sa angažujúcich duchovných. „My, ktorí chceme byť reprezentantami celého národa z dvoch tretín katolíckeho, musíme i túto citlivosť brať do ohľadu.“¹ Napriek mnohokrát deklarovanej snahe o prekonanie vzájomných nevraživosti sa články o rozdieloch katolíkov a protestantov znovu a znovu objavovali.² Katolícka tlač reagovala podráždená na najčastejšie výpady nekatolíkov, a tým bolo „vysmievanie neomylnosti pápeža“, alebo prehlasovanie, že vývoj v krajinách, ktoré sa „odtiahlí od pápežstva“ je lepší a blahobytnější. Odpoveďou na takéto výpady bolo konštatovanie, že na konci 19. storočia sa už nedá hovoriť o katolíckych či nekatolíckych štátoch, lebo zákonodárstvo všetkých moderných štátov nestavia na cirkevných zásadách a obyvateľstvo je zmiešané.³ V evanjelickej tlači sa opakovane objavovali články nabádajúce k ostrážitosti pred rímsko-katolíckou cirkvou, pretože jej pripisovala neustále pokúšanie sa „navrátiť“ protestantov do samospasiteľného ovčince cirkve katolíckej.“⁴ Pri existencii takýchto zásadných nevraživosti a pocitu ohrozenia od „tých druhých“ neprekvapuje, že v cirkevnej tlači bola prax rozdeľovania sa na dva tábory výrazná a pretrvávala.

Čo však nájdeme v tlači vydávanej oboma konfesiami je uvedomovanie si zlo mu, ktorý vo vývoji spoločnosti priniesol záver 19. storočia so svojimi modernizačnými tendenciami. Pôsobenie zmien bývalo prirovnávané k pôsobeniu rozbúrených vln. Prelom 19. a 20. storočia bol spojený s úvahami – obamavi i očakávaniami – o prekročení akej si magickej hranice, o vstupe do novej doby, do nových čias. Pod novými časmi sa nemyslela len chronológia, ale nástup, zožitie sa s podmienkami, ktoré nová-moderná doba prinášala. Civilizačný pokrok v podobe viditeľných zmien v živote jednotlivca i celej spoločnosti a dôsledky modernizácie (pozitívne i negatívne) v politickej, sociálnej, materiálnej, ale aj duchovnej sfére života jednotlivcov, národov, štátov. To boli hlavné očakávania od nových čias. Čím bližšie k prelomu storočí, tým intenzívnejšie boli úvahy o tom, čo doba priniesie, čo sa zmení, čo naopak prežije a ukáže sa ako trvalá hodnota.

Cirkevná tlač reagovala na tieto pocity sériami akýchsi bilančných článkov o tom, čo prinieslo ľudstvu, národom, človeku 19. storočie. Bolo hodnotené ako doba, v ktorej železnice a parolode skrátili vzdialenosti sveta, telegrafy báječnou rýchlosťou prenášajú myšlienky, vrchy boli zdolané, nové vedné disciplíny odhalili nové svety a „veci nemožné stali sa snadnými a podivuhodné všednými“. Žiadne iné storočie zatiaľ neposkytlo ľudstvu toľko štedrých darov v podobe „vynálezov vedy, čo do slobôd občianskych, politických a

sociálnych“, ale zároveň žiadne iné „neroztvorilo pred ľudstvom hrozivejších priepastí“ ako práve 19. storočie, lebo naň dol'ahlo „pokušením nechať sa omámiť a opojiť vlastnou veľkosťou a zrieknuť sa Boha“.⁵

Chronologicky autori vymedzovali modernú dobu od Francúzskej revolúcie, ktorá priniesla nové heslá a nové prit'azlivé princípy. Revolučné heslá boli lákavé, ale sprevádzalo ich nebyvalé násilie a autori cirkevnej tlače zvlášť zdôrazňovali, že sekularizačné opatrenia boli prijaté a realizované ako jedny z prvých. Už vtedy sa zdalo, že „v rukách bandy revolucionárskej, pod vôľou týchto mocných násilníkov odzvonili katolíckej cirkvi“, ale „časy sa menia, tróny povstávajú a padajú, všelijaké školy múdrosti kvitnú a miznú, ale na oblohe cirkvi vždy tým istým jedným svetlom svieti slnce viery“.⁶ Hádzanie všetkých revolúcií modernej doby a ich hesiel do jedného vreca bolo pre autorov cirkevnej tlače typické. Zvýrazňovala sa tým ich dočasnosť, pominuteľnosť v porovnaní s trvácnosťou cirkevných právd. Na druhej strane však treba upozorniť na sústredenú pozornosť, ktorú cirkevná tlač venovala informáciám z parlamentných rokovaní, ktoré sa dotýkali záležitostí cirkvi. Predovšetkým sledovala priebeh diskusií o slobode viero vyznania, význame dominancie štátneho školstva, a bolestne prežívala vytlačanie cirkvi z vedenia matrik, zavádzanie civilného sobáša a rozsobáša. Obe konfesie veľmi citlivo reagovali na tendenciu stavať náboženstvo do roviny súkromnej záležitosti každého veriacého, resp. neveriaceho, stavať náboženské spolky a korporácie na úroveň ostatných spolkov.⁷ Mnohokrát konštatovali, že doba je zlá, náboženstvu a zvlášť cirkvi nepravinná. Kým v otázkach civilizačného a technického pokroku, ako aj kultúrnej vyspelosti pripúšťali existenciu hranice medzi svetom západným a východným, dôsledky pôsobenia moderného veku popisovali ako všadeprítomný jav. V Uhorsku presne tak ako inde pôsobí moloch materializmu, presne tak ako v iných kresťanských krajinách evidovali pokles nábožnosti a slabnutie viery, ktoré sa prejavovalo ľahostajnosťou k vlastnej viere a zhovievavosťou k iným náboženstvám. Materializmus a racionalizmus, ktorými sa moderná doba tak hrdí, boli hodnotené ako jej hlavné znaky. Sú to vlastní bratia liberalizmu a „čo ten už natropil zlého v cirkvi našej“. Liberalizmus je vnímaný ako smerovanie, ktoré si štát vybral vedome a v snahe „nezaostávať za ostatnými štátmi“. Používa ho ako zbraň, ktorou štát mieri na „najpevnejšie bašty cirkve – školu a manželstvo“.⁸ Ak sa situácia nezmení a cirkev nenájde správnu odpoveď na tento spôsob prežívania, priniesie to ešte smutnejšie časy. Liberalizmus bol v cirkevnej tlači vystavený zdrvivúcej kritike ako príčina odtrhania sa Uhorska od cirkvi, čo spôsobuje jeho oslabovanie. Hlásia síce slobodu, ale je to sloboda „proti Bohu a na škodu cirkvi“. Je škodlivý v tom, že poriadnych ľudí si liberalizmus nevšíma, zneisťuje ich vo vnímaní hodnôt, lebo dáva právo „vrahom a nerestniciam očistiť“ sa pred súdom z hriechov a skutkov, dáva im priester v novinách“, informuje oveľa viac o zavrhnutia hodných skutkoch a ospravedlňuje ich správanie zvaľovaním viny na spoločnosť.⁹

¹ List S. H. Vajanského P. Mudroňovi, SNK-ALU Martin 32P14.

² Pri výpočte nezmieriteľných rozdielov sa ustálil počet deväť. K najpodstatnejším rozdielom patrilo, že kým katolícka cirkev sa považovala za cirkev danú od Krista, protestantské cirkvi hodnotila ako sekty a ich vznik odvodzovala od iniciatívy „podnikavých ľudí v posledných storočiach“. Rozdiel medzi náboženstvom katolíckym a protestantským, Katolícke noviny, XVIII, č. 18, s. 146.

³ OSVÁLD, F. R.: Slávny deň sv. apoštolov Petra a Pavla, Kazateľňa, 1900, s. 246.

⁴ Cirkevné listy, VIII, 1894, č. 90, s. 151.

⁵ Myšlienky na konci stoloetia, Kresťan, VII, 1900, č. 1, s. 4.

⁶ Kazateľňa, 1900, s. 246.

⁷ Z pohybu cirkevnopolitického, Cirkevné listy, IX, 1895, č. 4, s. 67.

⁸ Budúcnosť našej cirkve, Cirkevné listy, VIII, 1894, č. 10, s. 152, 149.

⁹ VASS, J.: Bráň svoju vieru, Jednota katolíckeho ľudu, VIII, 1914, zošit II, s. 51–52.

Ak teda doba prináša také zložité podmienky, ako je spoločnosť pripravená na ne reagovať? Čo človeku modernej doby pomôže orientovať sa v nových podmienkach? Hľadanie odpovedí na tieto otázky predstavovalo ďalší tematický okruh problémov, ktorým sa cirkevná tlač venovala. Za moderného človeka, pričom v tejto súvislosti je to hanlivý výraz, považuje cirkevná tlač absolventa štátneho školstva. Obe cirkvi vnímali štátne školstvo ako inštitúciu, kde bude vyučovanie prebiehať v štátnom jazyku – v maďarčine a výchova bude zameraná na výchovu k maďarskému vlastenectvu a k liberálnym hodnotám. Predpokladali, že výsledným produktom bude človek bez viery. Bud' sa viere od cudzí, alebo sa jej zriekne, alebo ju vôbec nepozná. Pod pláštikom liberalizmu mu budú vštepované „zásady humanity a tolerancie“, ale za nimi sa bude skrývať „propagácia bezkonfesionalizmu“. Bezkonfesionalnosť, jeden z moderných pojmov, ktorým liberálna tlač konca 19. storočia často operovala a vydávala ho za ústretový krok voči ostatným cirkvám, hlásala, že kresťania nemusia patriť ku konkrétnej cirkvi, a aj napriek tomu sa cez výchovu a vzdelanie, ktoré je v Európe neoddeliteľne späté a pretkané so zásadami a tradíciou kresťanstva, môžu cítiť byť kresťanmi. Propagáciu bezkonfesionalizmu považovali obe cirkvi za jeden z najnebezpečnejších útokov na seba, svoju podstatu ako cirkevného spoločenstva. Tieto sa vyčleňujú voči ostatným a práve prihlásenie sa k cirkvi a akceptovanie jej vierouky jej veriacimi zabezpečuje cirkvám kontinuitu. Uznávanie zásad bezkonfesionalizmu označil evanjelický časopis nie za ústretovisť voči iným cirkvám, ale za zradu, neveru vlastnej cirkvi. Prirovnal „bezkonfesionalizmus v cirkvi k anarchizmu v štáte“, pretože každé náboženstvo musí mať svoj „konkrétny útvar a viditeľnú formu“. Bezkonfesionalnosť nazval „povrchne lakovanou maskou moderného neznabožstva“. ¹⁰ Z názorov prezentovaných v cirkevnej tlači vyplýva, že aj moderný človek potrebuje záštitu kresťanskej cirkvi, aby dokázal žiť v nových časoch. S kresťanstvom je vývoj ľudskej spoločnosti spätý takmer dve tisícročia. Pri bilancovaní tohto súžitia to bolo práve kresťanstvo, ktoré zažínalo svetlo umu v ľudskej spoločnosti, prostredníctvom viery a cirkvi. V hodnotení cirkevných autorov vystupuje viera ako svetlo a cirkev ako opora. Keď sa v moderných časoch cirkev ocitla pod paľbou nových bludov, doľahla na plecia veriacich veľká úloha zachovania viery. Nie sú však osamotení a bezmocní v tomto boji. Vedú ich kňazi. Tí musia preukázať sv. Cirkvi „oddanosť sluhu, lásku syna, vernosť ženicha neveste svojej sv. cirkvi“ a „udatnosť bojovníka vyzbrojeného mečom a krížom slova božieho“. ¹¹ Výzvy určené kňazom, nabádajúce ich mobilizovať sily a schopnosti do zápasu o cirkvi a veriacich v modernom svete zaznievali v cirkevnej tlači veľmi často. Používali sa spojenia ako „rozhodný boj“ s „bludovierou všetkých fariieb“, v ktorom treba „tesno uzavrieť rady“ a zhlúčiť sa okolo svojich kňazov „našich officierov v boji náboženskom“. ¹²

„Bludoviera“ bola hodnotená len ako jedna stránka modernej doby. Tou druhou bola ponuka modernej doby v podobe výdobytkov vedných odborov v technických vedách, ale i v duchovnej sfére. Tieto stáli pri zrode predsudku, ktorý ovládol spoločnosť a tým je preceňovanie vzdelanosti, ak pod ňou rozumieme len zhromažďovanie poznatkov, bez toho, aby spoločnosť pestovala ušľachtilosť, charakter, zmysel pre povinnosť, vernosť náboženským a mravným pravdám a cieľom. Takto vnímané poznanie bolo zárodkom akejsi falošnej vzdelanosti. Akú výbavu poznatkov teda človek potrebuje, aby dokázal

priať, akceptovať, alebo brániť sa či odmietnuť novinky? Nová doba potrebuje osvieteného človeka vôbec a osvieteného kresťana. Cirkev si uvedomovala, že škola a osveta je priestor odkiaľ sa nesmie dať vytlačiť. Školu vnímala ako priestor pôsobenia na mládež a vzdelané vrstvy a osvetu ako priestor pôsobenia na prostý ľud. Za osvieteného človeka považovali Katolícke noviny toho, kto „sa drží svojho náboženstva a jeho právd, nasleduje zdravý rozum a nikdy bezdušnú obyčaj a blúdnú poveru“ a kto „v národe svojom písomníctvo miluje, školy a chrámy podporuje“. Prepojenie školy a cirkvi v dôsledku sekularizačných opatrení v školskej politike slablo, ale boj o nového človeka sa bude diať hlavne v škole, preto si cirkvi bránili svoje pozície v tejto sfére života spoločnosti. Názory, aby sa štát staral o svetské veci a cirkev o veci náboženské neplatili, ak sa jednalo o školu a výchovu. V cirkevnej tlači autori príspevkov upozorňovali, že takto spoločnosť nikdy nefungovala, že vo výchove nemôže platiť striktné delenie na svetské a nesvetské záležitosti. „Náboženské a svetské školovanie musí ísť ruka v ruku, jestli má byť dociele a opravdivé vzdelanie národa“. ¹³

Úlohou Cirkvi bolo vždy viesť človeka, spoločnosť. Kňazi vnímali cirkev ako starostlivú matku, ktorá preukázala svetu množstvo dobrodení a snaží sa spasiť svet, ale svet platí nevďakom, nenávidí cirkev, zdôrazňuje, že cirkev je dielo ľudskej a teda omylné a snaží sa ju vytlačiť na okraj spoločnosti, zatlačiť do zabudnutia, „očierňuje jazykom i perom, zaháňa ju do stredoveku, že ona sa nehodí viac do 19. storočia“. ¹⁴ Priam bojovým poľom, na ktorom sa odohrával zápas cirkvi o obhájenie si svojho miesta v spoločnosti sa okrem školskej otázky stal občiansky sňatok a vedenie civilných matrik. Vznikali celé cykly článkov plných pobúrenia z úmyslu a neskôr praxe, ktorá nastala po odňatí matrik cirkvám. Občiansky sobáš bol podľa cirkevnej tlače dehonestáciou sviatosti manželskej, menil zväzok muža a ženy na „jednoduché párenie sa na spôsob zvierat“, bol označovaný za návrat k pohanstvu a „výrazom nenávisťi k cirkvi, pre ktorú je manželstvo sviatosťou“. ¹⁵ Rozšírenie občianskych obrádov vnímali kňazi aj ako jednu z príčin rozšírenia zmiešaných manželstiev, ktorých počet sa cirkvi snažili ovplyvňovať v predchádzajúcom období, pohovormi so snúbencami a praxou reverzov. Miešané manželstvá boli z cirkevného hľadiska považované za „nedobré“, pretože sa v nich utrácala viera jedného alebo potenciálne i oboch partnerov, boli vnímané ako oslabovanie viery vo všeobecnosti. Z hľadiska výchovy detí zo zmiešaného zväzku nebolo prostredie vnímané ako ideálne, pretože zmiešané manželstvo predstavovalo vlastne „rozdelný dom“. ¹⁶

Ďalší veľký okruh otázok, ktorým sa cirkevná tlač venovala, súvisel s otázkami o mieste cirkvi a cirkvi všeobecne v novom čase a o úvahách, či je cirkev prežitkom. Človek svetský, produkt novej doby, štátneho školstva bol v cirkevnej tlači vykreslený ako ten, kto nepotrebuje cirkev, ktorý sa bráni cítiť na sebe morálny tlak a dozor cirkvi prostredníctvom jej „prísnych prikázaní, ktoré slobodu ľudskú hatia“. Stúpenci myšlienok, aby každý robil čo chce, či zachová cirkevné zákony alebo nie, nech je len a len jeho vec a Cirkev nech sa nemieša do zákonov svetských, boli hodnotení ako osoby, ktoré sa

¹⁰ Š.-k.: Luteránsky biskup – obranca bezkonfesionalnosti, Cirkevné listy, IX, 1895, č. 5, s. 79.

¹¹ Kazateľňa, 1900, s. 205–206.

¹² KOLLÁR, M.: Klerikalizmus, Pútnik svätovoješský, 1914, s. 27.

¹³ SASINEK, F. V.: Deň sv. Františka Xaverského. (Zdali má byť škola odtrhnutá od cirkve), Kazateľňa, roč. III, 1882, s. 8.

¹⁴ Kazateľňa, 1900, s. 203–205.

¹⁵ M.H.: Sviatosť manželstva a manželstvo občianske, Katolícke noviny, XII, 1881, č. 3–6, tu citované zo strán s. 51, 85.

¹⁶ KOLLÁR, M.: Miešané manželstvá, Katolícke noviny, XXII, 1891, č. 7, s. 50.

len mylne domnievajú, že sú stúpecami slobody. Podľa cirkevnej tlače boli v skutočnosti vyznavači „falošnej slobody, ktorá nechce čtiť zákony božské a chutí kam a rozkošiam ľudských širočizné pole otvára“. Proti takýmto názorom, ktoré sa tvária, že idú s duchom času, sa môže rozumný človek brániť len tak, že nebude počúvať tých, čo „plnou hubou kričia o slobode“, ani nebude čítať slobodomurárske noviny a knižočky, lebo tie síce vábia ponúkanou slobodou, ale tá v skutočnosti znamená len toľko, že kto im podľahne „zanechá vieru, nebude viac viazaný reťazami viery, ktorá svedomie púta a neprivolí po chuti zle robiť“ a stane sa novou ľahkou korisťou v slobodomurárskych pavučinách.¹⁷ V katolíckych vydaniach mali články tohto typu často podobu rozhovoru kňaza s veriacim, ktorý pochybil, má pochybnosti alebo váha a to je prvý predpoklad na úspešné pôsobenie síl, ktoré usilujú o jeho odcudzenie sa cirkvi. Treba sa brániť vplyvu novín a spisov, ktoré ako hadí jed katolícku vieru zožierajú. Na jednej strane katolícka cirkev útočila na názory, ktoré považovala za pomýlené, tmárske bludy a na druhej strane sama sa musela brániť voči obvineniam, že sa bráni pokroku. V tomto spore argumentovali autori tvrdením, že cirkev katolícka uznáva pokrok a vníma ho ako jav, ktorý pôsobí na spoločnosť v štyroch rovinách. Cirkev podľa nich uznáva pokrok náboženský, mravný, hospodársky a vzdelanostný.¹⁸

Otázky vnímania vzdelania ako hodnoty a miery pokroku sa preniesli do úvah o charaktere modernej doby a sekularizovaného štátu. Pri obzeraní sa späť do histórie ľudskej spoločnosti javia sa cirkev a štát ako inštitúcie, ústavy, prostredníctvom ktorých sa udržiavala a rozvíjala celá spoločnosť ako celok. V modernej dobe sa ale presadzuje štát, ktorý chce byť úplne od cirkvi odtrhnutý, nechce mať nič spoločné s cirkvou a usiluje len o to, aby mal odborne vzdelaných, za blaho, moc a česť svojej vlasti horlivo nadchnutých občanov. To ale vedie k tomu, že „neveriaci štát je sám pôvodcom bezbožnosti a nemravnosti svojich občanov“. Predstava, že pri výklade pravdy a každého zákona v takomto štáte bude vládnuť anarchia, bola v cirkevnej tlači bežná. Vychádzala z toho, že sa tak bude diať podľa systému koľko hláv, toľko rozumu a bude vždy závisieť od vzdelania a zbehlosti každého vo výklade práva.¹⁹

V podobnom duchu výkladu práva v sekularizovanom štáte sa niesli aj články v katolíckych vydaniach. Podľa nich náboženská vlašnosť – „netečnosť“ už rastie nielen v palácoch veľikášov, ale i v chalupách ľudí nízkej vrstvy. Je to všeobecný jav modernej doby“. Stavia dokonca do prikreho protirečenia štát budovaný na kresťanských zásadách a na toľkokrát v cirkevnej tlači odmietnutých a kritizovaných slobodomurárskych zásadách, kde „politika spočíva na uspôsobenej štátnej lži“.²⁰

V súvislosti a pojmi štát, štátna výchova, štátoláaska-vlastenectvo nájdeme v tlači tohto druhu aj úvahy o toľkrát velebenom maďarskom vlastenectve. Tu je jasné rozlíšenie medzi uhorským a maďarským. Podľa Katolíckych novín vlastenectvo nie je len cit k tej zemi, kde sme uzreli svetlo božie, ale je to cit, ktorý sa dokazuje oduševnením a horlivou prácou za všetky statky hmotné i duchovné, do ktorých zahrnuli predovšetkým vieru, jazyk, česť a právo. Čiže, zdôraznili, že to nie je cit pasívny, ale aktívny. Pri

obzeraní sa do minulosti noviny konštatujú, že v našej spoločnej uhorskej vlasti stoja na čele všetkých zákonov, ktoré tvoria uhorské zákonodárstvo zákony, ktoré vydal sv. Štefan po svojom korunovaní, a na prvom mieste stojí zákon o pestovaní viery kresťanskej. Opakované vzdychy v duchu, „bárs by sa uhorské zákonodárstvo nikdy nespustilo otcovských rád, ktoré mu zanechal prvý náš apoštolský kráľ“, podľa autora článku dokazujú, že v mene vlastenectva sa v Uhorsku v najnovších časoch diali aj nezákonné kroky. Zvlášť boľavé je, že sa takéto vlastenectvo zaodelo do „maďarského mundúra“ a hlása v mene vlastenectva, že krajine hrozí od všetkého, čo je náboženské veľké nebezpečenstvo. Takáto optika umožňuje stúpencom tohto vlastenectva napádať konfesionálne školy a útočiť na uhorských katolíkov. Pôvodcami útokov a na čele „takýchto výpadov voči katolicizmu“ stoja cirkevní hodnostári kalvínski, všetci liberálno-hazaficki Bánfyho husári v stoliciach, a konečne všetci novovlastenci, t. j. židia.²¹ V mene takéhoto maďarského vlastenectva boli v 90. rokoch 19. storočia prijaté cirkevnopolitické zákony, ktoré zaviedli civilné manželstvo, recepciu židov, štátne matriky a lákali heslami o bezkonfesionálnosti. Sledovali tým, aby krajina získala jednotnú „peknú maďarskú tvárnosť“, preto nahradili staré hodnoty, predovšetkým nábožnosť novými poriadkami a tie sú poriadky liberálne, občianske a nenáboženské. Nové poriadky sa podieľali na formovaní nových znakov moderného človeka. Za jeho hlavné boli v cirkevnej tlači považované – individualizmus, materializmus, bezbožnosť, egoizmus, pôžitkárstvo. Chýba medzi nimi zbožnosť. Zdalo by sa ako by moderný človek nepotreboval Boha. Ale, ako táto tlač mnohokrát zdôraznila, príroda, človek a spoločnosť sú dielom Boha-staviteľa, preto Boh „nemôže byť zo spoločnosti vypovedaný, vylúčený“. Boh, v ktorom je idea zvrchovanej moci, idea spravodlivosti a práva, idea ľudskej slobody a zodpovednosti, poslušnosti, povinnosti, obetavosti a cnosti, určuje normy správania sa. Človek-jednotlivec pocíti z „neznajbožstva“ veľkú pohromu a spoločnosť, ktorá podľa ideí modernej nevery vylúči Boha z občianskeho a politického života, vymaže meno Božie zo zákonníka, neuznávajúc jeho autoritu sa rozpadne. Lebo človek bez viery, taký, ktorý nebude vedený k viere sa vždy prejaví ako „sebecký špekulant“, ktorý bude svoje správanie vždy riadiť podľa toho, z čoho mu „kinie väčší úžitok, či z poslušnosti alebo neposlušnosti ku zákonu“.²² Za jednu z nových liberálnych zásad býva v cirkevnej tlači označovaná tá, aby sa kňazi nemiešali do politiky. „Liberálni tatári nemajú radi katolíckych kňazov, lebo tí im neženú vodu na mlyn“, nenadchýňajú sa liberálnymi heslami, demaskujú neuskutočniteľnosť týchto hesiel a tým ich prázdnotu pre človeka žijúceho v Uhorsku na konci 19. storočia. Snaha odtiahnuť, odstaviť katolícke duchovenstvo od politiky a zatlačiť ho späť do kostolov, bola podľa nich preto taká silná, lebo v podmienkach novej doby všetko závisí od politiky. „Kto má politickú moc, vplyv, ten rozkazuje krajine a vládne.“²³ Na druhej strane katolícke duchovenstvo malo tradíciu značného zástoja v politike, už od čias sv. Štefana kráľa, od počiatkov Uhorského štátu a aj dnešní kňazi musia vstúpiť do politiky, lebo to je sféra, kde sa bude musieť „podkopať skazonostná moc liberalizmu“. Prispevok varuje na príkladoch krajín, ktorých duchovenstvo sa nestará o obecný život a nezaujíma sa o politiku, že tam vládnu smutné pomery a cirkvi sa tam „nazad kolesá krútiť“.

¹⁷ Katolícke noviny, XX, 1889, č. 16, 17.

¹⁸ S.: O pokroku nášho katolíckeho ľudu, Pútnik svätovojtešský, 1914, s. 29–33.

¹⁹ Evanjelický cirkevník, 1879, č. 11.

²⁰ Katolícke noviny, VIII, 1877, č. 13–14.

²¹ POBJEDSZKÝ: Naším bratom Evanjelikom!, Kresťan, VII, 1900, č. 14. s. 2.

²² Kresťan, VII, 1900, s. 6.

²³ HABAKUK, J.: Nemiešaj sa kňaz do politiky, Kresťan, VI, 1899, č. 8, s. 9.

Slovenská evanjelická tlač šla pri analyzovaní dôsledkov liberálnych zákonov na život spoločnosti ešte ďalej, tvrdiac, že ony sú zodpovedné za „všeobecný prúd odnárodňovania, odrodilú inteligenciu, zosvetštenie kňazstva“.²⁴ Tento biedny stav spôsobuje svojou činnosťou štát, pretože všetkými zákonami sleduje jeden cieľ – vytvoriť jednorečový štát, maďarskú štátnu ideu, maďarizáciu všade a všetkými prostriedkami. Do služieb za dosiahnutie týchto cieľov sa postavila aj úradná ev. cirkev v Uhorsku, povýšila tieto svetské ciele nad svoje vlastné duchovné ciele a tým trpí celý verejný život v Uhorsku, všetky inštitúcie a všetky cirkvi.

Vývoj štátu v priebehu posledného storočia, t.j. v novej ére ukázal, keď sa kládli základy práva občianskeho, že sa pri ich tvorbe presadil „smer demokratický“ a ten smeruje k vytlačaniu duchovenstva zo záležitostí obecno-spoločenských a politických. Sily, ktoré teraz riadia spoločnosť, vidia v každom kňazovi ostatok temného stredoveku a chceli by ho vtisnúť len do sakristie. Ale, čo kňaz to štátny občan, preto sa nesmie dať vytlačiť z občianskeho života a svojich občianskych práv. A tak je povinnosťou kňazov a veriacich zapájať sa do spoločensko-politického života na všetkých úrovniach od parlamentu cez stoličné po miestne jednotky verejného života, všade tam sa totiž rozhoduje o podobe zákonov, rodiny, školstva, národnej kultúry. Je to dlhý a nejednoduchý proces a smeruje k tomu, aby „odpratával zo sveta biedu a chudobu“. Skutočnosť ukazuje, že zatiaľ sme nedospeli do „zlatej doby“, kde súženie a bolesť budú len prázdnyimi slovami.²⁵

Cirkevná tlač, vydávaná v slovenčine bola v odbornej spisbe využívaná hlavne v kontexte s národným hnutím, obhajobou práva používať slovenský jazyk ako jazyk ľudu a v súvislosti so zásluhami na kultivovaní spisovného jazyka vo vydaniach určených širokým vrstvám. V našom príspevku sme sa prepojení na národné hnutie zámerne nevenovali a sústredili sme sa na okruh otázok vyplývajúcich zo vzťahov cirkev–človek–štát. Sledovali sme na ukázkach z cirkevnej tlače oboch konfesií, ako ich predstavitelia reagovali na aktuálne otázky doby, ako sa vyrovnávali s modernizačným tlakom na cirkev, silnejúcimi zásahmi štátu do života spoločnosti, ako vnímali miesto človeka jednotlivca v cirkvi a v štáte v modernej dobe. Zároveň s týmito otázkami sa venovali otázke ako môže cirkev vstupovať do života spoločnosti v konkurencii so svetskými inštitúciami a ideológiami. Na rozdiel od svetskej literatúry a publicistiky zdôrazňujúcej individualitu, zodpovednosť jednotlivcov za seba samých, všetko sa dá poznať a vysvetliť, všemocnosť poznania, cirkevnou tlačou sa ťahá myšlienka, že človek nekráča životom sám, viera mu poskytuje útechu v ťažkých časoch, istotu v časoch pokojných, pomôže mu orientovať sa na púti životom. Život je ako plavba na rozbúrenom mori ale pod ochranou cirkvi dopláva bezpečne do prístavu.

The Church, People and Society at the Turn of the 20th Century

Daniela Kodajová

In the late 19th and early 20th centuries, Church publications expected people to be faced with increasing pressure to reject religion. The Church press devoted extensive attention to the relationships of individuals to their own and other churches, the church and state and inter-confessional relations. Reactions to current state intervention into the sphere of Church politics were analyzed and reflections on the possibilities of influencing social events and affairs that remained available to the Church in the light of competition from secular institutions and ideologies.

²⁴ JANOŠKA, J.: Náš biedny stav, jeho príčiny a naše úlohy, Cirkevné listy, XIII, 1899, č. 6, s. 161–162.

²⁵ KOLLÁR, M.: Sociálna záhada: zlo a jeho liek, Pútnik svätovojtešský, 1910, s. 23–28.

SPOLEČNOST A CÍRKEV V ČESKÝCH ZEMÍCH (1900–1945)

Miloš Trapl

Ve svém příspěvku se budu věnovat především římskokatolické církvi, která zůstala přes svou počáteční krizi po vzniku Československa daleko nejsilnějším náboženským seskupením v republice. Ostatním poněkud větším církvím, přestože v jejich řadách byli velmi četní vynikající představitelé intelektuální elity českého národa, kteří výrazně ovlivňovali českou společnost, věnuji jen některé zmínky, protože jsem jejich historický vývoj popisoval v minulosti jen okrajově a spíše regionálně.

Konec první světové války přinesl značné problémy římskokatolické církvi v poražených státech střední Evropy, především však v rakouské části Rakousko-uherské monarchie, tedy v Předlitavsku.¹

Rakousko-Uhersko bývalo do svého zhroucení považováno za hlavní oporu Apoštolského stolce v Evropě. Přispěl k tomu především rozkol Vatikánu s Francií po zdejší tvrdé rozluce státu s církví v roce 1905. Itálie byla s papežskou kurií v rozporu již od dobytí Říma roku 1870,² ve Španělsku panovala značná politická nestabilita a často se tam střídaly vlády, ostatní převážně katolické státy Evropy již neměly tak velký význam. V podunajské monarchii – respektive v Předlitavsku – byla pozice církve mimořádně silná, mluvilo se zde o tzv. sepětí trůnu a oltáře. Tento pojem ovšem není zdaleka přesný, neboť postoj císaře Františka Josefa I. ke katolické církvi byl sice na jedné straně kladný (císař od sedmdesátých let 19. století církev jednoznačně podporoval a bránil³), ale zároveň v Rakousku tradičně vrchnostenský (císař měl mj. právo bez ohledu na Vatikán jmenovat episkopy a často toho využíval). Jisté je, že zde pozice katolické církve od někdejšího vydání liberálních zákonů⁴ na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století výrazně vzrostly, zvláště v jejím vlivu ve školství, v manželském právu a v kulturní sféře vůbec.⁵

¹ V současné době je již řada dalších autorů, kteří se problémy římskokatolické církve a politického katolicismu v českých zemích ve 20. století soustavněji zabývají. Jmenujme jen profesory Františka X. Halase a Pavla Marka, docentku Janu Burešovou, docenty Jiřího Hanuše, Miloše Kouřila a Karla Konečného, dr. Jaroslava Šebka, dr. Michala Pehra, dr. Bohumila Lukeše, dr. Jiřího Pořízku, dr. Václava Vaška, na Slovensku dr. Alenu Bartlovou aj. Řada z těchto prací je v tomto příspěvku citována.

² Po dobytí Říma a připojení papežského státu, až na území Vatikánu, ke sjednocení Itálii papežové až do Lateránských dohod roku 1929 neopouštěli území Vatikánu a považovali se za „vaticánské vězně“.

³ Po podepsání druhých tzv. májových zákonů roku 1874, kterými skončila liberální vláda občanského ministerstva, prohlásil František Josef I., že od této chvíle již nic proti katolické církvi nepodepíše a bude ji chránit.

⁴ Tzv. májové zákony přijaté občanským ministerstvem 25. 5. 1868 podstatně redukovaly platnost konkordátu s Apoštolským stolicí z roku 1855 (byl zrušen císařem roku 1870). Zákon o manželském právu vyjímá otázky manželství z výlučné kompetence katolické církve, zákon o poměru školy a církve odstraňoval neomezený dohled církve nad školstvím (nový školský zákon v tomto duchu pak vyšel roku 1869) a zákon o interkonfesionálních vztazích odstraňoval znevýhodnění nekatolíků v občanském životě.

⁵ Ve školství to byla např. novela školského zákona přijatá 29. 4. 1883, podle níž měla škola poskytovat

Přispěla k tomu i politika české reprezentace na říšské radě, zvláště za konzervativní vlády premiéra Eduarda hraběte Taafeho, logicky ostře zaměřená proti německým liberálům.⁶ V Předlitavsku⁷ bylo podle výsledků sčítání lidu z roku 1910 na 90 % obyvatel katolického vyznání, z toho asi 80 % římsko, 9 % řeckokatolíků, 1 % příslušníků starokatolické církve (přitom to byl jistý pokles proti sčítáním lidu v předchozích letech). Jiná situace byla v Zalitavsku, kde byla (bez Chorvatska) katolíků jen asi jedna polovina obyvatelstva a kde platily od roku 1893 liberální církevní politické zákony, přijaté přes odpor panovníka. Ty omezovaly vliv církve ve školství, zaváděly povinný občanský sňatek (vedle možného církevního) a oslabovaly vliv církve v kulturní politice; na druhé straně tyto zákony sledovaly i maďarizační cíle.

Také v českých zemích výrazně převládala římskokatolická církev, k níž se hlásilo přes 90 % obyvatel. Z ostatních křesťanských církví byly v českých zemích nepočtenější evangelické církve. Čeští evangelíci byli roztrženi do několika církví, z nichž největší byla evangelická reformovaného vyznání, o něco slabší pak evangelická církev augsburského vyznání. Ta naopak výrazně převládala mezi nepočtenými protestantskými českými Němci a také mezi evangelickými Poláky na Těšínsku. Značné procento obyvatelstva tvořili příslušníci židovského, respektive izraelského vyznání, kteří se v Čechách národnostně vyvíjeli od původně německé obcovací řeči k české, na Moravě byl tento vývoj teprve v počátcích. Občanů bez vyznání nebylo ani půl procenta, zajisté i proto, že měli oproti státům uznávaným náboženstvím mnohem menší práva.

V Rakousku se v důsledku narůstajícího vlivu církve v prvních letech 20. století znovu silněji rozšířilo hnutí „Pryč od Říma“ („Los von Rom“).⁸ Kritika katolicismu a klerikalismu⁹ se začala projevovat i nověji také v českých liberálních, především pokrokařských, mladočeských a agrárnických, a tradičně v socialistických kruzích.

Po Velké válce se projevíly v Evropě v různé intenzitě protikatolické nálady. Snad nejvýraznější to bylo po rozpadu Rakousko-Uherska ve všech nových zemích, nazývaných nástupnickými státy. Protikatolická tažení byla často nazývána hnutím „Pryč od Říma“ (mělo návaznost na zmiňované hnutí „Los von Rom“ za monarchie). Ještě častěji

nábožensko-mravní výchování a nikoliv mravní a náboženské výchování jak to definoval zákon z roku 1869. Podobných novelizací proběhlo postupně ještě více. Zajímavostí počátku 20. století byly v Předlitavsku zákony o tzv. celibátu učitelů (učitelka, pokud se vdala, musela opustit školskou službu, neboť by nemohla při péči o manžela, resp. i o děti, plnit své složité povinnosti). Příčinou zákonů (byly přijaty zemskými sněmy jednotlivých rakouských zemí) byl především růst počtu učitelů na přelomu 19. a 20. století, kritizován byl však především v liberálních a socialistických kruzích.

⁶ Až na čestnou výjimku někdejšího premiéra Leopolda von Hasnera byli němečtí liberálové, kteří měli nejsilnější pozice mezi Němci v českých zemích, totiž nejen „protiklerikální“, ale také velmi ostře protištětí a vystupovali proti státoprávním českým snahám – např. další ministři někdejšího občanského ministerstva Karl von Giskra, Ernst von Plener či Eduard Herbst.

⁷ Pro Předlitavsko používám z praktických důvodů pojem Rakousko, i když oficiální název byl: „Království a země na říšské radě zastoupené“.

⁸ Hnutí „Los von Rom“ bylo např. zaměřeno proti konkordátu z roku 1855 a sledovalo oslabení pozic katolické církve ve školském, kulturním a společenském životě a odpoutání státu od Svatého stolce. Výrazně se projevovalo v době I. vatikánského koncilu v roce 1870, či na přelomu 19. a 20. století. Tehdy bylo silně především mezi německými liberály a všenněmeckým hnutím A. Schönerera.

⁹ Pojem klerikalové pro příslušníky katolických politických stran byl a dosud bývá používán jejich odpůrci. Katolíci jej však většinou považují za pejorativní. O českých katolických stranách do roku 1918 psal nejpodrobněji MAREK, P.: Český katolicismus 1890–1914, Olomouc 2003.

bývá tento fenomén nazýván „kulturním bojem“ podle někdejšího Bismarckova tažení proti katolické církvi. Já se však domnívám, že proti tomuto názvu stojí skutečnost, že „Kulturkampf“ Bismarckův i později Hitlerův v Německu byl veden přímo vedením státu, zatímco protikatolické vlny po roce 1918 byly podobně jako předchozí protikatolická vystupování pod heslem „Los von Rom“ vedeny zdola, příslušníky různých, někdy i většínou všech nekatolických politických směrů. Podpora státu těmto protikatolickým tažením však nebyla nikde zcela jednoznačná, i když mnozí vedoucí státní činitelé s nimi často v zásadě souhlasili.¹⁰

Protikatolický boj se po první světové válce projevoval v různých nástupnických státech Rakousko-Uherska (sledujeme rakouskou – předlitavskou část monarchie) rozdílným způsobem,¹¹ nejvýraznější však byl v českých zemích.

České země, které byly již součástí Československa, se v rámci nástupnických států vyznačovaly bezesporu nejsilnější protikatolickou vlnou. Čeští političtí katolíci se po dlouhém váhání prohlásili pro samostatný československý stát ústy Jana Šrámka až v září 1918, což ostatní politické směry považovaly za dobu již velmi pozdní.¹² Protikatolické tažení bylo jako součást národního hnutí (podle hesla: „Padla Vídeň, padne i Řím“) navenek zahájeno 3. listopadu 1918 svržením Mariánského sloupu v Praze na Staroměstském náměstí¹³ a pokračovalo pak mohutným vystupováním z římskokatolické církve, již postupně opustilo milion a třičtvrtě občanů. Proti katolické církvi útočily téměř všechny liberální a socialistické politické směry, kritické připomínky vůči katolicismu vyslovoval i prezident Masaryk, jehož předválečné rozpory s katolíky byly pochopitelně stále ve všeobecné paměti.¹⁴ Hlavním požadavkem celého hnutí byla odluka církve od státu, o níž probíhal největší zápas. Oproti Masarykovi a Švehlovi, kteří měli na mysli umírněnou odluku církve od státu (podle vzoru odluky v USA),¹⁵ šlo většině protikatolických činitelů o radikální odluku podle francouzského vzoru. Protivníkům církve se podařilo dosáhnout řady svých požadavků: uvolnění školy od církevní nadvlády (náboženství však nakonec zůstalo, byť relativně, povinné),¹⁶ povolení pohřbívání žehem,¹⁷ fakultativního civilního

¹⁰ Ani v době Tusarových vlád, kdy byla Československá lidová strana v opozici, nebylo protikatolické tažení organizováno státní mocí. V programu vlády i přáním prezidenta Masaryka však byla odluka církve od státu.

¹¹ Politický katolicismus v nástupnických státech Rakousko-uherské monarchie v letech 1918–1938, Olomouc 2001. Též TRAPL, M.: Postavení katolické církve a politický katolicismus ve střední Evropě v letech 1918–1938, In: Moderní dějiny, VIII, Praha 2000, s. 169–179.

¹² Předseda české sociální demokracie Antonín Němec prohlásil, že „klerikalové“ si nechali odjet poslední vídeňský rychlík.

¹³ TRAPL, M.: Hnutí „Pryč od Říma“ („Los von Rom“), In: Politický katolicismus v nástupnických..., c.d., s. 13–30; HALAS, F. X.: Neklidné vztahy, Svítav 1998; HALAS, F. X.: Fenomén Vatikán, Brno 2004, s. 532 an.

¹⁴ Srovnej TRAPL, M.: Masarykovo střetávání s katolickou církví, In: T. G. Masaryk, idea demokracie a současné evropanství, Praha 2001, s. 191–197. Vedle Masarykovy realistické strany vystupovaly proti katolicismu také mladočeši, agrárníci a pokrokaři. Masaryk vtělil odluku církve od státu (navrhoval ji v rakouské říšské radě již v roce 1908) do svého projektu státu ve známé Washingtonské deklaraci.

¹⁵ Vatikán v té době souhlasil i s odlukou církve od státu, ale v její umírněné brazilské či americké formě.

¹⁶ Rodiče žáků, kteří byli ve státě uznávaných náboženství, si mohli na okresním úřadě vyžádat osvobození svého dítěte od výuky náboženství. Bylo to podle ustanovení tzv. malého školského zákona z roku 1922.

¹⁷ První krematorium v českých zemích bylo postaveno již roku 1912 v Liberci, ale podle rakouských zákonů se v něm nesmělo pohřbívat. O stavbu krematorií pak probíhaly boje mezi liberály a katolíky v zastupitelstvech

sňatku,¹⁸ rozvodů¹⁹ apod., zrušeny byly i rakouské zákony o tzv. celibátu učitelů, odluky církve od státu však nedosáhli.²⁰

Protikatolická vlna se projevila i mimořádně silným kvasem v katolickém duchovenstvu, hlavně v českém (minimálně v duchovenstvu slovenském a českoněmeckém), o čemž už mluvil prof. P. Marek. Už koncem roku 1918 vznesla pražská Jednota katolického duchovenstva – mluvčím byl radikální kněz Bohumil Zahradník-Brodský – řadu reformních požadavků, nejen tradičně modernistických, ale i nacionálních – české bohoslužby a český patriarchát (funkci slovenského patriarchy vyžadoval na vládě i předák Slovenské ľudové strany Andrej Hlinka), převedení církevního majetku do zvláštního fondu, z něhož by bylo duchovenstvo placeno a zrušení celibátu. Je třeba konstatovat, že v situaci po rozpadu Rakousko-Uherska selhala i prohabsburská církevní hierarchie, zvláště arcibiskupové – pražský Pavel Huyn rezignoval již v roce 1918²¹ a olomoucký Lev kardinál Skrbenský z Hříště roku 1920.²²

Vatikán souhlasil s českou bohoslužbou, ale ostatní reformy tvrdě odmítal. Papež přijal delegaci českých kněží, vedenou známým přítelem Slováků Aloisem Kolískem, ale její požadavky (mj. ještě vnitřní demokratizaci církve a povolení pohřbívání žehem) odmítl.²³ Rozhodným odpůrcem reformy byl také nový pražský arcibiskup František Kordač. Postoj papeže i arcibiskupa vedl k rozkolu v Jednotě katolického duchovenstva, která byla nakonec arcibiskupem rozpuštěna. Většina kněží se zákazu reformy podřídila (také předseda Jednoty spisovatel Jindřich Šimon Baar), jiní církev opustili a aktivistická skupina v čele s Karlem Farským se rozhodla založit odstěpenou Československou církev – v tehdejší Evropě poměrně ojedinělý jev, který někteří vyvozují z dobové konsekvence, jiní jej chápou jako projev dlouhodobé tendence českého duchovního života. Nová církev získala třicet milionů členů a stala se tak druhou největší v českých zemích. Její vznik byl pokusem o modernistickou církev v národním rámci, bez hierarchické stavby a tradiční legitimacy. Teologii převzala zčásti z předválečného katolického modernismu, k níž připojila ideje reformy husitské a bratrské.²⁴ V letech 1929–1931 probíhaly tvrdé „boje o kostely“, neboť příslušníci Československé církve chtěli původně používat pro své bohoslužby katolické kostely.²⁵ V roce 1924 se od Československé církve odstěpila její

měst, která je chtěla pořídit (v Olomouci v letech 1919–1932, kdy byla konečně stavba dokončena).

¹⁸ Je zajímavé, že teprve po přijetí tohoto zákona byl na Slovensku právoplatný i církevní sňatek (v Uhrách byl povinný sňatek občanský).

¹⁹ V rodinném právu se pak rozlišovala rozluka manželství a rozvod.

²⁰ Řešení odluky bylo stále oddalováno (na její přípravě neúspěšně pracovala vládní komise) a na pořad parlamentu se návrh odluky dostal až roku 1921 (podával ho tehdejší předseda Volné myšlenky dr. Teodor Bartošek) a nebyl schválen.

²¹ Paul de Huyn byl v době převratu na vizitaci v Chebu a do Prahy se již nevrátil. Rezignoval na přání Vatikánu. Jediný královéhradecký biskup Josef Doubrava dal po 28.10.1918 sloužit Te Deum na oslavu vzniku ČSR. Stal se pak do intronizace Františka Kordače administrátorem pražského arcibiskupství.

²² Rakouský vlastenec Lev kardinál Skrbenský ze Hříště nevyvíjel po převratu žádnou činnost, ale rezignoval až v roce 1920. Po něm byl olomouckým arcibiskupem zvolen český vlastenec Antonín Cyril Stojan.

²³ KŘEN, J.: Dvě století střední Evropy, Praha 2005, s. 315; též MAREK, P.: České schizma (dále cit.).

²⁴ MAREK, P.: České schizma. Příspěvek k dějinám reformního hnutí katolického duchovenstva v letech 1917–1924, Olomouc–Rosice 2000.

²⁵ To se jim však nepodařilo a katolická církev své kostely soudně obhájila. Československá církev si musela budovat nové kostely (sbory).

menší část s biskupem Matějem Pavlíkem, který již předtím přijal od srbské pravoslavné církve jméno Gorazd, a přetvořila se v českou církev pravoslavnou.²⁶

Katolicismus si i přes silnou protikatolickou vlnu, vystupování z církve a výraznou sekularizaci zachoval v náboženském životě ČSR hegemonii – hlásily se k němu dvě třetiny obyvatel. Živý byl na Moravě a zvláště na Slovensku, v Čechách byl nejslabší.²⁷ V ČSR bylo kromě Československé církve a evangeliků na třicet milionů občanů bez vyznání (v Čechách to bylo přes 10 %), jev v té době v Evropě zcela ojedinělý.²⁸ Vzhledem k náboženské situaci na Slovensku znesnadňoval vývoj v Čechách integrační problém nového státu. Na Slovensku protikatolické hnutí nemělo ohlas a slovenská politická katolická reprezentace se obávala pronikání vlivu českého antikatolicismu a „husitismu“ na Slovensko.²⁹ Mezi německými katolíky v ČSR nemělo protikatolické hnutí velkou odezvu, jen jejich velmi malá část přešla ke starokatolické církvi.³⁰

Poměrně velmi málo občanů, kteří vystoupili z římskokatolické církve vstoupilo do církví evangelických. V ČSR bylo celkem 7,7 % evangeliků, ale nejvíce jich bylo na Slovensku (16,7 %), v Čechách to byly 4,6 % a na Moravě a ve Slezsku 4,9 %.³¹ Počet evangelických církví byl poměrně vysoký³² a sjednocovací snahy mezi nimi nebyly za I. republiky příliš úspěšné. Pouze nejvýznamnější české evangelické církve – augsburského a helvétského vyznání se sloučily v Českobratrskou církev evangelickou. Nabídka této církve německým i polským evangelikům k připojení nebyla vyslyšena. Na Slovensku, kde mezi evangeliky převažovali příslušníci augsburského vyznání (luteráni) k podobnému sloučení vůbec nedošlo. České evangelické církve a československá církev byly výrazně státotvorné a byly přístupné přijmout i odluku církve od státu. V evangelických

²⁶ MAREK, P.: Pravoslavní v Československu v letech 1918–1942, Brno 2004. Osobnosti biskupa Gorazda se věnuje BALCÁREK, P.: Myšlenkový vývoj biskupa Gorazda (Matěje Pavlíka), In: Andros Probabilis. Sborník prací přátel a spolupracovníků historika prof. PhDr. Miloše Trapla, CSC., k jeho 70. narozeninám (eds. J. Malíř a P. Marek), Brno–Olomouc 2005, s. 299–306.

²⁷ Silnou oporou katolické církve byly katolické spolky, které též zajišťovaly voliče katolických politických stran. Největší spolkovou základnu představovaly katolické ženy. Srovnej BUREŠOVÁ, J.: Ženské katolické organizace v Čechách a na Moravě, In: Politický katolicismus v nástupnických státech..., c.d., s. 207–216. O katolických ženách v Rakouské republice KRONTHALER, M.: Die politische Rolle der katholischen Frauenorganisationen Österreichs in der Zwischenkriegszeit, tamtéž, s. 217–228.

²⁸ Zdaleka ne všichni, kteří vystoupili z římskokatolické církve a zůstali bez vyznání však byli ateisté. Mnozí z nich byli spíše agnostici či lidé věřící v Boha, případně i křesťané, kterým však nevyhovovaly církevní povinnosti. Zajímavé je i to, že hlavní bezvěrecký časopis „Volná myšlenka“ (redigovaný až do roku 1926 dr. T. Bartoškem) přinášel více než ateistické myšlenky kritiku římskokatolické církve, často i z evangelických kruhů.

²⁹ Srovnej: BARTLOVÁ, A.: Příspěvek k dějinám římskokatolické církve na Slovensku v letech 1918–1938, In: Politický katolicismus..., s. 165–178.

³⁰ ŠEBEK, J.: Sudetoněmecký politický katolicismus mezi Hitlerem a Henleinem. Německá křesťansko-sociální strana v politickém systému první republiky v roce 1933, tamtéž, s. 179–194; ŠEBEK, J.: Ideové a politické peripetie sudetoněmeckého katolicismu v Československu 30. let, In: Andros Probabilis..., s. 157–176; ŠEBEK, J.: Mezi křížem a národem (Politické prostředí sudetoněmeckého katolicismu v meziválečném Československu), Praha 2006.

³¹ Počty příslušníků církví či procenta jsou uváděny podle sčítání lidu z roku 1930, čili z období, kdy již byly náboženské poměry v podstatě konsolidované.

³² Některé z těchto církví, např. baptisté, mormoni aj. byly ovšem počtem členů minimální.

církvích působila celá řada významných intelektuálů,³³ byly zde tehdy také mnohem výraznější ekumenické tendence než u katolíků.

Posledním náboženskou společností, k níž se hlásil poněkud větší počet československých občanů, byla židovská neboli izraelská církev. V ČSR byla vedle náboženství povolena i židovská národnost, k níž se však nehlásili všichni Židé (z celkového počtu obyvatel Československa se k židovskému náboženství hlásilo 2,4 % občanů, k národnosti jen 1,3 %).³⁴

Obranu římskokatolické církve v českých zemích před útoky proti ní převzal za vyličené složité situace český politický katolicismus. Katolické strany v Čechách i na Moravě se sjednotily v Československé straně lidové, v jejímž čele stanul moravský politik Msgre Jan Šrámek. Postavení této strany v politickém životě státu bylo také velmi obtížné. Proti „klerikálům“ útočily ostatní politické strany, kriticky se k nim vyslovoval i prezident T. G. Masaryk.³⁵ Šrámek viděl jedinou záchranu v dobré organizaci ČSL a poctivé práci všech jejích členů. Založil novou politiku lidové strany na státotvornosti. Tu strana projevovala i v době, kdy byla za „rudozelené“ koalice vytlačena do opozice,³⁶ např. podporou vlády v jejím boji proti Maďarům v roce 1919, při generální stávce v prosinci 1920 či při mobilizaci proti snahám Karla Habsburského o maďarský trůn roku 1921. Lidová strana také volila prezidentem T. G. Masaryka, navzdory jeho protikatolické minulosti i výrokům na počátku republiky.³⁷ Právě Šrámkovi se nakonec podařilo pomocí taktické a kompromisní politiky odvrátit odluku církve od státu, již se tehdy český katolicismus mimořádně obával.³⁸ Jednou z největších obranných akcí československého katolicismu, již dosavadní historická literatura překvapivě opomenula, byl pražský katolický sjezd koncem srpna 1920, na nějž přijel jako přední zahraniční host generální vikář pařížské arcidiecéze Msgre. Alfred Baudrillart.³⁹ Na sjezdu se výrazně angažovali přední činitelé ČSL v čele s J. Šrámkem a M. Hrubanem a také A. Hlinka.

³³ Možno zmínit např. filozofy Emanuela Rádlu či Josefa Lukla Hromádku, historiky Otakara Odložilika, Jana Říčana, Františka Míchálka Bartoše, knihovníka Jaroslava Šimsu, kazatele Františka Křenka, Ferdinanda Císaře (někdejší Masarykův kmotr při jeho přestupu do evangelické reformované církve), Josefa Součka, Kamila Nagyho, Viktora Hájka a četné další. Velkou vzdělávací činnost vykonávaly organizace studentské mládeže akademická YMCA a YWCA aj. Posilou českému evangelickému světu byl i prezident T. G. Masaryk, jenž i když se po smrti své manželky Charlotty již neúčastňoval církevního života, nikdy oficiálně z evangelické církve nevystoupil.

³⁴ BARTOŠ, J. – TRAPL, M.: Československo 1918–1938 (skripta), Olomouc 1994, s. 11.

³⁵ PEROUTKA, F.: Budování státu, I., Praha 1933, s. 626. Z Masarykova výroku, že katolíci budou mít v nové republice tolik práv, kolik si vybojují, si ČSL udělala jisté mobilizační heslo.

³⁶ V první Kramářově vládě zastupoval ČSL dr. Mořic Hruban jako ministr bez portfeje.

³⁷ TRAPL, M.: Politický katolicismus a Československá strana lidová v Československu 1918–1938, Praha 1990. Též anglicky, New York 1995. O českém, slovenském a německém politickém katolicismu v ČSR též příslušné stati M. Trapla, A. Bartlové, J. Šebka v publikaci: MALÍŘ, J. – MAREK, P.: Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. I. díl, období 1861–1938, s. 655–682, 833–850, 861–892.

³⁸ Srovnej TRAPL, M.: Msgre Jan Šrámek, Olomouc 1995; též: Jan Šrámek – kněz, státník, politik (ed. Marek, P.), Olomouc 2004.

³⁹ O sjezdu se nezmiňuje ani ve svých pamětech dr. Mořic Hruban (Z časů nedávno zašlých. Roma – Los Angeles 1967), který jednání sjezdu slavnostně zahajoval. Nevěděl jsem o něm ani já a zprávu o sjezdu objevil až F. X. Halas v deníku A. Baudrillarta a publikoval ji (HALAS, F. X.: Pražský sjezd československých katolíků v roce 1920 a jeho francouzská podpora, In: Andros probabilis..., s. 125–155), za což mu upřímně děkuji.

Již na podzim roku 1920 se Šrámek dostal mezi muže tzv. „Pětky“, orgánu vedoucích činitelů pěti československých parlamentních stran, které určovaly hlavní směry politiky Černého úřednické vlády z let 1920–1921. V září 1921 pak vstoupili zástupci ČSL J. Šrámek a Josef Dolanský do vlády dr. E. Beneše a zůstali i v další vládě Antonína Švehly, postavení strany se i nadále zlepšovalo. Přispěly k tomu i poměrně silné pozice politického katolicismu ve dvacátých letech, zvláště když se Československá strana lidová v parlamentních volbách roku 1925 stala třetím nejsilnějším politickým subjektem v ČSR.⁴⁰ V roce 1926 pak byla ustavena vláda občanské (nebo také tzv. panské) koalice, v níž hrály všechny tři významné katolické strany ČSR⁴¹ přední úlohu, ČSL v ní zastupovali J. Šrámek a F. Nosek, slovenskou ľudovou stranu J. Tiso a M. Gažík, německé křesťanské sociály R. Mayr-Harting. Šrámek dokonce více než rok zastupoval jako náměstek premiéra v čele vlády nemocného Švehlu.⁴² V současné době byl i další přední politik ČSL dr. Mořic Hruban předsedou Senátu. Postupně se podařilo upravit i vztah státu ke Svatému stolci, narušený státními oslavami M. Jana Husa v roce 1925,⁴³ uzavřením tzv. modu vivendi s Vatikánem v roce 1927 (ratifikován byl v roce 1928).⁴⁴ Novým papežským nunciem byl jmenován Pietro Ciriaci. Začlenění římskokatolické církve do československé společnosti dokumentovaly pak i státní oslavy svatováclavského milénia roku 1929.⁴⁵

Československá strana lidová se mohla opírat o silnou voličskou základnu především na moravském venkově a o velké množství přidružených zájmových organizací a spolků jako byly křesťansko-sociální odbory, tělocvičná organizace Orel, početné spolky zemědělské (největší byl Svaz lidových zemědělců vedený moravským rolníkem Josefem Šamalíkem). Největší organizací napojenou na ČSL byl Svaz katolických žen a dívek, v němž pracovala v Čechách jediná senátorka strany A. Rosypalová a na Moravě hlavně F. Menšíková.⁴⁶

Na úspěšném obranném boji katolicismu ve dvacátých letech měla mimořádně velký podíl situace na Slovensku, kde protikatolická vlna neproběhla, respektive zde měla

⁴⁰ Získala téměř 10 % všech hlasů odevzdaných do poslanecké sněmovny a 31 mandátů. Ve volbách posílily i další katolické strany.

⁴¹ Vedle ČSL to byly Hlinkova slovenská ľudová strana a německá křesťansko-sociální strana (DCV). V koalici byli především s agrárními stranami v ČSR. Nová koalice ještě před ustavením vlády prosadila v roce 1926 v parlamentě jednak agrární cla a jednak zvýšení kněžských platů (tzv. kongrua) a financování bohosloveckých fakult státem.

⁴² TRAPL, M.: Politický katolicismus..., s. 100 an.

⁴³ Na protest proti účasti prezidenta a vlády na Husových oslavách opustil Prahu papežský nuncius Francesco Marmaggi a odjel do Vatikánu. Vztahy mezi Apoštolským stolicem a Československem tak byly přerušeny. HALAS, F. X.: Fenomén..., s. 549 an.

⁴⁴ Tamtéž, s. 554 an.

⁴⁵ TRAPL, M.: Začlenění římskokatolické církve do české společnosti po roce 1918, In: Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě, Praha 1999, s. 140–147.

⁴⁶ Viz cit. práci J. Burešové. Z jejích dalších prací k tématice jmenujme: Úloha ženských katolických organizací při Československé straně lidové v letech 1918–1938, In: Studia Historica Nitriensia, VII, Nitra 1998, s. 65–88. Též příslušné partie v publikacích: BUREŠOVÁ, J.: Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století, Olomouc 2001; BUREŠOVÁ, J.: Význam ženského faktoru pro činnost politických stran v české společnosti v první třetině 20. století, In: Andros Probabilis..., s. 211–214.

malý ohlas. Česko-slovenské soužití naopak komplikovaly poměry v Čechách⁴⁷ a zvláště příchod četných českých úředníků a učitelů na Slovensko, aby zde vypomáhali, neboť zde byl pochopitelně velký nedostatek slovenské inteligence. Část příchozích patřila k tzv. pokrokařům a narazila svými názory a působením na hlubokou religiozitu velké většiny slovenského obyvatelstva. Ohled na Slovensko naopak oslabil protikatolické tendence v Čechách a přispěl k úspěchu obranného boje proti nim. Český politický katolicismus byl ve své politice zpočátku výrazně podporován i Slovenskou stranou ľudovou (SLS), jejíž poslanci se stali členy společného parlamentního klubu s ČSL, v jehož čele stál Msgre J. Šrámek. Mezi oběma katolickými stranami však existovaly výrazné národnostní rozpory, větší část politiků ČSL byla v té době pro „čechoslovakismus“ a odmítala autonomistické tendence ľudové strany.⁴⁸ Ty vyvrcholily koncem roku 1921, kdy SLS vystoupila ze společného parlamentního klubu s ČSL.⁴⁹ Tento rozkol obou katolických stran zůstal již trvalý a po podání návrhu SLS na slovenskou autonomii v lednu 1922 se ještě prohloubily. Posilovaly ho postupně i narůstající osobní rozpory až nevráživost mezi oběma vůdci stran J. Šrámkem a A. Hlinkou,⁵⁰ jež se ještě zvětšila po vzniku Mičurovy zemské odnože ČSL na Slovensku.

V širším slova smyslu sehrála při odvrácení důsledků otřesů, jež utrpěl v ČSR katolicismus po vzniku samostatného státu, roli i mezinárodní síla římskokatolické církve, na niž se republika, která byla od svého založení do jisté míry v neustálém ohrožení od svých bezprostředních sousedů, musela ohlížet. Kontakty s Vatikánem byly navázány již počátkem dvacátých let, prvním papežským nunciem byl Clement Micara, druhým pak Francesco Marmaggi, třetím Pietro Ciriaci.⁵¹

Zlepšení postavení katolicismu bylo také již ve dvacátých letech umožněno vytvořením nové sítě episkopátu, jejíž členové byli již spjatí s novou republikou. Pražský arcibiskup František Kordač, který nastoupil svůj úřad v září 1919, byl v roce 1918 členem Československého Národního výboru a pak i ČSL, z níž vystoupil až po jmenování arcibiskupem. Postavil energickou hráz rozkolnému hnutí v kněžstvu a rozpustil českou Jednotu duchovenstva. Na druhé straně věnoval velkou péči výchově kněžského dorostu

⁴⁷ Vůdce slovenských katolíků Andrej Hlinka se pod dojmem protikatolického boje v Čechách nechal zmanipulovat maďarským agentem a v té době politikem ľudové strany Františkem Jehličkou a odjel s ním do Paříže, kde se chtěl zúčastnit mírové konference a prosazovat zde slovenskou autonomii. Na konferenci však nebyl připuštěn a po návratu do ČSR byl zatčen a krátce vězněn. Proces připravovaný Krajským soudem v Olomouci se však nekonal, neboť byly objeveny jen četné kompromitující materiály na Jehličku (byl nejen maďarským, ale i polským agentem), ale ten se již do ČSR nevrátil.

⁴⁸ TRAPL, M.: Vztahy mezi českým a slovenským katolicismem v letech 1918–1938, In: Slovensko v politickom systéme Československa, Bratislava 1992, s. 45–59. Viz též další cit. práce M. Trapla a A. Bartlové. Pojem československý národ byl v programu moravskoslezské ČSL, v českém programu nikoliv. TRAPL, M.: Politický katolicismus..., s. 15–16.

⁴⁹ Bylo to pro hlasování o státním rozpočtu. SLS nechtěla rozpočet podpořit dříve než vláda splní svůj slib, že vrátí katolické církvi tři slovenská gymnázia, které jí kdysi sebrala uherská vláda. Šrámek však dal příkaz k hlasování. Poslanci SLS se podřídili, ale hned nato vystoupili z klubu.

⁵⁰ Spory vyvrcholily založením zemské odnože ČSL na Slovensku vedené M. Mičurou. TRAPL, M.: Československá strana lidová na Slovensku v letech 1925–1938, Historický časopis, 36, 1988, č. 3.

⁵¹ Srovnej TRAPL, M.: Poměr T. G. Masaryka jako prezidenta k římskokatolické církvi, In: Náboženská dimenze Masarykova myšlení, Hodonín 1995, s. 61–65. Mimořádný zájem mělo Československo na novém rozhrančení diecézí podle státních hranic. To přinesl modus vivendi z roku 1928.

a proslul svým sociálním myšlením a uplatňováním sociální spravedlnosti.⁵² Dostal se však do rozporů s papežským nunciem Pietro Ciriacim a musel na svou funkci v srpnu 1931 rezignovat. Jedním z oficiálních důvodů jeho nemilosti byla okolnost, že ve své arcidiecézi nezavedl tzv. Katolickou akci, spočívající v zapojení laiků do rozsáhlé náboženské činnosti, kterou zřídil a výrazně prosazoval ve dvacátých letech papež Pius XI.⁵³ Novým arcibiskupem se stal od 22. října 1931 ThDr. a JUDr. Karel Kašpar, dosavadní biskup v Hradci Králové (vystřídal zde v roce 1921 zesnulého biskupa Josefa Doubravu). O K. Kašparovi budeme ještě mluvit v další části příspěvku.

Kašparovým nástupcem byl v Hradci Králové jmenován kanovník svatovítské kapituly ThDr. Mořic Pícha, někdejší generální vikář arcibiskupa Huyna. Podílel se na zdárném provedení modu vivendi, dohody ČSR s Apoštolským stolcem. Novým litoměřickým biskupem se stal téhož roku 1931 ThDr. Antonín Weber, první německý biskup schválený po delších průtazích i československou vládou.⁵⁴ V těžké situaci přebíral funkci československého biskupa ThDr. h.c. Šimon Bárta. V době jeho svěcení v československé katedrále dne 20. února 1921 „dobývali“ příslušníci československé církve seminární kostel sv. Anny, aby v něm mohli sloužit své bohoslužby. V roce 1923 mohl vysvětit jenom jednoho kněze a ten byl ještě churavý. Biskup Bárta však později uspěl při pořádání diecézního eucharistického sjezdu roku 1927, jenž měl velký ohlas i v zahraničí a i v jeho diecézi se poměry uklidnily.⁵⁵

O rezignaci moravského metropolity kardinála Skrbenského jsme již mluvili, jeho nástupce, obětavý lidumil Antonín Cyril Stojan se oproti pražskému F. Kordačovi nevzdal po ustanovení arcibiskupem členství a ani senátorského křesla za ČSL. Vyznačoval se mj. prováděním mimořádně rozsáhlé charitativní činnosti a budováním církevních staveb. Již v roce 1923 však zemřel a arcibiskupem se stal jeho kancléř a generální vikář ThDr. Leopold Prečan, který vyvinul v době svého episkopátu mimořádnou činnost, aby zbavil arcidiecézi velkých dluhů. To se mu podařilo a mohl se věnovat široké církvi prospěšné činnosti. Brněnským biskupem byl na počátku republiky Němec ThDr. Norbert Klein, jenž využil situace, že byl roku 1923 jmenován velmistrem Německého řádu⁵⁶ a na svou biskupskou funkci roku 1926 rezignoval. Teprve roku 1931 byl jmenován brněnským biskupem dosavadní apoštolský administrátor diecéze ThDr. a PhDr. Josef Kupka. Je možno ještě zmínit, že dosti rozsáhlé území československého západního i východního

⁵² Proslul svým ostrým projevem proti kapitalismu roku 1930.

⁵³ Příčin nucené rezignace osmdesátiletého arcibiskupa bylo více. Srovnej ZLÁMAL, B.: Příručka církevních dějin X – 1, Olomouc 1972, s. 74; HALAS, F. X.: Fenomén..., s. 565.

⁵⁴ Weber byl jmenován biskupem papežem již k 1.1.1927, československá vláda ho však schválila až roku 1930.

⁵⁵ ZLÁMAL, B., ...s. 77.

⁵⁶ Řádu německých rytířů, jehož velmistrem byl rakouský arcivévoda Eugen Habsburský, byl po vzniku ČSR zabaven majetek (v souvislosti s konfiskací majetku rodu Habsburků). V roce 1923 se Eugen vzdal titulu velmistra a řád se přejmenoval na Německý řád (Ordo Teutonicus) s dvěma odnožemi: Řád bratří Chrámu Panny Marie Jeruzalémské a Řád sester Chrámu Panny Marie Jeruzalémské. Roku 1924 dostal řád zpátky i majetek (mj. také díky rozhodnutí Mezinárodního soudního dvora v Haagu). Řád pak prováděl především nemocniční a charitativní činnost.

Slezska patřilo vratislavskému biskupství (od roku 1930 arcibiskupství).⁵⁷ Vratislavským biskupem byl Adolf kardinál Bertram.⁵⁸

V neposlední řadě přispěla k začlenění římskokatolické církve do národní společnosti také obroda katolického duchovního a kulturního života, která se projevovala pozvolna a postupně. Většího významu pak nabyla až ve třicátých letech.⁵⁹ Tehdy přicházela na scénu nová generace elit, která vyrůstala zejména v řeholním prostředí, jež se již definitivně oprostila od ideové sterility austrokatolicismu. Mezi nejvýznamnější představitele patřili např. františkán Jan Evangelista Urban, dominikáni Silvestr Braito, Metoděj Habáň a Reginald Dacík, jezuita Adolf Kajpr či organizátor ministrantského sdružení „Legio angelica“ benediktin Matoděj Klement.⁶⁰ Olomoučtí dominikáni S. Braito a M. Habáň (vydávali časopis „Na hlubinu“) patřili s brněnským knihovníkem a zakladatelem katolického skautingu Josefem Kratochvílem k významným novotomistickým filozofům. Z pražských duchovních osobností jmenujme ještě historika světicího biskupa Antonína Podlahu,⁶¹ filozofa Jaroslava Beneše, byzantologa Františka Dvorníka, archeologa Josefa Cibulku a odborníky ve staroslovenštině Josefa Vajse a Josefa Vašicu. Na olomoucké bohoslovecké fakultě vynikli mj. biblista Jan Hejčl, dogmatik a historik František Cinek, sociolog Bedřich Vašek a historik Augustin Neumann.⁶² Rozšířila se též škála katolického uměleckého světa. Velký význam mělo katolické vydavatelství Dobré dílo ve Staré Říši na Moravě, které řídil celý život laik Josef Florián. Vycházela zde jak řada překladů cenných zahraničních katolických děl, tak i díla českých katolických básníků a spisovatelů. Mezi nimi (vedle starších Jaroslava Durycha a do jisté míry i Jakuba Demla) vynikli i mladí Bohuslav Reynek, Jan Čep, Jan Zahradníček, František Křelina a mnozí další.⁶³

Velkou roli hrál za první republiky také tisk. Katolických novin a časopisů vycházelo velké množství. Vydávaly je jak politické strany,⁶⁴ tak četné katolické spolky a organizace, instituce duchovenstva, řeholní řády i četní jednotlivci. O některých jsme se již zmiňovali v předchozí části příspěvku.

V české katolické společnosti samé byly za první republiky podle mého názoru základní skupiny tři, respektive čtyři. Vedle tolerantní a ultramontánní části, o nichž zde

⁵⁷ Jednalo se hlavně o Jesenícko a Těšínsko. K delimitaci tohoto území mezi vratislavským a olomouckým arcibiskupstvím (malé území u Ketře) došlo až v roce 1978. Tehdy naopak přešlo k arcibiskupství ve Vratislavi od pražského arcibiskupství území Kladska.

⁵⁸ Arcibiskupství ve Vratislavi (německy Breslau, polsky Wrocław) přešlo po druhé světové válce do Polska. Kardinál Bertram si později získal (vedle münsterského biskupa Augusta Clementa hraběte von Gallen) pověst jednoho z vůdců činitelů protinacistické církevní opozice. Oba se podíleli i na textu protinacistické encykliky papeže Pia XI. „Mit brennender Sorge“ z roku 1937.

⁵⁹ HALAS, F. X.: Fenomén..., s. 563 an.

⁶⁰ Tamtéž, s. 685.

⁶¹ Významně se podílel na oslavách svatováclavského milénia, jež díky jemu mělo dvě části: církevní i občanskou.

⁶² TRAPL, M.: Církevní poměry v letech 1848–1938, In: Pražské arcibiskupství 1344–1994, Praha 1994, s. 273.

⁶³ HALAS, F. X.: Fenomén..., s. 564.

⁶⁴ O tisku ČSL napsali TRAPL, M.: Tisk Československé strany lidové v letech 1918–1938, In: Tisk a politické strany (ed. Marek, P.), Olomouc 2001, s. 89–95. Podrobněji KUBÍČEK, J.: Noviny Československé strany lidové v období 1918–1938, In: Andros Probabilis..., s. 187–197. Nejvýznamnější byly deníky Lidové listy a Lid v Praze, Den v Brně a Našinec v Olomouci.

mluvil prof. Marek, bych ještě od ultramontánní části poněkud oddělil silnou skupinu tradicionalistů, kteří lpěli především na rodinných náboženských tradicích, již ulpívali na jakémisi „barokním katolicismu“, uzavírali se před moderní dobou, aniž by při tom (oproti ultramontanistům) byli útoční proti liberálům, od kterých se spíše snažili izolovat.⁶⁵ Mezi nimi byly velmi početné věřící ženy, hlavně na venkově, které se o liberální názory a o sekularizaci většinou vůbec nezajímaly.⁶⁶ Ke čtvrté skupině by se snad dali počítat početní „matrikoví“ katolíci, kteří se ke své církvi hlásili spíše zcela formálně, i když někteří z nich zůstali věřící.⁶⁷ K ultramontánním činitelům, kteří se snažili zvratit sekularizační vývoj v české společnosti a výrazně zvýšit vliv římskokatolické církve ve školách a v kulturní oblasti, patřily především skupiny tzv. nepolitických katolíků, včetně části katolické inteligence, kteří se soustřeďovali kolem některých revuí („Tak“, „Obnova“, „Rád“), patřili k nim i někteří činitelé řeholních i rytířských⁶⁸ řádů. Tyto skupiny útočily od konce dvacátých let také proti politice ČSL a osobě Šrámka, v němž viděly představitele politického kompromisnictví a lavírování a církevní tolerance. Někteří z nich byli i proti vstupu ČSL do vlády a často požadovali, aby strana z vlády vystoupila. Pohoršovali se nad tím, že Šrámek, když více než rok stál v čele vlády, neprosadil změny v učebnicích,⁶⁹ že lidová strana nepodniká demonstrace za prosazení katolických požadavků, především zavedení katolické školy. Mezi kritiky politiky ČSL patřili i někteří katoličtí básníci a spisovatelé, např. Jakub Malý, Jaroslav Durych, Jakub Deml a mnozí další. Velkou bouři odporu vyvolalo v těchto kruzích vystoupení blízkého Šrámkova spolupracovníka olomouckého kanovníka Františka Světlíka, který roku 1927 podal v poslanecké sněmovně návrh na uznání SSSR de iure.⁷⁰ Na druhé straně vedení ČSL vystupovalo ostře proti KSČ a Šrámek sám zdůrazňoval, že jako náměstek předsedy vlády výrazně přispěl k rozbití celostátních komunistických demonstrací o tzv. „Rudém dni“, který v červenci 1928 organizovalo tehdejší vedení strany.⁷¹

K rozporům docházelo i v lidové straně samé a vyvolávali je především někteří nespokojení ambiciózní politici. Ze strany se v roce 1924 vydělila menší část malozemědělského křídla vedená dosavadním poslancem a předsedou Svazu lidových Otčin domkářů

⁶⁵ TRAPL, M.: Náboženství a politika, In: Demokracie 2000, č. 3, Praha 1999, s. 22–30.

⁶⁶ Pokud se k liberálním názorům dostaly považovaly je za bezbožné. Měly také strach z manželské nevěry a rozvodů, které přinášela moderní doba a za ochranu před nimi považovaly pevnou křesťanskou víru.

⁶⁷ ZLÁMAL a někteří další církevní historici píší o tom, že „odpadová vlna“ po roce 1918 těchto matrikových katolíků církve zbavila, domnívám se však, že tato zcela pasivní (a většinou lhotejná) část věřících (?) většinou neměla tolik odhodlání a chuti se natolik angažovat, aby podstoupila onen akt vystoupení z církve. To odpovídalo spíše aktivnějším, ale s církví nespokojeným členům.

⁶⁸ O pravicové politice některých činitelů rytířských řádů píše POŘÍZKA, J.: Maltézští rytíři v Čechách a na Moravě 1870–1996, Olomouc 2002 a Krajní pravice politického katolicismu v letech 1890–1939, In: Anros Probabilis..., s. 92–107.

⁶⁹ Šlo jim především o odstranění kladného hodnocení J. Husa, či kritiku protireformace v historických učebnicích apod. Je zajímavé, že za první republiky nikdy nebyl ministrem školství katolík. Nejčastěji jimi byli sociální demokraté a agráři, za první Černého úřednické vlády nestraník historik Josef Šusta.

⁷⁰ MAREK, P. – TRAPL, M.: Mons. František Světlík (1875–1949). Nástin života a díla katolického politika a novináře, Rosice 2002, s. 69–70. Tehdy proti Světlíkovi vystoupili i činitelé ČSL v Praze v čele s B. Staškem. G. Mazanec a V. Myslivec žádali dokonce, aby se Světlík vrátil z politiky na kazatelnu.

⁷¹ Porážka této největší komunistické akce v druhé polovině 20. let vedla ke krizi v KSČ, která skončila porážkou dosavadního vedení B. Jílka a V. Bolena a vítězstvím radikálního levicového křídla vedeného K. Gottwaldem na V. sjezdu KSČ v únoru 1929. Srovnej TRAPL, M.: Monsignore..., s. 52.

a chalupníků domkářem z Chlumu u Letovic (tehdy okres Boskovice) Aloisem Kaderkou. Rozepře vznikly hlavně kvůli pozemkové reformě, kterou chtěl Kaderka jako člen Státního pozemkového ústavu zodpovědněji provádět, což vedení strany nepodporovalo. Kaderka z ČSL odešel a založil Čs. domkářsko-malozemědělskou stranu s níž pak zcela neúspěšně kandidoval v parlamentních volbách roku 1925. Již v roce 1924 však byl po žalobě ČSL volebním soudem zbaven poslaneckého mandátu.⁷² K další secesi došlo v roce 1928, kdy ze strany odešla skupina malozemědělců z jihovýchodní Moravy, která založila tzv. Sdružení katolických zemědělců. Vedl je zemědělec Cyril Antoš z Místřína u Kyjova. Také tato skupina neúspěšně kandidovala ve volbách a roku 1932 skončila v nacionalistické Národní frontě profesora Františka Mareše.⁷³ Poslední a největší secesi dvacátých let bylo odtržení odborářského křídla ČSL v roce 1929. Moravská ústředna Čs. křesťansko-sociálních odborů vedená řadou ambiciózních sekretářů v čele s generálním tajemníkem Antonínem Čuříkem měla od poloviny dvacátých let rozpory s vedením strany. Čuřík vedl dokonce dvě delegace křesťanských odborářů k předsedovi strany Šrámkovi protestovat poprvé proti agrárním člům a pak proti novelizaci (tzv. zhoršení) sociálního pojištění. V obou případech neuspěla, neboť ČSL ve vládě panské koalice tyto zákony podporovala, a proto vystupovali s kritikou toho, že ČSL ustoupila od svých někdejších křesťansko-sociálních zásad. Vedení ČSL se začalo k odborářům, „pánům z Nové ulice“⁷⁴, jak je nazývalo, chovat odmítavě a postavilo A. Čuříka na nevolitelné místo kandidátní listiny pro parlamentní volby roku 1929. Čuřík na to reagoval secesí z ČSL a založením Čs. křesťansko-sociální strany. Ta kandidovala na listinách Hlinkovy slovenské lidové strany a Čuřík získal na Moravskoohravsku poslanecký mandát.⁷⁵ V dalších parlamentních volbách roku 1935 kandidoval za agrární (republikánskou) stranu a získal opět poslanecký mandát.⁷⁶

Šrámek sám byl s postavením katolicismu v republice na konci dvacátých let spokojen a nechtěl dráždit koaliční partnery prosazováním nereálných vizí části církevní hierarchie a zmíněných „nepolitických“ katolíků, které by pro mnohé české politiky vyvolávaly představu snah o návrat k církevním poměrům v období Rakousko-Uherska.⁷⁷ Svatováclavské oslavy, spojené symbolicky s dokončením moderní stavby svatovítské katedrály, byly pro něho značným zadostiučiněním. Při Svatováclavských dnech Orelstva, které se konaly již počátkem července 1929 pod záštitou vlády, seděl jako starosta Orla opět vedle prezidenta Masaryka,⁷⁸ oslavy samy ho pak plně uspokojily, stejně jako další

⁷² TRAPL, M.: Politický katolicismus..., s. 86–87.

⁷³ Tamtéž, s. 103–104.

⁷⁴ Odborová ústředna křesťansko-sociálních odborů byla v Brně na Nové (dnes Lidické) ulici.

⁷⁵ TRAPL, M.: Politický katolicismus..., s. 104–105. ČSL reagovala na situaci založením nové odborové ústředny na Moravě pod starým názvem „Všeodborového sdružení křesťanského dělnictva“, která konala ustavující sjezd 26. 10. 1929 v Brně. České křesťansko-sociální odbory vedené Aloisem Petrem zůstaly ČSL věrny.

⁷⁶ Agrární strana zaplatila za Čuříkovy odbory jejich dluhy a ty zato vstoupily do její odborové ústředny (Odborové jednoty republikánských zaměstnanců, tzv. zelených odborů). V roce 1936 se Čuříkovy odbory opět osamostatnily, ale většího počtu členů již ve skutečnosti nedosáhly (TRAPL, M.: Politický katolicismus..., c.d., s. 145–146, MALÍŘ, J. – MAREK, P. ... 1, 672–678).

⁷⁷ TRAPL, M.: Náboženství a politika..., s. 29.

⁷⁸ Jako náměstek předsedy vlády (do února 1929) se setkával s Masarykem často a měl z toho větší radost než prezident. Doprovozoval také Masaryka při jeho cestách po Moravě v roce 1928.

lidovecké a katolické činitele vůbec. Šrámek se mohl opírat o naprostou většinu předních činitelů a představitelů širšího funkcionářského aktivu ČSL, kteří mu byli velmi oddáni.⁷⁹ Na straně římskokatolické církevní hierarchie ho podporoval především jeho přítel z dětství dr. Leopold Prečan, který se roku 1923 po smrti A. C. Stojana stal olomouckým arcibiskupem,⁸⁰ uznávala ho i jistá část katolických intelektuálů, která si byla vědoma jeho zásluh o stranu i církev v době popřevratové a navíc netoužila po návratu k starým rakouským časům.⁸¹ Nespokojenost ve straně však začala všeobecněji propuknout v souvislosti se spojenectvím s republikány (agrárníky) ve vládě panské koalice.⁸² Agrární strana navíc v agitaci před volbami spojenectví příliš nedodržovala a lidová strana vyšla z parlamentních voleb roku 1929 oslabena.⁸³

Přes toto oslabení však ČSL zůstala i nadále výrazným článkem nastupující široké koalice,⁸⁴ jejíž první – Udržalova vláda – nastoupila na sklonku roku 1929, a tato koalice vytrvala až do září 1938. Bylo to však již v období začínající hospodářské deprese, která postihla celý svět, kromě SSSR.⁸⁵ Za velké krize z nadvýroby třicátých let se dostala církev stejně jako celá společnost do velkých problémů. Také český politický katolicismus nevycházel již tak snadno se svou teorií křesťanského solidarismu, který byl základem jeho programu.⁸⁶ V podmínkách hospodářské krize nebylo snadné přesvědčit rolníky, kteří byli též krizí postiženi, že mají pomáhat ještě daleko hůře postiženým nezaměstnaným dělníkům.⁸⁷

⁷⁹ Samozřejmě mimo zmíněné politiky, kteří přikročili k secesi ze strany. Některé kritické hlasy z řad činitelů pražského zemského vedení ČSL (G. Mazanec, V. Myslivec, B. Stašek) nebyly tehdy ještě tak výrazné jako později. Projevily se např. ve zmíněném odsouzení F. Světlíka. Šrámek na jejich kritiku odpovídal, že „naším pánům z Prahy brzo otmulo a zapomněli, jak bylo po převratu“.

⁸⁰ Šrámek se Prečanovi mj. odvětil tím, že mu pomohl zachránit velkou většinu rozsáhlých lesů olomouckého arcibiskupství od pozemkové reformy (TRAPL, M.: Pozemková reforma na statcích olomouckého a pražského arcibiskupství v letech 1920–1938, In: Československá pozemková reforma 1919–1935 a její mezinárodní souvislosti, Uherské Hradiště 1994, s. 97–100).

⁸¹ Patřil k nim i významný konvertita novinář a publicista dr. Alfred Fuchs, který nazýval katolický život za Rakousko „bahenním“. Šrámek sám zdůrazňoval (např. stěžujícím si katechetům), že to bylo pro církevní činitele pohodlné, když je zákony chránily. Hlásal, že nyní to již vyžaduje práci a obětavost.

⁸² Přes dohodu stranických špiček přetrvávaly na nižší úrovni, především v obcích, rozpory obou stran, orientovaných hlavně na venkovské obyvatelstvo.

⁸³ ČSL získala ve volbách 8,4 % hlasů a 25 poslaneckých mandátů.

⁸⁴ V tzv. široké koalici byly československé a německé socialistické i občanské strany.

⁸⁵ Je pravdou, že hospodářskou krizí 30. let nebyl výrazněji zasažen Sovětský svaz. SSSR totiž nikdy netrpěl krizí z nadvýroby, ale naopak naprostým nedostatkem spotřebního zboží a často i potravin. Na počátku 30. let tam byla situace o to horší, že probíhala násilná kolektivizace, jež přinesla do země hladomor. V souvislosti s kolektivizací vedlo Stalinovo vedení také krutý boj proti pravoslavné církvi. To vyvolávalo kritiku i v římskokatolické církvi. Papež Pius XI. vyhlásil roku 1930 „Den modliteb za pronásledované křesťany v bolševickém Rusku“ a v katolických zemích organizovala církev četné protisovětské akce. A. Hlinka tehdy podal v parlamentě návrh zákona odsuzujícího pronásledování křesťanů v SSSR, ale návrh nebyl poslaneckou sněmovnou projednán (Národní shromáždění v druhém desetiletí své činnosti, Praha 1938).

⁸⁶ Teorie křesťanského solidarismu předpokládala vzájemnou spolupráci jednotlivých složek (někdy nazývaných stavy) společnosti a jejich vzájemnou pomoc.

⁸⁷ Na zasedáních Zemských výkonných výborů i ÚVV ČSL bylo často konstatováno, že rolníci „neplní úkolů solidaristických“ (TRAPL, M.: Politický katolicismus..., s. 113).

Papež Pius XI. se pokusil dát návod k řešení hospodářských problémů encyklikou „Quadragesimo anno“, vydanou 15. května 1931.⁸⁸ Svým důrazem na cestu k novému společenskému řádu a vybudování stavovského systému, vyvolala encyklika tendence založit „stavovský stát“ na křesťanském základě.⁸⁹ Způsob, kterým si encykliku vyložil rakouský kancléř Engelbert Dollfuß a zavedl v Rakousku autoritativní stavovský stát na katolických základech,⁹⁰ sice někteří křesťanští politikové schvalovali, mnozí jiní jej však za ideální nepovažovali. Mezi českými katolickými politiky našel tento způsob vlády obdivovatele v části pražského zemského vedení ČSL, zvláště u mons. Bohumila Staška a nového šéfredaktora Lidových listů Jana Scheinosta.⁹¹ Většina vedoucích činitelů ČSL v čele s J. Šrámkem však tyto tendence odmítala a dávala přednost dosavadní parlamentní demokracii. Šrámek zdůrazňoval, že oproti Rakousku by se mohl lidové straně pokus o autoritativní režim vymstít, neboť nemá v ČSR tak silné pozice jako křesťanští sociálové v Rakousku. Ještě koncem roku 1933, kdy spory stále pokračovaly, upozorňoval jak v Německu dopadla po vítězství nacionálního socialismu a odstranění demokracie zdejší velká katolická strana Centra (Zentrum), jež byla stejně jako další nenacistické strany Hitlerem zlikvidována. V té době však došlo ke zhoršení vztahu ČSR a Vatikánu, což katolickým odpůrcům Šrámkovy politiky jistým způsobem nahrávalo.⁹²

Pražské vedení ČSL zahájilo počátkem třicátých let také kampaň za vytvoření katolického bloku se slovenskou Hlinkovou ľudovou stranou. Došlo k několika jednáním, zvláště rozsáhlým v roce 1933, kdy B. Stašek prohlásil, že se české křídlo ČSL sjednotí s ľudáky i „přes hlavu Moravy“ a A. Hlinka slíboval: „My vám chceme nazpět do Prahy přinést Mariánský stĺp“. K dohodě však nedošlo ani při dalších jednáních v Litomyšli v září 1934.⁹³ Národnostní otázka se ukázala silnější než katolický univerzalizmus. Lépe ovšem nedopadly, jak jsme se již zmínili, ani pokusy o sjednocení evangelických církví různých národů a národností Československa.⁹⁴

⁸⁸ Byla vydána k 40. výročí vydání první sociální encykliky papeže Lva XIII. *Rerum novarum*. O ní tamtéž, s. 109.

⁸⁹ Někteří se domnívali, že vzorem pro stavovské zřízení má být korporativismus fašistické Itálie, reakce B. Mussoliniho na encykliku však byla zcela záporná.

⁹⁰ Srovnej LIEBMANN, M.: *Der politische Katholizismus in Österreich 1918–1938*, In: *Politický katolicismus v nástupnických...*, c.d., s. 73–84.

⁹¹ B. Stašek napsal publikaci „O stavovský stát“ a snažil se ideu tohoto zřízení propagovat i v ČSR. Dr. J. Scheinost odešel v druhé polovině dvacátých let do Gajdovy Národní obce fašistické a chtěl fašisty přesvědčit, aby své hnutí postavili na křesťanský základ. Když neuspěl, vrátil se do ČSL, ale určité sympatie k autoritativnímu režimu mu zůstaly a B. Staška zřejmě výrazně ovlivňoval.

⁹² V září 1933 byl přes likvidaci katolických stran podepsán mezi Apoštolským stolcem a Německem konkordát, který prosadil vatikánský státní sekretář E. Pacelli (pozdější papež Pius XII.), který znal poměry v Německu (byl tam předtím nunciem) i nepřátelství nacionálního socialismu ke křesťanství. Domníval se, že konkordátem uchrání církev nejhoršího pronásledování režimem. V té době ochladly vztahy mezi ČSR a Vatikánem, k čemuž výrazně přispěly i protistátní demonstrace Hlinkovy slovenské ľudové strany při tzv. Pribinových oslavách v Nitře roku 1933. Papežský nuncius P. Ciriaci ľudovou stranu podpořil a po kritice českého tisku (hlavně agrárního Venkova) odjel na protest do Říma. Vztahy mezi ČSR a Vatikánem tak byly opět na čas přerušeny.

⁹³ TRAPL, M.: *Politický katolicismus...*, s. 119–120.

⁹⁴ Je ovšem třeba přiznat, že v některých jiných zemích (např. v Německu) byly myšlenky ekumenismu v evangelickém světě mnohem silnější než v Československu.

Pokusy některých pražských činitelů o propracování ideje stavovského státu na československé poměry pokračovaly i v roce 1934, ale narážely ve straně na stále větší odpor. Demokratické ideje Šrámkova křídla pak definitivně zvítězily v roce 1935, kdy se opět obnovily kontakty ČSR s Vatikánem, narušené odchodem nuncia Ciriaciho po Pribinových oslavách na podzim roku 1933.⁹⁵

Pocit vítězství Šrámkova křídla ve vnitropolitickém boji byl silně oslaben porážkou strany v parlamentních volbách v květnu 1935. ČSL nedokázala čelit mohutné protilidovecké kampani, kterou rozpoutala republikánská strana a uspěla s ní zvláště na dosavadní doměně ČSL – na Moravě.⁹⁶ K oslabení lidové strany přispělo i to, že zavedením tzv. obilního monopolu mohla vykupovat obilí pouze zemědělská družstva a ta byla především v rukou agrární strany. Také jistě míry účinná kampaň na téma, že republikánská strana je největší katolickou stranou v ČSR agrárikům na venkově prospěla.⁹⁷ Celkem lidová strana získala jen 7,5% hlasů a 22 poslaneckých mandátů, což bylo ještě méně než v roce 1929. Výsledky voleb vyvolaly další ostrou kritiku vedení ČSL ze strany „nepolitických“ katolíků, i když se i proti nim ozvaly z katolického tábora četné hlasy, jež některé jejich nereálné ultramontánní vize považovaly za katolicismu nejvíce škodlivé.⁹⁸ Ostrou kritiku sklídilo také pražské vedení ČSL za své „experimenty“ se stavovským státem a snahy o katolický blok s ľudáky od křesťansko-sociálních odborářů v Čechách.⁹⁹

Neúspěch ve volbách roku 1935 vedl vedení ČSL k daleko výraznější organizační práci a k nástupu v ekonomice, především v zakládání zemědělských družstev.¹⁰⁰ Ještě větší vliv však měl na politické postoje strany. Stoupající agresivita agrární strany a její

⁹⁵ Obnovení kontaktů předcházelo pozvání Šrámkova do Říma v prosinci 1934, kdy zde dohodl nejzávažnější otázky obnovení vztahů. V Římě jednal i papežský komoří Jan Jiří Rükl. Také někteří činitelé rytířských řádů, např. Karel kníže Schwarzenberg, prohlédli a tvář tvář nebezpečí německého nacionálního socialismu opustili protihradní a krajně pravicovou politiku (POŘÍZKA, J.: *Krajní pravice...*, s. 105). Zajímavý byl také postoj posledního velmistra německého řádu u nás Roberta Schälzského, který po přijetí prezidenta Beneše na řádovém hradě Bouzově v roce 1937 věnoval milion Kč na obranu republiky. Je třeba si uvědomit, že nacisté (Hitler a zvláště Himmler) Německý řád nenáviděli a považovali jeho charitativní činnost v moderní době za hanebnou zradu idejí někdejšího Řádu německých rytířů (pro SS převzali heslo „Got mit uns“) a zabavili mu postupně v Německu, v Rakousku (po anšlusu), v Sudetech (po Mnichově) a v protektorátě (po okupaci českých zemí v březnu 1939) veškerý majetek.

⁹⁶ Agráriké vyhráli ve dvou z pěti moravských volebních krajů (Jihlava a Olomouc), zatímco ČSL také jen ve dvou (Brno a Uherské Hradiště), v posledním moravském kraji (Moravská Ostrava) vyhráli sociální demokraté. Lidová strana zvítězila v zemi jen těsně před Henleinovou SDP a agráriky.

⁹⁷ S touto tezí začal vystupovat známý agrární předák František Staněk (poprvé v listopadu 1934). Vysvětlení bylo velmi jednoduché: „V ČSR je nejvíce katolíků a republikánská strana je největší stranou ve státě a proto je i největší katolickou politickou stranou.“

⁹⁸ F. Světlík např. správně upozornil na to, že právě „nepolitičtí“ katolíci napáchali svou bezuzdnou kritikou ČSL největší škody a „prohrali lidové straně volby“.

⁹⁹ Křesťansko-sociální odbory vedené Aloíšem Petrem vydaly „Otevřený list“, v němž podali ostrou kritiku Staškova českého vedení strany za „propašování cizích idejí do lidové strany“ i organizační neschopnost českého zemského vedení. Postavilo se za politiku J. Šrámkova. Viz *Otevřený list* Ústředí křesťanských odborových organizací v Čechách o organizačních závadách v Čs. straně lidové v Čechách. Brno, b.d. (1968 – pozn. MT).

¹⁰⁰ TRAPL, M.: *Obrana demokracie a český politický katolicismus v letech 1935–1938*, In: *Acta UPO, Historica* 20, Praha 1979. Zakládání desítek družstev se účastnili vedoucí činitelé ČSL (F. Hála, R. Sochorec, někdy i J. Šrámek). Předáci ČSL se snažili proniknout i do vedení jiných hospodářských institucí, které do té doby drželi agráriké.

silný posun doprava vedl vedení ČSL k přehodnocení postoje k Hradu, k socialistickým stranám a k hledání nových spojeneckých svazků.

Parlamentní volby, které se původně měly konat na podzim 1935, ale po již tradičním rozpuštění obou komor Národního shromáždění a vypsání nových voleb proběhly již v květnu. Nemohla je tedy ovlivnit druhá největší katolická akce v meziválečném Československu. Byl jí koncem června 1935 konaný eucharistický kongres, nazývaný všeobecně celostátním katolickým sjezdem (v tomto smyslu byl druhým po roce 1920¹⁰¹). Sjezd měl plnou podporu ze strany politických představitelů státu. Kongresu se zúčastnili věřící všech národů i národností Československa, kteří chtěli dokumentovat spolupráci v křesťanském duchu. Výkonným předsedou sjezdu byl mladý průmyslník a pražský politik ČSL, papežský komoří Jan Jiří Ruckl, finančně sjezd zabezpečoval olomoucký arcibiskup Leopold Prečan. Význam sjezdu podtrhlo i jmenování papežského legáta na sjezd. Stal se jím pařížský arcibiskup Jean kardinál Verdier, což bylo chápáno jako výraz sympatií Vatikánu k československo-francouzskému spolenectví.¹⁰² Význam sjezdu podtrhli svou účastí také primasové ze sousedních zemí – polský Augustin kardinál Hlond a rakouský Theodor kardinál Innitzer. Téměř půl milionu věřících se po několik dní účastňovalo akcí sjezdu, na vrcholnou slavnost sjezdu – pontifikální mši, kterou kardinál Verdier sloužil na strahovském stadionu – se dostavila celá vláda.¹⁰³ Význam sjezdu podtrhl i papež Pius XI. v listopadu 1935 jmenováním pražského arcibiskupa Kašpara kardinálem.¹⁰⁴ Již měsíc předtím byl jmenován novým papežským nunciem Švýcar mons. Francesco Xaverius Ritter. Sympatie Svatého stolce k Československu¹⁰⁵ pak stvrdila i papežská bulla „Ad ecclesiastici regimini incrementum“ z 2. září 1937, již byla definitivně potvrzena delimitace hranic diecézí podle státních hranic.¹⁰⁶

Koncem roku 1935 pak došlo k události, na níž měl Apoštolský stolec velkou zásluhu a při níž, díky jeho vlivu, postupovaly katolické politické strany v Československu naposledy jednotně. Šlo o zvolení dr. Edvarda Beneše prezidentem republiky v prosinci 1935. O výsledku volby rozhodl mimořádný tlak papežského nuncia dr. Rittera a některých dalších katolických činitelů (zvláště J. J. Ruckla) na činitele Hlinkovy slovenské

¹⁰¹ F. X. Halas, jenž katolický sjezd roku 1920 (jak bylo výše napsáno) „objevil“, píše, že šlo o první slavnost svého druhu konanou v republice. Má zřejmě na mysli ne sjezd, ale eucharistický kongres. O katolickém sjezdu psala podrobně BARTLOVÁ, Alena: Katolický sjezd – účast' predvolební agitace Hlinkovy slovenské lidové strany před parlamentními volbami v roce 1935, In: Andros Probabilis..., s. 177–186.

¹⁰² J. Verdier se ukázal jako velký přítel ČSR i v době mnichovské konference, jejíž výsledky odsoudil, i za okupace v roce 1939, kdy např. sloužil mši za popravené studenty v listopadu 1939. Zajímavé je i to, že na oba sjezdy (1920 i 1935) přijeli přední francouzští církevní činitelé, roku 1920 generální vikář Baudrillart, roku 1935 arcibiskup Verdier, což dokumentuje zájem francouzských katolíků o ČSR.

¹⁰³ TRAPL, M.: Církevní poměry..., s. 272; HALAS, F. X.: Fenomén..., s. 567.

¹⁰⁴ Lidovou stranu, speciálně J. Šrámka, jmenování zaskočilo, protože očekávali, že kardinálem bude jmenován olomoucký arcibiskup Prečan, který měl o sjezd největší zásluhu, neboť platil jeho náklady. Papežská kurie však dala celkem pochopitelně přednost pražskému primasovi.

¹⁰⁵ Apoštolský stolec tehdy výrazně podporoval demokratické státy Evropy (mj. došlo k sblížení s Francií). V Německu Hitler porušoval konkordát a zotřil „kulturní boj“ proti katolické církvi. To pak vedlo k vydání zmíněné papežské encykliky „Mit brennender Sorge“ roku 1937. Současně byl vydána encyklika „Divini redemptoris“ proti komunismu.

¹⁰⁶ Vydání bully předcházela dohoda z května 1935. TRAPL, M.: Změny církevní správy na Moravě a ve Slezsku v důsledku Modu vivendi z roku 1928, In: XVII. Mikulovské sympozium 2002, Brno 2003, s. 151–154.

lidové strany, kteří se v předvečer volby rozhodli pro Beneše a definitivně tak způsobili rozpad prosincového bloku organizovaného proti němu agrární stranou.¹⁰⁷ Podpora Vatikánu československé demokracii pokračovala i v dalším období. Pro ČSR měla jistě velký význam i již zmíněná protinacistická encyklika „Mit brennender Sorge“ i některé další akty Apoštolského stolce.¹⁰⁸

Pro český politický katolicismus bylo období let 1935–1938 etapou jednotného postoje. Šrámkovo moravské i Staškovo pražské křídlo lidové strany vystupovalo společně na podporu demokracie v Československu.¹⁰⁹ Jedině malá krajně pravicová pražská skupinka ČSL vedená přisedicím zemského výboru Františkem Zelenkou se postavila proti demokratické linii strany a vytvořila roku 1936 tzv. Národní stranu lidovou, neměla však žádný vliv a brzy se rozpadla.¹¹⁰ V době nátlaku západoevropských přívrženců appeasementu na československou vládu zaujala ČSL pevné stanovisko. Ministři Šrámek a Dostálek (společně s ministrem Národního sjednocení F. Ježkem) hlasovali 21. 9. 1938 v Hodžově vládě proti přijetí anglo-francouzského ultimata a žádali svolání parlamentu. Šrámek navrhl demisi vlády, jež nebyla přijata, ovšem již o několik hodin později vláda padla v důsledku mohutných protivládních demonstrací.¹¹¹ Podobný postoj zaujímal Šrámek i v době Mnichova, kdy žádal svolání parlamentu, narazil však na neústupnost ostatní politické reprezentace včetně prezidenta Beneše. B. Stašek se podílel na známé akci poslanců různých stran, v čele s Ladislavem Rašínem, kteří chtěli ještě audienci u prezidenta Beneše odvrátit kapitulaci, svého cíle však nedosáhli.

Ze všeho, co zde bylo řečeno, je zřejmé, že politicky se český katolicismus do demokratického systému po první světové válce integroval ze všech středoevropských zemí patrně nejhlouběji – výrazněji než Chadejci v Polsku¹¹² i než Centrum v Německu,¹¹³ jehož vztah k výmarské republice byl značně rozpolcený. Slovinský politický katolicismus byl sice v zemi nejsilnější, v rámci celé Jugoslávie však již tak velký význam neměl.¹¹⁴ V politickém katolicismu rakouském převládly, jak již bylo zmíněno, autoritární

¹⁰⁷ Prezidentská volba, k níž došlo po rezignaci T. G. Masaryka 18.12.1935, byla v historické literatuře již mnohokrát velmi podrobně popsána, např. A. Klimkem (Boj o Hrad), Z. Kárníkem, A. Gajanovou (Dvoji tvář), J. Harnou, M. Traplem a dalšími.

¹⁰⁸ Přátelské pročeskoslovenské aktivity Vatikánu sleduje HALAS, F.: Fenomén..., s. 568–573. Zvláště zajímavé bylo poselství Pia XI. v jeho rozhlasovém projevu těsně před mnichovskou konferencí dne 28. září 1938, v němž vzpomněl českého sv. Václava, jako mírného a heroického mučedníka (Tamtéž, s. 570–571).

¹⁰⁹ Dokladem této jednoty byl IX. Zemský sjezd Československé strany lidové v Čechách v září 1937 v Praze, na němž se všichni řečníci vyjadřovali pro demokracii a Benešovu politiku. Šrámkův projev na sjezdu byl přijat s velkým aplausem. TRAPL, M.: Politický katolicismus..., s. 139–140.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 145.

¹¹¹ Tamtéž, s. 147.

¹¹² WIELICZKO, M.: Katholische Kirche in Polen in der Zeit von 1918–1923, In: Politický katolicismus v nástupnických státech..., s. 195–206. Po Pilsudského převratu byla Chadejci v opozici. Velkým kritikem sanačního režimu byl předseda katolické Chadejce Wojciech Korfanty, který byl odsouzen a před vězněním prchl v roce 1935 do exilu v Československu.

¹¹³ LÖNNE, K. F.: Politischer Katholizismus in Europa in 19. und 20. Jahrhundert, Frankfurt am Main 1986.

¹¹⁴ JÜHANT, J.: Die Einstellung der slowenischen Katholiken gegenüber dem Königreich SHS bzw. Jugoslawien, ihr Suchen nach einem neuen Anlitz der Kirche. In: Politický katolicismus v nástupnických státech..., s. 85–104. Též: SKOUPÝ, A.: Slovinský Orel v kontextu politických poměrů meziválečné Jugoslávie, tamtéž, s. 105–112.

tendence, maďarský politický katolicismus byl pohlcen Bethlenem. Český politický katolicismus překonal počáteční problémy a stal se výraznou oporou parlamentní demokracie až do Mnichova roku 1938. Nedokázal však, stejně jako další katolické politické strany ostatních národů a národností Československa, především Hlinkova slovenská strana ľudová a Deutsche christlich-soziale Volkspartei, překonat dílčí nacionální zájmy a vytvořit politický katolický blok pro záchranu demokracie před nacistickým Německem.¹¹⁵

Po Mnichovu se situace v republice značně změnila, demokracie byla i na základě ostrého tlaku nacistického Německa silně omezena. Prezident Beneš musel na nátlak A. Hitlera rezignovat a odešel do zahraničí, vystupňovaly se protihradní a protidemokratické tendence, stoupl vliv fašistických hnutí, rostl antisemitismus.¹¹⁶ Snaha po zjednodušení politického života vyvolala vznik Strany národní jednoty, v níž měli rozhodné slovo bývalí představitelé agrární strany. Jediná další povolená strana byla Národní strana práce, v níž se přetvořila sociální demokracie.

Postavení římskokatolické církve se postupně jistým způsobem zlepšilo, ovšem za cenu toho, že se v ní do popředí dostali právě ultramontanisté, kteří zahájili ostrý útok proti ideálům první republiky, projevíly se mezi nimi i antisemitistické náladky.¹¹⁷ V palbě ostré kritiky se octli bývalí představitelé prohradní politiky, což se projevovalo i vůči některým činitelům Československé straně lidové. Ta zpočátku chtěla zachovat samostatnost, ale po velkém tlaku zvenčí i zevnitř do Strany národní jednoty také vstoupila.¹¹⁸

Nový prezident dr. Emil Hácha byl věřícím katolíkem a také Beranova vláda přijala některá opatření, která byla namířena na podporu římskokatolické církve. Byl např. zrušen výnos někdejšího ministra školství G. Habrmana o užívání náboženských symbolů ve školách¹¹⁹ a do škol se povinně vrátily kříže. Předseda vlády Rudolf Beran se ve svém inauguračním projevu přihlásil k politice sv. Václava, zneužil ji však ve snaze zdůvodnit jistou podřízenost druhé republiky nacistické Třetí říši.¹²⁰ Na Slovensku prosadili již počátkem října 1938 představitelé HSLS slovenskou autonomii, která byla de facto totalitou, neboť v zemi byla povolena jen tato strana.¹²¹

¹¹⁵ Jednání o katolický blok vždy ztroskotala na neústupnosti vůdce katolických politických stran. Nepomohl ani jinak velmi úspěšný Katolický den v Praze v roce 1935, ani pozdější mladoaktivismus německých demokratických stran, jehož se účastnili i činitelé DCV (zvláště Hans Schutz a Erwin Zajicek, který vstoupil roku 1936 do vlády). Nejblíže k jednotě měly katolické strany v ČSR při volbě dr. Edvarda Beneše prezidentem. Jejich jednotný postoj, do značné míry diktovaný Vatikánem, však nebyl trvalý.

¹¹⁶ Zcela fašistický ráz získala i organizace Vlajka, samozřejmě, že i Gajdova Národní obec fašistická, Marešova Národní fronta. Tyto strany však vstoupily do Národní jednoty.

¹¹⁷ F. X. Halas soudí, že tyto tvrdé útoky nepolitických katolíků, včetně předních katolických básníků a spisovatelů, byly vedeny nepochopením nové situace, že tito lidé žili ještě v představě, že je plná demokracie jako za první republiky, a že svými útoky nemohou nikomu uškodit.

¹¹⁸ TRAPL, M.: Politika českého katolicismu na Moravě..., s. 80. Hlavní roli při vstupu ČSL do Národní jednoty (NJ) sehrálo Staškovo české křídlo strany, které bez ohledu na usnesení ÚVV ČSL vstoupilo separátně do NJ.

¹¹⁹ Tento výnos umožňoval učitelským konferencím, aby rozhodly, zda ve školách budou či nebudou náboženské symboly. Oproti jiným výnosům osvobozujícím školu od vlivu církve nebyl nikdy vystředán zákonem. Přesto učitelé v naprosté většině kříže a jiné náboženské symboly ze škol odstranili.

¹²⁰ J. Šrámek reagoval na tuto řeč odchodem z vedení Strany národní jednoty a z politického života druhé republiky vůbec.

¹²¹ Vedle HSLS existovala pak na Slovensku pouze Deutsche Partei v čele s F. Karmasinem, která vystřídala předchozí odnož SdP Karpatendeutsche Partei. Po vyhlášení Slovenského štátu se přeměnila na NSDAP.

Všechny snahy zachránit zbytek československé samostatnosti však skončily naprostým nezdarem. Po vyhlášení slovenské samostatnosti dne 14. 3. 1939 následovala již další den okupace zbytku českých zemí německou armádou a vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava – autonomní součástí Hitlerovy Velkoněmecké Říše.

Za německé okupace byla římskokatolická církev v protektorátě v poněkud lepší situaci než v Německu (včetně Sudet a dalších pohraničních území, jež byly přímou součástí Říše) a v Rakousku.¹²² Týkalo se to hlavně možností náboženského života. Protektorátní autonomie hrála zřejmě v této oblasti o něco větší roli větší roli než v jiných oblastech každodenního života.¹²³ Perzekuce českých katolíků nevybočovala z rámce útisku všeho českého.¹²⁴ Navíc se hitlerovská propaganda snažila za účasti domácích kolaborantů zneužít svatováclavského kultu. „Zlehčovala svatováclavský symbol a líčila jej jako znamení poddajnosti, zvrácené pokory a nemučnosti.“¹²⁵

Přesto byla perzekuce katolických kněží velmi tvrdá. Přispělo k tomu i jejich vlastenecké vystupování. Byla to protinacistická kázání, např. děkana svatovítské kapituly P. Aloise Tylinka, či procítěná slova msgr. Bohumila Staška nad hrobem Karla Hynka Máchy po převozu jeho ostatků na Vyšehrad, jež se stal celonárodní manifestací. Také tradiční poutě, jejichž spoluorganizátory byli kněží, jako např. pout' na Hostýn, Radhošť (hlavním organizátorem byl ředitel Kněžské nemocenské pokladny v Přerově P. Ferdinand Chýlek) a Říp se stávaly národními manifestacemi. Největší z nich pak byla v srpnu 1939 pout' u sv. Vavřínečka u Domažlic, jíž se zúčastnilo více než 100 000 lidí. Na ní pronesl B. Stašek národní přísahu sv. Václavovi. Již několik dní po pouti byl autor přísahy zatčen a vězněn v koncentračním táboře Dachau až do konce války. Zatčení a věznění byli i F. Chýlek (zahynul v Buchenwaldu) a A. Tylinek, a mnozí další. Umučení byli i žurnalista a židovský konvertita Alfréd Fuchs (v koncentračním táboře Dachau) či brněnský politik lidové strany profesor František Drobny (v Mauthausenu). Řada členů Orla byla zapojena v odbojové organizaci Obrana národa, členem Orla byl i přední účastník atentátu na R. Heydricha Jan Kubiš.¹²⁶

Koncentračními tábory a věznicemi gestapa prošlo 487 kněží a řeholníků (mezi nimi i pozdější pražský arcibiskup Josef Beran), popraveno nebo zahynulo v táborech či vězeních 70 z nich.¹²⁷ Mezi studenty zatčenými po 17. listopadu 1939 bylo mnoho předsta-

¹²² V Rakousku Hitler neužíval ani původní konkordát Vatikánu s Rakouskem, ani konkordát s Německem, ostatně neustále porušovaný.

¹²³ Také jistý ohled na státního prezidenta Hácha, který byl silně věřícím katolíkem, hrál zřejmě určitou roli, neboť v té době ještě nacionální socialisté ponechávali „konečné zúčtování s církví až na dobu po válce“.

¹²⁴ HALAS, F. X.: Fenomén..., s. 579.

¹²⁵ KALISTA, Z.: Svatý Václav nad staletími. Lidová demokracie 29. 9. 1947. Cit. podle VAŠKO, V.: Církev-něpolitický vývoj Československa (1938–1989), In: Pražské arcibiskupství 1444–1994, Praha 1994, s. 277. Mezi vlastenci byla velmi neoblíbená „Svatováclavská orlice“, protektorátní vyznamenání, jíž dostávali proněmečtí kolaboranti a aktivisté, v některých případech však i slušní Češi, kteří se nemohli přijetí tohoto „danajského daru“ bránit.

¹²⁶ ANDRŠ, J. – TULEŠKOV, O.: Pokrokové, demokratické, vlastenecké tradice ČSL, Praha 1988, s. 109–112.

¹²⁷ Tamtéž. Velké množství kněží bylo zatčeno dne 1. září 1939 v akci Albrecht I. Jen z olomoucké arcidiecéze to bylo 26 duchovních (Národní archiv Praha. Fond Laušman, kart. 35). Část jich byla po určité době věznění propuštěna (např. F. Světlík), mnozí však šli do koncentračních táborů (např. F. Chýlek). Mezi ostatními vězněnými kněžími byli např. i budoucí ordináři Josef Beran a Štěpán Trochta.

vitelů lidovecké akademické mládeže. Kromě bohosloveckých fakult bylo uzavřeno arcibiskupské gymnázium v Praze, byly zakázány katolické spolky, zastaven náboženský tisk, zabavena část církevního majetku.¹²⁸ Dozor nad pražskou arcidiecézí vykonával šéf církevního oddělení pražského arcibiskupství a celou arcidiecézí terorizoval konfident gestapa maltézský rytíř Frá Franz Werner Bobe, který se zmocnil velkopřevorství maltézských rytířů a usiloval po smrti kardinála Kašpara roku 1941 o úřad pražského arcibiskupa.¹²⁹ Také olomoucký arcibiskup L. Prečan měl velké potíže s gestapem, které ho podezíralo, že pomohl do emigrace J. Šrámkovi a F. Hálovi.¹³⁰ Také další činitelé olomoucké arcidiecéze byli v nemilosti, někteří byli uvězněni a jiní žili pod dohledem gestapa. Perzekuci byli postiženi i četní představitelé politického katolicismu a to jak z kněží, tak i laiků.¹³¹

Mezi katolickým duchovenstvem se objevili i kolaboranti s německou mocí a konfidenti gestapa.¹³² Mezi nejvýznamnější zřejmě patřil již zmíněný Frá Bobe. Ani v tomto případě se však počty kněží nevymykaly z průměrného procenta kolaborantů mezi příslušníky českého národa, spíše jich bylo méně.

Nacistická perzekuce se dotkla i dalších církví, z křesťanských pak nejvíce pravoslavné církve, jejíž patriarcha Gorazd a další církevní činitelé byli za poskytnutí úkrytu parašutistům, kteří zlikvidovali R. Heydricha, popravení a církvi byla zakázána činnost.¹³³ Československá církev se musela přejmenovat na Českomoravskou církev a v nemilosti byla i Českobratrská církev evangelická. Nejhorší osud ovšem potkal příslušníky izraelské církve a židovského obyvatelstva vůbec, neboť se stali obětí strašlivého německého nacistického holocaustu.

Vedle pravoslavných byla i řada příslušníků dalších církví za okupace zapojena do československého odboje. Zástupci politického katolicismu byli zpočátku zastoupeni v odbojové organizaci Politické ústředí,¹³⁴ nechyběli ani ve vojenské organizaci Obrana národa. Odbojovou organizací ČSL byla Viktoria, působící zvláště na střední Moravě.

¹²⁸ Tamtéž. O veškerý majetek (mimo italské jižní Tyrolsko) tak přišel např. Německý řád, nejdříve v Německu, po anšlusu v Rakousku, pak v Sudetech a na konec v Protektorátě Čechy a Morava.

¹²⁹ POŘÍZKA, J. ..., s. 158. Získání arcibiskupského stolce Bobem či jiným proněmeckým či přímo německým církevním činitelem zabránil Vatikán, který odmítl obsazení arcibiskupského stolce (HALAS, F. X. ..., s. 578).

¹³⁰ L. Prečan byl více méně ve vyhnanství na Svatém Kopečku u Olomouce, největší nápor nacistů se zaměřil na světicího biskupa Stanislava Zély, který působil v arcibiskupském paláci. Největší programový kolaborant v protektorátu ministr Emanuel Moravec se snažil, aby církevní představitelé olomoucké arcidiecéze Šrámka veřejně potrestali a zbavili hodností. Těm se podařilo tento záměr zmařit (tamtéž, s. 579, též KOUŘIL, M.: R. Heydrich, E. Moravec a msgre. Šrámek, Časopis Matice moravské, 119, 2000, s. 423–428.).

¹³¹ V koncentračním táboře v Dachau byl vězněn i bývalý čelný představitel ČSL mons. Bohumil Stašek za své národní vystupování, především pro přednesení národní přísahy sv. Václavovi při zmíněné pouti u sv. Vavřínečka na Chodsku v srpnu 1939. Věznění byli i četní další představitelé strany z nichž některé jsme již zmínili: Alois Petr, Josef Plojhar (měl vlastenecké kázání v Rudolfově u Českých Budějovic na svátek sv. Václava), Alois Týlínek, Ferdinand Chýlek, František Drobný aj. Poslední dva v koncentračních táborech zahynuli. V koncentračním táboře Dachau byl krutým způsobem umučen také významný katolický intelektuál, konvertita ze židovské církve dr. Alfréd Fuchs.

¹³² Např. BORÁK, M.: Kolaborace kněží z Těšínska s okupanty v letech 1939–1945 v materiálech poválečných soudů, In: Andros Probabilis..., s. 227–239.

¹³³ MAREK, P.: Pravoslavní...

¹³⁴ Lidovou stranu zastupoval zpočátku v Politickém ústředí František Hála a po jeho odchodu do exilu dr. Adolf Procházka. I ten však odešel do emigrace.

Výraznou roli pak hráli činitelé lidové strany v zahraničním odboji, především Jan Šrámek jako úřadující místopředseda Československého národního výboru v Paříži a pak předseda obou londýnských exilových vlád, František Hála, člen a pak místopředseda londýnské Státní rady. Hála působil i proti německé propagandě v Irsku a byl členem vládní delegace, která působila za války na osvobozeném území. Po svém příchodu do emigrace se do exilové činnosti zapojil i dr. Adolf Procházka.¹³⁵ Předními exilovými pracovníky v Paříži a v Londýně byli i pozdější činitelé ČSL po osvobození dr. Ivo Ducháček a Pavel Tigrid.

Mnozí bývalí členové ČSL a Orla působili v československém zahraničním vojsku, jiní byli členy partyzánských oddílů. Jména těchto příslušníků politického katolicismu bývají uváděna např. v partyzánských jednotkách a odbojových organizacích: Československá brigáda Jana Žižky, partyzánské oddíly Prokop Holý a Dr. Miroslav Tyrš, paraskupina Clay, paraskupina Carbon, jednotka Štramberská partyzáni, partyzánská brigáda Jermak, jednotky Černý lev, Lenka-jih a mnohé další. Po vytvoření ilegální organizace Ústřední národní výbor (ÚNV) v roce 1943 se stal předsedou tohoto orgánu, v němž byli zástupci všech protinacistických směrů, Alois Petr. V roce 1944 však byl ÚNV Němci odhalen a Petr zatčen a až do konce války vězněn.¹³⁶

Postavení římskokatolické církve bylo po osvobození v roce 1945 nesrovnatelně lepší než po vzniku ČSR v roce 1918, kdy církev vstupovala do nového státu se stigmatem viny za propojenost vyšších církevních kruhů s habsburským trůnem. Po druhé světové válce jí její perzekuce za nacistické okupace a významná účast jejích příslušníků v odboji vynesla v národě takovou autoritu, jakou po staletí neměla.

¹³⁵ Všichni tři byli i členy první vlády ČSR po osvobození. O Šrámkovi v zahraničním odboji viz TRAPL, M.: Monsignore ..., s. 51–71; TRAPL, M.: Beneš a Šrámek v zahraniční činnosti 1939–1945, In: AUPO, Historie 28–1998. Olomouc 1999, s. 113–120; KOUŘIL, M.: K činnosti msgre. Jana Šrámka za 2. světové války, In: Andros Probabilis..., s. 221–226; HOLÁK, M.: Aktivita Jana Šrámka v prvních letech druhého odboje a jeho vztah k slovenským politikům v exilu, In: Jan Šrámek, kněz a ... s. 193–214. Mimo tyto speciálně o Šrámkovi či o Hálovi psané příspěvky je pochopitelně o nich i o A. Procházce mnoho údajů v obecných pracích o zahraničním odboji a v publikovaných pamětech.

¹³⁶ ANDRŠ, J. – TULEŠKOV, O. ..., s. 115–116.

Society and the Church in the Czech Lands (1900–1945)

Miloš Trapl

This article examines dissension within Catholicism during the creation of Czechoslovakia, the defensive position adopted by the Church hierarchy and the growing influence of political Catholicism and Catholic associations. Further issues addressed include the strengthening position of political Catholicism in parliament and government, the renewal of Catholic spiritual and cultural life, the overcoming of sterile Austrian-style Catholicism by the new generation, the profound integration of Czech political Catholicism into the democratic system, the expansion of Ultramontanism after the Munich Agreement, and the high degree of Church involvement in the Resistance during World War II that served as a new source of political authority for political Catholicism and the Church itself.

Příspěvek byl vypracován v rámci grantového úkolu GAČR – Český politický katolicismus v letech 1848–2005, č. 409/05/2724.

STRUČNÝ PŘEHLED CÍRKEVNĚ POLITICKÉ SITUACE U NÁS OD ROKU 1948

Jakub S. Trojan

I.

Komunistická strana převzala v ČSR moc v únoru 1948 po několikadenní vládní krizi. Hned vzápětí prosadila celou řadu politických a sociálních opatření, která začala od základů měnit společenský systém v našich zemích. Došlo k prudké změně vlastnických vztahů, nejprve v průmyslu, obchodu a bankovníctví, od počátku padesátých let v stále intenzivnější míře i v zemědělství. Proces nacionalizace velkých, středních i drobných podniků a živností, vyvlastnění půdy v zemědělství a nedobrovolné zakládání tzv. jednotných zemědělských družstev, byl v podstatě ukončen v druhé polovině padesátých let a právně dovršen přijetím nové ústavy ČSR v roce 1960, kdy je ČSR prohlášena za socialistickou republiku, v těsném spojení se Sovětským svazem.

Avšak na rozdíl od ostatních satelitních států sovětského bloku (NDR, Polsko, Maďarsko, Rumunsko, Bulharsko), neprosadil se socialismus v ČSSR pouze vnější silou; myšlenka sociální spravedlnosti, rovnosti občanů, jež by zamezila křiklavým majetkovým rozdílům, byla v našich zemích živá po dlouhá desetiletí od konce XIX. století. K tomu přistupovalo kladné předpojetí vůči Rusku jako zemi slovanských bratří. Komunistická strana Československa i po přijetí bolševické orientace od konce dvacátých let, měla pevné místo v demokratickém systému; v době války se ve značné míře zapojila do odboje. V její prospěch působila i poválečná změna československé zahraniční politiky, na níž se více méně dohodly všechny strany Národní fronty, mezi nimi i nesocialistické, spolu s prezidentem Ed. Benešem (např. Lidová v Čechách a na Moravě, Demokratická na Slovensku). Po tragických zkušenostech s ponižující smlouvou s Mnichovem, kterou Anglie, Francie s hitlerovským Německem a fašistickou Itálií vnutily ČSR a jež bezprostředně znamenala značné ústupky územní Německu (podzim 1938) a zanedlouho i okupaci ČSR německou armádou (březen 1939), přijímaly široké vrstvy poválečného Československa, obnoveného v původních hranicích, orientaci ve prospěch vítězného a většinu území republiky osvobodivšího SSSR jako přirozený přesun: selhání západních mocností, Anglie, Francie, nejbližších spojenců ČSR z období mezi oběma válkami a garantů jeho obnovené samostatnosti od r. 1918, byla ještě v čerstvé paměti. Komunisté dokonale využili protiněmecký postoj obyvatelstva. Trvali na okamžitém odsunu německé menšiny (kolem 3 milionů) z oblastí, kde žila od nepaměti. Další podporu získali tím, že zdůrazňovali oběti SSSR, které přinesl i pro naše osvobození. Postavení ostatních nekomunistických stran bylo otřeseno již pouhým faktem, že jejich prozápadní orientace, byť demokratická, byla v myslích lidí oslabena asociacemi s mnichovskou zradou a velkým otřesem, který vyvolala v třicátých letech hluboká hospodářská krize s bezmála 1 milionem nezaměst-

naných, a dalšími nedořešenými sociálními problémy z první republiky. V neposlední řadě byly demokratické strany přijímány na politické scéně chladně, protože mohly svým restaurativním programem těžko konkurovat sebevědomé, kulturní i intelektuální vrstvy obyvatelstva přitahující propagandě komunistů, kteří chtěli základní systémové změny. I v citlivé oblasti zemědělské politiky získali popularitu tím, že slibovali půdu těm, kdo na ní pracují, což se v dobovém kontextu jevílo jako přitažlivé heslo proti velkým a největším rolníkům, kteří byli líčeni jako parazitní vykořisťovatelé námezdní práce, podobně jako jejich „kolegové“ v průmyslu či obchodu. Za těchto okolností ani nepřekvapí, že komunisté spolu se sociálními demokraty získali v prvních poválečných svobodných volbách více než 50 % hlasů. Toto vítězství levice zrcadlilo touhy většiny obyvatelstva především po větších sociálních jistotách, s nimiž byla spojena nutnost provést strukturální změny, hluboce zasahující do vlastnických poměrů. K tomu došlo ihned poté, kdy komunisté dosáhli obrátným politickým manévrem v únoru 1948 naprostou hegemonii.

II.

Církev stály od zrodu novodobého československého státu spíše na okraji společenského politického dění. Většinová katolická církev se až do začátku války v roce 1939 těžko vzpamatovávala z oslabení, do kterého se dostala po staletí trvající spolupráci s rakouskou monarchií. Po roce 1918 z ní vystoupilo přes 2 mil. příslušníků, kteří přešli z části do nově založené národní církve československé, z části do československé církve evangelické. Ne všichni změnili církevní příslušnost. Mnozí v důsledku poválečné sekularizační vlny zůstali bez vyznání. Český katolicismus, theologicky i církevně politicky oslaben, začal nabývat nového sebevědomí až v době mnichovské krize a zvláště za války, kdy aspiroval na to – ne zcela bez úspěchu – stát se strážcem národní identity za cenu toho, že problematizoval masarykovský program, veřejnosti vcelku přijímaný po celé údobí první republiky.

Protestantské církve byly tradičně v Čechách a na Moravě církvemi menšinovými. Největší z nich, Československá církev evangelická, byla co do počtu jen zlomkem toho, co představovala majoritní církev katolická (zhruba 250 000 proti asi 10 mil.).

Ale jako menšina byla výrazná a ještě v prvních letech obnoveného státu, kdy se poprvé vymanila z postavení církve pouze trpěné a cítila přízeň politických vůdců, zejména prvního prezidenta T. G. Masaryka, doufala, že se jí podaří systematickou prací misijní a kulturní prosadit v celonárodním měřítku základní mravní a duchovní postuláty české reformace; toužila po tom, aby se český národ stal opět národem Husovým, založeným na pravdě Kristově, oddaným Písmu, věrným svému duchovnímu dědictví. Poctivě se snažila na svých kazatelkách i v církevním tisku o spojení základních biblických motivů s problematikou společenského života, jenž se začal dramaticky vyvíjet zejména koncem dvacátých let, v době hospodářské krize a po nástupu Hitlera k moci. I tak při všech podobných snahách zůstávala na okraji a nejinak se vedlo ostatním církvím. Křesťanství u nás všeobecně chyběl program, který by byl zaměřen na všechny oblasti života osobního i veřejného. Všude byla patrná úzkoprsost, neschopnost nazřít nehlubší otázky a rozpory moderního světa, který procházel už tehdy silící sekularizací. Chyběly nosné ideje, vládl plané církevnictví, projevující se v katolictví prázdňným obřadnictvím, u protestantů postupným útekem do sborového zátiší s odsudečným vztahem vůči světu.

Ani po druhé světové válce nestály církve v rozhodujícím období 1945–1948 v předních liniích zápasů o novou duchovní a mravní orientaci. Nepřinášely na veřejnost vlastní promyšlené podněty pro řešení všech palčivých otázek vnitřních i mezinárodních. V nejlepším případě, pokud překračovaly zdi svých chrámů a modliteben, vyslovovaly výzvy k snášenlivosti, mravní kázni a k úsilí o hlubší životní orientaci. V zásadě však byly nepřipraveny na velké změny, které s sebou ve všech oblastech přinášel poválečný vývoj. A opakují znovu: šlo o změny, které u nás vyrůstaly z hlubokých kořenů vnitřních a nebyly jen oktrojovány z vnějšku.

Nepřipraveny byly i na základní zlom, k němuž došlo v únoru 1948. Od počátku bylo zřejmé, že změny, ke kterým u nás dochází, zasáhnou hluboce i oblast náboženského a církevního života. Nedaly na sebe dlouho čekat. Již v říjnu 1949 vyhláší nejvyšší zákonodárny sbor pod komunistickým tlakem církevní zákony, jimiž se napříště – jak se ukázalo na dlouhých čtyřicet let – měla řídit státní církevní politika. Stát v nich prohlašuje své rozhodnutí, před které byly církve postaveny bez možnosti prosadit vlastní hlediska, převzít na svá bedra platy duchovních všech církví. Před tím ovšem došlo k znárodnění církevního majetku, což bylo zvláště citelné pro církev katolickou, jednoho z největších vlastníků půdy. Stát si ve zmíněných zákonech dále vyhrazoval právo udílet souhlas k církevním funkcím na všech stupních; bylo to právo výsadní, které značně omezovalo svobodnou volbu či jmenování duchovních podle církevních předpisů. Ve srovnání s poměry, které panovaly v době demokratických pořádků první republiky a v mnohem ohledu i v době rakouské monarchie, to byl značný krok zpět. Umožňoval státní správě na dlouhá desetiletí ovládat církve na jednom z nejcitlivějších míst. Navíc zákony z roku 1949, a později ani ústava z roku 1960, nezaručovaly svobodný rozvoj církevního života. Činily jej v značné míře závislý na státní byrokracii, která ovšem byla v podstatě řízena stranickým aparátem a bezpečnostními složkami ministerstva vnitra a v souladu s militantní ateistickou propagandou státu.

Po převzetí moci a likvidaci politických odpůrců v ostatních stranách, bylo hlavní starostí komunistů zneškodnit potenciální nebezpečí odporu, které jim hrozilo, podle jejich přesvědčení, ze strany katolické církve. Jsem přesvědčen, že značně přecenili sociální a politickou ozvučnost této největší církve. V české společnosti, na rozdíl od slovenské, stále ještě převládala spíše nedůvěra vůči katolíkům, zvláště mezi starší generací, a mladí lidé byli značně ovlivněni poválečným vývojem, který stavěl do příznivého světla komunistické hnutí a levice vůbec. Kromě této vnější propagandy, jakkoli zjednodušující, působila na mysl občanů vnitřní logika celkového vývoje, který ukazoval k radikální sociálně politické přeměně z ideových pozic, které byly protizápadní, latentně protikřesťanské, protože – a k tomu směřovala tato vnitřní logika naprosto jednoznačně – Sovětský svaz byl budován na ateistických základech. V českém prostředí, dávno prosyceném sekularizačními tendencemi, tato okolnost spíše posilovala necírkevní, ne-li programově proticírkevní orientaci většiny obyvatelstva.

Základním záměrem komunistů bylo izolovat katolickou hierarchii od věřících mas. Celá společnost včetně církvi se přizpůsobila nové situaci: levicově orientované vrstvy v ní se aktivně účastnily výstavby nových pořádků, zatímco ostatní je pasivně přijímaly. Ještě v proudu výpadů proti biskupskému sboru katolické církve patřilo k taktickému manévru vlády předstírat, že útok proti katolické hierarchii není útokem proti náboženství jako takovému a církvím vůbec. Protestanté mohli v padesátých letech dokonce zakládat

nové sbory. Mezi evangeliky tak byly vzbuzovány na čas naděje, že se s nimi počítá při mravní a duchovní výchově ve společnosti, jak režim takticky vyhlašoval. Stejného hesla bylo používáno při pokusech získat nižší katolický klérus a prosté farníky. Soustředěný útok však byl zaměřen na Vatikán. Ten byl propagandisticky řazen do imperialistického bloku. Pod nátlakem stáli dále ti, kdo se uvnitř církve údajně stali jeho povolným nástrojem. V tomto střetu byly ze strany vládnoucích používány metody administrativní manipulace až zjevného násilí. Došlo k rozpuštění mnišských řádů, jejich členové byli poslání na léta buď do vězení anebo do pracovních táborů spolu s těmi, kdo se režimu z různých důvodů znelibili.

Během několika let se vládnoucí moci podařilo celou společnost „pacifikovat“. Levicově orientované vrstvy se aktivně z ideových pozic a s jistým nadšením účastnily výstavby nových pořádků, ostatní je nakonec pasivně přijali.

III.

V druhé polovině padesátých let se dostavil první hlubší ořes ve společnosti ovládané centralisticky komunistickou stranou. Vyvolalo jej odhalení stalinských zločinů, přednesené Chruščevem na XX. sjezdu Komunistické strany SSSR. První kritická vlna, nastiňující základní otázky politické, mravní, kulturní, proběhla celou zemí. Účastnili se jí spisovatelé, novináři, členové strany i nestraníci, neklid vzrůstal i v širokých vrstvách obyvatelstva. V živé paměti byly ostudné monstrprocesy z počátku padesátých let, které si u nás vyžádaly přes 200 obětí z řad komunistů i nekomunistů. Ozvaly se první hlasy volající po větším respektu k tradicím demokratickým a duchovním. Ojedinele zazněla i z církví výzva k mravní a duchovní obnově. Společnost, po několik let umlčovaná, se pokusila o skromný dialog napříč všem strukturám a institucím a navzdory trvajícím tlakům shora. Avšak režim měl tehdy ještě dostatek sil. Brzy přešel do ofenzivy. Postihl tvrdě ty, kdo se ve vlastních řadách pokusili o kritiku a v celé společnosti začal prosazovat principy tzv. kulturní revoluce, která měla dovršit revoluci sociální a politickou. Ta byla zacílena na překonání tzv. náboženských přežitků, na zatlačení církví ještě více na okraj. Vůdčím heslem se stalo: nedovolit jim, aby zasahovaly do společenské problematiky. Náboženství bylo prohlášeno za soukromou záležitost. V žádných úředních dokumentech se příslušnost k církvím neuvádí. Je zesílena atheistická propaganda, která se těší značné finanční i personální podpoře státu. Marxismus-leninismus se stává jediným oficiálně přípustným názorem a jeho osvojení podmínkou pro ty, kdo se chtějí stát učiteli a vychovateli.

To zasáhlo na citlivém místě zejména české protestanty. Od pradávna si cenili vzdělání a z protestantských rodin tradičně přicházelo mnoho mladých lidí na pedagogické školy, střední i vysoké. Při mnohých sborech od dob tolerance (1781) byly zřizovány nezávislé církevní školy, s řadou výjimečných učitelských osobností. Evangelické školství se těšilo značné oblibě prakticky až do počátku tohoto století. Stát se učitelem, patřilo v protestantských kruzích k povoláním, které si s oblibou mladí lidé volili. Podobně tomu bylo i v oboru lékařství, obecněji: v humanitních vědách. Jestliže nyní byla režimem vztýčena ideologická závora a na vysoké školy, zejména pedagogického směru, byli přijímáni pouze ti, kdo uznávali oficiálně vyhlášenou ideologii, znamenalo to prakticky jen dvojí: buď se přizpůsobit, anebo se tomuto povolání vyhnout. Výsledkem bylo porušení lidských práv: učitelské povolání bylo zpřístupněno jen těm, kdo prošli členstvím jediné povolené

STRUČNÝ PŘEHLED CÍRKEVNĚ POLITICKÉ SITUACE U NÁS ...

mládežnické organizace, kdo nebyli zatíženi „náboženskými předsudky“; naopak byli vyloučeni ti, kdo po generace vyrůstali v rodinném prostředí příznivě orientovaném právě na učitelské povolání a kde bylo možno pro ně očekávat nejkvalitnější předpoklady. To ovšem nebyla újma jen těm, kdo se o toto povolání ucházeli. Negativní dopad této praxe zasáhl celou společnost. Patří k bolestné zkušenosti tehdejších let, že této manipulaci a soustavnému porušování lidských a občanských práv ze strany vládnoucí moci se ani faráři ani vedení protestantských církví nevzepřeli. Nejen to. Útlak, kterému byla vystavena zejména mladá generace, byl nesprávně označován za kříž Kristův, který na sebe křesťané mají vzít. Došlo k jemnému, ale významnému bohosloveckému posunu, který otázku kříže zatemnil a zdeformoval. Správně pochopen měl vést jen k jedinému možnému závěru: mobilizovat občanskou kuráž a protestovat proti diskriminaci, kterou režim praktikoval. Vzepřít se porušování základních práv, bez nichž začne záhy churavět celá společnost. Namísto toho byl theologickým manévrem přeložen Kristův kříž z ramen dospělých na ramena nedospělých, nejslabších. Děti byly přemlouvány svými rodiči a faráři ve sborech, aby se raději na pedagogické školy nehlásily, aby přinesly pro Krista obět a zřekli se povolání, které jim přinášelo radost a v němž by mohli i pro druhé vykonat užitečnou službu. A tak se dělo paradoxně všechno v plném souhlase s Evangelii; režim diskriminoval a my jsme to přijali jako Kristův kříž. Na tomto příkladě je možno nahlédnout, jak hluboké deformace v postojích i myšlení může vyvolat soustavný dlouhodobý útlak.

Režim dovolil v rámci kulturní revoluce církví prakticky jen jejich bohoslužebnou činnost. To se v plné míře týkalo katolické církve. Protestanté směli navíc uplatňovat další tradiční formy, jako jsou biblické hodiny pro dospělé, dětské bohoslužby (nedělní školy), případně specializované besedy pro křesťanskou službu, mládež apod. Sbory byly zvlášť na menších městech sledovány sítí informátorů a na okresech seděli státem ustanovení církevní tajemníci, kteří pod hrozbou odnětí státního souhlasu k duchovenské činnosti reglementovali faráře. Protože celá společnost byla ve všech oborech činností pod vládou jedné strany a její ideologie, byly i zmíněné tradiční formy církevního života omezovány. Účast na nich slábla, protože lidé, zejména v produktivním věku, museli počítat s tím, že se jim pro jejich příslušnost k církvi, zvláště byla-li aktivní, dostane ústrků a nepřízně úřadů. To se projevovalo zejména v nesnázích, do kterých se dostávali děti, z nichž pak zejména ty, které chtěly dosáhnout vyššího vzdělání.

Na počátku šedesátých let, při přípravě nového rodinného zákona, zašel však režim příliš daleko. V diskusích kolem něho se objevil v oficiálním tisku dokonce názor, že rodiče jsou povinni vychovávat své děti v souladu s marxisticko-leninským světovým názorem. V odstavci, který formulovat právo státu odejmout děti z rodičovské péče, byla jako jeden z důvodů uvedena okolnost, že se tak může stát, nedostojí-li rodiče svému úkolu, který jim ukládá společnost a stát. Snad pro tuto mlhavou formulaci a z obavy, aby mezi takový důvod nebyla počítána i křesťanská výchova v rodinách, napsalo tehdy asi třicet sborů Českobratrské církve evangelické ministru spravedlnosti protestní dopisy. V nejlépe zdůvodňovaných protestech bylo uváděno, že přijetí takového návrhu by poškodilo nejen křesťanské rodiče, ale celou společnost, v níž má platit svoboda přesvědčení. Brzy nato se dostalo sborům ujištění, že návrh zákona bude přepracován. To se také stalo. Výsledná formulace zákona, podle níž jsou rodiče zavázáni vychovávat své děti v souladu se socialistickou morálkou, se protestujícím zdála tehdy přijatelná: považovali socialistickou společnost za rámec, v němž při tvorbě etických hodnot mohou spolupracovat z pozic křesťanské víry.

Uvádím popsané postoje, jeden s pochybným theologickým stanoviskem vůči diskriminaci v oblasti vzdělání, druhý občansky i theologicky odpovědný, na důkaz toho, že existence křesťanů v období totality byla nesnadná. To vyvolávalo napětí ve vlastních řadách, nutilo sestupovat hlouběji k základům víry a pokoušet se o pronikavé reflexe biblického poselství a jeho aktualizace. Pokusy se dařily jen z části a výsledky byly víceznačné. Úspěšnější byly tyto snahy tam, kde bylo v protestantských církvích dbáno na presbyterní zřízení, poslední výspu demokraticismu, který byl jinak v celé společnosti potlačen.

IV.

Počátkem šedesátých let se dostávají první známky hospodářské ochablosti. Možnosti extenzivního rozvoje československé ekonomiky jsou vyčerpány. Budování těžkého průmyslu na úkor tradičně prosperujícího průmyslu lehkého, v němž zvláště předválečné Československo dosáhlo značných úspěchů, zatížilo značně energetické a palivové zdroje. Na přelomu let 1961/1962 docílují poprvé naše ekonomika negativní růst národního důchodu. Nastává nové období kritického přehodnocování dosavadní cesty. Druhá, tentokrát silnější kritická vlna, se vzedmula v celé společnosti. V časopisech, v divadlech, ve výzkumných ústavech, na školách, ale i na závodech se diskutují problémy, které byly až dosud monopolem státní ideologie tabuizovány. Promýšlejí se varianty příštího vývoje. Reformy hospodářského života počítají tentokrát s revizí i těch principů, které byly klasiky marxismu-leninismu považovány za nedotknutelné (vlastnické vztahy, zbožní výroba apod.). Otvírá se i dialog mezi křesťany a marxisty. V rámci marxismu se začíná zdůrazňovat antropologická dimenze, která měla v křesťanské theologii od počátku významné místo. Přední myslitelé marxističtí (Gardavský, Machovec, Krejčí) stojí o dialog s křesťany právě proto, že v nich vidí přirozené partnery rozhovoru o otázkách, které až dosud zpolitizovaná ideologie vládců odmítala. Dialog nabývá vskutku ekumenické dimenze, protože se ho na straně křesťanů zúčastňují významní katolíci i protestanti laici a bohoslovci.

V.

Tzv. československé jaro je v zahraničí známé jen ve své vnějšně zachytitelné sekvenci dramatických měsíců od ledna do srpna 1968. V tomto období vskutku vrcholí reformní úsilí československé společnosti. Socialismus s lidskou tváří se stává programem, který má tehdy podporu snad všech vrstev obyvatelstva. Historicky vzato byla to poslední naděje na obnovu socialismu z jeho vnitřních předpokladů. Přesněji řečeno: ze zdrojů, které stály na počátku ideje společnosti, v níž převládá bratrská, soudružská vztahy (socius = druh, soudruh), a komunikace všech se bude odehrávat ve vzájemnosti bez konkurenčních sporů a odcizujících podmínek výroby. Tyto ideje otců socialismu byly převzaty podstatě z židovsko-křesťanské tradice řadou transformací, z nichž nejsilnější souvisí s osvícenstvím a řadou měšťanských revolucí, charakterizujících novodobou Evropu.

Pokusy o zlidštění socialismu začínají u nás na počátku šedesátých let, kdy, jak jsem již připomněl, se zvedá druhá kritická vlna v celé společnosti. Otvírá se celospolečenský dialog, do něhož jsou vtahováni i křesťané. Ti mají za sebou vnitrocírkevní

STRUČNÝ PŘEHLED CÍRKEVNĚ POLITICKÉ SITUACE U NÁS ...

diskusi o civilní interpretaci Evangelia z druhé poloviny padesátých let. Jsou bohoslovcky připraveni na setkání se „světem“. Přinejmenším to platí o laickém hnutí uvnitř katolické církve, které se inspiruje Druhým vatikánským koncilem a o skupině Nová orientace, složené z laiků i farářů ČCE, v níž mají rozhodující slovo žáci Hromádkovi. Ti ovšem neulpěli na epigonském následování svého učitele, ale snaží se samostatně rozvíjet a v praxi uplatňovat některé z jeho nejnosnějších motivů (solidarita, občanská odpovědnost, univerzální dosah biblické zvěsti). Poprvé od roku 1948 bohoslovci pronikají svými příspěvky i do necírkevního tisku. Představitelé spisovatelské obce, novináři a významné kulturní osobnosti jsou zvány k přednáškám a diskusi do církevního prostředí. „Roj idejí“, alternativních hledisek, názorů dotýkajících se problémů hospodářských, sociálních, politických, kulturních a duchovních vyplňuje atmosféru společnosti k malé radosti tehdejších držitelů moci. I mezi nimi dochází však k diferenciaci, která vrcholí lednovou volbou A. Dubčka generálním tajemníkem Komunistické strany. Socialismus s lidskou tváří se stává politickou doktrínou.

Vedle ideje lidskosti se klade důraz na nenásilí, klasické linie jedné z nosných tradic našich dějin, jak je vyslovila reformace bratrská a nejpropracovaněji její duchovní vůdce P. Chelčický. Po celou dobu až do československého jara je v reformním úsilí přítomna i myšlenka tolerance, která má ovšem daleko k chladné nezaujatosti; usiluje naopak o dialog, v němž jsou kladeny nejzávažnější otázky bez předem daných odpovědí.

Církev si znovu uvědomuje svou nezastupitelnou funkci v životě národa a společnosti; usilují o to z víry posloužit svědecky o nehlubších zdrojích života osobního i pospolitého. Snaží se prolomit hradby ghetta, do něhož byly zatlačeny opresivní moci, ale které samy též vyhledávaly, když se z vůle k přežití přizpůsobovaly poměrům. Do církevní služby se vrací zastupující katolických kněží a řeholníků, kteří byli po léta zbaveni duchovenských úřadů. I v nich převládá ethos služby nad pocitem ukrivdnosti či odplaty.

Reformní hnutí bylo v Československu potlačeno brutálním zásahem vojsk pěti socialistických zemí v srpnu 1968, dříve než mohlo přinést nezvratitelné plody ve všech oblastech společenského života. Jednotný odpor obyvatel donutil brežněvovskou garnituuru k určitým škrtům v politickém scénáři a několik prvních měsíců po okupaci jsou ještě po návratu z moskevského zajetí u moci oblíbení vůdci československého jara: Dubček, Svoboda, Smrkovský a další. Na jaře 1969 je však reformní hnutí po těžkých vnitrostranických zápasech, které mají svou paralelu i v ostatních strukturách společnosti, definitivně poraženo a moc přejímá husákovské vedení, které nastoluje tvrdý proces normalizace. Kdo se „nesrovná s panovníkem“ musí opustit stranické řady, ztrácí vyšší funkce v hospodářství, politice, kultuře. Souhlas či nesouhlas se vstupem vojsk zemí Varšavské smlouvy se stává rozhodujícím kritériem pro další kariéru. Československo čeká nová vlna emigrace. Násilím vynucená adaptace a potlačení svobodného projevu pohřbívá osobní iniciativu. Demoralizuje široké vrstvy obyvatelstva. Socialismus ztrácí v očích veřejnosti definitivně přitažlivost.

Tentokrát má husákovské vedení největší starosti s normalizací nejprve vlastní strany. Revoluční nadšení čtyřicátých let je ztraceno. Čistky, jejichž obětí je na 400 000 vyloučených či vyškrtnutých, zabírají dlouhé měsíce. Teprve potom přicházejí na pořad další politické instituce a političtí spojenci v Národní frontě.

Specifickým problémem jsou pro normalizátory církve. Zde se normalizace protáhla nejdéle, mimo jiné proto, že do jejich vnitřní struktury nemohli manipulátoři

stranických a státních orgánů pronikat přímo. Malé protestantské církve (Církev bratrská, Baptisté, Metodisté, Jednota bratrská) reagují na změně poměry tak, že se stahují do rámce, v němž se zabydly do roku 1968. Kladou důraz na vnitřní duchovní život, pokání jednotlivce a bezúhonný mravní život. Pro ČCE je situace složitější o to, že se dost výrazně exponovala v jarních měsících r. 1968 ve prospěch reformu a ještě v únoru 1969 její nejvyšší zákonodárný orgán přijímá prohlášení *Synod svému národu*, v němž obhájí z pozice Evangelia základní motivy obnovy společnosti, jak vykristalizovaly v reformním úsilí. Její výstup z gheta od počátku šedesátých let byl bohoslovecky promyšlen Novou orientací, dozrál i do praktických podob jak v otevřeném dialogu s politickou mocí a marxismem, tak i v organizování samizdatové práce s mládeží a „třicátníky“ ve sborech i na celocírkevní úrovni. Normalizační tlak se od roku 1970 začal soustřeďovat právě na tyto vysunuté pozice církevního života.

Metodu „ukrajování salámu“ začali držitelé moci uplatňovat na okresech, v krajích i na nejvyšších místech. Záhy byla rozrušena i ekumenická spolupráce křesťanů na sborové, farní základně, a vládnoucí garnitura ji respektovala pouze na nejvyšší úrovni, aby mohla alespoň navenek vykazat uměle udržovanou fasádu ekumenických vztahů.

Od počátku sedmdesátých let se režim všemocně snažil zatlačit církve do kostelů a modliteben a nepřipustit z jejich strany aktivity, jimiž by ovlivňovaly společenské dění. V oficiální rétorice se už ani nepočítalo s nějakým pozitivním přínosem církví na poli mravní výchovy – základní změna ve srovnání s tím, co bylo prohlašováno vládními místy při nástupu komunistů k moci. Křesťanství jako takové bylo považováno za nepřátelskou ideologii, kterou je třeba vykořenit. Normalizační tlak vykonal své: z církví se ztrácí zejména střední věková vrstva, protože se chce společensky uplatnit. Její příslušníci opouštějí řady církve, tentokrát s lehčím svědomím, než tomu bylo za kulturní revoluce. V katolické církvi vzniká zároveň pokus organizovat vedle silně decimované církve oficiální církev „podzemní“ se silným laickým hnutím a tajně vysvěcenými kněžími a několika biskupy. Zároveň si režim pěstuje mírové hnutí katolického duchovenstva *Pacem in terris*, Vatikánem ovšem odsouzené; s jeho pomocí chce rozvrátit církev zevnitř.

O podobné rozdělení usiluje ovšem i v protestantských církvích. Do hry je zapojen dokonce i bezpečnostní aparát. Ten si v systematickém útoku např. na ČCE vytváří pomocí církevních tajemníků na okresech a v krajích tzv. vlivovou agenturu z řadových členů církve, presbyterů i farářů, která má zasahovat do církevních poměrů, ovlivňovat práci jejich správních orgánů i konventů a synodů. Základním záměrem je oslabit v rámci ČCE pozice Nové orientace, která si zachovává vliv na dění v této církvi i poté, co řadě duchovních z jejího okruhu byly odebrány státní souhlasy k výkonu duchovenské činnosti.

Státní správa se snaží především dotlačit tu jemnějším, tu hrubším nátlakem, vedení církve na všech úrovních ke konformitě s oficiální politikou vnitřní i zahraniční. Stejnému tlaku jsou vystaveni učitelé Komenského bohoslovecké fakulty. Příslušné ministerstvo ovlivňuje počet přijatých studentů, nutí fakultní činitele, aby vylučovali ty ze studentů, kteří osvědčili nekonformní ducha. Loajalita k režimu je také předpokladem pro zahraniční ekumenické styky jak církevního vedení, tak představitelů fakulty. Obdobné poměry se vytvářejí ve vedení ostatních církví, na theologické fakultě Husově či fakultě římsko-katolické. Práce vrcholného ekumenického orgánu, jímž je v Československu po dlouhou dobu Ekumenická rada církví, je podvázána stejným způsobem. I zde

působí vlivová agentura, podobně jako v ostatních důležitých církevních grémiích. Vynucená spolupráce funkcionářů církve s bezpečnostními složkami zatíží na dlouhou dobu život křesťanských společeností.

Tuto bolestnou bilanci nedostatečné odolnosti vůči opresivnímu režimu vykazují spolu s církvemi ovšem i jiné vrstvy československé společnosti. Veškerý její život je podvázán administrativní manipulací a tlakem, který dopadá na instituce, podniky, organizace všeho druhu. Je smutnou skutečností, že církve v tomto směru nevykázaly větší duchovní rezistenci, že se nechaly vzájemně od sebe oddělit, připustily, aby se vytratil společenský rozměr biblického poselství a veškerý život sborů a farností se omezil podstatě na bohoslužby a liturgické úkony. Z valné části to bylo bezpochyby výsledkem soustavného tlaku složek opresivního systému. Nicméně vnitřní slabost sborů i jednotlivých křesťanů spolu vytvářela klima poddajnosti a přizpůsobivosti: zde stojí československé křesťanství tváří v tvář zátěži, s níž se bude muset vyrovnávat po generace. Neobstojí výmluva, že církve v ostatních částech Evropy by patrně neobstály lépe, kdyby musely čelit komunistické hrozbě. Zůstává znepokojivá otázka, proč se moc světa prokázala silnější, než duchovní moc Evangelia, které se v kostelech a modlitebnách veřejně vyznávalo.

VI.

V československých poměrech představuje mimořádnou zkoušku politické a duchovní zralosti období po vzniku Charty 77. Koncem roku 1976 podepsalo její základní dokument zhruba 240 prvních signatářů. Jsou mezi nimi bývalí komunisté, vyloučení ze strany po nástupu husákovského vedení, demokraté a humanisté a v neposlední řadě i členové církví. Mezi podepsanými i několik farářů katolických a též skupina asi osmi kazatelů ČCE. Poměrně v značném počtu jsou zastoupeni i evangeličti a katoličtí laici. Základním smyslem chartistického hnutí je obnova občanské odpovědnosti. Charta 77 vzniká po zveřejnění Závěrečného aktu helsinské konference (1975) a po přijetí řady pak-tů o občanských, politických, kulturních právech, které byly na podzim 1976 vtěleny i do právního řádu naší země. Členové Charty se rozhodli svým podpisem vstoupit v dialog s mocí a vést ji k tomu, aby respektovala mezinárodně platné právní normy i v domácí politice. Šlo jim o jednotu osobního a občanského života. Byli si vědomi, že zachovat tuto integritu vyžaduje mnoho morálních a duchovních sil. Rehabilitovat občanství jako odpovědný postoj vůči záležitostem obce (polis) v situaci, kdy mravní devastace spolu s ekonomickou a politickou dosahuje v celé společnosti povážlivé míry, se stává nesmírně obtížným úkolem. Situace o to těžší, že správa země, do značné míry odpovědná za znásilnění celé společnosti do úděsného obrazu vynucené a po létech už takřka „přirozeně“ fungující konformity, dialogu nepřála. V té době jí šlo už jen o udržení mocenských pout, nikoliv o východisko z krize.

O to více bylo možno očekávat, že se k úsilí o radikální obnovu, jak je sledovala Charta 77, připojí církve. Avšak ani ony se nevyhnuly tíživým deformacím, které spolu s vnějším tlakem v nich utvrdily jen vůli k přežití. Namísto odvážného svědectví a ochotě podpořit ty z občanů, kteří na sebe vzali riziko nekonformních postojů, zazněly pod tlakem státní správy z církevních ústředí v nejlepším případě rozpačité, v horší verzi distancující hlasy vůči chartistům. Ještě koncem sedmdesátých let, do kterých spadá aktivita prvních signatářů Charty 77, je možno v oficiálních dokumentech vedení církví i

Komenského bohoslovecké fakulty (obdobně je tomu i v ostatních církvích), vyčistit ujišťování, že socialismus považujeme za rámec, v němž jako křesťané chceme konat svou práci. Pokonstantinovská epocha, do které byly církve základními změnami v střední a východní Evropě po II. světové válce postaveny, je považována za přiměřenější prostředí pro službu církve než doba minulá, protože je v ní církev odkázána údajně jen na moc Evangelia a nikoliv na privilegované postavení, jež se jí dostávalo po dlouhá staletí evropských dějin.

Postrádáme hlubší analýzy fenoménu „reálného socialismu“, zejména pak absolutizaci moci, která je pro něj typická. Nestřetáváme se ani s pokusem hlouběji se zamyslet nad pokušením, do něhož je vháněna pokonstantinovská církev, která je sice sama zbavena mocenského postavení ve společnosti, ale může se obratem ruky stát přísluhovačem moci oficiální, změna o to svůdnější, oč více moci kumuluje vládnoucí garnitura ve svých rukou. Po vstupu vojsk v roce 1968 lze hovořit o moci, která v brežněvovském systému reálného socialismu strhuje občany do závislosti známou snad jen z despotií starověkých.

Charta 77, ač zůstávala po dlouhé roky izolována a dostávalo se jí uvnitř společnosti podpory jen tajně a spíše od jednotlivců, pokračovala v práci. Vydala obsáhlý soubor dokumentů, v nichž zaujala postoj k celé řadě společenských problémů. Podnítila tak ve společnosti, dosud umlčované a mlčící, diskusi o otázkách, které oficiální propaganda přecházela anebo bagatelizovala. Brzo po vydání základního dokumentu Charty dochází k dosti intenzivním rozhovorům nejprve uvnitř chartistického hnutí – nebylo výjimkou pozvání bohoslovců k výkladům do prostředí, kam by se dříve těžko dostávali. Docházelo tak k rozhovorům napříč všem „konfesím“; záhy na to začaly pravidelně pracovat nejrůznější kroužky, v nichž se uvažovalo o problematice sociální, ekonomické, politické. Vznikaly i filosofické a theologické semináře. Začala vycházet neoficiální, samizdatová literatura všeho druhu. Organizovala se bytová divadla, vznikaly neoficiální výstavy výtvarníků. Zrodila se druhá kultura.

Tím dochází vlastně potřeby v krátkých dějinách naší země k pokusu o kritické sebezpoznaní ve všech rovinách života osobního, občanského i společenského. Rodí se nové koncepty, uvažuje se o alternativě k socialismu. Jsme svědky procesu hledání východisek z vleklé krize, do které byla zavlečena celá společnost režimem pokleslého socialismu. Roste obecné přesvědčení, že vyčerpaly všechny své síly. Jeho mocenské špičky se soustředily jen na udržení statu quo. Vnitřní napětí ve společnosti tím ovšem stoupá. Je nabíledni, že základní změny stojí za dveřmi.

Považuji v této souvislosti za důležité podtrhnout, že tyto změny byly intelektuálně připravovány po mnoho let, skromné počátky lze vysledovat již v období před rokem 1958. Třetí vlna revize naší dějinné cesty mohla navazovat na podněty, které se objevily po r. 1956 a zejména od počátku šedesátých let. Odehrávala se ovšem už v pozmeněném kontextu mezinárodním, kde socialismus byl po léta v defenzivě, ztrácel postupně přitažlivost nejen v Evropě, ale i v oblastech, kde se jeho úspěch dříve zdál neproblematický (Afrika, Asie). Navazování třetí kritické vlny na obě předcházející bylo proto selektivní – už nemohlo přijímat ideu socialismu s lidskou tvář, právě proto, že humanismus a socialismus se po roce 1968 a invazi do Afganistanu rozešly definitivně. Nicméně soustavný rozbor společenské problematiky, jak se o něj pokoušely různé vrstvy společnosti v padesátých i šedesátých letech a chartisté od r. 1977, tvoří pojítko. A tak na změny byla vpsledu československá společnost připravena koncem osmdesátých let možná lépe než v některých jiných zemích bývalého socialismu, i když se mohlo světové veřejnosti po rychlých

proměnách v Maďarsku, Polsku a v říjnu 1989 v NDR zdát, že s nimi nepochopitelně otálí. Tento oddechový čas si mohla naše veřejnost vybrat právem, protože československým jarem a zejména přípravnou etapou od r. 1961–68 se do evropských dějin zapsala již dříve jako výrazná reformní síla.

Jak se do tohoto procesu intelektuální přípravy na základní společenské změny zapojily církve? Odpověď není jednoduchá. Katolíci se dali cestou hledání nové spirituality. Pověděl jsem již, že se vytvářejí tajná společenství věřících, v jejichž čele spolu s aktivními laiky stojí kněží, kteří mají jejich důvěru. Velký důraz se klade na duchovní výchovu v rodinách. Katolická samizdatová literatura theologická, filosofická i obecně kulturní je na relativně slušné úrovni. Fungují i bytové semináře, při nichž tu a tam dochází k ekumenickým rozhovorům mezi katolíky a evangelíky. Od roku 1987 se objevuje promyšlený projekt desetiletí obnovy, který formuluje skupina neaktivnějších katolických intelektuálů. Je míněn jako duchovní projekt, přesahující hranice církve. Evangelíci jsou zváni k spolupráci.

Uvnitř protestantských církví a zejména v ČCE je v té době zřejmé vnitřní napětí. K Chartě 77 se připojilo několik dalších duchovních, asi 7 % z celkového počtu cca 260 farářů, kteří byli tehdy ve službě v Českobratrské církvi evangelické. Nová orientace, z jejíhož středu je nejvyšší počet signatářů Charty 77 (laici i duchovní), získává vliv i v nejmladší generaci církve, jak s nervozitou konstatuje Státní bezpečnost ve svých rozborech. Na druhé straně asi 10 % farářů se stává spolupracovníky Bezpečnosti, jen o něco méně než v církvi katolické. Vedení ČCE, Synodní rada, je pod soustavným tlakem státních úřadů, které usilují o to, aby Nová orientace byla uvnitř církve izolována. Trhlina mezi vedením církve a stoupenci Charty 77 z řad členů církve se zvětšuje od jara 1977, kdy skupina 31 laiků a farářů odesílá rozsáhlou petici Národnímu shromáždění, v níž je zachycen materiál dokumentující diskriminaci církví a věřících.

Vedení ČCE to považuje za porušení „kompetencí“ a postihuje duchovenské členy důtkami. Synodní zastupitelstvo, zákonodárny orgán fungující mezi synody, disciplinární opatření synodní rady sice schvaluje, ale podzimní synod je bere pouze na vědomí. Je třeba povědět, že trhlina mezi oficiálními představiteli církve a fakulty na jedné straně, a stoupenci Charty 77 z řad Nové orientace i mimo ni na druhé straně, se rozšiřuje i směrem dolů: postoje disidentů narušují přání patrně většiny církve, laiků i farářů, žít v klidu, vyhnout se konfliktům se státní správou. Ta neváhá podněcovat toto napětí i šířením různých dezinformací o chartistech a členem Nové orientace. Postupně je zřejmé jisté odcizení na obou stranách. Ustává až na výjimky dialog, ke kterému docházelo ještě počátkem sedmdesátých let. Vedení církve svými praktickými postoji neusiluje o zásadní změnu poměrů v celé společnosti, i když mu nelze upřít, že se snaží udržet prostor k činnosti, který je církvi režimem vyměřen. Platí za to ovšem značnou cenu: rozpor mezi kázaným slovem a praxí se zvětšuje. Rada studentů na fakultě a živi laici ve sborech jsou znepokojeni tímto vývojem. A tak navzdory stále robustněji prosazovanými zásahy státních úřadů do života církve, zaznívají na vrcholných shromážděních církve (konventy, synody), byť sporadicky, přece jen nekonformní hlasy, jimž jde o plnost Evangelia v životě osobním i pospolitým. To je ovšem postoj, který se sráží s mentalitou ghetta, do kterého se vedení církve, zaměřené na přežití, dostává rok po roce stále hlouběji.

VII.

Listopadová revoluce 1989 zastihuje církev v dvojznačné situaci: menší část jejích příslušníků z řad laiků i duchovenstva je už po léta angažována v disidentských hnutích, většina se rozhodla vyčkávat, vyhnout se střetům s oficiální mocí. Ta ani ke konci své éry nepolevuje v zásadách do života církví. Ještě v roce 1988 hrozí některým duchovním ČCE odnětím státního souhlasu, církevní tajemníci v spolupráci se Státní bezpečností i vlivovou agenturou vnitrocírkevní se pokoušejí prosadit zájmy režimu a zamezit např. zvolení určitých osob do církevních úřadů. (případ – volba J. Čapka do synodní rady ČCE). Ještě stále působí zejména na „export“ zaměřená a ochočeně přizpůsobivá Křesťanská mírová konference, a v katolických kruzích stále větší nevěli vyvolává sdružení *Pacem in teris*, poddajný vykonavatel vůle státních úřadů. Pod tlakem stojí Ekumenická rada církví. Všechny tyto instituce jsou režimem využívány pro rozdělení církvi uvnitř i pro infiltrační zahraničních církevních grémii. Ekumenické společenství „prvního a třetího světa“ je při setkáních na různých konferencích reprezentanty české ekumény přesvědčováno, že v globálním smyslu je socialismus alternativou systému založeném na tržních principech. Církev v něm mohou údajně plnit svůj svědecký úkol bez větších problémů.

Dramatické události deseti dnů – od 17. listopadu, kdy byla speciálními policejními jednotkami brutálně napadena pokojná a úřady povolená demonstrace studentů, až po úspěšnou generální stávku 27. listopadu 1989 – strhly ovšem do akcí i vedení jednotlivých církví. Kardinál Tomášek se solidarizuje veřejně s ustaveným Občanským fórem, apeluje na vládu ve jménu národa při významném aktu oslavy svatořečení Anežky Přemyslovny v katedrále sv. Víta v sobotu 25. listopadu.

26. Synod ČCE zasedá právě ve chvíli, kdy revoluce začíná. Pohotově reaguje na vzniklou situaci, pověřuje synodního seniora, aby protestoval u předsedy vlády proti brutálnímu zákroku a jednal s ním o dalších opatřeních. I odtud zaznívá podpora úsilí o základní společenské změny, bez nichž by se celá společnost zřítíla do otevřené krize s nedozírnými následky. Synodní senior Dr. J. Hromádka se v následujících dnech stává dokonce místopředsedou vlády, nejprve v kabinetu J. Adamce, jediného představitele bývalého režimu, který byl ochoten hovořit s opozicí, a následně i ve vládě národního porozumění premiéra Čalfy, kde už komunisté jsou v menšině.

Všechny vrstvy společnosti se sjednocují v jednoznačném odporu vůči komunistické straně a vládě. Její dny jsou po mohutných demonstracích v ulicích Prahy i dalších měst Čech, Moravy a Slovenska sečteny. Po deseti dnech, v nichž dějiny země procházely z hodiny na hodinu závažnými změnami, je jasné, že oddechový čas si naše společnost vybrala jen proto, aby vposledu přece jen završila úspěšně několik pokusů o reformy, v předcházejících desetiletích mařených, ať už brutálním zásahem zevnitř či zvenčí.

Je pozoruhodné, že statistická shromáždění na Václavském náměstí od pondělka 20. listopadu či na Letenské pláni (sobota, neděle 25. a 26. listopadu 1989) byla víc než jen politickou záležitostí. Projevovala se v nich v stoupající míře dimenze obecně lidská, morální, duchovní. Měla svůj skoro náboženský rituál: často byla zpívána píseň *Modlitba pro M. Kubišovu*, oblíbená již z období československého jara. V ní je vysloveno hluboké přesvědčení, že po „přejítí víchřic hněvu, vláda věcí Tvých, ó lide, se Tobě navrátí“ – ... úryvek z Křaštu umírající Jednoty bratrské z pera Jana Amose Komenského, významného

STRUČNÝ PŘEHLED CÍRKEVNĚ POLITICKÉ SITUACE U NÁS ...

představitele české reformace, pedagoga, myslitele, politika 17. století. V popěvku popmusic se soustředí tužby národa, vyslovené posledním biskupem Jednoty bratrské!

Na demonstracích zazněla z úst vedoucích postav disentu, zejména V. Havla i slova doznání, že jsme se po léta přizpůsobovali režimu, který pošlapával naši důstojnost. Chyběla nám občanská kuráž. Prodlužovali jsme tak vládu temna i vlastním přivolením. Nevěřili jsme po léta, že se poměry dají změnit. Přisluhovali jsme, namísto abychom se pozvedli k občanské odpovědnosti. To bylo veřejné vyznání hříchů. Když ve čtvrtek 23. listopadu 1989 oslovil vřelými slovy Pražany A. Dubček, vedoucí postava československého jara 1968, mnozí si uvědomili, že je to chvíle velké rehabilitace těch, kdo se nevzdali svého přesvědčení, i když je stihlo protivenství. V takových chvílích prožívala shromáždění mravní očistu: spojení v minulých vinách a přece v naději, že nastává konec otroctví, stáli jsme v ulicích a na náměstích ohromeni divem svobody, která nám byla darována.

V takových chvílích jsme si uvědomovali, že to co se děje ve viditelných proměnách na politické scéně, má svou nespátitelnou dimenzi pohybu v lidských duších a srdcích, která se probouzela k oné nerozdvojenosti, jež patří k životu mravně a duchovně integrovanému, k životu, vyrůstajícímu ze zakotvenosti v Pravdě. Jakoby v oněch listopadových dnech, podobně jako tomu bylo v dnech srpnových v r. 1968, kdy Prahou projížděly okupační tanky, přesto bylo všude patrné odhodlání zůstat vnitřně svobodnými, přišla znovu ke slovu nepolitická politika, onen jedinečný duchovní odkaz našich českých dějin: zrodil se v husitské a bratrské reformaci, ale prostřednictvím řady transformací přes osvícenství i nejhlubší vrstvy sekularizace se jakoby přelil v listopadu do myslí těch, kdo znovu nazřeli, že jsou věci v lidském životě, za něž se sluší trpět, vzít na sebe riziko nenásilného odporu. Odporu, který není nesen nenávistí a hněvem, ale touhou po smíření a obnově života v pravdě. „Modlitba pro M. Kubišovu“, zakázanou zpěvačku v době normalizace, vyznání vin občanských i lidských, do nichž jsme byli po desetiletí zapleteni, politická rehabilitace těch, kdo se odvážili konfrontace s násilnickým režimem, to vše bylo projevem toho, že stojíme v dějinné kontinuitě mravních a duchovních zápasů s těmi, kdo volili cestu odporu proti nelidským poměrům v hloubi času před námi.

Snad se smím odvážit tvzení, že tento projev občanské vůle, přesahující prostředky běžné politiky či revoltujících praktik, byl v neposlední řadě spoluvytvářen svědectvím jak nekonformních křesťanů, tak i těch, kdo po roce 1968 nadále pracovali v oficiálních církvích. Šlo o faráře a laiky, kteří konali své dílo věrně a nedistancovali se od těch, kdo se pustili v otevřený střet s režimem. Mnozí z nás, kteří jsme šli cestou nekonformity, jsme okusili moc přimluvných modliteb i praktické pomoci v letech, kdy jsme byli od církevní práce násilně odloučeni. Skupina farářů ČCE, kteří podepsali Chartu mezi prvními, se to pokusila vyjádřit v prohlášení rozesílaných v lednovém týdnu 1977 všem kolegům: všichni, kdo se poctivě připravují na kázání, konají věrně pastorační práci, vyhledávají opuštěné, staré, nemocné, stojí s námi, kdo se zastáváme v Chartě lidských práv, v jediném zápase. Připomínám zde významné slovo apoštola Petra z 1. listu 5,9, kde se mluví o tom, že bratrstvo na celém světě je spojeno touž mírou utrpení. Nejde o to, podstupovat táž rizika, nést totéž utrpení, ale být spojen s druhými, navzdory všem situačním rozdílům, touž mírou utrpení. Kdekoliv jsme všichni v dobách diskriminace stáli nerozděleni v této solidaritě, totální moc narážela na meze, s nimiž si nedovedla poradit. Již tam jsme předjímalí budoucí vítězství, jež nám bylo darováno v listopadové revoluci.

VIII.

Hned v prvních týdnech po revoluci se vynořil uvnitř církvi závažný problém: všichni se velice rychle a snadno začali přizpůsobovat vzniklé situaci. Zdi ghetta, do kterého se církev nechala bývalým režimem zatlačit, pukaly pod halasným pokřikem těch, kdo se hrmuli takřka bez rozmyslu do politické činnosti v nově vznikajících hnutích, stranách, kdo, jak tvrdili, chtějí pomoci národní a společenské obrodě. Zmínil jsem již místo náměstka předsedy vlády, které bylo nabídnuto synodnímu seniorovi ČCE Dr. J. Hromád-kovi. Následovali další faráři, kteří začali pracovat na různých místech v politických stranách a obcích jako poslanci, starostové, radní. Zarážející nebyl sám fakt, že se křesťané včetně duchovních začali politicky angažovat, dokonce mnozí z těch, kdo měli právě proti této činnosti za starého režimu vážné výhrady, ale že k tomu docházelo z konjunkturálních důvodů: Nemyslím tím na prvním místě výhody vnější. Pustit se do politiky koncem roku 1989 připomínalo namáhavou práci vyčistit pole po léta zaneřádné plevem. Konjunkturální moment spatřuji v tom, že k takovým rozhodnutím docházelo překotně, bez kritického navázání na minulost, pro niž byla v církvích typická právě nechuť účastnit se veřejné práce. Nová orientace, která odpočátku usilovala o organické spojení základních motivů Evangelia s občanskou odpovědností, s prací pro obec, – nejenom pro úzké církevní společenství – stala se v letech sedmdesátých a osmdesátých terčem kritiky církevního vedení. Bylo jí vytýkáno, že podceňuje sborovou práci, že se stará o politiku. A nyní jsme v údivu přihlíželi k tomu, jak ti, kdo nás takto kritizovali, se vrhali do politiky, aniž by provedli hlubokou revizi svých dřívějších názorů a postojů. Bývalí disidenti se ocitli záhy v opozici vůči těm, kdo vstoupili do politické arény a necítili rozpor mezi tím, co dělají teď a jak se chovali donedávna či přinejmenším vtíravou otázkou, jak se vyrovnají s vlastní minulostí, v nichž měli pro občanskou angažovanost spíše odsudek než pochopení. Katolická církev v této věci postupovala obezřetněji. Nedovolila kněžím, aby vstupovali přímo do politického života.

Další problém, který vlekle provází život zejména ČCE, je spojen s překonáváním chyb a selhání v minulosti. Zatímco v ostatních církvích protestantských se většinou přešlo tak říkajíc k dennímu pořádku a v katolické se problémy kolaborace kněží vyřešily podle kanonických hledisek, ČCE se těmito otázkami neustále zabývala na svých synodech, v církevním tisku, v rozhovorech na různých setkáních. Zejména u radikálnější skupiny mladších kazatelů vládne přesvědčení, že nelze pracovat na budoucích úkolech, pokud nebude osvětlena do hloubky minulost církve, problematičtější postoje jejího vedení na nejrůznějších úrovních.

Souhlasím s tímto přístupem. Jsem přesvědčen, že na prvním místě jde o zmapování těch provinění a selhání, která jsou situačně podmíněna. Jde o politické chyby a hříchy, nikoliv o obecnou lidskou vinu. Nevyhne se ani v budoucnosti určitých omylů a chybných rozhodnutí, pokud si neujasníme jisté stereotypy chybných postojů a jednání, kterých jsme se dopouštěli v minulých desetiletích. Uvedl jsem při analýze postojů církve během kulturní revoluce theologický posun při výkladu Kristova kříže. Uvedu další příklad, který osvětluje jistý typ selhání, do kterého se vedení církve dostalo v letech sedmdesátých. Proti postihům vůči 31 členům církve, kteří přes záповěď synodního seniora Dr. V. Kejře odesílají Národnímu shromáždění protest o diskriminaci církvi a věřících, se nemohou jmenovaní vůbec bránit. Církev se tu zachovala stejně jako komunistická strana vůči svým odpůrcům. Do církve se přenesla táž praxe, která byla běžná v celé společnosti:

STRUČNÝ PŘEHLED CÍRKEVNĚ POLITICKÉ SITUACE U NÁS ...

útokům na kohokoliv, ať už z řadových občanů anebo i vysoce postavených vládních či stranických úředníků, se nedalo čelit žádnou obranou v tisku či na veřejnosti. Stejně tak jsme se nemohli bránit proti důtkám, které byly dopisem Synodní rady zveřejněny v celé církvi.

To nazývám politickou vinou, situačním hříchem. Praktiky zavlečené do společnosti totalitní mocí, převzali vedoucí představitelé církvi a uplatňovali je tam stejně horlivě. Místo rozhovoru, který by mohla sledovat církevní veřejnost, došlo na disciplinární postupy a tresty. Partner byl umlčen a prohlášen za škůdce církve. A přitom nejvyšší představitelé prohlašovali, že meritorně s peticí „31“ naprosto souhlasí!

Nechuť v církvích vyrovnávat se s minulostí souvisí s jevem, ke kterému dochází u nás hned v prvních měsících po revoluci. Nejen křesťanství jako celek, ale církev jako takové jsou oceňovány pro holou skutečnost, že po desetiletí byly v nepřízni bývalého režimu. Ve veřejnosti převládá přejný vztah k církvím. Ty naň odpovídaly – zejména církev katolická – s jistým pocitem triumfalismu. Z vedení církvi je slyšet hlasy, že nastává čas velké rehabilitace křesťanství a že velké duchovní vakuum je nutno po likvidaci marxismu-leninismu jako oficiální doktríny vyplnit.

Je zarážející, že se v lahodícím vánku této dějinné rehabilitace zapomínalo na rozlišení tradic nosných od zavádějících. V žádném případě nelze podléhat iluzi o tom, že je možno do české společnosti, devastované duchovně a mravně, transplantovat křesťanské poselství bez kritického sebezpytu. Duch triumfalismu natolik zatemnil mysl některých představitelů církvi, že se pouštějí do zápasu o duši sekularizovaného člověka bez vlastního pokání. I zde se ocitáme v náročném rozhovoru s většinou církve, která odmítá vyrovnat se s minulostí a nemá odvahu nahlédnout své viny.

X.

Přitom je nabíledni, že očistné mravní a duchovní zdroje jsou nezbytné, máme-li překonat dlouhé období zpustošení. Jsou to právě církev, jednotliví křesťané i obrodná hnutí mimo ně, která mohou přispět k ozdravení života. Jakkoli jsou škody v ekonomice a na životním prostředí rozsáhlé, nejhůře zasáhla éra totalitní moci lidi v jejich myšlení a postojích. Devastovaná krajina českého Severu a dalších oblastí koresponduje s méně nahllednutelnou apokalyptikou zkázy, která se odehrává „v srdcích mužů, v srdcích žen“, jak zpívá v jednom ze svých songů českobratrský kazatel Svatopluk Karásek. Zde nás čeká nápravné dílo na generace.

Specifickým problémem české společnosti je i četná střída vládnoucích režimů v našich dějinách. Jen v tomto století se změnila politická vláda se všemi mravními a duchovními implikacemi několikrát, jev, k němuž v západních společnostech docházelo jen výjimečně. Diskontinuita, která s sebou nese i vykořenění, oportunní chování a jistý druh politického a mravního cynismu (Švejk!), virtuózní schopnost přizpůsobit se i nejprotikladnějším situacím, přežít takřka za každou cenu, je dalším zatížením, s nímž se budeme po léta vyrovnávat.

V posledních měsících se nebezpečně rozrůstá tendence zjednodušovat společenské problémy. Kde kdo nabízí jednoduché recepty, s nimiž je údajně možno poradit si i s nejsložitějšími jevy. Především se hledá viník, odhaluje nepřítel, který nás údajně zavedl

do šlamastiky. Ruku v ruce s polovzdělaností a nedovzdělaností, která ovládá nejširší vrstvy, má česká politika na generace vystaráno, chce-li si poradit s těmito pasivy. A to jsme ještě ani nepřikročili k problémům česko-slovenského soužití, tržní ekonomiky a ochrany životního prostředí.

XI.

V nové situaci stojí i církve před novými úkoly. Na předcházejících stránkách jsem zmínil prvořadou povinnost přezkoumat minulé období. Půjde o to překonat mentalitu ghetta, a to z hloubky, nikoli pod vanutím konjunkturálního větru, který nás připostrká k politickým postům. Evangelium musíme znovu přijmout v jeho univerzálním poselství, nikoliv v onom zúžení, k jakému došlo za komunistické éry v minulosti, kdy platilo jen pro vnitřní život duše a úzké sborové či farní společenství. Univerzalita Evangelia nás zavazuje ke globální odpovědnosti.

To nás okamžitě přivádí k promyšlení vskutku ekumenicky otevřené theologie. Dnes jde o veškerý obydlý svět, OIKUMENÉ v planetárním slova smyslu. Sem patří i nově pochopený vztah k přírodě, která je ekuménou živých bytostí. Nepadneme přitom do bludu glorifikace přírody. Ta není východiskem ani cílem naší víry a theologie. Celé stvoření jde vstříc proměně. Čekáme nové nebe a novou zemi. Tak jako je mylné ulpět na statu quo dějinných pořádků, tak je omylem adorovat status quo přírody. Jde o to, abychom s ní stáli v tvořivém vztahu partnerů a překonali démonii nadvlády a manipulace i vůči přírodě.

Křesťané se v prostoru střední a východní Evropy nemohou vzdát odpovědnosti za modifikaci společenského systému, který se začíná po pádu reálného socialismu ustavovat v naší oblasti. Tržní ekonomika ve všech realizovaných variantách musí mít služební charakter. Není cílem sama o sobě. Potřebuje stejně bdělé kritické pozornosti jako každý jiný systém. Z biblických předpokladů se musíme pokusit vnášet do jejich struktur motivy součinnosti a vzájemnosti, partnerství a důrazy na hlubší zdroje života. To jsou momenty, které jí nejsou vlastní. To je třeba podniknout jak v prostoru domácím, tak zejména v souvislostech mezinárodních. Slabší členové planetární obce potřebují naší pomoci stejně jako ti, kdo jsou odsouváni na okraj ve vlastní společnosti.

V neposlední řadě musejí církve porozumět duši sekulárního člověka, který se nesmí stát jen pasivním objektem jejich misijní a evangelizační činnosti. I on vyslovuje otázky a předkládá sebeporozumění, jež dosvědčuje, že stojíme všichni v otevřeném kosmu, kde nikdo nevlastní definitivní odpovědi. I on se musí nám, stejně jako my jemu, stát partnerem na strastiplné cestě dějinami, kterou konáme s nadějí, že sténání celého stvoření (Ř 8) nás nestrhuje nazpět k nicotě, nýbrž k novým počátkům a ke konečnému vítězství.

České křesťanství se musí zasadit o to, aby Evropa jako kontinent přechetných tradic, sestoupila ke svým nejvlastnějším kořenům, ohledávala je trpělivě a vynášela na světlo ty z nich, které překonávají soběstřednost, prokazují inspirativní sílu pro zvládání úloh, vynořujících se před dnešním lidstvem. Nejen to. Bude třeba přispívat k zrodu planetární obce, o jejíž tvorbu se musí Evropa zasadit stejně mocně, jako o výstavbu vlastního domu. Zde mohou nalézt uplatnění nejen největší národy Evropy. Všichni jsme voláni k tomu, abychom specifickým přínosem přispěli k tvorbě Evropy, která by nebyla ohrožením ostatních kontinentů, ale jejich partnerem. Obnova Evropy musí pro křesťany

u nás splývat s požadavkem obnovy nejlepších tradic vlastních. K této selektivní, tvrdé myšlenkové práci, která si nezádá s řeholní kázní, a jejíž výsledky budou patrné až za několik desetiletí, je ovšem potřebí hluboké zakotvenosti v Pravdě.

Připomínáme si Ježíšovo slovo, že „jsme se k tomu narodili, a proto jsme na svět přišli, abychom vydali svědectví pravdě“ (Jan 18, 37).

Zde leží pramen naší síly a nikde nekončící naděje.

A Brief Review of the Political Situation of Churches in Czechoslovakia after 1948

Jakub S. Trojan

This article focuses on relationships between the Church and the Communist regime. Attention is alternatively focused on the Roman Catholic Church and various Protestant churches, in particular the Church of the Evangelical Czech Brethren. Also examined are groups of lay people and theologians of this latter church who were grouped together in the "New Orientation" group, which tried to apply its own understanding of Christian responsibility during the Communist era. As a result they were faced with a series of conflicts.

EVANJELICKÁ A. V. CIRKEV V POLITICKÝCH SÚRADNICIACH SLOVENSKA V MEDZIVOJNOVOM OBDOBÍ

Milena Sokolová

Štátoprávne zmeny v roku 1918 znamenali pre jednotlivé cirkvi a náboženské spoločnosti na území Slovenska zásadný prelom v ich dovtedajšom živote. V prvom rade mali dopad na ich teritoriálne a správne usporiadanie v hraniciach nového štátu. Druhým aspektom vyplývajúcim z týchto zmien bola miera schopnosti adaptovať sa v rozsahu, ktorý bol tej ktorej cirkvi daný, na nové podmienky v štáte a v spoločnosti. A zároveň, čo bolo dôležité, nové podmienky určovali aj mieru angažovanosti a zapájania sa jednotlivých cirkví do politického života.

Pri skúmaní politického angažovania sa jednotlivých cirkví po roku 1918 je potrebné brať do úvahy niekoľko základných faktorov. Za prvý a východiskový faktor môžeme považovať ústavný rámec, ktorý vytvoril štát pre život a pôsobenie cirkví a náboženských spoločností. Ústavná listina z roku 1920 napriek svojim nedostatkom predstavovala novodobú reguláciu slobody vyznania a svedomia a priniesla určité pozitívne prvky do náboženského a cirkevného života občanov. Na druhej strane však nehovorila nič o vzťahu cirkví a štátu. Vzhľadom na to, že v skúmanom období sa nepodarilo pre objektívne príčiny uskutočniť rozluky štátu a cirkví, dá sa tento stav označiť ako jedna z foriem jednoty štátu a cirkví. Štát tak vytvoril ústavný rámec, ktorý poskytol cirkvám a náboženským spoločnostiam primerané podmienky na ich vznik a existenciu. Zároveň však poskytol cirkvám relatívne široké možnosti na to, ako sa podieľať na vytváraní politickej vôle. Štát teda musel počítať s tým, že cirkvi túto možnosť využijú a podľa toho sa aj budú správať.

Vznikom Československej republiky sa slovenským evanjelikom otvorili nové možnosti existencie a rozvoja a mohli slobodne rozhodnúť o ďalšom osude vlastnej cirkvi. Konštituovanie Evanjelickej a. v. cirkvi na Slovensku po roku 1918 bolo však pomerne zložitým procesom, ktorý sa završil až v priebehu rokov 1921–1922 legitímnym zriadením tejto cirkevnej organizácie na Slovensku. Napriek zdĺhavosti a rôznym problémom, ktoré tento proces sprevádzali¹, je charakteristický tým, že sa uskutočnil v súlade s demokratickým zriadením československého štátu a na základe úplného rešpektovania právneho systému ČSR. Vzhľadom na to, že štát poskytol pre cirkve primerané podmienky pre

¹ Proces zriaďovania cirkvi sprevádzal predovšetkým zápas za jednotu evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku. Viaceré rozpory, vyplývajúce z aktivít maďarských a nemeckých evanjelikov, sa však podarilo prekonať a cirkve si zachovali celoslovenskú pôsobnosť. Druhá komplikáciu predstavovala otázka presadzovania rozluky štátu a cirkví, čo do značnej miery skomplikovalo postup cirkevných predstaviteľov pri náročnom procese konštituovania cirkvi. Na druhej strane však cirkve tak bola nútená formovať svoj postoj voči štátu vo viacerých rovinách.

jej vznik a existenciu, aj evanjelici na Slovensku vyjadrili lojalitu k československému štátu. Vytvorila sa tak pôda na obojstranné rešpektovanie štátu a cirkvi. Konštituovanie samostatnej slovenskej evanjelickej a. v. cirkvi sa tak mohlo uskutočniť nielen s priamou podporou štátu, ale aj s jeho priamou účasťou na tomto procese.²

Príčina takéhoto hladkého priebehu utvárania samostatnej slovenskej evanjelickej a. v. cirkvi vo vzťahu k novým štátno-politickým podmienkam spočíva predovšetkým v demokratickom charaktere ústavného života cirkvi. Poznanie zásad cirkevnej samosprávy ako základného atribútu existencie a nosného prvku života tejto cirkevnej komunity, vedie k podstate pochopenia jednotlivých atribútov demokracie v evanjelickej a. v. cirkvi.³ Poznanie tejto „cirkevnej demokracie“ je dôležité nielen z hľadiska pochopenia princípov jej vnútorného života, ale aj z hľadiska pochopenia jej vzťahu k vonkajšiemu okoliu. To znamená, že aj vo vzťahu tejto cirkvi k verejnému životu a k otázkam štátu a politiky.

Legitímnym konštituovaním Evanjelickej a. v. cirkvi na Slovensku bol teda splnený predpoklad na to, aby vôbec táto cirkev mohla vyvíjať politickú činnosť. Vzhľadom na demokratický charakter cirkevného zriadenia bol medzi štátom a cirkvou vytvorený aj konsenzus o základoch politického spoločenstva a cieľoch štátneho útvaru, v rámci ktorého mala táto konfesia politicky pôsobiť a rozvíjať sa.⁴ To však neznamená, že by neexistoval priestor pre rozdielnosť názorov a vôľu na presadzovanie zmien. Tento konsenzus

² Minister s plnou mocou pre správu Slovenska Vavro Šrobár na porade poslancov a županov v apríli 1919 (po začatí procesu zriaďovania samostatnej cirkvi) sa dotkol cirkevnej otázky a v súvislosti s evanjelickou cirkvou konštatoval, že „otázku cirkve evangelické jsem vyřešil hladce a myslím, že evangelický lid slovenský je s tímto řešením spokojen. Zřídila se generální rada a slovenské území se rozdělilo na 2 biskupské inspektoráty. Autonomie sa na tento krátky čas vyzvedá a vstupuje do života nový řád“. Slovenský národný archív (SNA), fond Vavro Šrobár, inv. č. 603, kr. 9, Druhá porada slovenských županů a poslanců v Bratislavě 11., 12. a 13. dubna, konaná v župním domě (záznam je v českém jazyku), s. 16. Vavro Šrobár sa k hodnoteniu procesu osamostatnenia sa evanjelickej cirkvi vrátil aj neskôr vo svojich spomienkach. Zdoraznil, že „evanjelické knáždvo sa spolupráce světských hodnostářů církevných, ticho, nehlučně zorganizovalo svoje slovenské dištrikty, zvolilo biskupov a inšpektorov, ustálilo si cirkevný rozpočet a presne stanovilo svoj pomer k národu a štátu“. ŠROBÁR, V.: Oslobodené Slovensko, Bratislava 2004, s. 95.

³ Cirkevná samospráva mala svoje pevne stanovené zásady: 1. všetka moc v cirkvi pochádzala zo zborov a prejavovala sa prostredníctvom zborových konventov. 2. Každý dospelý a daň platiaci člen cirkvi mal právo rokovať na zborovom konvente. Vyjadrovala sa tým demokratická zásada o rovnosti práv všetkých členov cirkvi. 3. Každý člen cirkvi bol povinný prispievať na udržiavanie cirkvi. V tomto prípade išlo o zásadu, že každý člen cirkvi bol zodpovedný za zbor a cirkev sa sama udržovala na základe snahy a činnosti svojich členov, aby tak zachovala svoju duchovnú a hmotnú nezávislosť. 4. Cirkevné zbory boli postupne zastúpené na vyšších stupňoch správy, t. j. na konventoch seniorátov, dištriktov a generálnej cirkvi. Týmto bola vyjadrená zásada reprezentácie zdola nahor, až po najvyšší stupeň samosprávy. 5. Cirkevné školy a ich učitelia boli zastúpení na všetkých stupňoch konventov. 6. Konventy sa konali min. raz za rok. Vyslovovala a zaistovala sa tým demokratická kontrola celej správy cirkvi a činnosti jej hodnostárov a funkcionárov. 7. Vo všetkých odvetviach ústavného života (zákonodarstvo, správa, súdnictvo) a na všetkých stupňoch samosprávy bolo zabezpečené dvojité predsedníctvo: z duchovného a svetského stavu. Išlo o prejav úplnej parity duchovného a svetského stavu v správe cirkvi. 8. Predsedníctvo v zbore bolo volené všetkými členmi zboru na konvente a predsedov vyšších správnych stupňov volili zbory na svojich konventoch. 9. Biskup vykonával svoju funkciu ako primus inter pares. 10. Na každom stupni správy boli zriadené prezbytériá ako určité zbory starších, všade volené príslušným konventom. 11. Cirkev mala právo a povinnosť vykonávať zborovú kázeň (disciplínu). 12. Pri všetkých týchto zásadách považovala evanj. a. v. cirkev za najvyššie pravidlo Sväté písmo. Spracované podľa: RUPPELDT, F. (zost.): Zásady cirkevnej samosprávy, In: Almanach Cirkvi evanjelickej a. v. na Slovensku z rokov 1919–1928, Turčiansky Sv. Martin 1930, s. 45–46.

⁴ MAIER, H.: Revoluce a církev, Brno 1999, s. 177.

však vytváral prirodzené mantinely, aby spory o spôsobe realizácii zmien neprekročili demokratické princípy všeobecne zakotvené v ústavnom systéme štátu.⁵

Či evanjelická a. v. cirkev ako taká vôbec vyvíjala v skúmanom období nejakú politickú činnosť, sa nedá jednoznačne povedať. V porovnaní napr. s politickým katolicizmom nevystupoval výraznejšie do popredia žiadny smer, ktorý by sa dal kategoricky označiť ako napr. „evanjelická politika“, či „politický luteranizmus“. Príčiny tohto javu je potrebné, okrem iného, hľadať aj v samotnej teologickej podstate tejto konfesie. Učenie Martina Luthera o dvoch ríšach naznačuje a v podstate aj určuje priepastný rozdiel medzi cirkvou a politikou. Na strane druhej však vystupuje do popredia požiadavka politickej zodpovednosti kresťana, resp. evanjelika za fungovanie štátu. Cirkev ako útvar tak nemôže stáť za potencionálnou konfesionálnou stranou, ani za jej politickým programom. Luteránska tradícia jasne hovorí len o nepriamom spojení náboženstva a politiky. Teda o tom, že politický vplyv, ktorý má, sa realizuje prostredníctvom laikov, ktorí sú súčasťou politického života. To znamená, že nie je v jej záujme deklarovať samu seba ako inštitúciu priamo zahrnutú v politickom živote. Podstata tohto prístupu spočíva v dvoch aspektoch. Prvým je historická skúsenosť, že ak sa cirkev príliš zasadzuje v politickej oblasti, stráca svoju integritu ako telo Kristovo. Druhý aspekt spočíva v autonómnom postavení evanjelickej a. v. cirkvi v štáte.

Je zjorné, že konfesionálne aspekty slovenskej politiky sa po roku 1918 oproti predchádzajúcemu obdobiu posunuli do novej roviny. Dovtedy bola účasť duchovenstva zradov evanjelickej a. v. cirkvi v procese národno-emancipačného hnutia Slovákov považovaná za prirodzenú, resp. vzbudzovala uznanie v slovenskej spoločnosti. Ani u samotného slovenského evanjelického duchovenstva nenachádzame v tomto období vnútorný rozpor s vlastnou iniciatívou a priamym zastúpením v tomto procese. V podstate sama cirkev sa dala do služieb pre národné záujmy a stotožnila tieto záujmy so záujmami cirkevnými. Je pravdepodobné, že pozitívne vnímanie týchto aktivít pramení zo skutočnosti, že nešlo väčšinou o priame zastúpenie evanjelických kňazov v politickom procese. Skôr išlo o ich národnokultúrnu, osvetovú a uvedomovacia činnosť, ktorá mala až v konečnom dôsledku politický dosah a je tak chápaná v politickom kontexte.⁶ K bezprostrednej činnosti v rámci politickej sféry dochádza, prirodzene, až v neskoršom období. Dá sa povedať, že aktivizácia evanjelickej inteligencie v slovenskom domácom odboji počas 1. svetovej vojny a jej účasť pri formovaní československého štátu, s pozitívnymi dôsledkami pri obsadzovaní funkcií v štátnej správe predstavuje vrcholné štádium jej participácie na vytváraní politickej vôle v slovenskej spoločnosti.

Zmena politických a spoločenských podmienok po roku 1918 však znamenala aj zásadnú zmenu v otázke účasti evanjelickej inteligencie v politickom živote. Nové podmienky otvorili aj nové možnosti pre samotných evanjelikov nielen v rámci ventilácie ich náboženského a národného citenia, ale práve aj v ich účasti na politickom rozhodovaní. Využitie týchto nových príležitostí sa dá označiť ako prirodzená kontinuita, v tomto období už tradicionalisticky vnímaného pôsobenia evanjelickej inteligencie vo verejnom živote. Vzhľadom na demokratický charakter zriadenia evanjelickej a. v. cirkvi je zjorné, že

⁵ Tamže.

⁶ PODRIMAVSKÝ, M.: Súvislosti konfesionálnej otázky a slovenskej politiky v období rokov 1850–1867, In: Kohútová, M. (ed.): Kresťanstvo v dejinách Slovenska, Bratislava 2003, s. 124.

veľmi citlivo vnímala zmenu politických podmienok, v rámci ktorých mala existovať. Z tohto dôvodu sa teda musela nielen nanovo organizačne zriadiť, ale musela prehodnotiť aj svoj vzťah ku štátu, svoje pôsobenie a funkciu v spoločnosti a zároveň aj svoj vzťah k pôsobeniu svojich predstaviteľov a samej seba v politickej sfére. Je evidentné, že v skúmanom období sa politicky angažovali nielen laickí, teda svetskí predstavitelia evanjelickej a. v. cirkvi, ale aj značný počet jej cirkevných predstaviteľov. Dá sa teda povedať, že vyššie naznačená luteránska tradícia o nepriamom spojení náboženstva a politiky prostredníctvom svojich laikov bola v tomto období do značnej miery narušaná. Je preto otázne, ako vôbec cirkev vnímala politickú aktivitu svojich cirkevných predstaviteľov v tomto období, resp. do akej miery ju vnímala za pozitívnu a za prínosnú pre cirkev, i to, čo považovala v slovenskom politickom dianí vo vzťahu k sebe za problematické. Vzhľadom na to, že problém vzťahu cirkvi a politiky je veľmi rozsiahly a zahrňa v sebe množstvo rôznych aspektov, ktoré nie je možné na tomto priestore primerane obsiahnuť, sústredíme sa práve na tie cirkevno-politické aspekty, ktoré už cirkev vnímala vo vzťahu k sebe za problematické, či dokonca za neprijateľné. A ktoré teda vyjadrujú mieru schopnosti a ochoty cirkvi angažovať sa v politike.

Evanjelicá a. v. cirkev nevydávala periodikum, ktoré by sa dalo označiť ako cirkevno-politická tlač. Dá sa povedať, že jediným cirkevným časopisom, v ktorom sa najviac odrážalo miesto cirkvi v politických vzťahoch, boli Cirkevné listy. Aj tie sa však profilovali, podobne ako ostatné evanjelické periodiká, ako časopis venovaný záujmom cirkvi. Politikum ako také tu nemalo svoje prirodzené miesto. Cirkev sa však ako súčasť spoločnosti, prirodzene, nevyhla aj reakciám na jednotlivé javy súvisiace s týmto postavením. A teda aj reakciám na politické dianie, na javy súvisiace s definovaním svojho postoja k nemu či analýzom vplyvu politického vývoja na postavenie cirkvi v štáte alebo drobným komentárom na rôzne politické „prešľapy“ a pod. Rozsiahlejšie úvahy či polemiky o otázkach politického charakteru sa však objavovali na stránkach Cirkevných listov zriedkavejšie. V podstate sa počas medzivojnového obdobia vyskytlo len niekoľko prípadov, ktoré vyvolali polemiku tohto charakteru vo vnútri cirkvi.

Prvú konfliktnú situáciu vyvolalo súčasné zastávanie funkcie bratislavského župana a biskupského administrátora Samuelom Zochom. 30. januára 1919 vydal minister pre správu Slovenska Vavro Šrobár pod číslom 875 Nariadenie o dočasných ustanoveniach pre cirkev evanjelicú a. v. na Slovensku, ktorým sa upravovalo postavenie cirkvi na tzv. prechodné obdobie (trvajúce max. 2 roky), pokiaľ by nebola zvolaná synoda, ktorá by vydala novú cirkevnú ústavu zodpovedajúcu zmeneným štátoprávnym a politickým pomerom. Na základe tohto nariadenia V. Šrobár vymenoval 17. februára 1919 26-člennú generálnu radu, ktorá pod predsedníctvom vládneho referenta pre záležitosti evanjelickej a. v. cirkvi Jána Šimkovica, zvolila administrátorov biskupských úradov. Pre Západný distrikt bol zvolený Samuel Zoch a pre Východný Jur Janoška. Funkcia biskupského administrátora sa do značnej miery právomocami podobala funkcii biskupa. Vzhľadom na to, že spomínaným Dočasným nariadením bola štátom suspendovaná na dočasné obdobie cirkevná samospráva, generálna rada mala fungovať len ako dočasný správny orgán cirkvi a vrchný dozor nad cirkvou bol určený československej vláde a vykonávaný prostredníctvom ministra s plnou mocou pre správu Slovenska, dá sa povedať, že išlo iba o funkciu v zmysle administratívno-správcovskom. Napriek tomu, vnútri cirkvi bola táto funkcia vnímaná oveľa sugestívnejšie a takmer okamžite, bez akejkolvek dilemy sa začalo používať oslovenie biskup, namiesto biskupský administrátor. Je však pravdepodobné, že to len

vyplývalo z nadšenia a teda aj z akejsi hrdosti slovenských evanjelikov zo samostatnosti slovenskej evanjelickej cirkvi.

Avšak ešte predtým bol Samuel Zoch vymenovaný za prvého bratislavského župana. Vymenovanie do tejto funkcie vyplývalo, ako aj pri väčšine ostatných menovaní do štátnej správy v tom čase, najmä z predchádzajúceho pôsobenia v domácom odboji počas 1. svetovej vojny.

Samuel Zoch však 10. júna 1919 skoncipoval list adresovaný Predsedníctvu Generálnej rady evanj. a. v. cirkvi, v ktorom sa rozhodol abdikovať na funkciu biskupského administrátora. Toto rozhodnutie zdôvodňoval nasledovne: „Z priateľskej strany ma už častejšie upozorňovali na to, že bratia farári to ťažko nesú a mnohí i prikre odsudzujú, že som dočasne podržal županstvo i po vyvolení za administrátora biskupstva, ba je i o takých farároch a cirk. inšpektoroch reč, ktorí mi zalieľajú, že som županstvo vôbec prijal a vidia v tomto mojom čine niečo takého, čo vytvára možnosť nosenia cirkevnej hodnosti. S týmito otázkami som vo svojom svedomí na čistom, som si toho istý, že neprijat' vážnu a nebezpečnú posíciu vtedy, keď to záujem môjho ľudu žiada, to by bolo zanechalo škvrnu na mojom charaktere... Ponevác sa... nedôvera javí hlavne v kruhoch našich slovenských farárov, ktorí majú byť predvojom administrátora v riadení cirkve, rozhodol som sa poďakovať z administrátorstva a pracovať ďalej na poli cirkve, ako jednoduchý delník...“⁷ Tento abdikčný list sa však Zoch nakoniec rozhodol neodoslať a o 2 mesiace neskôr, 22. augusta 1919 urobil opačné rozhodnutie, t. j. zriekol sa postu župana a ponechal si funkciu biskupského administrátora. Ako príčiny tohto rozhodnutia tentoraz uviedol nesúhlas so školskou politikou Antona Štefánka, vtedajšieho referenta Ministerstva školstva a národnej osvety.⁸

Z uvedených skutočností môžeme vyvodit' niekoľko konzekvencií. Zo Zochovho abdikčného listu na post biskupského administrátora je vidieť, že diskusia o kumulácii dvoch vysokých funkcií svetského aj cirkevného charakteru vnútri cirkvi skutočne prebiehala. Ináč by Zoch list v takomto duchu nenapísal. Z listu je zrejme aj to, že Zoch si plne uvedomoval význam vzájomnej dôvery medzi biskupom a jednotlivými farármi. Jedným zo základných pilierov, na ktorých spočíva podstata existencie a fungovania cirkvi je totiž to, že všetka moc v cirkvi pochádza zo zborov a prejavuje sa prostredníctvom zborových konventov.⁹ Zochovi bolo teda jasné, že v prípade straty dôvery u duchovenstva by nemohol ďalej plnohodnotne a zodpovedne vykonávať funkciu biskupa, resp. biskupského administrátora. Na druhej strane však treba brať do úvahy aj predchádzajúce Zochove politické účinkovanie a snahu o zachovanie jeho prirodzenej kontinuity, spojenej aj s osobnými ambíciami. Skutočnosť, že sa nakoniec vzdal postu župana, zrejme vyplývalo naozaj zo sporu s A. Štefánkom. Tento spor mal totiž dosť búrlivé pokračovanie ešte aj po Zochovej abdikácii, pričom bola do neho zapojená aj cirkev vo všeobecnosti.¹⁰ Vzhľadom

⁷ SNA, f. Samuel Zoch, kr. 2, 1919/18. List Samuela Zocha Jurovi Janoškovi, predsedovi Generálnej rady evanjelickej a. v. cirkvi na Slov. z 10. júna 1919. O tom, že tento list S. Zoch nakoniec neodoslal, svedčí rukou Marienky Zochovej, manželky S. Zocha, napísaná poznámka na obálke listu: „Nepoužitá“.

⁸ ZOCH, S.: Českej verejnosti. Národné noviny, roč. 50, 29. augusta 1919, č. 198, s. 1.

⁹ Ústava cirkve evanjelickej augšpurského vyznania na Slovensku. Bratislava 1922, §§ 9, 13, s. 5.

¹⁰ A. Štefánek sa zúčastnil nakoniec zasadnutia Generálnej rady evanjelickej a. v. cirkvi, ktoré sa konalo 18. septembra 1919 v Turčianskom Sv. Martine, kde povedal, že: „môže ubezpečiť Generálnu radu o tom, že tak bratislavská, ako i pražská vláda stojí v otázke školskej na tom istom stanovisku, ako školský výbor,

na to, že Zoch ešte dva mesiace po napísaní uvedeného abdikačného listu vykonával obidve funkcie, je pravdepodobné, že spor so Štefánkom bol tým impulzom, ktorý presvedčil Zocha k uskutočneniu svojho kroku. Je totiž evidentné, že Zoch ako teológ vedel, že jeden post by mal opustiť, ale až spor so Štefánkom mu pomohol spraviť konečné rozhodnutie. V Zochovom prípade, vzhľadom na jeho ctižiadostivosť, je možné aj to, že si uvedomoval ešte jednu skutočnosť. V prípade, že by sa bol vzdal biskupského administrátorstva, návrat k takejto vysokej cirkevnej hodnosti by už bol takmer nemožný.¹¹ A Zoch bol v prvom rade teológ až potom politik. A k politike a verejným funkciám sa mohol ešte vždy vrátiť.

Dá sa teda povedať, že diskusia a v podstate aj nesúhlas s kumuláciou tak vysokých postov v cirkevnej aj svetskej sfére, v tomto prípade v osobe Samuela Zocha, vnútri evanjelickej a. v. cirkvi existovala. Okrem toho, aj v samotnom Zochovi ako evanjelickom teológovi a vysokom cirkevnom funkcionárovi vyvolával tento stav silnú vnútornú dilemu, s ktorou sa musel nevyhnutne nejakým spôsobom vysporiadať.

Druhý prípad, ktorý vyvolal polemiku vo vnútri cirkvi bol paradoxne znovu späť so Samuelom Zochom. V tomto prípade však už išlo o jeho účinkovanie ako biskupa a zároveň poslancu Národného zhromaždenia. V roku 1921 bol legitimne zvolený za biskupa Západného dištriktu Evanjelickej a. v. cirkvi a v roku 1925 získal mandát v Národnom zhromaždení za Republikánsku stranu zemedelského a maloroľníckeho ľudu. Zochova politická aktivita, ktorá tentoraz vyústila až do získania poslaneckého mandátu, vyvolala v cirkvi opätovne vlnu nesúhlasu. Snád' za všetky nesúhlasné hlasy hovorí článok Ludovíta Šenšela v Cirkevných listoch, v ktorom píše: „Všeobecne sa prizvukuje síce, že potrebujeme svojho muža, ktorý by hájil v parlamente, pred vládou, u prezidenta i naše cirkevné, ale aj naše špeciálne kňazské záujmy... Treba nám čím viac takýchto mužov. Ale poslanectvo biskupovo počet týchto mužov iba zmenší, lebo keď biskup má vždy možnosti a príležitosti svoj vliv vykonávať... Biskup ... nepotrebuje prestýže poslancovej, lebo auktorita biskupova – chvála Bohu – je dosiaľ ešte väčšia, než auktorita poslancova... okrem tohto poslanectvo biskupovo je pre cirkev rovnako škodlivé. Poslanec je exponentom politickej strany. Biskup je reprezentantom cirkvi. Nič je nie ľahšie, ako zameniť reprezentanta s reprezentovaným. Vyvoľte biskupa za poslanca, a stane sa z neho exponent politickej strany. Spravte s reprezentantom cirkvi politického exponenta, a zapriahli ste cirkev do káry politickej strany... V politike lietajú i záprdky!... A keď záprdok

dištrikty a generálna rada“. Na to mu predseda Gen. rady Jur Janoška odpovedal, že: „prejav berieme s radosťou v známost' a tomu sme úprimne radi, že panuje medzi nami jedna mienka.“ Ustredný archív Evanjelickej a. v. cirkvi na Slovensku, Zápisnica o zasadnutí Gen. rady cirkve ev. a. v. na Slovensku, ktoré bolo v Turčianskom Sv. Martine, 18. sept. 1919. Bod zápisnice 42, s. 29. Medzi samotným Zochom a Štefánkom tento spor pretrvával dokonca ešte dlhšie. Ešte aj v októbri 1919 písal Štefánek Zochovi, že: „Križa, ktorá vypukla v Bratislave mňa prekvapila a hlboko zarmútila. Ty máš svoje chyby ako ich i ja mám. Si príliš sebavedomý a impulzívny. Ale nie si vari úplne bez sebakritiky a uznáš, že i človek s najlepšimi úmyslami nieje často pánom svojho úradu. Ja som tvojho odstúpenia nezavinil a vynasnažil som sa v poslednom okamihu primäť Šrobára, aby neodoslal podpísaný už priepustný list... o tebe som nikdy nepochyboval, že si slúžil národu poctivo a dľa svojho najlepšieho vedomia a svedomia. Preto zostane vari naše priateľstvo nenarušené a verím, že mňa budeš podporovať v boji, ktorý budem musieť podstúpiť v blízkej budúcnosti s našimi klerikálnymi štváči... ja znám slabiny našej školskej práce a politiky ešte lepšie ako ty a desím sa pred nimi... nehnevaj sa preto na mňa. Som posledný, ktorý by ti chcel ublížiť.“ SNA, f. Samuel Zoch, kr. 2, 1919/34. List Antona Štefánka Samuelovi Zochovi z 2.10.1919.

¹¹ Navyše, riadne voľby a inštalácia predsedníctva cirkvi sa mali uskutočniť až po uskutočnení synody a prijatí novej cirkevnej ústavy. Existoval pritom veľký predpoklad, že S. Zoch bude zvolený za jedného z biskupov, čo sa nakoniec aj stalo.

trafi biskupov luterák?! Povieme snád', že ho hodili do občana, do politika, a nie do biskupa?“¹² Kandidácia Samuela Zocha však nevznikla len na základe jeho osobnej iniciatívy, ale veľkú úlohu tu zohrala aj výslovná žiadosť farárov organizovaných v agrárnej strane. Samotný Zoch si opäť uvedomoval riziká vykonávania obidvoch funkcií súčasne a obával sa možných následkov. Ako písal svojmu švagrovi Martinovi Rázusovi: „je to nie maličkosť na čo som sa dal... Ved' sa až desím nádeji, ktoré skladajú vo mňa. A dve také hodnosti nemožno zastat' úplne. Budem tedy na oboch stranách nedostatočný a bitý na oba boky. Ako to zvládnem ozaj neviem...“¹³ Napriek tejto vedomosti a obavám sa Zoch tentoraz nevzdal svojho politického postu a vykonával obe funkcie súčasne až do svojej smrti v roku 1928. Postupne totiž došlo k akémusi pominutiu Zochovej vnútornej rozpoltenosti, čo však možno pripísať jeho osobnému, vášnivému záujmu o politiku vôbec, ktorý zrejme potlačil nakoniec akékoľvek úvahy o nesprávnosti vlastného konania. Zoch však nebol jediným vysokým cirkevným funkcionárom, ktorý sa v tom čase usiloval získať poslanecký mandát. Rozhodol sa tak napr. aj generálny biskup Jur Janoška, ktorý kandidoval za Slovenskú národnú stranu. Bol rovnako podrobený kritike zo strany ostatných cirkevníkov, avšak táto kritika mala už miernejší tón vzhľadom na to, že Janoškova kandidácia bola oznámená až o nejaký čas neskôr ako Zochova.

Pre tento druhý prípad spájania dvoch vysokých funkcií svetského a cirkevného charakteru bol navyše charakteristický ešte jeden znak. Zostril totiž diskusiu o potrebe jednotného politického postupu slovenských evanjelikov v podobe jednej politickej strany. Podobné úvahy sa vyskytovali počas celého skúmaného obdobia, ale je dostatočne známou skutočnosťou, že túto myšlienku sa nepodarilo naplniť. Okrem čisto politických príčin a vyššie spomínaných dôvodov vyplývajúcich z Lutherovho učenia o svetskej a cirkevnej ríši, tu pravdepodobne figurujú aj príčiny vyplývajúce zo samotného charakteru zriadenia cirkvi. Demokratický charakter jej vnútorného života totiž priamo súvisí s uznávaním plurality názorov. V cirkvi teda neexistovala hierarchia moci a teda ani žiadna cirkevno-mocenská autorita, ktorá by udávala politické smerovanie slovenských evanjelikov. Snaha o akékoľvek autoritatívne prejavy bola hatená väčšinou v samom počiatku.¹⁴

V roku 1932 sa evanjelická a. v. cirkev nachádzala v relatívne zložitom postavení. Vrcholiaca hospodárska kríza komplikovala už aj tak zlú finančnú situáciu cirkvi, v predsedníckych funkciách a v cirkvi vôbec prebiehala generačná výmena, vo vnútornom živote cirkvi sa čoraz viac prejavovali nedokonalosti cirkevnej ústavy prijatej na synode v roku 1921 a prebiehala široká diskusia o príprave novej synody, ktorá mala prijatím novej ústavy tieto nedostatky odstrániť. Cirkev čoraz viac vnímala, že všetky tieto problémy nachádzali napokon odzrkadlenie v tzv. duchovnom úpadku cirkvi a v znížení vplyvu evanjelickej inteligencie na slovenskú spoločnosť a teda aj na politický vývoj. Ďalším

¹² ŠENŠEL, L.: Cui prodest?, Cirkevné listy, 39, č. 20, 31. októbra 1925, s. 359–360.

¹³ SNA, f. Samuel Zoch, kr. 4. List Samuela Zocha Martinovi Rázusovi z 5. decembra 1925.

¹⁴ Aj Samuel Zoch sa musel počas svojej kariéry vyrovnávať so svojimi, v cirkvi často ťažko znášanými, podriaďovacími tendenciami. Ján Slávik, senior Zvolenského seniorátu, mu dokonca otvorene napísal: „Po zastavil som sa na tóne Tvojho listu, a to nie ja prvý; počul som to viac ráz od druhých... spôsob tvojho vyslovovania – listovného je – urážajúci. Disponuješ s ľuďmi, ako by Ti bezpodmienečne poslušni byť museli; a... píšeš, že som Ti vypovedal poslušnosť. Odpusť, na mne bezpodmienečného sľuhu nemáš... Nuž ja viem, že čo som povinný oproti mojim predstaveným, ale rozkazujúci tón neznesiem od nikoho na svete...“ a pripomenul mu že je len primus inter pares. SNA, f. Samuel Zoch, kr. 2, 1920/54. List Jána Slávika Samuelovi Zochovi z 9. decembra 1920.

faktorom ovplyvňujúcim cirkevné pomery, bol Martinom Rázusom, ev. farárom a predsedom Slovenskej národnej strany, pripravovaný autonomistický blok s Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou.

V priebehu februára a marca 1932 uverejnil Martin Rázus v Cirkevných listoch sériu článkov, v ktorých sa zaoberal práve možnosťami riešenia spomínaných cirkevných problémov. Poukázal pritom na tri rozmery tejto otázky: administratívny, hospodársky a duchovný rozmer.

V evanjelickej cirkvi pôsobili sily, ktoré predstavovali tento problém ako čisto administratívny a snažili sa ho riešiť reformou cirkevnej správy a postavenia duchovenstva. Rázus tento názor úplne nezavrhol, ale poukazoval na jeho nedostatočnosť. A to v tom zmysle, že je síce potrebné odstrániť uplatňovanie niektorých zastaralých administratívnych foriem (napr. zníženie frekvencie uskutočňovania jednotlivých cirkevných konventov), vytvoriť medzinárodné a domáce inštitúcie ako formy nátlaku pri presadzovaní cirkevných záležitostí na pôde vlády a parlamentu a pod. Na druhej strane však upozorňoval na to, že riešiť „slovenský evanjelický problém“ len administratívnou cestou nestačí, pretože: „administratíva je v protestantskej cirkvi len forma správy, ale pre základ protestantského života, čo je vo sboroch a nie v nejakom kléru, veľmi slabá forma výchovy... my živiace sily protestantizmu... musíme hľadať inde.“¹⁵

Rázus totiž upozornil aj na priamu späťosť postavenia evanjelickej cirkvi s hospodárskym postavením Slovenska v štáte. Tvrdil, že: „sanovanie Slovenska znamená i hmotné sanovanie evanjelictva, ako občianstva a cirkevného poplatníctva.“¹⁶ Prikladal veľký význam hospodárskej ochrane cirkevných daňových poplatníkov, lebo: „ak slovenské evanjelictvo nebude dbať... ako uhájiť hospodárske a sociálne záujmy Slovenska v tomto štáte... pride i o svoje cirkevné daňové objekty.“¹⁷ Evanjelická a. v. cirkev bola poberateľom rôznych foriem štátnej podpory, čo však bolo silne závislé od politickej situácie. Vzhľadom na to i na nízku efektivitu deputácií, memoránd, žiadostí v záujme cirkvi adresovaných do Prahy, Rázus vyzval na prenesenie zodpovednosti na agrárnu stranu, v ktorej v tom čase bolo organizovaných najviac evanjelikov: „naša ev. cirkev je až na náš národníarsky zlomok – doménou agrárnej strany v ČSR... tu je úloha našich ev. agrárnikov! Najsilnejším argumentom proti mne a mojim priateľom bolo z ev. strany – že agrárna strana pomôže na poli cirkevnom.“¹⁸ Zároveň aj vyzýval, aby sa evanjelici opreli „predne tam, kde je slovenské evanjelictvo dosiaľ najsilnejšie zaangažované“.¹⁹

Martin Rázus napokon rozobral tzv. duchovný rozmer problémov slovenského evanjelictva. Duchovné obrozenie cirkvi označil vôbec za najdôležitejšie v prekonávaní problémov cirkvi. Jeho dosiahnutie sa malo uskutočniť, podľa jeho názoru, zmenami v troch oblastiach cirkevného života, a to v oblasti cirkevného školstva, evanjelickej tlače a vo vybudovaní tzv. evanjelickej solidarity. Navrhované zmeny mali jeden spoločný

¹⁵ RÁZUS, M.: Poznámky na slovenský evanjelický problém, I., Cirkevné listy, 46, č. 3, 5. februára 1932, s. 52.

¹⁶ RÁZUS, M.: Poznámky na slovenský evanjelický problém, II., Cirkevné listy, 46, č. 4, 19. februára 1932, s. 73.

¹⁷ Tamže, s. 72.

¹⁸ Tamže, s. 73.

¹⁹ Tamže.

znak. Všetky vychádzali z komparácie pomerov v evanjelickej cirkvi s cirkvou katolíckou. V oblasti cirkevného školstva navrhoval spoločný postup oboch cirkví v požadovaní paritného práva pre slovenské školstvo so školstvom v českých krajinách. V oblasti evanjelickej knižnej a časopiseckej produkcie odporúčal zaviesť trhové princípy (ako príklad uviedol Spolok sv. Vojtecha) a pretvoriť Cirkevné listy do „novinárskej, revuálnej“²⁰ podoby. To znamená, že odporúčal, aby každé číslo obsahovalo napr. úvodník vlastný politickej tlači, oslobodený od teologických úvah, ale venovaný vzťahu náboženstva, cirkvi a spoločenských a politických pomerov, či už na domácej pôde alebo v zahraničí. Najväčšiu váhu však prikladal vybudovaniu evanjelickej solidarity. Tá bola, podľa Rázusa „najväčšou tézou... ak my chceme obstáť voči nevere a zavodiť s dobre organizovaným katolicizmom...“²¹ Upozorňoval, že bez ohľadu na vôľu, cirkev sa nachádza i tak „až po krky v politike“²² a malo by preto byť potrebné „v cirkevných veciach postaviť sa na vlastné nohy a v záujme ev. solidarity žiadať od politických strán pomáhať nám tam, kde ich pomoc ozaj potrebujeme... naša cirkev nebude vývodiť ani počtom, ani majetkom... môžeme vývodiť len duchovne a našim majetkom môžu byť len silné náboženské osobnosti.“²³ Vytvorenie priaznivého prostredia pre výchovu nových osobností, cirkevno-náboženských i národno-politických, spolu s modernizujúcimi prvkami, ako napr. poslovenčenie služieb Božích a preklad Biblie do slovenčiny mali, podľa Rázusa položiť základy k odstráneniu rastúceho formalizmu v cirkvi a pietnemu, retrospektívnemu spôsobu cirkevného života.

Dá sa povedať, že Martin Rázus prišiel so skutočne moderným pohľadom na duchovné obrozenie cirkvi. Svoju víziu čiastočne predstavil aj na konvente Západného dištriktu Evanjelickej a. v. cirkvi, ktorý sa konal 13. októbra 1932 v Modre. Konvent ju prijal v podstate pozitívne a Cirkevné listy v správe o zasadnutí konventu dokonca poznamenali, že Rázus „zdrave píše, že jej problém (t. j. cirkvi – M. S.) je vlastne duchovný“.²⁴

Svojimi úvahami však zasiahol aj jedni z najcitlivejších miest slovenského evanjelictva – negatívnu historickú skúsenosť s katolíckou cirkvou a striktné oddelovanie cirkevného a politického života. Už na tom istom dištriktuálnom konvente podal seniorálny dozorca Ján Medvecký návrh na vyslovenie nesúhlasu s politickými snahami Martina Rázusa o vytvorenie jednotného bloku SNS s HSĽS. Prirodzene, tento návrh vyvolal na konvente značný rozruch, avšak vzhľadom na to, že išlo o jednoznačné politikum, ktorým sa cirkevné konventy nikdy nezaoberali, návrh nebol prijatý.²⁵ Pár dní po zasadnutí dištriktuálneho konventu, 16. októbra 1932 Martin Rázus a Andrej Hlinka podpísali tzv. Zvolenský manifest o vytvorení autonomistického bloku SNS a HSĽS. V nasledujúcom čísle Cirkevných listov Rázus uverejnil článok, v ktorom sa poďakoval za postup dištriktuálneho predsedníctva na spomínanom konvente voči návrhu J. Medveckého, ale zároveň

²⁰ RÁZUS, M.: Poznámky na slovenský evanjelický problém, III., Cirkevné listy, 46, č. 6, 18. marca 1932, s. 115.

²¹ Tamže.

²² Tamže, s. 116.

²³ Tamže.

²⁴ KRAHULEC, A.: Konvent Západného dištriktu, Cirkevné listy, 46, č. 22, 28. októbra 1932, s. 472.

²⁵ Tamže, s. 473.

v ňom predstavil a obhajoval obsahovú stránku zvolenskej manifestácie.²⁶ Redakcia Cirkevných listov prvý a aj posledný raz v medzivojnovom období reagovala na tento Rázusov článok výzvou na politickú diskusiu na stránkach tohto cirkevného časopisu. Označila Rázusov politický krok za myšlienku, ktorá „sa až príliš dotýka nášho evanjelictva, takže pred jej predebatovaním nemôžeme hlavu vstrčiť do piesku, ak len nechceme nasledovať pštroší príklad z divokej púšti.“²⁷

Diskusia na pôde cirkvi ohľadom Rázusovho politického rozhodnutia bola skutočne rozsiahla a trvala od novembra 1932 až do apríla 1933. Reakcie prichádzali z každej strany cirkevno-politického spektra. Prírodzene, väčšina diskusných príspevkov mala charakter vyslovene negativistického postoja k tomuto kroku (Ján M. Hodža, Július Déser, Elo Šándor). V prípade pozitívnych príspevkov však nešlo o vyslovene súhlasné postoje ich autorov (L. J. Hrdlička, V. Hruška, P. Tomko, E. Šándor, Š. Adamovič). Skôr sa jednalo o akési uvítanie snahy o konfesionálne a politické zbližovanie. Zároveň však upozorňovali na možné riziká tohto spojenectva a pripájali aj odporúčania, ako sa týmto rizikám vyhnúť, napr. vyzdvihnutie potreby zbližovania s českými evanjelikmi ako kvalitatívny mantinel voči katolíckej prevahe a pod.

Na tomto mieste však nie je dôležité, akým spôsobom sa slovenské evanjelictvo vyrovnávalo s národnársko-fudáckym politickým spojenectvom, ani politické rozvrstvenie slovenských evanjelikov. Z hľadiska skúmanej otázky je podstatný fakt, že na pôdu cirkevného konventu sa dostal návrh vyslovene politického charakteru a v evanjelickom cirkevnom časopise sa rozpútala ostrá politická diskusia a to na priamu výzvu jeho redakcie. Príčinami tohto dovtedy nevídaného pohybu vo vnútri cirkvi bola v podstate politická aktivita evanjelického farára, ktorý spravil rozhodnutie o politickom spojenectve evanjelikov a katolíkov, pričom obhajoval svoj krok snahou o odstránenie konfesionálneho antagonizmu v záujme Slovenska. To, že Rázusove politické rozhodnutie nebolo v cirkvi jednomyseľne zavrhnuté, možno pripísať aj jeho snahe systematicky si pripraviť v cirkvi pôdu napr. aj v podobe vyššie uvedených úvah uverejnených v Cirkevných listoch začiatkom roka 1932.

Z uvedeného vyplýva, že počas medzivojnového obdobia došlo k čiastočnému posunu v evanjelickej a. v. cirkvi vo vnímaní samej seba ako aktéra v politickej sfére. Na jednej strane vidieť snahu o zachovanie akejsi kontinuity svojho pôsobenia vo verejnom živote, avšak zároveň sa oveľa kritickejšie stávala voči javom, ktoré presahovali rámec jej teologickej podstaty. Môžeme teda definovať dva základné javy cirkevno-politického charakteru, ktoré cirkev považovala vo vzťahu k sebe za problematické, či dokonca za neprijateľné. V prvom rade to bola politická aktivita cirkevných (teda nie svetských) predstaviteľov vo všeobecnosti. Vlnu nesúhlasu však v konečnom dôsledku nevyvolávala ani tak samotná politická angažovanosť, ako zastávanie vysokých politických funkcií, pri ponechaní si pôvodnej cirkevnej funkcie. Nedá sa však povedať, že by samotní aktéri takéhoto procesu neprechádzali prekonávaním vnútornej dilemy vyplývajúcej z teologickej podstaty svojho cirkevného účinkovania, práve naopak. Druhým javom, ktorý cirkev vnímala voči sebe za problematický a ku ktorému sa postavila veľmi kriticky, bolo propagovanie spojenectva evanjelickej a katolíckej konfesie na politickej úrovni pod heslom

²⁶ RÁZUS, M.: Časové poznámky, Cirkevné listy, 46, č. 22, 28. októbra 1932, s. 476–478.

²⁷ Tamže, s. 478.

prekonávania konfesionálneho antagonizmu v záujme Slovenska. Čím bola, prírodzene, dotknutá veľmi citlivá stránka evanjelického vedomia spojená s negatívnou historickou skúsenosťou s katolíckou cirkvou.

The Protestant Church (Augsburg Confession) in the Political Constellation of Slovakia during the Inter-war Period

Milena Sokolová

The reconstitution of Protestant churches in Slovakia occurred between 1919 and 1922. There was a shift in the perception of how the Church saw itself as an actor in the political sphere. Positions highly critical of phenomena that extended beyond the boundaries of the Church's theological foundations were formed. During the 1930s a contradiction developed (that remained unresolved) between the Church's negative historical experiences with the Catholic Church and attempts by Protestant leaders to align themselves with political Catholicism.

KATOLÍCKA CIRKEV V POLITIKE HLINKOVEJ SLOVENSKEJ ĽUDOVEJ STRANY (1918–1938)¹

Martin Holák

Po vzniku Československej republiky (ČSR) sa z viacerých príčin začalo ukazovať, že vzťah medzi štátnou mocou a katolíckou cirkvou nebude srdečný a bez problémov. Nový štát nebol ochotný priznať cirkvi výhody, ktoré pred rokom 1918 požívala najmä v Predlitavsku a otvorene požadoval uzákoniť vzájomnú rozluk. Sekularizačný pohyb navyše posilnila výmena na čele československej vlády v júli 1919, kedy Karla Kramára vystriedal v úrade sociálny demokrat Vlastimil Tusar. Napriek tomu sa však nová vláda snažila pristupovať k cirkevným požiadavkám zväčša korektne a rôzne protináboženské excesy boli prevažne dielami jednotlivcov a vyplývali z povojnovej a revolučnej situácie. Rovnako Svätá stolica spočiatku nebola vzniku nových štátnych útvarov v strednej Európe naklonená, no už 8. novembra 1918 napísal pápež Benedikt XV. svojmu sekretárovi, aby sa vytvoril priateľský vzťah medzi Vatikánom a všetkými nástupníckymi štátmi Habsburskej monarchie.² Vďaka obojstrannému nezáujmu a nepochopeniu sa však prvé riadne diplomatické kontakty medzi ČSR a Svätou stolicou začali až 22. apríla 1920, kedy do Ríma prišiel vo funkcii vyslanca a splnomocneného ministra ČSR Kamil Krofta.³

Ani väčšina katolíckych kňazov na Slovensku spočiatku presne nevedela, ako na vzniknutú situáciu reagovať. Povedané slovami jedného z nich – Andreja Hlinku: „Stoja pred novými udalosťami ako teľa pred novou bránou, nevediac sa hnuť a kde sa obrátiť. Musím im ukázať cestu k práci a k národu ... Kňazstvo ... neporozumelo vánku dnešnej doby. A ani teraz nerozumie.“⁴ Hlinka v osobitnom liste kňazov navyše upozorňoval: „Prosím v cirkevnom záujme uvážiť, že dnes na území slovenského štátu jedinou legítimnou vládou je Česko-slovenská štátna rada, poľažne jej pričlenená Slovenská národná rada. Každý proti tomuto neodčiniteľnému faktu namierený pokus je zbytočný a márný; pre nás katolíckych kňazov, pre náš ľud a pre naše cirkevné záujmy nekonečne nebezpečný a škodlivý ... Preto vyzývam velebné Duchovenstvo, že by sa aspoň dobroprajnou

¹ Štúdia vznikla ako súčasť grantu VEGA2/4182/24 pod názvom Hlinkova slovenská ľudová strana 1905–1945.

² GAJANOVA, A.: O poměru Vatikánu k předmnichovské republice, In: *Církev v našich dějinách*, Praha 1960, s. 155–156.

³ Archiv Ministerstva zahraničních věcí (AMZV) Praha, Politické zprávy Vatikán (PZ-V) 1920, k. 27. Kroftov elaborát „Vatikán a republika československá“. Svätá stolica vyslala do ČSR v hodnosti nuncia Klementa Micaru, ktorý do Prahy pricestoval 9. septembra 1920. MACHULA, J.: *Vatikán a Československo 1938–1948*, Praha 1998, s. 12–13.

⁴ HOLÁK, M.: Listy Andreja Hlinku z rokov 1918 až 1921. *Historický časopis*, 52, 3, 2004, dok. č. 1, s. 546. Hlinkov list Dulovi zo 7.12.1918.

pasivitou chovalo voči utvárajúcemu sa štátu.⁵ Hlinkove aktivity pochopiteľne neostali len pri písaní listov a už 10. novembra 1918 navrhuje založenie cirkevného odboru, neskôr premenovaného na Kňazskú radu.⁶ Na prvom zasadnutí Kňazskej rady 28. novembra 1918 v Ružomberku sa zúčastnilo desať duchovných z celého Slovenska,⁷ ktorí neskôr tvorili časť jej výkonného výboru. Za predsedu výboru bol jednohlasne zvolený A. Hlinka a prítomní sa zároveň dohodli, že rada bude mať sto členov a jej výkonný výbor dvanásť, resp. neskôr pätnásť členov.⁸

Prvé zasadnutie výkonného výboru Kňazskej rady bolo pochopiteľne spojené najmä s náboženskými otázkami, no popri cirkevných záležitostiach sa tu medzi prítomnými prirodzene objavuje záujem i o čisto politické problémy. Kňazská rada tak v prvom rade požadovala vymenovanie slovenských biskupov,⁹ úpravu diecéz v súlade s novými štátnymi hranicami a konštituovanie samostatnej cirkevnej provincie. Ďalšie body sa dotýkali cirkevného školstva a cirkevných veľkostatkov, no bokom neostala ani kritika maďarských liberalistických zákonov.¹⁰ Výbor Kňazskej rady sa neskôr jednomyselne vyjadril za úplnú oddanosť ČSR a postavil sa za Martinskú deklaráciu. Kňazi zároveň prehlásili, že sú za priateľský pomer medzi cirkvou a štátom, pričom naznačili, že náboženstvo patrí medzi podstatné zložky štátu, ktorý bez neho nemôže prekvitať. Delegácia slovenských katolíkov na podnet Kňazskej rady navyše žiadala od Ministra pre správu Slovenska Vavra Šrobára, „aby aj katolíkov prijal minister za svojich spolupracovníkov, aby i táto strana bola zastúpená pri tom stole, kde sa pracuje ... aj my chceme mať poslancov, županov i prosíme sdeliť nám, koľkých nám chcete dať.“¹¹

Na zasadnutí Kňazskej rady 22. januára 1919 v Žiline prijali prítomní „Memorandum“, v ktorom dôsledne protestovali proti novej rozluke: „My sme za to, aby nebolo rozluky medzi našim štátom a náboženstvom, držíme sa princípu priateľskej kooperácie štátu a cirkvi, ... pre cirkev katolícku žiadame slobodu sebaurčenia a právo slobodného spravovania svojich vnútorných záležitostí ... V znamení týchto dvoch princípov priateľskej kooperácie a priateľského sebaurčenia žiadame si určiť konkrétny právny pomer medzi cirkvou katolíckou a slávnou vládou nášho československého štátu.“¹² Na rokovaní vládneho poradného zboru pre riešenie cirkevno-politických otázok sa 2. októbra 1919

⁵ Literárny archív Spolku sv. Vojtecha (LASSV) Trnava, fasc. 125; Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, fond Andrej Hlinka (AH), k. 21; fond Vladimír Makovický (VM), k. 9. SIDOR, K.: Andrej Hlinka 1864–1926, Bratislava 1934, s. 319. Hlinkov list slovenským kňazom z 10. 11. 1918.

⁶ SNA Bratislava, fond AH, k. 21, fasc. Pisomnosti inštitúcií – Kňazská rada v Ružomberku.

⁷ A. Hlinka, A. Hromada, I. Grebáč, J. Hohr, F. Jehlička, J. Kačka, K. A. Medvecký, Š. Mnoheľ, L. Mojša a J. Vojtaššák. Tamže.

⁸ A. Bobok, J. Buday, Š. Haluška, A. Hlinka, J. Höhr, A. Hromada, F. Jehlička, J. Kačka, K. Kmeťko, K. A. Medvecký, Š. Mišík, Š. Mnoheľ, E. Okánik, F. R. Osvald a J. Vojtaššák. Tamže.

⁹ K obsadzovaniu biskupstiev na Slovensku podrob. HRABOVCOVÁ, E.: Obsadenie nitrianskeho biskupského stolca v cirkevno-politickom kontexte rokov 1918–1920, In: Nitra v slovenských dejinách. (Ed. R. Marsina), Martin 2002, s. 327–337.

¹⁰ SNA Bratislava, fond AH, k. 21, fasc. Pisomnosti inštitúcií – Kňazská rada v Ružomberku. Porov. Parlamentný archív Národnej rady SR (PANRSR) Bratislava, fond Klub slovenských poslancov (KSP), k. 1. fasc. 1918; SNA Bratislava, fond Vavra Šrobár (VŠ), k. 7. Anketa rímskokatolíckeho kňazstva o pomere cirkve k štátu; MEDVECKÝ, K. A.: Z mojich rozpomienok k šesťdesiatinám, Trnava 1935, s. 109 a n.

¹¹ ŠROBÁR, V.: Oslobodené Slovensko, Praha 1928, s. 387.

¹² SNA Bratislava, fond VŠ, k. 7. Memorandum Kňazskej rady na Československu vládu z 22. 1. 1919.

naopak argumentovalo: „Cirkvi sú podľa svojho ducha kozmopolitné, teda celkom protichodné povahe terajších štátov ... ďalší zásadný rozdiel medzi nami a cirkvami je ten, že my v československom štáte, sme demokratickými republikánmi, avšak katolícka cirkev, uznávajúc neomylnosť a univerzálny episkopát pápeža, je riadená monarchistickým absolutizmom a je po tejto stránke vyslovene protirepublikánskym živlom, teda politicky aj protiústavným živlom.“¹³

Medzi svoje najdôležitejšie požiadavky zaradila Kňazská rada aj prijatie autonómie pre katolícku cirkev na území Československa¹⁴ a ako napísal A. Hlinka viacerým slovenským kňazom: „Evanjelici už majú autonómiu ministerstvom potvrdenú, my nevidíme žiadneho východu. Musíme sa sami lapiť iniciatívy a vypracovať štatúty autonómie na obranu našej viery.“¹⁵ Aj z tohto dôvodu sa 8. apríla 1919 uskutočnil v Bratislave tzv. Autonómny kongres katolíckej cirkvi, ktorý však v konečnom dôsledku okrem prezentovanej snahy o vymenovanie slovenských biskupov nedospel k žiadnemu konkrétnemu rozhodnutiu.¹⁶

Snahu o výmenu biskupov prezentovali svorne obe strany – ako katolícki duchovní na Slovensku, tak i ústredná vláda. Po vzniku ČSR boli na jednotlivých biskupských stolcoch na Slovensku osoby späté s predchádzajúcim režimom a preto jednoducho neprijateľné – Viliam Batthyányi v Nitre, Wilhelm Radnai-Rothhammer v Banskej Bystrici, Alexander Párvy na Spiši, Ľudovít Balás v Rožňave a Augustín Fischer-Colbrie v Košiciach.¹⁷ Z týchto bol pre novú exekutívu akceptovateľný len Fischer-Colbrie a tak čoskoro začali viacstranné rokovania o možných kandidátoch na biskupské stolce z prostredia slovenských duchovných. Výsviacka prvých troch slovenských biskupov sa nakoniec uskutočnila až 13. februára 1921 v Nitre. Pôsobenie a činnosť nových slovenských biskupov bola do značnej miery rozdielna a úzku spoluprácu s ľudákmi najviac verejne prezentoval Ján Vojtaššák. Ten si na druhej strane aj dobre uvedomoval, že „náš ľud vo všeobecnosti je málo prakticky katolícky“ a mnoho ľudí je katolíkmami len do počtu – „keď treba katolíka skutkom dokázať, na váhu, do počítania nepríde“.¹⁸

V rámci programu a aktivít Kňazskej rady rozposlal 13. decembra 1918 A. Hlinka vybraným osobnostiam katolíckeho hnutia pozvánku „do sriaďujúceho shromaždenia slovenskej ľudovej strany“.¹⁹ Oznam o obnovení Slovenskej ľudovej strany (SLS) – niekedy sa používalo aj „Kresťanská slovenská ľudová strana“ – poslal Hlinka aj pred-

¹³ KOLÁŘ, P.: Cirkev a stát v ČSR, In: Střední Evropa, 12, 59, 1996, s. 77; MULÍK, P.: Prekonávanie následkov maďarizácie a vytváranie slovenských organizačných štruktúr v rámci reholi. Historický zborník, 11, 2, 2001, s. 56.

¹⁴ Porov.: Archiv Ústavu T. G. Masaryka (AUTGM) Praha, Masarykův archiv (MA), Slovensko, k. 4, fasc. 16. Správa K. A. Medveckého z 21. 6. 1919.

¹⁵ SNA Bratislava, fond AH, k. 6, fasc. Navštívenky a pozvánky. Hlinkov list slovenským kňazom z 1.4.1919.

¹⁶ KRAMER, J.: Slovenské autonomistické hnutie v rokoch 1918–1929, Bratislava 1962, s. 31; SNA Bratislava, fond AH, k. 3, fasc. Korešpondencia, koncepty a listy. Hlinkov list slovenským kňazom z 8.4.1919.

¹⁷ DOLINSKÝ, J.: Cirkev a štát na Slovensku v rokoch 1918–1945, Bratislava 1999, s. 26.

¹⁸ VOJTAŠŠÁK, J.: Ťažké pomery cirkevné, In: Pamätná kniha vysviacky slovenských biskupov. (Zost. J. P. Kysucký), Trnava 1921, s. 34.

¹⁹ SIDOR, K.: Andrej Hlinka, c. d., s. 331. Podrob. HOLÁK, M.: Politický katolicizmus na Slovensku v prvých rokoch ČSR, In: Globalizácia verus identita v stredoeurópskom priestore (ed. S. Letavajová), Trnava 2004, s. 59–61.

sedovi Slovenskej národnej rady Matúšovi Dulovi s vysvetlením: „Vidíme, že socialisti a iné rozvratné elementy sa silne organizujú, a chcú masu zachytiť, nesmieme ani my spať ... Ja by som nevedel pokojne umrieť, keby socialisti, alebo bolševici zachytili naše masy. Ja by som nebol hoden zastupovať toto miesto, ktoré zastupujem, keby som českému radikalizmu nepovedal „Quo usque“ ... Je to tá istá strana ako národná ako to dobre vieš, že sa ale moravský katolíci takto pomenovali, pomenujeme sa aj my tým menom.“²⁰ SLS zo začiatku nebola stranou s pevnou organizáciou, ale skôr spontánne hnutie katolíckych nadšencov.²¹

V prvom prijatom programe slovenskej ľudovej strany²² sa na úvod hovorilo, že táto stojí na základe kresťanstva a martinskej deklarácie. Program ľudovej strany potom v prvom rade požadoval „slobodu a čistotu volieb zabezpečenú najprísnejšími zákonmi“, ako i „všeobecné, tajné, priame a proporcionálne hlasovacie právo po obciach pre mužov i ženy, počnúc od 21. roku“. Program ľudovej strany, podobne ako prehlásenie Kňazskej rady žiadal zrušenie maďarských liberalistických „svedomie urážajúcich cirkevno-politických zákonov“, ale aj zachovanie majetkov a škôl v rukách cirkvi.²³ V programe SLS sa zatiaľ nenachádzala požiadavka na samosprávu, resp. autonómiu Slovenska, ale len podpora autonómii obcí a slobodnej voľbe župných úradníkov. Ako neskôr v Klube slovenských poslancov (KSP) zdôrazňoval poslanec za SLS Karol Kmeťko: „Slov. ľudová strana nedala do programu poslať samosprávu Slovenska ... [ale] jestliže sú k tomu náchylné české strany [myslené na ČSL], prečo by neboli i slovenské.“²⁴ 10. januára 1919 Kmeťko zároveň oficiálne predniesol na pôde Revolučného Národného zhromaždenia (RNZ) prvé požiadavky SLS – zaviesť slovenského a kresťanského ducha do ľudových a stredných škôl, vybudovať v Bratislave univerzitu a zavrieť v nedeľu a vo sviatky všetky krčmy.²⁵

V praktickej politike SLS v prvom rade zamerala svoje aktivity na vymenovanie slovenských biskupov,²⁶ ujednotenie hraníc diecéz so štátnymi hranicami a vrátenie troch

²⁰ HOLÁK, M.: Listy Andreja Hlinku z rokov 1918 až 1921, c. d, dok. č. 1, s. 546–547. Hlinkov list Dulovi zo 7.12.1918.

²¹ LETZ, R.: Biskup Michal Buzalka a politický život, In: Biskup Michal Buzalka. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie pri príležitosti 40. výročia úmrtia. (ed. R. Letz – I. A. Petránský), Bratislava 2002, s. 84.

²² Predsedom SLS sa stal A. Hlinka, podpredsedom s najväčšou pravdepodobnosťou K. Kmeťko, hlavným tajomníkom F. Unger a šéfredaktorom časopisu Slováč Š. Mnoheľ. Za členov výkonného výboru SLS boli v Žiline zvolení A. Hlinka, F. Juriga, F. Jehlička, F. Tománek, K. Kmeťko, O. Cvinček, K. A. Medvecký a T. Ružička.

²³ LASSV Trnava, fasc. 125, f. 1919. Program Kresťanskej Slovenskej ľudovej strany, ktorý si minulého roku 19. decembra na Žilinskej porade osvojila; HAMAJ, J.: Naša Ľudová Strana. Príručná knižka pre pracovníkov a vodcov ľudu, Ružomberok 1921, s. 22.

²⁴ PANRSR Bratislava, fond KSP, k. 1, fasc. 1919. Zápisnica zo schôdzky Klubu slovenských poslancov z 27.2.1919.

²⁵ SIDOR, K.: Slovenská politika na pôde pražského snemu 1918–1938, I., Bratislava 1943, s. 54. Podľa jednej z prvých komplexných policajných správ o činnosti SLS si táto vo svojom programe stanovila dva ciele: „1. negatívni, t. j. chrániť za všetkých okolností nedotknuteľnosť náboženstva ľudu slovenského ... a 2. pozitívni, totiž vybudovať program agrárny a dĕlnický, na základe jehož by spojili se príslušníci týchto stran k boji za nedotknuteľnosť vlastníctví a jmenovitě proti šíření bolševismu.“ Archiv Kancelárie prezidenta Slovenskej republiky (AKPSR) Bratislava, fond Xerokópie z Archivu Kancelárie prezidenta ČR (AKP), k. 8, dok. č. D. 832 zo 7. 5. 1919. Agitace Hlinkova na Slovensku.

²⁶ Podrob. HRABOVCOVÁ, E.: Obsadenie nitrianskeho biskupského stola v cirkevnopolitickom kontexte rokov 1918–1920, c. d., s. 327–337; DOLINSKÝ, J.: Cirkev a štát na Slovensku, c. d., s. 30–34.

slovenských gymnázií do rúk katolíckej cirkvi.²⁷ Počas prípravy ústavnej listiny v RNZ sa však čoskoro ako najaktuálnejšie začalo ukazovať čo najrýchlejšie zabránenie odluky cirkvi od štátu.²⁸ Na začiatku roku 1919²⁹ však zároveň registrujeme prvé požiadavky ľudovej strany ohľadne autonómie – vtedy však ľudáci požadovali samosprávu najmä pre katolícku cirkev. Ako však zaznamenáva správa pre Kanceláriu prezidenta republiky (KPR) z apríla 1919, ochrana náboženských práv sa podľa SLS dala dosiahnuť len „prohlásením úplnej autonómie Slovenska vůči československé republice, při čemž si slovenské strana lidová přeje vybudování dualismu mezi zeměmi koruny Svatováclavské a Slovenské. V tomto programu vidí chránění svých náboženských práv a jest ochotna na druhé straně poskytnouti naší říši všeho, čeho jest ku klidnému soužití zapotřebí.“³⁰

Požiadavky SLS ohľadne autonómie prešli do povedomia verejnosti až od prinesenia textu Pittsburskej dohody na Slovensko delegáciou amerických Slovákov. Celý problém sa pochopiteľne dostal aj na pôdu Klubu slovenských poslancov, ktorý americká delegácia navštívila. Ako prví vystúpili proti Pittsburskej dohode Rudolf Pilát,³¹ Fedor Houdek³² a na záver aj Milan Hodža, ktorý povedal: „O autonómii rozhodovať môže len snem ... Autonómia sa buduje v školstve, v administrácii a v poľnohospodárstve. Zakonodarstvo môže byť len jedno v celej republike. Školská samospráva bude sa javiť v obci a v župe.“³³

Na uvedené prejavy odpovedal v mene SLS jej úradujúci predseda Jozef Buday: „Slovenská ľudová strana je nie žiadateľkou takej autonómie, akú jej imputujú. Slovenská

²⁷ Problém s katolíckymi gymnáziami rezonoval v slovenskej spoločnosti dlhšiu dobu. Ľudová strana pokladala takmer za samozrejmé, že návrat gymnázií do rúk cirkvi prebehne čo najskôr, no čoskoro narazila na postoj štátnych orgánov. Napriek tomu, že viacerí poslanci v tomto prípade intervenovali u štátnych ministrov a dokonca i u prezidenta republiky, k žiadnemu posunu v konečnom dôsledku nedošlo. Problém tak pretrval aj v nasledujúcich rokoch a nepodarilo sa ho vyriešiť ani v budúcnosti. AÚTGM Praha, MA, Slovensko, k. 4, fasc. 29; SNA Bratislava, fond Archiv kancelárie prezidenta (AKP), k. 48, dok. č. 2160/21 z 23.12.1921 a 1280/22 z 8.7.1922; Archiv Kancelárie prezidenta republiky (AKPR) Praha, fond Kancelář prezidenta republiky (KPR), spisy T, dok. č. T. 1982/21 z 1. 12. 1921.

²⁸ Podrob. BROKLOVÁ, E.: První československá ústava. Diskuse v ústavním výboru. Dokumenty Ústavu pro soudobé dějiny ČSAV, Praha, dok. č. 14, s. 156–159.

²⁹ Už 14. novembra 1918 vypracoval F. Juriga prvý návrh na autonómiu Slovenska, ktorý predložil Klubu slovenských poslancov. Návrh bol po krátkej diskusii väčšinou prítomných odmietnutý. HRONSKÝ, M.: Ferdinand Juriga do roku 1918, In: Ferdiš Juriga. (ed. A. Bartlová – M. Hronský), Bratislava 1992, s. 24; PANRSR Bratislava, fond KSP, k. 1, fasc. 1918. Zápisnica zo schôdzky Klubu slovenských poslancov zo 14.11.1918.

³⁰ AKPSR Bratislava, fond AKP, k. 8, dok. č. D. 832 zo 7.5.1919. Agitace Hlinkova na Slovensku.

³¹ „Na začiatku boli styky Slovákov s Čechmi nie práve najlepšie, takže vznikla otázka autonómie Slovenska. Americkí Slováci nemajú najmenšieho práva žiadať si autonómiu, lebo deklaráciu podpisovali aj americkí Česi.“ PANRSR Bratislava, fond KSP, k. 1, fasc. 1920. Zápisnica zo schôdzky Klubu slovenských poslancov z 8. 1. 1920.

³² „Autonómiou sa Slováci degradujú. Prirodzené je, keď si ju žiada maďarská alebo nemecká menšina. Slováci sú štátnudržiacim elementom.“ Tamže. Zápisnica zo schôdzky Klubu slovenských poslancov z 5. 2. 1920. O niekoľko mesiacov po svojom vystúpení písal F. Houdek V. Šrobárovi: „Som presvedčený, že ak Česi takto budú pokračovať, za rok – dva stratia úplne všetku sympatiu Slovákov a zostane nás nepatrný počet, ktorí sme za československú vzájomnosť, sledujúc vyššie ciele. I bez agitácie Hlinkovej dôjde k tomu.“ Slovenská národná knižnica – Archiv literatury a umenia (SNK-ALU) Martin, sign. 173 C 2. Houdekov list Šrobárovi z 15.6.1920.

³³ PANRSR Bratislava, fond KSP, k. 1, fasc. 1920. Zápisnica zo schôdzky Klubu slovenských poslancov z 5.2.1920.

ľudová strana zo začiatku nežiadala autonómie. Začala ju žiadať, keď na Slovensku mnohí vykorisťovatelia roztrpčeli slovenský ľud. Ja sa tu osvedčujem, že autonómia, ktorú tu mi žiadame, vždy stála na stanovisku Pittsburskej dohody.³⁴ Budayov názor nebol novým, podobné myšlienky ostatne prezentoval A. Hlinka počas svojej cesty do Paríža³⁵ a pri výpovediach pred vyšetrovateľmi sudcami.³⁶ V konečnom dôsledku sa však SLS počas prípravy ústavy myšlienku autonómie dočasne opustila a volila radšej kompromis, vďaka ktorému nakoniec zabránila spomínanej odluke cirkvi od štátu. Zdrojom autonomizmu tak i naďalej ostávala pokračujúca emancipácia slovenského národa podnecovaná neuspokojenými ambíciami katolíckej cirkvi a v neposlednom rade aj rozčarovaním širokých vrstiev obyvateľstva s politickou a najmä hospodárskou situáciou.³⁷

Po odchode zo spoločného parlamentného klubu s Československou stranou ľudovou (ČSL) v novembri 1921 použila ľudová strana všetky sily na presadzovanie svojich autonomistických návrhov. Napriek odchodu SLS do opozície a výrazným rozdielom medzi politikou oboch katolíckych strán, dokázali tieto často spolupracovať pri presadzovaní cirkevných požiadaviek.³⁸ Situácia sa vyostrila najmä v roku 1924, kedy najskôr v marci vydali biskupi obežník, ktorým zakazovali kňazom a veriacim vstupovať do telovýchovnej organizácie Sokol a neskôr na konci roku pripravili pastiersky list, ktorý zakazoval katolíkom členstvo v komunistických a socialistických organizáciách a politických stranách.³⁹ Oba listy vyvolali zamietavé stanovisko ľavicových strán, no na druhej strane pochopiteľne i podporu od SLS a ČSL. Tie spojili svoje sily aj v marci 1925, kedy prišiel do parlamentu vládny návrh o nedeliach, sviatkoch a pamätných dňoch, ako i v júni toho istého roku počas tzv. Marmaggiho aféry.

Proti zákonu o sviatkoch, ktoré navrhovali za štátny pamätný deň 6. júl – upálenie majstra Jána Husa vystúpil v Poslaneckej snemovni v mene SLS A. Hlinka: „Svätého Jána Nepomuckého, ktorý je ideálom Slovanstva a kresťanstva, ktorý spájal Slovákov a Čechov, trháte a ničíte. A namiesto neho dávate nám majstra Jána Husa, ktorý nás rozráža ... Za mňa hovorí slovenská katolícka duša a hovorí, že my sa s myšlienkou Jána Husa

³⁴ Tamže.

³⁵ LASSV Trnava, fasc. 213, fol. A, č. 6. Hlinka vlastizradca? Paríž 29.9.1919.

³⁶ Zemský archiv Opava (ZAO), fond Krajský soud v Olomouci (KSO), k. 12. Jednání č. NA VIII 169/193, Slovenská íredenta 1919–1937. Trestní spis A. Hlinku, F. Jehličku a F. Ungera. Výslech obviněného Hlinky zo 14. 10. 1919.

³⁷ RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945, Bratislava 1998, s. 99. Zahraniční diplomati v Československu přitom permanentně upozorňovali, aby vláda „nevyráždila ešte nie dosť“ vyspelé obyvateľstvo, ktoré možno ľahko ovplyvniť, len čo vycíti, že mu niekto siaha na jeho bezprostredné záujmy, vieru alebo tradície“. MARES, A.: Obráz Slovenska vo svetle francúzskych diplomatických prameňov, In: Slovensko v politickom systéme Československa (ed. V. Bystrický), Bratislava 1992, s. 160. Porov. VNUK, F.: Slovensko v piatom roku existencie prvej Česko-Slovenskej republiky (V hláseniach britských diplomatov), Historický zborník, 11, 1, 2001, s. 56–59.

³⁸ Známou aférou v tomto prípade bolo odmietavé stanovisko československých úradov k vydaniu cestovného pasu biskupovi Vojtaššákovi. Podrob. LETZ, R.: Biskup Ján Vojtaššák a slovenská politika v medzivojnovom období, In: Spišský biskup Ján Vojtaššák. (ed. I. Chalupský), Spišská Kapitula – Spišské Podhradie 2003, s. 44–46.

³⁹ VNUK, F.: Kríza vo vzťahu Praha – Vatikán v roku 1925, Historický zborník, 9, 1999, s. 61–62; BARTLOVÁ, A.: Príspevek k dějinám římskokatolické církve na Slovensku v letech 1918–1938, In: Politický katolicizmus v nástupníckých státech Rakousko-uherské monarchie v letech 1918–1938 (ed. P. Marek), Olomouc 2001, s. 170.

nikdy a nikdy nespriatelíme.“⁴⁰ O mesiac neskôr SLS prostredníctvom svojho poslanca J. Budaya otvorene vystúpila proti návrhu zákona, ktorý upravoval vzájomné pomery náboženských vyznaní: „Prichádzate zase s takým návrhom zákona, ktorým zapríčinujete, že sa protičeská nálada v slovenskom ľude nezmení, ale sa ešte väčšmi rozducha ... Tendencia je zrejmä, chcete i na Slovensku v tejto veci stvoriť také pomery, aké sú v krajinách českých, alebo na Podkarpatskej Rusi.“⁴¹

Vzťah medzi československou exekutívou a katolíckou cirkvou (naštrbený na jar 1925), prešiel o niekoľko mesiacov ešte jednou zaťažkavou skúškou – prvými oficiálnymi oslavami upálenia majstra Jána Husa. 28. júna 1925 vydala československá tlačová kancelária informáciu, že patronát nad pripravovanými oslavami prevzal prezident Masaryk a predseda vlády Svehla prijal funkciu čestného predsedu prípravného výboru osláv. Vatikán si dal v reakcii na to ihneď predvolať československého vyslanca vo Vatikáne Václava Palliera, pričom mu bola odovzdaná protestná nóta, v ktorej Sv. Stolica protestuje proti účasti Masaryka a Švehlu na oslavách. V prípade, že by to tak ostalo, sa Vatikán vyjadril v tom zmysle, že nuncius Francesco Marmaggi opustí na protest Prahu.⁴² Keďže Masaryk a členovia vlády boli 6. júla na oslavách prítomní, Marmaggi po krátkom proteste na MZV odišiel večerným rýchlikom z Prahy. Pretože počas leta parlament nezasadal, ľudáci podali v tomto prípade interpeláciu až 18. septembra 1925,⁴³ kedy už na verejnú mienku nemala väčší dosah. Česi a slovenskí biskupi naopak zareagovali pomerne pružne a už 16. augusta 1925 sa v katolíckych kostoloch čítal ich pastiersky list, ktorý vysvetľoval veriacim situáciu a odchod nuncia označoval za správny a pochopiteľný.⁴⁴

Príchod ČSL na Slovensko,⁴⁵ ako i následná predvolebná kampaň vzájomné vzťahy medzi katolíckymi stranami opäť zakalila. Keď však voľby priniesli ľudákovi 23 a ľudákovi dokonca 31 poslaneckých mandátov, začalo sa opäť uvažovať o akomsi spojení oboch strán. Britský vyslanec v Prahe do svojej výročnej správy dokonca napísal, že ak by Hlinka so Srámkom spojili sily, „vytvorili by najsilnejšiu politickú stranu v štáte a Šrámek by si mohol robiť nároky na predsedníctvo vlády“.⁴⁶ Obe strany však nakoniec nenašli v sebe dostatok odhodlania, aby prekonalí predchádzajúce rozpory. Ani aktivity „Rady katolíkov československej republiky“, ktorá ohľadom na situáciu v školstve žiadala vytvoriť jednotný výbor všetkých katolíckych poslancov a senátorov „bez rozdielu národnosti“,⁴⁷ nepriniesli úspech a nepodarilo sa ani vytvoriť funkčný stály pracovný výbor, ktorý by sa venoval rôznym otázkam súvisiacim s katolíckou cirkvou.⁴⁸

⁴⁰ SIDOR, K.: Slovenská politika na pôde pražského snemu, I., c. d., s. 242–243.

⁴¹ Tamže, s. 243.

⁴² VNUK, F.: Kríza vo vzťahu Praha – Vatikán v roku 1925, c. d., s. 65.

⁴³ SIDOR, K.: Slovenská politika na pôde pražského snemu, I., c. d., s. 246.

⁴⁴ PETRANSKÝ, I. A.: Štát a katolícka cirkev na Slovensku 1945–1946, Nitra 2001, s. 21.

⁴⁵ TRAPL, M.: Československá strana lidová na Slovensku v letech 1925–1938, Historický časopis, 36, 1988, s. 256.

⁴⁶ VNUK, F.: Kríza vo vzťahu Praha – Vatikán v roku 1925, c. d., s. 69.

⁴⁷ SNA Bratislava, fond AH, k. 23. Pauliho list Klubu senátorov HSLS zo 7.5.1927.

⁴⁸ HOLÁK, M.: Hlinkova slovenská ľudová strana a snahy o vytvorenie katolíckeho bloku v prvej polovici 30. rokov, Historický časopis, 56, 2006, s. 78–79.

Keď sa o rok neskôr uvažovalo o zapojení HSLS do vládnej koalície, z vodcov občianskych strán bol prakticky proti len predseda ČSL J. Šrámek.⁴⁹ Šrámka však čoskoro „spracoval“ katolícky klérus, ktorý okrem iného očakával pomoc HSLS pri prejednávaní zákona o kongure a prijatí dohody s Vatikánom. V marci 1926 si Šrámka spoločne s Hlinkom pozval na návštevu pražský biskup František Kordáč, ktorý zdôrazňoval záujem cirkevnej hierarchie na spoločnej vládnej politike oboch strán.⁵⁰ V lete toho istého roku jednal Šrámek s Vojtechom Tukom (rozhovoru sa zúčastnili aj poslanci Macháček a Dolanský) a po dlhšom dohadovaní sa zhodli, že by v „spojení v koalícii občianskych strán veľmi snadno dosáhli splnení mnohých svých požiadaviek cirkevných i náboženských a že by se jim podařilo snáze zlomit hrot protiřimské politiky pokrokových strán v republice“.⁵¹ Spoločná vládna politika ČSL a HSLS aj napriek krátkemu trvaniu nakoniec priniesla pre cirkvi dve významné víťazstvá, konkrétne už spomínané uzákonenie platov kňazov a duchovných a medzištátnu dohodu Československa so Sv. Stolicou.⁵²

V druhej polovici 20. rokov Hlinkova slovenská ľudová strana (HSLS) od svojich procirkevných nárokov čiastočne ustupuje. Argumenty spojené s presadzovaním cirkevných požiadaviek začína prezentovať ojedinelo a vo výnimočných situáciách, ako napr. pri prezidentských voľbách roku 1927.⁵³ V každom prípade pred parlamentnými voľbami roku 1925 prichádza v HSLS k nástupu mladej laickej generácie, ktorá na presadzovanie záujmov katolíckej cirkvi nemala pochopiteľne taký záujem ako duchovní.⁵⁴ Podľa názorov z Vatikánu sa mal navyše v ľudovej strane postupne obmedziť vplyv kňazského elementu,⁵⁵ ktorý by tento kurz do budúcnosti len potvrdil. Napriek nesúhlasu zo strany A. Hlinku sa širší výkonný výbor HSLS 17. októbra 1925 dohodol, že vo voľbách bude kandidovaných len toľko kňazov, koľko ich sedelo po predchádzajúcich voľbách v parlamente.⁵⁶

Vzhľadom na tieto okolnosti pri jednaniach ohľadne vstupu do vlády tak HSLS predstavuje svoje nové požiadavky, ktoré sa zväčša týkajú politických a hospodárskych

⁴⁹ HOLÁK, M.: Vstup Hlinkovej slovenskej ľudovej strany do vládnej koalície, *Historický zborník* 14, 2, 2003, s. 34.

⁵⁰ KRAMER, J.: Slovenské autonomistické hnutie, c. d., s. 328–330. Na spojení oboch strán sa však nepomýšľalo. Ako sa vyjadril samotný Šrámek: „Na fusi strany lidové se stranou ľudovou na podkladě stejného programu není zatím pomyšlení.“ SNA Bratislava, fond PR-B, k. 229, fasc. ČSL. strana lidová, dok. č. 28479/26 z 25. 9. 1926. Šrámkov prejav z 19.9.1926.

⁵¹ TRAPL, M.: Politický katolicizmus a Československá strana lidová, c. d., s. 98. Na schôdzi výkonného výboru ČSL sa Šrámek k uvedeným rokovaniam vyjadril nasledovne: „Obě strany navzájem si přejí kooperaci ve společných věcech programových a strana lidová společný postup ústy svého generálního tajemníka Macháčka a poslance Tuky zásadně přislíbila. Strana lidová by byla též ochotna za cenu splnění určitých požadavků administrativy Slovenska se týkajících vstoupiti do nové vlády.“ SNA Bratislava, fond PR-B, k. 229, fasc. Čsl. strana lidová, dok. č. 28479/26 z 25.9.1926. Šrámkov prejav z 19.9.1926.

⁵² Porov. s výročnou správou britského konzulátu v Bratislave za rok 1926. VNUK, F.: Slovensko po parlamentných voľbách v Č-SR v roku 1925, *Historický zborník*, 12, 1–2, 2002, s. 51–60.

⁵³ SNA Bratislava, fond AH, k. 20. K obnoveniu diplomatických vzťahov medzi ČSR a Vatikánom.

⁵⁴ Podrob. HOLÁK, M.: Hlinkova slovenská ľudová strana a politický katolicizmus na Slovensku v rokoch 1918–1938. Dizertačná práca, ÚPV SAV Bratislava 2006, s. 57–60.

⁵⁵ SNA Bratislava, fond AH, k. 4. Vojtaššákov list Hlinkovi zo 16.10.1925.

⁵⁶ SIDOR, K.: Andrej Hlinka, c. d., s. 533.

otázok.⁵⁷ Dôkazom toho je i známy „Prívet k národu slovenskému“, resp. „Trnavský manifest“, ktorý 28. novembra 1925 prijal širší výkonný výbor ľudovej strany. Trnavský manifest obsahoval osem bodov, resp. požiadaviek, pričom prvé dve mali politický a ostatné sociálno-ekonomický charakter. V politickej časti sa hovorí, že strana stojí na základe ČSR, ale v rámci tejto patrí slovenskej krajine autonómia. Ďalej sa žiada, úplná samostatnosť na poli samosprávy, samostatné súdnictvo, vlastný snem, svoju políciu, ale aj aby sa slovenčina stala úradným jazykom. Medzi sociálnymi požiadavkami sa ľudáci dovolávajú zníženia daní, zastavenia prepúšťania Slovákov zo štátnych služieb, zníženia a vyrovnania železničných taríf, oživenia slovenského priemyslu štátnymi dodávkami, zriadenia slovenského pozemkového úradu, ako i zastavenia konfiškácie tlačí.⁵⁸ Aj v 8-bodovom programe, ktorý HSLS predložila na začiatku roku 1926 Antonínovi Švehlovi, sa nachádza len jeden bod venovaný katolíckej cirkvi – navrátenie jej skonfiškovaného majetku.⁵⁹

Pri vstupe ľudovej strany do koalície sa prevažne prezentuje záujem ľudákov o prijatie kongurového zákona a modu vivendi. Podľa nášho názoru a posledného výskumu však v tomto prípade netreba podceňovať ani neutešenú finančnú situáciu v strane, vyčerpanej náročnou a nákladnou predvolebnou kampaňou⁶⁰ a tak dôležitým faktom pre HSLS bola i podpora štátnych orgánov pri stavbe Kultúrneho domu v Ružomberku⁶¹ a sanácii Ľudovej banky.⁶² Ostatne aj pri svojom pôsobení vo vláde ľudáci nepredkladali prakticky žiadne cirkevné návrhy a skôr sa venovali hospodárskym záležitostiam.

Na druhej strane však treba pripomenúť aj záujem Sv. Stolicy na vstupe HSLS do koalície občianskych strán. František Jehlička to v informácii maďarským úradom vysvetľoval nasledovne: „Hlavným dôvodom, prečo Hlinka napriek vyššie uvedenému a pritom nečakane prekvapivo pristúpil na pakt, je to, že dostal pokyn z Ríma, aby bol ústupčivý. Vatikán považuje Švehlovu občiansku vládu za vhodnú k tomu, aby si od nej vynútil cirkevnopolitické ústupky ... Situácia je preto vhodná na rokovania, prípadne na uzavretie konkordátu. V tejto súvislosti Vatikán príliš neveril českej katolíckej strane, predovšetkým jej predsedovi Šrámkovi, ktorý je viac Čech ako katolík. Prostredníctvom Slov. ľudovej strany chcel [Vatikán] posilniť klerikálny element vo vláde.“⁶³

⁵⁷ HOLÁK, M.: Vstup Hlinkovej slovenskej ľudovej strany do vládnej koalície, c. d., s. 35; BARTLOVÁ, A.: Návrhy slovenských politických strán na zmenu štátotvorného usporiadania v ČSR a zapojenie HSLS do činnosti československej vlády, In: Slovensko v Československu 1918–1939 (ed. M. Zemko – V. Bystrický), Bratislava 2004, s. 123–164.

⁵⁸ AÚTGM Praha, BA, Slovensko, k. 1, fasc. 4. Autorom návrhu je s najväčšou pravdepodobnosťou J. Buday (LASSV Trnava, Lad. I., fasc. 6), no niektorí autori v tomto prípade spomínajú i F. Juriga.

⁵⁹ KRAMER, J.: Slovenské autonomistické hnutie, c. d., s. 361.

⁶⁰ LASSV Trnava, fasc. 462, č. 190c. Výkaz Ľudovej banky pre HSLS z 1.1.1926; Archív Národnej banky Slovenska (ANBS) Bratislava, fond 25 – Ľudová banka v Ružomberku (LB-R), k. 205 a 206.

⁶¹ Národný archív České republiky (NAČR) Praha, fond Předsednictvo Ministerské rady (PMR), k. 3823. Hlinkov list Piskačovi zo 14.5.1926.

⁶² Na Ľudovú banku bolo v marci 1923 uvalené ministerstvom financií moratórium, pričom sa vážne uvažovalo o jej likvidácii. V roku 1924 dosiahla banka vďaka politickému nátlaku pôžičku 10 miliónov korun s podmienkou, že vstúpi do afixačného vzťahu s Národnou bankou Československa. Po vstupe ľudovej strany do vlády v roku 1927 sa afixačná zmluva v tichosti skončila a splatnosť 10-miliónového úveru sa predĺžila na štyridsať rokov. Tribuna 5.5.1927. Finance Hlinkovy Ľudové banky.

⁶³ Magyar Országos Levéltár (MOL) Budapest, Küm Res. Pol. 1927, 24/I. Jehličkova správa do Budapešti z januára 1927. Dokument mi láskavo poskytol vedecký pracovník HÚ SAV v Bratislave M. Hertel.

Na konci dvadsiatych a začiatkom tridsiatych rokov sa v politickom živote prvej československej republiky veľa zmenilo. Závan hospodárskej krízy a postupná radikalizácia susedných štátov nepridávali Československu na stabilitu. Strany tvoriace vládu koalíciu sa snažili strhnúť na seba čo najväčšiu moc a neštítali sa pritom nijakých prostriedkov. Do popredia sa dostávali osobné spory medzi jednotlivými politikmi, ktoré zabráňovali riešeniu akútnych problémov. Elity navyše poznačil aj fakt, že politickú arénu opustili ťažko chorý A. Švehla, odsúdený V. Tuka, politicky odstavený M. Hodža, ako i ďalší príslušníci koalície a opozície. Vo viacerých stranách sa postupne ku kormidlu dostávala mladá generácia politikov, neraz značne zradikalizovaná a neštitiaca sa žiadnych prostriedkov.

Tento prípad pochopiteľne postihol aj HSLS, kde sa na začiatku 30. rokov začala mladá laická generácia čoraz častejšie aktívnejšie presadzovať. Keď biskup Vojaššák navrhol Hlinkovi ďalšie obmedzenie kňazského elementu v ľudáckom hnutí, ten odpovedal: „Vec na uvažovanie zrelá, ale zároveň nebezpečná pretože bezžištných laikov máme veľmi málo. Najviac ich je nespoľahlivých a pracovať nevedia, nechcú v politike, každý len ministrom. Niekoľko kňazom musíte dať dovolenie, aby sa strana nezvrhla v nejakú luteránsku alebo liberálnu gebuzinu.“⁶⁴ Ostatne aj samotný Vojaššák o niekoľko rokov neskôr Hlinkovi písal: „Bojím sa, že naša svetská mladšia generácia ani na 50 % nebude našim ideálom verná a pre hmotné záujmy bude zrádzať a opúšťať zásady.“⁶⁵

Október roku 1929 bol pre HSLS v znamení horúčkovej činnosti. Ihneď po Tukovom odsúdení, ktoré sa odohralo 5. októbra 1929,⁶⁶ odišli po krátkych vnútrostranických rokovaniach⁶⁷ zástupcovia ľudovej strany L. Labaj a J. Tiso z kabinetu⁶⁸ a strana tak vstúpila na predchádzajúcu cestu protivládnej opozície.⁶⁹ Napriek tomu HSLS verejne predložila svoje požiadavky, po splnení ktorých by sa bola ochotná vrátiť do vlády. Z 19-tich bodov sa cirkevno-politických dotýkali len tri – „cirkevné školstvo má sa zachovať buďto podľa bývalých maďarských zákonov na Slovensku posiaľ platných, alebo dľa holandského systému; uviesť do života Modus Vivendi a novelizovať kongurový zákon“.⁷⁰ Keď ľudová strana nebola prijatá do novovytvorenej vlády, obrátila svoju pozornosť na

⁶⁴ Štátny archív (ŠA) Bratislava, fond Štátna prokuratúra (ŠP), k. 102. Hlinkov list Vojaššákovi z 13.3.1929.

⁶⁵ SNA Bratislava, fond AH, k. 4, fasc. Korešpondencia, listy od osôb. Vojaššákovi list Hlinkovi zo 7.12.1937.

⁶⁶ HERTEL, M.: Dr. Vojtech Tuka v rokoch 1880–1929. Pokus o politický profil. Dizertačná práca, HÚ SAV Bratislava 2003, s. 167; AÚTGM Praha, BA, Slovensko, k. 2, fasc. 6; AKPR Praha, fond KPR, spisy T, k. 96; SNA Bratislava, fond PR-B, k. 2190, dok. č. T-700 z 5.10.1929. V. Tuka bol odsúdený na 15 rokov väzenia a stratu občianskych práv na 3 roky. A. Snackého súd potrestal piatimi rokmi žalára a A. Mach bol oslobodený.

⁶⁷ NA ČR Praha, fond Předsednictvo ministerstva vnitra (PMV) 1925–1930, X/L 27, 225–472–3. Spočiatku sa Hlinka na rozdiel od Tisu a Labaja bránil odchodu z koalície, pretože dúfal, že z pozície ministrov dokáže lepšie intervenovať v Tukov prospech. Ešte 7. októbra s ním vyšiel rozhovor v Prághi Magyar Hirlap, v ktorom predseda SES vyhlásil, „že ľudské ministri nepodali dosiaľ demisie a že o demisii v konkrétnej forme niet ani reči“. SNK-ALU Martin, sign. 174 AL 31. Gašpariková-Horáková, A.: Ľudácka pravdomlivosť.

⁶⁸ KLIMEK, A.: Boj o Hrad, II. Kdo po Masarykovi? (1926–1935), Praha 1998, s. 219.

⁶⁹ Slovák 10.10.1929. Do volieb ideme s Tukom v opozícii a nie bez Tuku vo vláde.

⁷⁰ Slovák 9.11.1929. Požiadavky Slovenskej ľudovej strany.

tzv. blok praobyvateľov Slovenska⁷¹ a neskôr i na katolícky blok.⁷² Ani jeden z uvedených blokov sa však kvôli rôznym príčinám realizovať nepodarilo, čoho dôsledkom bolo, že HSLS ostala aj naďalej v opozícii.⁷³ Snaha o vytvorenie katolíckeho bloku mala viacej charakter politický ako cirkevno-náboženský. Viacerí ľudáci sa dokonca obávali, že „ak by došlo ku vzniku takéhoto bloku, nie je vylúčené, že by došlo k rozbitiu HSLS“.⁷⁴ Po prijatí kongurového zákona a Modu vivendi tak HSLS prestáva čiastočne presadzovať svoje náboženské požiadavky a príchodom hospodárskej krízy sa venuje najmä otázkam hospodárskym.

Štvrté voľby do parlamentu Československej republiky (ČSR) boli vypísané na 19. mája 1935.⁷⁵ Napriek tomu, že predvolebný program HSLS reflektoval na cirkevné požiadavky len minimálne, Hlinka osobitným listom upozorňoval katolíckych kňazov na Slovensku: „Strana, na čele ktorej mám česť stáť, od svojho založenia neochvejne bije za katolícku cirkev, jej nábožensko-mravné zásady a za duševné i hmotné blaho slovenského ľudu. Bez zveličovania možno priklíčiť fakt, že jedine neochvejnému odporu slovenských katolíkov, organizovaných v slovenskej ľudovej strane máme čo ďakovať, že ostrie protikatolíckeho boja v našom štáte bolo ulomené, že práva katolíkov – aspoň in theoria – boli uznané, že zachovali sme si cirkevné školstvo a aspoň čiastočnú náboženskú výchovu v nižšom strednom školstve. Aj kongurový zákon pomôhol našej mladej generácii kaplánskej a duchoventvu chudobných fár ... Pomôžte našej strane a našim pracovníkom v tomto boji predvolebnom, pričinite sa aj Vy všemožno o víťazstvo strany, lebo bude to súčasne víťazstvom myšlienky katolíckej a slovenskej.“⁷⁶ HSLS kandidovala vo voľbách spolu so SNS a so stranami poľskej a rusínskej menšiny pod hlavičkou Autonómistického bloku, ktorý obdržal 489 641 hlasov, čo sa rovnalo zisku 22 mandátov.⁷⁷ V parlamentných voľbách sa po rozdelení s predvolebnými partnermi⁷⁸ v konečnom dôsledku dostalo do poslaneckej snemovne devätnásť poslancov za HSLS, z ktorých bolo viacero z nastupujúcej mladej generácie (napr. Stefan Haššík, Mikuláš Pružinský, Karol Sidor a

⁷¹ AÚTGM Praha, MA, Politické strany, k. 2, fasc. 9, dok. č. 206/20/I. Informácia od S.B. [Bobek] z 11.1.1930. Blok starosadlíkov – Katolícky blok.

⁷² UŠIAK, J.: Úsilie o vytvorenie katolíckeho bloku v predmnichovskej ČSR, Príspevky k dejinám KSČ, 4, 1967, s. 500–529; BARTLOVÁ, A.: Spolupráca buržoáznych politických strán na Slovensku v rokoch 1930–1935, Československý časopis historický, 22, 4, 1974, s. 478–502; TRAPL, M.: Vztahy mezi českým a slovenským politickým katolicizmem, In: Slovensko v politickom systéme Československa. (Zost. V. Bystrický), Bratislava: SNR a HÚ SAV 1992, s. 140–146; BARTLOVÁ, A.: Vzájomné vzťahy medzi ČSL a HSLS v rokoch 1918–1938, In: Jan Šrámek. Kňez – státník – politik (ed. P. Marek), Olomouc 2004, s. 143–156; HOLÁK, M.: Hlinkova slovenská ľudová strana a snahy o vytvorenie katolíckeho bloku, c. d., s. 63–88.

⁷³ AKPR Praha, fond KPR, k. 189. Slovenský autonomizmus.

⁷⁴ MOL Budapest, Küm Res. Pol., K 17/2 1934–7/7–244, 24/I. Bartókova správa do Budapešti zo 6.4.1934.

⁷⁵ Porov. SNA Bratislava, fond AH, k. 7, fasc. Prejavy. Hlinkov prejav pred parlamentnými a krajskými voľbami z mája 1935; LASSV Trnava, fasc. 10, č. 5. Hlinkov list katolíckym kňazom na Slovensku so žiadosťou o podporu ľudovej strany z 26.3.1935; Jozef Tiso. Prejavy a články, I. (1913–1938) (ed. M. Fabricius – L. Suško), Bratislava 2002, dok. č. 213, s. 450–453. Tisov článok v denníku Slovák „Jednota v národe, rovnosť v štáte, spravodlivosť všade“ z 10.3.1935.

⁷⁶ LASSV Trnava, fasc. 10, č. 5. Hlinkov list katolíckym kňazom na Slovensku z 26.3.1935.

⁷⁷ Československá statistika, sv. 134. Voľby do poslaneckej snemovny v kvétne 1935, Praha 1936, s. 18.

⁷⁸ Za SNS bol zvolený do parlamentu M. Rázus, v Tešínsku L. Wolf a na Podkarpatskej Rusi A. Bródy.

Martin Sokol).⁷⁹ Do parlamentu sa dostal aj zástupca kresťanskej odborovej organizácie a jeden z najmladších poslancov vôbec – Rudo Čavojský.⁸⁰

Skupina okolo bratov Ďurčanských a časopisu *Nástup*⁸¹ ešte nemala v ľudovej strane natoľko silnú pozíciu, aby mohla pomýšľať na miesta v parlamentných laviciach a navyše si nezískala ani sympatie predsedu HSLS. Ako o necelý rok po voľbách písal A. Hlinka správcovi Spolku sv. Vojtecha (SSV) Jánovi Pöstényimu: „Ja sa na prácu *Nástupistov* len z ďaleka dívam a nemám s nimi nič spoločného. Ani do parlamentu som ich nepustil. Po Vrabcovi, Kozovi, Kubišovi, Tomíkovi, Kolčakovi, Ravaszovi, Jurigovi, Tománkovi, Ružičkovi, Cvinčekovi a trnavskej aule, keď som videl tú abomináciu, že každý obidený kandidát a poslanec nás zradne nechá.“⁸²

V politických kuloároch sa po parlamentných voľbách očakávali povolebné rokovanie s ľudovou stranou ohľadne jej možného vstupu do vládnej koalície. Pravdepodobne aj z tohto dôvodu písal už dva dni po voľbách Anton Štefánek Milanovi Hodžovi a Rudolfovi Beranovi: „Zakladanie a organizovanie novej katolíckej fakulty v Bratislave a menovanie nového arcibiskupa, resp. riešenie rôznych otázok hmotných, s modom viven-di súvisiacich budú vyžadovať veľkej opatrnosti, aby ľudáci nevyužili a prípadne vo svoj prospech a ďalej v náš neprospech nezneužili. Preto mám za to, žeby bolo dobre nebrať ich hneď teraz do vlády. Nejaký ten rok by si mohli počkať ... Ale hlavnou vecou je, aby arcibiskupstvo a teologická fakulta boli obsadené našimi, alebo aspoň nie ľudáckymi osobnosťami. Ak budú vo vláde, nepôjde to tak snadno.“⁸³ Podobne aj V. Šrobár (ešte pred parlamentnými voľbami) upozorňoval Hodžu, že „dnes Hlinka nemá stranu v rukách. Jeho sľub nemá záväznosti ... Hlinka je lútkou neznámych individuí. Preto vyjednávanie s ním nemá zmyslu, sľubi – nedodrží.“⁸⁴ Aj keď boli Štefánkove a Šrobárove obavy z možného vstupu ľudovej strany do vlády objektívne, v konečnom dôsledku sa ukázali ako nereálne.

Je síce pravda, že už v máji 1935 oslovil predseda vlády Jan Malypetr ľudákov s ponukou na spoluprácu, HSLS však ako základ pri rokovaní predložila (z pohľadu centralistických strán ťažko akceptovateľný) 32-bodový program,⁸⁵ v prípade splnenia ktorého by bola ochotná vyslať svojich zástupcov do kabinetu.⁸⁶ Z programu sa len dva body dotýkali cirkevných otázok a aj to v spojení s problémami školskými: zriadenie

⁷⁹ Ako si K. Sidor zapísal do svojho denníka: „Vo Veľkonočný pondelok, 22. apríla [1935] bol som so Sokolom u pána predsedu v Ružomberku. Vyhotovali sme kandidátku. V utorok, 23. apríla zasadalo prezídium strany v Bratislave. Uplatnila sa naša vôľa. Vyčistili sme klub poslancov a preriedili klub senátorov.“ VNUK, F.: *Parlamentné voľby a voľba prezidenta C-SR v roku 1935 v správach britských diplomatov*, Historický zborník, 15, 1, 2005, s. 61.

⁸⁰ ČAVOJSKÝ, R.: *Spomienky kresťanského odborára*, Bratislava 1996, s. 30.

⁸¹ Porov. MARUNIAK, P.: Prof. JUDr. Ferdinand Ďurčanský, In: Ferdinand Ďurčanský (1906–1974) (ed. Š. Baranovič), Martin 1998, s. 11; ČARNOGURSKÝ, P.: 6. október 1938, Bratislava 1993, s. 41–42.

⁸² LASSV Trnava, fasc. 227, fólia A, č. 3. Hlinkov list Pöstényimu z 5.5.1936. Na začiatku leta 1936 J. Pöstényi dokonca J. Tisovi písal, že *Nástupisti* tajne dostávajú peniaze od M. Hodžu. Tamže, fasc. 86E, č. 48. Sokolov list Pöstényimu z 9. 7. 1936.

⁸³ SNA Bratislava, fond Anton Štefánek (AŠ), k. 5. Štefánkov list Hodžovi a Beranovi z 21.5.1935.

⁸⁴ SNK-ALU Martin, sign. 173 O 25. Šrobárov list Hodžovi z 22.8.1933.

⁸⁵ SIDOR, K.: *Slovenská politika na pôde pražského snemu*, II., c. d., s. 165–166.

⁸⁶ Jozef Tiso. Prejav a články, I., c. d., dok. č. 215, s. 454. Tisov článok v denníku *Slovák* „Náš povolebný postup“ z 9. 6. 1935.

katolíckej teologickej fakulty v Bratislave, ako súčasti Komenského univerzity, a zrovnoprávnenie cirkevného učiteľstva so štátnymi učiteľmi, a to prostredníctvom zákona.⁸⁷ Ľudovú stranu pri rokovaní zastupoval J. Tiso, ktorý čoskoro narazil na Malypetrovu vyčkávaciu taktiku,⁸⁸ čoho dôsledkom bolo oddialenie celého problému až do novembra 1935, kedy ho vo funkcii premiéra vystriedal M. Hodža.⁸⁹

Podľa dohovorov s prezidentom Benešom začala v marci 1936 HSLS opäť rokovať s M. Hodžom o možnom vstupe do vlády,⁹⁰ čo by vyriešilo jej niektoré – či už finančné, alebo personálne problémy. Ak ešte v júni 1935 písal Hlinka Hodžovi, že s koalíciou „nechce, nebude vyjednávať“⁹¹ o necelý rok neskôr poveril J. Tisu, M. Sokola a K. Mederlyho aby s M. Hodžom rokovali o vstupe HSLS do kabinetu.⁹² Ľudáci navyše zľavili zo svojho 32-bodového programu z mája 1935⁹³ a Hodžovi predložili len sedem požiadaviek politického charakteru, ktoré boli vypracované tak, aby „boli tam chránené aj hospodárske záujmy Slovenska“.⁹⁴ Ani jedna z predložených požiadaviek sa netýkala cirkevno-politických otázok.

Napriek tomu, že pri rokovaní ľudová strana spočiatku „vzhľadom na zahraničnú situáciu a na vnútropolitické ťažkosti“ prejavila ochotu čiastočne ustúpiť aj od svojich hlavných požiadaviek, už 27. marca 1936 z bližšie neznámych dôvodov verejne oznámila, že ďalšie rozhovory s vládou zastavuje.⁹⁵ Ako napísal K. Mederly po rokovaní s Hodžom A. Hlinkovi: „Za takýchto podmienok a okolností radšej do vlády neist'. Boli by sme na hanbu a potupu celému svetu. Žobáci postavení k múru a otrčať klobúk k milosrdenstvu. Nič by sme nevedeli vykonať podstatné vo vláde ... V danej situácii iného dôsledného východiska niet.“⁹⁶ Rokovania s ľudovou stranou tak čoskoro pre obojstranný nezáujem a nepochopenie nakoniec uviazli na mŕtvom bode.

⁸⁷ SIDOR, K.: *Slovenská politika na pôde pražského snemu*, II., c. d., s. 165.

⁸⁸ Predsedníctvo HSLS si navyše 24. mája 1935 stanovilo podmienku účasti vo vláde okamžité uskutočnenie autonómie Slovenska, s čím Malypetr pochopiteľne nesúhlasil. KLIMEK, A.: *Boj o Hrad*, II., c. d., s. 406–407.

⁸⁹ KVAČEK, R.: Milan Hodža ako premiér (Glosy k prvému vládnemu obdobi 1935–1937), In: Milan Hodža. Štátnik a politik (Zost. M. Pekník), Bratislava 2002, s. 235–236.

⁹⁰ Porov. MEDERLY, K.: Prečo nemohla Slovenská ľudová strana vstúpiť do vlády, Bratislava 1936; SIDOR, K.: *Slovenská politika na pôde pražského snemu*, II., s. 168–177; ARPÁŠ, R.: Rokovania HSLS o vstup do čs. vlády v roku 1936, *Studia historica Nitriensia*, 11, 2003, s. 103–121.

⁹¹ Archiv Národního muzea (ANM) Praha, fond Milan Hodža (MH), k. 1, fasc. 55. Hlinkov list Hodžovi zo 14.6.1935.

⁹² Podrob. SNA Bratislava, fond AH, k. 3, fasc. Korešpondencia, listy od osob. Mederlyho správa o rokovaní s Hodžom.

⁹³ LASSV Trnava, fasc. 193, dok. bez čísla a dátumu: „My keď ideme do vlády, musíme ísť do nej s programom. Nechceme byť vo večnej opozícii. Bolo nám povedané, aby sme trochu z nášho programu sľavili. Nuž aj to sa stalo.“

⁹⁴ 1. Vtelenie Pittsburskej dohody do ústavnej listiny; 2. Ministerstvo pre Slovensko so všetkými rezortmi, výjmc ministerstvo zahraničia a ministerstvo vojny; 3. Novelizácia zákona politickej správy; 4. Zamedzenie lífovania českých úradníkov a zamestnancov na Slovensko. Stála komisia zostavená zo Slovákov, ktorá by rozhodovala o prijímaní Slovákov do štátnej služby; 5. Odpolitizovanie politických úradov na Slovensku a vôbec; 6. Školská rada na Slovensku a 7. Novelizácia rečového zákona, aby na Slovensku sa úradovalo po slovensky. Tamže.

⁹⁵ *Slovák*, 27.3.1936.

⁹⁶ SNA Bratislava, fond AH, k. 3, fasc. Korešpondencia, listy od osob. Mederlyho list Hlinkovi z 26.3.1936.

* * *

Vyhlasenie autonómie Slovenska 6. októbra 1938 a neskôr i Slovenského štátu 14. marca 1939 len urýchlilo prechod HSLS na stranu autoritatívneho systému. Jej vplyv bol čoskoro uzákonený a dosahoval obrovské rozmery – strana riadila všetky otázky spojené s politickým, hospodárskym a kultúrnym životom. Od marca 1939 sa ľudová strana začala budovať na masovom základe a jej členská základňa sa za pol roka takmer strojnásobila, vzniklo vyše 250 nových miestnych organizácií, strana mala 30 obvodných sekretariátov a rozširoval sa i generálny sekretariát. HSLS a jej predstavitelia sa tak v priebehu niekoľkých mesiacov vzdali prakticky všetkých ideí, za ktoré v uplynulých dvoch desaťročiach bojovali. Aj preto treba striktné rozlišovať medzi politikou HSLS v dvadsiatych, tridsiatych a štyridsiatych rokoch dvadsiateho storočia. Ak v prvom desaťročí Československej republiky ľudová strana chápala svoju činnosť v intenciách obrany katolíckej cirkvi, hospodárska kríza a nástup mladej laickej generácie posunuli jej politiku smerom k otázkam národným. Po vyhlásení autonómie Slovenska sa nakoniec z ľudovej strany stáva vládnuca sila, kontrolujúca celú spoločnosť. Z toho dôvodu sa dejiny HSLS nedajú a nemôžu písať jednostranne a vždy treba brať do úvahy aj vonkajšie okolnosti.

The Catholic Church in the Policies of Hlinka's Slovak People's Party

Martin Holák

This research shows that it is necessary to strictly differentiate between the policies of Hlinka's Slovak People's Party (HSLS) in the individual decades of the 1920s, 1930s and 1940s. The HSLS understood its role during the first decade of the Czechoslovak Republic as a fierce defender of the Catholic Church. During the 1930s, its focus shifted towards nationalist questions. After the declaration of Slovak autonomy, HSLS became the ruling party in complete control of society as a whole.

Materiály ze semináře

SVĚT A ČESKOSLOVENSKO OD KRIZE KE KRIZI

(říjen 1956 – říjen 1962)

Češi a Slováci v jednom období studené války

SVET A ČESKOSLOVENSKO OD KRÍZY KU KRÍZE

(október 1956 – október 1962)

Slováci a Česi v jednom období studenej vojny

(16. liberecký seminář pro učitele dějepisu a občanské výchovy, historiky a archiváře)

Liberec, 24.–25. srpna 2006

Uspořádala: Katedra dějepisu Pedagogické fakulty TU v Liberci
pod patronací Česko-slovenské komise historiků
a Ústavu politických věd SAV

ÚVODEM

I v dějepisectví se stává, že chytré charakteristiky občas přehánějí, a přece se jim chce uvěřit. Četl jsem v historické literatuře soud, že Chruščovův neveřejný projev na 20. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu v únoru 1956 byl nejvýznamnější řečí 20. století. Našel bych mu v politických vystoupeních z minulého věku konkurenty a nestačila by na ně desítka. Byl by to vydatný seznam, přesto mně zmíněné hodnocení Chruščovovy řeči vnucuje pocit brát ji ještě závažněji, než jsem dosud činil. Třeba – nebo dokonce bez podmiňujícího třeba – jí začala krize sovětského systému a režimu a států v nich žijících, která vedla až ke zničujícímu pádu v závěru století. Namítne se, a právem, že historický vývoj není přímočarý, že má alternativy, je naplňován soupeřícími tendencemi, vyznačují ho a modelují zákruty. Je ale nepochybné, že od února 1956 už nebyl sovětský režim tím, co dosud. Dostal totiž nezacelitelnou ránu psychologickou. Smýšlení, psychologický stav společnosti – to je jistě faktor významného vlivu a zvláště v totalitních společnostech (ale nejen v nich). Tak v dějinách německé války z let 1939–1945 ho přesně postihl historik a publicista Quido Knopp. Napsal: „Ze strategického hlediska znamenala obrat ve druhé světové válce bitva u Moskvě v prosinci 1941. Z taktického hlediska byla bodem obratu bitva u Kurska. Avšak psychologicky znamenala nejhlubší ránu bitva u Stalingradu. Po ní se začala vytrácet slepá důvěra Němců ve vedení.“ Chruščovův projev také zasáhl víru. Měl, hlavně pro autora, samozřejmě mocenský smysl, chtěl uspořádat vztahy v Kremlu i ovlivňovat šířeji. Stalo se, dostal se brzy dokonce do postavení vypovídajícího a svědečního symbolu, symbolu v ještě dalších podobách. Právě i tak působil v době, která je časovým a problémovým vymezením tohoto semináře. Nemíníme se tu však jím a vůbec celým rokem 1956 podrobněji zabývat, takové téma by asi vydalo na několik pracovních setkání. Jen ho musíme mít „podtextově“ na paměti, i u vědomí oné různorodosti symbolní funkce, dopadů, ozvuků a samozřejmě konkrétního vnímání Chruščovovy řeči.

Díl historického času, který je naší látkou, jsme vymezili i jako léta od krize ke krizi. Nabízí se to hned při pohledu povrchním a utvrzuje takovým přístupem, který se zadívá hlouběji a pozorněji. Pojem krize tu platí především pro mezinárodní situaci, ale vůbec nejen pro ni. Pro jaká prostředí a poměry se dá ještě užít, mohou zjišťovat analýzy na tomto semináři. S pojmem krize nelze ale plýtvat, jak se zhusta děje v historiografii a ještě více v publicistice, politice a v ideologických textech. Pozorovatelné to bylo už od osmdesátých let 19. století, pojem krize se pak stával až inflačním a v této lehkověrné plýtvavosti se stále udržuje. V sedmiletí od roku 1956 do roku 1962 se dělo hodně, mnoho, a důležitého a rozmanitého, ve světě i v Československu, nám jde o zachycení a pojmenování podstatného, jak je ostatně na těchto seminářích odbornou ambicí. Je to nezbytné také a především pro výuku, která to má s nepříliš vzdálenými dějinami moc těžké. Čím a jak zaujmout, aby si právě vědomí podstatného osvojovali ti, pro něž už ona doba vzdálenou je, a do dávná, a kteří s rozpaky přijímají její obsah, tak podobný téměř nevnímané záplavě dnešního zpravodajství. Můj recept – jak troufalé, recept!, či návod by vycházel z několika příznačných, až dramatických událostí či epizod, zajímavě zalidněných – vždy se najdou,

dějiny nám jich poskytují na výběr – a mířil by k srozumitelnému vysvětlování určujících příčin a projevených důsledků. Ale o tom až později.

Žijeme, v každé době se žily dva životy. Individuální, osobní, a společenský, daný prostředím, vztahy, společenskými poměry a jejich vývojem, prostě tím, že člověk je tvor společenský. Oba životy se prolínají, kdo více to ví, než historik. Ví to, ale jak to pochopit a pak zobrazovat, bývá často nad síly interpretací. Společenská látka v historických výkladech nezdědka ztrácí lidi, zapomíná na člověka, je odlidštěna, dějiny mají podobu mechanismu obsluhovaného několika jedinci, co se vedrali k pákám. Proč o tom mluvím? Kvůli přání, aby naše seminární téma nezapomnělo na žádný z těch dvou životů, abychom se poradili, ozkoušeli si, čím a jak tematiku zalidňovat. Bylo to přece zvláštní údobí pro lidi, na Východě i na Západě. Cosi v něm končilo a hlavně cosi začínalo a otevíralo se k jedinečnému šestému desetiletí. Také ale mohla být v tomto údobí velká válka, působili přece její plánovači, objevili se její příčinliví propagandisté, slova o ní padala na setkáních nejvyšších i dalších politiků, a nebyla do větru. My, co jsme zažili a jsme tak pramenem sami sobě i jiným, jsme dokonce jednu chvíli s napětím čekali, zda uhodí. Nestalo se tak i proto, že k řešení byly přizvány dějiny. Pro svět může být dobré, když se vlivní politikové zajímají o novodobou historii. Její znalost byla v tom rozhodujícím okamžiku moc užitečná. Její znalost je ostatně užitečná vždycky. Jen o tom umět přesvědčit.

Robert Kvaček

PODOBY STUDENÉ VÁLKY

Robert Kvaček

Bylo to pro onu dobu příznačné. Dvacátému sjezdu sovětských komunistů v únoru 1956 přišel v jeho průběhu rozhořčený telegram předsedy KSČ z Teplic. Reagoval na „protistalinský“ projev významného člena sovětského vedení Anastase Mikojana: „Nesouhlasím s vystoupením pravičáka Mikojana, který pomlouvá světlou památku Stalina žijícího v srdcích všech třídně uvědomělých pracujících. S radostí je přijme všechna buržoazie. Nás vychoval Stalin.“ Telegram je uchován v jednom ruském archivu.

Tvrdí čeští stalinisté, jichž byla tehdy spousta, se zanedlouho dočkali z Moskvy mnohem těžšího úderu, než jim dal spíše jen historizující Mikojan. Na tajném sjezdovém zasedání 25. února 1956 pronesl N. S. Chruščov projev o hrůzných stalinských represích. Šokující zpráva se pak stala nechtěným prologem k bouřlivému otřesu sovětského bloku. Začalo to v Polsku, demonstrace poznaňských dělníků byly v červnu 1956 rozstříleny bezpečnostními jednotkami. V říjnu se dokonce chystal útok na neklidnou Varšavu, zabránil mu Chruščov dohodou s novým polským stranickým vůdcem Gomulkou. To už se ale v těžké krizi ocitl komunistický režim v Maďarsku.

„Moji protivníci neustále prohlašují, že za Stalina byl všude pořádek a jen přišli noví, je rozklad,“ vykládal Chruščov jugoslávskému prezidentovi Titovi, za nímž v noci 3. listopadu 1956 přiletěl na Brioni. Chtěl se poradit, jak řešit situaci v Maďarsku, hlavně získat Titův souhlas s vojenským zásahem. U sovětských satelitů pokládal přitakání za samozřejmé, Bulharsko s Rumunskem mu dokonce nabídly pomoc, ale odmítl ji. Rumunsko a Československo měla jen zesílit krytí hranic. V Praze k tomu hned vydali patřičné rozkazy, z vývoje v Maďarsku byli poděšeni. Poslali maďarským „soudruhům“ z pohraničí aspoň trochu zbraní a později pár lidí.

Maďarsko vzplanulo protikomunistickým povstáním, pokusem o lidovou revoluci. Komunistická moc se v něm nikdy necítila zcela jistou a léta si proto počínala brutálně. Nechtěla se příliš měnit ani po Stalinově smrti v roce 1953, ani po dalších pohybech v sovětském imperiálním centru, ale její hlavní nositelé přece jen mizeli. Výměna osob však nestačila. Na Maďarsko silně působil vývoj v Polsku, kde se komunistický systém také silně zakymácel. Chruščovovi se po 20. říjnu 1956 podařilo krizi zmírnit, v Maďarsku ale i potom narůstala. Sovětské vedení se obávalo, že Maďarsko opustí Varšavskou smlouvu a těžce ji oslabí na jižním křídle. Za žádnou cenu to nechtělo dovolit.

Maďarské drama začalo 23. října, kdy v Budapešti přerostlo shromáždění studentů v obrovskou demonstraci žádající státní nezávislost a odchod Sovětské armády ze země. Hodně si demonstranti slibovali od jmenování Imreho Nagye do čela vlády, ale jen obecnými sliby Nagy davy nezvládl. Začaly přepady budov, část armády vypověděla poslušnost, střílelo se, byli mrtví. Šéf maďarských komunistů Gero požádal Chruščova o pomoc. V Kremlu souhlasili, jen chtěli výzvu vlády. Nagy byl zprvu pro, pak ale odmítl „zvací dopis“ podepsat. Dopis vznikl na sovětském velvyslanectví. Vedl je drsný

a neustále alarmující Jurij Adropov, který to pak dotáhl do čela Bezpečnosti a na generálního tajemníka sovětské komunistické strany. Místo Nagyho mu vyhověl nedávny premiér Hegedüs.

To už byly sovětské tanky v Budapešti. Během 25. října přibýlo mrtvých: „někdo“ střelil na sovětské vojáky, byla to zřejmě provokace politické policie, a vojáci napadli demonstranty. Na jiném místě zase „omylem“ zdecimovali maďarskou jednotku. Pak se už střílelo často, do pohybu se dala nemalá část země, i když ozbrojených povstalců bylo jen na dvacet tisíc. Komunistický systém se rozpadl. Nagy důkladně proměnil vládu a měnil i sebe. Byl dávným komunistou, dokonce pod jménem Volod'a pracoval pro sovětskou Bezpečnost v Komunistické internacionále, málem se také stal obětí represí. Po roce 1945 měl v Maďarsku vysoké funkce, ale neshodl se s jeho stalinským diktátorem Rákosim. Teď jako by se od své minulosti odděloval. Požádal o odchod Sovětské armády z Maďarska, 1. listopadu vyhlásil jeho neutralitu a vystoupení z Varšavské smlouvy.

V Moskvě běsnili. Jejich armáda se měla Maďarskem přehnat jako „vichr“ (tak zněl krycí název operace) a povstání zadusit. Potíže ze Západu nečekali: americký velvyslanec Bohlen jim naznačil, že jeho vláda se v Maďarsku „vměšovat“ nebude. Pro Titoovo porozumění si Chruščov přiletěl na Brioni. Dal najevo, že „pád“ Maďarska by byl i jeho pádem. Sebevědomý Tito mluvil chvíli o „politickém řešení“, ale pak přijal vojenský zásah. Nelíbilo se mu, že se v Maďarsku znovu volá po územní revizi, která by zasáhla i Jugoslávii. Jen nechtěl, aby v čele maďarské „dělnicko-rolnické“ vlády stál stalinista Munnich. Doporučil Jánoše Kádára, který už jednal v Moskvě a teď čekal v Užhorodu.

K ránu 4. listopadu 1956 vpadl „vichr“ do Maďarska. Povstalci se několik dní bránili. Na čtyři tisíce jich padlo, tisíc zmizelo beze stopy, přes tři sta jich bylo později popraveno, na dvacet dva tisíc uvězněno. Nagy se chvíli skryl na jugoslávském velvyslanectví, pak byl internován v Rumunsku a vězněn v Budapešti. I jeho čekala smrt, v červnu 1958.

Západ poskytl azyl maďarským uprchlíkům, jinak do událostí na „Východě“ nezasahoval. Spojené státy vyhlásily sice už dříve vůči komunismu „doktrínu osvobození“, ta však byla určena spíše pro vnitřní politiku, měla přinést sympatie a voliče americkým republikánům. V rámci Severoatlantické aliance i mimo ni posiloval ale Západ svou vojenskou sílu, americké rakety byly rozmisťovány daleko od Spojených států a blízko sovětskému bloku. Sovětský svaz nestačil koncem padesátých let vznikající strategickou nerovnováhu mezi Západem a Východem vyrovnávat.

* * *

Chruščov chtěl omezit hlavně zbraně hromadného ničení. Vynucoval si jednání se Spojenými státy, a to až ultimativně. Hřmotně házel na stůl různé návrhy, mezi nimiž vděčnou byla německá tematika. Západní Berlín měl dostat statut svobodného demilitarizovaného města: přehradila by se tak zdejší cesta početných východoněmeckých uprchlíků na západ. Německé státy by uzavřely mírovou smlouvu, která by přinesla mezinárodní uznání Německé demokratické republiky a Spolkovou republiku Německo by vyloučila ze západního bloku. Diplomatická korespondence o tom byla nekonečná, únavná a bezvýsledná. Zostřovala však mezinárodní vztahy.

Dvě sovětské nóty z listopadu 1958 a ledna 1959 ukládaly západním mocnostem, aby nejdéle do půl roku souhlasily s podpisem německé mírové smlouvy. Jinak prý Sovětský svaz a jeho věrní uzavřou smlouvu je s NDR a tím zaniknou práva Západu v Berlíně. Mezinárodní nervozita z takového ultimativního stanoviska vyvolávala pocity hrozby ozbrojeného střetu. Žádná strana si jej nepřála, jisté zmírnění proto přinesla cesta britského ministerského předsedy Harolda Macmillana v únoru 1958 do Sovětského svazu, i když se k němu sovětské představitelé chovali nejdříve nehostinně. Britský státník navrhl schůzky na nejvyšší úrovni. Hned na jaře 1959 se v Ženevě sešli ministři zahraničí čtyř mocností – Sovětského svazu, Spojených států, Velké Británie a Francie – a otevřeli prostor pro jistou korekturu vztahů mezi Východem a Západem.

V září 1959 odjel Chruščov na delší návštěvu do Spojených států. „Tání“ v mezinárodních vztazích už bylo znát zřetelně, vydírání se zapomínalo. Chruščov si přesto neodpustil gesto, které vzbudilo rozpaky. Do projevu v Organizaci spojených národů vložil návrhy na úplné a všeobecné odzbrojení a na zrušení kolonialismu. Byly součástí jeho ofenzivní taktiky v mezinárodní politice, kterou opíral jak o úspěšný kosmický program, tak o projekty hospodářského rozvoje směřující k ekonomickému předstihnutí Spojených států a vůbec kapitalistického světa. Plány ale vycházely z nereálných představ o hospodářských schopnostech sovětského modelu. Patřily k Chruščovovým kalkulacím na upevnění mocenské pozice v Kremlu. Problematickou se brzy ukázovala také naděje, že postkoloniální „třetí svět“ bude ovlivňován především Sovětským svazem: určité nové režimy sice přijímaly sovětskou hospodářskou podporu, ale „braly“ i ze Západu, jejich reprezentace byly nestabilní a korupční.

Chruščovův slovní odzbrojovací plán jen ztížil další mezinárodní rozpravy o zbrojní tematice, pozitivní ale bylo, že odsouval do pozadí „německou kartu“ sovětské diplomacie. Dokonce se vytvářely podmínky pro setkání hlavních politických mužů čtyř velmocí. Byl uchystán na květen 1960 do Paříže. Účastníci už byli na místě, když Chruščov schůzku znemožnil. Za důvod si vzal výzvědný let amerického U-2 nad sovětským územím, prokázáný i tím, že letadlo bylo sestřeleno. Velká čtyřka ke společnému stolu nezasedla. Chruščov vzal incident jako osobní urážku i jako snahu americké zpravodajské služby pařížskou schůzku znemožnit. V jeho chování byly jak známky hysterie, tak povýšenosti – státníky nechal do Paříže přijet a pak poradu prudkým gestem vetoval.

Mezi Východem a Západem se zase ochladilo. Ke všemu ještě stoupal počet míst, kde mezi nimi docházelo k politické konfrontaci. Většinou se v nich vedly místní války. Patřily k nim Indonésie, Blízký východ, Alžír, Ghana, Belgické Kongo, Kuba. Do konfliktní podoby se vyvíjel vztah Sovětského svazu a komunistické Číny. Chruščov odešel jejímu vůdci Mao Ce-tungovi přístup k atomové bombě a dráždil ho také kritikou stalinismu. K Chruščovovým mezinárodním těžkostem se přidávaly domácí hospodářské nezdravy, které se promítaly i do politických poměrů. Podvazovaly rozvoj ozbrojených sil, jejichž sebevědomí velitelé žádali další ohromné prostředky, a znervózňovaly usedlé stranické funkcionáře.

* * *

V roce 1961 stanul v čele Spojených států mladý prezident J. F. Kennedy. Chruščovovi napsal, že už pouhé „nalezení určitého stupně spolupráce“ USA a SSSR bude

„významným přínosem k zajištění světa, v němž by vládl mír a pořádek“. Navrhl vytvořit „spojovací mechanismus“, který by dovoľoval „klidně neoficiálně posuzovat“ rozdílné zájmy a zabraňovat nedorozuměním. Sovětský vůdce si byl sice vědom, že v Kennedym nastupuje mladá politická generace, kterou neznal, prezident se mu však jevil nezkušený a nijak tvrdý. Nemínil vůči němu zásadněji měnit svá ideologická klišé a jimi ovlivněné mezinárodní návrhy a postupy. Přiměl ho k osobnímu setkání, a to v červnu 1961 ve Vídni. Čekal, že v něm bude dominovat.

Rakouská metropole se nablýskala, byla plná novinářů, svět zase jednou vyslovoval její jméno. Chruščovovy rozhovory s Kennedym však vídeňské naleštěnosti neodpovídaly. Partneri se neshodli na obsahu schůzky a tak se zprvu hovořilo obecně, dokonce o historii a filosofii. Trochu to byla prázdná sláma. Kennedy chtěl zklidnit vzájemné vztahy, Chruščov byl zase neodbytný s německou tematikou. Návrhy byly známe – nový statut Západního Berlína, mírová smlouva německých států. Západní Berlín by mohl dostat záruky Organizace spojených národů a velmoci by v něm měly symbolické jednotky. Pokud na to Západ nepřistoupí, Sovětský svaz podepíše s Německu demokratickou republikou do konce roku 1961 mírovou smlouvu.

Chruščov mluvil vzrušeně, vlastně zase – jako před lety – vyhrožoval. Ani Kennedy nezůstal klidný. „Vaše smlouva nám znemožní přístup do Západního Berlína?“ zeptal se Chruščova. Sovětský vůdce musel otázku čekat, přesto chvíli mlčel. Pak se začal všelijak vytáčet, až řekl, že to bude věcí vlády NDR. „Jistě zaručí všechna vaše práva,“ ujišťoval. Bylo jasné, že tím chtěl dosáhnout mezinárodního uznání Německé demokratické republiky.

Kennedy odmítl s východoněmeckou vládou jednat. Spojené státy nemínily opustit Západní Berlín, nikdo by pak nevěřil, že neodejdou i z Evropy. Rozhovor se změnil téměř v hádku. Chruščov řekl, že Berlín může způsobit válku, nechť k ní tedy dojde co nejdříve. Za pár let by byla ještě strašnější. Do zápisu se jeho slova nedostala, zmínila je formulace, „ať se stane, co se má stát“. Americký prezident odjel z Vídně rozhodnut v ničem Rusům neustoupit. Povzbuzovali ho v tom i jeho spolupracovníci. Na omezení přítomnosti Spojenců v Západním Berlíně zamýšlely Spojené státy odpovědět postupem své tankové brigády do města. Pokus Rusů ji zastavit by vyvolal taktický jaderný úder na sovětskou základnu v NDR. Nanejvýš by prý z toho vznikl konflikt v Evropě, na víc zatím podle Američanů Sovětský svaz neměl. Plán byl spíše preventivní hrozbou, informace o něm byla totiž podstrčena sovětské zpravodajské službě.

Chruščov zjistil, že mu další kolo jeho ultimativní hry s německým tématem nevyšlo. Čtěl si své mocenské postavení mezinárodně upevnit demonstrací síly, aby si pak mohl doma více dovolit. Přepočítal se. Rázem zapomněl na mírovou smlouvu s NDR a východoněmeckému vůdci Ulbrichtovi dal 5. srpna 1961 souhlas k přehrazení Berlína zdí. O týden později, za srpnové noci, se začala tato obudná zeď stavět. Stala se symbolem totalitního komunistického režimu i studené války.

* * *

Na vídeňském jednání se mluvilo o možnosti brzké války, rok poté byla velká válka ještě blíže. Způsobit ji mohla krize, která byla pak nazvána karibskou. Začala nenápadně, vlastně úplně skrytě.

Koncem května 1962 odletěla z Moskvy na Kubu jakási sovětská delegace. Nic zvláštního. Sověti už do Havany cestovali často, tentokrát šlo o nějaké zemědělce. Jeden byl Uzbek, měl aspoň na hlavě tubětjku, zřejmě zasloužilý kolchozník. Ve skutečnosti šlo o stranického předáka Rašidova. Všichni ostatní byli vojáci, doprovázel je zpravodajce, oficiálně vedený jako politický poradce a tlumočník. Jmenoval se Alexejev – ne, to bylo jméno pro veřejnost: bylo přiděleno hispanistovi Sitovovi, který pracoval jako rozvědčík už v Argentíně a teď budoval zpravodajskou síť na Kubě.

Delegace měla s kubánským vůdcem Fidelem Castrem projednat umístění sovětských raket v jeho zemi. Čtěl je tam mít Chruščov. Nešlo mu ani tak o obranu Kuby, jež se před rokem ubránila invazi ze Zátoky sviní, a od té doby šla rychleji k sovětskému politickému systému. Více mu záleželo na důkazu rozhodnosti, který potřeboval kvůli domácím obtížím a pro zmenšení americké strategické převahy. Spojené státy už měly rakety v Turecku a Itálii. Chruščov jim své posílal k americkým břehům. „Strčíme Američanům do kalhot ježka!“ vyjadřoval se o svém nápadu. V mladém Kennedym stále ještě viděl intelektuála, který na jeho riskantní troufalost nijak tvrdě neodpoví. Vídeňský rozhovor ho dostatečně nepoučil.

Malá skupinka vojenských specialistů rozvinula záměr v projekt. Byl „velkorysý“: z kubánských odpalovacích ramp mohly rakety zasáhnout až Boston a New York. Operace Anadyr – jméno si vypůjčila u jedné sibiřské řeky – byla na světě. Jenže svět o tom neměl tušení. Castro a jeho nejbližší si vzali den na rozmyšlenou a pak souhlasili. Pomohou prý Chruščovovým strategickým záměrům.

Začal se chystat expediční sbor. Jeho vojáci nevěděli, co se s nimi zamýšlí. Z přistavů se nesměli ani hnout. Bylo třeba hodně lodí a stejně nedostačovaly. Techniku i „pasážery“ namačkali do podpalubi. V teplých mořských pásmech se tu nedalo ani dýchat. Některé horko zabilo, operace měla první mrtvé. Selhala i zásobování a podivně dopadlo také civilní oblečení, vojáci totiž neměli vypadat jako vojáci. Americká zpravodajská služba však o nich zatím nic nevěděla. První zprávy o podivných výpravách na Kubu jí dodal až její moskevský agent Peňkovskij koncem srpna. Za měsíc poslal plány raketových základen na Kubě. Byl to výkonný muž, pracoval hned pro tři rozvědky, svou domácí, americkou a britskou. Cizím službám, jímž se zavázal na jaře 1961, poslal do svého odhalení na šest tisíc dokumentů, nejcennější byly o vývoji sovětských mezikontinentálních raket, o sovětském programu kosmického výzkumu zaměřeného na vojenské využití a také o tom, co chystají Sověti na Kubě. Karibská krize se pak stala Peňkovského triumfem i pastí. Možná z přílišného sebevědomí přestal dbát na přísnou konspiraci a sovětská rozvědka na něj přišla při sledování britského velvyslanectví. Trest smrti byl vynesen v květnu 1963.

* * *

V polovině října 1962 měl Kennedy jistotu, že u San Cristóbalu je už téměř hotova sovětská raketová základna. Americká odpověď měla dvě alternativy, napadení Kuby nebo její námořní blokádu. V předvečer 22. října prezident blokádu ohlásil a sdělil také její důvod. Násilné proražení blokády – Kennedy užil slova karanténa – by Spojené státy přimělo k ráznému vojenskému zákroku. Svět strnul, za pár hodin mohla být válka a s užitím jaderných zbraní. Vojáci na obou stranách se ostatně činili, s válkou už vážně počítali

a politiky k ní povzbuzovali. Američané uvedli do pohotovosti své síly od Středomoří až po základnu na Kubě Guantanamo. Rusové nařídili satelitním členům Varšavské smlouvy mobilizovat vybrané zálohy. Západ stál proti nim sjednocený, všichni jeho představitelé podpořili Kennedyho. Prezident ale doufal, že se střet nebude: nabídl Chruščovovi čas k rozmyslu a k jednání. Porozumí tomu v Kremlu? ptal se s patrnou nejistotou sám sebe i svých poradců.

Sovětské lodě vezoucí části raket se přiblížily k americkým plavidlům střežícím pásmo blokády. Zastaví se? Projedou? Co potom? Zastavily se. Vůbec to ještě neznamenalo, že nebude válka.

V Radě bezpečnosti předložil Američan Stevenson snímky raket na Kubě a Rus Zorin, který je dosud popíral, odešel ze sálu pokořen. Také Kennedy napsal Chruščovovi cosi o lhaní. Chruščov se pokoušel vyhnout tématu, dovolával se svobody plavby a hrozil, že blokáda se nebude respektovat. Na Kubě se zatím dál montovaly rakety. Kennedy odmítl všechna vedlejší témata a nenechal Chruščova na pochybách, že o sovětských raketách na Kubě ví vše podstatné. Sovětský vůdce odpověděl spoustou slov, ale zároveň umístění raket přiznal. Jejich stažení bylo však podmíněno americkou zárukou Kubě. Zdálo se, že Chruščov pochopil Kennedyho neústupnost. Tuto domněnku podpořil i kontakt, vstřícnost, teď zase starý, neurvalý tón. Vysvětlení znát nemohli. Chruščova nejprve jeho zpravodajci varovali, že Spojené státy zaútočí na Kubu. Chruščov „změkl“, stačily mu záruky pro Castrův ostrov. Pak se zpravodajci opravili, invaze nebude. Chruščov si zase dupal.

Kennedy to nechal bez povšimnutí, choval se, jako by tento dopis nebyl. Souhlasil se zárukou Kubě za stažení sovětských raket z ostrova. Neoficiálně ještě vzkázal, že Američané stáhnou rakety z Turecka a Itálie. Byly, mimochodem, stejně zastaralé a bezpečnost obou zemí měla být napříště chráněna z moře. Chruščov stejně neoficiálně odpověděl, že o tomto příslibu pomlčí. Veřejně oznámil, že Sovětský svaz své rakety z Kuby stáhne. Některým sovětským generálům se to ani trochu nelíbilo a v mizerné náladě byl i Castro. Sověti s ním v posledním dějství krize vůbec nejednali, postavili ho před hotovou věc. Nezapomněl jim to. Různí „jestřábi“ však rozuzlení karibské krize nezapomněli ani Chruščovovi, ani Kennedymu. Svět si však na podzim 1962 oddychl.

Forms of the Cold War

Robert Kvaček

This article examines the impact of the Hungarian Uprising on world events. Further it addresses the efforts of the Soviet Union to strengthen its position as a great power, Soviet pressure on the U.S.A., the manipulation of the "German Question" and the problem of Berlin as well as the position of the Third World as a field of confrontation between East and West. The importance of the Kennedy-Khrushchev meeting in Vienna and the Cuban Crisis are also examined.

SOCIÁLNĚ POLITICKÁ SITUACE V ČESKOSLOVENSKU 1956–1962

Jak Československo vypadalo, jak žilo a co si myslelo

Dalibor Státník

Pokusme se o zamyšlení nad tím, jak lidé v Československu prožívali tuto dobu, jaký život vedli před kulisami velké politiky, o jejichž temných zákratech měli jen dílčí a začasné zkreslené informace. Z tohoto důvodu se může sociální situace společnosti a jednotlivce, resp. její popis jevit jako autentický otisk té či oné doby. Sociální poměry můžeme chápat jako průsečík mezi politickými a hospodářskými dějinami, aniž bychom se o těch či oněch zmínili více, než bude nezbytně nutné. Ale přesto je třeba uvést několik událostí, které se v domácí politice udály, protože jednak ovlivnily život lidí, jednak jejich záznam a příprava jsou samy o sobě historickým pramenem. Rok 1956 není náhodným mezníkem. Je to rok plný událostí, které byly spuštěny 20. sjezdem sovětské komunistické strany, jehož ohlas byl ale u nás oproti Maďarsku a Polsku mnohem mírnější a omezil se jen na stranickou diskusi a nesmělé požadavky na svolání mimofádného sjezdu místo již na začátku února svolané konference a nepatrné personální a dílčí, ale nikoliv systémové změny. Rok 1962 byl také bouřlivý, ale spíše u nás než ve světě, vždyť se končil takřka světovou válkou. Mezi těmito dvěma milníky proběhly dva sjezdy KSČ, všeodborový sjezd, který přijal usnesení o zvýšené pravomoci závodních výborů ROH sankcionované Národním shromážděním, celostátní spartakiáda, několik sjezdů jednotných zemědělských družstev a obránců míru, několikrát byly sniženy ceny maloobchodního zboží, o dvě hodiny byla zkrácena pracovní doba, nesměle byly zaváděny nové mzdové soustavy, v roce 1958 byly tisíce lidí postiženy třídně politickou prověrkou, konaly se volby do národních výborů a do Národního shromáždění, proběhla územně správní reorganizace, změnil se prezident a dokonce název státu, ale systém moci zůstal stejný. Ovšem právě v těchto několika málo letech bylo uvedeno v život a nastartováno pozoruhodně mnoho procesů, odhalily se potíže a souvislosti mezi různými aspekty společenského a sociálního života, které přetrvávaly až do listopadu 1989 a některá rezidua přežívají dodnes. Mnohé proto, že je obtížné po desetiletích náraz změnit zavedený systém, dílem proto, že byly výrazem nového přístupu ke světu, neseného spíše individuální než kolektivní odpovědností a zájmy.

Československu přitom v letech 1956–1962 nešlo podle vládnoucí komunistické ideologie o nic menšího, než o vítězství socialistických výrobních a společenských vztahů, jak např. vyhlásil A. Novotný při oslavě 15. výročí osvobození Československa v roce 1960 a které našlo svůj výraz v nové socialistické ústavě. Toto vítězství nemělo být samoúčelné, ale bylo pokládáno za mezistupeň při budování komunistické společnosti. Je nutné odkázat na zapomínaná díla klasiků marxismu leninismu, protože bez nich a z nich vypreparovaných a mnohdy vulgarizovaných floskulí, podle nichž se společnost snažila žít, mnoho nepochopíme z mechanismu moci a mentality vládnoucí strany, její-

muž entuziasmu zdánlivě mnohé přitakalo. Od roku 1948 se neustále zvyšovala výroba a zvláště po roce 1956 také některé ukazatele životní úrovně. Ta ovšem nebyla v tehdejšímu pojetí odvozena od výše platu a zařazení občana v určité příjmové kategorii, což je typické a oprávněné pro sociologické zkoumání demokratických společností. V socialistickém Československu při převládající platové a mzdové nivelizaci – i přes pokusy o denivelizaci – nemá taková kategorizace valný smysl. Navíc podstatná část životní úrovně byla nadhodnocena tzv. společenskou spotřebou, tedy dotovanými cenami a bezplatnými, nebo pod cenou poskytovanými službami státními nebo komunálními popřípadě družstevními podniky, jejichž lacinost byla vyvažována nízkou kvalitou a dlouhými čekacími lhůtami. Tento systém dotací a nivelizace, ač krátkodobě přinášel jistá pozitiva, byl v rámci daného systému do budoucna příčinou neřešitelných ekonomických problémů. Disproporce v národním hospodářství se začaly výrazně projevovat právě na počátku šedesátých let. Byla to zátěž, kterou si ekonomové uvědomovali, snažili se ji v polovině 60. let řešit ekonomickou reformou (narovnání cen bylo jedním z takových možností), ale bez naděje na úspěch, protože by to v důsledku znamenalo odbourání tzv. sociálních vymožeností. A to by vážně narušilo křehký politický konsensus či společenský kompromis. Zkrátka vezme-li lidem svobodu politického rozhodování, nemůžeme jim zároveň odebrat bezplatné školství a zdravotnictví, dotace na bydlení a provést takové změny ve struktuře hospodářství, které by znamenaly např. nezaměstnanost rušením nerentabilních provozů apod. I tak měli komunisté ze svého hlediska nárok na jistou dávku optimismu. Toto přesvědčení mělo oporu ve dvou ideologických rovinách pro historika velmi zajímavých a sice v pojetí československé minulosti a v údajné permanentní krizi západního světa. V podstatě se ovšem jednalo o odmítání „kapitalismu“ jako takového a to jak v minulosti naší země, tak i v současnosti „západního“ světa. Protože nás zajímá nejen to, jak Československo tehdy, tedy v letech 1956–1962 vypadalo a jak se změnilo, ale také to, co si lidé, tedy i komunisté mysleli, je na místě říci něco více. Musíme si uvědomit, že v této době jsou ještě ve stranických, odborových a vládních místech lidé, kteří se rekrutovali z nejnižších společenských vrstev nebo ti, kteří jejich ideologii převzali. Mnohdy se při zkoumání socialistického Československa zapomíná na třídní diferenciaci předúnorové společnosti a zvláště osudové je toto opomenutí při studiu společensko politických procesů a přeměn na vesnici. Sociální kořeny KSČ tkví právě v neradostných životních podmínkách předchozí doby, v zážitku světové hospodářské krize s jejími průvodními jevy a ve ztrátě perspektivy v dosavadní společenský řád. Aniž by snad tyto vrstvy ve společnosti a jejich pocity a řešení tehdy převládaly, staly se po únoru jediným východiskem pro výklad nedávné československé historie, která pak měla ospravedlnit a odůvodnit přítomnost.¹

Setkáme se s množstvím vzpomínek na život za první světové války, na dobu neradostného učení, dělnických povolání, špatných bytových a životních podmínek. Končí vždy stejně, teprve nový socialistický řád odstranil všechny sociální nespravedlnosti a umožnil radostnou práci a spokojené stáří. Takto uvažovali nejen starí bezvýznamní deputátníci a dělníci, ale i nejvyšší státní představitelé. Setkáváme se téměř při každé

¹ Minulost měly být politicky vhodně upravena, měly se akcentovat určité trendy a některá ze souvislostí vytržena fakta, jak zaznělo např. na plenárním zasedání Ústřední rady odborů (ÚRO) při návodu k vedení kronik a dodatečných zápisech z poválečné: „Musí v ní být vyjádřeny místní přeměny života pracujících z údobí životní nejistoty... Musí tam kronikáři ukázat ten ohromný rozdíl našeho dnešního života s tím, co bylo dříve.“ Všeodborový archiv (VOA), plenární zasedání ÚRO (pl. ÚRO), 14.–15.4.1960, inv. č. 60, kart. 22.

příležitosti s poukazem na minulost – tedy na dobu před nějakými dvaceti až čtyřiceti lety – s detailním a zřejmě i pravdivým popisem životní situace určité skupiny lidí, která se domohla moci a privilegia na výklad historie. Vše nové a lepší je vykládáno jen jako výsledek poúnorového řádu, aniž by se bral v úvahu prostý technický pokrok, který sebou přináší v industriální společnosti vyšší výrobu hmotných statků a jejich snazší dostupnost širšímu okruhu publika než dříve. Režim své nedostatky vyvracel poukazem na minulost, kdy bylo hůře. Takových apologií najdeme nepřeberné množství a těžko se nám podaří zjistit, zda a jak dlouho a pro jaké vrstvy měly jakousi přitažlivost. Víme, že již v této době (teď odhlížíme od vrstev poúnorovým režimem buď přímo persekovaných, nebo postižených ztrátou společenské prestiže a sociálního postavení) tento model rozhodně nepůsobil na mladou generaci.²

A to bylo pro další vývoj zcela rozhodující. Tato doba by nás měla zajímat také proto, nakolik se v ní vytvořilo nebo začalo to, co dalo základ budoucnosti, tedy naší přítomnosti. A je to právě generace dnešních padesátníků a šedesátníků, která byla tehdy mimořádným objektem zájmu státní moci. Ta se na ni snažila působit od nejtěšnějšího, ba prenatalního věku a za všechnu „starost“ se setkala jen s nepochopením a odmítnutím. Tato generace již zažila aktivně pražské jaro a výraznou měrou se podílela na polistopadových přeměnách. Její postavení a formování vystihl přesvědčivě K. Kaplan: „K nejvýznamnější změně šedesátých let patřilo dospívání nové generace, která vyrůstala a získávala zkušenosti už v poválečném Československu. V roce 1961 představovala téměř polovinu obyvatel v produktivním věku, o čtyři roky později už kolem 60 %. Neměla historické vazby z režimem, tj. postrádala zkušenosti z první republiky a okupace. Minulost se jí nestala ani jediným, ani hlavním měřítkem hodnocení režimu a ve srovnání s předcházející generací byla mnohem méně politická a více kritická.“³

Nepolitická mladá generace si ovšem zaslouží vysvětlení. Byla nepolitická v tom smyslu, že se neangažovala pro politiku KSČ a její členství v ČSM bylo mnohdy jen formálním předpokladem pro další studium nebo lepší postavení v zaměstnání. Ve skutečnosti se vlastně o politiku zajímala, ale jinak, než si KSČ představovala. Nepodporovala totiž ve své většině její politiku a jelikož žádná jiná legální možnost politického vyžití neexistovala, vznikal dojem její apolitičnosti. Přitom mnohé její aktivity vlastně byly v pravém slova smyslu „politické“, ať už to byla studentská recese, majáles, studentské časopisy, ale vlastně celý její životní styl jako způsob oblékání, zájem o moderní hudbu, byl v té době výrazem minimálně světonázorového přesvědčení. Nepřítelem mladých lidí nebyl dávny „vykořisťovatel“ v podobě kapitalisty, abychom použili dobovou terminologii,

² Podle poslance Josefa Závěty starší pamětníci „Nezapomenou na nuzný život v koloniích, nezapomenou na hlad a bídu, nezapomenou na bezmocnost, s níž byli vydáni libovůli uhelných a hutních magnátů, nezapomenou na ty hrozné doby, které se mladým budovatelům budou zdát neskutečné... Chci však jen zdůraznit, že každá radostná událost v životě našeho státu měla by být současně i připomínkou časů minulých a výzvou mladým, aby svou potívou práci upevňovali to, co jejich tátové vydobyli svým potem a často i krví.“ Schůze Národního shromáždění ČSR (dále jen NS), 26. 3. 1959. Všechny citace ze stenografických protokolů schůzí národního shromáždění pocházejí ze společné česko-slovenské digitální parlamentní knihovny (<http://www.psp.cz/eknih>)

³ KAPLAN, K.: Kořeny československé reformy 1968, III. Změny ve společnosti, IV. Struktura moci, Brno 2002, s. 15. Zájemce tady najde i odkazy na další literaturu k tématu. Cílem naší studie není pokus o sociologický a ekonomický rozbor Československa, proto zvláště neuvádíme řadu dobových i historických publikací o národním hospodářství, socialistickém soutěžení, zdravotnictví, stravování, školách a vzdělání atd.

ale nová moc, učitelé ve škole nutící děti opakovat nepravdy, vedení podniku, které vyžadovalo po zaměstnancích stále vyšší výkon, národní výbory, které přikazovaly do zaměstnání a kvůli kádrovému původu zamítaly studium na vytoužené škole, bezpečnost slídící po každém kroku mladých lidí, nenáviděná dvouletá vojenská služba atd. Tito mladí lidé ze zkušenosti svého okolí z nedávné doby věděli, že s mocí není radno si začínat, že je lepší myslet si své a mluvit něco jiného, neangažovat se a snažit se v soukromí přežít. Tento vzorec chování byl založen právě v této době a v nezměněné podobě přetrvával celá desetiletí. S jistým zjednodušením můžeme říci, že před rokem 1956 ještě mládež, větší nou skautská nebo katolická, bojuje, pak již ne.⁴

Okázaly nežárem mládeže o ideologizované životní zkušenosti starší generace byl přitom vykládán jako jakési pozitivum, kdy v důsledku zásadních změn ve společnosti zmizely průvodní negativní jevy minulosti a mladí lidé je již neumi pochopit a vyhodnotit.⁵

Nebylo ovšem nutno obracet se jen do minulosti, stačilo poukázat na marginalizované jevy demokratické, tedy západní společnosti, které jsou po celé komunistické období vydávány za principiální, aby mohla být ideologicky odůvodněna a omluvena jakákoliv obtíž režimu.⁶

Tyto úvahy uvádíme také proto, abychom si uvědomili, jak velmi obtížné bylo vystoupit se zásadní kritikou režimu. Takový odvážlivec mohl být obviněn z toho, že si přeje, aby náš lid žil opět v takovýchto „kapitalistických“ podmínkách a odtud už byl jen krůček k označení takového člověka za nepřítele se všemi důsledky.

⁴ Jestliže v roce 1956 se ještě různé odbojové skupiny připravovaly na případné ozbrojené vystoupení v návaznosti na maďarské povstání, o několik let později sice opět část lidí věří ve válku, která by mohla Československo osvobodit, ale spíše pasivně, omezuje se na verbální projevy, poslouchání zahraničního rozhlasu apod., jak dokládá osud jedné takové skupiny: „Nějaké přípravy nebo domluvy jako při kontrarevoluci v Maďarsku jsme ale nedělali a situace na Kubě byla vyřešena dříve, než jsme čekali a také jinak, než jsme čekali.“ Archiv Ministerstva vnitra, vyšetřovací spis V-1441/Hradec Králové.

⁵ Poslanec Julius Lörcincz se rozdělil o jeden svůj zážitek: „Raz, keď som prednášal mládeži o dejinách československého robotníckeho hnutia z obdobia predmnichovskej republiky, s uspokojením som konštatoval, že mládež veľmi pozorne sleduje moju prednášku potiaľ, kým som nezačal rozprávať o sociálnych pomeroch v buržoáznej republike, o nezamestnanosti, o podpore pro nezamestnaných a o nemocenskom poistení, teda o vtedajších sociálnych pomeroch. Vtedy som zbadal, že nastala medzi mládežou akási nespokojenosť, šum, debata a na tvári niektorých sa objavil ironický úsmev, ktorý zrejme patril prednáške i prednášateľovi. Prednášku som aj prerušil a pýtal som sa mladých poslucháčov, o akej téme debatujú, ktorá je zrejme zaujímavejšia, ako moja prednáška? Jeden mladík vstal, smelo a uprimne poznamenal, že pre nich to, čo som povedal o nezamestnanosti a o tom, že ľudia žili v takých zlých pomeroch, znie celkom neuveriteľne. Uvedomil som si odrazu, že za nášho ľudovodemokratického zriadenia vyrástla nová generácia, generácia, pre ktorú vykorisťovateľský systém starého sveta je už len neuveriteľnou legendou.“ NS 10. 2. 1956.

⁶ Odborář Vojtěch Daubner interpretoval svou služební cestu do Itálie: „A jinak soudruzi jsme se podivili při těch mrakodrapech a při tom lesku, že není to daleko, já jsem to viděl v Říme, kde jsou zhroutěny starého Říma a starořímský vodovod, a tam lidé zříceninu využili na to, že k jedné stěně přidali 3 takové hliněné a v tom bydlí. No tak, jako u nás za minulé republiky bydleli cikáni. Ba, dokonce možno říci, že i horší, neboť to tam musí být zaručeně velmi vlhké. To vidíme, na co se hodí v roce 1960 ty starořímské stavby a vodovod.“ Dále se ho na jakési schůzi ptali, zda jsou u nás žebraři a Daubner jim, řekl, že jeho dcera se ho nedávno ptala, že slyšela o žebřácích „prosím tě, otče, kdo to je vlastně ten žebřák, jak to vlastně vypadá, kdo je to ten člověk. A věřte, já jsem viděl na těch lidech, že mají slzy v očích, když jsme jim řekl, že u nás děti neznají, co je to žebřák, jak vypadá, jak je oblečený, co dělá, takže jsme je tím úplně dojal.“ VOA, pl. ÚRO 14.–15. dubna 1960, inv.č. 60, kart. 22.

V zásadě existovalo schéma, podle něhož ve srovnání s minulostí a kapitalistickým světem (což bylo vlastně jedno a totéž) všechny domácí problémy byly okrajové a hravě řešitelné a to mezi ně patřily tak závažné záležitosti jako bytová otázka, kvalita služeb, zboží a dopravy, postavení pracujících žen a mládeže. V této době se také setkáváme se zárodky ekologického uvažování, mnohé se dotýká znečištění životního prostředí, ale také se objevují náznaky širšího environmentalismu, jako je vzhled měst a krajiny. Jsou to okruhy, které jsou z hlediska sociálně politického významné a zajímavé, buď jsou zcela nové nebo v této době přicházejí s velkou naléhavostí a v daném systému byly neřešitelné. Pokusíme se některé tyto problémy přiblížit nikoliv vyčerpávajícím způsobem a podrobnými statistickými daty, jako spíše poukazem na některé mnohdy nečekané souvislosti mezi nimi, vzájemnou provázanost a netušené dopady.

Byty

Bytová otázka za socialismu, i když víme, že problematika bydlení, ale v naprostojiných společenských souřadnicích, je vlastní době dřívější i nyní, zahrnuje celou řadu pozoruhodných souvislostí a odráží se v ní skoro celý život tehdejších lidí.⁷ Nedostatek kvalitních bytů a bytů vůbec byl chronickým problémem socialistického Československa a jistý způsob jeho řešení byl objeven a nastolen právě na přelomu padesátých a šedesátých let na základě usnesení ústředního výboru KSČ z roku 1958 o vyřešení bytového problému do roku 1970, který předpokládal výstavbu 1 200 000 nových bytů. Právě tehdy totiž nastupují panelová sídliště, domy montované z průmyslově vyráběných panelů, úmyslně co možná nejunifikovanější, nanejvýš s nepatrnými krajskými odlišnostmi, aby se na úkor kvality, pestrosti a nápaditosti prosadily budoucí šedivé pásy hradeb kolem našich měst.⁸

V druhé polovině padesátých let, kdy byly přijaty některé zákony o bytovém hospodářství a byty se staly skutečným „politikem“, nebyl výchozí stav příliš povzbudivý. Od roku 1948 do roku 1955 bylo předáno do užívání 206 313 bytů, kromě toho v akci individuální výstavby vzniklo 80 599 bytů. Ani tento počet nestačil nahradit „přestárlé a zdravotně závadné byty, nestačil na to, abychom mohli ubytovat nové rodiny a zabezpečovat přesídlování lidí do oblastí, kde jich potřebuje naše národní hospodářství.“⁹ Příčiny neutěšeného stavu spočívaly samozřejmě také v jiných prioritách předchozího období: „Nestačily nám síly. Stavěli jsme a stavíme nové velké závody, elektrárny, šachty a přehrady. Mnoho prostředků jsme věnovali na výstavbu zařízení soc. zem. výroby. To bylo

⁷ Stav bytového fondu byl nedobý, převažovaly byty o jedné či dvou místnostech, nižší, tedy 3. a 4. kategorie, bez koupelny a teplé vody. V počtu osob na jednu místnost a místnosti na jeden byt zaujímalo Československo jedno z posledních míst v Evropě. Rovněž snaha zvýšit úroveň kultury bydlení byla limitována tím, že spotřební průmysl „nezajišťoval poptávku po bytovém vybavení (sortiment nábytku, osvětlovacích tělesech, bytových textiliích, doplňků atd.)“. Kaplan, c.d. s. 80.

⁸ Zpravodaj zdravotního výboru Mojmir Fučík při projednávání zákona o hygienické a protiepidemické péči citoval z vystoupení V. Širokého na celostátní konferenci KSČ k směrnicím o sestavení 2. pětiletého plánu, kde výslovně uvedl, že výstavba bytů není krátkodobá záležitost, že určujeme „v jakých bytech budou lidé bydlet za 40, 50 i více let, v jakých bytech budou bydlet v komunistické společnosti“. NS 6.3.1957.

⁹ K návrhu zákona o hospodářství s byty, který byl přijat a vyhlášen pod č. 67 ve Sbírce zákonů zpravodajka Maria Fišarová uvedla, že podle sčítání lidu r. 1950 připadly na 1000 obyvatel 293 byty, v českých zemích 314, na Slovensku 237. Průměr obytné podlahové plochy činil 38,7 m² a průměr obytné místnosti 17,4 m². Na jednu osobu tak připadlo 11,3 m², v Čechách 12,5 m², na Slovensku 9,6 m². NS, 20. 12. 1956

hlavní a rozhodující. Bez těch staveb bychom nezabezpečili náležitý růst výrobních sil, bez nich by nebyl možný růst výroby a růst životní úrovně pracujících.“¹⁰

Ale jako i v jiných případech přišla ke slovu ideologie založená na představě, že dřívější, tedy kapitalistické standardy bytové kultury byly mnohem nižší, a i v bytech a bydlení obecně se uplatňovala třídní kritéria s neodbytným vyzdvihováním spíše okrajových záležitostí jako nouzových kolonií, přelidněností bytů, obýváním jeskyní apod.¹¹ Ve snaze o jakýsi sociální smír dospěla v poválečném Československu situace tak daleko, že nájemné se stalo v rodinném rozpočtu a z celkového příjmu obyvatel nepatrnou částku na rozdíl od poměrů v tržním hospodářství, kdy nájemné tvoří zhruba pětinu příjmu.¹² Tato skutečnost byla ideologicky využívána ovšem s hořkým příděchem, že dosavadní činže v žádném případě nemohou kryt náklady na údržbu domů a bytového fondu jako takového.¹³ To je jeden z dalších důvodů postupného chátrání našich měst. Na druhé straně byla tato skutečnost využita k nátlaku na dosud soukromé vlastníky domů, kteří byli podle zákonných předpisů donuceni k odprodeji, protože nezajistili nutnou údržbu svých domů, resp. za stávajících poměrů nebyli této povinnosti vůbec schopni dostát. Podle odhadů Státního úřadu statistického v roce 1958 existovalo 3 850 000 bytů, z toho asi 2 190 000 v rodinných domcích, většinou na venkově a vesnicích. Zbytek pak tvořily byty v nájemných domech většinou ve městech, z nichž zhruba 690 000 bytů, tedy necelá polovina, byla dosud v soukromých domech (42 %). Výnosy nájemného byly tak nízké, že nestačily kryt náklady na provoz a opravu domů, proto si majitelé půjčovali u státní spořitelny a takto získané peníze ovšem nebyli schopni vracet, ani je mnohdy údajně do oprav neinvestovali. Zákon o opatřeních týkajícího se některého soukromého domovního majetku č. 71 z roku 1959 vychází z toho, že národní výbory mají právo provádět opravy na domech i bez souhlasu majitele a jestliže takto vynaložené náklady dosáhnou 2/3 hodnoty domu před opravou, bylo možno převést dům do socialistického vlastnictví. Samozřejmě, že majitelé domů pod tímto nátlakem za částečnou finanční náhradu domy urychleně předávali státu. Tento vynucený prodej mj. způsobil vážné komplikace při polistopadových restitučních.

Ještě před tím v roce 1956 spatřil v zákoně o hospodaření s byty č. 67 světlo světa jeden pojem, který byl noční můrou i naději nebydlících nebo špatně bydlících obyvatel a sice tzv. bytový pořadník, jednoznačný nástroj třídního boje („Zápis do pořadníku bude

¹⁰ Kolář, NS, 12. 5. 1959.

¹¹ Anna Karlovská při projednávání zákona o bytové péči: „Nikterak nezakrýváme, že dnešní bytový fond, v podstatě zděděný po kapitalismu, nestačí kryt potřeby dnešního bydlení. Velká část bytů je zastaralá, bez nejnútnejšího technického vybavení... Máme v živé paměti, jak stavěli kapitalisté. Ti neměli na mysli zdraví nájemníka... to se v první řadě starali o to, kolik to vyneslo. ... Dnes již nejsou u nás případy, aby lidé bydleli v dřátech. Setkáváme se s pravým opakem. Neustále se zvyšují požadavky pracujících na moderní, hygienické bydlení. Bytová výstavba však ještě nestačí uspokojovat potřebu bytů, vzrůstající v důsledku vyšších požadavků na kulturu obydlení a přírůstek obyvatelstva.“ NS, 20. 12. 1956

¹² Podle poslance Jindřicha Zásmuckého průměrné náklady na nájemné tvořilo 2,5 %, nákladů na životní potřeby obyvatel“. NS 20.12.1956. O necelé tři roky později Jaroslav Kozel upozornil, že je třeba „opravit staré domy, nemají-li se škody dále chátráním zvyšovat... Ještě povážlivější je péče o nové byty. Je třeba po pravdě říci, že někteří nájemníci byty nešetří a že nové stavby jsou ničeny. Navíc nechybějí příklady, že i při tak nízkém nájemném vyskytují se případy neplacení činže...“ NS, 19. 2. 1959.

¹³ Zdr. Františka Tomeše hospodaření domovních správ, které v r. 1957 spravovaly 411 000 bytů, skončilo ztrátou 734 mil. korun. Stát tedy přispívá na nájemné v jednom bytě 1786 Kč a přitom domovní majetek se nešetří, staré domy včas neopravují a vznikají další ztráty. NS, 11. 12. 1958.

závislý u MNV jednak na uchazečově bytové potřebě, jednak na významu jeho práce“) i prosté korupce a protekce. Byty byly rozděleny podle svého vybavení do čtyř kategorií a také byl zaveden institut tzv. nadměrných bytů, který stanovoval apodikticky maximální počet čtverečních metrů na osobu a větší plochy podléhaly dodatečnému zpoplatnění.¹⁴ Byty se tak staly jedním z nástrojů, které ovlivňovaly podle aktuálních hospodářských potřeb a možností životy lidí.¹⁵

Nejen rozmístění bytů a jejich velikost a kvalita byly podřízeny celospolečenskému zájmu, ale stát dokonce zasahoval do jejich vnitřní dispozice. „Při řešení vnitřní instalace se přistupuje k zhotovování bytového jádra průmyslovým způsobem.“¹⁶ Pro nové byty měla být stanovena rozloha 37 čtverečních metrů obytné plochy a „při vhodné diferenciaci jednotlivých místností plně vyhoví dnešním a na dlouhou dobu i budoucím požadavkům na velikost a funkci jednotlivých místností bytu. Vždyť co možností se přímo nabízí při různých kombinacích obytných místností a ložnice na 37 metrech čtverečních obytných ploch, kombinací jídelních koutů, obytných místností a ložnice, obytného pokoje, ložnice a tzv. půlpokoje – pracovny, takže jistě bude možno plně uspokojit požadavky i náročnějších obyvatel.“¹⁷ Ale nejen to, stát reglementoval i materiály, v nichž měly bydlet příští generace a tradiční materiály měly být nahrazeny umělými hmotami. Ve třetím pětiletém plánu byl proto kladen takový důraz na rozvoj chemického průmyslu v dobré víře, že nové umělá vlákna umožní výrobu nových druhů tkanin a výrobků, kterým se Československo zbaví závislosti na dovozu barevných kovů a přírodních vláken a tedy ušetří tak nedostatkové devizy. A důraz, který byl kladen na urychlený rozvoj chemického průmyslu v této době byl také podmíněn bytovou výstavbou. Stručně řečeno, dřevo a přírodní materiály byly nahrazeny tehdy tak populárními umělými hmotami, což mělo snížit jednak náklady, jednak ušetřit ženám práci při jejich údržbě apod. Mnozí věřili, že: „Uplatnění plastických hmot ve stavebnictví bude znamenat převrat v dosavadních stavebních technologiích a postupech.“¹⁸

Bytová výstavba byla součástí široce rozvinuté škály socialistické péče o pracovního člověka, která byla odvozena především od potřeb celku, národního hospodářství, ale přece jen již nebylo možno přehlížet i jiné stránky bydlení jako součástí životní úrovně

¹⁴ Poslankyně Fišarová: „Zákon vychází z toho, že nájemné u nás tvoří malý zlomek životních nákladů, a proto se považuje za spravedlivé vybírat poplatek od těch občanů, kteří užívají větší obytné plochy než je celostátní průměr a více než ostatní používají výhod nízkého nájemného.“ NS, 20. 12. 1956.

¹⁵ Poslanec Miloslav Čtvrtníček při projednávání zákona o družstevní bytové výstavbě, který byl přijat pod č. 27/1959, přiznal, že státní výstavbou chceme kryt především nezbytnou potřebu bytů pro stabilizaci kádrů v rozhodujících odvětvích a početných rodin s nižšími příjmy. NS, 12. 5. 1959.

¹⁶ Jaroslav Kozel, NS, 19. 2. 1959.

¹⁷ Dále podle poslankyně Fišarové mají mít všechny nové byty koupelny nebo sprchy, 95 % má vestavěný nábytek, 70 % ústřední topení a teplou vodu. K „osvobození“ ženy od domácích prací měly přispět i malé kuchyně, která má sloužit jen pro přípravu jídel: „Je zde vše po ruce, není třeba zbytečného pobíhání po kuchyni.“ NS, 12. 5. 1959. Při projednávání zákona o družstevní bytové výstavbě uvedl ministr stavebnictví Oldřich Beran, že nové hmoty „jsou nezbytným předpokladem zprůmyslnění.“ Navíc nahrazením cihelného zdíva panely klesne pracnost z 2400 hodin na 1000 i méně na jeden byt. V třetím pětiletém plánu mělo být „250 000 bytů vybaveno prefabrikovanými bytovými jádry. Zhruba polovina bytů bude postavena s využitím okenních panelů a bytových přiček s hotovou povrchovou úpravou. Milióny čtverečních metrů stěnových úprav budou provedeny s použitím plastických hmot, které vyvinou a dodají podniky chemického průmyslu.“ NS, 12. 5. 1959.

¹⁸ Miluše Goppoldová, NS, 18. 2. 1960.

pracujícího člověka. Bytová výstavba měla být dislokována, aby ztráta času při docházce do práce byla co nejmenší, aby byly blízko průmyslovým závodům, „...pritom však oddelené od nich zelenými pásmy a situované tak, vzhľadom k smeru prevládajúcich vetrov, že by robotníci a ostatní pracujúci závodov mali blízko domov a neboli obťažovaní nepriemyselnými vplyvmi v blízkosti priemyselných závodov, najmä exhalátmi rôzneho druhu a niekedy i zdraviu škodlivými.“¹⁹

Disproporce bytové výstavby at' kvantitatívni či kvalitatívni byly věrným obrazem nedobrého stavu československé ekonomiky a hlavně stavebnictví. Nemáme prostor postihnout všechny objektivní a subjektivní příčiny tohoto stavu, upozorníme jen na některé nejnapadnější jevy, které zároveň negativně ovlivňovaly například výchovu mladé generace a obracely vnívací propagandistické slogany. Staveniště byla totiž většinou v dosti zbědovaném stavu. Kolem toho chodily děti, které sbírají ve škole železný šrot, ale kolem sebe viděly např. na staveništích „že se ničí velké hodnoty, prkna se rozlámou a zatlačí do bláta, vozíky se zasyjou do výkopu, radiátory leží venku bez povšimnutí atd. Může takové počínání vést a pomáhat při výchově k péči o socialistické vlastnictví?“²⁰ Ale to nebylo vše, podle poslance Františka Mráze: „Dalším zlem ve stavebnictví je vysoká fluktuace a absence a zejména nedodržování pracovní doby. Není málo staveb, kde se ve skutečnosti pracuje denně jen 7 hodin a i méně. Pozdě se začíná, za to se dříve končí, prodlužuje se polední přestávka apod. ...dokonce na Ostravsku začíná na některých stavbách týden až v pondělí odpoledne nebo dokonce v úterý, zato však končí už v pátek v 10 či 11 hodin, takže prakticky se pracuje jen 4 dny v týdnu.“²¹ Navíc nová sídliště a byty odevzdané šťastným občanům byly v takovém stavu, že jejich radost byla brzy zkalsena malými místnostmi, špatným, v podstatě náhražkovým vybavením navíc mnohdy nehoto- vým a nedodělaným, protože „kouzlo“ panelové výstavby spočívalo v tom, že hrubá stavba byla relativně rychlá, ale vždy se protahovalo vnitřní dokončování, což bylo způsobeno i nevyrovnanými dodávkami z podniků. Tato sídliště byla často bez základní občanské vybavenosti, jako byly restaurace, kulturní domy, jesle, sportovní zařízení a nezbyvala, než se mnohdy spolehnout na svépomoc v rámci různých akcí a brigád.“²²

Vidíme celou tu složitost a provázanost s dalšími záležitostmi jako je stavebnictví a poměry v něm, lhostejnost k majetku, tedy tady už jsme u něčeho, co bychom mohli nazvat mentalitou a jež byla u mnoha sezónních stavebních dělníků, brigádníků, ale nájemníků, jistě vzdálena proklamovanému vztahu k socialistickému vlastnictví.

¹⁹ Ján Šebík, NS, 12. 5. 1959.

²⁰ František Kozel, NS, 19. 2. 1959.

²¹ NS, 12. 5. 1959. Trochu ironicky pak působí výrok posl. M. Fišarové ze stejné schůze: „Před námi je jasný a ušlechtilý cíl. Dokončit socialistickou výstavbu. Abychom toho cíle dosáhli, musíme dobře pracovat.“

²² Navíc např. podle poslance Fr. Kozla stavbaři neodvádějí kvalitní práci „A malá důslednost při kolaudačním řízení tuto ledabylost podporuje.“ NS 19. 2. 1959. Podle Fr. Mráze „stále není dostatečně zajišťována opakovatelnost projektů v bytové výstavbě“. Ale je třeba pamatovat nejen na výstavbu, ale i na vybavení. „Stává se často, že silnice, kanalizace, elektřina, parovod jsou na sídliště zaváděny opožděně, čímž se značně znehodnocuje kvalita sídliště a znesnadňuje se život obyvatel. Totéž se týká i občanské výstavby. Zapomíná se na včasnou výstavbu škol, jeslí, družin mládeže, biografů, klubů atd.“ NS, 18. 2. 1960.

Životní prostředí

V této době také naléhavě vystupuje reflexe čistoty a estetiky okolí, v němž člověk žije. Značný průmyslový vývoj hlavně českých zemích byl přílišnou zátěží pro živou i neživou přírodu, tedy pro to, co tvoří součást životního prostředí.²³ Jinými slovy, alespoň verbálně a občas, nebylo důležité jenom to, jak lidé bydlí, ale začalo záležet i na tom, kde a v čem bydlí. Zvláště kritické bylo znečištění ovzduší a vodních toků a zdrojů. Na vině byly zastaralé průmyslové provozy s nevyhovujícími čistíčkami a i tady bylo vše limitováno možnostmi výroby, která zaostávala za potřebami dne. „Znečišťování vodních toků sa u nás stáva kritickým. Z 8000 km vodných tokov je už znečistených viac jako 3000km.“²⁴

Stranou nezůstaly ani odbory, které se vyjadřovaly ke všem aspektům společenského života v rámci jejich „péče“ o pracujícího člověka. „Počítáme s tím, že současně přijde také na pořad otázka čistoty vody v našich obcích a okresech. Touto otázkou se musí zabývat řada průmyslových závodů, z jejichž provozů jdou odpady do řek a toků a zasahují i hluboké vodní prameny do takové míry, že voda je často nepoužitelná. Jde o to vyrábět taková zařízení, aby se různé výkaly a odpady zachycovaly a abychom z nich těžili látky na hnojivo pro zakládání kompostů. Je třeba se daleko víc a intenzivněji zabývat výstavbou a čištěním rybníků, nebo jiných nádrží a kanálů a jejich obnovou, abychom získali nejen pro zemědělství, ale pro celé naše národní hospodářství možnost lepšího využití vodních fondů v naší zemi.“²⁵

Na neutěšeném stavu přírody a krajiny se hlavně v některých oblastech značně podílela důlní činnost, podmíněná dobovou potřebou uhlí. Těžba negativně poznamenala krajinu, vznikaly lomy, propadliny, výsypky, haldy a o rekultivaci se teprve nesměle uvažovalo. „Nechceme a všemi silami tomu zabráníme, aby lidé, kteří nám dobývají nejcennější hodnoty... žili v prostředí odumírajících rostlin, tlejících vod, smutných hald mrtvé země, která vytěžením dal život celé republice.“²⁶ Zůstávalo ovšem dilema zda rozbořit celá města a přeložit komunikace a vodní toky při rozšiřování dolů nebo odkrývat nové doly a lomy na úkor orné půdy. Podle některých ojedinělých osvícených názorů se neměly přehlížet současné drobné zájmy lidí, navíc orná půda, les, komunikace dodávají krajině její jedinečný ráz a tvoří také součást národního majetku.²⁷

Neodpustíme si malicherný, ale významný doklad jak jednostranné návrhy na řešení těžby způsobily dezorientaci lidí „Obyvatelé Duchcova přestali své domy opravovat a došlo až ke groteskním případům, kdy se nemyla okna a ulice se nezametyly

²³ Dříve zcela zanedbávané životní a pracovní prostředí, délka pracovní doby a využití volného času se dostává koncem 50. let do středu pozornosti. „Rychlý rozmach průmyslu a jeho koncentrace do několika míst vedly k prudkému zhoršení životního prostředí a v některých oblastech dosáhl stupeň znečištění hrozného stavu. Zhoršené podmínky měly vliv nejen na okolní přírodu, ale i zdravotní stav občanů, jejichž – tehdy ještě ojedinělé – kritické hlasy a výzvy k nápravě se ovšem měly účinkem.“ KAPLAN, K.: c.d. 83.

²⁴ Bedřich Štyndl, NS, 17. 2. 1960.

²⁵ VOA, plenární zasedání ÚRO 15.–16. 3. 1960, inv.č. 59, kart. 22. Účastí pracujících při zabezpečení čistoty vod na základě usnesení vlády z 5. 5. 1960 se zabývalo také předsednictvo ÚRO, inv.j.331, kart. 48.

²⁶ Poslanec Miroslav Voborský při rozpravě o horním zákonu, NS, 5. 7. 1957.

²⁷ „Obce živořící bez vody a kanalizace, tisíce ha zasypané ornice, stovky kubických metrů zasypaného dřeva a mrtva hlušin vytěžených nadložních jílů bez vegetace pouze na Mostecku jsou toho důkazem.“ Miroslav Voborský.

s ohledem na to, že se Duchcov bude bourat. A zatím dnes je již jasné, že si na to počkáme více než 70 let.“²⁸

I v tak zdánlivě odtažené diskusi kolem myslivosti v Národním shromáždění v únoru 1962 se otevřelo celé spektrum vzájemně propojených problémů. Oproti předválečným letům výrazně, o polovinu i více, poklesl stav některých druhů zvěře (koroptve, bažanti, zajáci).

„Příčiny těchto nižších stavů je nutno spatřovat ve válečných letech, ve zvýšení používání mechanizačních prostředků v zemědělství, v používání chemických prostředků na ochranu rostlinných kultur, jejichž používání je z hlediska zvýšení výroby i produktivity práce v zemědělství naprostou nutností.“²⁹ Další příčinou byl zoufalý nedostatek a tudíž hlad po devizách. Naše přírodní bohatství bylo vedle několika specializovaných komodit jedním z nemnoha vývozních artiklů na západní trhy a tak docházelo k odchytu a prodeji živé zvěře.³⁰ „Bylo by jen účelné hledat možnosti dalšího zvýšení vývozu a zajistit pak i zvýšený odchyt zvěře.“ Ale nejen to, jde i o propagandu socialistického zřízení: „Není bez zajímavosti i ta skutečnost, že naše myslivost podporuje cizinecký a cestovní ruch a že například myslivci ze zahraničí zaplatili v roce 1960 za právo odstřelu 1 200 000 korun v devizách... Návštěvy cizích myslivců, hlavně ze států kapitalistických, jsou důležitým propagačním činitelem, který propaguje nejen krásu naší vlasti, hlavně přírody a bohatství naší zvěře, ale tito cizinci nemohou nevidět růst našeho hospodářství a růst životní úrovně našich pracujících. V kapitalistickém státě mnohý táta má starosti, aby opatřil rodině nejnutnější potřeby a nemůže ani pomyslet, aby se myslivost stala jeho zálibou. U nás jsme hrdi na to, že náš dělník myslivost může provozovat a máme radost, že má v ruce loveckou pušku...“³¹

Od myslivosti byl jen krůček k širšímu pojetí ekologie, v kterém by se uplatnily i změněné přístupy v zemědělství, ale v dané chvíli nebyly příliš reálné. „Naše zvěř potřebuje ochrany v podobě hustých porostů křovin a vysokých travin... je proto nutné vysazovat menší remízky. Nechceme pochopitelně narušovat naše zcelené lány, ale domníváme se, že naši odborníci při provádění technicko ekonomického rozboru by měli mít uloženo, aby vždycky našli kousek půdy... ve výměře 5–10 arů, kterou nelze začlenit do honů a poradit našim myslivcům, jak tento kousek půdy... osázet křovinami, ve kterých zvěř najde útočiště. Drobné roztroušené lesíky vhodně osázené jsou užitečné i tím, že zadržují potřebnou váhu, omezují vysoušecí činnost větrů a odnášení půdy prudkými větry a vodními přívaly. Tak budou tyto lesíky zvyšovat úrodnost půdy a i stav zvěře.“³²

²⁸ Miroslav Výborský, NS, 5. 7. 1957.

²⁹ Podle poslance Josefa Nepomuckého, NS, 22. 2. 1962.

³⁰ Oproti r. 1951 došlo v r. 1961 k zvýšení vývozu koroptví o 591 %, bažantů o 593 %, zajíců o 1019 %. Hodnota vyvezené zvěře byla vyčíslena k deseti milionům. Byl to zajímavý vývozní artikl, neboť za 2 koroptve bylo údajně možno dovézt 80 kg citronů nebo pomerančů nebo 29 kg sádla, 24 kg masa, 12 kg kávy apod.

³¹ František Kubín, NS, 22. 2. 1962.

³² Fr. Kubín, NS, 22. 2. 1962.

Děti. Předškolní zařízení. Školy

Komunismus, ať se zdál být jakkoliv skutečný, přece nebyl tak blízký a byl vlastně „budován“ pro tehdejší děti.³³ Právě péče o mladou generaci a její násilná indoktrinace a nakonec selhání tohoto pokusu, je zřejmě osudovým okamžikem socialismu v Československu. Zatím se zdálo být skoro všechno v pořádku. O děti bylo postaráno ještě dříve, než se narodily. Československo se zaměřilo na některé aspekty sociálního rozvoje a docílilo v něm jednostranných třeba, ale pozoruhodných úspěchů. Jedním z nich bylo snížení kojenecké úmrtnosti také díky v této době se rozvíjejícím poradnám pro budoucí matky³⁴ včetně proočkování dětí všech věkových skupin proti různým nakažlivým dětským nemocem. Byl zdůrazňován např. fakt, že v roce 1961 bylo v západním Německu zaznamenáno na 950 případů dětské obrny, kdežto v ČSSR ani jeden, což byl výsledek očkovací akce v letech 1960–1961.³⁵

A zdánlivě nevinné dětské jesle nebo mateřské školky měly důležité místo v systému výchovy nového socialistického člověka a celkových přeměn společnosti stejně jako všechna opatření na úseku zdravotním a školském: „Stát jako organizátor výstavby nového spol. řádu, musí mít zájem nejen na kvantitativní obnově pracovní síly, ale i na tom aby nová síla byla co nejkvalitnější.“³⁶ Do jisté míry i tato předškolní zařízení jsou svým způsobem součástí represivního aparátu, i když na druhé straně konají služby zaměstnaným rodičům, aniž bychom se zabývali zřejmě mnohdy značně frustrujícím prostředím a zážitky z nejtěšnějšího dětství z těchto kolektivních zařízení.

Podobně jako mnoho dalšího i jesle a školy byly „nedostatkovým zbožím“ vzhledem k jejich enormní potřebě, způsobené rostoucí zaměstnaností žen. Ta byla jednak programově postulována a odvozena od prosté potřeby pracovních sil (začleňování žen do výroby a pracovního procesu na počátku padesátých let), ale navíc na zaměstnané ženy mohlo být na rozdíl od žen v domácnosti lépe ideologicky působeno. „Růst počtu pracujících žen zvyšuje podíl osob vytvářejících hodnoty a snižuje podíl osob závislých, čímž jsou vytvořeny předpoklady pro růst produktivity práce společnosti a růst životní úrovně rodin. Účast žen ve výrobě je dobrým předpokladem pro růst jejich politické uvědomlosti a odborné zdatnosti. I když rok od roku se zvyšuje počet dětí v jeslech a v mateřských školách, zůstává pracujícím ženám péče o děti, starost o domácnost, což jim mnohdy ztěžuje vykonávat povolání i prohlubovat svoji kvalifikaci.“³⁷ Není ovšem možno přehlédnout tu

³³ Jeden příklad za všechny v podání poslance Jiřího Fleyberka: „Máme možnost dohonit a předhonit ve výrobě na jednoho obyvatele ty nejspělejší státy na světě. Dokončíme výstavbu hospodářské základny soc. a v dohledné době přistoupíme k budování kom. společnosti.“ NS, 12. 12. 1958, Jiří Fleyberk.

³⁴ Podle poslankyně Věry Šťastné existovalo na začátku 60. let 4815 dětských poraden a dětských oddělení zdravotnických středisek a v této péči bylo podchyceno 91 % všech kojenců a 86 % dětí do 3 let věku. NS, 22. 2. 1962.

³⁵ VOA, plenární zasedání ÚRO, 13.–14. 9. 1961, inv.j. 65, kart. 25. Podobně poslankyně M. Šťastná, NS, 22. 2. 1962.

³⁶ Jiří Fleyberk, NS, 12. 12. 1958.

³⁷ Poslankyně Anna Karlovská při rozpravě k návrhu státního rozpočtu na rok 1960, NS, 18. 2. 1960. I když měly závody, národní výbory a odbory věnovat pozornost tomuto balíku problému, přesto skutečnost zůstávala za potřebou. Podle poslankyně Věry Šťastné se opožďoval rozvoj dětských kolektivních zařízení, výstavba jeslí nerostla úměrně s rostoucí zaměstnaností žen a chyběly tisíce míst: „Neplnění tohoto úkolu má vážný dopad na řadu odvětví národního hospodářství, kde je neustálý nedostatek pracovních sil.“ Proto je

skutečnost, že zaměstnanost žen stoupala i dobrovolně, resp. byla vynucena ekonomickým tlakem, neboť z jednoho příjmu nebylo už dost dobře možné uživit celou domácnost a opět se setkáváme se souhrou více faktorů.

Nezáleželo ale jen na pouhém počtu těchto zařízení a na tom, že existovaly, měly daleko důležitější cíle. Měl být vybaveny hračkami a měly mít hezké okolí, protože se nejednalo o nic menšího než o aby „se soustavně pěstovala dětská tvořivost, vynalézavost, smélost, vytrvalost a odolnost, aby z našich dětí vyrůstalo opravdu pokolení, které svými duševními i fyzickými schopnostmi zajistí další netušený rozvoj naší komunistické budoucnosti.“³⁸

Výstavbou jeslí a mateřských školek při jednotlivých závodech se intenzivně zabývalo i Revoluční odborové hnutí, které od roku 1959 přispívalo na jejich zřizování při velkých a důležitých závodech.³⁹

O tom, že i nejnižší školská zařízení, resp. předškolní, jako byly mateřské školy byly ve skutečnosti již nástrojem ideologizace, svědčí mnohé skutečnosti a není nutno si zastírat, že Československo bylo nejen zemí represe, ale také jeslí a školek, které měly děti od malička vychovávat v kolektivním duchu.

To vše v jiných formách pokračovalo kontinuálně na základních školách. Na přelomu 50. a 60. let byla prodloužena školní docházka z 8 let a vznikly tak známé základní devítileté školy (ZDŠ).⁴⁰ Nejednalo se jen o snahu zvýšit počet hodin všeobecně vzdělávacích předmětů a přírodních věd, ale svým způsobem opět o ideologické opatření. Byly zavedeny nové předměty: „Morálně politická výchova žáků bude posílena novým předmětem občanská výchova v šestých až devátých třídách, který bude mimo jiné seznamovat žáky také s důležitými otázkami politického a hospodářského života v Československu, v Sovětském svazu a ve státech lidových demokracií. Půjde o to, aby tento předmět byl opravdu výchovným předmětem a ne snůškou neurovaných a nadřených vědomostí. ... Mezi děti by měli přicházet na besedu političtí a veřejní pracovníci, vědci a umělci, poslanci všech stupňů, členové BSP a jiní. Jistě rádi přijdou, jen když je učitelé pozvou.“⁴¹

Ale nešlo zdaleka jen o vědomosti, skoro by se chtělo říci, zda takový důraz na znalosti a fakta, který je od devadesátých let našim školám vytýkán, nemá kořeny právě

nutno „plánovaný rozvoj výroby počítající se zvýšenou zaměstnaností žen zabezpečovat i potřebnou kapacitou dětských zařízení. NS, 22. 2. 1962.

³⁸ Věra Šťastná, NS, 22. 2. 1962. Podobně dříve poslankyně Jana Pečená: „Na všech stupních našich škol již sledujeme ve výchově přípravu dětí pro budoucí tvůrčí zájem rozvíjením potřebných vlastností. Již mateřské školy nepomáhají rodině pouze při výchovné péči o děti, ale při hravém zaměstnání dětí posilují jejich zájem o práci, hlavně v péči o zkrášlování prostředí v němž děti žijí...“ NS, 11. 7. 1960.

³⁹ Podle usnesení předsednictva ÚRO z 21. 7. 1959 o zřizování závodních jeslí a mateřských škol, VOA, inv. 315, kart. 45.

⁴⁰ Při projednávání nového školského zákona Pavel Potužák uvedl, že 11. sjezd KSČ odhalil, že střední školy nepřipravují žáky pro život a praktická povolání a nevychovávali k lásce „zvláště k práci fyzické. Proto bylo třeba postavit na přední místo úkol polytechnizace.“ To mělo přispět k odstranění rozdílu mezi duševní a fyzickou prací jako jednoho z předpokladů přechodu od kapitalismu k socialismu. NS, 20. 2. 1959.

⁴¹ Josef Zvára: „Pojetí jednotlivých předmětů je v návrhu rozpracováno tak, aby se co nejvýrazněji uplatňoval zřetel k současné spol. praxi i zřetel k potřebám komunistické společnosti. Proto např. v dějepise a češtině bude posíleno poznání vývoje dělnického hnutí, při vyučování biologii, chemii a fyzice se žáci dozvědí mnohem více než dosud o technologii výroby průmyslové i zemědělské a doplní si teoretické poznatky prakticky činností i veřejně prospěšnou prací.“ NS, 18. 2. 1960.

tady, kdy tak učitelé mohli reagovat na ideologizaci a výchovu ke komunismu lpěním na zvládnutí učební látky, jak ji předepisovaly osnovy. Škola totiž měla vychovávat, přetvářet. „Atomový věk bude však klást nové nároky na vzdělání, zvláště pak na vzdělání mládeže. Naše střední školy nesmí již produkovat převážně administrativní sílu, ale vysoce kvalifikovaného a vzdělaného dělníka nebo nový typ kvalifikovaného pracovníka v zemědělství. Protože připravujeme pro život mládež, která za 10–15 let vstoupí do podstatně proměnného světa s jeho neobyčejnými nároky.“⁴² Důraz byl kladen na různou mimoškolní činnost, které měly opět přispívat k formování nového socialistického člověka: „Jsou i jiné cesty, které vedou děti k zájmu o fyzickou práci. Mohu jmenovat např. sběr odpadových surovin, především papíru, sběr léčivých bylin apod. Žáci pak za pomoci učitele hodnotí, jaký užitek přináší jejich práce pro celek, kolik stromů např. ušetří sběrem papíru... Uvedenými způsoby získávají děti i správný vztah k soc. vlastnictví. Pozná-li dítě cenu lidské práce a vysvětlí-li mu učitel, jak dlouho např. trvalo vymalování učeben a kolik peněz stálo, bude se snažit, aby stěny zůstaly co nejdéle čisté a bude k tomu mít i druhé... Porovnají-li děti cenu lavice nebo jiného předmětu s množstvím práce ve stejné ceně, budou zařízení více šetřit. A tam, kde žáci v kroužcích sami zhotovují nové pomůcky, nebo popravují poškozené, neodejde jistě k svévolnému poškozování.“⁴³

Přes třídní kritéria výběru studentů na střední a vysoké školy se nedařilo výrazně změnit nižší zastoupení žáků z dělnických rodin (i přes všechny obtíže vymezení tohoto pojmu máme na mysli „tradiční“ dělnickou třídu, nikoliv inteligenci převedenou do výroby). „Často se uvádí, že je to zaviněno studiem na jedenáctiletce proto, že studentům z těchto rodin nemohl doma nikdo pomáhat při studiu, jak je tomu v rodinách úřednických.“⁴⁴

Důvodů bylo samozřejmě více, elity mají tendenci vlastní sebereprodukce, ale zajímavý je i postřeh, že příčiny spočívají ve velkém zatížení dělnických rodin veřejnými funkcemi,⁴⁵ a z toho plynoucími povinnostmi a velkou zaměstnaností žen, která sebou nesla řadu nechtěných dopadů. „Větší zaměstnanost žen odráží se nám někdy i ve zhoršeném prospěchu dětí ve škole. Na okresní všeodborové konference v Brně-městě bylo poukazováno na to, že nám značné procento mládeže končí školní vzdělání v nižší než osmé třídě, i když prý Brno nakonec není nijak na tom průměru nejhůře. Vyskytují se stížnosti na úroveň vedení v družinách.“⁴⁶

Československo se v této době začíná potýkat s modernizačními procesy, resp. jejich projevy, které byly v protikladu oficiálnímu úsilí o vybudování komunismu. Nebyly vlastní jen Československu a jen totalitním zemím sovětského bloku. Jednalo se o mno-

⁴² J. Fleyberk při projednávání tzv. učňovského zákona. NS, 12. 12. 1958.

⁴³ M. Pečená ocenila zavedení ručních prací na škole, měla tak být napravena minulost, kdy vycházely ze školy děti, „které neuměly vzít do ruky pořádně ani kladívko nebo jiný jednoduchý nástroj. Tím, že se děti seznamují s různými materiály, naučí se ovládat nástroje a nabudou pracovní zručnost, získají také správný pohled na práci, dovedou ocenit a mít v úctě práci druhých.“ NS, 11. 7. 1960.

⁴⁴ P. Potužák k debatě o vládním prohlášení. NS, 31. 7. 1956.

⁴⁵ VOA, plenární zasedání ÚRO 14.–15. 4. 1960, inv.č. 60, kart. 22. V diskusi se objevila řada kritických postřehů o malém počtu dělnických dětí na vysokých školách a jejich velkém „odpadu“ během studia. Vinen je údajně školský systém, který klade důraz na domácí přípravu („ať vás to doma naučí rodiče“) a tím diskvalifikuje dělnické děti a děti vytižených funkcionářů.

⁴⁶ VOA, plenární zasedání ÚRO 14.–15. 4. 1960, inv.č. 60, kart. 22.

hem složitější a hlubší přerod mentality hlavně mladých lidí, který se samozřejmě jinak jevil v západních zemích, ale směřování těchto procesů bylo obdobné a projevuje se v podstatě dodnes. Právě o těchto analogiích je ostatně celý článek. Jedním z takových průběžských kamenů vztahů člověka ke světu je jeho vztah k rodině, manželství, počtu dětí. Otázka populace, úzce souvisí s péčí o děti jakožto budovatelích komunistické společnosti, pro něž se vlastně obětovaly předchozí generace proletariátu. Československo v této době ani zdaleka nedosáhlo předmnichovského počtu obyvatelstva a díky extenzivnímu rozvoji hospodářství byl stále citelně pocíťován nedostatek pracovních sil. Přitom všem se rapidně ve srovnání s předchozími desetiletími snížila porodnost a příčiny jistě spočívaly v proměně poválečných životních standardů. „Příčiny nízké úrovně populace neleží jen v materiálních podmínkách života našich rodin, nýbrž i neochotě přinášet dočasné oběti v zájmu dětí a ve snaze pořádku si auto a chatu. Proto je třeba zaměřit se ve výchově mládeže k uvědomělému rodičovství.“ Tento stav dále ovlivňoval a prohluboval na jedné straně vychvalovaný zákon č. 68 z roku 1957 o umělém přerušení těhotenství, který měl znamenat vítězství práva ženy a odstranění pokoutních andělíčkářek, na druhé straně jej bylo zřejmě „nadužíváno“.⁴⁷

Populační problémy ovšem souvisely s nedostatkem bytů a s obtížemi mladých rodin pořádku si vlastní domácnost. Můžeme hovořit o přímé úměře, kdy nedostatek bytů způsoboval nízkou porodnost, protože počet nových bytů zaostával za počtem uzavřených sňatků. A v této souvislosti také musíme vnímat rozhodnutí o vyřešení bytového problému do roku 1970, které se jeví jako propopulační opatření.⁴⁸

Životní úroveň. Obchod. Služby. Pracující ženy

V době socialistického Československa proběhla řada modernizačních změn. Někdy cíleně ale někdy jako překvapující a nechtěný důsledek změn ve společnosti. Došlo minimálně ke kvantifikovatelnému zlepšení životní situace obyvatelstva, ale kvantitativní nárůst výroby nevedl k zajištění takové skladby a struktury zboží v obchodech, který by si lidé přáli. Vyrábělo se sice více železa, ocele, těžilo více uhlí, vyrábělo se i více spotřebního zboží, ale možnosti socialistického trhu se opožďovaly za potřebami a nároky obyvatelstva. Nešlo ale jen o kvantitu, množství, ale především o sortiment a kvalitu výrobků. Vyrábělo se „na sklad“, vzrůstaly nadnormativní zásoby neprodejných výrobků, naproti tomu jiné se stávaly „trvale nedostatkovými“. Podniky se bránily zavádět nové výrobky s vyšším stupněm kvality a jednoduše zvyšovaly ceny po zdánlivé inovaci nedostatkového

⁴⁷ Funkcionář svazu zaměstnanců ve zdravotnictví svazu zdrav. R. Poledník uvedl že „...není tajemstvím, že naše společnost ztrácí ročně 100 tisíc nových členů vysokou potratovostí. V dlouhodobých perspektivách, kdy nám tyto pracovní síly budou chybět, nám tato otázka nemůže být lhostejnou.“ VOA, plenární zasedání ÚRO 9.–10. 10. 1962, inv. j. 68, kart. 26. Podobně uvádí K. Kaplan pro interrupce na prvním místě obavu z poklesu životní úrovně, k tomu dále přistupoval bytový problém a „ztížené postavení svobodných matek“. K. Kaplan, c.d., s. 11.

⁴⁸ „Trvale vážným sociálním problémem byl nedostatek bytů. Krizový stav, který zvláště doléhal na mladé rodiny a patřil k příčinám poklesu přírůstu obyvatel, vyústil v rozhodnutí o odstranění bytové krize do deseti let, tj. do roku 1970.“ V r. 1958 bylo evidováno 360 tisíc žadatelů o byt a v r. 1961 již 563 tisíc, z nichž 171 tisíc nemělo vlastní domácnost a žilo v přeplněných bytech. Z 3 918 000 bytů každoročně jedno procento zaniklo, nedostatečné byly investiční prostředky a vůbec kapacity stavebnictví a kromě toho velká část bytů „svým rozsahem a vybavením neodpovídala potřebám v nich žijících rodin“. Kaplan, c.d., s. 75.

zboží. Uspokojit diferencované spotřebitelské požadavky dovozem z průmyslových států bylo nesnadné kvůli „nedostatků deviz, které chyběly i na nákup základních surovin“.⁴⁹ Přitom se životní úroveň v těchto letech stala věcí politickou. Podle K. Kaplana ji považovali vedoucí komunisté za faktor stability režimu, proto každé opatření, kterým se zvyšovala životní úroveň provázala propagační kampaň. „A naopak o každém opatření, které bylo pro občany nepříznivé, rozhodovali velmi opatrně, s obavami možných sociálních důsledků. Zvláště bedlivě sledovali, aby sociální napětí nepřerostlo v nepokoje a vždy nalézali politicky únosnou hranici.“⁵⁰

Do počátku šedesátých let ještě přetrvával oficiální optimismus živý hospodářským růstem, takže byl každoročně vyhlášován vzestup všech základních složek životní úrovně. Uplatnil se také vliv ideologických šablon, podle nichž bylo cílem socialismu společnost „nasýtit a ošatit“, poskytnout většině občanů sociální jistoty jako snížení hranice pro odchod do důchodu, zkrácení pracovní doby, podpora rodin s dětmi (bezplatné učebnice, pomůcky, příspěvky na stravování ve školách, mateřských školkách apod.), přestavba mzdové soustavy apod.⁵¹

Nemá jistě smysl vypočítávat všechny nedostatky v kvalitě zboží a služeb, ale zmíníme se o některých typických nebo výstižných problémech, v nichž se zrcadlí určité rysy ekonomiky a jejího řízení. Komunističtí funkcionáři podstatě nechápali, z čeho pramení nespokojenost obyvatel, když podle jejich názoru bylo o mnoho lépe než dříve, jak se stále ubezpečovali statistickými údaji, podle nichž opravdu rostla spotřeba mnoha surovin, zboží a potravin.⁵² I když přiznávali, že potřeby lidí rostou rychleji než možnosti uspokojování, není ale možno souhlasit s tím, že někdo, jehož potřeby nejsou okamžitě uspokojeny, „prestáva vidieť“ obrovské úspěchy, které sme dosiahli, keď vidí len všetko špatné a nadáva na naše zriadenie. Takéto názory nevyplývajú vždy len z nepriateľského postoja k nášmu zriadeniu, ale často z toho, že si neuvedomujeme rozsah širokej starostlivosti, ktorú naše zriadenie každému poskytuje.“⁵³

Na nedostatky zboží poukázal i tehdejší ministr financí Julius Ďuriš: „Súčasne musíme pochopiť, že niekedy dopyt po niektorých druhov tovarov, jako napr. chladničky a autá, rastie tak rýchlo, že výroba nestačí tak rýchlo uspokojit tieto potreby. V minulom roku sa napríklad zvýšil predaj chladničiek o 30 %, napriek tomu však dopyt nebol uspokojený. Aj tuná rozšírenie výroby chladničiek je obmedzené možnosťami kapacitnými a materiálovými.“⁵⁴ Navíc již tehdy se rozmohl nešvar, který přetrvával dlouhá léta, že

⁴⁹ Ve spotřebě oděvů a textilií bylo ČSSR na úrovni kapitalistických zemí, ale zaostávalo „v kvalitě, pestrosti, módnosti a v povrchové úpravě.“ K. Kaplan, c.d., s. 78–79.

⁵⁰ KAPLAN, K.: c.d., s. 50.

⁵¹ KAPLAN, K.: c.d., s. 51.

⁵² „Většina vedoucích funkcionářů zpočátku snad věřila, že životní úroveň občanů je dostatečně vysoká a v mnoha směrech srovnatelná s průmyslově vyspělými státy Evropy – takové závěry bylo aspoň možné vyvodit z porovnání kvantitativních údajů o spotřebě potravin a průmyslového zboží a o rozsahu společenské spotřeby na obyvatele.“ Nepochopili, že těžiště spotřeby se přesunulo od kvantity ke kvalitě. KAPLAN, K.: c.d., s. 64.

⁵³ Jozef Holíčka v rozpravě k závěrečnému účtu za rok 1956. NS, 30. 10. 1957.

⁵⁴ NS, 22. 2. 1962.

kvalitně je nutno vyrábět jen pro zahraniční objednávku a že „pre domácí trh netreba klásť takú váhu ani na kvalitu, ani na vzhľad výrobku“.⁵⁵

Mnozí byli přesvědčeni, že samotný zájem o nové druhy spotřebního a průmyslového zboží (televizorů, elektrických praček, ledniček, automobilů apod.) je sám o sobě dokladem úspěchů socialismu a to zvláště ve statistickém porovnání těchto výrobků s předmnichovskou republikou. „Svědčí to o tom, že naši pracující si žijí den ode den lépe, že si pořizují věci, na které si za první republiky nemohli ani myslet, že by je mohli mít ve svém bytě. Dnes si pracující nakupují dvakrát i třikrát více bot, šatů a různého jiného zboží, než tomu bylo za první republiky. Proto také je třeba více vyrábět. Přesto, že závody vyrábějí několikrát větší množství některého kvalitního zboží, je ho stále nedostatek. Mnoho spotřebního zboží vyrábíme z dovezených surovin, proto je třeba s těmito surovinami co nejšetrněji zacházet a vyrábět z nich to nejvyššího jakosti zboží. Z rukou našich dělníků by nemělo vycházet zboží zmetkové, které je někdy pro zlost v domácnosti... A naši pracující si chtějí koupit mnohem víc kvalitního zboží a takové, které se jim líbí a jaké jim vyhovuje. Protože si vydělají dost peněz a jsou stále náročnější, žádají stále něco nového, proto i výroba se musí přizpůsobit požadavkům spotřebitelů.“⁵⁶

Ovšem od začátku 60. let nastaly potíže v plnění národohospodářských plánů a jiných ukazatelů, zvláště citelný byl nedostatek spotřebního a zemědělského zboží a produktů a úroveň služeb. Je pozoruhodným dobovým dokladem, že takové orgány jako Ústřední rada odborů nebo Národní shromáždění se zabývaly nedostatky v zásobování a službách. Centrálně ale nebylo možno řešit záležitosti místní úrovně. Někdy působí tyto problémy až úsměvně, ale odhalují meze možností takto řízené ekonomiky.⁵⁷

Východisko bylo hledáno, ale ne zcela nacházeno, v posílení pravomocí národních výborů a jimi řízených podniků místního hospodářství a také v různých kampaňovitých akcích, soutěžích a výzvách jako např. byla výzva okresů Tábor–Třebíč–Liptovský Mikuláš na větší využívání místních zdrojů pro další rozvoj služeb, Kroměřížská výzva, „akce Z“ a samozřejmě celá škála socialistického soutěžení, z nichž asi nejznámější byly brigády socialistické práce, které vznikly právě v roce 1958.

Kam až šel totalitní zájem státu dokazuje jeho starost nejen o výživu národa, ale i skladbu jídelníčku a jeho „osvětové“ akce. „Nijak však nepřehlížíme, že je nutno neustále vysvětlovat a také prosazovat pestrost jídelníčku nejen v restauracích, ale i v rodinách, školách a závozech společného stravování.“ Za rezidua z minulosti byly považovány stravovací návyky na jídla s knedlíky a omáčkami, pro komunistického člověka je nutná zdra-

⁵⁵ Jozef Valo, NS, 19. 2. 1959

⁵⁶ NS, 16. 4. 1958 poslanekyně Anna Hrubá. Zvýšená a neuspokojená poptávka po televizorech, motocyklech, autech, sportovních potřebách, skleněných výrobcích, porcelánu aj., byla podle A. Karlovské dokladem, že ostatní již obyvatelé mají, že jsou najedeni, ošaceni a obuti, jak dokládá několika statistickými údaji. Kdežto v roce 1936 činila spotřeba masa 34 kg, v roce 1958 již 53,9 kg, spotřeba tuku a oleje stoupla na osobu o 34 kg, vajec o 32 kusy, zeleniny a ovoce o 29,9 kg. NS, 18. 2. 1960. Přitom se jednalo o projev velmi složitěho problému tzv. nerealizované kupní síly obyvatelstva, blíže k tomu KAPLAN, K.: c.d., s. 76.

⁵⁷ Poslanec Ladislav Fryček uvedl názorný příklad pars pro toto: „Tak například na jeden traktor v naší republice připadá 1,2 traktorového přívěsu. To je skutečně málo a způsobuje to malé využití traktorů v zemědělské dopravě. Více vlečných vozů prý nejde vyrábět hlavně proto, že nejsou pneumatiky. Ano, to každý ví, že pneumatik je skutečně málo. Ale proč tedy musí být pneumatické na mlátičkách, když mlátička ujedem za rok 10 km a někdy ani ne, anebo proč musí být na dalších strojích, kterým by se bez nich docela dobře obešly.“ NS, 22. 2. 1962

vá výživa. „Proto návrh třetí pětiletky počítá s větší spotřebou masa, masných výrobků, másla, rostlinných tuků, ovoce a zeleniny.“⁵⁸

Velkým problémem byla inovace výroby a zavádění nových výrobků: „Při dodávkách strojů a zařízení nepůjde jen o jejich množství a sortiment, ale i o kvalitu a vysokou technickou úroveň. Zavádění nových výrobků do výroby se řeší dosud značně zdlouhavě. Tento stav vede k tomu, že při současném rychlém rozvoji techniky výrobek, který je na odpovídající technické úrovni v době dokončení vývoje, se stává při opožděném uvedení do výroby zastaralým.“⁵⁹

Pro socialismu byly typické nerovnoměrnosti v zásobování a období absence určitého zboží, způsobené mnohdy zdánlivými drobnostmi, dílem systémovým přístupem. Jednou z příčin nedostatku ovoce a zeleniny byla metodika tvorby cen. V době největší nabídky docházelo k takovému snížení nákupní ceny, „které vede nejen k snížení zainteresovanosti na pěstování ovoce a zeleniny v následujících letech, ale i k tomu že pěstitelé ani vyprodukované ovoce a zeleninu nenabídnou velkoobchodu k nákupu“.⁶⁰ Tak např. v roce 1961 zůstalo mnoho švestek na stromech „a přitom naše velké města nemohli dostat ani v letných měsících tento druh ovocia“.⁶¹

Pamětníci dobře vědí, že za socialismu rozhodovaly skutečné maličkosti, které mohly způsobit skutečný kolaps v zásobování. „Nemůžeme se smířit ani s tím, že po určitou dobu nebyly na trhu některé výrobky pro nedostatek obalového materiálu. Byly to například zubní pasty, pro které nebyl dostatek tub. Na druhé straně byly stejné tuby používány jako naprosto nevyhovující obalový materiál pro hořčici a rajský protlak. Podobně to bylo s krémem na boty, pro který nebyl dostatek plechových krabiček a přece i zde by bylo možno použít jiné a dokonce vhodnější obalové materiály.“⁶²

Od počátku 60. let narůstaly nedostatky v dodávkách zemědělských produktů, masa, vajec, mléka, které některé oblasti splnily jen na 70 %. Nezbylo než je dovážet ze západních zemí, což bylo vnímáno jak ekonomicky tak politicky negativně.⁶³

⁵⁸ A. Kafkovská, NS, 18. 2. 1960. Ještě dále došla později neblaze proslulá Soňa Pennigerová: „Jedním ze základních předpokladů zdraví obyvatelstva je správná výživa. Proto budeme odstraňovat živelnost ve výběru jídel a pečovat o biologickou kvalitu stravy. Tato hlediska je nutno zvláště uplatňovat v závodním a školním stravování, na které můžeme mít největší vliv.“ NS, 17. 11. 1960.

⁵⁹ Zdeněk Směkal při rozpravě k rozpočtu. NS, 18. 2. 1960. Zpravodaj návrhu zákona o místním hospodářství Jan Podola uvedl, že „...prádelny, čistírny a barvírny mají strojové vybavení, které ani u nově vyráběných strojů nedoznalo zlepšení proti předválečné úrovni... Pro velká města chybí samosběrné zametací vozy... dovážejí se z Německé spolkové republiky. Také popelový vůz malého obsahu pro potřebu středních i malých měst se u nás nevyrobí. Zvýšený dopravní ruch v městských ulicích vyžaduje též výrobu speciálních strojů na odklizení a nakládání sněhu. Rovněž při terénních úpravách zakládání městských sadů je nedostatek drobných strojů pro orné a kypřicí práce. V ostatních službách to je zejména holičství a kadeřnictví, kde nedostatek výroba speciálních holičských a kadeřnických zařízení.“ NS, 19. 11. 1959.

⁶⁰ M. Goppoldová, NS, 22. 2. 1962.

⁶¹ Zpravodaj návrhu zákona o státním rozpočtu na rok 1962 Jozef Valo, NS, 22. 2. 1962.

⁶² M. Goppoldová, NS, 22. 2. 1962

⁶³ Jozef Čermák k návrhu státního rozpočtu na rok 1962 uvedl, že v 1960 činil dovoz pšenice více než jeden milion tun, sto tisíc tun masa a zeleniny, 14 tisíc tun másla a to i z kapitalistických zemí. Ze socialistických zemí není možno dovoz zvyšovat, „poněvadž i u nich právě tak jako u nás roste životní úroveň“. Kapitalistické země toho dovedly využít: „V pravém slova smyslu jsme v masle projížděli naše zalomené lodní hřídle.“ Situace byla ale ještě horší: „Je to třeba zdůraznit tím více, že kromě některých základních potravin dovážíme také cibuli, česnek, čoučku, majoránku, kmín a křen, vesměs plodiny, které naše zemědělství dovede samo

Nedostatková společnost vede k šedé ekonomice a ta byla zdrojem nejen konkrétního časového zisku ale možná někdy i „akumulace“ kapitálu uplatněného po listopadu 1989. A tehdy takové modely chování vznikaly nebo se rozvinuly více než v předchozí době.⁶⁴ Při všeobecné pracovní povinnosti byli mnozí zaměstnani jen proto, aby měli „razítko“ v občanském průkazu a více se zabývali „melouchařením“. V zaměstnání se rozkrádal materiál pro práci na černo a státu unikaly peníze na daních. Odstranit důsledky bez odstranění příčin, tedy samotného „nedostatkového“ socialismu, bylo zhola nemožné.

Problémem bylo nejen zboží vyrobit, ale pak jej dopravit na příslušné místo. „Pri veľkej a stále sa rozširujúcej výrobe strojov ešte stále nie je vyriešená otázka náhradných súčiastok, ktoré sa stávajú ožehavějším problémom. Vedie to k tomu, že stovky strojov, zvlášť autobusov a áut, je vyradených z prevádzky len preto, že nie sú drobné náhradné súčiastky... Keby boli náhradné súčiastky, dali by sa do prevádzky dopravné prostriedky, ktoré sú teraz vyradené. Naša doprava zaznamenala v poslednej dobe významné úspechy. Podstatne sa znížilo meškanie vlakov.“ Nedocílilo se ale ještě zlepšení hygieny cestování, železnice je přetížená, proto nutno, jak rozhodla vláda, na krátké vzdálenosti se zaměřit na automobilovou přepravu. Ale ani to nebylo jednoduché: „Previesť časť prepravy na cesty vyžaduje lepšiu údržbu jestvujúcich ciest a urýchlene pripraviť autostrády naprieč republiky.“⁶⁵

Služby obyvatelstvu byly vnímány především ve vztahu k zaměstnanosti žen a měly být na takové úrovni, aby ji umožňovaly. Ale nabývaly ještě širší záběr, když „... mají ženu skutečně osvobodit od většiny zdoluhavých a namáhavých prací v domácnosti, jako je praní prádla, velký úklid a nakonec i otázka samotné kuchyně a vaření, to znamená služby obchodu a výroby polotovarů, tak, aby pobyt v kuchyni byl zkrácen na nejmenší míru“.⁶⁶ Počet žen zaměstnaných v období 1948–1956 se zvýšil o 867 000 a v roce 1956 dosáhl 1 625 000 a mohl být, podle tehdejších názorů, ještě větší (přitom v roce 1958 činil 38,5 % z celkového počtu zaměstnanců v socialistickém sektoru), kdyby se rozšiřovaly služby obyvatelstvu, správná volba pracovní doby, zařízení pro děti. „Přitom třeba překonat i nesprávné nazeranie na zamestnanú ženu, ktoré sa ešte u niektorých hospodárskych pracovníkov vyskytuje.“⁶⁷

vyrobit, kde by např. naše otce napadlo, že naši spotřebu kminu nebo majoránky či křenu budeme kryt dovozem ze zahraničí.“ NS, 22. 2. 1962.

⁶⁴ Při projednávání návrhu zákona o místním hospodářství, který se nejvíce dotýkal právě služeb bylo několikrát uvedeno, že do budoucna není možné, aby produktivita práce byla odvozena od vyšší spotřeby materiálů, protože pak mají pracovníci zájem na dodávání nových součástek, bez ohledu, kolik zákazník zaplatí. Podle poslankyně Šmehlikové se neopraví u vodovodu těsnění, ale vymění se celý kohoutek „Tak se stávalo, že pracovník nekontrolovatelným způsobem získával různý materiál, hlavně pak v oborech elektroinstalace a vodoinstalace... a uplatňoval jej po opravě u jiného občana na dobře zaplacené fušce.“ NS, 19. 11. 1959.

⁶⁵ J. Valo, NS, 19. 2. 1959.

⁶⁶ Marcel Kubec v rozpravě k závěrečnému účtu republiky. NS, 8. 7. 1959

⁶⁷ Ján Pavlík při rozpravě k návrhu zákona o úloze podniků a národních výborů na úseku péče o pracovní síly. NS, 17. 10. 1958. Podle poslankyně Šmehlikové jednou z překážek zaměstnání žen v podnicích místního hospodářství bylo zaostálé technické vybavení pracovišť např. v prádelnách, kuchyních apod., které kladlo velké nároky na fyzické vypětí. Jako vzor uvedla přeshkolování žen u komunálního podniku v Praze, kde se ženy mohou přihlásit na různé práce, natěračské, oklepávání omítek, fasádnícké práce, úklid apod. NS, 18. 2. 1960.

A tak se stále objevují návrhy nejen na zkvalitnění služeb, ale také na jejich stále totalitnější formy, jako např. organizovaný nákup pracujícím občanům podle jejich objednávek a řada dalších, na první pohled méně agresivních, ale ve skutečnosti zcela narušujících tradiční chod rodin („polotovary“, úklidové služby). Bylo tomu tak proto, že i služby byly důležitým komponentem režimu a „mají veliký podíl na klidu a míru našich rodin. Vždyť služby v mnohosti svých profesí nás provázejí každodenním životem. S praním prádla, s dopravou, s opravou obuvi atd. velmi často občané spojují nejen kritiku služeb, ale i celého řízení naší společnosti.“⁶⁸

Závěr

Snad jsme se něco dověděli o tom, jak se cihlové a dřevěné Československo stalo panelovým a umělohmotným, kdy lidé bydleli v panelových domech, chodili v oděvech z umělých vláken a žili obklopeni umakartem, ale také již beatovou hudbou a v podstatě uvažovali protirežimně až na to, že režim byl natolik všudypřítomný, že je ovlivnil více, než si byli ochotni připustit. Víceméně vše z toho je součástí naší kolektivní paměti a šlo nám jen o pokus zařadit známá fakta do širších souvislostí, z kterých je zřejmá tragika doby, která prosazuje socialismus nesociálně tak, že valná část sociálního rozměru našich národů je dlouhodobě znevěhodněna. To je jeden z osudových odkazů oněch časů.

The Social Political Situation in Czechoslovakia, 1952–62. What Czechoslovakia Was Like, How People Lived and What They Thought

Dalibor Státník

This article is based on materials from the Central Committee of the Labor Union organization and stenographic notes of National Assembly sessions. The focus is selectively placed on a range of problems associated with standards of living, attempts to resolve them and their impact on society. Because everything was subordinated to the concept of "building a socialist and communist society," some modernization processes can only be understood in that context.

⁶⁸ Šmehliková, NS, 19. 11. 1959. Jan Mátl při rozpravě k návrhu zákona o 2. pětiletém plánu: „Ženy poukazují na skutečnost, že prádelny a čistírny nedosáhly ještě předválečné úrovně. Často jsou z čistíren dodávány části oděvů nedostatečně vyčištěné, ba i potřhané, je nutno dlouho čekat na příjem zboží i vyčištění. Největší je tomu s instalatéry a kvalitou jejich práce. V četných bytech utíká voda zbytečně jen proto, že svoji práci nedělají podle náležitosti a příjdu, až na žadatele přijde řada. NV tomu musí věnovat pozornost. Je třeba vycházet ze zkušeností, že právě tyto mnohdy maličkosti, naše občany nejvíce sužují a zlobí.“ NS, 16. 10. 1958.

SLOVENSKÁ SPOLOČNOSŤ V DRUHEJ POLOVICI PÄTDESIATYCH ROKOV

Juraj Marušiak

Slovenské politické a sociálne trendy v druhej polovici päťdesiatych rokov zásadne ovplyvnili jednak udalosti z roku 1953, t. j. nepokoje vyvolané menovou reformou, ako aj vývoj v roku 1956, poznačený reakciou na odsúdenie zločinov Josifa V. Stalina na XX. zjazde KSSZ. Kým udalosti v roku 1953 znamenali predovšetkým sociálnu destabilizáciu komunistického režimu, vývoj v roku 1956 znamenal ideologickú delegitimizáciu vládnucej garnitúry, ktorá svoje zotrvávanie pri moci odôvodňovala o. i. aj výsledkom čístiek v špičkách komunistickej strany. Bolo to dané úlohou, ktorú Stalin zohrával v celom systéme sovietskeho bloku: „Stalinova postava zaujímala v stelesnení komunizmu také miesto, či už v ZSSR, alebo mimo neho, že odstránenie jeho sochy bolo spojené s veľkým nebezpečenstvom ... Destalinizácia, vpísaná medzi nevyhnutné súčasti nástupníctva, totiž narušila ich legitímnosť a súčasne legitímnosť celého komunistického hnutia.“¹ Táto delegitimizácia viedla k nastoľovaniu politických požiadaviek, ako sa to stalo napríklad počas II. zjazdu československých spisovateľov (22.–29. apríla 1956). Okrem známych vystúpení Františka Hrubína² a Jaroslava Seiferta³ na ňom rezonovali aj vystúpenia slovenských spisovateľov, konkrétne Ladislava Mňačku,⁴ Dominika Tatarku,⁵ Milana Ferku⁶ a Hely Volanskej. Zjazd odsúdil nielen akékoľvek „autoritatívne riešenie tvorivých otázok“, ale pri návrhu konečnej verzie rezolúcie sa objavili snahy presadiť formulácie, podľa ktorých XX. zjazd KSSZ a zasadanie ústredného výboru KSČ 19. apríla 1956, sú „začiatkom nového revolučného procesu v našom živote... začiatkom uvoľňovania nových tvorivých síl ľudu“. Pôvodný návrh uznesenia charakterizoval prebiehajúci vývoj ako „obrodný proces“.⁷ Tieto deklarácie, ale aj napr. Seifertove výzvy na prepustenie väznených spisovateľov či Tatarkova požiadavka, aby sa spisovateľská organizácia stala „orgánom verejnej mienky, verejnej kontroly“, už presahovali výsostne literárne otázky.

Podobné názory, aj keď v pritlmenom tóne a za menšej pozornosti tlače odznievali aj na plenárke slovenských spisovateľov 1. júna 1956, kde prvý tajomník Zväzu slovenských spisovateľov Ctibor Štítnický hovoril o „šliapaní po slobodách a právach v mene revolúcie..., zneužívaní dôvery ľudu“, či „terorizovaní ľudu“, ba dokonca sa

¹ FURET, F.: *Minulosť jednej ilúzie*, Bratislava 2000, s. 535, 547.

² *Kultúrny život*, 1956, č. 17.

³ *Kultúrny život*, 1956, č. 18.

⁴ *Tamtiež*.

⁵ *Literárni noviny*, 1956, č. 19.

⁶ *Tamtiež*.

⁷ *Archív Asociácie organizácií spisovateľov Slovenska*, f. II. zjazd Zväzu československých spisovateľov, k. B/1.

vyslovil za rehabilitáciu a návrat do literatúry slovenských komunistických intelektuálov, ktorí pred druhou svetovou vojnou boli združení okolo časopisu DAV a začiatkom päťdesiatych rokov obvinení z tzv. slovenského buržoázneho nacionalizmu, vrátane Ladislava Novomeského.⁸

Okrem ideologickej delegitimizácie, ktorej dôsledky sa najvýraznejšie prejavili v prostredí intelektuálov, však XX. zjazd KSSZ otvoril aj proces dekompozície mocenskej základne režimu, t. j. komunistickej strany a „silových štruktúr“. Vedenie KSS osobitne znepokojil mestský aktív KSS v Bratislave 26. apríla 1956, kde bývalý tajomník ÚV KSS a šéfredaktor Pravdy Edo Friš vystúpil s kritikou postavenia slovenských národných orgánov, ďalšie vystúpenia sa dotýkali výhod pracovníkov stranického aparátu (Pavol Polák),⁹ učiteľ Ústrednej straníckej školy Ondrej Čeman kritizoval československú politiku voči ZSSR a vyslovoval sa za rešpektovanie zásad rovnoprávnosti, objavili sa aj požiadavky na zrušenie štátnej bezpečnosti.¹⁰ Na aktívne odznievali aj požiadavky na revíziu politických procesov z uplynulých rokov.¹¹ Veľká časť prítomných funkcionárov reagovala na ich vystúpenia potleskom, členovia vedenia KSS ich charakterizovali ako „protistranícke“ (J. Križ), ako vystúpenia „urazených“ ľudí (P. David), O. Jeleňa znepokojilo, že „členovia MV KSS nevystúpili na obranu strany“.¹²

Obavy komunistickej moci vyvolávali aj študentské nepokoje v máji 1956, kde sa takisto objavila kritika existujúcich politických pomerov, najmä v súvislosti s otázkou vzťahov so ZSSR, slobody tlače, postavenia parlamentu a nekomunistických strán, zrušenia cenzúry či slobody vedeckého bádania.¹³ Tlak zdola sa prejavoval napr. aj v požiadavkách na zvolanie mimoriadneho zjazdu KSČ. Do konca mája 1956 sa zaň vyslovilo 425 základných organizácií, najmä v pražskej mestskej organizácii, vo vedeckých ústavoch, na vysokých školách, v štátnych úradoch, vydavateľstvách, v tlači, na ministerstve obrany a na Hlavnej politickej správe armády, t. j. v mocenských oporách režimu.¹⁴ Otvárala sa aj otázka zodpovednosti konkrétnych funkcionárov, predovšetkým Václava Kopeckého, Alexeja Čepičku, na Slovensku išlo najmä o prvého tajomníka ústredného výboru KSS Karola Bacílka a tajomníka ústredného výboru KSS Pavla Davida.¹⁵ Vedenie KSČ obetovalo ministra obrany A. Čepičku a označilo ho za „nositeľa kultu osobnosti v armáde“.¹⁶

⁸ Kultúrny život, 1956, č. 22.

⁹ Slovenský národný archív (SNA), Archív ÚV KSS (A ÚV KSS), f. Predsedníctvo ÚV KSS (PÚV KSS), k. 922, Zasadnutie Byra ÚV KSS (BÚV KSS) 18. 5. 1956, List Byra KV KSS v Bratislave Byru ÚV KSS v Bratislave.

¹⁰ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 938, Zasadnutie BÚV KSS 11. 1. 1957, Správa komisie menovanej Sekretariátom ÚV KSS o situácii v Ústrednej straníckej škole.

¹¹ BARNOVSKÝ, M.: Prvá vlna destalinizácie a Slovensko, Brno 2002, s. 73.

¹² SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 922, Zasadnutie BÚV KSS 18. 5. 1956, List Byra KV KSS v Bratislave Byru ÚV KSS v Bratislave.

¹³ Podrobnejšie pozri: MATTHEWS, J. P. C.: Majáles 1956. Nevydařená revolta československých studentů, Brno 2000.

¹⁴ KAPLAN, K.: Československo v letech 1953–1966, 3. časť, Praha 1992, s. 45, SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 922, Zasadnutie BÚV KSS 18. 5. 1956, Stanovisko Politbyra ÚV KSČ k situácii ve straně z 2. 5. 1956.

¹⁵ KAPLAN, K.: Československo v letech... tamtiež, s. 43.

¹⁶ Pravda, 27. 4. 1956.

SLOVENSKÁ SPOLOČNOSŤ V DRUHEJ ... PÄŤDESIATYCH ROKOV

Ostatní si síce svoje pozície udržali, K. Bacílek však musel pred plénom ústredného výboru KSS a ústredného výboru KSČ podať sebakritiku.¹⁷

Hoci rozhodnutie vedenia KSČ ukončiť krátke obdobie liberalizmu bolo jednak výsledkom jeho vnútorného rozhodnutia, jednak tlaku ZSSR a bolo prijaté ešte v máji 1956,¹⁸ resp. v prípade rozhodnutia zakročiť proti rebelujúcim slovenským intelektuálom na rokovaní Byra ÚV KSČ v predvečer maďarskej revolúcie 18. 10. 1956,¹⁹ rozhodujúcim impulzom sa stali udalosti v Poľsku, ale predovšetkým v Maďarsku v októbri–novembri 1956.

Ich priebeh vnímali vedúci predstavitelia KSČ ako dôsledok liberalizačných tendencií, ktoré sa začali v Maďarsku uplatňovať po roku 1953, napr. v oblasti kádrovej politiky. Ďalším dôležitým momentom bol názor, že chybou Maďarskej strany pracujúcich bolo, že „pripustila a trpela, aby spisovatelia si osobovali právo byť ‚svedomím národa‘“ a v Maďarsku sa „trpel ... liberalizmus voči ideologickému chaosu“.²⁰ Obe tézy však mali aj svoje vnútropolitické implikácie, jednak ako impulz pre oživenie represívnej politiky vo vzťahu k intelektuálom, ale aj v ďalších sférach verejného života. Za ďalšiu z príčin vedenie KSČ považovalo aj zníženie životnej úrovne, najmä v prípade robotníckych vrstiev, resp. „dlhotrvajúce neriešenie niektorých oprávnených hospodárskych požiadaviek pracujúcich, zvlášť robotníkov...“ V oboch prípadoch teda udalosti v Maďarsku vnímali vedúci predstavitelia KSČ ako potvrdenie správnosti svojho dovtedajšieho kurzu, uplatňovaného po roku 1953 v sociálnej oblasti, ale zároveň aj ako varovanie pred potenciálnou liberalizáciou existujúceho režimu.

Celoštátna konferencia KSČ ešte v júni 1956 označila v emotívnom prejave Václava Kopeckého za hlavného názorového protivníka „liberalizmus“, ²¹ t. j. pokusy o reformu komunistického systému. Na Slovensku sa však od októbra 1956 začína znova dostávať do popredia boj proti tzv. buržoáznemu nacionalizmu, ktorý K. Bacílek označil za najzávažnejší ideologický problém.²² Dôvodom bola jednak zainteresovanosť vedúcich aktérov režimu na organizácii vykonštruovaných procesov proti Gustávovi Husákovi a spol., ale aj obava, že by prehodnotenie tohto obvinenia mohlo spochybniť existujúce štátoprávne usporiadanie krajiny.²³ Zároveň však vývoj Slovenska rámcovala snaha vedenia KSČ implementovať komunistickú víziu politického a sociálneho usporiadania, pravda preformulovanú v dôsledku otrasov, ktorým bola vystavená v rokoch 1953–1956. Spomínané tri tendencie – obhajoba správnosti politických procesov z prvej polovice

¹⁷ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 921, Zasadnutie BÚV KSS 4. 5. 1956, Referát s. Bacílka na zasadnutí ÚV KSS 10.–11. 5. 1956.

¹⁸ Národní archiv (NA), Archív ÚV KSČ (A ÚV KSČ), f. 02/2, svazek (sv.) 100, archívna jednotka (a. j.) 117, bod (b.) 3; Pravda, 12. 5. 1956.

¹⁹ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 931, Zasadnutie BÚV KSS 18. 10. 1956. Niektoré ideologické problémy práce strany na Slovensku.

²⁰ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 934, Zasadnutie BÚV KSS 7. 12. 1956. Správa o činnosti KSS a uplatňovaní jej vedúcej úlohy na Slovensku počas udalostí v Maďarsku.

²¹ Pravda, 16. 6. 1956.

²² SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 931, Zasadnutie BÚV KSS 18. 10. 1956. Niektoré ideologické problémy práce strany na Slovensku.

²³ RUSKOVÁ, M.: Tzv. „slovenský buržoázny nacionalizmus“ v politike KSČ po XX. zjazde KSSZ (1956–1960), In: Šuchová, X. (ed.): Ľudáci a komunisti: Súperi? Spojenci? Protivníci? Prešov 2006, s. 181–182.

päťdesiatych rokov, zabránenie akýmkoľvek snahám o liberalizáciu režimu a realizácia komunistickej vízie usporiadania spoločnosti teda rámcovali politický vývoj Slovenska v priebehu druhej polovice päťdesiatych rokov 20. storočia.

Mocenské pomery na Slovensku

S reformnými aktivitami, iniciovanými v roku 1956 intelektuálmi z okruhu spisovateľského týždenníka Kultúrny život, sa vedenie KSS definitívne rozhodlo skončiť po stabilizácii situácie v Maďarsku a v Poľsku. Začiatkom marca 1957 sa vedenie KSS rozhodlo podľa slov Jozefa Vala „ísť do toho konečne so šablou... urýchlene vec vyriešiť a nie ťahať do nekonečna“ s cieľom záležitosť uzavrieť ešte pred zjazdom KSS.²⁴ Najaktívnejších – Ivana Kupca, C. Štítnického, Juraja Špitzeru a Ondreja Pavlíka predvolali pred komisiu byra ústredného výboru KSS, kde mali podať sebakritiku.²⁵ Šéf komisie povereník vnútra Oskár Jeleň pohovor nazýval „súdržskou besedou“, vyzýval spisovateľov, aby častejšie navštevovali ústredný výbor KSS, označoval ich za dobrých komunistov a viackrát upozorňoval, že ich nechcú vylúčiť zo strany. Zároveň však prirovnával dianie v Kultúrnom živote a zväze spisovateľov k činnosti Petöfiho krúžku a predseda Zboru povereníkov Rudolf Strehaj obvinil Ondreja Pavlíka, že chcel na Slovensku zohrávať úlohu Imreho Nagya. Jeho aktivity vyvolávali vo vedení KSS najväčšie obavy, pretože ako bývalý člen ústredného výboru KSS mal najväčšie možnosti ohroziť pozície jeho predstaviteľov. Tajomník ústredného výboru KSS Pavol David prejavoval obavy z jeho ciest do ZSSR a Poľska,

R. Strehaj s P. Davidom a V. Kopeckým na rozdiel od O. Jeleňa trvali na obvinení inkriminovaných intelektuálov z frakčnej činnosti, ale ich názor však nepresadil. Všetci členovia vedenia KSČ a KSS sa však zasadzovali za zásah, lebo „iné riešenie by vyvolalo zdanie slabosti“. Vedenie KSČ napokon presadilo vylúčenie Ondreja Pavlíka zo strany, ostatní členovia skupiny vyviazli s nižšími trestami.²⁶ Za svoje aktivity v roku 1956 bol vylúčený aj riaditeľ Slovenského vydavateľstva politickej literatúry Edo Friš, ktorý bol v júli 1957 zároveň obvinený zo „slovenského buržoázneho nacionalizmu“. Neskôr bol označený za spojku medzi židovskými a slovenskými buržoáznymi nacionalistami, definitívne však bol z KSS vylúčený na základe správy ministerstva vnútra, pričom ako zámienka bolo využité jeho stretnutie s generálom Antonom Rašlom, ktorý bol súdený v procese proti G. Husákovi.²⁷

Aj napriek kritike, ktorej čelili vedúci predstavitelia KSS v jarných mesiacoch roku 1956, ale aj neskôr na jeseň 1956 v súvislosti s aktivitami bývalého predsedu SAV a člena Predsedníctva ústredného výboru KSS Ondreja Pavlíka,²⁸ sa v priebehu roku 1956

²⁴ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 942, Zasadnutie BÚV KSS 8. 3. 1957, Informácia s. Jeleňa o nepriaznivých zjavoch v Kultúrnom živote.

²⁵ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 945, Zasadnutie BÚV KSS 27. 3. 1957, Stenografický záznam zo zasadania komisie BÚV KSS so spisovateľmi.

²⁶ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 946, Zasadnutie BÚV KSS 5.–6. 4. 1957, Niektoré otázky práce strany medzi inteligenciou.

²⁷ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 983, Zasadnutie BÚV KSS 25. 7. 1958. Správa o šetrení styku E. Friša s trockistami, jeho politické úchyľky a morálka.

²⁸ PAVLÍK, O.: Svedectvo dokumentov, Bratislava 1968.

SLOVENSKÁ SPOLOČNOSŤ V DRUHEJ ... PÄŤDESIATYCH ROKOV

udržala stabilná mocenská konštelácia, ktorá sa ustanovila po roku 1954. Moc sa koncentrovala v rukách triumvirátu Karol Bacílek (prvý tajomník ústredného výboru KSS) – Pavol David (tajomník ústredného výboru KSS) – Rudolf Strehaj (predseda SNR). Pokračovalo postupné oslabovanie pozícií premiéra Viliama Širokého, ktorý po odchode O. Pavlíka, Júliusa Bránika, Jána Púlla a Michala Falt'ana z vedenia KSS stratil reálne politické zázemie na Slovensku.²⁹

Tichý mocenský zápas Novotný – Široký, prebiehajúci v celom období druhej polovice 50. rokov, však nebol súbojom dvoch alternatívnych koncepcií komunistickej politiky, ale mal v prvom rade personálny a mocenský charakter. Obaja politici zostávali v zajatí dogmatického kurzu. Jeho súčasťou bolo napr. odvolanie Širokého chránenca Štefana Gažika z postu povereníka poľnohospodárstva v marci 1956³⁰ a svoje víťazstvo si Novotný naplno vychutnal v roku 1957, keď Širokému zahatal cestu na post hlavy štátu po smrti prezidenta Zápotockého.³¹

Zvolenie A. Novotného za prezidenta vyvolalo ojedinelé prejavy politickej nespokojnosti na Slovensku. Tieto vyjadrenia však nepresiahli rámec individuálnych vystúpení v súkromí, resp. medzi kolegami na pracovisku. Medzi obyvateľstvom sa objavovali diskusie, či bude prezidentom ČSR Slovák alebo Čech, pričom sa ľudia odvolávali na to, že údajne „v Košickom vládnom programe je zaručené, aby každý tretí prezident republiky bol slovenskej národnosti“. Voľba V. Širokého bola chápaná ako prejav rovnoprávného postavenia Slovenska, pričom odznievali názory, že „Česi voľbu prezidenta slovenskej národnosti nikdy nepripustia“. Dokonca stavební robotníci, ktorí pracovali v Západoslovenských mlynoch v Piešťanoch po skončení televízneho prenosu voľby prezidenta údajne pre nespokojnosť so zvolením Novotného predčasne opustili pracovisko. Časť intelektuálov sa zas po zvolení A. Novotného obávala posilnenia represívneho kurzu režimu.³² Hoci uvedené prejavy mali obmedzený charakter a väčšine občanov boli prezidentské voľby ľahostajné, stali sa impulzom pre zostrenie kampane proti tzv. slovenskému buržoáznemu nacionalizmu.³³

V júni 1956 bolo schválené rozhodnutie o posilnení právomoci slovenských národných orgánov, v dôsledku ktorého sa Zbor povereníkov stal zodpovedným Slovenskej národnej rade. Po počiatkových tvrdeniach dobovej propagandy o „podstatnom rozšírení“ ich kompetencií,³⁴ už v októbri 1956, keď sa ešte pred prepuknutím maďarskej revolúcie začala príprava na zásah proti Kultúrnemu životu a rozpútanie novej kampane

²⁹ Pozri: BARNOVSKÝ, M.: c. d., s. 31–33.; PEŠEK, J.: Slovensko v rokoch 1953–1957, Brno 2001, s. 13–17.

³⁰ SNA, A ÚV KSS, fond PÚV KSS, k. 917, Zasadnutie BÚV KSS 9. 3. 1956, Správa o výsledku šetrenia nekomunistického chovania s. Gažika.

³¹ Pozri KAPLAN, K.: Kronika komunistickeho Československa. Doba tání 1953–1956, Brno 2005, s. 228–229.

³² SNA, A ÚV KSS, f. Pavol David, k. 2246, a. j. 150, Správa o mienke občanov k voľbe nového prezidenta republiky, 2. 11. 1957.

³³ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 965, Zasadnutie BÚV KSS 16. 12. 1957, Ohlas k voľbe nového prezidenta republiky a niektoré nacionalistické tendencie a nesprávne názory, ktoré sa v súvislosti s voľbou prezidenta prejavili (10. 12. 1957).

³⁴ RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992, Bratislava–Praha 1998, s. 176–177.

proti „buržoáznemu nacionalizmu“, Novotný vyčítal vedeniu KSS, že pri prijímaní opatrenia „bolo nesprávne hovoriť o historickej udalosti“.³⁵

Obetou kampane proti buržoáznemu nacionalizmu sa stal podpredseda Zboru povereníkov a kandidát Byra ÚV KSS Štefan Šebesta. Ním riadená Komisia pre otázky organizácie a systematizácie správy pri Zbore povereníkov, ustanovená v apríli 1957, navrhla pokračovať v rozširovaní právomocí slovenských orgánov aj na ďalšie odvetvia ekonomiky. Na rokovaní Byra ústredného výboru KSS 1. novembra 1957 však návrh komisie bol zamietnutý, bola ustanovená osobitná komisia na preskúmanie činnosti Šebestovej komisie. Jej výsledkom bolo obvinenie Šebestu z „buržoázneho nacionalizmu“. Komisia ho označila za „iniciátora a nositeľa nesprávnych, našej strane a robotníckej triede cudzích, nepriateľských buržoáznonacionalistických tendencií“.³⁶

V súvislosti s prípadom Š. Šebestu prvý tajomník ústredného výboru KSS Karol Bacílek nielenže klasifikoval buržoázy nacionalizmus ako „nebezpečnú odrodu revizionizmu“,³⁷ ale dokonca ho klasifikoval ako „najväčšie nebezpečenstvo“ v prípade Slovenska, pretože „útočí na samé korene republiky, ohrozuje jej základ“. Hoci tieto obvinenia by v minulosti mohli viesť dokonca k trestnému stíhaniu, Šebesta na rozdiel od O. Pavlíka, ktorý bol vylúčený z KSS, postihnutý zákazom publikovania a sledovaný ŠtB,³⁸ vyviazol s podstatne ľahším trestom. Bol síce začiatkom januára 1958 zbavený všetkých štátnych a politických funkcií,³⁹ ale neprišiel o členstvo v KSS, ale stal sa riaditeľom štátneho podniku Hydroprojekt.⁴⁰ Spolu so Šbestom bol funkcie zbavený námestník povereníka dopravy Ján Sapák pre údajné „hrubé buržoázno-nacionalistické útoky proti centrálnemu riadeniu dopravy v ČSR“, ale ďalší člen Šebestovej komisie Karol Martinka sa aj napriek pôvodnému návrhu udržal na poste námestníka povereníka – predsedu Slovenského plánovacieho úradu.⁴¹

Tendencia k stabilizácii príslušníkov komunistickej nomenklatúry, ktorá sa stala výraznejšou po XX. zjazde KSSZ, sa prejavila napr. v tom, že odchod z mocenských špičiek už neznamenal úplný pád, napr. v podobe kriminalizácie, resp. výslovnej degradácie. Týkalo sa to napr. riešenia prípadu povereníka spravodlivosti Juraja Uhrína, ktorý síce musel v decembri 1956 odísť kvôli alkoholizmu, nemorálnemu životu a zneužívaniu výhod, vyplývajúcich z funkcie, získal však výhodné miesto na bratislavskom Ústrednom národnom výbore.⁴² Rovnako bezbolestným bol odchod povereníka školstva a kultúry

³⁵ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 931, Zasadnutie BÚV KSS 18. 10. 1956, Niektoré ideologické problémy práce strany na Slovensku.

³⁶ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 965, Zasadnutie BÚV KSS 16. 12. 1957. Správa komisie.

³⁷ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 968, Zasadnutie BÚV KSS 6. 1. 1958. Referát s. Bacílka, prvého tajomníka ÚV KSS na plénum ÚV KSS 9. 1. 1958.

³⁸ SNA, A ÚV KSS, f. P. David, k. 2250, a. j. 521. Správa o Ondrejovi Pavlíkovi (1958).

³⁹ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 968. Zasadnutie BÚV KSS 6. 1. 1958. Referát súdruha Karola Bacílka na plénum ÚV KSS 9. 1. 1958.

⁴⁰ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 968. Zasadnutie BÚV KSS 17. 1. 1958. Návrh na zaradenie s. Štefana Šebestu na novú funkciu.

⁴¹ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 968. Zasadnutie BÚV KSS 6. 1. 1958. Referát súdruha Karola Bacílka na plénum ÚV KSS 9. 1. 1958.

⁴² SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 935. Zasadnutie BÚV KSS 14. 12. 1956. Správa o výsledkoch disciplinár-

SLOVENSKÁ SPOLOČNOSŤ V DRUHEJ... PÄŤDESIATYCH ROKOV

Ernesta Sýkoru, hoci jeho odvolanie bolo zdôvodňované relatívne tvrdým jazykom: „Veľké úlohy v oblasti škol, vedy a umenia sú nad sily súdruha Sýkoru, ktorý v súčasnej etape vývoja ich dostatočne nezabezpečuje.“⁴³ Podobné dôvody stáli v pozadí odchodu Augustína Michaličku z pozície „ideologického“ tajomníka ústredného výboru KSS v marci 1958. Spočiatku vedenie KSS v jeho prípade uvažovalo o vymenovaní za vedúceho tajomníka krajského výboru KSS v Bratislave,⁴⁴ napokon sa stal námestníkom povereníka školstva a kultúry. Tomu, že základom politického systému sa stala komunistická nomenklatúra, t. j. vedúci funkcionári a pracovníci aparátu komunistickej strany, svedčí fakt, že keď sa 14.–15. apríla 1960 v izbe hotela Národný dom v Banskej Bystrici, kde boli ubytovaní vedúci funkcionári Krajského výboru KSS, objavili odpočívacie zariadenia, toto konanie orgánov Bezpečnosti bolo kvalifikované ako „porušenie línie strany“.⁴⁵

Hoci nominálne pozíciu prvého tajomníka ústredného výboru KSS zastával Karol Bacílek, v skutočnosti mal vo vedení KSS silnejšie postavenie tajomník ústredného výboru KSS Pavol David. Potvrdzuje to napr. priebeh jeho sporu s Bacílkom o obsadenie postu povereníka spravodlivosti. Po nútenom odchode J. Uhrína z tejto funkcie na jeseň 1956 Politické byro ústredného výboru KSČ zamietlo Davidov návrh na vymenovanie námestníka generálneho prokurátora pre Slovensko, stúpenca tvrdej línie Ladislava Geša. Zároveň však neprešiel ani Bacílkov návrh na vymenovanie predsedu košického krajského národného výboru Jána Mockovičiaka a novým povereníkom sa stal Mikuláš Kapušňák. Jeho menovanie bolo vnímané ako kompromis, už o dva roky ho členovia vedenia KSS kritizovali, že nedokáže zabezpečiť „v plnom rozsahu i straníckosť a politickosť“ v usmerňovaní celého rezortu“. David opätovne presadzoval vymenovanie Geša, proti čomu na zasadnutí Byra ústredného výboru KSS vystupoval nielen Bacílek, ale aj Jozef Valo. Bacílek podporoval bratislavského krajského prokurátora Jozefa Ozimyho. Naopak, Davidov názor obhajovali Rudolf Strechaj a Jozef Kríž.⁴⁶ Hoci v decembri 1958 sa Davidovi nominácii Geša presadiť nepodarilo, svoj cieľ dosiahol neskôr, začiatkom marca 1959.⁴⁷

Obdobie druhej polovice päťdesiatych rokov sa spája s politickým vzostupom Jozefa Lenártu, ktorý sa v januári 1958 stal kandidátom Byra ústredného výboru KSS a tajomníkom ústredného výboru KSS a po vystúpení na porade vedúcich tajomníkov krajských výborov KSČ 29. októbra 1959, na ktorej vehementne podporil návrh A. Novotného na podstatnú redukciu právomocí slovenských orgánov,⁴⁸ sa na jar 1960 na návrh podpredsedu Zboru povereníkov Pavla Majlinga stal členom Byra ústredného výboru

⁴³ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 993, Zasadnutie BÚV KSS 4. 12. 1958. Návrh na zmenu v Zbore povereníkov. Odôvodnenie odvolania s. Ernesta Sýkoru z funkcie povereníka školstva a kultúry.

⁴⁴ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 972, Zasadnutie BÚV KSS 21. 3. 1958. Návrhy na schválenie do funkcie vedúceho tajomníka a tajomníkov krajských výborov KSS a vedúceho tajomníka a tajomníkov MV KSS v Bratislave.

⁴⁵ SNA, A ÚV KSS, f. Pavol David, k. 2252, a. j. 601. Správa o porušení línie strany v metodach práce orgánov KS MV v Banskej Bystrici a návrh na riešenie (1960).

⁴⁶ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 993, Zasadnutie BÚV KSS 4. 12. 1958. Návrh na odvolanie s. Kapušňáka z funkcie povereníka spravodlivosti.

⁴⁷ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 1003, Zasadnutie BÚV KSS 9. 3. 1959. Odôvodnenie zmien v Zbore povereníkov.

KSS.⁴⁹ Ďalším politikom, ktorý v uvedenom čase začínal svoju kariéru, bol Alexander Dubček, najprv ako vedúci tajomník Krajského výboru KSS v Bratislave (1958–1960), neskôr pravdepodobne takisto pre aktívnu podporu A. Novotného pri administratívnej reforme v roku 1960 sa stal tajomníkom ústredného výboru KSČ.

Slovenské politické špičky v období druhej polovice päťdesiatych rokov nevystupovali ako aktívny subjekt v celoštátnej politike. Nevystupovali samostatne ani pri takých zásadných otázkach, akým bolo rozšírenie právomoci slovenských orgánov na jar 1956, resp. ich faktická likvidácia v roku 1960. V oboch prípadoch návrhy boli iniciované vedúcimi predstaviteľmi KSČ v Prahe.⁵⁰

Pre politickú garnituru, ktorá vyrastala v uvedenom období, bol charakteristický na jednej strane konzervatívny a málo kreatívny prístup, na druhej strane pomerne nízky kontakt s verejnosťou. Pre obdobie druhej polovice päťdesiatych rokov je príznačná postupná byrokratizácia práce aparátu KSČ, ktorý sa však zároveň stáva centrom rozhodovania o všetkých zásadných otázkach života krajiny. Komunistická nomenklatura sa snažila svoje vedúce postavenie posilňovať aj získaním formálnych garancií, v dôsledku čoho nastávalo oslabovanie vplyvu ostatných zložiek mocenských štruktúr, napr. riaditeľov podnikov, ktorých postavenie podstatne oslaboval vplyv podnikových štruktúr KSČ, ktoré sa mali stať „centrom všetkého diania v okruhu svojej posobnosti“.⁵¹ Podobne prejavom snáh o petrifikáciu postavenia komunistickej nomenklatúry bolo rozhodnutie o redukcii aparátu Národného frontu v roku 1959. Zároveň bola prijatá zásada, podľa ktorej sa vedúci tajomníci okresných výborov KSČ stávali automaticky predsedami okresných výborov Národného frontu.⁵² Pod oficiálne priame riadenie KSČ bola postavená monopolná mládežnícka organizácia Československý zväz mládeže a jej organizácie na všetkých stupňoch.⁵³ Uvedené tendencie vyústili do ústavného zakotvenia „socialistického“ charakteru Československa a mocenského monopolu KSČ v novej Ústave ČSSR, prijatej 11. júla 1960. Centralizácia moci v rukách stranického aparátu a zároveň snaha o formálno-právne zakotvenie dominantného postavenia komunistickej strany neznamenali zásadnú systémovú zmenu. Boli však výsledkom udalostí v roku 1956, keď pokusy jednotlivých mocenských zložiek (masových organizácií, umeleckých zväzov, štátnych orgánov a pod.) viedli k dekompozícii komunistického systému, ako sa to udialo najmä v prípade Maďarska a Poľska.

Na druhej strane politický štýl v uvedenom čase bol charakteristický tendenciami k stabilite, ktorá sa mala dosahovať bez väčších politických otrasov. Namiesto priamej a verejnej konfrontácie komunistická moc volila cestu tichého, zákulisného nátlaku,

⁴⁹ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 1032, Zasadnutie BÚV KSS 23. 4. 1960. Návrh referátu s. R. Strechaja na plénum ÚV KSS, 28. 4. 1960.

⁵⁰ Pozri napr. SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 921, Zasadnutie BÚV KSS 4. 5. 1956. Referát s. Bacilka na zasadnutie ÚV KSS 10.–11. 5. 1956.

⁵¹ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 981, Zasadnutie BÚV KSS 23. 5. 1958. Pripomienky k návrhu dokumentu o práci strany v priemyselných závodoch.

⁵² SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 1012, zasadnutie BÚV KSS 3. 7. 1959. Návrh na organizačné zabezpečenie uznesenia Politického byra ÚV KSČ o niektorých zmenách v činnosti orgánov Národného frontu a jeho aparátu.

⁵³ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 1012, Zasadnutie BÚV KSS 3. 7. 1959.

sprevádzaného snahou o kompromisy medzi jednotlivými zložkami moci, resp. snahou o korumpovanie ľudí, prejavujúcich odlišné názory. Hoci represie zostávali naďalej veľmi dôležitou súčasťou politiky KSČ, na rozdiel od prvej polovice 50. rokov strácali verejný a plošný charakter. Moc najmä pri súdnych perzekúciách volila skôr diferencovaný a adresnejší prístup voči vybraným predstaviteľom nepohodlných skupín obyvateľstva.

Tendenciu k stabilite, ktorá nahrádzala revolučnú bojovnosť „zakladateľského obdobia“⁵⁴ komunistického režimu, mala legitimovať téza, podľa ktorej „v Československu bolo prakticky odstránené vykorisťovanie človeka človekom a v podstate boli vybudované základy socializmu“.⁵⁵ Uvedená téza, ktorá dominovala aj počas XI. zjazdu KSČ v roku 1958 a napokon legitimizovala prijatie novej Ústavy ČSSR v roku 1960, sa fakticky rovnala konštatovaniu, že vládnuce špičky odmietajú akékoľvek personálne či systémové zmeny danej mocenskej, politickej a sociálno-ekonomickej konštelácie. Z tohto hľadiska atmosféra druhej polovice päťdesiatych rokov nápadne pripomína obdobie sedemdesiatych a osemdesiatych rokov, keď sa komunistické mocenské špičky takisto usilovali primárne o zdôrazňovanie nemennosti existujúceho stavu.

Sociálno-ekonomický vývoj v druhej polovici 50. rokov

Dôležitým faktorom stability komunistického režimu v sledovanom období bol ekonomický a sociálny vývoj. Priemerné životné náklady domácností, ktoré v prvej polovici päťdesiatych rokov vykazovali vzrast, začali po roku 1953 klesať.

U robotníckych a zamestnaneckých domácností z celoštátneho hľadiska najväčší vzrast zaznamenali v roku 1953, keď bola schválená menová reforma (ČSR – 108,8 % v porovnaní s rokom 1952, Slovensko – 110,5 %). V nasledujúcich rokoch však začali klesať, v roku 1956 už klesli pod úroveň roku 1952 (ČSR – 99,8 %) a v roku 1959 dosiahli v celoštátnom rámci hodnotu 94,7 %. Na Slovensku bol tento pokles ešte výraznejší, pod úroveň roku 1952 životné náklady robotníckych a zamestnaneckých domácností klesli už v roku 1955 (98,8 %) a v marci 1959 dosiahli hodnotu 90,9 %. Omnoho rýchlejší bol pokles životných nákladov v roľníckych domácnostiach, v celoštátnom rámci dosahoval v marci 1959 hodnotu 79,2 % hodnoty z roku 1952, na Slovensku 78,2 %. Mierny vzrast nastal v roku 1958, čo bolo spôsobené zvýšením cien liehovín. Na raste životných nákladov pred rokom 1952 sa podieľala existencia viazaného trhu, pričom nedostatkové tovary bolo možné za vyššie ceny nakupovať na voľnom trhu.

Robotnícke a zamestnanecké domácnosti, ako aj mnohohodtetné rodiny výrazne poškodila menová reforma z roku 1953. V predchádzajúcom období výrazne poklesla životná úroveň roľníkov, ktorí boli nútení kupovať priemyselné výrobky za vysoké ceny, kým poľnohospodárska produkcia sa predávala na pridelové lístky. V porovnaní s rokom 1937 značne klesli výdavky na služby (napr. nájomné, elektrická energia, plyn, doprava, spoje, chemické čistenie), ktoré boli z veľkej časti dotované štátom. Preto zníženie týchto cien pocítili predovšetkým robotníci a zamestnanci.

⁵⁴ KAPLAN, K.: Československo v letech 1953–1966, 3. část, Praha 1992.

Rast životných nákladov, ktoré vyvolala menová reforma, sa komunistická moc po roku 1953 rozhodla kompenzovať o. i. politikou znižovania cien. V rokoch 1953–1959 boli maloobchodné ceny znižované sedemkrát. Napriek tomu však podiel výdavkov na potraviny v robotníckych a zamestnaneckých domácnostiach na Slovensku stúpал. Kým v roku 1952 dosahoval 46,8 % výdavkov domácností, v roku 1956 až 55,1 % a v marci 1959 iba nepatrne klesol na 54,8 %. Zvýšila sa cenová dostupnosť priemyselného tovaru, jeho podiel na výdavkoch robotníckych domácností klesol z 41,5 % (1952) na 32,4 % (1959). Podiel výdavkov na služby sa podstatnejšie nemenil, v rokoch 1952–1959 oscilloval v hodnote približne 12 %. Podobný trend zmien v štruktúre výdavkov bol charakteristický aj pre roľnícke domácnosti, aj keď výdavky na potraviny v nich stúpali pomalšie, z 36 % (1952) na 42,3 % (1959) a ich možnosti získať priemyselný tovar boli podstatne nižšie, keďže na jeho získanie museli vynaložiť 58,5 % výdavkov (1952), resp. 50,1 %. Predovšetkým roľnícke a zamestnanecké domácnosti po šoku z roku 1953 vykazovali v sledovanom období zvyšovanie reálnych miezd a kúpnej sily. Predovšetkým do roku 1956 však dôsledky znižovania cien pozitívne pocítovali predovšetkým bohatšie domácnosti, keďže ceny priemyselného tovaru klesali rýchlejšie, ako ceny potravín.⁵⁶ Podstatne rýchlejšie rástli príjmy mužov, takže ekonomická závislosť žien na manželoch sa zvyšovala. Kým v roku 1957 sa na celkových príjmoch domácností muži podieľali 63,7 %, o rok neskôr ich podiel stúpol o 6,8 %. Podiel hrubej mzdy manželky poklesol z 12,8 % na 10,3 %. Ešte výraznejšia bola táto závislosť v domácnostiach roľníkov, kde príjmy žien, pracujúcich v JRD, bol o 87,7 % nižší, ako príjmy „prednostu domácnosti“, t. j. manžela. Manželky zostávali spravidla pracovať na záhumienkoch. Situáciu roľníkov zlepšovali príjmy tých členov domácností, ktorí odchádzali pracovať mimo rezortu poľnohospodárstva. Celkovo boli príjmy roľníkov – členov JRD – nižšie ako príjmy robotníkov o 26,5 %, v porovnaní so zamestnancami dokonca o 38,4 %. Tieto štatistiky sa dali „upravovať“ pripočítaním príjmov v naturáliách, potom sa príjmy roľníkov približovali príjmom robotníkov.⁵⁷ Nedostatok finančných prostriedkov sa JRD snažili kompenzovať vytváraním tzv. pridružených výrobov, zaoberajúcich sa nepoľnohospodárskou činnosťou, pričom na niektorých JRD dosahovali príjmy z nich až 43 %, resp. 70 % (JRD Bojnice) všetkých príjmov, čo sa však vedenie KSS usilovalo potlačiť.⁵⁸

Od roku 1953 sa postupne sa zlepšovala vyživovacia situácia na Slovensku. Rast spotreby potravín, najmä masa, však pri nízkej úrovni poľnohospodárskej výroby vyvolával jeho nedostatok. Aj preto domácnosti nedostatok mäsa riešili samozásobovaním. Tak napr. spotrebu bravčového mäsa Slovensko krylo samozásobovaním zo 46,4 % (1958), čo bolo dokonca viac než v roku 1953 (35,4 %), ba dokonca viac než v roku 1936, keď dosahovalo 42,7 %. Slovensko však v spotrebe potravín aj naďalej zaostávalo za Českom a priemernú dennú doporučenú dávku 3800 kalórií na obyvateľa sa v roku 1959 ešte nepodarilo dosiahnuť.⁵⁹ Ekonomika, ktorá sa primárne orientovala na rozvoj ťažkého priemyslu,

⁵⁶ SNA, f. Slovenská národná rada (SNR), k. 419. Index životných nákladov robotnícko-zamestnaneckých domácností podľa príjmových skupín a roľníckych domácností za roky 1952 – 8. 3. 1959. Inv. č. 0174/59.

⁵⁷ SNA, f. SNR, k. 419. Rozbor výsledkov štatistiky rodinných účtov za rok 1958. Inv. č. 0132/60-taj.

⁵⁸ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 980, zasadnutie BÚV KSS 2. 5. 1958. Správa o činnosti ÚV KSS a ďalšie úlohy.

⁵⁹ SNA, f. SNR, k. 419. Vývoj spotreby potravín na Slovensku. Inv. č. 0211/59.

nebola schopná pokryť zvýšený dopyt ani po priemyselnom tovare.⁶⁰ Paradoxne aj napriek oficiálne avizovanému znižovaniu cien mnohí ľudia tvrdili, že ceny v skutočnosti rástli.⁶¹

Pretrvávali aj iné problémy, napr. v súvislosti so zamestnanosťou žien. V rokoch 1958–1959 sa o zamestnanie uchádzalo prostredníctvom národných výborov 20–25 tis. žien, ale ako konštatovala tajná správa SNR, boli ešte „ďalšie tisíce žien, ktoré záujem o prácu prejavujú, ale nie sú zachytené v evidencii národných výborov“. Podiel žien na celkovom počte pracujúcich dokonca klesal, kým v roku 1955 dosahoval 42,5 %, v roku 1958 ich bolo iba 40,4 %, čo znamená, že veľká časť žien po skončení školskej dochádzky zostávala v domácnostiach. Kým v Česku sa v rokoch 1948–1958 na raste počtu ekonomicky aktívnych obyvateľov podieľali ženy takmer stopercentne (428 tis. zo 430 tis.), na Slovensku sa podieľali iba 45 %. Dokonca podiel zamestnaných žien nadobúdala klesajúca tendencia. Kým v roku 1955 bolo z celkového počtu žien zamestnaných 67,5 %, o tri roky neskôr tento podiel bol iba 61,8 %. To vyvolávalo vážne problémy, pretože sa v šesťdesiatych rokoch očakával ďalší prírastok žien v produktívnom veku. Paradoxne najvyšší podiel žien na celkovom počte pracujúcich vykazoval Prešovský kraj (46,9 %), kde sa ženy vzhľadom na pracovné migrácie mužov venovali poľnohospodárstvu, najmenší podiel žien bol v Bratislave (36,8 %) a v Bratislavskom, resp. Trnavskom kraji (37–38 %). Školská sústava, ktorá predpokladala zakončenie povinnej školskej dochádzky v 14 rokoch, kým nástup do zamestnania bol možný až po dovršení 15 rokov, spôsobovala, že každoročne zostávalo bez zamestnania, resp. vzdelávania niekoľko tisíc mladistvých. Týkalo sa to predovšetkým dievčat, ktoré sa na tejto štatistike podieľali 60–80 %, v rokoch 1955–1958 ich bolo približne 2500–3500. Zamestnanosť žien obmedzoval nízky počet materských škôl, kde, ako uvádza dokument SNR, „ich zriadenie veľmi nepokročilo od roku 1948“. Celkovo životná úroveň na Slovensku aj naďalej zaostávala za českými krajinami v priemere o 26 percent, čo sa však komunistická moc snažila za každú cenu utajiť a podobné informácie, napr. v práci ekonoma Viktora Pavlendu „Ekonomické otázky našej socialistickej súčasnosti“ cenzurovala.⁶²

Pokiaľ neberieme do úvahy kolektivizáciu poľnohospodárstva, najvýznamnejšie prejavy sociálnej nespokojnosti boli zaznamenané v súvislosti s prestavbou robotníckych mzdových sústav v roku 1958, ktorá spočívala v posilnení pohyblivej zložky odmeny a úkolovej práce. Pre značnú časť robotníkov táto úprava znamenala pokles príjmov, v dôsledku čoho musela štátna moc svoje zámery modifikovať a reforma nebola dovedená do konca. Najaktívnejšie svoju nespokojnosť prejavovali napr. železničari.⁶⁴ V niektorých

⁶⁰ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 1017. Zasadnutie BÚV KSS 16. 10. 1959. Kontrolná správa o plnení uznesení Byra UV KSS k nedostatkom niektorých druhov tovaru, u ktorých boli k 8. 3. 1959 znížené ceny.

⁶¹ SNA, A ÚV KSS, f. P. David, k. 2250, a. j. 464. Správa o závadných častiach listových zásielok vo vnútornej a zahraničnej styku (1958), KS MV Bratislava 1. 2. 1958 (z 31. 1. 1958); SNA, A ÚV KSS, f. P. David, k. 2250, a. j. 453. Správa o ohlase obyvateľstva na prevádzkanú reorganizáciu (KS MV Bratislava 17. 3. 1958).

⁶² SNA, f. SNR, k. 419. Vývoj zamestnanosti žien na Slovensku. Inv. č. 0175/60-taj.

⁶³ SNA, A ÚV KSS, f. Pavol David, k. 2275, a. j. 113. Správa tlačového dozoru, prehľad najdôležitejších zásahov.

⁶⁴ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 985, zasadnutie BÚV 8. 8. 1958. Správy ministerstva vnútra.

podnikoch (napr. Slovenské lodenice Komárno, Koželužne Bošany, Karpatia Prievidza) prejavy nespokojnosti hrozili prerásť do štrajkov.⁶⁵

Hoci vývoj ekonomiky, ale najmä sociálny vývoj zohrával v sledovanom období skôr úlohu stabilizačného faktora, objavovali sa početné negatívne tendencie a disparity medzi situáciou v Česku a na Slovensku, ktoré vyvolávali nielen kritiku ekonomického a sociálneho modelu, presadzovaného vedením KSČ, ale aj napätie v slovensko-českých vzťahoch.

Politická moc a kultúra

Zásah proti Kultúrnemu životu sprevádzaný vylúčením O. Pavlíka z KSS vyvolal medzi slovenskými spisovateľmi odmietavú reakciu. Vedúcim predstaviteľom KSS sa nepodarilo dosiahnuť, aby sa spisovatelia od svojich aktivít v roku 1956 dištancovali, napriek intenzívnemu nátlaku, ktorý na spisovateľov vyvíjali priamo K. Bacílek, R. Strehaj a A. Michalička.⁶⁶ Väčšina renomovaných spisovateľov sa postavila na stranu O. Pavlíka a J. Špitza. Kritické pozície voči politike vedenia KSS zaujímali v tom čase aj Vladimír Mináč, Dominik Tatarka, Milan Ferko či Michal Chrováth.

Zmeniť atmosféru vo Zväze slovenských spisovateľov mala nominácia režimu oddaného básnika Andreja Plávku na post prvého tajomníka v júni 1957 namiesto Ctibora Štítnického, ktorý sa priklonil k dogmatickej koncepcii socialistického realizmu.⁶⁷ Ani tento krok, ale ani poverenie Jána Proháčku riadením Kultúrneho života nepriniesli očakávané výsledky. Hoci sa komunistická moc pokúšala slovenských spisovateľov donútiť, aby sa dištancovali od vystúpení na II. zjazde československých spisovateľov, resp. od aktivít Kultúrneho života z jesene 1956, nepodarilo sa im presadiť očakávanú rezolúciu ani plenárke slovenských spisovateľov 19.–20. decembra 1957.⁶⁸ Okruh aktívnych podporovateľov oficiálnej línie sa podstatnejšie nerozšíril ani v roku 1958, naďalej na verejnosti obhajovali oficiálnu politiku voči kultúre predovšetkým Miloš Krno (kandidát ústredného výboru KSS), František Hečko, Milan Lajčiak, Krista Bendová a tajomník ZSS Andrej Plávka, ktorý bol zároveň aj členom ÚV KSS. V ďalšom období vzťah medzi literatúrou a mocou charakterizoval predovšetkým pozičný boj s cenzúrou, predstavovanou Správou tlačového dozoru.

Objektom mocenských zásahov sa stal časopis mladej generácie spisovateľov Mladá tvorba, ktorý bol objektom pravidelných zásahov cenzúry od svojho vzniku v roku 1956. V roku 1957 musel jeho redakciu z politických dôvodov opustiť Kornel Foldvári,⁶⁹ najväčšiu intenzitu však zásahy proti časopisu nadobudli po pokuse o vydanie štvrtého čísla Mladej tvorby v roku 1958. Tam cenzúra označila za závadnú celú koncepciu čísla, ktoré samostatne zostavili príslušníci skupiny mladých básnikov, tzv. konkretistov (neskôr

⁶⁵ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 993, zasadnutie BÚV 28. 11. 1958. Správy ministerstva vnútra.

⁶⁶ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 959, BÚV KSS 13. 9. 1957. Návrh na zvolanie rozšírenej straníckej skupiny ZSS.

⁶⁷ Kultúrny život, 1957, č. 19.

⁶⁸ Kultúrny život, 1958, č. 1.

⁶⁹ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 954, Zasadnutie BÚV KSS 6. 7. 1957. Informatívna správa zo zasadnutia Výboru ZSS 3. 6. 1957.

SLOVENSKÁ SPOLOČNOSŤ V DRUHEJ ... PÄŤDESIATYCH ROKOV

známi aj ako „trnavská skupina“, t. j. Ľubomír Feldek, Jozef Mihalkovič, Ján Stacho a Ján Ondruš.), hlásiace sa ku kontinuite s tvorbou medzivojnovnej umeleckej avantgardy.⁷⁰ Po aktívne spolupracovníkov Mladej tvorby 3. februára 1959 museli viacerí mladí autori z okruhu „konkretistov“ Bratislavu na určitý čas opustiť.⁷¹ Na rozdiel od Česka, kde bol podobný časopis mladých autorov Květen zastavený, v prípade bratislavskej Mladej tvorby sa o podobnom zásahu neuvažovalo, azda aj vďaka tomu, že jej vtedajší šéfredaktor Milan Ferko sa aktívne zapojil do kampane proti autorom kritizovaného čísla. Na rozdiel od obdobia prvej polovice päťdesiatych rokov sa však komunistická moc nemohla vo svojich snahách o získanie kontroly nad literatúrou spoliehať na aktívnu podporu väčšiny členov, ba ani funkcionárov Zväzu slovenských spisovateľov, naopak, aj členovia KSS, až na výnimky, vykonávali požiadavky na prenasledovanie svojich kolegov-spisovateľov s otvorenými prejavmi nevole.

Súčasnou realizácie vízie komunistického usporiadania spoločnosti v oblasti kultúry však neboli iba priame represívne zásahy. Jedným z prostriedkov na dosiahnutie tohto cieľa bola intenzívna sovietskizácia kultúry a umenia. Liberalizačné tendencie v roku 1956 sa prejavovali aj v tejto oblasti. Keď roku 1955 bolo na Slovensku vydaných 170 prekladových titulov sovietskej literatúry (spolu 827 tis. výtlačkov), o rok neskôr ich počet klesol na 135 titulov (589 tis. výtlačkov), resp. 73 titulov a 370 tis. výtlačkov v roku 1957. Dôvodom prudkého poklesu vydaných diel sovietskej literatúry je, že edičné plány sa zostavovali vždy v predchádzajúcom roku. Požiadavku na vydávanie sovietskej tvorby sa snažili vydavateľstvá obísť pokusmi vydávať knihy autorov, ktorí nepatrili do okruhu oficiálnych spisovateľov, napr. Ivana Bunina, Isaaka Babel'a, Borisa Pasternaka alebo Michaila Zoščenka. Aj preto v roku 1957 muselo III. oddelenie ÚV KSS spolu s Poverenictvom školstva a kultúry uskutočniť 477 zásahov v edičných plánoch, v neskorších rokoch bolo zásahov menej v dôsledku efektívnejšej práce predbežnej cenzúry, ale aj „autocenzúry“ autorov a redaktorov vo vydavateľstvách.

Ďalšou ideologickou požiadavkou režimu, uplatňovanou aj vo vzťahu k literatúre, bolo rozvíjanie tzv. československého socialistického vlastenectva, čo priamo súviselo s kampanou proti tzv. slovenskému buržoáznemu nacionalizmu. Tak napr. v súvislosti so 40. výročím vzniku Československa vedenie KSS rozhodlo o viacerých škrtoch najmä v produkcii Slovenského vydavateľstva krásnej literatúry, SAV a vydavateľstva Osveta. Slovenské vydavateľstvá museli na základe politického rozhodnutia vydávať práce, ktorých úlohou bolo podporiť koncepciu, že Československo je prirodzeným štátnym útvarom Čechov a Slovákov.⁷²

Nespokojnosť režimu vzbudzovalo nielen dianie medzi spisovateľmi, ale aj v iných druhoch umenia. Osobitne závažná bola situácia vo filme. Cenzúra negatívne hodnotila činnosť scenáristov J. Špitza, Jozefa Talla a Juraja Solana, ktorí spracúvali „ideologicky závadné látky“, ako napríklad hru Petra Karvaša Pád Barnabáša Kosa. Viacero filmov bolo postihnutých zákazom premietania, týkalo sa to napr. filmov J. Špitza

⁷⁰ SNA, f. Poverenictvo vnútra – sekretariát (PV-sekr.), Správy Správy tlačového dozoru (STD), k. 55, rok 1958; SNA, A ÚV KSS, f. P. David, k. 2269, a. j. 134.

⁷¹ Kultúrny život, 1959, č. 6.

⁷² SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 970, Zasadnutie BÚV KSS 14. 2. 1958. Správa o tematicko-edičnom pláne vydavateľstiev na Slovensku na rok 1958.

a Františka Kudláča „Posledný návrat“ „Šťastie príde v nedeľu“ od Ivana Bukovčana, ďalej filmu „Muž, ktorý sa nevrátil“ (J. Tallo, J. Solan), ale aj námetu na film Prv, než skončí tento deň Tibora Vichtu či filmov nakrútených na motívy diel Alfonza Bednára (Sklený vrch, film Kolíska), resp. filmu Popolec od Kataríny Hrabovskej, ktorý podľa správ ŠtB vychádzal z „nepriateľských neorealistických tendencií“. ⁷³ V trezoroch sa ocitli aj dokumentárne filmy, najviac negatívnych reakcií komunistickej moci však vyvolal film Jozefa Medveda a Andreja Lettricha „V hodine dvanásť“. ⁷⁴ Cenzúrne zásahy prakticky paralyzovali filmovú tvorbu na Slovensku, filmové štúdio na Kolibe v Bratislave v skutočnosti nepracovalo od októbra 1957 do septembra 1958, keď jeho zamestnanci nedostali ani jeden scenár.

Zásahy moci smerovali aj proti mladým výtvarníkom, ktorí sa takisto začali vymaňovať spod oficiálnej kontroly a odmietali sa nechať zavazovať štýlom „socialistického realizmu“. Pozornosť ŠtB vzbudzovali príslušníci tzv. skupiny Mikuláša Galandu, ktorá programovo nadväzovala na slovenskú predvojnovú výtvarnú tvorbu, napr. Marián Čunderlík, Milan Pašteka, Anton Čutek, ako aj Vladimír Kompánek, ktorí sa (napr. v prípade Pašteku) pokúšali už aj o organizovanie paralelnej kultúry, napr. usporadúvaním tajných výstav. ⁷⁵ Pre sympatie s „galandovcami“ a autormi Mladej tvorby museli v roku 1959 z katedry estetiky na Filozofickej fakulte UK odísť „do výroby“ mladí pedagógovia Tomáš Štrauss a Radislav Matušík. ⁷⁶ Bezpečnosť situáciu medzi výtvarníkmi dokonca považovala za horšiu ako medzi spisovateľmi: „Možno povedať, že výtvarníci sú v súčasnom období v tej atmosfére, ako boli spisovatelia po XX. zjazde KSSZ.“

Čistky postihovali aj divadelné umenie. Z dramaturgie v Slovenskom národnom divadle musel odísť Ján Rozner, pretože zaradil do repertoáru hru Michaila Bulgakova „Útek“ a žiadna iná sovietska hra sa v divadle v prvom polroku 1959 nenacvičovala. ⁷⁷ V hudbe mocenské zásahy pocítil napr. skladateľ Ján Cikker po tom, ako povereník školstva a kultúry Vasil Biľak rozhodol, že inscenovanie jeho opery nie je vhodné. Cikker jej libreto, ktorého autorom bol Ján Smrek na motívy poviedky Charlesa Dickensa Vianočná pieseň, odmietol prepracovať a pokúsil sa ju inscenovať v západonemeckom Kasseli, resp. v Hamburgu. Po zákaze opery sa Cikker zrútil a dostal infarkt. V tejto situácii po návšteve A. Michaličku a pracovníka aparátu ústredného výboru KSS Tomáša Slouku počas rekonvalescencie bol donútený na zákaz prísť. O dva roky neskôr, roku 1961, sa však Cikker stal zaslúžilým umelcom, podobne ako Alexander Moyzes, perzekvovaný za činnosť v HSLS. ⁷⁸ Komunistickej moci sa teda snažila okrem represii aj korumpovať časť

⁷³ SNA, A ÚV KSS, f. Pavol David, k. 2269, a. j. 125. Doplnok k správe o Československom štátnom filme, 6. 2. 1959.

⁷⁴ SNA, A ÚV KSS, f. Pavol David, k. 2269, a. j. 147. Informatívna správa o zákaze premietania niektorých slovenských filmov.

⁷⁵ SNA, A ÚV KSS, f. Pavol David, k. 2268, a. j. 63. Súčasná situácia medzi kultúrnymi pracovníkmi, 17. 6. 1959.

⁷⁶ ŠTRAUSS, T.: Tri otázky. Od päťdesiatych k osemdesiatym rokom, Bratislava 1993, s. 59–60.

⁷⁷ SNA, A ÚV KSS, f. Pavol David, k. 2268, a. j. 63. Súčasná situácia medzi kultúrnymi pracovníkmi, 17. 6. 1959.

⁷⁸ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 1062, zasadnutie BÚV KSS 7. 7. 1961. Návrh na udelenie titulu zaslúžilý umelec hudobnému skladateľovi Jánovi Cikkerovi; Udelenie titulu zaslúžilý umelec Alexandrovi Moyzesovi pri jeho 55. narodeninách.

kriticky naladených intelektuálov. Nevôľu komunistickej moci však vyvolávalo aj čoraz silnejšie prenikanie západnej tanečnej hudby a módy. ⁷⁹

Slovenskú kultúru a umenie režim ako tak dokázal kontrolovať, podobne ako médiá, kde sa obeťou mocenských zásahov stal napr. šéfredaktor bratislavského Večerníka Ján Trachta, ktorý ako jediný neustránil na čele denníka podľa Sekretariátu ústredného výboru KSS nebol „v stave zabezpečiť želané zlepšenie ideovo-politickej línie Večerníka“. ⁸⁰ Pokusy o ideologickú indoktrináciu obyvateľstva však dostali, prinajmenšom v Bratislave a na západnom Slovensku, nečakanú konkurenciu v podobe viedenského televízneho vysielania. Na túto možnosť získavania alternatívneho zdroja informácií reagovali obyvatelia Bratislavy masovým záujmom o úpravu televíznych prijímačov, ktorá by umožnila príjem rakúskeho signálu. Televízne prijímače si podľa oficiálnych odhadov nechalo takto upraviť až 70 % ich majiteľov. ⁸¹ Na jednej strane Povereníctvo obchodu muselo reagovať oficiálnym zákazom vykonávania takýchto úprav, ale obyvatelia ich vykonávali svojpomocne, resp. si ich objednávali na čierno u súkromníkov. Hoci si komunistická moc uvedomovala, že šírenie viedenského televízneho vysielania môže mať „politicky ďalekosiahle dôsledky“, nebola mu schopná čeliť a napokon rezignovala na pokusy zabrániť mu napr. prostredníctvom prísnej kontroly antén, resp. nariadení servisným pracoviskám, aby podobné úpravy odmietali robiť. ⁸²

Podoby represii

Dôležité miesto v úsilí o realizácii komunistickej ideologickej vízie mal zápas proti cirkvám a náboženstvu. Zásady cirkevnej politiky v ČSR, schválených Politickým byrom ústredného výboru KSČ 21. mája 1957, predpokladali jednak zosilnenie štátneho dozoru nad cirkvami, ale aj vytlačenie náboženstva z verejného života. ⁸³ Po zatknutí príslušníkov ilegálnej siete Laického apoštolátu Viktorom Trstenským a spol. v júli 1958 ⁸⁴ bol opätovne internovaný rímskokatolícky biskup Ján Vojtaššák, ktorý bol z internácie v Česku prepustený v júni 1956. ⁸⁵ V priebehu roku 1958 bolo zatknutých viacero katolíckych kňazov, vrátane vedenia gréckokatolíckej cirkvi na čele s Teodorom Rajkovičom. ⁸⁶ Druhému cieľu, vytlačaniu cirkvi a náboženstva z občianskeho života, slúžila rozsiahla ateizačná kampaň, realizovaná jednak vo forme intenzívnej propagandy a indoktrinácie

⁷⁹ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 1015, zasadnutie BÚV KSS 14. 8. 1959. Informatívna správa o štátno-bezpečnostnej situácii na Slovensku.

⁸⁰ SNA, A ÚV KSS, f. SÚV KSS, k. 163, zasadnutie SÚV KSS 17. 1. 1958. Návrh na zmenu hlavného redaktora Večerníka.

⁸¹ SNA, A ÚV KSS, f. SÚV KSS, k. 178, zasadnutie SÚV KSS 25. 10. 1958. Problémy súvisiace s viedenským televíznym vysielaním.

⁸² SNA, A ÚV KSS, f. Pavol David, k. 2269, a. j. 116. Vplyv viedenského vysielania na rozvoj televízie v Bratislave, 15. 10. 1956.

⁸³ PEŠEK, J. – BARNOVSKÝ, M.: Pod kuratelou moci. Cirkvi na Slovensku 1953–1970, Bratislava 1999, s. 81–83.

⁸⁴ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 985, zasadnutie BÚV 8. 8. 1958. Správy ministerstva vnútra.

⁸⁵ PEŠEK, J. – BARNOVSKÝ, M.: c.d., s. 92.

⁸⁶ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, zasadnutie BÚV KSS 14. 8. 1959. Informatívna správa o štátno-bezpečnostnej situácii na Slovensku.

školskej mládeže, jednak postupným obmedzovaním a likvidovaním vyučovania náboženstva na školách, predovšetkým vo veľkých mestách. Tak napr. v roku 1960 bratislavský KNV rozhodol o úplnom zrušení vyučovania náboženstva v Bratislave.⁸⁷

Politické procesy na rozdiel od predchádzajúcich rokov nemali verejný charakter a až na výnimky neboli využívané režimovou propagandou. Ich cieľom však bolo zastrašovať vybrané segmenty spoločnosti. Tak napr. akcia ŠtB s krycím názvom Opozícia, ktorá viedla k zatknutiu a odsúdeniu skupiny tzv. trockistov, t. j. Michala Tušera, Karola Terebessyho, Antona Rašlu a i., mala za úlohu zastrašiť reformne a protistalinsky zmýšľajúcich členov KSS. Pritom v skutočnosti vôbec nešlo o organizovanú skupinu, ale o skupinu priateľov, ktorí počas bytových stretnutí diskutovali o politických udalostiach a jedine M. Tušera sa pokúšal rozširovať protistalinský leták.⁸⁸

Podobne v rámci tzv. akcie Penzista sa v roku 1958 do väzenia dostala skupina bývalých ľudákov. Išlo o okruh priateľov, ktorí sa stretávali v kaviarni bratislavského hotela Carlton a podstatou ich previnenia bolo, že „poburovali proti republike, hanobili ústavných činiteľov v ČSR ako aj spojenecký ZSSR a podľa ohováračských správ z arzenálu štávných rozhlasových staníc... sa utvrdzovali, že v ČSR príde k zvratu ľudovodemokratického zriadenia a o tomto presviedčali aj ďalšie osoby“.⁸⁹ Ich „činnosť“ pritom Bezpečnosť monitorovala už od roku 1956.

Za údajnú prípravu programových dokumentov pre prípad mocenského zvratu boli ešte v roku 1956 odsúdení príslušníci vedenia Strany slobody Vincent Pokojný a spol.,⁹⁰ o dva roky z rovnakých dôvodov boli zatknutí a odsúdení bývalí vedúci predstavitelia sociálnej demokracie na Slovensku Emil Vidra, Ján Bečko a i.,⁹¹ v roku 1959 sa s cieľom zastrašiť okruh tzv. bývalých ľudí, t. j. bývalých podnikateľov a predvojnových politikov, vrátane účastníkov SNP, uskutočnil proces proti bývalému guvernérovi Slovenskej národnej banky Imrichovi Karvašovi, v rámci ktorého boli odsúdení aj gen. Jozef Marko a plk. Ján Malár.⁹² Obviňovali ich z údajnej „prípravy na prevedenie zvratu ľudovodemokratického zriadenia v ČSR“, ktorý mal realizovať bývalý generál Československej armády Vojtech Kováč, pričom Karvaš mal vypracovať Nový národnohospodársky a politický program. V súvislosti s týmto prípadom ŠtB vyšetrovala aj zakladateľa Výskumného ústavu zväčského akademika Jozefa Čabelku.

Ďalšie procesy smerovali proti tzv. bývalým ľuďom, t. j. príslušníkom inteligencie a podnikateľom pred roku 1948. Tento okruh mal zastrašiť napr. proces proti Jozefovi Feldekovi a spol., kde sa síce hovorilo aj o menších ekonomických deliktach, ale podobne

⁸⁷ PEŠEK, J. – BARNOVSKÝ, M.: c.d., s. 107.

⁸⁸ SNA, A ÚV KSS, f. P. David, k. 2249, a. j. 415. Vyhodnotenie činnosti trockistickej skupiny „Opozícia“ (1957).

⁸⁹ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 972, zasadnutie BÚV 21. 3. 1958. Ľudácka skupina Bučko a spol. – správa; SNA, f. P. David, k. 2249, a. j. 431. Plán na prevedenie profylaktického opatrenia v prípade „Penzista“, 17. 12. 1957.

⁹⁰ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 921, Zasadnutie BÚV KSS, 26. 4. 1956. Návrh obžaloby na bývalých funkcionárov SSI.

⁹¹ SNA, f. Námetník generálneho prokurátora pre Slovensko, k. 142, inv. č. SeIV 0256/58.

⁹² SNA, A ÚV KSS, f. Pavol David, k. 2250, a. j. 522. Správa o protištátnej činnosti Vojtecha Kováča a spol. (1958); SNA, A ÚV KSS, f. Pavol David, k. 2252, a. j. 543. Priebeh procesu s dr. Karvašom a spol. v Bratislave (1959).

ako v predchádzajúcich prípadoch jadrom obvinení boli výroky, ktoré odznali počas súkromných priateľských stretnutí.⁹³ Proti tzv. starej inteligencii smeroval zas proces s Alexandrom Hirnerom a spol. Oproti predchádzajúcim procesom mal závažnejšie dôsledky v podobe zastavenia prípravy Príručného encyklopedického slovníka, t. j. všeobecnej encyklopédie a následne aj pripravovanej Encyklopédie Slovenska.⁹⁴

V tejto sérii procesov však výnimkou boli procesy s bývalými príslušníkmi Pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy (Leon Bunta a spol.; Leonard Sliačan a spol.), ktorých réžii venovalo Byro ústredného výboru KSS osobitnú pozornosť. Oba procesy, ktoré sa však týkali udalostí dávno známych, boli v rozpore s vtedajšími zvyklosťami realizované za účasti „organizovanej verejnosti“. Pôvodne sa predpokladalo, že sa ich ako publikum zúčastní 600–700 starostlivo vybraných účastníkov, neskôr sa ich počet znížil.⁹⁵ Cieľ procesu bol jednoznačne definovaný, tlač dostala za úlohu „pred tvárou všetkého nášho ľudu znova (poukázať) na brutalitu a zločinnosť slovenského fašizmu, aby odhalili ideové korene ľudáctva“. Procesy sprevádzalo organizovanie ohlasov kolektívov a jednotlivcov. Na jednej strane bolo cieľom procesu kompromitovať katolícku cirkev, čo dokazovali obvinenia voči kňazovi Albertovi Hederovi, ale nemožno vylúčiť, že za nimi stála aj snaha dosiahnuť vydanie predstaviteľa ľudáckej emigrácie Ferdinanda Ďurčanského.⁹⁶ O tom, že výber zločincov, zapojených do zločinov Pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy bol selektívny, svedčí to, že keď sa objavili v regionálnej tlači, napr. v Trenčíne alebo v Novom Meste nad Váhom informácie o podobných udalostiach, Krajská správa Ministerstva vnútra vydala príkaz nezverejňovať tieto fakty. Informačná kampaň v súvislosti s procesmi nemala obsahovať žiadne informácie nad rámec referátu ministra vnútra Rudolfa Baráka, čo sa týkalo napríklad aj reportáže bratislavského rozhlasu zo Sklabine v okrese Martin.⁹⁷

Komunistická moc sa však úplne nevzdala ani represálií plošného charakteru. Ich intenzita a následky však boli o niečo miernejšie ako v období stalinizmu. Na rok 1958 pripadá posledná masová represívna akcia komunistického režimu pred nástupom „normalizácie“. Hoci rozhodnutie o „previerkach politickej a triednej spoľahlivosti“ prijalo Politické byro ústredného výboru KSČ 10. decembra 1957,⁹⁸ predchádzala mu iniciatíva vedenia KSS, ktorá pravdepodobne vznikla nezávisle od rozhodnutia pražského centra počas rokovaní o odvolaní Štefana Šebestu z politických a štátnych funkcií 1. novembra 1957, pretože bola orientovaná výlučne proti ľuďom, podozrivým z tzv. slovenského

⁹³ SNA, f. Námetník generálneho prokurátora pre Slovensko, k. 152, inv. č. SeIV 0150/59. JUDr. Jozef Feldek a spol. – trestné stíhanie.

⁹⁴ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 991, BÚV KSS, 8. 11. 1958. Správa o príručnom encyklopedickom slovníku, ktorý vydáva vydavateľstvo Osveta, n. p. v Martine.

⁹⁵ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 976, zasadnutie BÚV, 28. 3. 1958. Správa o príprave procesov s organizovanou verejnosťou proti bývalým príslušníkom PO HG – Leon Bunta a spol. a Leonard Sliačan a spol.

⁹⁶ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 976, zasadnutie BÚV, 5. 4. 1958. Politicko-organizačné zabezpečenie procesov s organizovanou verejnosťou proti bývalým príslušníkom PO HG – Bunta a spol. a Sliačan a spol., ich vnútropolitické a zahraničnopolitické využitie.

⁹⁷ SNA, f. Pover. vnútra – sekr., Správy STD, k. 55, 24. 3. 1958.

⁹⁸ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 968, zasadnutie BÚV KSS, 11. 1. 1958. Návrh na zabezpečenie uznesení Politického byra ÚV KSČ o preverení previerky všetkých pracovníkov na ministerstvách a ústredných úradoch z hľadiska triednej a politickej spoľahlivosti na Slovensku.

buržoázneho nacionalizmu.⁹⁹ Už konkrétnejší návrh na uskutočnenie previerky, zatiaľ iba na Úrade Predsedníctva Zboru povereníkov, na niektorých poverenstvách¹⁰⁰ a v oblastných orgánoch Štátnej banky československej, predložil na zasadnutí Byra ústredného výboru KSS 22. novembra 1957 predseda Zboru povereníkov Rudolf Strechaj.¹⁰¹ Jej účelom bolo „preskúmať a odhaliť prejavy buržoázneho nacionalizmu, ich nositeľov a v súvislosti so zmenami v organizácii a riadení priemyslu, so znížením správneho aparátu predložiť návrhy na podstatné zlepšenie kadrovej situácie na centrálnych úradoch s tým, že budú nositelia nacionalizmu a príslušníci starého byrokratického aparátu z obdobia tzv. slovenského štátu odstránení z úradov a nahradení pracovníkmi triedne uvedomelými a politicky vyspelými“, resp. „preskúmať, ako sa dodržiavajú zásady kadrovej práce stanovené kadrovým poriadkom strany“. Strechaj vypracoval aj konkrétny postup previerky a zoznam funkcionárov ústredného výboru KSS, resp. povereníkov, ktorí sa na nej mali v rámci jednotlivých rezortov podieľať. Na základe kadrových materiálov zamestnancov, prejavujúcich „buržoázno-nacionalistické názory“, sa mal posúdiť ich úradný postup v minulosti, najmä počas Slovenského štátu „s osobitným zreteľom u bývalých exponen- tov fašizmu, ľudákov“. Na základe vykonanej previerky sa malo pristúpiť k personálnym zmenám. Výsledky previerky malo definitívne schváliť Byro ústredného výboru KSS a potom mali byť prerokované na zasadaniach býr krajského, mestského a obvodných výbo- rov KSS v Bratislave a na stranických organizáciách príslušných centrálnych úradov za účasti zástupcov ústredného výboru KSS „s tým, aby boli vyvedené závery pre podstatné skvalitnenie kadrovej a výchovnej práce“. Strechajov zámer však Byro ústredného výbo- ru KSS 22. novembra 1957 zamietlo a navrhovalo, aby previerku vykonal vo vlastnej réžii.¹⁰²

Po viac než mesiaci však vedenie KSČ schválilo realizáciu previerok v celoštát- nom rámci. Nie je jasné, do akej miery tu zohrávala inšpirácia iniciatívou Rudolfa Strecha- ja, ale previerky politickej a triednej spoľahlivosti sa realizovali podobným spôsobom, aj keď v podstatne širšom zábere. Celkovo bolo na Slovensku preverovaných 16 221 pra- covníkov, z toho 4 704 na poverenstvách, 3 840 na centrálnych úradoch a 7 667 na výskumných a projekčných ústavoch a iných celoslovenských hospodárskych orgánoch. Previerkou úspešne prešlo 12 817 pracovníkov, na nižší stupeň preradili 1 292 ľudí, „do výroby“ odišlo 572 zamestnancov a do dôchodku 159 osôb. Hoci oficiálne sa previerka týkala ministerstiev, resp. povereníctiev a ostatných centrálnych úradov, zasiahla o. i. aj redakcie denníkov a týždenníkov, rozhlas, televíziu, vydavateľstvá, Osvetové ústredie, Slovenské múzeum v Bratislave a Národné múzeum v Martine, Čedok, banky, projekčné a rezortné výskumné ústavy, SAV a ústredné orgány družstevných zväzov. Paralelne pre- vierky prebiehali aj na vysokých školách či v armáde.

⁹⁹ Bližšie pozri: LONDÁK, M.: Otázky industrializácie Slovenska (1945–1960), Bratislava, Veda 1999, SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 963, zasadnutie BÚV KSS 1. 11. 1957. Predbežná správa komisie BÚV KSS o činnosti komisie pre otázky reorganizácie a systemizácie správy pri Zbore povereníkov.

¹⁰⁰ Konkrétne išlo o Slovenský plánovací úrad, Povereníctvo dopravy, Povereníctvo fmcii, Povereníctvo štát- nej kontroly, Povereníctvo spotrebného priemyslu, Povereníctvo potravinárskeho priemyslu, Povereníctvo stavebníctva a Povereníctvo školstva a kultúry.

¹⁰¹ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 964, zasadnutie BÚV KSS 22. 11. 1957. Návrh politicko-organizačných opatrení na zabezpečenie 1. etapy previerky na niektorých centrálnych úradoch.

¹⁰² Tamtiež.

Previerky vyvolávali v obyvateľstve pocit strachu a bezmocnosti. Dostali slan- gové označenie „rekorytarizácia“.¹⁰³ Previerka bola jednak revanšom za obdobie libera- lizácie v rokoch 1953–1955 a 1956, ale aj krokom v ústrety stranickému aparátu, keďže odsúdila tzv. systemizáciu riadiacich pracovníkov, prebiehajúcu v rokoch 1954–1956.¹⁰⁴

Završenie kolektívizácie poľnohospodárstva

Krátka liberalizácia v roku 1956 ovplyvnila aj priebeh kolektívizácie poľnohos- podárstva. Hoci kurz na urýchlenie kolektívizácie bol prijatý už v roku 1955, uvoľnenie politických pomerov oslabilo na jednej strane strach roľníkov, ale aj odvahu, resp. ochotu predstaviteľov komunistickej moci na nižších úrovniach používať násilné metódy. Libe- rálnějšíe tendencie doslova viedli k zúfalstvu nižších funkcionárov KSS a štátnej správy: „Väčšina pracovníkov ONV prejavuje netrepezlivosť pri presvedčaní roľníkov. Po prvom neúspechu upadajú do beznádejnosti, stále hovoria o tom, že by bolo treba postupovať nejak tvrdšie, lebo presvedčaním úspechu nedosiahneme.“¹⁰⁵

Na druhej strane tlak na posilnenie represii voči roľníkom vyvíjali najmä pred- stavitelia bezpečnostného aparátu a prokuratúry.¹⁰⁶ Obrat nastal po celoštátnej konferencii KSČ, ktorá rozhodla o zintenzívnení kolektívizácie.

Už od konca roku 1956 sa začala znova uplatňovať politika „obmedzovania a zatlačovania kulakov“, ktorej cieľom bolo zabraňovať ich živelnému prenikaniu do JRD. Generálny prokurátor Václav Bartuška upozorňoval, že „kulaci ako trieda sú a zostávajú odporcami a nepriateľmi socializmu a z ich ekonomického záujmu a charakteru vyplýva i ich postoj k nášmu zriadeniu“.¹⁰⁷ V roku 1957 sa výrazne sprisnili tresty za dlhy súkromne hospodáriacich roľníkov na povinných dodávkach, pričom prokuratúra kritizovala súdy napr. za vysoký počet podmienených trestov.¹⁰⁸ Na druhej strane dlhy na povinných dodávkach sa zásadne nevymáhali od JRD.¹⁰⁹ Na východnom Slovensku sa praktizova- la iná forma nátlaku, v podobe hospodársko-technickej úpravy pozemkov, keď roľníci

¹⁰³ SNA, A ÚV KSS, f. P. David, k. 2250, a. j. 464. Správa o závažných častiach listových zásielok vo vnú- tornom a zahraničnom styku (1958), KS MV Bratislava 1. 2. 1958 (z 31. 1. 1958); SNA, A ÚV KSS, f. P. David, k. 2250, a. j. 453. Správa o ohlase obyvateľstva na prevádzanú reorganizáciu (KS MV Bratislava – 17. 3. 1958).

¹⁰⁴ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 982, zasadnutie BÚV KSS 6. 6. 1958. Záverečná správa o priebehu a výsledkoch previerky politickej a triednej spoľahlivosti pracovníkov povereníctiev a centrálnych úradov na Slovensku.

¹⁰⁵ SNA, A ÚV KSS, f. Pavol David, k. 2221, a. j. 364. Správy zo služobných ciest za rok 1956.

¹⁰⁶ SNA, A ÚV KSS, f. Pavol David, k. 2237, a. j. 84. Upozornenia zodpovedných pracovníkov v súdnicte na postup a prax Najvyššieho súdu v Prahe (1956).

¹⁰⁷ SNA, f. Námetník generálneho prokurátora pre Slovensko, k. 2, inv. č. SeIV 19/57. Prejav generálneho prokurátora Bartušku na celoštátnej porade vedúcich prokurátorov 21.–22. 12. 1956.

¹⁰⁸ SNA, f. Námetník generálneho prokurátora pre Slovensko, k. 141, inv. č. 0–30/57. Podklady pre celoštátnu pracovnú poradu v novembri 1957, 17. 11. 1957.

¹⁰⁹ SNA, f. Námetník generálneho prokurátora pre Slovensko, k. 141, inv. č. 0–30/57. Uznásenie vlády zo dňa 23. 10. 1957 o opatreniach na zlepšenie dodávky a platobnej morálky u jednotlivých hospodáriacich roľníkov.

namiesto kvalitnej pôdy, ktorá pripadla družstvám, dostávali menej kvalitnú pôdu. Takáto úprava pozemkov vyúsťovala až do násilných zrážok.¹¹⁰

Bežným nástrojom donucovania roľníkov pre vstup do JRD bolo prepúšťanie tzv. kovorolníkov (t. j. roľníkov, pre ktorých poľnohospodárstvo znamenalo iba doplnkový príjem popri práci v priemysle), resp. ich potomkov zo škôl a zamestnania. Dalším nástrojom sa stalo vymáhanie nedoplatkov na daniach, národnom poistení, alebo priame vyvlastnenie formou označenia roľníckeho hospodárstva za úpadkové.¹¹¹ Okrem takýchto nepriamych represii sa uplatňovali aj otvorené represie, napr. formou väzby¹¹² alebo predvolania na národné výbory za účasti príslušníkov Bezpečnosti, kde boli roľníci držaní neraz aj viac než 24 hodín, kým nepodpisali prihlášku do JRD. Často boli na národné výbory predvolávaní roľníci aj s deťmi. Tieto formy nátlaku sa uplatňovali proti najodbojnejším roľníkom, po ktorých do družstiev vstupovali aj ostatní.

Násilie pri kolektivizácii malo všeobecný charakter, bolo rozšírené po celom Slovensku. Vedúci predstavitelia KSS o tejto skutočnosti vedeli. Podľa slov náčelníka Okresného oddelenia Ministerstva vnútra v Senici Jelačiča, „keby sa dodržiavala zásada dobrovoľnosti, nezískali by sa ľudia do JRD“. Práca agitátorov bola v skutočnosti neúčinná, nemala žiadny vplyv. Ako uviedol, „v Senickom okrese sa o dobrovoľnosti nedá hovoriť“. Pri rozhovoroch s roľníkmi sa tým predstavitelia komunistickej moci netajili, „aj roľníkom bolo povedané, že sa nehovori o dobrovoľnosti, ale o nutnosti, ak nepôjde do JRD, bude sa s ním tak nakladať“. Na miestnom národnom výbore, kde takéto „pohovory“ prebiehali, sa vo vedľajšej miestnosti nachádzal aj uniformovaný náčelník okresnej Verejnej bezpečnosti. A Jelačič zároveň opísal ďalší priebeh „agitácie“: „Keď si agitátori neporadili, povedali roľníkom, aby išiel do vedľajšej kancelárie a odtiaľ už vyšiel družstevník.“ Podobne sa priznal náčelník Okresného oddelenia MV na Myjave: „Len mizivé percento roľníkov tam šlo dobrovoľne.“ Príznačné je, že zároveň práve príslušníci Bezpečnosti sa obávali, či sa takto vytvorené JRD vôbec dokážu udržať a otvorene priznávali negatívny postoj roľníkov ku kolektivizácii: „Výsledky skúmania verejnej mienky obyvateľstva potvrdzujú, že členovia JRD i samostatne hospodáriaci roľníci majú kladný postoj k socializácii dediny i keď záporné poznatky v pomere ku kladným sú v prevahe.“¹¹³

Podobné prípady označovalo vedenie KSS za „hrubé porušovanie línie strany“, v skutočnosti však iba selektívne trestalo jednotlivých miestnych a okresných funkcionárov KSS. Organizátori a vykonávatelia represii neboli zásadnejšie postihovaní a v žiadnom prípade postihnutým roľníkom nebola vrátená pôda. Kvôli represiam počas kolektivizácie musela zo svojej funkcie odísť napr. vedúca tajomníčka okresného výboru KSS Mária

¹¹⁰ SNA, f. Námetník generálneho prokurátora pre Slovensko, k. 142, inv. č. 0-87/57. Hromadný odpor proti HTÚP – mimoriadna udalosť – úprava, 18. 3. 1957.

¹¹¹ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 1019, zasadnutie BÚV KSS 27. 11. 1959. Správa o likvidácii úpadkového hospodárstva roľníka Antona Hrána v Skalici a rezolúcia Byra ÚV KSS k ďalšiemu združstevňovaniu.

¹¹² SNA, f. Námetník generálneho prokurátora pre Slovensko, k. 152, inv. č. SelV 0234/58. Celková kontrola práce prokuratur v kraji Prešov provedená v dňoch 10.–19. září a 30. září – 4. října 1958. Praha, 23. 10. 1958.

¹¹³ SNA, A ÚV KSS, f. Pavol David, k. 2249, a. j. 382. Materiál z porady náčelníkov OO-MV, pracujúcich po linke poľnohospodárstva na okresoch a pracovníkov 3. oddelenia 4. odboru Krajskej správy Ministerstva vnútra (1957).

Krištofová-Bírová¹¹⁴ alebo vedúci tajomník okresného výboru KSS v Skalici Dezider Šalman.¹¹⁵ Kritika násilných metód počas kolektivizácie však nemohla vyznievať inak ako selektívna, keď to isté vedenie KSS, ktoré ich odsudzovalo, zároveň permanentne kritizovalo okresných funkcionárov za neplnenie plánu združstevňovania.¹¹⁶

Záver

Obdobie po roku 1956 je charakteristické zostrením represívneho kurzu komunistického režimu, vyvolaným neúspešnými pokusmi o reformu existujúceho systému v krajinách sovietskeho bloku. Pre politiku KSČ v sledovanom období je charakteristická nielen snaha o obnovu kontroly nad spoločnosťou, ale v porovnaní s relatívne „pragmatickým“ obdobím rokov 1953–1955 aj úsilie o dôslednejšiu implementáciu komunistickej vízie usporiadania spoločnosti, ktoré zasahovalo nielen do politickej a ekonomickej sféry, ale aj do sféry duchovnej, ovplyvňovalo sociálny život na makroúrovni štátu, ale aj na mikroúrovni rodiny, ako napr. v prípade kampaní, ktorých cieľom bolo obmedzovanie vyučovania náboženstva na školách, resp. donútenie roľníkov k vstupu do JRD. Aj napriek tomu, že v porovnaní s obdobím „stalinizmu“ represie už mali podstatne nižšiu intenzitu a namiesto plošných represii kriminálneho charakteru sa režim uspokojoval s mimosúdny formami perzekúcií, napríklad prostredníctvom previerok politickej a triednej spoľahlivosti. Naopak, súdne represie mali diferencovaný a adresný charakter, na druhej strane otvoreným konfliktom sa vedenie KSS od jari 1957, po kampani proti O. Pavlikovi, vyhýbalo. Hoci režim nerezignoval na svoje pôvodné ciele, ba naopak, dokonca ich presadzoval dôslednejšie ako počas predchádzajúcich rokov a usiloval sa svoju politiku rozširovať na širšie vrstvy spoločnosti, na rozdiel od obdobia stalinizmu sa už v plnej miere nemohol spoliehať na lojalitu mocenských štruktúr v širšom ponímaní. Komunistický režim za ich súčasť považoval nielen príslušníkov štátneho a stranického aparátu, ale aj napr. predstaviteľov tzv. masových organizácií, pracovníkov médií, učiteľov alebo redaktorov vo vydavateľstvách. To bol dôvod, prečo sa komunistický režim usiloval nielen o obnovenie faktickej kontroly nad spoločnosťou, ale aj o jej inštitucionálne zakotvenie a formálne vyjadrenie.

V druhej polovici päťdesiatych rokov bol teror jedným z dôležitých, ale už nie jediným nástrojom stability komunistickej moci na Slovensku. Stabilizačným faktorom sa stala vyššia otvorenosť KSČ voči novým členom, čo zvýšilo šance občanov dosiahnuť spoločenský vzostup. Uvedená politika sa uplatňovala špecificky v prípade Slovenska, kde mala KSS tradične slabšie pozície ako v Česku. Na konci roku 1960 mala KSČ viac než 1,6 mil. členov, t. j. patrilo do 17,3 % občanov Československa starších ako 18 rokov (takmer jedna šestina dospelých občanov krajiny)¹¹⁷. V Česku bolo v KSČ organizovaných

¹¹⁴ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 987, zasadnutie BÚV KSS 19. 9. 1958. Správa o došetrení prípadu porušovania línie strany v okrese Kysucké Nové Mesto pri rozširovaní členskej základne JRD v obci Horný Vadičov.

¹¹⁵ SNA, A ÚV KSS, f. PÚV KSS, k. 1027, zasadnutie BÚV KSS 26. 2. 1960. Správa o výsledkoch disciplinárneho pokračovania proti s. Deziderovi Šalmanovi, bývalému vedúcemu tajomníkovi OV KSS v Skalici.

¹¹⁶ SNA, A ÚV KSS, f. SÚV KSS, k. 187, zasadnutie SÚV KSS 20. 3. 1959. Hodnotenie výsledkov okresných a obvodných konferencií KSS, konaných v roku 1959.

¹¹⁷ SÚA, A ÚV KSČ, f. 02/2, sv. 302, a. j. 386, bod 13.

až 18,7 % dospelých, kým na Slovensku bolo v KSS iba 10,4 %, ale organizovanosť tam rástla rýchlejšie. Za roky 1958–1960 sa počet členov KSČ zvýšil o 13,4 %, v absolútnych číslach o 280 000 nových kandidátov. Zvyšoval sa predovšetkým počet novoprijatých kandidátov z radov robotníkov. Kým v roku 1956 tvorili 42 % nových kandidátov, v roku 1960 už viac než 61 %. Na druhej strane sa nedarilo získavať do KSČ roľníkov, a to ani z radov členov JRD.

Stabilizačným faktorom, ktorý prispieval k posilňovaniu sociálnej základne režimu, boli opatrenia zamerané na zvýšenie spotreby obyvateľstva, napr. znižovaním cien či zavedením bezplatného poskytovania učebníc. Novela Trestného zákona z roku 1956 a prijatie nového Trestného zákona v roku 1961 podstatne oslabili úlohu represii v každodennom živote občanov. Stabilitu komunistického režimu však upevňovalo aj narastajúce vedomie o jeho dlhodobom charaktere a mizivých šanciach na dosiahnutie zmeny, čo sa stalo evidentným po potlačení maďarskej revolúcie v roku 1956. Amnestia väčšiny politických vazňov roku 1960 za týchto okolností neznamenal liberalizáciu režimu, ale predovšetkým výraz jeho presvedčenia o vlastnej stabilite a sile.

Slovak Society in the Second Half of the 1950s

Juraj Marušiak

Following a brief period of political liberalization in the spring and summer of 1956, the Communist Party once again focused on reestablishing complete control over society. Instead of pursuing this at the level of show trials and massive repression, more differentiated forms were used and the judicial process more narrowly focused with the goal of intimidating specific groups of citizens. Repression that was extrajudicial in nature continued to have a mass form. The Communist power structures – to the degree that the position of the totalitarian system was threatened by amongst other things the emancipatory tendencies of individual segments of those structures – attempted to enshrine the monopoly on power held by the Communist Party on both institutional and legislative levels during this period.

RECIDIVA BOJE PROTI TZV. BURŽOAZNÍMU NACIONALISMU¹ V LETECH 1956–1962

Jan Rychlík

Obvinění z buržoazního nacionalismu se dostalo v roce 1948 jugoslávským komunistům. Dopis ústředního výboru Vsesvazové komunistické strany (bolševiků) ústřednímu výboru Komunistické strany Jugoslávie z 27. března 1948 vytýkal jugoslávským komunistům, že kladou zájmy Jugoslávie nad zájmy socialistického společenství vedeného SSSR. Z iniciativy Josipa Broze-Tita ÚV KSJ tuto skutečnost odmítl uznat jako nějakou chybu či nedostatek. V odpovědi z 13. dubna 1948 jugoslávští komunisté napsali, že „bez ohledu na to, jak kdokoliv z nás miluje SSSR, nemůže v žádném případě méně milovat svou vlastní zemi, která také buduje socialismus“.² Informační byro komunistických a dělnických stran (Informbyro), za kterým stál ovšem SSSR, označilo takovýto postoj za nesprávný. Nadřazování zájmu vlastního národa nad zájem národů jiných bylo označeno za tzv. buržoazní nacionalismus a stálo u zrodu teoretického zdůvodnění roztržky mezi SSSR a Jugoslávií, resp. přesněji mezi Jugoslávií a ostatními zeměmi východního bloku, které SSSR ovládal. V národnostně homogenních státech komunistického bloku od té doby obvinění z buržoazního nacionalismu obsahovalo výtku, že se domácí komunisté více starají o záležitosti svého státu, než o problémy „celého socialistického společenství“, resp. že chtějí svůj stát odtrhnout od tohoto společenství. Ve státech mnohonárodnostních, jakým bylo právě Československo, směřovalo obvinění proti buržoaznímu nacionalismu zpravidla od komunistů národa dominantního vůči komunistům národa slabšího a obsahovalo obvinění z potenciálního separatismu. Bojem proti tzv. buržoaznímu nacionalismu byl ve skutečnosti obhajován sovětský imperialismus ve vztahu k ostatním socialistickým zemím, v Československu pak centralismus a likvidace autonomie Slovenska.

Ačkoliv pojem „buržoazní nacionalismus“ zůstal trvale součástí politické teorie marxismu-leninismu, po Stalinově smrti došlo v jeho interpretaci k určitému posunu, což souviselo primárně s obratem v sovětsko-jugoslávských vztazích. V červnu 1953 oznámil sovětský ministr zahraničních věcí Vjačeslav Molotov jugoslávskému chargé d'affaires v Moskvě Dragoji Djurićovi, že se SSSR rozhodl normalizovat své vztahy k Jugoslávii. Molotov zároveň navrhl, aby obě strany „zapomněly na minulost“. Podle sovětských představ měla Jugoslávie udělat za roztržkou „tlustou čáru“ a vrátit se do rodiny ostatních tzv. lidově demokratických států. Jugoslávie sovětský návrh odmítla. Jugoslávský komunistický vůdce Josip Broz-Tito v žádném případě nebyl proti normalizaci vztahů, avšak

¹ Tato práce navazuje na mou studii Proces proti tzv. buržoazním nacionalistům, In: ČSHR, 2005, s. 181–193. Vysvětlení pojmu tzv. buržoazního nacionalismu viz tamtéž, s. 181–185. K problematice tzv. buržoazního nacionalismu po roce 1956 viz též RUSKOVÁ, M.: Tzv. slovenský buržoazní nacionalismus v politice KSČ po XX. zjazde KSSS, In: ŠUCHOVÁ, X. (ed): Ludáci a komunisti: Súperi? Spojenci? Protivíci? Prešov 2006, s. 181–192.

² PETRANOVIĆ, B.: Istorija Jugoslavije 1918–1988, III., Beograd 1988, s. 208.

podmiňoval ji garancemi specifického postavení Jugoslávie mezi ostatními tzv. socialistickými státy a uznáním sovětské zodpovědnosti za roztržku v roce 1948. Jednání mezi SSSR a Jugoslávií měla být vedena výlučně po vládní, a nikoliv po stranické linii. Koncem roku 1954 SSSR na jugoslávské podmínky v zásadě přistoupil. Na přelomu května a června 1955 navštívila Bělehrad sovětská vládní delegace vedená Nikitou Sergejevičem Chruščovem. Deklarace podepsaná Titem a Chruščovem výslovně potvrzovala, že jednotlivé lidově-demokratické státy jsou nezávislé a plně suverénní a stanovovala zásadu vzájemného nevměšování se do vnitřních záležitostí těchto zemí.³ Sovětský svaz zároveň uznal existenci „rozličných cest při budování socialismu“.⁴

Bělehradská deklarace znamenala explicitně odmítnutí dosavadní interpretace buržoazního nacionalismu jako nadřazování zájmů vlastního národa nad zájmy celého socialistického společenství vedeného SSSR (přeloženo do srozumitelného jazyka: nadřazování zájmu vlastního národa nad zájmy SSSR). Jugoslávská cesta byla označena za správnou, či přinejmenším – za tolerovatelnou. Rozchod z dosavadním pojetím vztahu mezi socialistickými státy se projevil v i v tom, že v dubnu 1956 bylo v Bukurešti v tichosti rozpuštěno Informbyro, které minimálně od Stalinovy smrti bylo ovšem stejně mrtvou organizací. Jednotlivé socialistické státy⁵ dostaly – alespoň v teorii – právo budovat si svoji vlastní, národní formu socialistického zřízení.

Teorie „národního komunismu“ a Chruščovem potvrzená teze o vlastní cestě každého národa k socialismu, se stala přitažlivou především pro komunisty v Polsku a Maďarsku. V těchto zemích bylo z historických důvodů Rusko vnímáno jako národní nepřítel a proto se zde o mnohem hůře prosazovala Ždanovova informbyrovská teze o vedoucí úloze SSSR v mezinárodním dělnickém hnutí a o Sovětském svazu jako vzoru. Mobilizace mas pod národními hesly zde nutně znamenala zdůraznění vlastního, od Ruska (resp. SSSR) odlišného historického vývoje a vlastních tradic. V menší míře než v Maďarsku a Polsku se zdůrazňování vlastních tradic projevilo např. i v Bulharsku, kde „nového kursu“ využil Todor Živkov k upevnění své moci.⁶

Chruščovovo odhalení Stalinových zločinů na XX. sjezdu KSSS v únoru 1956 umožnilo učinit zodpovědným za zločiny minulé epochy právě Stalina, resp. jeho domácí místodržící – Boleslawa Bieruta v Polsku (ten na počátku roku 1956 zemřel), Matyáse Rákosiho v Maďarsku či Váľka Červenkovu v Bulharsku. To ovšem vyžadovalo i rehabilitaci jejich obětí, které byly obviněny „z titoismu“ a „buržoazního nacionalismu“. V Maďarsku byli posmrtně rehabilitováni László Rajk a jeho společníci, odsouzení k smrti či vysokým trestům v roce 1949, v Bulharsku Trajčo Kostov, rovněž popravený v tomto roce. V Polsku byl rehabilitován Wladyslaw Gomulka, který se ovšem nikdy nedostal před soud, a tak na rozdíl od Rajka a Kostova přežil. Budování „národního modelu“ komunismu

³ ŠESTÁK, M. a kol.: Dějiny jihoslovanských zemí, Praha 1998, s. 523, 528–529, podrobněji o průběhu normalizace viz PELIKÁN, J.: Jugoslávie a východní blok 1953–1958, Praha 2001.

⁴ GOLDSTEIN, I.: Hrvatska povijest, Zagreb 2003, s. 325.

⁵ Pojem „socialistický stát“ je převzat z dobové terminologie. Je to technický termín, bez kterého se neobejdeme a proto jej používáme, aniž bychom zkoumali, zda státy s komunistickou vládou lze skutečně považovat za socialistické. Termín „lidově-demokratický stát“ používáme v tomto článku jako synonymní s pojmem „socialistický stát“, ačkoliv v komunistické politické teorii byl mezi oběma pojmy určitý rozdíl (socialistický stát byl vyšší, dokonalejší formou lidově-demokratického státu).

⁶ RYCHLÍK, J.: Dějiny Bulharska, 2. vyd., Praha 2002, s. 352–354.

a zvláštní cesta jednotlivých států k socialismu ovšem brzy narazily na limity dané mezinárodní situací. SSSR rozhodně nechtěl připustit, aby ve východní Evropě vznikly další Jugoslávie. Možnost otevřeného zásahu do vnitřních záležitostí socialistických zemí v zájmu zachování svého vlivu se poprvé reálně objevila v říjnu 1956 v Polsku. Zde v poslední chvíli Gomulka dokázal předvést Chruščova, který přiletěl 19. října nenadále do Varšavy, že je jedinou osobou, která dokáže zabezpečit další existenci socialismu a zájmy SSSR v Polsku.⁷ Povstání v Maďarsku (23. října – 4. listopadu 1956), během kterého vláda vedeného komunistou Imre Nágym pod tlakem veřejnosti oznámila vystoupení Maďarska z Varšavské smlouvy, naproti tomu již z hlediska Moskvy úplně překročilo meze samostatnosti, které ještě mohl SSSR tolerovat. Proto bylo krvavě potlačeno. Od roku 1957 dochází opět „k utahování šroubů“, na kterém se nakonec v Polsku podílel i sám Gomulka. V rámci tohoto pohybu došlo k odklonu od koncepce „vlastní cesty“ a v roce 1958 i k novému ochlazení vztahů s Jugoslávií.

V Československu směřovala na počátku padesátých let obvinění z buržoazního nacionalismu především proti slovenským komunistům kolem Vladimíra Clementise a Gustáva Husáka, kteří požadovali autonomii Slovenska v Československu, resp. federalizaci Československa. Podobné požadavky byly odmítnuty jako „nacionalistické“ a jejich nositelé ve vykonstruovaných procesech potrestáni: Vladimír Clementis byl v procesu s tzv. protistátním centrem Rudolfa Slánského koncem listopadu 1952 v Praze odsouzen k trestu smrti a popraven, Gustáv Husák, Laco Novomeský, Ivan Hortváth, Daniel Okáli a Ladislav Holdoš byli v neveřejném procesu v Bratislavě ve dnech 21.–24. dubna 1954 odsouzeni k trestům na svobodu od deseti let (Ladislav Novomeský) až po doživotí (Gustáv Husák). Po Stalinově vystoupení na XX. sjezdu KSSS došlo i v Československu k určitému politickému pohybu, byť jeho intenzita se nedala s poměry v Maďarsku a Polsku vůbec srovnávat. Zatímco v českých zemích byla patrná kritika směřovaná především proti kulturním a společenským poměrům, na Slovensku zaznívala slova nesouhlasu s přílišným centralismem a naprosto podřadným postavením slovenských národních orgánů. Rozdíl priorit je velmi zřejmý ve vystoupení českých a slovenských spisovatelů, kteří v roce 1956 sehráli jako „svědomí národa“ roli určité opozice. K nejbojovnějšímu vystoupení českých spisovatelů došlo na II. sjezdu Svazu československých spisovatelů v Praze (22.–29. dubna 1956). Čeští básníci František Hrubín a Jaroslav Seifert vystoupili proti ideologickému diktátu komunistů v umělecké tvorbě a veřejně rehabilitovali básníka Františka Hallase,⁸ jehož poezii v roce 1950 odsoudil oficiální komunistický literární teoretik Ladislav Štoll.⁹ Resoluce II. sjezdu svazu spisovatelů požadovala větší svobodu tvorby a odmítala ideologická kritéria.¹⁰ Slovenští spisovatelé, přítomní na sjezdu v Praze, se s výjimkou Dominika Tatarky do kritiky příliš nezapojovali. Avšak na plenární schůzi slovenské sekce svazu spisovatelů v Bratislavě 1. června 1956 již kritika zazněla, přičemž na přední místo se dostala slova nespokojenosti s postavením Slovenska v Československu, resp. otázka svébytného postavení slovenské kultury ve světě. Katarína Lazarová,

⁷ PACZKOWSKI, J.: Půl století dějin Polska 1939–1989, Praha 2000, s. 186.

⁸ Vystoupení F. Hrubína a J. Seiferta viz Literární noviny, č. 18 (28. 4. 1956), s. 10, a č. 19, s. 9–10.

⁹ ŠTOLL, L.: Třicet let bojů za českou socialistickou poezii, Praha 1950. Štoll na adresu F. Hallase mimo jiné napsal: „Lid přece nemůže milovat morbidní poesii Halasovu, miluje dále poesii Wolkerovu a Neumannovu.“ (tamtéž, s. 91).

¹⁰ Viz Kulturní život, č. 18 (5. 5. 1956).

partyzánka, kterou lze jen těžko podezírat z nějakých sympatií k ľudáckým separatistům či „buržoazním nacionalistům“, např. ve svém vystoupení řekl: „V Maďarsku, v literárním časopise o nás hovoria ako o *Cseh irodalom*, hoci by nás ako susedov mohli poznať. Keď sme boli v Gruzínsku (12 Čechov a 4 Slováci), vítali nás ako českú delegáciu a slovenského skladateľa ako *českého kompozitora* (kurziva v originále – pozn. J. R.).“¹¹ Podobně se – byť velmi opatrně – objevila kritika poměrů i na čistě politickém poli. Na zasedání ústředního výboru KSČ 29.–30. března 1956 byli jeho členové informováni o obsahu neveřejného Stalinova vystoupení na XX. sjezdu KSSS a o potřebě „nápravy chyb“, mimo jiné i nadměrné centralizace. Usnesení ústředního výboru KSČ zmocňovalo politické byro, aby připravilo opatření pro zvýšení pravomoci národních výborů a slovenských národních orgánů.¹²

Usnesení ústředního výboru KSČ z 30. března 1956 poskytlo legální základnu pro kritiku přílišného centralismu. Kritika vycházela jak z řad studentů a intelektuálů, tak od řadových členů KSS, resp. z řad technokratů na středním stupni řízení. Profesor Pedagogické fakulty Univerzity Komenského Ondrej Pavlík, který byl v prosinci 1955 odvolán pro své postoje z funkce předsedy Slovenské akademie věd (SAV), na stránkách *Kultúrneho života* otevřeně kritizoval nedemokratické metody vládnutí, a na stranických fórech se vyslovoval i pro rehabilitaci Gustáva Husáka. Pavlík patřil spolu s šéfredaktorem *Kultúrneho života* Jurajem Špitzerem a novinářem Edo Frišem (do roku 1952 šéfredaktorem bratislavské *Pravdy*) ke skupině komunistických intelektuálů, kteří svými vystoupeními velmi znepokojovali vedení KSS reprezentované Karolem Bacilkem a Pavlem Davidem. Protože cenzura neumožňovala o těchto problémech psát, byly otázky změny „vnitrostranického života“, „posílení socialistické demokracie“ a v neposlední řadě i problém postavení Slovenska těmito relativně ještě mladými komunisty nastolovány na nejrůznějších stranických a veřejných shromážděních a aktech.

Stranické špičky KSS včetně předsednictva Slovenské národní rady, které měly mít logicky na posílení pravomoci slovenských orgánů největší zájem, byly novým vývojem značně vyděšeny a nevěděly, co se od nich v nové situaci vlastně očekává. Sbor právních expertů, který měl z pověření předsedy Sboru pověřenců Rudolfa Strechaje a předsedy SNR Františka Kubače vypracovat návrh na zvýšení pravomoci slovenských orgánů, se natolik obával možného obvinění z „buržoazního nacionalismu“, že po své závěrečné poradě 7. května 1956 raději alibisticky prohlásil: „Je rozhodující otázkou, či podľa rezolúcie ústředního výboru KSČ (z 30. března 1956, pozn. J. R.) má íť o rozšírenie činnosti SNR a jej orgánov v medziach ústavy, alebo či sa uvažuje o rozšírení ústavnej kompetencie SNR, čo by sa mohlo stat' len ústavným zákonom.“¹³ Zároveň ovšem pro jistotu experti konstatovali, že „terajšiu činnosť SNR a jej orgánov možno rozšíriť v medziach jej kompetencie, určenej ústavou 9. mája“¹⁴, tj. vyslovili se vlastně proti jakýmkoliv ústavním změnám. S tímto názorem se ztotožnil i předseda SNR František Kubač.¹⁵

¹¹ Kultúrny život, č. 22 (23. 6. 1956).

¹² NA ČR, f. ÚV KSČ, 01, a. j. 49, sv. 44–45.

¹³ SNA, f. SNR, i. č. 329, k. 389, č. 690/56 prez dôv.

¹⁴ Tamtéž.

¹⁵ Konečný návrh porady expertů viz RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992, Bratislava 1998, dok. 22, s. 464–471.

Rozšíření pravomoci slovenských orgánů bylo nakonec provedeno z Prahy. O potřebě decentralizace se jednalo již na plénu ústředního výboru KSČ 19.–20. dubna. Diskuse na tomto plénu se nesla již ve znamení poměrně otevřené kritiky různých „nešvarů“ komunistického systému.¹⁶ O měsíc později se v návrhu usnesení pléna objevila potřeba novelizovat ústavu.¹⁷ Konkrétnější představu obsahuje usnesení 121. schůze politického byra ze 4. června 1956.¹⁸ Politicky formálně posvětila změnu ústavy Celostátní konference KSČ uskutečněná v Praze 11.–15. června 1956,¹⁹ která nahradila neuskutečněný mimořádný sjezd. O dva týdny později – 29. června – předložil předseda vlády Viliam Široký politickému byru již hotový návrh ústavního zákona o zvýšení pravomoci slovenských orgánů, kterým se nepřímo novelizovala platná ústava z 9. května 1948. Podstata nového ústavního zákona spočívala v tom, že Sbor pověřenců, podřízený podle ústavy z 9. května 1948 vládě jako její výkonný orgán, měl být napříště zodpovědný Slovenské národní radě, která byla znovu (tak jako v letech 1944–1948) uznána za představitele zákonodárné moci na Slovensku. V praxi návrh znamenal, že některá méně významná odvětví národního hospodářství měla být napříště řízena z Bratislavy a nikoliv přímo z Prahy. Politické byro návrh 2. července schválilo, uložilo expertní skupině právníků, aby vypracovala definitivní paragrafované znění a současně nařídilo předsedovi Národního shromáždění Zdeňku Fierligerovi, aby zařadil návrh k formálnímu schválení na nejbližší schůzi sněmovny, která byla stanovena na 31. červenec.²⁰ Téhož dne byl také návrh skutečně schválen a pak publikován ve Sbírce zákonů pod číslem 33/1956. O tři dny později – 2. srpna 1956 – se uskutečnilo slavnostní zasedání Slovenské národní rady, která nové rozšíření pravomoci vzala na vědomí. Účelem schůze bylo spíše formální jmenování nového (či spíše staronového) Sboru pověřenců, neboť to nyní nepřislušelo předsedovi vlády, ale právě SNR.

Ačkoliv se ústavní zákon č. 33/1956 Sb. významně dotýkal Slovenska, byl podíl tehdejších slovenských politických špiček na jeho vypracování a schválení minimální. Na Širokého návrhu z 29. června 1956 je pouze poznámka, že „návrh byl projednán se s. Strechajem a s. Majlingem a byrem ústředního výboru KSS“.²¹ Strechaj se jako předseda Sboru pověřenců aktivně podílel na zmanipulovaném procesu s Gustávem Husákem a ostatními „buržoazními nacionalisty“²² a nedá se proto předpokládat, že by mohl mít – jak osobně, tak z širšího politického hlediska – na rozšíření pravomoci slovenských orgánů nějaký zájem. Totéž platilo i předsedovi Slovenského plánovacího úřadu Pavlu Majlingovi, který tuto funkci zastával právě proto, že jeho předchůdce Július Bránik byl v roce 1954 obviněn z buržoazního nacionalismu a odvolán.²³ Na plenárním zasedání ÚV KSS

¹⁶ KAPLAN, K.: Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956, Praha 2005, s. 418; Československé dějiny v datech vydané v době normalizace (Praha 1986) hodnotí diskusi na dubnovém plénu takto (s. 514): „Došlo i k otevřeným útokům proti KSČ a socialismu. Oprávněná kritika dogmatismu v teoretické oblasti byla provázána útoky na principy stranickosti a třídnosti vědy. Byly to pokusy o revizi filozofických základů marxismu-leninismu.“

¹⁷ RYCHLÍK, J.: Češi..., dok. 23, s. 472–476.

¹⁸ Tamtéž, dok. 24, s. 477.

¹⁹ RÁKOŠ, E. – RUDOHRADESKÝ, Š.: Slovenské národné orgány 1943–1968, Bratislava 1973, s. 174.

²⁰ NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/2, sv. 107, a. j. 128, č. 8746/12.

²¹ NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/2, sv. 107, a. j. 128.

²² PLEVZA, V.: Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril, Bratislava 1991, s. 77.

²³ Július Bránik stál při zrodu rezoluce, která kritizovala ekonomické postavení Slovenska v Československu. Předsednictvo ÚV KSS rezoluci 6. 2. 1954 schválilo, avšak politický sekretariát ÚV KSČ ji označil za

ve dnech 10.–11. května 1956 jeho první tajemník Karol Bacílek vůbec nehovořil o potřebě změny ústavy, ale podrobil naopak SNR a Sbor pověřenců kritice za to, že nedostatečně využívají svých pravomocí, daných jim ústavou. Ve stejném duchu vystoupil dokonce i Viliam Široký,²⁴ ačkoliv právě on jménem vlády předkládal návrh novely ústavy. Jinak řečeno: pokud se slovenští politici vůbec angažovali, pak spíše ve snaze odvrátit možné „nežádoucí“ důsledky změny postavení slovenských orgánů. Není přitom pochyb, že slovenská veřejnost se k navrhovaným změnám stavěla pozitivně, a vítali je i nižší a střední funkcionáři politického aparátu, kteří v rozšíření pravomocí slovenských orgánů viděli možnost posílení své moci.

K pochopení zdánlivě absurdního postoje slovenských politiků k připravovaným změnám ústavy je nutné uvědomit si vazby mezi připravovanou decentralizací a otázkou případné revize procesu s tzv. buržoazními nacionalisty, kteří v té době s výjimkou Ladislava Novomeského ještě stále seděli ve vězení. Nechejme teď stranou skutečnost, že v podmínkách komunistické diktatury muselo být rozšíření pravomocí slovenských národních orgánů nutně více-méně formální, protože reálná moc i tak zůstávala v rukou politického byra ústředního výboru KSČ sídlícího v Praze. Zastavme se spíše nad otázkou, kterou si samozřejmě pokládali lidé na Slovensku již tehdy: jestliže byla *de iure* Slovensku vrácena jeho autonomie, proč nejsou rehabilitováni tzv. buržoazní nacionalisté včele s Gustávem Husákem, kteří s tímto programem vystupovali již mnohem dříve a byli za něj perseklováni?²⁵ Nelogičnost takového přístupu si musel uvědomit každý, který se nad věcí hlouběji zamyslel. Uvědomovali si ji samozřejmě i představitelé politického vedení, mezi kterými byl nicméně určitý rozdíl, co do východisek. Pro slovenské centralisty, kteří byli navíc zpravidla osobně nějak zapleteni do čístek proti buržoazním nacionalistům, byly jakékoliv posuny směrem k větší decentralizaci nežádoucí a nevhodné, neboť by dříve či později vedly k znovuootevření „případu“ buržoazních nacionalistů. Vedení KSČ v Praze, a především jeho první tajemník Antonín Novotný, viděli naproti tomu problém slovenských orgánů poněkud jinak. V situaci, kdy bylo nutno počítat s širší vlnou protestů z různých stran, se alespoň částečně uspokojení požadavků slovenské veřejnosti (včetně velké části komunistů) na větší autonomii jevilo jako nejméně riskantní a mělo navíc tu výhodu, že mohlo vhodně oslabit jednotnou opoziční frontu, která se pomalu ale jistě začala formovat na přelomu dubna a května 1956. Problematika tzv. buržoazního nacionalismu neměla přitom být nijak dotčena.

Proces s Husákem a spol. z dubna 1954 byl pro pražské vedení KSČ a pro Antonína Novotného osobně velkým problémem. Komunistické vedení mělo obavy z Husákovy rehabilitace v osobní i politické rovině. Politicky panovala obava (v podstatě správná),

separatistickou a nacionalistickou. V důsledku toho byl Bráník odvolán z funkce – viz PEŠEK, J. a kol: Aktéri..., s. 50. O P. Majlingovi viz tamtéž, s. 224.

²⁴ SNA, f. ÚV KSS, k. 1834, zasedání ÚV KSS 10.–11. 5. 1956.

²⁵ Kriminální rovina obvinění Gustáva Husáka a ostatních tzv. buržoazních nacionalistů (Ladislava Holdoše, Ivana Horvátha, Daniela Okáliho a Ladislava Novomeského) při procesu 21.–24. dubna 1954 spočívala v pokusu o údajné zničení lidově-demokratického zřízení, kterého se měli údajně dopustit „ve spojení s protistátním spikleneckým centrem, vedeným Rudolfem Slánským“. Jak veřejnost, tak komunističtí politici stojící v pozadí procesu ovšem věc vnímali tak, že skutečným „proviněním“ jsou Husákovy postoje v době Slovenského národního povstání a jeho federalistické koncepce v období po roce 1945. Obžalobu proti Husákově a spol. viz RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992, Bratislava 1998, dok. 20, s. 441–460.

že po rehabilitaci slovenských buržoazních nacionalistů by bylo dříve či později nutno rehabilitovat i jejich politické představy a tedy znovu přehodnotit i otázku státoprávního postavení Slovenska. Změny by v takovém případě šly mnohem dále, než jen k rozšíření pravomocí slovenských orgánů, neboť nebylo tajemstvím, že Husák za ideální stav považoval federaci, a to ještě značně rozvolněnou. V politickém byru vedle toho panovala nechuť k nějaké větší revizi politických procesů vůbec. V osobní rovině na komunistické vedení působil strach o vlastní postavení: po roce 1956 zde negativně působil zejména příklad z Polska a Maďarska, kde se někdejší oběti stalinismu Władysław Gomułka a János Kádár dostali do vedení komunistických stran. Z těchto důvodů bylo rozhodnuto ponechat proces v „klidu“. Husákovým procesem se rehabilitační komise vedená ministrem vnitra Rudolfem Barákem poprvé zabývala již v květnu 1955. Navrhla ponechat celý rozsudek v platnosti, což 7. června 1955 politické byro schválilo.²⁶ Pouze u Novomeského byro 19. prosince 1955 rozhodlo o přerušení trestu, zřejmě v návaznosti na původní usnesení politického sekretariátu z roku 1953, podle kterého měl být tento slovenský básník po odpykání poloviny trestu podmíněčně propuštěn. Způsob propuštění Novomeského je ostatně charakteristickou ukázkou fungování kabinetní justice: politické byro dalo k propuštění pokyn generální prokuratuře. Novomeskému byl nejprve trest přerušen 22. prosince 1955 na patnáct dní, přerušení mu pak bylo prodlouženo do 6. února 1956 a pak znovu do 10. února 1956. Mezitím dala generální prokuratura pokyn k propuštění krajské prokuratury, která jej zase postoupila Krajskému soudu v Praze a ten svým formálním rozhodnutím Novomeského 10. února 1956 propustil. Propuštění bylo odůvodněno tím, že si po započítání vyšetřovací vazby již odpykal polovinu trestu a že se ve vězení vzorně choval.²⁷ Samotný proces, ani „vina“ Novomeského nebyly zpochybněny. Žádný z ostatních buržoazních nacionalistů se z vězení nedostal, ačkoliv všichni obvinění i svědci odvolali své výpovědi z procesu z dubna 1954 a Husák, který se sám nikdy nepřiznal, opakovaně psal různým orgánům žádosti o revizi procesu (v dubnu 1957 byla nakonec z vězení podmíněčně propuštěn ještě Ladislav Holdoš²⁸). Viliam Široký naopak potvrdil na plénu ústředního výboru KSS 10.–11. května 1956 svá obvinění proti buržoazním nacionalistům a stejně se zachoval i Karol Bacílek. Podobně na zasedání ústředního výboru KSS 13. července 1956 hovořil Bacílek znovu o zradě Husáka a jeho společníků.²⁹ Pokud jde o přípravu ústavního zákona o postavení slovenských národních orgánů, byl tento akt dáván dokonce do naprostého protikladu s někdejšími Husákovými snahami o samostatnější postavení Slovenska. Oficiální výklad byl ten, že Husákovy snahy ve skutečnosti směřovaly k rozbití Československé republiky a obnovení kapitalismu jak v českých zemích, tak na Slovensku, zatímco nová úprava postavení slovenských národních orgánů je správným „marxisticko-leninským“ řešením vzájemného vztahu Čechů a Slováků, které naopak jednotu Československa posilní. V tomto duchu řečnil při projednávání návrhu ústavního zákona v Národním shromáždění poslanec Rendek, který byl zpravodajem návrhu. Ten nejprve považoval za potřebné odsoudit činnost Husáka a Novomeského, kteří pod záminkou ochrany slovenských zájmů chtěli ve skutečnosti odtrhnout Slovensko

²⁶ Tamtéž, s. 123–124.

²⁷ NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/2, sv. 92, a.j. 110.

²⁸ O procesech a rehabilitacích. Zpráva Pillerovy komise o politických procesech a rehabilitacích v Československu v letech 1949–1968, Praha 1990, s. 158.

²⁹ Tamtéž, s. 156.

od republiky a znovu obnovit kapitalismus. Aby se tomuto nebezpečí předešlo, bylo nutné utužit centralizaci. Nyní, když toto nebezpečí pominulo, nastal naopak čas pro rozsáhlou decentralizaci.³⁰

Protikomunistické povstání v Maďarsku a podzimní události v Polsku natolik vyděsily vedení KSČ, že již na konci roku 1956 dospělo k názoru o nutnosti postupného „utahování opratí“. Prosincové plénum ústředního výboru KSČ (5.–6. 12. 1956) zaujalo „zásadní postoj“ nejen k událostem v Polsku a Maďarsku, ale také v Jugoslávii, což předznamenávalo nové ochlazení. Bacílek, David a Široký se v rámci nového zostřeného kursu především rozhodli ještě před plánovaným řádným sjezdem KSS (26.–28. 4. 1957) „vypořádat“ s opoziční skupinou uvnitř strany, především pak s Ondřejem Pavlíkem. Pavlík byl v březnu 1957 spolu s básníkem Ivanem Kupecem, Jurajem Špitzerem a vedoucím tajemníkem Svazu slovenských spisovatelů Ctiborem Štítnickým povolán před zvláštní komisi politického byra ústředního výboru KSS, kde měli provést sebekritiku, což však všichni odmítli. Ondrej Pavlík, kterému velmi přitížilo, že se zastával v roce 1956 veřejně Husáka a mimo jiné také chválil Gomuška a reformy v Polsku, byl jako „exemplární případ“ vyloučen ze strany a byla mu zakázána jakákoliv pedagogická a publikační činnost.³¹ Někdejší tajemník ústředního výboru KSS Pavol David před tzv. barnabitskou komisí v r. 1963 o tom řekl: „Strana vtedy nepovažovala rehabilitácie za správny krok. Pavlík vtedy vystúpil proti strane, protistranicky. On bol taký nespokojný intelektuál, ktorému sa sústavne niečo nepáčilo, so stranou nikdy nezrástol, neželil sa s ňou.“³² Pavlík musel odejít z Univerzity Komenského, bylo mu však umožněno nadále pracovat ve Výzkumném ústavu pedagogickém. Na sjezdu KSS v dubnu 1957 Karol Bacílek znovu potvrdil správnost obvinění proti Husákovi a spol. a prohlásil, že hlavním nebezpečím je a zůstává buržoazní nacionalismus.³³

Formálním signálem k dalšímu „utahování šroubů“ se stalo zasedání ústředního výboru KSČ ve dnech 13.–14. června 1957 věnované ideologickým otázkám. Plénum „na základě zkušeností z mezinárodního a vnitropolitického vývoje analyzovalo revizionistické tendence a upozornilo, že právě revizionismus vytváří podmínky k pronikání imperialistické propagandy do socialistických zemí a do komunistických stran“.³⁴ V listopadu 1957 se v Moskvě uskutečnila velká porada komunistických stran. Přijatá „Deklarace představitelů komunistických a dělnických stran socialistických zemí“ vystupovala „jak proti revizionismu, tak proti dogmatismu“, přičemž „zdůraznila obecné zákonitosti přechodu různých zemí k socialismu a jeho výstavby, současně však podtrhla nutnost brát ohled na národní zvláštnosti cesty každé země k socialismu“.³⁵ Představitelé Svazu komunistů Jugoslávie (SKJ) celkem správně pochopili slova o „obecných zákonitostech“

³⁰ Těšnopisecké zprávy o schůzích Národního shromáždění Republiky československé, 2. volební období, 11. schůze, 6. zasedání, s. 104–105. Těšnopisecké zprávy jsou k dispozici rovněž v elektronické podobě na www.psp.cz.

³¹ PEŠEK, J. a kol.: Aktéri..., s. 255.

³² Tamtéž, s. 72–73.

³³ PEŠEK, J.: Ľudácke tiene v Komunistickej strane Slovenska (a nad ňou) po roku 1948, In: Ľudáci a komunisti. Súperi? Spojenci? Protivníci?..., s. 170.

³⁴ Československé dějiny v datech. Praha 1986, s. 517.

³⁵ Příruční slovník naučný (PSN), I., Praha 1962, s. 520.

jako nový pokus SSSR vměšovat se do vnitřních záležitostí Jugoslávie a odmítl deklaraci podepsat.³⁶ Následovalo nové ochlazení vztahů SSSR a jeho satelitů k Jugoslávii.

V tomto novém „boji“ Československo samozřejmě nemohlo zůstat stranou. V rámci nové kritiky politiky Jugoslávie a „boje proti revizionismu“ došlo do jisté míry rovněž k obnově boje proti tzv. buržoaznímu nacionalismu, který se v roce 1956 aktivně neprováděl. Jeho novou obětí se stal Štefan Šebesta, místopředseda Sboru pověřenců.³⁷ Šebesta patřil k těm funkcionářům ústředního výboru KSS, kteří si hodně slibovali právě od ústavního zákona č. 33/1956 Sb. Avšak průběhu roku 1957 se stávalo stále více zřejmé, že uvedený zákon se stal mrtvě narozeným dítětem, protože o veškerých záležitostech se i nadále rozhodovalo výhradně v Praze. Na podzim 1957 Šebesta vznesl požadavek na rozšíření pravomoci slovenských orgánů v ekonomické oblasti. Slovenské orgány měly řídit všechna odvětví národního hospodářství vyjma zahraničního obchodu a financí, které měly zůstat celostátní. Jinak řečeno: Slovensko se mělo stát samostatným hospodářským celkem, což by ale v podmínkách státního řízení ekonomiky a jejího plánování nutně vyžadovalo i změnu státoprávního uspořádání a přeměnu Československa v poměrně volnou federaci. Šebesta využil svého postavení předsedy Komise pro otázky reorganizace a systematizace správy a předložil jejím jménem rozpracované (byť ještě ne zcela hotové) návrhy politickému byru ústředního výboru KSS. Byro materiál 1. listopadu 1957 zamítlo a sestavilo naopak zvláštní komisi pro přešetření Šebestovy činnosti. Na zasedání politického byra ústředního výboru KSS 6. ledna 1958 označil Karol Bacílek Šebestovu koncepci jako buržoazně nacionalistickou a totéž se opakovalo na zasedání ústředního výboru KSS 9. ledna. Šebesta byl 13. ledna 1958 odvolán z funkce místopředsedy Sboru pověřenců, avšak bylo u umožněno nadále pracovat v hospodářské sféře jako ředitel podniku Hydrostav.

Bacílkovo vystoupení proti Šebestovi na zasedání ústředního výboru KSS 9.–10. ledna 1958 bylo jen začátkem nového tažení proti tzv. buržoazním nacionalistům, tentokrát pod hlavičkou boje proti přežitkům Ľudáctva. Na uvedeném zasedání vystoupil Bacílek s tvrzením, že je nutno vést účinný boj proti vlivu Ľudáků.³⁸ Na jaře 1958 byla postavena před soud řada bývalých členů Pohotovostních oddílů Hlinkových gard (POHG), kteří byli obviněni ze zločinů proti lidskosti, spáchaných na civilním obyvatelstvu a zajatých povstalcích po potlačení SNP. Ve dvou procesech, které se konaly ve dnech 14.–18. dubna v Bratislavě a 22.–26. dubna v Banské Bystrici, bylo vyneseno pět rozsudků smrti a dále řada vysokých trestů odnětí svobody. Mezi obviněnými byli i dva kněží. Procesy v tomto případě nebyly vykonstruované a neměly charakter „divadelních představení“ první poloviny padesátých let. Obvinění nebyla vymyšlena a obžalovaní byli souzeni nikoliv za politické postoje, ale za skutečné trestné činy, které měly ve většině případů čistě kriminální charakter (vražda, loupež, ublížení na zdraví apod.).³⁹ Rozsudek měl nicméně zcela jasný politický podtext. O gardistech a jejich zločinech totiž věděla Státní bezpečnost už od počátku padesátých let, avšak tehdy nebyli postaveni před soud. Procesy v roce 1958 měly ukázat, že na Slovensku stále ještě přetrvává Ľudáctví a separatis-

³⁶ PSN, II. Praha 1963, s. 402.

³⁷ RUSKOVÁ, M.: c.d., s. 185.

³⁸ PEŠEK, J.: Ľudácke tiene..., s. 171.

³⁹ Reportáž z procesu viz GRYZLOV, V.: Gardistické inferno, Bratislava 1958.

mus a že proto „tvrdý kurs“ a centralizace jsou nutností. Dalším cílem obou procesů byla diskreditace katolické církve jako spojence Ľudáků.⁴⁰ Mezi odsouzenými byl totiž rovněž dva kněží – Albert Hedera a Leopold Sliačan. Hedera byl z pověření biskupského úřadu v Nitře přidělen k POHG jako jakýsi vojenský duchovní. Obžaloba jej vinila z podněcování gardistů k vraždění zajatých partyzánů, za což byl odsouzen k 24 letům vězení.⁴¹

Spojování boje proti buržoaznímu nacionalismu s bojem proti „zbytku Ľudáctví“ otevřelo velmi citlivou otázku někdejších Ľudáků v KSS. Hlinkova slovenská Ľudová strana (HSLŠ) byla již za první republiky stranou masovou a v období slovenského státu, kdy se stala „státostranou“, její členská základna vzrostla v roce 1943 až na 300 000 členů.⁴² Řada občanů chápala své členství v HSLŠ buď jako „výťah k moci“, anebo jako nutné zlo pro možnost vykonávat některé funkce. V tomto směru to bylo s členství v HSLŠ obdobné, jako s pozdějším členstvím v KSČ. Po vypuknutí Slovenského národního povstání byla 1. září 1944 činnost HSLŠ oficiálně zastavena a strana rozpuštěna.⁴³ Proti řadovým členům HSLŠ a nižším funkcionářům nebyla ovšem uplatňována žádná diskriminační opatření. Z právního hlediska k tomu nebyl žádný podklad, protože strana byla vždy legální organizací a z hlediska politického by podobné opatření s ohledem na početnost členstva nebylo rozumné. Někdejší Ľudáci byli již na povstání a pak zejména po roce 1945 běžně přijímáni jak za členy Demokratické strany (DS), tak i za členy KSS. V obou těchto stranách se někdejší Ľudáci často dostali i do vysokých funkcí. Poněkud přísnější pohled platil pokud šlo o členství v Hlinkově gardě (HG). S ohledem na to, že na podzim 1939 bylo členství v HG povinné pro všechny muže od 18 do 60 let, pokud již nekonaly službu ve vojsku či bezpečnostním sboru, byli ovšem jako politicky nežádoucí a nespolehliví posuzováni jen aktivní gardisté.

Již v první polovině padesátých let docházelo k diskreditaci vysokých funkcionářů, u kterých bylo „náhle zjištěno“, že byli členy HSLŠ či HG. Postih následoval především tehdy, pokud své členství zatajili. To byl např. osud generálního tajemníka KSS Štefana Bašťovanského, o kterém se v roce 1952 zjistilo, že se v roce 1939 přihlásil jak do HSLŠ, tak i do HG. Bašťovanský byl odvolán z funkce, přeřazen jako řadový pracovník do Slovenského pedagogického nakladatelství a nakonec v listopadu 1952 spáchal sebevraždu. Shromažďováním kompromitujících materiálů o někdejší Ľudácké minulosti se vyznačoval především Pavol David, který tak vydíral své potenciální rivaly. K masovému vyhledávání někdejších Ľudáků nicméně došlo teprve po roce 1958. Státní bezpečnost zároveň sledovala aktivity někdejších Ľudáckých politiků a z jejich soukromých setkání a diskusí o politice „vyrobila“ obvinění z protistátní činnosti. V květnu 1957 byl Státní bezpečností z Rakouska unesen Ľudácký emigrant Jozef Vicen. Vicen se skutečně ve čtyřicátých a na počátku padesátých let podílel na různých ilegálních akcích někdejších Ľudáků majících v konečném důsledku za cíl obnovení samostatného Slovenska a v tomto směru obvinění vznesená proti němu nebyla vykonstruována. Smyslem akce proti Vicenovi

⁴⁰ SNA, f. ÚV KSS, k. 980, zasedání Byra ÚV KSS 12. 5. 1958.

⁴¹ PEŠEK, J. – BARNOVSKÝ, M.: Pod kuratelou moci. Církví na Slovensku v letech 1953–1970, Bratislava 1999, s. 92; PEŠEK, J.: Vlna politických procesů na Slovensku koncem 50. let, in: PERNES, J. – FOITZIK, J. (eds.): Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský“, Brno 2005, s. 185.

⁴² PEŠEK, J.: Ľudácke tiene..., s. 174.

⁴³ Nariadenie Slovenskej národnej rady č. 4/1944 Zb. n. SNR.

ovšem nebylo rozbít podzemní Ľudácké struktury, protože ty v roce 1957 již dávno neexistovaly, ale „demaskovat“ Ľudáckou emigraci a s nimi spojené někdejší Ľudáky, domácí katolický klérus, proti kterému bylo rovněž uspořádáno několik procesů, a „buržoazní nacionalisty“. Vicen souhlasil výměnou za příslib snížení trestu se spoluprací s StB a na její pokyn opakovaně propagandisticky vystoupil jak proti Ľudácké emigraci, tak i proti někdejším Ľudákům. V procesu v Praze v prosinci 1958, který byl opět propagandisticky využit proti Ľudákům, katolickému kléru a „buržoazním nacionalistům“ byl nakonec Vicen odsouzen k pětadvaceti letům vězení.⁴⁴ Následná pokračující akce proti „zbytkům Ľudáctva“, při které byla odstavena řada nižších funkcionářů, měla opět sloužit především vnitropolitickým potřebám: podobně jako v případě procesu s členy POHG měla ukázat, že Ľudácké nebezpečí je na Slovensku reálné.⁴⁵

Proces s gardisty byl jen předehrou k vysloveně politickému procesu, který byl tentokrát namířen proti Imrichovi Karvašovi a Petrovi Zaťkovi, národohospodářům majícím před válkou blízko k agrárním autonomistům (zemistům) a proti vysokým důstojníkům Slovenského národního povstání, ke kterým bylo přiřazeno ještě několik osob s různými politickými názory. Za slovenského státu zastávali Karvaš a Zaťko vysoké hospodářské funkce, Zaťko byl navíc poslancem slovenského sněmu; přesto se oba podíleli na přípravě Slovenského národního povstání. Zaťko se zúčastnil povstání, po jeho potlačení odletěl do SSSR a v lednu 1945 se jako člen SNR vrátil do Košic,⁴⁶ zatímco Karvaš byl v Bratislavě Němci zatčen a 27. února 1945 odsouzen v Berlíně k trestu smrti, od jehož výkonu ho zachránil jen konec války.⁴⁷ Za aktivní účast v politice slovenského státu byli po válce Karvaš i Zaťko postaveni před Národní soud, který je však zprostil všech obvinění. Přesto byl Karvaš již v roce 1949 zatčen, obviněn z velezrady, odsouzen k dvěma letům vězení „za neoznámení trestného činu“ a v roce 1953 i s rodinou vystěhován z Bratislavy.⁴⁸ V roce 1952 byl z Bratislavy vystěhován i Zaťko.⁴⁹ Poté byli oba delší dobu ponecháni v relativním klidu. V rámci nové kampaně proti „buržoaznímu nacionalismu“ v roce 1958 zatkla Státní bezpečnost Imricha Karvaše a Petra Zaťku znovu. V téže době byli zatčeni i někdejší vysocí povstalečtí důstojníci generál Vojtech Kováč, generál Jozef Marko a plukovník Ján Malár. Žaloba byla nakonec podána celkem na třináct osob, a sice pro jejich soukromé rozhovory o politické situaci, které byly kvalifikovány jako trestné činy směřující údajně ke svržení lidově-demokratického zřízení a obnově kapitalismu.⁵⁰ Obžaloba mimo jiné vinila generála Marka, že v létě 1957 navštívil někdejšího vojenského prokurátora gen. Antona Rašlu, „a snažil se u něj zjistit, za jakých podmínek by bylo možné dosáhnout rehabilitace Gustáva Husáka, bývalého předsedy Sboru pověřenců. [...] V Gustavu Husákovi jako bývalém vedoucím funkcionáři KSS viděli totiž obžalovaní vhodnou osobu, která by mohla na Slovensku sehrát podobnou úlohu, jako Imre Nagy

⁴⁴ PEŠEK, J.: Vlna politických procesů..., s. 186–187. V téže studii Pešek rozebírá i další politické procesy, které se uskutečnily v této době – viz tamtéž, s. 182 násl.

⁴⁵ PEŠEK, J.: Ľudácke tiene..., s. 172–174.

⁴⁶ ZAŤKO, P.: Národohospodár spomína, Liptovský Mikuláš 1993, s. 171 násl.

⁴⁷ KARVAŠ, P.: Moje pamäti. V pazúroch gestapa, Bratislava 1994, s. 151.

⁴⁸ Tamtéž, s. 201.

⁴⁹ ZAŤKO, P.: c.d., s. 199.

⁵⁰ Tamtéž, s. 240.

v Maďarsku v roce 1956.⁵¹ Krajský soud v Bratislavě kvalifikoval Markovu činnost jako velezradu a odsoudil jej 25. března 1959 ke čtrnácti letům odnětí svobody. Současně byl odsouzen i Imrich Karvaš za špionáž a velezradu k sedmnácti letům vězení,⁵² a Peter Zat'ko ke třem letům za „podvracení republiky“,⁵³ ostatní dostali různé tresty. Smysl procesu byl jasný: ukázat, že separatismus je na Slovensku stále živý a je třeba proti němu bojovat všemi prostředky.

Na svobodu se většina odsouzených „buržoaních nacionalistů“ včetně Husáka dostávala jen postupně – a někteří – včetně Husáka – se dostali z vězení teprve v souvislosti s velkou amnestií vyhlášenou 9. května 1960 při příležitosti patnáctého výročí osvobození Československa. Tehdy byli propuštěni i Zat'ko a Karvaš (generál Marko zůstal ve vězení až do roku 1963), avšak oficiální postoj režimu se nezměnil. O rehabilitaci myšlenky federace nemohla být vůbec řeč: právě naopak, tzv. socialistická ústava z 11. července 1960 zrušila Sbor pověřenců a zcela zlikvidovala autonomii Slovenska.⁵⁴ V roce 1960 o Husákovi a spol. napsal oficiální stranický ideolog Václav Kopecký toto: „Husák, Novomeský a [jejich] společníci se z komunistů vyvíjeli v buržoazní nacionalisty. A jako buržoazní nacionalisté představovali komunisty zvláštního zbarvení, komunisty barvy rudě-zeleno-černé, až ta rudá barva vybledla a až se do vlivů buržoazního nacionalismu dostali tak hluboko, že to s nimi pak tak dopadlo.“⁵⁵ K oficiální rehabilitaci Husáka a jeho společníků došlo teprve po dlouhých politických bojích na zasedání ústředního výboru KSČ 18.–19. prosince 1963,⁵⁶ Zat'ko, Karvaš a Marko byli rehabilitováni dokonce teprve v letech 1968–1969.⁵⁷ Husákův boj za rehabilitaci v šedesátých letech pak v politické rovině znamenal i boj o rehabilitaci myšlenky federativního uspořádání a tak ovlivnil další vývoj česko-slovenských vztahů.

Repeat of the Battle Against So-called Bourgeois Nationalism 1956–1962

Jan Rychlík

The rapprochement between USSR in Yugoslavia opened the way for the rehabilitation of the so-called bourgeois nationalists in Hungary and Poland. In Czechoslovakia, where the main accusation was directed against the Slovak communists, who were accused of an attempt to separate Slovakia from the Czechs Lands, the law rehabilitation did not take place. The political leadership of the Communist Party of Czechoslovakia was afraid that such rehabilitation would destabilise the domestic political situation. On the other hand, in 1956 Slovakia obtained – at least on the paper – broader autonomy. After 1957 the new attack against the so-called bourgeois nationalists took place which lasted until 1960, or 1963 respectively, with various intensity.

⁵¹ JABLONICKÝ, J.: Samizdat o odboji, II., Bratislava 2006, s. 146.

⁵² KARVAŠ, P.: c.d., s. 201.

⁵³ Tamtéž, s. 240.

⁵⁴ Ústavní zákon č. 100/1960 Sb. Podrobněji viz RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci..., s. 179–187.

⁵⁵ KOPECKÝ, V.: ČSR a KSČ, Praha 1960, s. 351–352.

⁵⁶ Československé dějiny v datech, s. 529–530.

⁵⁷ JABLONICKÝ, J.: c.d., s. 147.

PRVÁ KRÍZA KOMUNISTICKÉHO REŽIMU V ČESKO-SLOVENSKU A PROBLÉMY DRUHEJ INVESTITČNEJ VLNY

Miroslav Londák

Na začiatku prehistórie uvedenej témy, niekoľkými sa tézami dotknem obdobia po februári 1948. Už počas môjho stredoškolského štúdia som mal totiž vo zvyku začínať odpovede podobným spôsobom, aby bolo vidieť vývoj v širších súvislostiach. Pritom zvlášť pri problematike, ktorá sa týka otázok ekonomického či sociálneho života spoločnosti je vhodné, ak niektoré javy, či fakty je vidieť v dlhšom časovom rozpätí.

Všetky tie známe zmeny, ktoré prebiehali v Československu už v prvom období po skončení 2. svetovej vojny (teda v období tzv. riadenej demokracie, či tzv. ľudovej demokracie) a vlastne sa završili na začiatku päťdesiatych rokov – znárodnenie, vznik plánovanej ekonomiky a pod., mali v svojom súhrne taký charakter, že sa stali systémovou zmenou. Vznikla tzv. socialistická ekonomika, založená takmer výhradne na štátnom vlastníctve výrobných prostriedkov, riadená plánovacími orgánmi, ktorých činnosť bola determinovaná vrcholnými stranickými štruktúrami. Oblasť ekonomiky tak prestala byť relatívne autonómnou súčasťou života spoločnosti, v ktorej platil ako prvotný princíp ekonomickej racionality. Prvoradým motívom prestal byť princíp zisku jednotlivého podnikateľského subjektu, ale do popredia sa dostal záujem strany, štátu, socialistického spoločenstva, ZSSR, ... Preto mohli vznikať a dlhodobo existovať podniky, ktoré fungovali neefektívne, i s dopredu plánovanou stratou – boli totiž priamo napojené na štátny rozpočet, ktorý ich stratu vykryl. Obdobie rokov 1948–1951, 1952 sa nazýva i termínom zakladateľské obdobie,¹ v ktorom sa sformoval nový systém riadenia ekonomiky (no i politiky a celej spoločnosti ...), ktorá sa tak stala postupne plne sovietskym typom hospodárstva. Z hľadiska zahranično-ekonomického v tomto čase prebehla reorientácia Československa na sovietske Rusko a ďalšie krajiny východného bloku a v súvislosti s tým i radikálna štrukturálna prestavba československého hospodárstva, čím sa začala realizovať tzv. oceľová koncepcia.²

Ak sa táto koncepcia začala realizovať, tak treba povedať, že sa tak dialo predovšetkým v záujme a pod tlakom mocenských a i ekonomických cieľov Moskvy, t. j. diktátorského stalinistického režimu, ktorý v tom čase vážne uvažoval o vojnovom konflikte so Západom.

Prvá päťročnica na roky 1949–1953 sa pripravovala na pôde KSČ už od roku 1947. Jej hlavným zámerom mala byť podľa Gottwalda zmena štruktúry československého

¹ Ide o termín K. Kaplana.

² K tejto problematike bližšie pozri napr. KAPLAN, K.: Úvahy o prvni pětiletce, In.: Příspěvky k dějinám KSČ, VII, 1967, č. 5, s. 700 an

hospodárstva daná ešte vývojom za Rakúsko-Uhorska, kedy prioritným boli viaceré odvetvia ľahkého a spotrebného priemyslu a snaha preorientovať ju tak, aby údajne vyhovovala novým podmienkam ekonomickým i zahranično-politickým.³ Malo to znamenať štrukturálnu prestavbu ekonomiky predovšetkým v prospech kovopriemyslu, ťažkého strojárstva a v tom rozumej i zbrojného priemyslu (v dobovej reci tzv. špeciálu). Československo sa tak malo stať strojárskou veľmocou, ktorá by bola schopná zabezpečovať tak industrializovanie východného bloku, ako údajne i rast životnej úrovne vlastného obyvateľstva.

O tomto období hovorí známa ľudová múdrosť. Vraj Gottwald po februári 1948 sľuboval, že budeme najlepšie obutý a oblečený národ a po jari 1953 sa hovorilo, že teraz už sme aj ošálení, aj okabátení. 1. päťročnica skončila de facto krachom – menovou reformou, ktorá bola v skutočnosti „eleganťným štátnym bankrotom“ – široké masy obyvateľstva zaplatili, ako neraz, za „chyby“ politikov.⁴ Už v priebehu rokov 1948–1952 poklesla reálna mzda o 9 %⁵ a teraz navyše ľudia prišli o úspory i o tzv. viazané vklady. Zároveň bola menová reforma významným krokom na ceste transformácie ekonomiky na tzv. príkazový systém sovietskeho typu, ktorý nepripúšťal žiadne diametrálne odlišné prvky trhového peňažného hospodárstva. Vedľajším produktom menovej reformy bolo odčerpanie zvyškov peňažnej sily bývalých tzv. vykorisťovateľských vrstiev spoločnosti.

Ešte sa ani neskončila 1. päťročnica a ekonomika sa dostala do svojej prvej krízy a musel sa do istej miery zmeniť trend – ukázalo sa, že ani tzv. plánovaná ekonomika nie je všemocná, ako si to mysleli niektorí plánovači a tak roky 1954 a 1955 sa mali niesť v znamení odstránenia existujúcich disproporcií – v dobovej reči, či terminológii. Je zaujímavé sledovať v tejto súvislosti, ako sa prelínala 1. kríza ekonomická s krízou v oblasti politickej, ktorá sa postupne prejavovala po smrti Stalina – potom je možné porovnať tento vývoj i s tým, ktorý sa udial na začiatku šesťdesiatych rokov 20. storočia a prípadne hľadať isté analógie.

Ak si teraz budeme všímať oblasť ekonomiky, je treba povedať, že bolo skutočne na škodu vecí, že vedenie štátu v tomto čase, teda v rokoch 1953–1954 neprišlo so skutočne racionálnou analýzou vtedajšej ekonomickej situácie, príp. s formulovaním novej rozvojovej línie. Práve v procese prekonávania krízových javov v československej ekonomike v rokoch 1953–1955 sa totiž objavovali ďalšie fakty, ktoré sa mohli stať odrazovým mostíkom pri úvahách o ďalšom ekonomickom smerovaní štátu. V Československu po roku 1948 prebehla pod vplyvom istej ideológie i zahranično-politických faktorov výrazná štrukturálna reforma, prestalo sa hľadiť na ekonomickú efektívnosť a prvoradá bola snaha zabezpečiť dostatok výrobných prostriedkov (a zbraní) pre industrializačný proces celého východného bloku. No v polovici päťdesiatych rokov sa celkovým oteplením zahranično-politických vzťahov medzi vyspelými kapitalistickými krajinami a socialistickým táborom i istou liberalizáciou pomerov v RVHP zlepšili možnosti vzájomného obchodu i možnosti sledovania a objavovania progresívnych trendov v ekonomickom živote. V západných krajinách sa už v prvom období po prekonaní dôsledkov vojny

³ Bližšie pozri prejav K. Gottwalda na schôdzi Ústrednej plánovacej komisie z dňa 10. 10. 1947. Cit. podľa Základy prvej päťročnice. Praha 1949, s. 3 an.

⁴ Bližšie pozri VENCOVSKÝ, F. – JINDRA, Z. – NOVOTNÝ, J. – PŮLPÁN, K. – DVORÁK, P. a kol.: Dějiny bankovníctví v českých zemích, Praha 1999, s. 385, s. 397. K problematike menovej reformy z r. 1953 pozri tiež JIRÁSEK, Z. – ŠŮLA, J.: Velká peněžní loupež v Československu 1953 aneb 50 : 1.

⁵ Národní archiv (ďalej NA) ČR, f. Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného, kr. 133.

začínajú objavovať prvé signály nastávajúcich významných zmien v ekonomickom živote, pre ktoré sa niekedy používal pojem vedecko-technická revolúcia. Začína sa vývoj nových technológií, hmôt, výrobných odvetví, rýchle sa mení štruktúra spotreby obyvateľstva. Menšie krajiny už v tom období začali prichádzať na to, že v dôsledku stúpajúcej finančnej a technickej náročnosti nemôžu konkurovať tým najsilnejším ekonomikám vo všetkých oblastiach výskumu, vývoja a výroby a orientujú sa na do značnej miery na spotrebný priemysel, v strojárstve na výroby hromadnej spotreby, príp. na úzko špecializované výrobky, či unikátne zariadenia na vysokej technickej úrovni (napríklad Švédsko, Švajčiarsko). Tak si začínajú malé ekonomiky hľadať svoje miesto na trhu, na ktorom stále viac a viac narastá konkurenčné prostredie.

Tieto nové faktory rozvoja sa v Československu nedari diagnostikovať. Navyše, práve vytvorená sústava riadenia socialistickej ekonomiky nebola príliš otvorená inováciám, skôr je jej vlastný ustálený spôsob myslenia a konania podľa zhora predložených šablon. I riadiace kádre a plánovači si pomaly zvykajú na nový – byrokratický (pre mnohých pohodlný) spôsob fungovania a riadenia ekonomiky.

Nové trendy sa teda v prvopočiatoch nepodarilo zachytiť a po prekonaní najväčších ťažkostí a tým teraz myslíme i oblasť politickú, sa začína československá ekonomika orientovať na prípravu 2. investičnej vlny. Jej pozitívom, ktoré môže v tomto čase využívať, je to, že ešte stále môže dosahovať rast predovšetkým na základe extenzívnych faktorov rastu, stále môže zapájať do pracovného pomeru nové pracovné sily. V tomto smere bola i existujúca sústava riadenia ekonomiky, napriek mnohým negatívam, do istej miery pre systém vyhovujúca, i keď problémy z nej vyplývajúce sú už natoľko významné, že v priebehu rokov 1957, 1958 sa začína pokus o 1. ekonomickú reformu v Československu (tzv. Rozsypalovu).⁶

Pre 2. päťročnicu na roky 1956–1960 bolo príznačné, že jej plány sa pripravovali od r. 1953, neustále sa menili a vzniklo ich viacero verzií. Plán sa nakoniec schválil na Celostátnej konferencii KSČ v júni 1956, v priebehu roka 1958 bol uzákonený, no ekonomika bola v skutočnosti riadená jednorozhodnými plánmi. Podstatou päťročnice podľa textu schváleného v júni 1956 malo byť zabezpečenie 2. investičnej vlny, pokračovanie v budovaní ťažkého priemyslu a opätovné nadviazanie na tzv. oceľovú koncepciu. Prvoradá pozornosť sa mala venovať zaisteniu investičnej výstavby v regiónoch Ostravy, Ústí nad Labem, Karlových Varov,⁷ teda už v oblastiach relatívne vysoko industrializovaných. Naďalej sa malo pokračovať v industrializácii Slovenska, pričom rast priemyselnej produkcie mal dosiahnuť 61,5 %, v celoštátnom meradle 50 % – no plán neurčoval, akým percentom sa má Slovensko podieľať na celkových investíciách. V konkrétnejších materiáloch, ktoré zaslal centrálny plánovací úrad slovenským orgánom sa tento podiel určoval na 26,6 %, no zároveň sa ním určovalo, „aby pracovníci zo Slovenska pomohli zaistiť vysoké úlohy v českých krajinách, ktoré by inak nemohli byť zvládnuté“.⁸

⁶ Kurt Rozsypal, v tom čase 1. námestník predsedu Štátneho plánovacieho úradu v Prahe, bol na čele tímov, ktoré pripravovali 1. ekonomickú reformu. K tejto problematike bližšie pozri ROZSYPAL, K.: Vývoj plánovitého řízení v netržních podmínkách v letech 1953–1964. (Paměti), Praha 1999.

⁷ Od X. do XI. sjezdu. Usnesení a dokumenty ÚV KSČ, Praha 1958, s. 358.

⁸ Slovenský národný archiv (ďalej SNA), f. ÚV KSS, kr. 920.

K problematike vývoja slovenskej ekonomiky sa neskôr ešte niekoľkými tézami dostaneme.

Do istej miery sa dá povedať, že 2. päťročnica vlastne neexistovala a ekonomika bola v skutočnosti riadená tzv. ročnými vykonávacími plánmi. No navonok sa mohlo zdať, že československá ekonomika sa ku koncu päťdesiatych rokov úspešne rozvíjala a plnila ciele, postavené pred ňu štátom. Prekonala krízové obdobie rokov 1953–1955, ktoré súviselo s doznievaním problémov daných 1. investičnou vlnou, militarizáciou a disproporčnosťou vzťahov jednotlivých súčastí ekonomiky a v priebehu 2. päťročnice sa dosahoval podľa oficiálnych údajov približne 7%-ný priemerný ročný prírastok národného dôchodku. Objavovali sa síce problémy napr. s kvalitou výroby priemyselných výrobkov a ani výsledky poľnohospodárstva neboli uspokojivé, no neexistovali v tomto čase symptomy, ktoré by jednoznačne signalizovali, že československá ekonomika nemôže ďalej na jej vlastných základoch a teoretických premisách (t.j. na základe téz marxisticko-leninskej politickej ekonomie) fungovať a prípadne i zvyšovať životnú úroveň obyvateľstva. Preto svojho času i dobová propaganda tvrdila, že obdobie 2. päťročnice patrí medzi obdobia s najoptimálnejším rastom.

I také úspechy, aké v tomto čase na začiatku šesťdesiatych rokov dosahoval Sovietsky zväz v oblasti kozmického výskumu, akoby len živili ilúzie o ďalšom možnom úspešnom vývoji ekonomiky. Zabúdalo sa pritom, že kozmický výskum a vývoj raketovej techniky bol v ZSSR jednoznačne preferovaný a bol ponímaný ako prestížna záležitosť v súperení s USA (samozrejme i v súvislosti s programom zbrojenia). I pod vplyvom opojenia z takých úspechov, aké dosahoval ZSSR v tejto oblasti, vznikali v Československu plány 3. päťročnice na obdobie prvej polovice šesťdesiatych rokov. Národný dôchodok sa mal v priebehu piatich rokov zvýšiť o 42 %, investičná výstavba o 59 %, priemyselná výroba o 56 %.⁹ V politickej oblasti sa zároveň očakával skorý prechod do vyššej fázy komunistickej spoločnosti.

V 3. päťročnici sa očakával nielen ďalší plynulý rast národného dôchodku, ale automaticky sa počítalo, bez vykonania dokladných analýz, s ďalším pokračovaním 2. investičnej vlny a vystupňovaním tempa ekonomického rastu. Počítalo sa s vysokým využívaním vedy a techniky vo výrobnom procese, s rastom automatizácie, pričom všetky tieto faktory mali podstatnou mierou prispieť k zvyšovaniu produktivity práce a nasledovali i nereálne ciele v sociálnej oblasti – napr. vyriešenie bytovej otázky do roku 1970, znížovanie pracovnej doby na 36 hodín týždenne a pod.

O to väčšie bolo sklamanie straníckych špičiek, keď už na samom počiatku svojej existencie sa 3. päťročný plán zrútil ako domček z karát – no to nebolo to najhoršie. Dôležitejšia bola tá skutočnosť, že celú československú ekonomiku zachvátila kríza, ktorá bola nevídaná v podmienkach socialistického plánovaného hospodárstva – v roku 1963 poklesla tvorba národného dôchodku a až v roku 1965 jeho tvorba prekonala úroveň roku 1961 – pritom počet pracujúcich v národnom hospodárstve v tomto období vzrástol o vyše 260 tisíc. Taká situácia nemala obdobu pokiaľ ide o krajiny východného bloku, nehovoriac o vývoji vyspelých západných štátov v tomto čase. Povojnové obdobie od začiatku

⁹ Cit. podľa BARNOVSKÝ, M.: Ekonomická politika KSČ a hospodársky rozvoj Slovenska v prvej polovici šesťdesiatych rokov, In.: Rozvíjanie socializmu na Slovensku v prvej polovici šesťdesiatych rokov, Bratislava 1979, s. 23–24.

päťdesiatych rokov do prvého ropného šoku z roku 1973 tu býva označované za etapu hospodárskeho zázraku, s takmer jednoznačne pozitívnym hospodárskym rastom.¹⁰

Existenciu negatívnych javov v celom národnom hospodárstve ČSSR so všetkou vážnosťou konštatovalo už zasadnutie ústredného výboru KSČ v novembri 1961. Ich príčiny sa spočiatku hľadali v riadiacej práci, v oblasti plánovania, či nedostatočnej zainteresovanosti jednotlivých podnikov na zvyšovaní produkcie. Už v tomto čase však narastali v ústredných orgánoch obavy, že vôbec nebudú naplnené úlohy päťročnice. Stále s väčšou naliehavosťou sa totiž ukazovali a narastali disproporcie medzi dôležitými odvetvami ekonomiky (metalurgia, palivá, strojárstvo), čo hrozilo kumulovaním problémov. I keď sa v novembri 1961 urobil súpis tých najdôležitejších úloh,¹¹ ktoré sa neplnili, skutočné príčiny závažných ekonomických problémov sa neodhalili.

Samozrejme, že najvyšší predstavitelia strany dlhodobo dostávali zo sféry ekonomickej signály svedčiace o tom, že niečo s vývojom ekonomiky krajiny nie je v poriadku, no akoby ich ignorovali, resp. akoby o nich nechceli vedieť. Po vyše desaťročnom pôsobení ekonomického socialistického modelu v Československu a po presadzovaní tzv. koncepcie strojárnej veľmoci sa žalo ovocie – neustále sa zhoršovali ukazovatele vyváženého tovaru. Ekonomické analýzy na Ministerstve zahraničných vecí to opakovane dokazovali.¹² V roku 1963 došlo na 1000 kontraktov 352 reklamácií všetkého druhu – väčšinou na akosť tovaru, t.j. ešte väčší počet reklamácií ako v roku 1962. Výrazné bolo najmä zhoršenie kvality obrábacích strojov – prakticky každý desiaty stroj, ktorý bol vyvezený v r. 1963 bol reklamovaný.

Krízová situácia v krajine sa prejavila i v raste zadĺženosti krajiny. Zadĺženosť Československa vo voľných menách sa od roku 1960 do roku 1965 zvýšila 4-krát. Zadĺženosť voči kapitalistickým štátom činila v roku 1959 0,9 mld Kčs v zahraničných cenách (z toho voľné meny 0,5 mld), v roku 1962 1,65 mld (z toho voľné meny 1,34 mld) a koncom roku 1966 dosiahla takmer 2,6 mld Kčs (z toho voľné meny 2,2 mld Kčs). Teda zadĺženosť vzrástla za 7 rokov o 1,7 mld Kčs, pričom celý tento prírastok sa vlastne rovnal prírastku vo voľných menách.¹³

Situácia v zahraničnom obchode Československa v polovici šesťdesiatych rokov, jeho stále narastajúca zadĺženosť voči vyspelým západným krajinám, no i nutnosť obchodu s nimi jasne dokumentovala narastajúce problémy celej jeho ekonomickej koncepcie. Narastala zadĺženosť vo voľných menách, no československé národné hospodárstvo nevytvorilo dostatok tovarov na výmenu v skupine strojov a rôznych zariadení, ktoré mali byť vlastne osou ekonomiky. Navyše bolo potrebné pri slabej výkonnosti združstevneného poľnohospodárstva dovážať mnohé komodity, ktoré nebolo ono schopné zabezpečiť. V priebehu roka 1963 sa napríklad zo Západu muselo dovážať dokonca maslo a masť, netreba hovoriť o nedostatku mäsa na domácom trhu v Československu v tomto období. A tak sa často platilo západným krajinám i tým spotrebným tovarom, ktorý bol pôvodne

¹⁰ Francúzsky ekonóm J. Fourastié hovorí o 30. slávnych rokoch, napriek istým výkyvom v tempe ekonomického rastu. Bližšie pozri FOURASTIÉ, J.: Les Trentes Glorieuses ou la révolution invisible de 1946 à 1975, Paris 1979.

¹¹ NA ČR, f. 02/2, a.j. 417, sv. 326, schôdza Politbyra ÚV KSČ 14. 11. 1961.

¹² Cit. podľa NA ČR, f. Kancelár 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného, kr. 155.

¹³ Tamže, kr. 155, kr. 157.

určený pre domáci trh. A to bolo veľkým paradoxom. Do spotrebného priemyslu sa v Československu roky neinvestovalo, stagnoval počet pracujúcich v ňom, pri uvažovaných exportných komoditách sa vedenie štátu pozeralo na príslušné výrobné odbery ako na zbytkové. Pritom v porovnaní s priemyselne vyspelými krajinami bol podiel spotrebného tovaru v Československu na vývoze i dovoze podstatne nižší. Dokonca i ZSSR požadoval stále väčšie objemy spotrebného tovaru rôzneho druhu, no paradoxne pri plánovaní československého hospodárstva sa nestále kládol dôraz na výrobu rôznych strojov a zariadení a celých investičných celkov najmä z oblasti ťažkého strojárstva, ktoré však postupne často strácalo konkurencieschopnosť.

Zákonnite musela nasledovať otázka, prečo prišlo ku krízovému vývoju v československej ekonomike, nasledovalo povolanie ekonómov – teoretikov na jej vyriešenie, analýzy, ktoré potom vznikali od roku 1963 až do roku 1965 a vlastne začínajúci sa trend vedúci postupne k novej ekonomickej reforme,¹⁴ s istým zjednodušením možno povedať, že Šikovej. Z tých analýz, ktoré vznikli v priebehu polovice šesťdesiatych rokov 20. storočia,¹⁵ by sme mohli citovať množstvo téz, ktoré pomenúvali hlavné i menej podstatné príčiny ekonomickej krízy – nemožno ich na tomto mieste všetky spomínať.

Podľa jednej z analýz¹⁶ boli so spôsobom riadenia ekonomiky, ktorý vznikol v Československu v období po februári 1948, spojené viaceré výhody, ktoré sa pozitívne prejavili v počiatočných výstavby socialistickej ekonomiky, teda v čase, keď prichádzalo k veľkým sociálno-ekonomickým premenám a presunom. No postupom času však stále viac vynorovali problémy, dané práve aplikáciou tohto spôsobu riadenia (ktoré postupne získavalo názov administratívno-direktívne riadenia). Jedným z dôležitých negatívnych faktorov, ktorý trvale vplýval na chod celej ekonomiky, bol vznik stavu, v ktorom boli jednotlivé podniky odtrhnuté od rôznych konkrétnych požiadaviek spotrebiteľov a nemuseli sa im teda prispôbovať – či už na domácom, alebo zahraničnom trhu (jednotlivé podniky stratili styk so zahraničnými trhmi, na nich predávali tovary špecializované, na to určené organizácie). Tak sa postupne stalo, že podniky boli zbavené nielen trvrdého konkurenčného boja, ale stratili i tlak takého nenahraditeľného indikátora, ako sa postupne ukázalo, akým bol vývoj cien, a to tak na domácom, ako i zahraničnom trhu.

Zjednodušením by na strane druhej bolo povedať len toľko, že príčinou krízy bola samotná existencia socialistickej ekonomiky a realizácia tzv. oceľovej koncepcie. Povedzme však aspoň toľko, že podstatnou príčinou ekonomickej krízy bol problém v nedostatočnom zvyšovaní produktivity práce v ekonomike ako celku – kým po 1. päťročnici sa tento problém do istej miery riešil menovou reformou, výstavba nových priemyselných kapacít v priebehu druhej polovice päťdesiatych rokov nepriniesla také pozitíva, aby sa mohla zároveň udržať na zodpovedajúcej úrovni životná úroveň

¹⁴ O príprave ekonomickej reformy bližšie pozri ŠULC, Z.: Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945–1995, In: Studie národohospodářského ústavu Josefa Hlávky, 3. Pozri tiež KAPLAN, K.: Kořeny československé reformy 1968, Brno 2000.

¹⁵ K tejto problematike bližšie pozri LONDÁK, M.: Ekonomický vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967, In.: LONDÁK, M., SIKORA, S., LONDÁKOVÁ, E.: Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967, Bratislava 2002, s. 203 an.

¹⁶ Táto analýza vznikla ešte v 2. polovici 60. rokov 20. storočia, jej autormi boli R. Kocanda, B. Komenda, Č. Kožušník, L. Matějka a i. Cit. podľa Dokumenty k hospodářské politice v Československu z let 1963–1969 (ed. Z. Šulc), Studie z hospodářských dějin č. 6, Praha 1998, s. 12–13.

obyvateľstva, aby sa mohli vysoké čiastky zároveň investovať do infraštruktúry, ktorá stála v priebehu 1. päťročnice bokom a aby sa zároveň mohlo s úspechom bojovať na zahraničných trhoch, kde stále narastala konkurencia – v týchto tézach by sme snád mohli hľadať niektoré z tých hlavných príčin, ktoré spôsobili ekonomickú krízu v Československu v prvej polovici šesťdesiatych rokov 20. storočia – také sprievodné javy, ktoré sa svojho času považovali za determinujúce, ako zlyhanie zahraničného obchodu s Čínou, určite neboli určujúce.

* * *

Keby sme sa teraz v krátkosti chceli zamyslieť nad ekonomickou problematikou a v súvislosti s tým i nad vzťahmi česko-slovenskými, tak najprv je treba povedať, že KSČ síce v období po skončení 2. svetovej vojny a najmä po februári 1948 považovala politiku ekonomickeho a sociálneho vyrovnávania Slovenska na úroveň českých krajín za podstatnú súčasť svojej agendy, no z teoretického hľadiska v marxisticko-leninskej ekonomickej teórii nebola rozpracovaná. Ani v päťdesiatych rokoch sa neučil v Československu v teoretickej oblasti v tomto smere žiaden posun. „Plánovači“ na plánovacích úradoch sa skôr učili do praxe zavádzať nové spôsoby riadenia ekonomických subjektov – t.j. byrokratické. V praxi tak mali dokazovať pokroky vo vyrovnávaní najmä relatívne čísla, ktoré mali dokumentovať rýchlejší ekonomický rast na Slovensku v porovnaní s údajmi celoštátnymi. To strana potrebovala koniec-koncov i z toho dôvodu, že z politického hľadiska sa Slovensko nenachádzalo v rovnocennom postavení s českými krajinami a pozitívne výsledky ekonomiky na Slovensku a jeho industrializácia akoby tieto negatíva mali vyrovnávať. No v skutočnosti ekonomický vývoj na Slovensku nebol tak jednoznačne pozitívny, ako ho dobová propaganda režimu široko proklamovala.

Ak by sme sa totiž pozreli na štatistické údaje a sledovali vývoj na jednej strane v českých krajinách a na strane druhej na Slovensku, môžeme niekedy dospieť k zarážajúcim údajom – ak by sme sa pozreli na dlhšie časové obdobie, napríklad roky 1948–1967, teda dvadsaťročné obdobie, už do istej miery relevantné, ak chceme porovnávať vývoj takýchto makrooblastí, pridáme k zaujímavým výsledkom – v priebehu tohto času prišlo síce k zníženiu relatívneho zaostávania Slovenska za úrovňou českých krajín, no dynamika ekonomickeho rastu na Slovensku nemala taký charakter, aby prišlo i k zníženiu absolútnych rozdielov v takých podstatných ukazovateľoch, ako je napr. tvorba národného dôchodku na obyvateľa¹⁷ či vybavenosť obyvateľstva základnými výrobnými fondmi – príčina toho je z vyslovene ekonomickeho hľadiska jasná a štatistická dokázateľná – takýto výsledok je logickým dôsledkom toho, že Slovensko sa dlhodobo podieľalo na celoštátnom prírastku základných prostriedkov nižším percentom, než bol jeho podiel na prírastku či už obyvateľstva vôbec, alebo obyvateľstva v produktívnom veku.¹⁸

¹⁷ Bližšie pozri tabuľku č. 1.

¹⁸ K podobnému tvrdeniu prichádza už v polovici 60. rokov 20. storočia slovenský ekonóm J. Porvazník, keď analyzoval niektoré aspekty ekonomickeho vývoja na Slovensku v rokoch 1955–1963. Bližšie pozri PORVAZNÍK, J.: Problémy investičnej výstavby oblasti (na príklade ČSSR), In.: KOČTÚCH, H. a kol.: Národné hospodárstvo. Základné fondy – investície – technický rozvoj. Efektívnosť. Sborník Vysokej školy ekonomickej v Bratislave 1965, s. 189.

Vzhľadom k tomu, že v polovici šesťdesiatych rokov minulého storočia nebol v dostatočnej miere známy stav slovenskej ekonomiky (napriek množstvu propagandistickej literatúry, ktorú vydával komunistický režim), snaha o jeho analýzu bola jednou z tých podstatných záležitostí, ktorými sa zaoberali ekonómovia-teoretici na Slovensku. A keďže neboli na serióznej úrovni spracované výsledky, ktoré sa dosiahli v procese vyrovnávania Slovenska na úroveň českých krajín, na pôde SAV sa riešila o.i. i vedecko-výskumná úloha zameraná na meranie procesu vyrovnávania.²⁵ Vzhľadom k nekonceptnosti dovtedajšieho stavu, ktorý pretrvával v meraní vyrovnávania, navrhli slovenskí ekonómovia V. Pavlenda a H. Kočtúch novú ucelenú sústavu ukazovateľov, či kritérií, ktoré by sa mohli používať pri jeho meraní. V podstate na vedeckom základe sa snažili prísť s takými kritériami, ktoré by v skutočnosti poukázali na tie pokroky, ktoré Slovensko počas minulých rokov dosiahlo a zároveň bolo ich snahou predísť takému nedostatočnému spôsobu merania vyrovnávania, ktorý bol spojený len s používaním len relatívnych čísel. Keďže do tohto obdobia sa ani pravidelne nevypočítaval národný dôchodok za Slovensko, samozrejme zdôraznili nevyhnutnosť jeho výpočtu. Všeobecným záverom autorov bolo, že vyrovnávanie treba chápať ako dosiahnutie ekonomicky rovnocenných podmienok tvorby a použitia národného dôchodku na 1 obyvateľa v oboch častiach republiky.²⁶

Samozrejme, negatívne stránky vývoja ekonomiky nepostrehnú s istým časovým odstupom len historici, často ich videli i v minulosti ekonomickí odborníci – no za minulého režimu ich kritika mala za následok len odvolanie z funkcií a v päťdesiatych rokoch minulého storočia i obvinenia z tzv. slovenského buržoázneho nacionalizmu – tak dopadol v roku 1953, resp. 1954 povereník-predseda Slovenského plánovacieho úradu Július Bránik a v roku 1958 i Štefan Šebesta, podpredseda Zboru povereníkov. Šebesta vtedy prišiel s plánom postaviť celé vedenie slovenského hospodárstva pod povereníctva, aby tieto mohli determinujúcim spôsobom ovplyvniť chod ekonomiky.

Keby sme chceli len veľmi skratkovite spomenúť kauzu J. Bránika, či tzv. Rezolúcie o strojárstve, tak treba v tejto súvislosti povedať, že slovenský plánovací orgán dlhodobo sledoval vývoj strojárstva na Slovensku, keďže bolo režimom ponímané ako jedno z nosných odvetví jeho priemyslu (veď do značnej miery súviselo so výrobou zbraní). Preto bolo i pre tento orgán záležajúce, keď po niekoľkých rokoch fungovania plánovaného hospodárstva musel konštatovať, že pri rozvoji tohto odvetvia na Slovensku sa z centra používa len „metóda improvizácie“, že v centre štátu nejestvuje ucelená predstava o jeho výstavbe (a práve toto centrum – t.j. centrálny plánovací úrad ho pritom riadilo). Nebudovali sa pritom na Slovensku, vychádzajúc zo spomínanej rezolúcie, podniky, ktoré by produkovali kompletne stroje a zariadenia, ale do značnej miery len doplnková výroba, či polotovary, ktoré sa ďalej expedovali na dokončenie do materských podnikov v českých krajinách. Preto sa navrhovali niektoré čiastkové opatrenia na nápravu, predovšetkým v riadiacej sfére, ktoré boli potom v spomínanej rezolúcii schválené vo februári 1954 Predsedníctvom ústredného výboru KSS. No potom nasledovalo z centra len odsúdenie

²⁵ Bližšie pozri LONDÁK, M.: Ekonomický vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967...c.d., s. 193 an. Podrobnejšie pozri PAVLENDU, V. – KOČTÚCH, H.: Meranie ekonomického vyrovnávania Slovenska, Ekonomický časopis, 13, 1965, č. 3.

²⁶ V auguste 1967 sa potom zástupcovia Slovenskej plánovacej komisie a centrálného pražského plánovacieho úradu dohodli, že do budúcnosti mali platiť v súvislosti s meraním ekonomického vyrovnávania kritériá a ukazovatele, ktoré boli vypracované práve na pôde SAV. Cit. podľa SNA, f. ÚV KSS, 1194.

rezolúcie ako prejavu tzv. slovenského buržoázneho nacionalizmu, resp. odsunutie J. Bránika (ktorý bol v príbuzenskom vzťahu so Širokým) na inú riadiacu funkciu do Prahy (ďalej pracoval vo finančnej sfére a venoval sa do istej miery i teoretickej práci).²⁷

Ak hovoríme o tom, že i počas existencie komunistického režimu a to i za čias, keď skutočne hrozilo i trestno-právne riešenie snáh v súvislosti s nastoľovaním požiadaviek zo strany slovenských národných orgánov, treba spomenúť i kauzu Š. Šebestu. Keďže k pozitívnym zmenám v súvislosti s riadením ekonomiky na Slovensku neprišlo ani po prijatí ústavného zákona č. 33/1956 Zb., ktorý mal prispieť k zvýšeniu právomocí slovenských národných orgánov, ani po prijatí vládneho uznesenia č. 973 z 11. septembra 1957, ktorý ho mal konkretizovať – v skutočnosti šlo len o kozmetické zmeny, návrh skutočne nového spôsobu riadenia celej ekonomiky na Slovensku sa v tom čase zrodil na pôde jednej z komisií Zboru povereníkov, ktorá pracovala pod vedením jeho vtedajšieho podpredsedu Š. Šebestu. Pracovali v nej viacerí odborníci, právnici atď. a iste i na základe analýz dovtedajšieho spôsobu riadenia komisia postupne dospela k idey o nutnosti rozšírenia právomocí slovenských národných orgánov v ekonomickej oblasti, ale tak, aby nimi boli riadené všetky úseky a odvetvia i tie, ktoré boli dovtedy usmerňované z pražského centra štátu. Vychádzalo sa z toho, že na základe expertíz sa dovtedajší ekonomický vývin na Slovensku za obdobie socializmu považoval za nedostatočný, resp. že sa plne nerespektovali jeho rozvojové ciele. Preto sa hľadala príčina tohto stavu i v spôsobe riadenia ekonomických procesov.

Nakoniec komisia vedená Šebestom prišla k názoru, že je nutné začleniť všetky dovtedy ústredne riadené podniky do správy slovenských národných orgánov – Zboru povereníkov, resp. jeho príslušných povereníctiev. Mali sa zriadiť i niektoré nové povereníctva pre dôležité sektory ekonomiky (napr. Povereníctvo strojárstva, chemického priemyslu). Pri týchto snahách sa vychádzalo z tej skúsenosti, že „nie je možné s plnou zodpovednosťou riadiť určité odvetvia hospodárstva bez toho, aby sa základné otázky neriešili medzi jednotlivými odvetviami, ktoré majú rozhodujúci význam pre rozvoj Slovenska a jeho ďalšiu industrializáciu“. ²⁸ Celá táto kauza sa skončila, keď ešte nedostatočný materiál komisie sa dostal na zasadnutie byra ÚV KSS v novembri 1957, potom nasledovalo odvolanie Š. Šebestu z funkcie a celý návrh nového spôsobu riadenia slovenskej ekonomiky bol potom kritizovaný v januári 1958 z pozícií daných uplatňovaním teórie tzv. slovenského buržoázneho nacionalizmu.²⁹

* * *

Ak by sme sa chceli teraz bližšie a podrobnejšie pozrieť na vývoj v druhej polovici päťdesiatych rokov na Slovensku, teda v čase tzv. 2. päťročnice, tak ten nebol ani zďaleka najoptimálnejším – napriek ekonomickému rastu sa na Slovensku hromadili i problémové oblasti. Na jednej strane je faktom, že v tomto čase sa na Slovensku postavilo 38 nových priemyselných závodov a 42 sa ich rekonštruovalo a dosahoval sa taký rast, aký by Slovensko nebolo schopné dosahovať len z vlastných zdrojov – podľa H. Kočtúcha,

²⁷ Bližšie pozri LONDÁK, M.: Otázky industrializácie Slovenska. Bratislava 1999, s. 89 an.

²⁸ SNA, f. ÚV KSS, kr., 963.

²⁹ Bližšie pozri LONDÁK, M.: Otázky industrializácie Slovenska...c.d., s. 128 an.

ak berieme do úvahy obdobie rokov 1950–1960, pri porovnaní priemerného podielu Slovenska na celkových investíciách s priemerným podielom Slovenska na tvorbe celoštátneho národného dôchodku, tak potom bol podiel Slovenska na investíciách vyšší cca o 7–10 %.³⁰ Na celkových investíciách sa Slovensko počas 2. päťročnice podieľalo 29,5 %-ami, taký istý bol podiel Slovenska na novozískaných základných fondoch. Nižší však už bol jeho podiel na novozískaných základných fondoch v priemysle, t.j. v tom odvetví ekonomiky, ktoré malo najväčší vplyv na tvorbu národného dôchodku – 23,95 %. Národný dôchodok dosahoval v r. 1956–1959 nasledovný rast v % – v bežných cenách, v zátvorke údaj pre české kraje – 2,42 (1,78), 7,76 (4,18), 4,23 (4,32), 4,42 (1,8). Národný dôchodok teda rástol na Slovensku o niečo vyšším tempom ako v českých krajinách a tak sa zvýšil jeho podiel na jeho celoštátnej tvorbe – v roku 1948 – 19,2 %, roku 1955 – 20,6 %, roku 1960 – 23,4 % (podiel Slovenska na použítom národnom dôchodku: roku 1948 – 21,5 %, roku 1955 – 24,4 %, roku 1960 – 25,6 %).³¹

Teda napriek istému miernemu poklesu podielu Slovenska na celoštátnych investíciách v porovnaní s obdobím 1. päťročnice pokračoval rast jeho priemyselnej základne. Pokiaľ ide o nové stavby, dôležité z hľadiska ďalšieho ekonomického rastu, boli to často náročné investičné akcie, ako napr. vodné diela na Váhu (Nosice, Skalka, Krpeľany, Sučany, Madunice), investovalo sa do takých podnikov ako komplex na výrobu hliníka v Žiari nad Hornom, Duslo Šaľa, obnovovala sa idea Slovnaftu, pričom by sa dali vypočítavať ďalšie.

Tieto pozitívne výsledky sa však do iného svetla dostávajú, keď sa bližšie pozrieme v tejto súvislosti na problém využívania zdrojov pracovných síl Slovenska, ktorý i v minulosti bol problémom. V tejto oblasti bola situácia taká negatívna, že nemá obdobu počas celých dejín Slovenska za obdobie socializmu, aj keď sa pozeráme až do osemdesiatych rokov – od roku 1956 až do konca päťdesiatych rokov, teda dlhých päť rokov kontinuálne klesal počet pracujúcich v národnom hospodárstve. Táto situácia nemá obdobu ani pri analógii s vývojom v českých krajinách – tu počet pracujúcich neustále rástol, s touto výnimkou, že niekoľkokrát medziročne klesol počet pracujúcich (napríklad v rokoch 1959, 1970, 1972), no nikdy to nebol dlhoročný kontinuálny pokles (navyše rast pracovných zdrojov v českých krajinách bol v porovnaní so Slovenskom neporovnateľne nižší).

V rokoch 1956–1960 vzrástol celkový počet zdrojov pracovných síl na Slovensku o vyše 115 tisíc, čo bolo takmer 90 % celoštátneho rastu (na území českých krajov rástol o 13,5 tisíce). Pritom však na Slovensku v tomto čase poklesol počet pracujúcich v národnom hospodárstve o vyše 90 tisíc, na území Čiech a Moravy narástol o vyše 180 tisíc.

Takisto na Slovensku v rokoch 1955–1960 poklesol počet pracujúcich v odvetviach hmotnej výroby (o vyše 106 tisíc) prevažne tým, že pracovné sily odchádzajúce zo sektoru poľnohospodárstva (238 tisíc osôb) nenachádzali dostatok nových pracovných príležitostí v priemysle (+ 92,7 tisíce). V tomto smere bola situácia na území Čiech a Moravy jednoznačne pozitívnejšia – napriek tomu, že celkovo boli na vyššej úrovni industrializovanosti, takmer všetci tí, ktorí opustili sektor poľnohospodárstva (227,6 tisíce), mohli nájsť novovytvorené pracovné príležitosti v priemysle (takmer + 219 tisíce).

³⁰ Cit. podľa KOČŤÚCH, H.: Plánovanie reprodukcie základných fondov v ČSSR, Bratislava 1963, s. 11.

³¹ Údaje vypočítané na základe štatistickej publikácie Historická štatistická ročenka ČSSR, Praha 1985.

Všetky tieto skutočnosti mali d'alekosiahle dopady, potvrdzovali trendy založené už v predchádzajúcom období a ich vplyvy budú zrejme i v ďalších rokoch. Synteticky sa prejavili v neustálom raste rozdielu medzi tvorbou národného dôchodku na 1 obyvateľa v českých krajinách a na Slovensku v období 1. päťročnice, na vysokej úrovni sa udržiaval tento rozdiel v druhej polovici päťdesiatych rokov a opätovne narastal na začiatku šesťdesiatych rokov (tento rozdiel činil v r. 1948 – 2081 Kčs, v r. 1953 – 4192 Kčs, r. 1955 – 3836 Kčs, r. 1958 – 4063 Kčs, r. 1962 – 4847 Kčs v bežných cenách), kedy by sa skôr očakával pozitívny vplyv dovtedajšej už niekoľkoročnej podpory ekonomického rastu na Slovensku. Takýto vývoj bol však zároveň dôsledkom nerovnoprávného postavenia Slovenska v politickej štruktúre štátu s adekvátnou odozvou v hospodárskej oblasti.

Kritika hospodárskeho vývoja na Slovensku počas existencie komunistického režimu sa slobodnejším spôsobom mohla realizovať až po decembrovom pléne ústredného výboru KSČ z roku 1963, odkedy už reálne nehrozilo obvinenie z tzv. slovenského buržoázneho nacionalizmu. Slovenskí ekonómovia sa najmä odvtedy kriticky vyjadrovali k viacerým stránkam ekonomického vývoja v období po februári 1948, i v súvislosti s pripravovanou ekonomickou reformou.³² S touto kritikou takých ekonómov ako boli napr. Kočtúch, či Pavlenda sa postupne stotožnil i Alexander Dubček, ktorý svojím prejavom na septembrovom pléne 1967³³, ktorý nebol dopredu schválený, ako to bývalo dobrým zvykom, nastolil zrkadlo niektorým tým problémom, ktorým sme sa i my dotkli a v podstate otvoril tú cestu, ktorý vrcholila československou jarou v roku 1968.³⁴

The Communist Regime's First Crisis in Czechoslovakia and Problems of the Second Investment Wave

Miroslav Londák

The "Second Investment Wave" was altered several times before it was enshrined in law in 1958. Although the relative gap between the standards of living between the Czech lands and Slovakia declined during this period, the dynamic economic growth in Slovakia was not sufficiently strong to reduce the gap in real terms of such critical indicators as the per capita formation of national income. The question of the reliability and applicability of these statistics is an entirely different matter, not to mention period economic analyses.

³² Bližšie pozri LONDÁK, M.: Ekonomický vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967...c.d., s. 212 an.

³³ Tamže, s. 246–247.

³⁴ Štúdia bola pripravená v rámci grantu HÚ SAV č. 2/4186/24, s názvom *Slovensko v rokoch 1968–1989. Od krízy komunistického režimu v roku 1968 po pád systému* a v rámci grantu HÚ SAV č. 2/4188/24 *Slovensko v rokoch 1945–1967. Základné smery politického, ekonomického, sociálneho a kultúrneho vývoja*.

SOUDOBÉ DĚJINY NA SLOVENSKÝCH A ČESKÝCH ŠKOLÁCH

Diskuse pod tímto názvem proběhla v závěrečném půlní semináře. Přetiskujeme úvodní slovo našeho klíčového odborníka pro teorii vyučování dějepisu a vstupní proslovy tří středoškolských profesorek, revidované na základě diskuse.

ÚVODEM KE TŘEM ZPRÁVÁM O SOCIOKULTURNÍM ZÁZEMÍ HISTORICKÉ VĚDY

Zdeněk Beneš

Na Libereckých česko-slovenských dnech zaznívají i příspěvky z oboru didaktiky dějepisu a také referáty českých a slovenských učitelů. V roce 2006 to byla tři vystoupení, jež se tak či onak týkala výuky moderních dějin, zejména dějin 20. století. Nešlo o analytické sondy, nýbrž o „zprávy o stavu věcí“; o to jsou vlastně cennější. Až nedávňý historiografický výzkum doceneuje, jakou podstatnou roli pro obecnou znalost dějin v moderní společnosti sehrálo zařazení dějepisu do školní výuky v 19. století. Teprve díky němu se vědomosti o dějinách staly skutečně „veřejným statkem“ (historická literatura, drama či výtvarné umění měly přece jenom omezenější pole působnosti) a začaly působit obousměrně a komplexně: začala jich využívat celá veřejná a především politická sféra jako argumentačního prostředku (mluví se tu o legitimizační funkci historie), čímž je pak znalost historie zpravidla samotným státem zpětně vyžadována a odůvodňována. Nerozhodovala přitom ani tak samotná faktografická základna dějepisného učiva, jako vytváření obecnějšího vnímání dějin. V něm zvláštní roli vždy sehrávaly právě moderní dějiny. Nespecifikované vědomí o významu dějepisu a obsahu jeho učiva, které bylo artikulováno pomocí kategorií vážících se k jeho etické a politicko-výchovné hodnotě, uplatňující se do poloviny 20. století, bylo překonáno změnou chápání jeho předmětu. Když Jeismann (1977) označil za jeho vlastní předmět nikoli samu minulost, nýbrž historické vědomí, dal dějepisu jiný směr: jeho prioritním úkolem není nyní poznat to, co bylo, nýbrž reflektovat a analyzovat jak to, co se skutečně stalo, působí v současnosti a může ovlivňovat dění v budoucnosti, jak se prostřednictvím tohoto prizmatu dobru toho, co se stalo a naučit žáky základům kritického přístupu k historickým a obecněji řečeno sociálním informacím. Je to úkol náročný a takto řečeno spíše normativní než přímo metodický. Získávat proto informace o tom, jak reálná výuka vypadá, jaké problémy učitelé s výukou mají, jaké překážky jim stojí v cestě či naopak jaké nástroje našli k tomu, aby je překonávali, je pro úvahy o školním dějepisu podstatným faktorem.

A. Adamíková reflektuje zkušenosti s výukou dějepisu na dvoujazyčném česko-anglickém gymnáziu. Nejde tu o jazyk, ale o dva koncepty výuky dějepisu – anglosaský a kontinentální, chceme-li jinak tematický a encyklopedický (či quasi-syntetizující). Oba jsou založeny dlouhou tradicí a vše nasvědčuje tomu, že jeden je neprenosný na území druhého. Kompromis mezi oběma by byl vítaný – ale jak ho dosáhnout? V kontinentálním systému zřejmě novou konceptualizací našeho dějepisu a důslednějším vřazováním dílčích – exemplárních – témat. To ale vyžaduje teoretickou práci, velkou možnost nabízejí zaváděné Rámcové vzdělávací programy, ale jako obvykle jsme zůstali kdesi na půli cesty. Stejně jako na Slovensku. O novém a zajímavém pokusu, jak nově upravit výuku dějin 20. století píše H. Mlynarčíková. A je to pokus inspirativní i pro českou výuku – východiskem není faktografie, ale dějinné procesy. A. Mezeiová se soustředila na jiný aspekt výuky moderních dějin: zda a jak kurikulem předepsané výuce napomáhají existující edukační média. Situace v České republice je v tomto ohledu lepší než na Slovensku. Je tu však jedno velké ale: Otázky slovenských studentů, jež autorka cituje v závěru svého textu, se mi zdají velmi aktuální i pro nás; třeba je opravdu některý z českých studentů klade svému učiteli také.

V názvu tohoto krátkého úvodního textu jsem užil spojení „zázemí historické vědy“ – a jím školní dějepis opravdu je. S jeho absolventy se přece setkáváme v posluchárnách vysokých škol, a tam také směřuje značná část našich absolventů. Historik by se tak měl o svoje týlové zabezpečení zajímat. Je na něm konečkonců závislý.

ALTERNATIVNÝ MODEL VYUČOVANIA DEJEPISU NA GYMNÁZIÁCH SO ŠTVORROČNÝM ŠTÚDIOM

Hana Mlynarčíková¹

Dějepis má vo výchovno-vzdělávacích systémech svoje stále miesto. Nie vždy sa však ku problémom vyučovania tohto predmetu pristupuje s rovnakou vážnosťou. Na Slovensku od prevratných spoločensko-politických zmien v roku 1989 dodnes nie sú napríklad skompletizované učebnice Dejepisov pre gymnáziá.

Dějepis v súčasnosti na slovenských gymnáziách je v porovnaní s pozíciou ostatných predmetov neustále udržiavaný v pozícii akejsi *popolušky*. A učitelia stredných škôl dodnes môžu o kvalitných učebniciach, o zbierkach prameňov, či o iných podnetných didaktických pomôckach nevyhnutných k zabezpečeniu kvalitného vyučovania svojho predmetu len snívať. Je nepochopiteľné, že na začiatku 3. tisícročia na Slovensku nie je vytvorený fungujúci trh s učebnicami, aspoň v takej miere ako napr. v Českej republike. V tomto smere je Slovensko nesporné unikátom v porovnaní s ostatnými krajinami Európskej únie. Alternatívny model vyučovania dejepisu v podmienkach štvorročných gymnázií

¹ Za kolektív realizátorov „Alternatívneho modelu“.

reaguje veľmi skromne na neefektívnu a stále sa nemeniacu situáciu vo vyučovaní dejepisu na štvorročných gymnáziách. Keďže dodnes všetky pokusy nás učiteľov o presadenie koncepčných a systémových zmien vo vyučovaní stredoškolskej histórie boli neúspešné a bez akejkoľvek odozvy, rozhodli sme sa v tejto momentálnej situácii nájsť kvôli nám vyučujúcim, ale hlavne kvôli našim žiakom, spôsob takého vyučovania, ktorý bude rešpektovať súčasné predimenzované osnovy, ako i nevyhovujúcu časovú dotáciu.

Alternatívny model vyučovania dejepisu prebehlo experimentálnym overovaním v období od roku 2001 do 2005 na gymnáziách Jura Hronca na Novohradskej ulici a na Metodovej ulici v Bratislave. Pokusné overovanie navrhli a následne realizovali dlhoročné stredoškolské učiteľky dejepisu uvedených škôl – Mgr. Hana Mlynarčíková a PhDr. Dagmar Polívková. Gestorom overovaného experimentu bol Štátny pedagogický ústav – menovite PhDr. Samuel Jovankovič. Overovanie projektu bolo riadne schválené ministerstvom školstva v novembri 2001.

MŠ SR na základe odporúčania Ústrednej predmetovej komisie dejepisu pri ŠPÚ po ukončení overovania a vyhodnotení experimentálneho modelu, schválilo koncom februára 2006 Alternatívny model vyučovania dejepisu na gymnáziách so štvorročným štúdiom s platnosťou od 1. septembra 2006. Základné informácie o spomínanom modeli budú zverejnené na webovej stránke ŠPÚ, ako i v pedagogicko-organizačných pokynoch pre školy na školský rok 2006/7.

Alternatívny model vyučovania dejepisu reaguje predovšetkým na predimenzovaný obsah učiva, ktorý neumožňuje rozvíjať u žiakov celú škálu kompetencií a poskytuje minimálny priestor na vytváranie hodnotiacich postojov na základe pochopeného a zvládnutého množstva faktografických údajov. Pri už takmer tradičnej absencii učebníc a iných didaktických pomôcok sa ešte viac zužuje možnosť využitia rozličných didaktických postupov, ktoré sa takmer výlučne obmedzujú na výklad. Takto sa poznávanie histórie vlastného národa, ale i celého ľudstva mení na *pretek s časom*, na konci ktorých je vyčerpaný nielen učiteľ, ale i žiak, ktorý netuší, na čo mu vôbec bude také množstvo faktografie v praktickom živote.

Napriek úsiliu stredoškolských učiteľov, odchádza väčšina populácie gymnázií bez obsiahlejšieho prebratia najnovších dejín, pretože je v súčasných podmienkach fyzicky nemožné kvalitne prebrať celý učebný obsah predmetu tak, ako je obsiahnutý v platných učebných osnovách. Učivo 3. ročníka – 2. svetová vojna a obdobie Studenej vojny v európskych, ako i národných dejinách – sa takmer zásadne preberajú len na voliteľných seminároch z dejepisu, ktoré si však vyberá len časť budúcich absolventov gymnázií. Stále platné osnovy pre vyučovanie voliteľného dejepisného seminára nezmyselne poskytujú učiteľovi len priestor na preberanie národných dejín, čo je neprípustné a nesprávne. Upozorňujeme pri tom na fakt, že takmer vo všetkých krajinách Európy sa podstatná časť celého dejepisného vyučovania na stredných školách venuje štúdiu najnovších dejín – obdobiu Dlhého a Krátkeho storočia (19. a 20. storočie).

Navrhovaný model anticipuje to, čo vytyčuje dnes žiaľ, akoby zabudnutý návrh koncepcie rozvoja výchovy a vzdelávania v Slovenskej republike, známy nielen učiteľskej verejnosti ako Projekt – Milénium, ktorého jednou z priorít je minimalizovanie mechanického memorovania a vytvorenie čo najväčšieho priestoru na rovnomerné rozvíjanie spôsobilostí žiakov. Naš model taktiež potláča neprimeranú faktografiu a cez rozvíjanie

rôznych kompetencií žiakov rôznorodými didaktickými postupmi rozvíjame nielen logické, ale najmä kritické myslenie.

Podstatou modelu je nová štruktúra učebného obsahu pre jednotlivé ročníky štvorročného gymnázia, vychádzajúca zo súčasných osnov. Kladieme iný dôraz na jednotlivé historické obdobia.

Prvý ročník: základná terminológia, práca historika, práca s historickým prameňom, zovšeobecnenie základných vývinových trendov v dejinách ľudstva, okolnosti vzniku novoveku, dejiny novoveku v období 16., 17., a 18. storočia z hľadiska európskych a národných dejín (od náboženskej Reformácie do ukončenia Veľkej francúzskej revolúcie).

Druhý ročník: charakteristika hlavných vývojových trendov 19. storočia – tzv. Dlhého storočia; myšlienkové prúdy, industrializácia, politické dejiny európske a národné (od Napoleona do ukončenia 1. svetovej vojny).

Tretí ročník: charakteristika hlavných vývojových trendov 20. storočia – tzv. krátkeho storočia; myšlienkové prúdy, industrializácia, politické dejiny európske a národné (od ukončenia 1. svetovej vojny do pádu Železnej opony).

Pri preberaní konkrétnych tém z obdobia dejín novoveku a 20. storočia venujeme priestor na nevyhnutné prepojenie daného problému s predchádzajúcim historickým vývojom. Je dôležité vyberať základné pojmy, či medzníkové udalosti z dejín staroveku a stredoveku tak, aby bola logicky jasná prepojenosť jednotlivých historických období, či problémov. Napríklad pri preberaní náboženskej reformácie, musíme v rámci úvodu zopakovať, respektíve vysvetliť medzníky vo vývoji kresťanstva v stredovekej Európe do záveru 15. storočia, aby žiaci pochopili, prečo sa cirkev dostala do krízy a prečo nastupuje reformácia. Takéto aktuálne prepojenie s predchádzajúcim vývojom je ponechané na vlastné uváženie jednotlivých vyučujúcich.

Dejepisný seminár – voliteľný predmet: na hodinách seminárov venujeme pozornosť praveku, staroveku, stredoveku vo svetových, ako i v národných dejinách. V záverečnom polroku, v čase pred blížiacou sa maturitou, zovšeobecňujeme kľúčové pojmy, faktografické medzníky z obdobia dejín európskeho a národného novoveku, a z dejín 20. storočia. Ťažisko systematizácie poznatkov by malo spočívať najmä v práci s historickými prameňmi rôznych typov.

Stredobodom pozornosti by mala byť analýza, porovnávanie jednotlivých medzníkov, či poznatkov, ako aj ich kauzálne pochopenie a následná aktualizácia.

* * *

Učители si v rámci školských predmetových komisií podľa navrhovaných tém v kontexte s platnými učebnými osnovami samostatne vypracujú pre jednotlivé ročníky konkrétne časovo tematické plány. Podľa vlastného uváženia vyberú k niektorým témam jednotlivých ročníkov čo najvhodnejšie historické pramene. Prácu s historickými prameňmi zakomponujú do svojich časovo tematických plánov. Z používaných historických prameňov však učiteľ nesmie vytvoriť fetiš. Neprimerané predimenzovanie historických prameňov vo všetkých ich formách, by mohlo zainteresovaných siahnuť do tendencií. Pri výbere prameňov platí zásada – menej je niekedy viac! Nový model vytvára potrebný

časový priestor na systematizáciu ťažiskových pojmov, či faktografických medzníkov prebraných tematických celkov. Učители získajú pri takejto štruktúre učebného obsahu dôležitý a dodnes chýbajúci časový priestor na analýzu tematických celkov, na tvorbu tzv. pamäťových máp a najmä na diskusiu o niektorých problémoch. Učiteľ má podstatne viac času venovať pozornosť tvorbe argumentov pri utváraní vlastných postojov svojich žiakov. Hodiny dejepisu v takejto réžii prinesú nemalo dôkazov o kontroverznom prístupe k dejinám.

Multiperspektivita prináša mnoho dôkazov o tom, že dejiny rozhodne nie sú len čierno-bielym sledom jednotlivých udalostí, a dejepis sa stáva pre žiakov nielen zaujímavejším, ale i podnetným.

Žiak má značný priestor na postupnú realizáciu svojho vlastného kritického postoja.

Takýmto postupom sa nám darí rozvíjať celú škálu kompetencií žiakov. Vytvorili sme nevyhnutný časový priestor na doteraz podceňovanú prácu s historickými prameňmi, máme možnosť podporovať vlastnú aktivitu žiakov. Výklad stráca svoj doterajší monopol a do vyučovania dejepisu máme čas a chuť vniesť rôzne didaktické formy vyučovania, ktorými sa dejepis nesporne stáva pútavejším. Nielen pre nás učiteľov, ale i pre našich žiakov. Vyučovanie sa výrazne spomalilo a predovšetkým skvalitnilo, zefektívnilo.

Alternatívny model vyučovania dejepisu v štvorročných gymnáziách vytvára reálnu možnosť kvalitne pripraviť žiakov k zvládnutiu cieľov Novej maturity z dejepisu. Vzhľadom na požiadavky súčasnej maturitnej skúšky kladieme dôraz na dejiny 19. a 20. storočia, ako dominantného mienkotvorného učiva. Jednoznačne sa na seminároch ukazuje, že žiaci, ktorí prešli experimentálnym vyučovaním, nemajú problémy pri hodnotení udalostí, pri vyjadrovaní vlastných postojov, ako i pri chápaní kauzálnych vzťahov. Naše nedávne skúsenosti z internej maturity nám potvrdili, že žiaci, ktorí prešli spomínaným modelom vyučovania, bez problémov zvládli formuláciu odpovedí na otázky typu: vyjadri svoj názor, zhodnot', porovnaj, zovšeobecni, analyzuj, dokonca ani úlohy empatického charakteru ich nezaskočili.

Alternatívny model nie je systémovou, či koncepčnou zmenou vo vyučovaní histórie. Ale v dnešných zložitých okolnostiach je možnosťou, ako sa dá stredoškolský dejepis zvládnuť v priam pohodovej atmosfére na jednotlivých hodinách, bez dobre známeho doterajšieho stresu vyplývajúceho zo známych skutočností.

Je pozitívne, že Ministerstvo školstva SR a Štátny pedagogický ústav prejavili výraznú mieru pochopenia pre takúto inováciu. Sme presvedčení, že náš model sa stane inšpiráciou pre následné systémové zmeny stredoškolských učebných osnov dejepisu. Dúfame, že sa konečne dočkáme nielen kompletných učebníc pre gymnáziá, ale, že postupne budú vznikať alternatívne sady učebníc na vyučovanie dejepisu, ako i sady pracovných listov s didakticky spracovanými historickými prameňmi. Aby sa aj gymnaziálny učiteľ dejepisu zo Slovenska mohol porovnávať s kolegami ostatných krajín Európskej únie.

SKÚSENOSTI Z VYUČOVANIA JEDNEJ ETAPY SÚDOBÝCH DEJÍN

Adelaida Mezeiová

Témou môjho príspevku sú problémy a spôsob vyučovania obdobia studenej vojny v rokoch 1956–62. Najskôr by som však rada upozornila alebo pripomenula rozdielne podmienky vyučovania dejepisu v Čechách a na Slovensku. Základným rozdielom je, že v Čechách existuje výber rôznych sád učebníc pre všetky stupne škôl, na Slovensku sú kompletne sady pre základné školy, stredné odborné učilištia a stredné odborné školy; pre gymnáziá chýba diel všeobecných dejín pre tretí ročník. Aj keď sú české učebnice obsahovo trochu predimenzované, je to lepšie, ako keby bol obsah nedostatočný, prípadne s chybami. Vďaka nekvalite slovenských textov často dochádza na vyučovaní k improvizácii.

Problémy vyučovania moderných dejín, kam studená vojna ako jedna z tém patrí, som rozdelila na niekoľko častí. Budem sa postupne venovať obsahovej náplni, pomôckam, základným učebným dokumentom a podmienkam, v ktorých vyučujeme. Na záver spomeniem niektoré otázky, s ktorými sa najčastejšie zo strany žiakov pri diskusii stretávame.

1. V rámci témy Studenej vojny majú študenti základných aj stredných škôl zvládnuť charakteristiku pojmov studená vojna, bipolarizácia sveta, sovietskizácia východnej Európy, zjednocovací proces západnej Európy, normalizácia, politické procesy, reformné hnutie v strane, ľudovo-demokratická a socialistická republika... Po osvojení si pojmov je úlohou vyučovania dokázať prepojiť udalosti svetových dejín s udalosťami v Česko-slovensku, aby študenti dokázali analyzovať, logicky prepájať, dopĺňať a syntetizovať svoje poznatky. Náročnosť analýzy, argumentácie či syntézy je podmienená druhom a typom školy.
2. Základnou učebnou pomôckou je pre študenta učebnica. Žiaľ, musím konštatovať, že gymnáziá ešte stále nemajú učebnicu, ktorá spracováva všeobecné dejiny 20. storočia. Pracujeme teda len s učebnicou národných dejín a väčšina učiteľov tohto typu štúdia si pomáha českými učebnicami a rôznymi príručkami, ktoré sa ako syntézy dotýkajú aj povojnového obdobia, napr. Lexikon osobností 20. storočia, Lexikon svetových dejín, Kronika 20. storočia, Kronika Slovenska ap. Monografie, ktoré sa na knižnom trhu k tejto problematike nachádzajú, sú odporúčaným študijným materiálom pre študentov. Keďže v školách sa nie vždy nachádza dostatok finančných prostriedkov na dopĺňanie knižného fondu humanitných predmetov, učitelia čerpajú študijný materiál zo súkromných zdrojov. Monografií k obdobiu studenej vojny je síce na trhu dosť, nie vždy sa však dajú využiť v pedagogickom procese, pretože sa zameriavajú skôr na interpretáciu udalostí, čo sa nedá vždy didakticky ošetriť. Kto má možnosť siahnúť po inojazyčnej učebnici, využívajú na vyučovaní aj takéto pomôcky. To si však vyžaduje jazykové predpoklady žiakov alebo dostatok času učiteľa na preklad vhodných materiálov.

Bližšie by som sa pristavila pri konkrétnych učebniciach, s ktorými učitelia a žiaci pracujú.

Pre základnú školu a 8-ročné gymnázium sú k dispozícii 2 učebnice, jedna pre národné dejiny, jedna pre všeobecné. Môžeme sem zaradiť aj učebnicu alternatívnu k národným dejinám, ktorá vyšla z inej autorskej dielne, podľa mojich informácií sa však používa len ojedinele, možno pre kontroverzné pramene, keďže je dosť jednostranne a subjektívne napísaná (zdôrazňovanie slovenských, náboženských reálií, osobností exilu...). V učebniciach sa nachádza stručný text a viacero obrazových a textových prameňov. Pozitívnu stránkou je práve množstvo a rôzna povaha prameňov, niekedy však chýbajú rôznorodé pohľady na jednu udalosť. Negatívom je, že žiakom a učiteľom sa s učebnicou ťažko pracuje, niektorým učiteľom sa zdá textová časť nedostatočná.

Ako som spomenula vyššie, pre gymnáziá je vydaná a študentom k dispozícii je len učebnica národných dejín. Téma povojnového vývoja sa venujú tri kapitoly. V jednej sú spomenuté všetky dôležité udalosti, ktoré mali vplyv na fungovanie obnoveného štátu a pramenný materiál korešponduje s učebným textom. Dobré je spracovaná časť sledujúca líniu presadzovania centralizovaného štátu v súvislosti s postupne prijatými ústavami. Obdobie je spracované prehľadne, spolu s výkladom učiteľa podáva plastický obraz doby. Sčasti sa objavuje problematika šesťdesiatych rokov v ďalšej kapitole, ktorej záver sa venuje vlnám politickej emigrácie. Spájanie emigrácie predstaviteľov slovenského vojnového štátu s ďalšími vlnami emigrácie považujem za nesprávne. Uvádzať M. S. Ďuricu a F. Vnuka ako významných historikov považujem za viac ako problematické. Kapitola má viacero nedostatkov. Jednotlivé historické momenty pôsobia vytrhnuté z kontextu, viaceré sú nedostatočne objasnené a sú veľmi zjednodušene podané. Klasickým príkladom je dokument Poučenie z krízového vývoja ... – bol kľúčom k nástupu normalizácie, v texte však vôbec nie je spomínaný. Zato je jedna jeho veta citovaná v prameňoch. Jediným druhom opozície je podľa učebnice kresťanský disident, je však zamlčaný fakt, že veľa kňazov sa podriadilo režimu cez Pacem in terris. V kapitole, ktorá je venovaná vývoju Slovenska po roku 1989 sa uvádzajú základné fakty, ktoré si vyžadujú dôsledné vysvetlenie a výklad učiteľa. Autori textu obišli obdobie pred novembrom 1989, keď sa pod vplyvom M. Gorbačova pokúsila KSČ o isté „kozmetické“ zmeny, súčasne nie je uvedené, prečo tieto kroky nemali nádej uspieť a vyústili do udalostí novembra 1989. Možno by stačilo uviesť dokument Niekoľko slov, ktorý udalostiam predchádzal a prakticky ich naštartoval.

Pre SOŠ a SOU je jedna učebnica pre národné aj všeobecné dejiny. Učivo je zhustené na 4 dvojstranách. Oproti ZŠ zmizli textové dokumenty, zachovali sa obrazové a základné informácie o osobnostiach. Nie vždy korešponduje popis obrázku so zobrazeným obsahom. V texte zvýraznené pojmy alebo udalosti by si vyžadovali komplexnejšie vysvetlenie. Študentom môžu unikáť súvislosti.

Najčastejšie chýbajúcim druhom učebného materiálu je prameň. Chýba aktualizovaná príručka didakticky ošetrovaných prameňov, posledná vyšla v r. 1974. Vzhľadom na novú koncepciu maturitnej skúšky je učiteľ nútený stráviť hodiny listovaním rôznych kníh, aby našiel vhodné dokumenty a potom strávi ďalšie hodiny tým, že vymýšľa k dokumentom vhodné úlohy.

Lepšia je situácia s atlasmi, školy majú možnosť zakúpiť si rôzne druhy atlasov, ktoré obsahujú buď len klasické mapové časti, alebo sú doplnené aj o grafy a diagramy so štatistickými údajmi, príp. fotografickým materiálom.

3. Veľkým problémom vyučovania moderných hodín je časová dotácia v jednotlivých typoch štúdia a obsahová náplň učebných osnov.

Typ školy	Časová dotácia	
	Povinné hodiny	Voliteľné hodiny
ZŠ	5.–9. ročník: 1+2+2+2+2 9	0
8-ročné gymnázium	1.–8. ročník: 0 (2)+2+2+2+2+2+0	2–4
Gymnázium	1.–4. ročník: 2(1)+2+2+0 5-6	2–4
SOŠ a SOU	1–3 (podľa typu školy)	2

Vyučovanie prebieha chronologicky, v prípade prepojenia ZŠ a SŠ cyklicky. Tematické osnovanie prakticky absentuje, aj keď je táto možnosť ponúknutá ako alternatíva v 8-ročnom štúdiu. Najčastejšie sa využíva na výberových seminároch v končiacich ročníkoch SŠ štúdia. V klasickom systéme vyučovania teda nie je veľa možností na inováciu vyučovacích metód, projektové vyučovanie, problémové vyučovanie s dialógom, argumentáciou a prácou s prameňmi, čo sa vyžaduje ako zručnosť na maturitnej skúške. Hlavne na stredných školách sa nie vždy stihne prebrať z obsahu viac ako koniec 2. svetovej vojny. Aj kvôli tomu prebehol na 2 bratislavských školách experiment, ktorého výsledky od 1.9.2006 umožňujú alternatívny spôsob vyučovania dejepisu. Dozviť sa o ňom od p. Mlynarčíkovej.²

4. Krátko by som sa ešte dotkla zmien v systéme maturitnej skúšky z dejepisu, ktoré sa postupne overujú a zavádzajú do praxe. Maturitná skúška má v konečnej podobe pozostávať z externej písomnej, testovej časti a internej ústnej časti. Písomný test vypracuje skupina odborníkov a je rovnaký pre všetkých študentov končiacich ročníkov v danom školskom roku, absolvujú ho študenti, ktorí si vybrali náročnejšiu úroveň maturitnej skúšky. Je možné vybrať si 2 rôzne úrovne náročnosti. Test je zameraný na faktografiu, študenti môžu tvorivost' sčasti prejavovať v záverečných 2–4 otvorených úlohách. Ústnu časť si pripravuje každá predmetová komisia školy individuálne, takže sa zohľadňujú špecifiká školy a študentov. Koncipovanie zadania smeruje k prevereniu viacerých schopností a zručností študentov – analýza, komparácia prameňov, hodnotenie udalostí s argumentáciou, hľadanie súvislostí medzi udalosťami, analogické vysvetľovanie dejín atď. Problémové je percentuálne zastúpenie jednotlivých období v obsahu maturitnej skúšky. 19. a 20. storočie má byť zastúpené v 45 % zadania. Vzhľadom na vyššie spomenuté problémy s učebnicami, dotáciou a celkovým obsahom vyučovania sa moderné dejiny doberajú na výberových seminároch, aby sa zabezpečila kvalitná príprava na ukončenie štúdia. O vysvetlenie súčasných príčin globálnych problémov, či regionálnych konfliktov tak prichádza veľká časť mladých ľudí, preto sa nemôžeme čudovať, keď sa stretávame s veľkými nedostatkami v historickom a politickom vedomí súčasnej mládeže.
5. Napriek tejto neradostnej situácii sa stretávame s veľkým záujmom žiakov o súčasné problémy a potrebovali by sme priestor na diskusiu k najčastejšie dávaným otázkam. Dovoliť si niektoré citovať:

² Por. predchádzajúci príspevok.

Kedy svet fungoval lepšie – keď existovali dve mocnosti, snažiac sa o rovnováhu síl, alebo dnes, keď sa presadzuje politická vôľa len jednej z nich?
 Ako vnímate dôsledky studenej vojny v posledných 20 rokoch?
 Nie je kontrola súkromia a strata osobnej slobody dnes vyššia ako za čias studenej vojny?
 Možno Orwellov román 1984 ešte stále považovať za antiutópiu?
 Nie je dnes vo svete viac vojnových konfliktov v dôsledku amerického vývozu demokracie ako za čias studenej vojny?

Aj keď sa zdá, že stav vyučovania dejepisu a moderných dejín na Slovensku nie je ružový, existuje množstvo učiteľov, ktorí svojím entuziazmom zabezpečujú taký stav historického vedomia, že nám na Slovensku nevyrastajú generácie ignorantov, ale nájdu sa aj mladí ľudia, ktorí sa zaujímajú o dejiny a dokážu poznamkať o nich využiť v dnešnej zložitej dobe. S týmto optimistickým tvrdením vám ďakujem za pozornosť.

VYBRANÉ ZKUŠENOSTI Z VÝUKY SOUDOBÝCH DĚJIN NA SOUČASNÝCH GYMNÁZIÍCH

Alena Adamíková

Přestože moje pedagogická činnost začala v roce 1982, kdy jsem učila dějepis na různých typech škol, ve svém příspěvku bych se chtěla zaměřit na problémy výuky dějepisů po roce 1989, kdy jsem nejdříve učila na soukromém gymnáziu v Bratislavě a od roku 1996 působím na Gymnáziu v Olomouci Hejčíně.

Zatímco před rokem 1989 většina vyučujících soustředila svůj zájem spíše na výuku starších dějin (v důsledku politické indoktrinace dějin 20. století a zejména období po roce 1945), došlo podle mého názoru po roce 1989 v souvislosti s demokratizačním procesem ve společnosti k daleko intenzivnějšímu zájmu o moderní (současné) dějiny a to nejen ze strany vyučujících ale zejména pokud jde o zájem studentů. Přestože současná generace se narodila většinou do nových demokratických poměrů, daleko intenzivněji se zajímá právě o dobu po druhé světové válce, v československých dějinách o problematiku klíčových let 1948, 1968, 1989, 1992 včetně mezinárodních souvislostí.

Situace na naší škole je poněkud atypická tím, že jde o dvojjazyčné anglické gymnázium, kde výuka vybraných předmětů, mezi které patří i dějepis, probíhá v anglickém jazyce za účasti českých ale i britských profesorů. Mám to štěstí nebo možná i smůlu, že jedním z britských kolegů je profesor dějepisů specializovaný na výuku moderních dějin. Z našich nespočetných diskusí vyplynulo, že proti naší, tedy české relativní univerzálnosti, která ovšem často v omezené kvalitě umožňuje interpretovat vývoj společnosti od pravěku po současnost, zahraniční kolegové již na střední škole uplatňují v daleko větší míře specializaci, která je předmětem jejich zájmu, a tak se například stane, že naši studenti znají dějiny Číny 20. století snad až příliš detailně a mým úkolem je prioritizovat československé

respektive české a slovenské dějiny v evropských souvislostech. Již deset let se přeme o to, který z těchto modelů je lepší. Musím se přiznat, že jsme k žádnému jednoznačnému závěru nedospěli. Shodujeme se pouze na tom, že nejlepší by byl kompromis, i když každý o něm máme jinou představu.

Samozřejmě je důležité, jak se na toto dilema dívají naši studenti, mám na mysli především studenty vyššího gymnázia. Mohu konstatovat, že jejich zájem (zejména u těch, kteří chtějí studovat historii na vysoké škole) je orientován prakticistně ve vztahu k současně uplatňovaným přijímacím zkouškám, jen menší část se již v průběhu středoškolského studia specializuje na konkrétní témata s nimiž se uplatňují v nejrůznějších odborných soutěžích. Dalším a z mé zkušenosti výrazným trendem je zájem o historické pozadí nejaktuálnějšího dění doma ale i v nejrůznějších světových regionech. Pokud se v tomto směru podaří se studenty navázat kontakt přispívá to ke zvýšené popularitě dějepisného vyučování, zpravidla nezáživné memorování se mění v živou diskusi. Studenti často přicházejí s vlastní iniciativou, nezřídka využívají informace získané na internetu, informují o literatuře, se kterou měli možnost se seznámit, pouštějí se do vzájemných polemik a vyučující se mnohdy mění v moderátora, který probíhající diskusi usměrňuje. Kolegyně a kolegové ze základních i středních škol patrně namítnou, že tato metoda výuky musí omezovat časový prostor pro výklad témat předepsaných v osnovách. Mají pravdu, a právě v těchto chvílích je důležitá úloha učitele, který musí najít odpovídající proporce mezi zvládnutím základní látky a uspokojením zájmů studentů. To, že tento způsob je pro studenty atraktivní, dokazuje vysoká naplněnost dějepisných seminářů.

Studium na dvojjazyčných gymnáziích je šestileté, to znamená, že studenti se s moderními dějinami setkávají dvakrát. Nejdříve v druhém ročníku, který odpovídá 9. třídě základní školy a je vyučován česky. Velice dobrou zkušenost mám s doplňováním klíčových témat, jako je první světová válka, meziválečné období, protektorát, poválečný vývoj a komunistický převrat, pátráním v historii vlastní rodiny. Žáci zjišťují, jak v daném období žili jejich pra- a praprarodiče a nezřídka zjišťují zajímavé skutečnosti (např. jedna ze studentek objevila příbuzenský vztah s generálem Píkou a přinesla zajímavé rodinné dokumenty). Některé studenty historie vlastní rodiny zaujme natolik, že se problematice věnují i v dějepisném semináři při svých prvních pokusech o sepsání historické práce.

O tom, že práce učitelů dějepisu na našich školách je opravdu náročná a vyžaduje odolné osobnosti, jsem se přesvědčila v okamžiku, kdy na naši školu nastoupil kolega ze Spojených států. Po shlédnutí několika hodin dějepisu se nejdříve psychicky zhroutil a po deseti dnech odjel domů s vysvětlením, že takovou práci a v takových podmínkách by v Americe nikdo nedělal.

Contemporary History in Czech and Slovak Schools

Zdeněk Beneš – Hana Mlynářčiková – Adelaida Mezeiová – Alena Adamíková

This collection of contributions consists of brief introductions by secondary school history teachers from Bratislava and Olomouc and summarizes the discussion between secondary school history teachers and university historians.

ŠTÚDIE

PRÁVO NA CESTE SLOVENSKA OD DEMOKRACIE K TOTALITE

(Slovensko od 6. októbra 1938 do 14. marca 1939)

Katarína Zavacká

V období medzi skončením I. svetovej vojny do polovice tridsiatych rokov 20. storočia došlo v prístupe k tvorbe medzinárodnej politiky a aj medzinárodného práva k zásadnej zmene. Pri vypracovávaní mierových zmlúv vo Versailles v rokoch 1919–1920 víťazné veľmoci vychádzali z vízie vzniku demokratického parlamentného systému v európskych nástupníckych štátoch. Jedným z predpokladov fungovania parlamentnej demokracie je i ochrana národných, náboženských a rasových menšín, ktoré boli zakotvené v mierových zmluvách s nástupníckymi štátmi, vrátane záväzku zakotviť ich do svojich ústav. V Európe sa očakával vývoj smerom k prehĺbeniu aj k širšiemu teritoriálnemu presadeniu sa demokratických hodnôt. V priebehu krátkeho časového obdobia sa však niektoré štáty v Európe začali prikláňať k akceptovaniu nielen autoritatívneho režimu, ale i totalitného politického systému. Po rezignovaní Spojených štátov amerických na povojnový vplyv na európsku politiku sa schopnosť dvoch víťazných mocností – Francúzska a Veľkej Británie garantovať plnenie mierových zmlúv postupne oslabovala. Obe veľmoci sa nedokázali vymaniť v prístupe k svojej zahraničnej politike z mentality druhej polovice 19. storočia a odignorovali v prvom rade práve tú významnú súčasť mierových rokovaní a mierových zmlúv, ktoré sa týkali dodržiavania občianskych práv a slobôd a ochrany menšín. Iba tak sa mohlo stať, že im unikla hrozba totality a agresívnej politiky nielen v Rusku, ale v Taliansku a Nemecku. Ani hrozivý signál, ktorý tieto štáty vyslali do sveta zákonným zlikvidovaním rovnosti občana pred zákonom, a tým i úplnou likvidáciou aj menšinových práv, ich neprimäl k odmietavému prístupu k predstaviteľom totalitných štátov pri rokovaníach. V dôsledku sa namiesto garancie existencie novovzniknutých štátov spolupodieľali na ich likvidácii. Súčasťou tohto deštruktívneho procesu bol i postup voči Československu, ktoré si od konca I. svetovej vojny ako jediný nástupnícky štát nielenže udržalo demokratický parlamentný systém, ale stalo sa v Európe akýmsi laboratóriom pre vznik demokratického spolužitia viacerých národností. Po nástupe nacizmu v Nemecku však Veľká Británia a Francúzsko ustúpili od medzinárodnej podpory tohto vývoja a uprednostnili ústretovosť voči nacistickému Nemecku hraničiacu so servilnosťou, ktorá viedla k ich totálnemu zlyhaniu pri obrane demokratických hodnôt. Jej výsledkom malo byť zbavenie sa povojnovej zodpovednosti za strednú a juhovýchodnú Európu za cenu nedotknuteľnosti svojich štátov a imperiálnych záujmov.

Súčasťou veľmocenskej politiky voči československému štátu bol nátlak predovšetkým Veľkej Británie, aby vyhovel požiadavkám¹ svojej nemeckej menšiny (vypracovaným v Nemecku). Dialo sa to napriek tomu, že československá národnostná politika spĺňala vo veľkom rozsahu podmienky, ktoré štátu víťazné mocnosti uložili vo versailleských mierových zmluvách a boli kontrolované Spoločnosťou národov.² Duchu demokracie obzvlášť protirečila skutočnosť, že týmto nátlakom výslovne akceptovali územné včlenenie nemeckej menšiny z Československa do takého nemeckého štátu, v ktorom bola už po niekoľko rokov zlikvidovaná rovnosť občana pred zákonom, občianske práva a slobody a zavedené rasové zákonodarstvo. Týmto spôsobom v zásade akceptovali princípy totalitného štátu a jeho nového právneho poriadku, ktoré nacistické Nemecko zaviedlo.

Požiadavky sudetonemeckej strany Konrada Henleina z apríla 1938 na vyriešenie tzv. nemeckého problému v Československu, spracované do „Náčrtku nového usporiadání vnitrostátních poměrů na základě 8 bodů z řeči předsedy sudetoněmecké strany Konrada Henleina v Karl. Varech 24. dubna 1938“, pozostávajúceho zo 14 bodov,³ boli predložené československej vláde práve s vedomím Veľkej Británie a Francúzska.⁴ Boli prvým veľkým nemeckým pokusom o rozbitie integrity československého štátu a o likvidáciu jeho parlamentnej demokracie.⁵ Henleinovci požadovali za nutné na úkor rovnoprávnosti občanov zrovnoprávniť národy a národné skupiny, pretože „tato rovnoprávnost nemůže se vyčerpávat pouze ve formální rovnosti individuí před zákonem, nýbrž vyžaduje také ústavních základních zákonů, jimiž bude uznáno, že nejenom jednotlivci, nýbrž také jejich národy a národní skupiny nesmějí býti nadvládou jednotlivého národa připraveni o rovné právo a rovnou možnost svého rozvoje. Je tudíž nevyhnutelné nové uspořádání státu. Takové nové uspořádání musí nezbytně započítati u základních elementů státu (obyvatelstvo, státní území)“. Žiadali zaručenie tzv. „novej formy“ demokratického princípu suverenity národa, argumentujúc, že „jediným pramenem veškeré moci v státě jest svrchovaný národ“ a nie ľud, ako to deklarovala československá ústava z roku 1920.

¹ O zahraničnej politike hitlerovského Nemecka voči Rakúsku, Československu a v Pobaltí vid' in: ROBERTS, S. H.: Hitlerovo panství, Praha 1938, s. 311–365, 397.

² HAJN, A.: Problém ochrany menšin, Praha 1923, s. 303; SOBOTA, E.: Národnostní právo československé, Brno 1927, s. 216; časopis Národnostní obzor, I.–VII., 1931–1937; HOBZA, A.: Dokumenty ke studiu mezinárodního práva, Praha 1931, s. 542–566; časopis Zahraniční politika, I.–XVII, 1922–1939; LE FUR, L.: Nástin mezinárodního práva veřejného, Praha 1935, s. 742; DE BREYCHA-VAUTHIER, A. C.: Jak pracuje Společnost národů, Praha 1936, s. 125; OSUSKÝ, Š.: Společnost národů, Brno 1936, s. 256; KUNOŠI, A.: Co máme vedet o Společnosti národů, Bratislava 1934, s. 78; ZAVACKÁ, K.: Národnostná politika Československa na podo Společnosti národů, Historický časopis, XXXVI, 1988, č. 3, s. 447–451; MOSNÝ, P.: Československý menšinový problém v mezinárodních zmluvách po prvej svetovej vojne, in: Právněhistorické studie, 31, 1990, s. 151–166; PETRÁŠ, R.: Mezinárodněprávní ochrana menšin po první světové válce, in: Historický obzor, 11, 2000, s. 31–40; PETRÁŠ, R.: Vliv mezinárodního práva na postavení menšin v meziválečném Československu, in: Pocta Zdeňku Jelínkovi – Práce muzea Kolín, 2001, s. 155–167; FERENCŮHOVÁ, B. – OROSZ, L.: Vývoj právné úpravy postavení národnostných menšin a etnických skupin na Slovensku, in: Národy a národnosti na Slovensku – stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy, s. 30–37 (Zost. Š. Šutaj), Košice 2004.

³ HAVELKA, J.: Účast právnických expertů při jednání se sudetoněmeckou stranou v červnu 1938, in: Právník 1938, LXXVII, č. 8–9, s. 461–494.

⁴ ČELOVSKÝ, B.: Mnichovská dohoda 1938, Praha 1999, s. 153 a n.

⁵ SOBOTA, E.: Zákonodárné návrhy Sudetoněmecké strany s hlediska demokracie, Praha, 1938, s. 23. Prednáška z 11. 11. 1937 informuje o návrhoch zákonov Sudetonemeckej strany od roku 1934, týkajúcich sa národnostnej problematiky.

Princíp suverenity ľudu bol henleinovcami odmietnutý, pretože podľa nich „Národem lze podle konkrétní politické situace rozuměti pouze národy a národní skupiny sídlící ve státě, takže společná vůle ‚svrchovaného národa‘ může vzniknouti jen za součinnosti těchto národů a národních skupin... Jednotné státní území musí tudíž býti dále členěno na národní území české, německé, slovenské atd.“ Požadovali, aby národy a národné skupiny boli konštituované ako právnické osoby s tým, že nutne musia zahrňať všetkých členov národov žijúcich v štáte. Podľa nich museli zodpovedať občianskym právam a slobodám tiež práva a slobody národov ako právnických osôb medzi sebou navzájom a voči štátu ako spoločnému právnemu zväzku. Týmto základnými právami národov a národných skupín mali byť a) sloboda a zaistenie sebaurčenia, rovnoprávne vývojové možnosti všetkých výkonov, síl a schopností každého národa a každej národnej skupiny; b) primeraný podiel každého národa a každej národnej skupiny na vedení, utváraní a výkonoch štátu; c) ochrana proti odnárodňovaniu; d) záruka nerušeného národného vyznania a práva na pestovanie národnej súdržnosti.

Pre uskutočnenie týchto princípov považovali za nevyhnutné nové usporiadanie štátneho územia v zmysle národnej-regionálnej decentralizácie. „Jako náleží ke státu vedle obyvatelstva státu státní území, musí býti také osobnostem národů ponechán územní obor působnosti, který jim byl dán přírodou.“ Jednotné štátne územie sa malo členiť na národné územie české, nemecké, slovenské atď. s tým, že nové ohraničenie všetkých obvodov podľa národných hraníc malo byť reflektované vo všetkých verejnoprávných odboroch vrátane štátnych podnikov a zariadení všetkých druhov. Za nutné považovali taktiež ohraničenie enkláv tak, aby tvorili vlastné správne obvody. Pre štátnych občanov inej národnosti na národných územiach sa mali zaviesť recipročné menšinové práva. Henleinovci požadovali, aby sa pri určovaní národnej hranice napravili škody spôsobené nemeckej národnej skupine v roku 1918. Ďalšími požiadavkami bolo použitie týchto princípov nového usporiadania v zákonodarstve, v štátnej a verejnej správe a pri delbe zákonodarnej moci. Zákonodarstvo malo vykonávať Národné zhromaždenie a národné zastupiteľstvá. Národné zhromaždenie sa malo tvoriť na základe všeobecného priameho a tajného volebného práva, pričom sa volebný poriadok mal zmeniť tak, aby umožnil uskutočniť rýdzo právne právo národov a národných skupín (po prípade zrušiť senát). Národné zhromaždenie sa malo členiť na národné kúrie, ktoré mali reprezentovať v spoločnej snemovni právne osobnosti jednotlivých národov a národných skupín a zastupovať ich spoločné nároky. Národné zhromaždenie malo byť príslušné uznávať sa na zákonoch upravujúcich všetky záležitosti, ktoré neboli vyhradené samospráve. Nemalo mať kompetenciu na zákonodarstvo zásadne a rámcové v záležitostiach výchovy akéhokoľvek druhu, vrátane škôl odborných a vysokých, ako i predvojenskej výchovy a dozoru nad školami a školskými stavbami. Taktiež nemalo mať vplyv na akékoľvek záležitosti týkajúce sa kultúry a vzdelania, vrátane vedeckej akadémie, múzeí, archívov, starostlivosti o umenie, ochranu pomníkov, rozhlasu, na starostlivosť o deti, mládež a siroty, na telesnú výchovu, populačnú politiku, zdravotníctvo, vnútroštátne veterinárstvo, sociálne ústavy, nemocnice a pod., na starobné podpory a chudobných, na záležitosti živnosti, koncesii a licencií, na záležitosti trhov, divadelných koncesii, vrátane policajného dozoru, na úlohy poľnohospodárskej kultúry, pestovania lesov, na dozor na právo lovu a rybolovu, na poľnohospodársky výskum. Do kompetencie národných zastupiteľstiev, (ktorých členovia boli členmi národných kúrií v Národnom zhromaždení) patrilo zákonodarstvo o záležitostiach náležiacich národnej samospráve, voľba predsedu samosprávy, hlasovanie o ne/dô-

vere voči vedeniu samosprávy, rozpočtové právo o finančných podieloch a o vlastných prostriedkoch, právo kontroly záverečného účtu, právo podávať návrhy na ústavný súd podľa § 9 zák. č. 162/1920 Sb. z. a n. a iniciatívne právo. Zákony a nariadenia samospráv mali byť uverejňované v zvláštnych zbierkach zákonov. Zmeny sa mali týkať i výkonnej moci. Návrh rátať sa prezidentskou funkciou, ale členmi vlády mali byť z úradnej moci tiež predsedovia samospráv, ktorí by neboli závislí na dôvere väčšiny celého Národného zhromaždenia. Najvyšší orgán každej samosprávy mal pozostávať z predsedu samosprávy a zo správcov najvyšších samosprávnych úradov, ktorí mali tvoriť direktórium samosprávy. Predsedu malo voliť národné zastupiteľstvo a potvrdzovať ho mal prezident republiky. Ak by to odmietol, mohlo národné zastupiteľstvo trvať na svojom uznesení. Predseda samosprávy a správcovia mali byť jednotlivito zodpovední národnému zastupiteľstvu a predsedu mal byť členom najvyššej rady štátu.

Ďalšími navrhovanými požiadavkami henleinovcov boli nové usporiadanie správy, nové úradnícke právo, organizácia súdnictva podľa národných území a nové zásady jazykového práva. Právne mali byť upravené významné špeciálne otázky, týkajúce sa predovšetkým ekonomiky, zásad finančných úprav, predovšetkým štátneho rozpočtu. Malo sa pristúpiť k náprave krívd týkajúcich sa najmä pozemkovej reformy, univerzitných zákonov, menšinových škôl, vysokých škôl, legionárskych zákonov, sanácie bánk a pod. Nové usporiadanie štátu malo byť vykonané ústavnými zákonmi, obyčajnými zákonmi a novelami tak, aby nebola možná majorizácia.⁶

Právni experti, ktorí mali k návrhu henleinovcov zaujať stanovisko, boli vybraní predsedom vlády Dr. M. Hodžom na návrh predsedu Najvyššieho správneho súdu Dr. E. Háchu. Boli to univerzitní profesori Dr. J. Hoetzel, Dr. F. Weyr, odborový prednosta kancelárie prezidenta republiky Dr. Schieszl, predseda ústavného súdu prof. Dr. J. Krejčí, vrchný odborový radca kancelárie prezidenta republiky Dr. E. Sobota a senátny radca Najvyššieho správneho súdu doc. Dr. J. Havelka. (Dr. Sobota a prof. Weyr sa rokovani vôbec nezúčastnili z osobných dôvodov, avšak prof. Weyr v zásade pokladal ďalšie rokovanie so zástupcami sudetonemeckej strany o predložnom návrhu za nemožné.) Podľa Dr. Havelku „Úkol expertů nebyl nijak jasně vyjádřen. Měli podávatí svá dobrozdání ve věcech, ve kterých je předseda vlády k tomu vyzval. Rozhodnutí leželo přirozeně vždy v rukou vlády, lépe řečeno ve sboru politických ministrů. ...Podle různých známek lze míti za to, že expertisa nebyla politickým ministrům vůbec vítána a že kromě toho viděla vláda v expertech výlučně znalce právnícké konstrukce a formulace, pokládajíc obsahové řešení věci za věc výlučně politickou, k čemuž se cítila jediná sama. Z dalšího vyličení arci vysvitne, že právníci experti měli pochopení pro politickou závažnost věci daleko větší nežli činitelé, kteří byli povoláni k politickému vedení státu.“⁷ V posudku vypracovanom Dr. Háchom, prof. Dr. Hoetzlom, Dr. Schieszlom a Dr. Havelkom sa okrem toho uvádzalo: „III. Podle četných veřejných projevů oficiálních osobností tohoto státu měla se nová úprava poměrů menšin v Československu státi na půdě platné ústavy státu. Také o návrzích, jež předložili parlamentní zástupci sudetoněmecké strany v Národním shromáždění minulého roku, bylo právě s německé strany opětovně zdůrazňováno, že jsou v nich uplatňovány požadavky, které se pohybují vesměs v rámci platné ústavy. Stejně zněly – podle

⁶ HAVELKA, J.: Účast právníckých expertů při jednání se sudetoněmeckou stranou v červnu 1938, in: Právník 1938, LXXVII, č. 8–9, s. 464–473.

⁷ Ibid., s. 463.

zpráv denního tisku – projevy význačných státníků západních mocností. Proto musela být i v tomto posudku nejprve zodpověděna otázka, jaký je vztah navrhované úpravy k předpisům ústavy. Odpověď na tuto otázku nemůže vznítit jinak, nežli že navrhovaná úprava je v podstatných kusech v příkrém rozporu s ústavou a že její uskutečnění bez velmi dalekosáhlé změny ústavní listiny je nemožné. Veliká část toho, co je navrhováno, odporuje přímo jednotlivým ustanovením ústavní listiny, některé body pak nedají se srovnati alespoň s duchem a smyslem předpisů ústavních. ...Posudek přirozeně nemůže na návrh pohlížeti s hlediska politické ušnosnosti a proveditelnosti jednotlivých projektovaných úprav, avšak pokládá za nutné upozorniti, že návrh překročuje v některém směru hranice, které musí býti zachovány, nemá-li býti ohrožena existence samostatného státu.“⁸

V požiadavke inštitútu predsedu národného zastúpenia v postavení ministra, ktorý by nebol zodpovedný parlamentu, nemohol by byť počas celého volebného obdobia zbavený svojej funkcie a taktiež by nemohol byť proti svojej vôli odvolaný z funkcie ministra, bol už henleinovcami zakomponovaný vodcovský princíp.⁹ Takýto minister nemal voči štátu žiadnu zodpovednosť, nepotreboval od nikoho súhlas a ani nič nikomu zdôvodňovať a mohol týmto priviesť štát do situácie, z ktorej by štandardnou politickou cestou nebolo východisko.¹⁰

Pri snahách sudetonemeckej strany presadiť svoje požiadavky nemožno opomenúť ešte jednu závažnú skutočnosť, a to, že jej hospodársky program bol zhodný s programom nemeckého národného socializmu. Tento problém vynikajúcim spôsobom rozobral vo svojom článku K. Engliš.¹¹ Uviedol: „Jako hnutí se obrací na nejširší vrstvy, které chce získati po dobrém i po zlém. Používá k tomu nejmohutnější dnes působícího motivu *národního socialismu*, ale při tom se vyvaruje *nepříjemných důsledků důsledného solidarismu*, je *proti kolektivismu i pro právo na práci a na existenci*, podporuje *veškerá hnutí o velkém počtu osob* (střední stav, dělnictvo), volí pružné a kulaté výrazy („dobrý“, „správný“ poměr, „spravedlivá“ mzda atd.) *apeluje na cit širokých mas* jak svou vášnivostí, tak svou krasomluvou, tak respektováním starých ethnických útvarů atd. Hledá „pravdu velkého počtu“. Jde však o hnutí, které *přes některá konservativní hlediska* (proti velkozávodu, pro práci řemeslnou, proti rozkladu vžitých útvarů společenských) je *hnutím revolučním*. Především *názorově*. Odmítá se každá orthodoxie ve financích a méně bez zřetele k pravdě. Je revoluční v *mluvě a metodě*. Četli jsme závěr programu. Vzpomínáme na výraz: „Potáhneme v čele...“ Je revoluční v sankcích proti odpůrcům, proti těm, kdo stojí mimo aneb se nedrží zásad. (Vzpomeňme výrazu při nedodržování kolektivních smluv, atd.) Avšak hnutí chce prováděti své sankce, i když stát tu či onu instituci (závažnost kolektivních smluv) do právního řádu přejal. Vedle státní moci donucování *má zde tedy trvati jakási stálá donucovací moc strany*. Má zde tedy býti jakási *stálá revoluce*. Při této myšlenkové či spíše citové povaze hnutí, které představuje „německý socialismus“ sudetoněmecké strany, jest *nesmírně obtížná rozprava a ještě obtížnější dohoda* při jakémkoli problému. V demokratickém státě pak s individualistickým základem hospodářského

⁸ Ibid., s. 474 a 475.

⁹ Ibid., s. 476.

¹⁰ Ibid., s. 476.

¹¹ ENGLIŠ, K.: „Německý socialismus“ jako program sudetoněmecké strany, in: Moderní stát, XI, 1938, č. 3, s. 93–121.

pořádku je toto solidaristické hnutí totalitní ovládané z jediného bodu vůle vůdcovy stálou starostí státu, protože jest *myšlenkově cizorodým organismem*.¹²

Z celého programového zamerania henleinovcov jednoznačne vyplýva, že akceptovanie požiadaviek tejto „straníckej“ národnostnej menšiny muselo jednoznačne viesť k rozvráteniu nielen československej parlamentnej demokracie, ale i ekonomiky.

* * *

Hitlerovské Nemecko viedlo od konca roku 1937 proti Československu dvojvektorovú rozsiahlu kampaň. Jedným bolo zneužitie resp. využitie československej parlamentnej demokracie na hlásanie separatistických požiadaviek v československom parlamente a ich predkladanie československej vláde Henleinovou sudetonemeckou stranou, financovanou od roku 1935 hitlerovským Nemeckom.¹³ Druhým bolo medzinárodné lobovanie a rokovanie o týchto požiadavkách s garantmi versailleského systému Veľkou Britániou a Francúzskom. Výsledkom tejto kampane bola československá „misia“ lorda Runcimana,¹⁴ o ktorom Štefan Osuský¹⁵ vo svojej správe do Prahy 1. 8. 1938 uviedol, že „Pokud jde o lorda Runcimana, je to muž, pro něhož je rozhodující britský státní zájem. Přesvědčí-li se, že je v zájmu Anglie obětovat Československo, obětuje je bez výčitek svědomí.“ O Runcimanovej misii autor uviedol, že „Dávno před 26. červencem byla britská vláda rozhodnuta strpět německou politiku týkající se Sudet, a to s výjimkou vojenského zásahu Německa proti Československu. Runcimanovo vyslání do Prahy nemělo pro Brity jiný smysl, než splnit tímto postupem německá desiderata. Mise měla za cíl jednak odvrátit Německo od válečného zásahu a jednak vnútit pražské vládě odstoupení Sudet prostřednictvím plebiscitu, nebo i bez něho.“ Tento postup, který už vtedy porušil suverenitu československého štátu,¹⁶ bol nielen prvým závažným krokom smerujúcim ku Mnichovskej dohode, ale takto prezentovaná ústretovosť britskej vlády voči henleinovcom a voči hitlerovskému Nemecku bola signálom pre tých československých politikov, ktorí zachovanie parlamentnej demokracie nepovažovali za svoj politický cieľ.

¹² Ibid., s. 120–121, zvýraznené v origináli.

¹³ EČER, B.: Norimberský soud, Praha, 1946, s. 161, 315. O spolupráci henleinovcov s ľudákmi sa zmieňuje L. LIPSCHER: „Na základe dovtedajšej politiky HSLS muselo nacistické Nemecko nutne dôjsť k presvedčeniu, že je potrebné priamo ovplyvňovať činnosť ľudákov a tak ich ešte intenzívnejšie zapliahnúť do uskutočnenie svojich plánov proti Československu. Sudetonemecká strana dostala z tých príčin od svojho protektora, nacistického Nemecka, roku 1938 za úlohu vytvoriť front „Nationalitäten Front“ (Front národností). Stmelenie separatistických hnutí v jeden front malo cudzine dokázať nezmyselnosť a neudržateľnosť Československa. Predstavitel Sudetonemeckej strany K. H. Frank za tým účelom navštívil 8. februára 1938 Hlinku v Ružomberku. Frank a Hlinka sa dohodli, že budú spoločne bojovať proti predmnichovskej republike a pomáhať nacistickému Nemecku pri uskutočňovaní expanzívnych zámerov proti Sovietskemu sväzu, ako to priznal vo verejnom prejave 13. februára 1938 iný nacistický predák poslanec Kundt, keď povedal: „Bratislava sa musí stať východiskom zámerného novonemeckého ducha pri prenikaní na východ. Tu sa stretáva strana Henleina na jednej línii s posl. Hlinkom a Sidorom.“ (Slovenské zvesti zo 16. 2. 1938), in.: Ľudácka autonómia – ilúzia a skutočnosť, Bratislava 1957, s. 102–103.

¹⁴ Lorda Runcimana vyslala do Československa britská vláda. Blížšie KVAČEK, R.: Osudná mise, Praha 1958, s. 240; KVAČEK, R. – CHALUPA, A. – HEYDUK, M.: Československý rok 1938, Praha 1988, s. 302; ČELOVSKÝ, B.: Mnichovská dohoda 1938, Praha 1999, s. 226–243.

¹⁵ Štefan Osuský, československý vyslanec vo Francúzsku od 6. 1. 1920 – 16. 3. 1939.

¹⁶ ČELOVSKÝ, B.: Mnichovská dohoda 1938, Praha 1999, s. 230.

Návštevu lorda Runcimana (3. 8.–16. 9. 1938) sa snažila využiť a predložiť mu svoje autonomistické požiadavky aj Hlinkova slovenská ľudová strana. Runciman však odmietol s jej predstaviteľmi rokovať s tým, že jeho úlohou bolo riešenie otázky sudetských Nemcov. Zlyhanie iniciatívy HSLS zhodnotil K. Sidor: „Hovoril však s Maďarmi o ich biedach.“¹⁷ Slovenské memorandum, vypracované v angličtine Júliom Stanom, ostalo nepovšimnuté. ... Dňa 16. septembra 1938 vrátil sa z Prahy do Londýna lord Runciman. Jeho misia bola skončená. Zakončil svoje dielo a konštatoval, že otázku spoluzitia Nemcov a Čechov v jednom štáte nemôže on vyriešiť. Poradil pražskej vláde: zrušiť smluvu s Francúzskom, SSSR a Malou dohodou. Diplomatically guľatými slovami odporúčal, že celá ČSR má sa odovzdať pod protektorát Veľkonemeckej ríše.¹⁸ O tri dni dostali henleinovci z Ministerstva zahraničných vecí v Berlíne pokyn, aby začali s HSLS rokovať. Po dohode s henleinovcami¹⁹ predložila Hlinkova slovenská ľudová strana československej vláde návrh ústavného zákona o autonómii Slovenska,²⁰ ktorý bol vypracovaný ešte v máji 1938 a uverejnený 4. 6. 1938 pri príležitosti osláv 20. výročia Pittsburskej dohody.²¹

V súvislosti s predkladanými autonomistickými požiadavkami Hlinkovej slovenskej ľudovej strany nemožno opomenúť snahy Dr. Ivana Déreza²² postaviť sa proti nim

¹⁷ Predstavitel Zjednotenej maďarskej strany (Egyesült Magyar Párt – EMP) J. Eszterházy, ktorý už tri týždne pred vyhlásením aprílových henleinovských požiadaviek podporil v Národnom zhromaždení 5. 4. 1938 požiadavky ľudákov vyhlásil, že „Maďari, ktorí stoja tiež na kresťanskom a národnom podklade, rýchlejšie dosiahnu svoje nacionálne práva od autonómnej slovenskej vlády, než od zaslepeného československého režimu.“ Následne aj Zjednotená maďarská strana žiadala 4. 5. 1938 predsedu československej vlády M. Hodžu memorandum „úplnú rovnoprávnosť s ostatnými národnými skupinami“. To znamenalo také hospodárske, politické a právne postavenie, aké požadoval Konrad Henlein pre sudetských Nemcov, resp. HSLS pre Slovákov. Ďalej EPM žiadala „jednotu Maďarov za spokojný maďarský život“. VIETOR, M.: Dejiny okupácie južného Slovenska 1938–1945, SAV, Bratislava 1968, s. 11.

¹⁸ SIDOR, K.: Slovenská politika na pôde pražského snemu, 1918–1938, Sväzok II., Bratislava 1943, s. 250.

¹⁹ Pokyn Ministerstva zahraničných vecí v Berlíne Vyslanectvu v Prahe 19. 9. 1938. „prosim, sdělte poslanci Kundtovi (poslanec československého parlamentu za Sudetonemeckú stranu, pozn. aut.), aby na žádost Konráda Henleina vešel ihned ve styk se Slováký a přiměl je, aby předložili požadavky o autonomii. (podepsán) Altenburg“ in: EČER, B.: Československo a norimberský proces, Ministerstvo informací, 1946, s. 323. Túto udalosť uvádza i L. Lipscher v publikácii Slovenská autonómia – ilúzia a skutočnosť na s. 120 a ako prameň uviedol: Proces des grands criminels de guerre XXXI, 243, Dokument PS 2858.

²⁰ V Slovákov 10. 3. 1938 publikoval Dr. Mederly šesť zásadných požiadaviek ľudákov a to: „1. ústavné uznanie právnej osobitosti slovenského národa, 2. Novelizácia rečového zákona, 3. Decentralizácia výkonnej moci, 4. Zákonodarný snem pre Slovensko vo veciach týkajúcich sa miestnych životných záujmov Slovenska podľa zásad Pittsburskej dohody, 5. Reorganizácia krajinskej samosprávy na princípoch demokracie. (Podľa slov autora mali návrh hotový), 6. Zriadenie školskej rady pre Slovensko tiež podľa zásad demokracie s vylúčením znásilňovacích metód, ktoré pomocou školskej byrokracie zavádza centralizmus na Slovensku“. In: Ľudáci sa nedohodli, Politika, VIII, Bratislava, 15. 3. 1938 č. 5, s. 50.

²¹ Archiv Národního muzea v Praze, fond ANM g. I. Déer, karton 9, č. 481, 8. 6. 38 a Slovák 5. 6. 1938, č. 129. Na tento návrh publikovaný v Slovákov reagoval redakčný článok v Politike č. 11, VIII, 15. 6. 1938, s. 126. Návrh ľudovej strany na autonómiu Slovenska: „Sme však presvedčení, že uskutočnenie autonómie Slovenska, tak ako si ju predstavuje ľudová strana, nielen že by neprinieslo Slovákom nijaký prospech, naopak znamenalo by zarazenie doterajšieho hospodárskeho a kultúrneho vývoja tejto časti Republiky. Jadrom ľudáckeho návrhu je zákonodarná autonómia Slovenska. My túto autonómiu zásadne odmietame nielen z hľadiska jednotnosti štátu, ale odmietame ju ako zbytočnú, ba zrovna škodlivú. ... Ľudová strana nám je ostatne dlžná konkrétnu odpoveď na otázku, ktoré zákony, vynesené našim Národným zhromaždením poškodily Slovensko?“

²² Dr. Ivan Dérer, sociálny demokrat, poslanec, minister s plnou mocou pre správu Slovenska, minister pre zjednotenie a organizáciu správy, minister školstva a národnej osvety, minister spravodlivosti.

návrhmi, obsiahnutými v troch memorandách. Prvým bolo memorandum z 21. 1. 1938 o zabezpečení československej jednoty, druhým memorandum z 28. 3. 1938 o opatreniach proti rozvratnej činnosti Hlinkovej ľudovej strany a tretie z 25. 7. 1938 s rovnakým posolstvom. V časovej súslednosti s akcelarováním presadzovania autonómie Slovenska ľudákmi vypracoval protinávrh – Decentralizačný plán, s návrhom na vyriešenie slovenského problému v rámci Československej republiky zo 4. 10. 1938, ktorý mal byť predložený na žilinskom zasadnutí ľudákov 6. 10. 1938, no vinnou obštrukcie (posl. Teplanský) sa na prerokovanie nedostal.²³

²³ DÉRER, I.: Slovenský vývoj a ľudácka zrada, Praha 1946, s. 273–299. „Decentralizační plán. Jak již vzpomenu, v souvislosti s mými návrhy na ostré opatření proti ľudácko-fašistickým separatistům a iredentistům, propagoval jsem nutnost decentralisace moci státu na jednotlivé země. Po této stránce omezoval jsem se při různých konferencích a rozmluvách na ústní vyličení svých názorů, bez toho, že bych je byl formuloval písemně. Ani při poradě slovenské odbočky československé národní rady, konané za účasti všech státoprávních stran slovenských dne 5. října 1938 v Bratislavě, nepředkládal jsem písemné návrhy a referoval ústně. Na podkladě tohoto mého ústního výkladu a debaty vznikl můj písemný „Návrh na vyřešení slovenského problému v rámci Československé republiky“. Sestavil jsem jej v ten samý den po skončení poradě v odbočce národní rady, tak jak to usnesli zástupci státoprávních stran. Návrh tento, v jednotlivých podrobnostech, vznikl přirozeně pod dojmem událostí zářijových a říjnových r. 1938 a šel mnohem dál nad koncepci propagované mnou dříve, zvláště ve věcech zákonodárné decentralisace. V podstatě však kryje se tento plán s mou dřívější koncepcí. Měl být předložen ľudákům jako poslední koncese státoprávních stran. Úkol jeho projednání s výkonným výborem lidové strany, který zasedal 6. října 1938 v Žilině, převzal na sebe posl. Ursíny. Machinace posl. Teplanského však znemožnily, aby plán byl ľudákům předložen. Uvádím v následujícím doslovné znění svého návrhu, jak byl přijat konferencí státoprávních slovenských stran v Bratislavě a jak byl na základě usnesení této konference formulován. Návrh na vyřešení slovenského problému v rámci Československé republiky. I. Uznává sa slovenský národ ako rovnoprávna a rovnocenná súčiastka československej národnej rodiny. II. Jazykový zákon sa upraví v tom smysle, že štátnym oficiálnym jazykom Československej republiky je jazyk český a slovenský. V českých zemiach úraduje a vyučuje sa česky, na Slovensku úraduje a vyučuje sa slovensky. Slováci užívať môžu u úradov v českých zemiach v slove a písme slovenčinu, Češi na Slovensku češtinu, ale len ako súkromné stránky. Vybavenia úradné stanú sa v českých zemiach česky a na Slovensku slovensky. Ohľadne prednášok a cvičení na vysokých školách môže stanoviť vláda výnimky z týchto predpisov. III. Podobne ako vo všetkých zemiach republiky zriadí sa na Slovensku krajinský snem, volený na základe všeobecného, rovného, tajného a pomerneho volebného práva. Krajinský snem si volí predsedu a predsedníctvo. Kompetencia krajinského snemu je administratívna, hospodársko-samosprávna a zákonodarná. Zákonodarná pravomoc krajinského snemu upraví sa tak, že všetko, čo nepatrí do zákonodarnej kompetencie Národného zhromaždenia v Prahe, patríť bude do kompetencie krajinského snemu. Zákonodarná kompetencia krajinského snemu vzťahuje sa tedy 1. na zákony primárne, 2. na zákony sekundárne (na základe rámcových zákonov Národného zhromaždenia, alebo na základe poverenia, obsaženého v konkrétnom zákone Národného zhromaždenia). Zákony krajinského snemu vyžadujú schválenia prezidenta republiky. Kompetencia po stránke zákonodarnej Národného zhromaždenia v Prahe a krajinského snemu slovenského upravuje sa takto: Národnému zhromaždeniu v Prahe patrí táto zákonodarná činnosť: zákony týkajúce sa národnej obrany, četníctva, štátnej polície a všetkých základných otázok bezpečnosti štátu, zákony týkajúce sa zahraničnej politiky štátu a jeho štátnych a politických smlúv, základné zákony týkajúce sa úpravy štátnej a verejnej správy, základné zákony upravujúce hospodárske, sociálne a zdravotné pomery, justičné zákony (občiansky zákoník, civilný poriadok, trestný zákon, trestný poriadok, obchodný zákon, zmenečný zákon, súdny organizačný zákon, konkurzný zákon atď.), základné zákony školské a kultúrne, základné zákony dopravnícke, základné zákony o štátnom občianstve, o obecnom zriadení a pod., pragmatikálne a platové zákony štátneho zamestnanectva, finančné zákony (daňové, colné, poplatkové, rozpočtové atď.), zákony týkajúce sa štátnych monopolov, štátnej meny, štátnych podnikov, zákony týkajúce sa tlačového, zhromažďovacieho a spolkového práva a všetkých slobod, zabezpečených v ústavnej listine, základné zákony kultové. Vzhľadom k tomu, že výpočet tento musel byť narychlo urobený, vyhradzuje sa jeho eventuálna korektúra alebo doplnenie. Všetko, čo podľa tohto výpočtu nepatrí do zákonodarnej kompetencie Národného zhromaždenia, prináležíť bude zákonodarnej kompetencii Slovenského snemu. Volebný predseda krajinského snemu je súčasne i predsedom krajinského výboru (krajinskej vlády). Aparát politickej správy (krajinský úrad, okresné úrady atď.) je vo veciach, ktoré patria do kompetencie krajinského výboru (krajinskej vlády), tomuto

Po týchto návrhoch nasledovala vzhľadom na zahraničnopolitický vývoj súvisiaci s Mnichovskou dohodou (uzatvorenou 29. 9. 1938) už iná realita. Tým, že bolo znemožnené československému parlamentu vysloviť sa na základe ustanovenia § 3 ústavy z roku 1920 ods. 1²⁴ k Mnichovskej dohode, bola bezprecedentným spôsobom porušená

podriadený. IV. Úprava autonómnej správy Slovenska. Nositeľom autonómnej správy je krajinský výbor (krajinská vláda). Krajinský výbor (krajinská vláda) zvolený je z pléna krajinského snemu podľa dosavadných zásad voľby krajinského výboru. Každý člen krajinského výboru (krajinskej vlády) má svoj referát (resort). Referáty (resorty) podelia sa vzájomnou dohodou ako dosiaľ. Krajinský výbor (krajinská vláda), poťažne referenti (resortní šéfovia, eventuelne krajinskí ministri) budú mať v kompetencii: a) dosavadnú ich agendu samosprávnú, ktorú vykonávajú už dnes na základe zákona o organizácii politickej správy, b) tú časť agendy štátnej správy a jednotlivých ministerstiev v Prahe, ktorá bude na nich decentralizáciou ministerstiev z Prahy prenesená. Prevedie sa veľmi rozsiahla a radikálna decentralizácia ústredných ministerstiev, predovšetkým ministerstva vnútra, obchodu, zemedelstva, zdravotníctva, sociálnej pečlivosti a verejných prác. U ministerstva vnútra na príklad myslí sa na to, že by v ústrednom ministerstve vnútra ostali len veci, týkajúce sa četníctva, štátnej polície a iných bezpečnostných orgánov, ďalej len najzákladnejšie veci nutné z hľadiska jednoty štátu a všeobecná kontrola politickej a bezpečnostnej správy. Všetka ostatná agenda by bola decentralizovaná na krajinskú vládu, jej referentov a na jej výkonné orgány. Podľa tohoto vzoru by nastala tiež decentralizácia ministerstiev obchodu, zemedelstva, zdravotníctva, sociálnej pečlivosti a verejných prác a zásadou by bolo, aby len najdôležitejšie veci, potrebné z hľadiska jednoty štátu a jeho hospodárstva, ponechané boli v týchto ústredných ministerstvách. Táto zásada platí aj ohľadne ministerstva školstva, ktorá sa prevedie zriadením zemskej školskej rady na Slovensku, ktorej by podliehali personálne otázky národného a stredného školstva na Slovensku, nakoľko by menovacie právo neprislúchalo vláde v Prahe, alebo prezidentovi republiky. Decentralizácii nepodlieha ministerstvo zahraničných vecí, ministerstvo národnej obrany, dopravné ministerstvá (železnice a pošty) a ministerstvo spravodlivosti a financií. Ohľadne dopravných ministerstiev však zabezpečí sa rozsiahla zvlášť personálna právomoc železničných a poštových riaditeľstiev na Slovensku. Takto sa upraví tiež personálna právomoc vrchných súdov na Slovensku a generálneho finančného riaditeľstva na Slovensku. Doplnok k bodu IV. Vzhľadom na okolnosť, že takto prevedená decentralizácia agendy centrálnych štátnych úradov na krajinské úrady a orgány bude nezbytné vyžadovať odbremenenia týchto úradov, doporučuje sa ďalší presun kompetencie z krajinských úradov a orgánov na úrady a orgány nižšie, menovite na okresné úrady a na ich samosprávne svazky. V. Pre vykonávanie agendy autonómnej krajinskej správy bude pridelený potrebný počet štátneho úradníctva a zamestnanectva. VI. Úprava personálnych otázok na Slovensku a v centrálnych úradoch. 1. Ustanovovanie a povyšovanie zriaďeneckého personálu (výpomocného personálu) bude sa prevádzkať príslušnými úradmi sídlivými na Slovensku. 2. To isté platí pre prijímanie robotníctva a zamestnanectva štátnych podnikov, ústavov a fondov. 3. To isté platí ohľadne prijímania a povyšovania pomocných kancelárskych síl a úradníkov. 4. Pokiaľ podľa platných predpisov povyšovanie a ustanovovanie štátnych úradníkov nie je vyhradené prezidentovi republiky (platová stupnica I, II, III, IV a V), prislúcha toto právo kompetentným orgánom štátnej správy na Slovensku. Ide-li o povýšenie vládou alebo prezidentom republiky, majú kompetencie orgány štátnej správy na Slovensku právo navrhovania. 5. Okrem predošlých bodov platí v personálnej politike všetko to, čo formuloval pán prezident republiky Dr. Edvard Beneš, hlavne pokiaľ sa týka účasti Slovákov v štátnej správe vôbec a v centrálnych úradoch zvlášť a pokiaľ sa týka i prevádzania kontroly. 6. Vo veciach ustanovovania a povyšovania úradníkov prezidentom republiky a vládou republiky tvoria slovenskí členovia vlády zvláštny slovenský personálny komitét, ktorému sa zabezpečuje právomoc, akú má v týchto veciach vo vláde minister financií. (Právo a povinnosť vyjadrenia, právo veta a v prípade veta rozhodnutie celej vlády.) 7. Na Slovensku utvorené budú zvlášťne štatusy pre všetky odvetvia štátnej správy, vrátane štátnych podnikov a ústavov, mimo vojska, četníctva a štátnej polície. VII. Slovákom zabezpečuje sa, že v každej vláde republiky zastúpení budú takým počtom ministrov, ktorý zodpovedá pomeru obyvateľstva. Keď by nemohla byť z akéhokoľvek dôvodu utvorená vláda politikov, resp. politických strán, obdržia toto zastúpenie vo vláde osobami úradníckymi alebo odborníkmi. VIII. Všetky tieto ustanovenia a smernice musia byť právnický presne formulované a primeraným spôsobom do právneho poriadku republiky vtelené. (Zákon, vládne nariadenie, vládne uznesenie a event. iné písomné zábezpeky.) Za týmto účelom, aby bolo urýchlene pripravené a prevedené ústavné zabezpečenie všetkých predošlých návrhov, uvedených v tomto spise, a za tým účelom, aby sa s prevádzaním týchto smerníc mohlo započatť ihneď, udeľuje vláda v rámci platných zákonov a ústavy plnú moc svojim slovenským členom. V Bratislave dňa 4. októbra 1938.

²⁴ Území Československej republiky tvorí jednotný a nedílny celek, jehož hranice môžu byť menené len ústavným zákonom.

suverenita československého štátu, a to predovšetkým Veľkou Britániou a Francúzskom, garantmi versailleských mierových zmlúv. Ich súhlas pripojiť časť československého územia k Nemecku – štátu, ktorý od roku 1933 zlikvidoval princíp suverenity ľudu, zásadu rovnosti občana pred zákonom, ochranu národných, náboženských menšín a rás a parlamentnú demokraciu – znamenal i okamžitú radikálnu likvidáciu občianskych, ale i ľudských práv a slobôd československých občanov na územiach pričlenených k Nemecku. Tento akt akceptácie totalitného politického systému v Nemecku a v Taliansku štátmi s parlamentnou demokraciou vyslal navonok signál zlyhania sily demokracie a prevahu sily totalitného politického systému.

Ako v každom štáte i v Československu sa našli ľudia, ktorým agresívna vnútroštátna a zahraničná politika Talianska a Nemecka imponovala jednoduchými riešeniami a sľubmi „nastolenia poriadku“. Oslovovali ich myšlienky vlády iba jedinej politickej strany v štáte na čele s vodcom s rozsiahlymi právomocami, zo zákona zlikvidovanej politickej a občianskej opozície a prijaté trestnoprávne normy nemajúce v Európe obdobu prinajmenšom od polovice 18. storočia. Za najväčších ideologických nepriateľov fašizmu a nacizmu boli spolu so socializmom a komunizmom vyhlásené demokracia a liberalizmus. V Československu sa naskytla možnosť prechodu k takémuto systému po odtrhnutí územi na základe Mnichovskej dohody. Rozbitím zastupiteľského systému parlamentnej demokracie sa nielenže znížil počet poslancov v parlamente, ale zmenilo sa i jeho stranícke zloženie.²⁵ Tento krok sa stal precedensom pre ignorovanie parlamentu a Hlinková slovenská ľudová strana ho využila pri vyhlásení Žilinskej dohody²⁶ a pri svojom následnom konaní zasahujúcom do občianskych práv a slobôd na Slovensku, resp. pri začiatku ich rýchleho likvidovania. Politická reprezentácia HSĽS sa nielenže už neuspokojila s dovtedy predloženými autonomistickými požiadavkami, ale na ich riešenie ústavnou formou už nemienila čakať. V situácii ohrozenia československého štátu, deň po abdikácii prezidenta E. Beneša, protiústavne vyhlásila v Žiline 6. 10. 1938²⁷ autonómiu Slovenska.²⁸ Pôvodný návrh HSĽS z júna 1938²⁹ už podporili aj niektorí z reprezentantov iných slovenských

²⁵ Vid' poznámky č. 33 a 34.

²⁶ Vid' poznámku č. 19 o koordinácii s henleinovcami.

²⁷ Práve odo dňa 6. 10. 1938 začala demobilizácia nariadená československou vládou, ktorá končila 28. 2. 1939. Túto skutočnosť obsahovala vyhláška ministerstva národnej obrany z 10. 2. 1938 uverejnená pod č. 33/1939 Ú. n.

²⁸ Žilinská dohoda. I. Podpisani osvojujeme si návrh Hlinkovej ľudovej strany na vydanie ústavného zákona o autonómii Slovenska tak, ako bol podaný v poslaneckej snemovni v roku 1938 a uverejnený v Slovákovi, číslo 129 zo dňa 5. júna 1938. Zavazujeme sa, že sa všetci, všetkými silami vynasnažíme, aby tento návrh bol Národným zhromaždením ústavne prijatý, najneskôr do 28. októbra 1938. Ústavným prijatím tohto návrhu bude štátoprávne postavenie Slovenska definitívne vyriešené. II. Vládna a výkonná moc na Slovensku má sa okamžite odovzdať do rúk slovenskej vlády, preto žiadame okamžite poveriť podpredsedu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany poslanca dr. Jozefa Tisu, aby ako delegovaný predseda zostavil v dohode s podpísanými politickými stranami prvú slovenskú vládu pozostávajúcu z predsedu a štyroch členov ministrov a navrhoval ju na menovanie. Podpisani prijímajú návrh zákona na decentralizáciu vládnej a výkonnej moci tak, ako je k tomuto vyhláseniu pripojený. Tento návrh má sa pripojiť a uskutočniť v najkratšom čase, aby aj do uskutočnenia prvého bodu tohto vyhlásenia vládna a výkonná moc dostala sa nielen fakticky, ale i právne do rúk Slovákov. Dané v Žiline, dňa 6. októbra 1938.

²⁹ Vid' poznámka č. 21.

politických strán.³⁰ Podpisujúci slovenskí predstavitelia pročeskoslovenských strán, teda dovtedy stojacich v opozícii voči politike HSĽS, si v tom hektickom čase do dôsledku neuvedomili, že podpisom pod Žilinskou dohodou odobrili zlikvidovanie strán, ktoré reprezentovali. Súčasne však vyradili z politického života Slovenska i členov celého spektra politických strán, ktorí sa už na žiadnej úrovni k politickej činnosti nedostali. Resp. len s podmienkou spolupodieľania sa na následnom totalitnom politickom vývoji na Slovensku i so všetkými negatívnymi dôsledkami, ktoré zákonite so sebou priniesol. Na Slovensku ostala jediná politická strana, a to HSĽS, s dodatkom „Strana slovenskej národnej jednoty“ a opozícia sa dostala nielen úplne mimo politické dianie a vplyv, ale začala sa aj jej perzekúcia. O niečo neskôr sa na základe vládneho nariadenia č. 355/1938 Sb. z. a n. zo dňa 23. 12. 1938 mohli nové politické strany zakladať už iba s povolením ústrednej vlády. Vláda bola oprávnená politickú stranu rozpustiť, ak zistila, že činnosť strany ohrozuje právny poriadok. Pôvodne platilo toto vládne nariadenie iba pre české krajiny, ale vládny nariadením č. 4/1939 Sb. z. a n. I. sa jeho platnosť rozšírila i na ostatné časti štátu – na Slovensko a Podkarpatskú Rus.³¹ Likvidovanie opozičných politických strán, či už „zjednotením“ v Žiline 6. 10. 1938, využitím ustanovení vládneho nariadenia č. 355/1938 Zb. alebo rozpustením,³² len zvýraznilo existujúci stav, pretože niektoré politické strany boli už pred prijatím vládneho nariadenia zakázané³³ a dôsledok sa prejavil v parlamente pri vytváraní nových parlamentných klubov.³⁴

³⁰ O okolnostiach, ktoré zohrali dôležitú úlohu pri podpísaní Žilinskej dohody sa zmieňuje SIDOR, K.: Slovenská politika na podožraďke snemu (1918–1938) II., s. 251–262 a DÉRER, I.: Slovenský vývoj a ľudácka zrada. Fakty, vzpomínky a úvahy, Praha 1946, s. 301–307. Podtextom je zmienka I. Déreho o vyhrážaní ľudákov cudzou intervenciou, ak sa ich návrh neprijme. Tou intervenciou mala byť poľská armáda, ktorá mala vynútiť slovenskú autonómiu i rozbitím československého štátu. Navyiac, stretnutie v Žiline sa odohrávalo v čase, keď Nemci zaberali československé pohraničné územie na základe Mnichovskej dohody, Poľsko pripravovalo územné požiadavky voči československému štátu a zhromažďovalo pri hraniciach vojsko a Maďari si pripravovali požiadavky pre Viedenskú arbitráž.

³¹ Vyhláškou Ministerstva vnútra č. 25/1939 Ú. n. boli rozpustené Komunistická strana Československa (sekcia Komunistickej internacionály), Československá sociálnodemokratická strana robotnícka, strana Deutsche sozialdemokratische Arbeiterpartei, Židovská strana a Sjedenotná socialisticko-sionistická strana robotnícka, „nakoľko činnosť týchto strán ohrozovala verejný záujem“. Ale týmto politickým stranám spolu so Slovenskou národnou stranou bola zastavená činnosť, resp. boli zakázané Krajským úradom Slovenskej krajiny už v priebehu novembra 1938. In: NIŽŇANSKÝ, E.: Voľby do snemu Slovenskej krajiny v roku 1938, in: Studia Historica Nitrensis VII/1998, s. 167; LIPTÁK, Ľ. a kol.: Politické strany na Slovensku 1860–1989, Bratislava, 1992, s. 312. Definitívnym signálom znamenajúcim likvidáciu pluralitného politického systému bolo zastavenie činnosti a následný zákaz Slovenskej národnej strany. Napriek tomu, že bola stranou s autonomistickým programom pre Slovensko, HSĽS nemalo záujem na jej samostatnej činnosti. SNS nebola separatistickou stranou.

³² DÉRER, I.: Slovenský vývoj a ľudácka zrada. Fakty, vzpomínky a úvahy, Praha 1946, s. 314–315; LIPSCHER, L.: Ľudácka autonómia – ilúzia a skutočnosť, Bratislava 1957, s. 148–160; LETTRICH, J.: Dejiny novodobého Slovenska, Bratislava 1993, s. 91–92; NIŽŇANSKÝ, E.: Voľby do snemu Slovenskej krajiny v roku 1938, in: Studia Historica Nitrensis, VII/1998, s. 167–170.

³³ Ministerstvo vnútra Slovenskej krajiny zakázalo činnosť komunistickej strany už 9. 10. 1938. In: LIPSCHER, L.: ibid., s. 148. Ostatné politické strany na Slovensku, vid' pozn. č. 28, Sidor, Karol: Slovenská politika na podožraďke snemu ..., s. 289–290. V súvislosti s vymenovaním novej, teraz už česko-slovenskej vlády generála Surového K. Sidor uviedol na s. 291, že „Pri tvorení tejto vlády už nehraly úlohu politické strany, najmä nie tie, čo sa týka Slovenska.“

³⁴ V českých krajinách zostali dve politické strany, ale politické sily boli rozdelené na vládnu stranu a opozíciu. Vládnou stranou sa stala Strana národnej jednoty a v opozícii bola Národná strana práce (spojenie Čsl. sociálnej demokracie a časti národných socialistov), požadujúca demokratické slobody a odmietajúca

Československá úradnícka vláda, ktorá nastúpila 4. 10. 1938, vymenovala 6. 10. 1938 s využitím § 60 československej ústavy³⁵ Dr. Jozefa Tisa za ministra pre správu Slovenska. Avšak už deň po vyhlásení autonómie Slovenska (6. 10. 1938 v Žiline) vymenovala na základe svojho rozhodnutia prípisom č. j. 7705/909/S-38 z 7. 10. 1938 za autonómnych ministrov profesora štátnej reálky v Bratislave Matúša Černáka, poslanca Pavla Teplanského, poslanca Jána Lichnera a bratislavského advokáta Dr. Ferdinanda Durčanského. Predsedníctvo československej ministerskej rady oznámilo parlamentu prípisom č. j. 24294/38 m. r. zo dňa 8. 10. 1938, že medzi menovanými slovenskými členmi vlády došlo k dohode o rozdelení agendy. Minister Dr. J. Tiso sa stal predsedom vlády a ministrom vnútra, M. Černák ministrom školstva, Dr. F. Durčanský ministrom spravodlivosti, sociálnej starostlivosti, a zdravotníctva, P. Teplanský ministrom poľnohospodárstva, verejných prác a financií a J. Lichner ministrom dopravy.³⁶

Zmenený a doplnený návrh ústavného zákona o autonómii Slovenskej krajiny, líšiaci sa od pôvodného návrhu, s ktorým v Žiline súhlasili³⁷ i niektorí reprezentanti pro-československých politických strán, bol prijatý 19. 11. 1938 ešte menším torzom Národného zhromaždenia ako ústavný zákon č. 299/1938 Sb. z. a n.³⁸ Opatovné zníženie počtu

fašizmus, do ktorej vstúpili zástupcovia bývalej československej sociálnej demokracie. In.: Dejiny štátu a práva na území Československa v období kapitalizmu 1848–1945, II., Bratislava, 1973, s. 439–440; LIPTÁK, Ľ. a kol.: Politické strany na Slovensku 1860–1989, Bratislava, 1992, s. 132.

³⁵ Pokiaľ nový prezident není zvolen (§ 59), nebo je-li prezident zaneprázdněn nebo churav tak, že nemůže vykonávat svého úřadu, přísluší výkon jeho funkcí vládě, která může pověřiti svého předsedu jednotlivými úkony.

³⁶ www.psp.cz, Společná česko-slovenská parlamentní digitální knihovna NS RČS 1935–1938, Poslanecká sněmovna – Stenoprotokoly 151. schůze, 17. listopadu 1938.

³⁷ HSLS v Žiline 5. 10. 1938 prijalo stanovisko, že „žiadať len to, čo je v návrhu autonómie složené a uspokojit sa s legislatívnu autonómiou Slovenska v rámci ČSR“. SIDOR, K.: Ibid., s. 259. Na toto bola pozitívna reakcia od F. PEROUTKU v Přítomnosti z 12. 10. 1938: „Musíme totiž byť vďační, že Slováci, pokiaľ sú vedení ľudovou stranou, vôbec sa odhodlávajú vytrvať pri republike a začleniť sa do jej rámca hoci uvoľneného. To je vec, ktorú si musíme nesmierne cenit...“ Aj Národné noviny ešte 12. 3. 1939 vyslovili vďačnosť Tisovi, Durčanskému a Sidorovi za záchranu Česko-Slovenska a v ňom slovenský národ v „pohnutých dňoch a hodinách“. In.: LIPSCHER, L.: Ľudácka autonómia – ilúzia a skutočnosť, s. 143.

³⁸ Ústavný zákon č. 299/1938 Sb. z. a n. o autonómii Slovenskej krajiny. Národné shromáždenie vychádzajúce z toho, že Česko-Slovenská republika vznikla shodou suverénnej vôle dvoch rovnoprávných národov, že slovenskému národu v Pittsburskej dohode, ako aj v iných smluvách a prejavoch, domácich i zahraničných, zabezpečená bola úplná autonómia a vedené snahou usmernenia slovenského a českého národa v duchu Žilinskej dohody, usnáša sa na tomto ústavnom zákone: Časť prvá. Úvodné ustanovenia. Článok I. Ústavný súd rozhoduje aj o tom, či zákony Snemu Slovenskej krajiny vyhovujú zásade článku I. zákona zo dňa 29. februára 1920, č. 121 Sb. z. a n., ktorým sa ukladá ústavná listina Česko-Slovenskej republiky. Článok II. Ústavný súd dopĺňa sa dvoma ďalšími členmi (náhradníkmi), ktorých menuje vláda Slovenskej krajiny. Dokiaľ sa tak nestane, ústavný súd vykonáva svoju pôsobnosť v dosavadnom složení a podľa doterajších predpisov. Článok III. (1) Zákony vyhlásené do dňa, v ktorom sa ustaví Snem Slovenskej krajiny, i keď sa týkajú vecí, ktoré spadajú do zákonodarných právomocí Snemu Slovenskej krajiny, vzťahujú sa aj na územie Slovenskej krajiny, ak len zo samého zákona iné neplynie. (2) Ak v zákonoch, na ktorých sa usnieslo Národné shromáždenie, hovorí sa o podrobnej úprave či už zákonom alebo nariadením a ide o otázku, spadajúcu do právomocí zákonodarných a vládnych orgánov Slovenskej krajiny, tieto sú príslušné vo veci usnášať sa. (3) Vládu a výkonnú moc na území Slovenskej krajiny od 7. októbra 1938 vykonáva vo veciach, spadajúcich do právomocí Slovenskej krajiny dotiaľ, kým nebude utvorená Slovenská krajinská vláda (čl. V, odst. 4), Slovenská krajinská vláda, pozostávajúca z piatich členov, ktorí tvoria súčasť ústrednej vlády (§ 70 ústavnej listiny). Článok IV. Ustanovenia článkov I.–III. Ako i čl. V., odst. 4 časti prvej a ustanovenia časti druhej tohto ústavného zákona tvoria súčasť ústavnej listiny. Prehľad zákony, spomínané v tomto zákone, netvoria súčasť ústavnej listiny. Článok V. (1) Voľby do prvého Snemu Slovenskej krajiny vypíše Slovenská krajinská vláda

tak, aby sa mohli vykonať do dvoch mesiacov od vyhlásenia tohto zákona podľa ustanovení čiasťky I. a III. Zák. č. 330/1920 Sb. z. a n. v znení zák. č. 126/1927 Sb. z. a n. s tou zmenou, že aktívne volebné právo majú tí, ktorí v deň voľby prekročili 21. rok svojho veku, že na 20000 odovzdaných platných hlasov, ako aj na zbytok presahujúci tri štvrtiny tohto počtu, dostane každá strana jeden mandát a že obmedzenia pasívneho volebného práva určené v § 6 cit. zákona sa na tieto voľby nevzťahujú. (2) O platnosti volieb do prvého Snemu slovenskej krajiny rozhodne volebný súd. (3) Prvé zasadnutie Snemu Slovenskej krajiny svolá do mesiaca po voľbách prezident republiky do Bratislavy. Zasadnutie prvého Snemu Slovenskej krajiny až do voľby jeho predsedníctva vedie povereník strany, ktorá pri voľbách dosiahla najväčší počet hlasov. Kým sa snem neusnesie na rokovacom poriadku, riadi sa obdobnými ustanoveniami rokovacieho poriadku poslaneckej snemovne Národného shromáždenia. (4) Členov Slovenskej krajinskej vlády tvoriacej súčasť ústrednej vlády, menuje prezident republiky na návrh predsedníctva Snemu Slovenskej krajiny, ak je tento ustavený. Článok VI. (1) Zákon tento nadobudne účinnosť dňom jeho vyhlásenia. (2) V deň vyhlásenia tohto ústavného zákona strácajú platnosť všetky zákony a ustanovenia, ktoré odporujú jeho ustanoveniam i zmenenej ústavnej listine. Článok VII. Prevedením tohto ústavného zákona poveruje sa vláda. Časť druhá. Zmena ústavnej listiny. Hlava I. Všeobecné ustanovenia. § 1. Slovenská krajina je autonómnu časťkou Česko-Slovenskej republiky. § 2 (1) Na území Slovenskej krajiny úradným a vyučovacím jazykom je reč slovenská. (2) Príslušníci českého národa ako i úrady, súdy, korporácie, verejné orgány a iné združenia zo zemi Českej a Moravskosliezskej môžu v styku s úradmi, súdmi a inými verejnými orgánmi používať českú reč. (3) Jazykové práva, zabezpečené menšinám v smluve medzi čelnými mocnosťami spojenými a združenými a Česko-Slovenskom, podpísanej v Saint-Germain-en-Laye, dňa 10. septembra 1919, ostávajú nedotknuté. § 3 Na území Slovenskej krajiny uzakoňuje sa krajinská príslušnosť. Podmienkou nadobudnutia krajinskej príslušnosti je domovské právo v niektorej obci Slovenskej krajiny. Štátna príslušnosť nadobúda sa automaticky príslušnosťou krajinskou. Hlava II. Moc zákonodarná § 4. (1) Národné shromáždenie vykonáva zákonodarnú moc pre celé územie Česko-Slovenskej republiky vo veciach: 1. ústavnej listiny, jej čiasťok, ako aj v otázkach upravujúcich činnosť spoločných zákonodarných a výkonných orgánov; 2. vzťahov Česko-Slovenskej republiky k cudzine, vypovedania vojny a uzavretia mieru, obchodnej a tarifnej politiky, vývozu a dovozu; 3. národnej obrany; 4. štátneho občianstva, vyst'ahovalectva, prist'ahovalectva, cestovných pasov; 5. meny, mier a váh, vecí patentov, ochrany vzorkov a ochranných známok, vymenovania a mapovania; 6. colných; 7. dopravy; 8. pošty, telekomunikácií, poštovej sporiteľnej a šekovej služby; 9. spoločného rozpočtu, spoločnej uzávierky, štátneho dlhu a schvaľovania pôžičiek pre spoločné potreby štátu a ich použitia; 10. daní, dávok a poplatkov, nakoľko tieto podľa § 18 tohto zákona slúžia na krytie výdavkov spoločných vecí, zásad nepriamych daní vôbec; 11. monopolov, spoločných štátnych podnikov, ústavov a zariadení. Výnimku tvoria štátne lesy a majetky, banské a hutnícke podniky, kúpele, ktorých vlastníctvo a správa prechádza na tú krajinu, na území ktorej sa nachádzajú; 12. právnej úpravy otázok hospodárskych a finančných, ktoré sú potrebné k zabezpečeniu rovnakých súťažných podmienok podnikania. (2) Na základe súhlasu snemu Slovenskej krajiny Národné shromáždenie môže jednotne riešiť aj iné otázky spoločného záujmu. § 5. (1) K platnosti usnesenia Národného shromáždenia vo veci zmeny ústavnej listiny a ústavných zákonov vôbec je potrebné, aby väčšina, určená v ústavnej listine, zahrňovala v sebe aj primeranú kvalifikovanú väčšinu členov snemovni, zvolených na území Slovenskej krajiny. (2) Aby zdôraznená bola zásada, že ústredná vláda republiky Česko-Slovenskej má požívať dôveru väčšiny slovenského národa, môže byť jednou tretinou poslancov zo Slovenskej krajiny podaný návrh na vyslovenie nedôvery v smysle § 76 ústavnej listiny. Pre ďalšie pokračovanie platia doterajšie predpisy. (3) K zákonom vo veciach § 4, ods. 1, bod 12 je potrebné, aby väčšina určená v ústavnej listine zahrňovala v sebe aj primeranú väčšinu členov snemovni zvolených na území Slovenskej krajiny. § 6. Členovia obidvoch snemovni Národného shromáždenia, zvolení na území slovenskej krajiny, majú hlasovacie právo len v prípade usnášania sa o veciach uvedených v § 4 tohto zákona. § 7. (1) Zákon odhlasovaný Národným shromáždením vo veciach uvedených v § 4 tohto zákona, týka sa Slovenskej krajiny len, keď sa to v ňom výslovne vypovie. (2) V takomto prípade zákon nech je vydaný aj v slovenskej pôvodine. § 8. V Stálom výbore ako členovia a náhradníci pomerne budú zastúpení členovia oboch snemovni Národného shromáždenia, zvolení na území Slovenskej krajiny. § 9. (1) Vo všetkých veciach v § 4 tohto zákona neuvedených zákonodarnú moc pre územie Slovenskej krajiny vykonáva Snem Slovenskej krajiny, volený všeobecným, priamym, tajným hlasovaním podľa zásady pomerneho zastúpenia, (2) Snem Slovenskej krajiny usnesie sa na ústave Slovenskej krajiny v rámci právneho usporiadania Česko-Slovenskej republiky. (3) Zmena územia Slovenskej krajiny podľa § 33 ústavnej listiny môže sa uskutočniť iba po súhlase 2/3 väčšiny Snemu Slovenskej krajiny. (4) K medzinárodným smlúvam ktoré sa týkajú kultúrnych, kultových a hospodárskych otázok výlučne slovenských a ktoré spadajú v smysle odseku 1 do právomocí slovenskej krajiny, je potrebný súhlas snemu Slovenskej krajiny. (5) Ustanovenia § 47 a odst. 1 a 3 § 48 ústavnej listiny

poslancov bolo vedľajším následkom Viedenskej arbitráže z 2. 11. 1938.³⁹

vztahujú sa primerane aj na zákony Slovenskej krajiny. (6) Ustanovenia §§ 20, 23–26 ústavnej listiny vztahujú sa aj na členov Snemu Slovenskej krajiny na celom území republiky Česko-Slovenskej. Hlava III. Moc vládna a výkonná. § 10. Väčšina, potrebná v smysle § 57 ústavnej listiny k voľbe prezidenta republiky, musí zahŕňať primeranú väčšinu členov Národného zhromaždenia, zvolených na území Slovenskej krajiny. V prípade, že by tejto väčšiny nebolo možné dosiahnuť, voľba sa odloží na 14 dní, a ak by za tento čas k shode nedošlo, voľba sa vykoná väčšinou, určenou v § 57 ústavnej listiny. § 11. (1) Vládnú a výkonnú moc na území Slovenskej krajiny vo veciach uvedených v § 4 tohto zákona vykonávajú orgány Česko-Slovenskej republiky okrem bodov 4, 6, 7, 8, 10 a 12 § 4 tohto zákona. (2) Na základe vzájomnej dohody príslušných ministerstiev možno jednotne upraviť otázky spoločného záujmu. § 12. (1) Rozhodovania v ústrednej vláde republiky a podpisovania ich aktov zúčastnia sa členovia Slovenskej krajinskej vlády len vtedy, ak ide o záležitosti, týkajúce sa tiež aj Slovenskej krajiny. (2) Ak a vládne nariadenie (§ 84 ústavnej listiny) týka tiež Slovenskej krajiny, podpíše to aspoň jeden člen vlády zastupujúci Slovenskú krajinu. § 13. (1) Zamestnanci ústrednej štátnej správy na území Slovenskej krajiny budú sa prijímať predovšetkým z radov príslušníkov Slovenskej krajiny. (2) Do spoločných ústredných úradov, ústavov a podnikov bude prijatý počet obyvateľstva Slovenskej krajiny primeraný počet jej príslušníkov. (3) Na území Slovenskej krajiny bude umiestnený počet obyvateľstva primeraný kontingent vojenských útvarov všetkých zbraní a služieb. Príslušníci Slovenskej krajiny zadela sa predovšetkým do útvarov, ktoré sú umiestnené na jej území a podriadené Slovenskému krajinskému veliteľstvu. § 14. (1) V Slovenskej krajine, jej ustanovizniach a orgánoch zabezpečuje sa pomerne zastúpenie vo všetkých spoločných ústredných ustanovizniach, radách, komisiách, výboroch a pod. (2) Slovenskej krajine, jej ustanovizniach a orgánoch zabezpečuje sa pomerne zastúpenie v medzinárodných organizáciách, úniách, radách, výboroch, komisiách a pod., v ktorých Česko-Slovenská republika dosiahla alebo dosiahne zastúpenie. § 15 (1) Vo veciach, pod bodmi 4, 6, 7, 8, 10 a 12 § 4 ako aj ostatných v § 4 tohto zákona neuvedených veciach, vládnú a výkonnú moc vykonávajú autonómne orgány Slovenskej krajiny. (2) Vo veciach bodu 6 a 10 § 4 pokračujú krajinské orgány podľa predpisov spoločných ministerstiev. (3) Hospodárenie štátnych dopravných podnikov (body 7 a 8 § 4 tohto zákona) usporiada sa podľa zásady, že Slovenská krajina samostatne a na svoj účet hospodári. (4) Veci celoštátneho a spoločného záujmu budú riešené dohodou príslušných orgánov. K tomu účelu možno zriadiť aj spoločné orgány. (5) Vládnú a výkonnú moc na území Slovenskej krajiny vykonáva krajinská vláda, zodpovedná Snemu Slovenskej krajiny. § 16 (1) Súdnu ochranu proti správny úradom Slovenskej krajiny vo veciach spadajúcich v smysle § 15 tohto zákona do ich právomoci poskytujú v najvyššej stolici súd složený z neodvolateľných sudcov zriadený na Slovensku pre územie Slovenskej krajiny. (2) Podrobnosti upraví zákonom Snem Slovenskej krajiny. (3) Dokiaľ nebude zriadený Najvyšší súd na území Slovenskej krajiny, terajšia právomoc Najvyššieho správneho súdu zostáva nedotknutá. Hlava IV. Sudcovská moc. § 17. (1) Súdnictvo na území Slovenskej krajiny vykonávajú súdy, v to počítajúc Najvyšší súd, zriadené na území Slovenskej krajiny. (2) Dokiaľ nebude zriadený Najvyšší súd na území Slovenskej krajiny, terajšia právomoc Najvyššieho súdu zostáva nedotknutá. (3) Všade, kde hlava štvrtá ústavnej listiny hovorí o úprave osobitným zákonom, myslí sa na zákony Snemu Slovenskej krajiny. Hlava V. Spoločné výdavky. § 18. (1) Na úhradu výdavkov spoločných vecí, vpočítajúc do nich aj službu štátneho dlhu, určený je výnos ciel, monopolov a spoločných štátnych podnikov a výnos nepriamych daní, ktoré určí Národné zhromaždenie zákonom. (2) Ku sčudzaniu majetku, ktorý podľa § 4 ods. 11 prechádza do vlastníctva krajiny, potrebný je súhlas Národného zhromaždenia. § 19. Slovenská krajina, jej príslušníci, ich ústavy a podniky budú účastní na vecných výdavkoch rozpočtu spoločných vecí, podobne na spoločných fondoch, dotáciách a iných výhodách zo spoločných štátnych a štátom spravovaných prostriedkov v pomere daňového výnosu. Syrový v. r. tiež na miesto prezidenta republiky podľa § 60 ústavnej listiny. Dr. Tiso v. r., Teplanský v. r., Černák v. r., Dr. Durčanský v. r., Lichner v. r., Dr. Karvaš v. r., Vološin v. r., Dr. Chvalkovský v. r., Černý v. r., Dr. Kalfus v. r., Dr. Bukovský v. r., Kajdoš v. r., Husárek v. r., Dr. Feierabend v. r., Dr. Zenkl v. r., Ing. Vavrečka v. r., Révay v. r., Dr. Bačinský v. r.

³⁹ 253 Opatření Stálého výboru ze dne 27. října 1938 o zániku mandátů některých členů Národního shromáždění. Stálý výbor Národního shromáždění republiky Československé usnesl se podle § 54 ústavní listiny na tomto opatření: § 1 (1) Členové Národního shromáždění, kteří se podle § 61 jednacích řádů sněmoven Národního shromáždění přihlásili k národnosti jiné nežli české, slovenské nebo ruské (maloruské) a dne 18. září 1938 neměli řádné bydliště na území republiky Československé, které není obsazeno cizí mocí, anebo po 18. září 1938 toto území opustili, pozbyvají dnem vyhlášení tohoto opatření mandátu. (2) Ostatní členové Národního shromáždění, přihlásivší se podle ustanovení uvedeného v předchozím odstavci k národnosti jiné nežli české, slovenské nebo ruské (maloruské), podržují mandát, podpíší-li znovu do osmi dnů po vyhlášení tohoto opatření v kanceláři sněmovny (senátní) bez výhrad slib uvedený v § 22 ústavní listiny; jinak pozbyvají

PRÁVO NA CESTE SLOVENSKA OD DEMOKRACIE K TOTALITE

Postupný rozvrat československej parlamentnej demokracie, ktorý nastal po Mnichovskej dohode, vyvolal aj u mnohých odborníkov v odbore práva efekt „varenej žaby“ plávajúcej v postupne zahrievanej vode až do stavu kedy sa už nedokáže zachrániť skokom (teda radikálnou sebazáchovnou akciou). Ústupky voči henleinovcom, resp. Nemecku, akoby mnohých ochromili v racionálnom myslení. Udalosti, ktoré sa po Mnichovskej dohode na každého československého občana priam valili, boli také významné, dramatické a tragické, že odborná ale i občianska reflexia na rýchle likvidovanie demokratických právnych princípov bola minimálna. Príkladom môžu byť reakcie na ústavný zákon o autonómii Slovenska. Významný slovenský národovec za Uhorska, právnik, venujúci pozornosť slovenskej právnickej terminológii a otázke samosprávy Dr. Emil Stodola⁴⁰, vo svojich dvoch článkoch o návrhu zákona o autonómii z októbra a novembra 1938⁴¹ nielen vôbec nereflektoval politické udalosti vedúce k presadzovaniu tohto zákona, ale taktiež sa nepozastavil nad zásadným nedemokratickým charakterom právnych noriem, ktoré od 6. 10. 1938 autonómna vláda na Slovensku presadila. Vnímal iba časti dosahu navrhovaného zákona o autonómii na právny stav a právnu istotu na Slovensku vyplývajúcu z nastávajúceho dualizmu prijímania zákonov v základných právnych odboroch celoštátneho významu: „...nachádzame my juristi (hovorím v množnom počte, lebo tlmočím aj mienku iných) v § 4 návrhu autonómie Slovenska, týkajúcom sa zákonodarnej pôsobnosti slovenského snemu, podstatné vacuum: vynášanie zákonov súkromnoprávných, trestných zákonov, obchodnoprávných, zákonov týkajúcich sa procedúr, daní, poplatkov, atď. je úplne vyňaté z pôsobnosti centrálného parlamentu. Toto vyžaduje podľa mojej mienky revíziu. ... Pre tieto každodenné nesrovnalosti, neistotu a rovno povedané, pre tento na poli práva sa vyskytlý chaos a pre veľkú škodu, ktorú z toho obecenstvo má, vyslovili sa juristi Slovenska opätovne za unifikáciu práva. ...prichodí uvažovať dvojje, či by sa nemali nechať dvere otvorené tak zv. rámcovým zákonom, kde by zásady určoval štát a zeme by zákon podľa svojich potrieb vyplnili a po druhé, či by podľa vzoru nemeckej ústavy (išlo o nemeckú ústavu z roku 1919, tzv. weimarskú, pozn. aut.) nemala byť ponechaná možnosť dohody, aby zeme so štátom dohodli, kto má istý zákon vyniesť. II. Druhá vec, ktorá nás juristov znepokojuje je, že najvyšší súd nemá ostať spoločným pre celý štát. ...prof. Karvaš vypočítal, že na Slovensku nebolo dost' právnikov pre všetky potreby. Teraz tomu toľž bude tak.“⁴²

Myšlienkové zameranie Dr. E. Stodolu na decentralizáciu v demokratickom štáte mu teda neumožnilo uviesť si, čo sa s československou demokraciou stalo, resp. aké zámery so Slovenskom má politická reprezentácia ľudákov. Vo svojej otázke, vztahujúcej

mandátu s účinnosťou ode dne vyhlášení tohoto opatření. (3) Členové Národního shromáždění, kteří podrželi mandát podle ustanovení odstavce 2, pozbudou ho, bude-li území, na němž měli řádné bydliště dne 18. září 1938, obsazeno cizí mocí, a to dnem, kdy k tomuto obsazení dojde. § 2 Ministerstvo vnitra vyhlásí v Úředním listu republiky Československé, kteří členové Národního shromáždění pozbyli mandátu podle § 1 tohoto opatření. § 3 Na mandáty uprázdněné podle § 1 nebudou povoláni náhradníci. § 4 Opatření toto nabývá účinnosti dnem vyhlášení; provede je ministr vnitra.

⁴⁰ Emil Stodola (*1862 – †1945). STODOLA, E. – ZÁTURECKÝ, A.: Návrh slovenského právneho názvoslovia. (Maďarsko-slovenská právnická terminológia), Martin 1919; STODOLA, E.: O úprave užívania reči v Švajčiarsku, Bratislava 1920; STODOLA, E.: O samospráve Slovenska, Martin 1921; STODOLA, E.: O jazykovom zákone a menšinových otázkach, Bratislava 1936.

⁴¹ STODOLA, E.: Niekoľko poznámok k návrhu zákona o autonómii Slovenska, in: Právny obzor, XXI, 1938, s. 439–440; STODOLA, E.: O novej ústave Slovenska, in: Právny obzor, XXI, 1938, s. 461–472.

⁴² STODOLA, E.: Niekoľko ..., s. 439–440.

sa na ústavný zákon o autonómii, zarezonovalo: „Čo chceli jej navrhovatelia utvoriť: či autonómiu, či spolkový štát a či spolkov štátov? Vymedzenie zákonodarnej moci krajinského snemu je tak rozsiahle, výkonná moc vlády tak ďalekosiahajúca, že tieto okolnosti dávajú republike československej ráz spolkového – federatívneho štátu (Staatenbund).“⁴³ Práve tu je zjavná jeho politická naivita a nepochopenie separatistických a nacistických snáh henleinovcov. Ešte viac ju dokumentuje jeho tvrdenie o postavení zákonodarného zboru v návrhu zákona o autonómii, kde uviedol, že „Návrh Henleinovský chce delegácii zástupcov v parlamente dať právo, aby oni tvorili kúrie a súčasne zastupiteľstvá krajiny – snemy, a to tak, že by si samospráva volila prezidenta, prezidentom republiky schváleného tento by ustanovil vládu samosprávy. Senát by podľa tohto návrhu mohol odpadnúť. Henleinovský návrh má výhodu úspornosti, lebo na miesto trojakých druhov zástupcov ľudu: zemských poslancov, poslancov feder. snemu a senátu má ev. len poslancov parlamentu, ktorí zahŕňujú v sebe všetky tieto tri kvality a bude vecou účelnosti, pre čo sa zákonodarstvo naše rozhodne.“⁴⁴ Práve v tomto návrhu už bol obsiahnutý vodcovský princíp, ako to rozobral v už cit. článku J. Havelka.⁴⁵

Dr. E. Stodola nebol sám, kto nevnímal pri formulovaní svojho stanoviska zmenu vnútroštátnej politiky. Obdobne nezohľadnil politickú situáciu vo svojom rozbere už prijatého ústavného zákona prof. JUDr. Karel Laštovka, profesor správneho práva na Právnickej fakulte UK v Bratislave vo svojom článku „Několik poznámek k ústavnímu zákonu č. 299/1938 Sb. o autonomii Slovenské krajiny.“⁴⁶ Autor sa zameral na stav po 7. 10. 1938, kedy československá vláda schválila dohodu so slovenskými ministrami, že „kompetence ve věcech slovenských přechází do doby definitivního ústavněprávního uspořádání na ministry slovenské a výkon kompetence se bude dít v rámci právního řádu a finančního zákona; při tom bylo výslovně uznáno, že kompetence v těchto mezích určená vztahuje se jak na otázky věcné tak i personální. ... Poněvadž podle této dohody byli ministři slovenští a to buď každý ministr pro sebe nebo v kolegiu pověřeni tím, aby na území slovenském vykonávali jen moc vládní a výkonnou a působnost určitých resortů, nutno souditi, že slovenské vládě a jejím ministrům nenáleží právo vydávati resp. měniti zákony. Právo to přísluší i po 7. 10. 1938 jen Národnímu Shromáždění a to pro celou republiku resp. Stálému výboru. To se podává jednak z toho, že moc vládní a výkonná obsahuje v zásadě pouze provádění zákonů, ne tedy jejich měnění jednak z ustanovení čl. III. úst. zák. 299/1938 o autonomii Slovenska, podle něhož zákony vyhlášené do dne, v němž se ustaví sněm slovenský, platí i na území Slovenska, nebylo-li v zákoně něco jiného stanoveno, jednak z dohody, podle níž se výkon kompetence má dít v rámci právního řádu. Do kompetence moci vládní a výkonné počítá se i vydávání nařízení. Pochybné bylo, zda a do jaké míry byli vláda slovenská nebo její jednotliví ministři oprávněni vydávati nařízení. Vzhledem k čl. III. ods. 3 slov. lze souditi, že krajinská vláda slovenská jako kolegium má od 7. 10. 1938 moc nařizovací, ale jen ve věcech spadajících do pravomoci slovenské krajiny. Vládní nařízení vlády slovenské musí býti podepsána od všech členů vlády. Jednotliví ministři práva nařizovací nemají. Nařízení musí se ovšem pohybovati v rámci

⁴³ STODOLA, E.: O novej ..., s. 461.

⁴⁴ Ibid.: s. 463.

⁴⁵ Vid' pozn. č. 7.

⁴⁶ In: Právní obzor, XXI, 1938, s. 486–500.

§ 55 ústavy,⁴⁷ tedy opírat se o zákon. Takovým jest např. § 138 zák. 131/1936 a 276/1938 o obraně státu; ovšem k nařízení podle § 138, které má nastoupiti na místo jinak potřebného zákona, třeba souhlasu a podpisu presidenta republiky. ... Jde o otázky pochybné a asi budou o nich v ústavě vyhrazené sněmu slovenskému učiněna nějaká opatření. Ministři slovenští si moc vládní a výkonnou rozdělili mezi sebe podle dohody na 5 skupin. Skupiny ty nejsou však samostatná ministerstva, nýbrž dosavadní ministerstva československá trvají nadále, poněvadž změna jejich působnosti tedy i zřízení a zrušení jich možno jen zákonem. (Srov. I oběžník min. vnitra ve Věstníku min. vnitra čisl. 11/1938, a contr. oběžníku krajinského presidenta v Bratislavě čisl. 274/1938).“⁴⁸

Svoj názor na ústavný zákon o autonómii Slovenskej krajiny vyjadril 2. 1. 1939 v liste prof. Dr. Karlovi Laštovkovi aj československý minister a odborník na správne právo Dr. J. Havelka „...četl jsem Tvůj článek v Právním obzoru a myslím, že jsi věc posuzoval velmi blahovolně, ale ovšem nic jiného se nedá dnes dělat. Máme teď v praxi nejlepší příležitost provozovat blahovůli k legislativě Slovenské a to ve velkém. ...“⁴⁹ Ale i tento názor bol len jeden veľký omyl. Ani on nevystihol podstatu diania na Slovensku. „Tolerující“ dianie obalené národnou rétorikou ponechal bez povšimnutia začiatok likvidovania demokracie a presadzovania totalitného politického systému a práva. Navyše sa uvedenými ohlasmi právnická diskusia k tejto téme vyčerpala a odborné kruhy už na ňu ďalej nereagovali. Dodatočným efektom sa prejavila i dlhodobá značná nevšímavosť československej právnickej vedeckej obce k totalitnej právnej praxi talianskeho fašizmu, a predovšetkým nemeckého nacizmu. V roku 1933 V. Gutwirth vyslovil názor, že „Půda v Německu jest zcela jiná, než u nás. Vyrostl-li v Německu strom hakenkreuzlerský hodně vysoko, není takových nadějí u nás. Mechanické kopírování hitlerismu u nás nemůže mít trvalých úspěchů. Vidíme také, že se jedná jen o přesuny mezi německými oposičnickými stranami. ... Neúspěch komunismu v Evropě s SSSR v pozadí, nezdar o imitaci italského fašismu a říšskoněmeckého hitlerismu to potvrzují mluvou zřetelnou.“⁵⁰ No ako sa ukázalo, „mechanické kopírovanie hitlerizmu“ sa nakoniec podarilo veľmi rýchlo.

Povšimnutiahodné je, že to, čo nedokázali postrehnúť a vyhodnotiť právnickí experti, otvorene zarezonovalo v redakčnom článku časopisu Politika „Autonómia Slovenskej krajiny“ z 1. 12. 1938:⁵¹ „Od 5. júna t. r. – kedy bol návrh tohoto zákona prvý raz predstavený Národnému shromáždzeniu – do 15. novembra t. r., kedy sa návrh s istými podstatnými zmenami v dôvodovej zpráve opätovne predostrel, žili sme v neustálom napatí, ktoré vylučovalo pokojnú prácu a úvahu. Naopak od mnichovského prelomu prežívame u nás revolučné chvíle; nie síce krvavej revolúcie, ale revolúcie v hlavách i myšlienkach a v organizácii verejného života všetkých oblastí. Udalosti sa valily takým tempom, že nebolo času na systém, na kladenie základov k definitívnej úprave novovytvárajúcich sa pomerov. Stopy týchto premien nesie ústavný život štátu, ktorý v nejednom smere vykoľajil a dáva prednosť faktickému stavu pred právnym poriadkom. Aj na Slovensku

⁴⁷ § 55 československej ústavy z roku 1920 „Nařízení vydávati lze jen ku provedení určitého zákona a v jeho mezích.“

⁴⁸ Na prof. Laštovku reagoval v Politike, IX, 1, 15. 1. 1939, s. 8–10 Dr. Milan Slávik v článku Jednotný alebo spolkový štát?

⁴⁹ SNA, fond S, krabica 424-2.

⁵⁰ GUTWIRTH, V.: Hnutí a jejich půda, In: Moderní stát, VI, 1933, s. 17–18.

⁵¹ Politika, Nezávislý časopis venovaný otázkam verejného života, Bratislava, VIII, 1938, č. 18, s. 205–206.

zavládol stav, ktorý nenachádzal opory v platných právnych normách. Po žilinskej dohode dňa 6. októbra t. r. došlo k úplnému právnemu prevratu. Návrh zákona o autonómii, podaný posl. Andrejom Hlinkom a spol. 5. júna t. r. predpokladal najprv existenciu autonómie, ktorá mala byť statuovaná ústavným zákonom a len potom prevzatie výkonnej a sudcovskej moci autonómnymi orgánmi. Vývoj bol práve opačný: najprv bolo prevzatie moci slovenskou vládou a len potom nasledovalo právne uznanie skutočného stavu, ktorý potvrdil až do ustavenia prvého zákonodarného snemu slovenského a do menovania prvej slovenskej vlády, zodpovednej tomuto snemu. Terajšia slovenská vláda nemá teda právne uznaného reprezentanta politickej vôle ľudu, ktorému by bola povinná vydávať počet zo svojich činov. ... Situácia vytvorená ústavným zákonom o autonómii Slovenskej krajiny, je naozaj zvláštna. Republika Československá stáva sa Česko-Slovenskou, t. j. nie je jednotnou a demokratickou, ale *federatívnou s rozdielnymi vládnymi režimami*. ... Záujmom štátu bude, aby tu nevládli rozličné režimy: v jednej oblasti demokratický a v druhej autokratický. Bude účelné na tomto poli docieľiť harmonického sladenia a sjednotenia sa buď to na jednom alebo na druhom systéme. ... Autonómia Slovenska bude musieť byť predmetom vážneho záujmu menovite odborných právnických kruhov, aby predstavovala čo možno najdokonalejšie a najúplnejšie dielo.“

Aj ďalší redakčný názor z Politiky vyslovil 1. 12. 1938 čosi, čo sa taktiež inde nereflektovalo. V článku komentujúcom ľudské heslo dňa „Súkromné podnikanie do slovenských rúk.“ sa uvádzalo, že toto heslo je formulované ako kategorický imperatív, ktorý treba uskutočniť ihneď. Upozorňoval, že pasivita Slovákov v podnikateľskej sfére koreni v iných príčinách, než prezentuje vláda. Za hlavnú príčinu, prečo bol v čase publikovania článku Slovák fabrikant alebo veľkoobchodník bielou vranou považovala redakcia to, že „Slováci vo všeobecnosti len veľmi neradi volia túto formu zárobkovej činnosti, ba veľmi neradi idú aj ako súkromní úradníci do týchto podnikov. Odstraňuje ich riziko súkromného podnikania a súkromnej služby, hoci zárobky a platby sú neporovnateľne lepšie, než v službách verejných. Jedným z najblaženejších pocitov nášho priemerného človeka je, že má zaručenú penziu od štátu. ... Len keď budeme mať dostatok schopných inžinierov a juristov, ochotných vziať na seba riziko súkromného podnikania, resp. zamestnania, môžeme uskutočniť nielen na oko, ale fakticky „súkromné podnikanie do slovenských rúk“. ... Niektorí by chceli nacionalizovať podniky, najmä židovské, ustanovením t. zv. vládnych komisárov, ktorí by nastúpili na miesta majiteľov podnikov resp. správnych a dozorných orgánov obchodných spoločností. Túto myšlienku treba odmietnuť nielen z úvah právnických, ale aj z dôvodov hospodárskej účelnosti. Nikajký rozumný podnikateľ nebude sa brániť tomu, aby správna rada alebo úradnícky sbor jeho podniku bol složený tak, ako to vyžaduje záujem Slovenska, nebude sa brániť ani tomu, aby na kapitále podniku dostalo sa účasti Slovákom, ale iste sa nenájde taký podnikateľ, ktorý by bol ochotný investovať milióny do svojho podniku preto, aby s nimi mohol šafáriť niekto iný, niekto, kto by sám nebol zodpovedný, lebo nie je členom ani správnych ani dozorných orgánov, ani nie je úradníkom; naopak, bola by zaň zodpovedná Slovenská krajina, ktorá ho ustanovila.“⁵² Ústup od rétoriky jednoduchých riešení podpory podnikania Slovákov

⁵² Ibid.: Súkromné podnikanie do slovenských rúk, s. 206–207.

sa prejavil i vo vládnom vyhlásení z februára 1939, ktoré tento kategorický imperatív už neobsahovalo.⁵³

V tomto smere bola svojim obsahom veľmi zaujímavá vyhláška vlády Slovenskej krajiny č. 40 Ú. n. z 18. 11. 1938 o budovaní priemyslu na Slovensku, ktorá týždeň pred vypísaním volieb do snemu Slovenskej krajiny uvádzala „pre budúcu priemyslovú politiku Slovenska tieto zásadné smernice: Vláda Slovenskej krajiny bude všemožne podporovať zakladanie nových priemyselných podnikov na Slovensku. Postará sa o to, aby sloboda súkromného vlastníctva a sloboda podnikania bola do všetkých dôsledkov zachovaná a rešpektovaná. Slovenská vláda zaistí všetkým oprávneným podnikateľom bez rozdielu, menovite ale majiteľom novozaložených alebo rozšírených podnikov, všetky podnikateľské voľnosti. Pritom kladie tú zásadnú podmienku, aby založené podniky slúžili hospodárskym záujmom Slovenska a aby v nich našli prácu prevažnou mierou a v prvom rade slovenskí zamestnanci.“ Vyhlášku vlády síce podpísal iba minister hospodárstva no už o mesiac neskôr sa zmeny začali aplikovať. Nariadením Slovenskej krajinskej vlády č. 82/1938 Ú. n. z 19. 12. 1938 o dočasnom obmedzení prevodov hospodárskych podnikov bol na základe § 1 potrebný „k platnosti prevodu hospodárskeho podniku medzi živými, dania do árendy ako aj každej inej dispozície, ktorá odnímała dovtedajšiemu držiteľovi hospodársku moc nad podnikom“ súhlas okresného úradu, príslušného podľa sídla podniku. Nariadenie malo byť účinné do 31. 12. 1939 a vykonať ho mal minister hospodárstva po dohode s ministrom pravosúdia.

* * *

Vzhľadom na odmietnutie demokracie politickou reprezentáciou HSĽS, situácia, v ktorej sa Slovensko po 6. 10. 1938 nachádzalo, už signalizovala pre Slovenskú krajinu⁵⁴ nový smer, ktorým sa mala už v krátkej budúcnosti uberať. Presadzovanie totalitného politického systému na Slovensku sa nemohlo zaobiť bez zásahov do občianskych práv a slobôd a teda ani bez zásahov do súkromnovlastníckych práv. Likvidovanie právnej istoty občana sa začalo okamžite. Napomáhala tomu i situácia po Viedenskej arbitráži, kedy zo

⁵³ SNA, Tesnopisecká zpráva o 2. schôdzke Snemu slovenskej krajiny v dňoch 21., 22. a 23. februára 1939, s. 7: „Budujeme si nový štát, ktorý nebude odčerpávať národnú energiu preľudňovaním byrokratického aparátu, aby si národ zaujal svoje patričné miesto v hospodárskom živote. K tomuto cieľu bude potrebná radikálna preorientácia našej verejnej mienky, aby sme sa stali namiesto národa štátnych zamestnancov, národom voľných povolání na poli obchodnom a hospodárskom, aby nie národ bol pre štát, ale aby štát mal koho spravovať.“ S. 25: „Základným pilierom hospodárstva je súkromné podnikanie. Slovenská vláda od prvých počiatkov svojho vzniku pokladala si preto za prvú povinnosť byť strážcom právnej bezpečnosti a verejného poriadku, lebo bez týchto predpokladov je súkromné podnikanie nemožné. ... musíme popri zveľadovaní poľnohospodárstva pamätať nielen na udržanie terajšieho nášho priemyslu, ale i na budovanie priemyslu nového. Prirodzené predpoklady pre tento druh podnikania sú na Slovensku dané v plnej miere, ide len o to, vytvoriť aj nezbytné predpoklady právne a psychologické. So zreteľom na mimoriadnu dôležitosť tejto veci vyhlásila slovenská vláda základné smernice svojej priemyselnej politiky už zo dňa 17. novembra 1938. Sú to: Ochrana princípu súkromného vlastníctva, ochrana voľnej dispozície sféry súkromného podnikania a aktívna podpora pri budovaní podnikov nových alebo rozširovaní podnikov už existujúcich. Na týchto zásadách vláda nezmenene trvá a znovu ich potvrdzuje. Osobitnú pozornosť budeme venovať zveľadeniu živnostníctva a obchodníctva, jednak ochranou proti silnejšej konkurencii, jednak získaním lacného úveru. To isté platí aj o domácej výrobe, kde sa budeme starať najmä o organizovanie odbytu: jej výrobkov na zahraničnom trhu.“

⁵⁴ Zriadená zákonom č. 125 Sb. z. a n. zo 14. 7. 1927 (zemské zřízení).

zaberaného územia maďarským vojskom utekali do okliešteného československého štátu vysídlení československí občania,⁵⁵ ktorých bolo potrebné niekam umiestniť.⁵⁶ Súhra negatívnych vnútropolitických a zahraničnopolitických udalostí umožnila ľuďom rýchly začiatok represii voči demokratom Slovákom, Čechom a židom. Prvým pokusom, do značnej miere úspešným, bolo zhabanie majetku tým židom, ktorých deportovali zo Slovenska 2. 11. 1938 na územie, pripadnutom po Viedenskej arbitráži Maďarsku.⁵⁷ Následne sa začala realizácia vládneho nariadenia č. 382/1938 Sb. z. a n., o povinnom „odsune“ 9000 štátnych zamestnancov českej národnosti zo Slovenska ku dňu 31. 3. 1939.⁵⁸ Tito museli za veľmi ponižujúcich podmienok, urážok a teroru zo strany príslušníkov Hlinkových gárd urýchlene odpredávať svoje domy a družstevné byty, pozemky, teda všetok nehnuteľný ale i hnutel'ný majetok a to s obrovskými finančnými stratami.

* * *

Hlinkova slovenská ľudová strana uchopením moci protiústavným vyhlásením autonómie začala etapu protiústavnej „revolučnej tvorby práva“⁵⁹, ktorá prebiehala prostredníctvom nariadení, či už autonómnej vlády ako celku, alebo jej jednotlivých ministrov.⁶⁰ V záujme presadenia svojej politickej moci pomocou nariadení (obídením parlamentu) zneužili zákony, platné v Československu výlučne v prípade brannej pohotovosti štátu. Pre Slovensko a Podkarpatskú Rus platili v tom čase ustanovenia uhorského zák. č. 63/1912 o výnimočných opatreniach pre prípad vojny (okrem hlavy I. a III. zrušených

⁵⁵ VIETOR, M.: Dejiny okupácie južného Slovenska, Bratislava 1968, s. 23–46; DEÁK, L.: Viedenská arbitráž, 2. november 1938, Dokumenty II.: Okupácia (2. november 1938 – 14. marec 1939), Martin 2003, s. 304.

⁵⁶ Vyhláška ministerstva hospodárstva Slovenskej krajiny č. 38/1938 Ú. n. o úsipe majetku v odstúpenom území a vyhláška č. 57/1938 Ú. n., ktorou sa menila vyhláška č. 38/1938 Ú. n.

⁵⁷ NIŽŇANSKÝ, E. – SLNEKOVÁ, V.: Deportácie Židov za autonómie Slovenska 4.–5. 11. 1938, In: Studia historica Nitrensis V, Nitra, 1966, s. 66–185; NIŽŇANSKÝ, E.: Deportácie židov v novembri 1938 zo Slovenska v hláseniach styčných dôstojníkov. In: Studia historica nitriensis VII/1998, s. 259–285, VIETOR, M.: ibid.: s. 36; KAMENEČ, I.: Židovská otázka a spôsoby jej riešenia za autonómie Slovenska, In: Nové obzory, 10, 1968, s. 155–180.

⁵⁸ RYCHLÍK, J.: K otázke postavenia českého obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1938–1945, Historický časopis, 37, 3, 1989, s. 403–423, NIŽŇANSKÝ, E.: K problému vzťahu Čechov a Slovákov v období II. ČSR. Dokumenty a poznámky k listu Antona Štefánka Karolovi Sidorovi v decembri 1938, In: Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Fakulta Philosophica, Historica 27 – 1996, s. 189–204; BYSTRICKÝ, V.: Vystaňovanie českých štátnych zamestnancov zo Slovenska v rokoch 1938–1939, Historický časopis, 45, 4, 1997, s. 596–611; MATULA, P.: Postavenie českých stredoškolských profesorov na Slovensku v období od 6. 10. 1938 do 14. 3. 1939, In: Človek a spoločnosť 1/2000 – štúdie a články, s. 1–7.

⁵⁹ -by: Legalizácia revolučných aktov slovenskej vlády? In: Politika, X, 12, 1. 7. 1940 s. 146–147; „... keď politickí predstavitelia štátu dnes zdôrazňujú, že Slovenský štát nie je dielom 14. marca, ale výsledkom dlhšej prípravy revolučnej, bolo by bývalo len v súhlase s touto ich koncepciou, keby sa celé obdobie od 6. októbra 1938 do 14. marca 1939 traktovalo ako revolučné. Najnovšia právna veda nepridržiava sa merava princípov postavených v právnej a štátnej vede klasického právneho štátu; najmä pre prípady štátnych prevratov uznáva kategóriu revolučných právnych noriem a aktov a neuznáva, že by ich legálnosť, pokiaľ pochádzajú z doby predchádzajúcej formálnej revolúcii (ako bol u nás zákon zo 14. marca 1939) mohla tvoriť res cognicionis iudicis, hoci by šlo napr. ústavný súd. Chceme tým dať podnet k uvažovaniu nad tým, či táto legalizácia, ktorá vo veľkej miere prichádza post festum, bola ešte vôbec potrebná?“ Porovnaj s článkami: LUBY, Š.: „Obnova práva“ a „Kontinuita“ in: Právny obzor, XXIX, 1946, č. 1–2, s. 1–16 a č. 7–8, s. 191–214.

⁶⁰ VIETOR, M.: Recenzia knihy Igora Daxnera: Ľudáctvo pred národným súdom 1945–1947, Bratislava 1961, s. 300, in: Právnik, 1962, 101, č. 2, s. 142.

československým zákonom č. 168/1922 Sb. z. a n. o výnimočných opatreniach a stannom práve). Účinnosť zákona, pôvodne stanovená do 31. 12. 1930, bola predĺžená zákonmi č. 203/1930 Sb. z. a n., 230/1933 Sb. z. a n. a 315/1936 Zb. do 31. 12. 1939. Charakter týchto zákonov sa jednoznačne spájal s obranou demokratického parlamentarizmu a územnej integrity Československa. Pre ich využitie nastal čas v období pred a po mnichovskom diktáte. Potreba zabezpečiť právny rámec pre mimoriadne opatrenia na zabezpečenie poriadku a pokoja 17. 9. 1938 viedla k prijatiu vládneho nariadenia č. 177/1938 Sb. z. a n. platného pre obvod celého československého štátu a vládnej vyhlášky z 23. 9. 1938 č. 183 Sb. z. a n. o vstupe štátu do brannej pohotovosti.⁶¹ Na základe vládneho nariadenia boli suspendované niektoré ustanovenia ústavy z roku 1920, týkajúce sa občianskych slobôd a zavedená predbežná cenzúra, ako to vyplývalo zo zákona č. 131/1936 Sb. z. a n. o obrane štátu. Tieto opatrenia mali zo zákona trvať maximálne tri mesiace.⁶² To znamená, že od 6. 10. 1938 ľudácki politici využili vnútroštátnu situáciu počas vyhláseného stavu ohrozenia štátu vo svoj prospech nielen na vyhlásenie autonómie Slovenska, ale i na využitie ustanovení zák. č. 131/1936 Sb. z. a n. na elimináciu občianskych slobôd.⁶³ Ešte 12. 12. 1938 bolo vydané vládne nariadenie č. 317/1938 Sb. z. a n.,⁶⁴ účinné od 17. 12. 1938, ktorým sa robili mimoriadne opatrenia pre obvod celého štátu na dobu troch mesiacov, dočasne obmedzujúce alebo rušiace slobody zaručené ustanovením § 113 ústavy. Vyhláškou krajinského prezidenta č. 271 zo dňa 12. 10. 1938 o zmene vo vedení krajinského úradu uverejnenou v Krajinskom vestníku č. 35/1938 oznámil Dr. Šimko, že bol dekrétom ministra vnútra Slovenskej krajiny č. 8/1938 prez. zo dňa 11. 10. 1938 poverený dočasným vedením Krajinského úradu pre krajinu Slovensku. Na základe § 2 vládneho nariadenia č. 317/1938 Sb. z. a n. boli krajinskí prezidenti zmocnení, aby robili potrebné opatrenia podľa § 11⁶⁵ zákona č. 300/1920 Sb. z. a n. a tak mala HSLS v rukách rozsiahlu kompetenciu pre zásahy proti svojim oponentom. Situáciu na Slovensku komplikovala aj príprava Viedenskej arbitráže, ktorou sa malo od československého štátu odtrhnúť značné územie južného a východného Slovenska, pririeknuté Maďarsku. Vyhláškami č. 4/1938 Ú. n., z 12. 10. 1938 a č. 5/1938 Ú. n. zo 14. 10. 1938 vyhlásil krajinský prezident Dr. Šimko v niektorých okresoch⁶⁶ na základe zákona č. 168/1922 Sb. z. a n. stanné právo.⁶⁷

⁶¹ Ukončenie brannej pohotovosti štátu bolo vykonané vládnou vyhláškou zo dňa 3. 2. 1939 č. 28 Sb. z. a n.

⁶² Práve ustanovenie o zavedení predbežnej cenzúry napomohli slovenskej ľudáckej politickej reprezentácii pri likvidovaní opozičnej tlače, a tým i opozičných názorov na ľudácku politiku.

⁶³ LIPSCHER, L.: Ľudácka autonómia – ilúzia a skutočnosť, Bratislava 1957, s. 93.

⁶⁴ Publikované v Úradných novinách z 31. 12. 1938 pod číslom 88.

⁶⁵ § 11 zák. č. 300/1920 Sb. z. a n. Vládou, po pripadé orgánom od vlády k tomu zmocneným, môžu byť vydávané výjimečné predpisy o výrobe, predaji, chovaní a nošení zbraní a stíeliva, o pasech a hlásení, o chovaní a shukovaní na verejných miestach, jakož i o demonštratívnych jednaniach a používaní odznákov.

⁶⁶ Veľké Kapušany, Kráľovský Chlumec, Trebišov, Michalovce, Medzilaborce, Bratislava, Dunajská Streda, Komárno, Nové Zámky, Parkan, Želiezovce, Levice, Krupina, Modrý Kameň, Lučenec, Feleďince, Rim. Sobota, Tornaľa, Rožňava, Moldava nad Bodvou, Košice.

⁶⁷ Stanné právo sa vzťahovalo na zločiny: a) zločin vzbury podľa §§ 153–155 zák. č. V-78, b) zločin vraždy (§ 278), úmyselného zabitia (§§ 279–280), lúpeže (§§ 344 až 349), podpaľovania (§§ 422 a 424 zák. č. V – 1878), všeobecne nebezpečného poškodenia cudzieho majetku na vodných dielach, železničiaciach a lodiach, telegrafoch, telefónoch a dielach banických (§§ 429, 434 až 436, 439, 444 zák. č. V – 1878, § 12 zák. č. XXXI – 1888 a § 14 zák. č. 197/1920), zločin proti verejnému zdravotníctvu podľa § 315 zák. č. V – 1878.

Vyhláškou predsedu slovenskej vlády č. 6 Ú. n. z 10. 10. 1938 sa na Slovensku ustanovil slovenský jazyk „za výhradný jazyk pri užívaní jazyka štátneho“.⁶⁸ Vyhláška bola jednoznačne namierená proti češtine, ktorú používali okrem českých zamestnancov aj českí učitelia a profesori na všetkých stupňoch škôl.⁶⁹ V ústavnom zákone č. 299/1938 Sb. z. a n. o autonómii Slovenskej krajiny z 22. 11. však bolo v § 2 ods. 2 uvedené, že „príslušníci českého národa ako i úrady, súdy, korporácie, verejné orgány a iné združenia zo zemi Českej a Moravskosliezskej môžu v styku s úradmi, súdmi a inými verejnými orgánmi používať českú reč. Ods. 3 Jazykové práva, zabezpečené menšinám v smluve medzi čelnými mocnosťami spojenými a sdruženými a Česko-Slovenskom, podpísanej v Saint-Germain-en-Laye, dňa 10. septembra 1919, ostávajú nedotknuté.“ Príslušníkov českého národa však očakávalo ešte vládne nariadenie č. 382/1938 Sb. z. a n., na základe ktorého sa začal povinný „odsun“ 9000 českých štátnych zamestnancov zo Slovenska ku dňu 31. 3. 1939.⁷⁰ Išlo len o prvú etapu vysídlenia, keďže už 14. 3. 1939 o 3.30 ráno, teda ešte dlho pred zasadnutím snemu Slovenskej krajiny, ktorým sa vyhlásila samostatnosť Slovenska,⁷¹ sa proti Čechom i židom postupovalo na novej slovensko-českej hranici oveľa drastickšie.⁷²

Varovanie do budúcnosti (a nie ďalekej) obsahovala vyhláška autonómnej vlády č. 8 Ú. n. z 15. 10. 1938, v závere ktorej sa uvádzalo: „nezabúdajte, že až sa pomery ukludnia, vyjde najavo, kto v tejto dobe potreby Slovenskej krajiny účinne podporoval, alebo kto ich naproti tomu nepochopil a z akýchkoľvek dôvodov sledoval len svoj osobný

⁶⁸ Všetkým úradom na Slovensku ukladám, aby pri úradovaní v jazyku štátnom užívaly výlučne slovenčinu. Pod pojmom úradovania treba rozumieť i vyučovanie. Vyhradzujem si rozhodovanie o výnimkách, ktoré by mohli vyplývať z ustanovení § 4. jazykového zákona. V zastúpení predsedu vlády Dr. Ferdinand Ďurčanský, v. r. minister.

⁶⁹ § 4 zákona č. 122/1920 Zb. „Užívajcie jazyka štátného, oficielného, úrady v onom území republiky, jež před 28. říjmem 1918 náleželo ku královstvím a zemím na říšské radě zastoupeným, nebo ku království Pruskému, úřadují zpravidla po česku, na Slovensku zpravidla po slovensku. Slovenské úřední vyřízení k podání českému nebo úřední vyřízení české k podání slovenskému pokládá se za vyřízení, jež stalo se v jazyku podání.“

⁷⁰ Vládne nariadenie č. 382 Sb. z. a n. zo dňa 23. 12. 1938 o úpravě některých služebních poměrů státních zaměstnanců se zřetelem k autonomii země Slovenské. Len pre zaujímavosť a porovnanie so situáciou po II. svetovej vojne, v čase podpísania I. pražskej dohody 26. 5. 1945 nemohol byť na Slovensku bez súhlasu SNR zamestnaný žiadny český úradník. In: Kaplan, Karel: Pražské dohody 1945–1947, Sborník dokumentů, Praha 1992, s. 40.

⁷¹ SNA, Tesnopisecká správa o 1. schůzce Slovenského snemu, ktorá sa začala v utorok dňa 14. marca 1939 ako 3. schůzka a 2. zasadanie Snemu Slovenskej krajiny, začiatok schůzky o 10. hod. 57 min. dopol.

⁷² SNA, fond S, krabica 604-06-2, Modrá kniha HDG (Hlinkovej dopravnej gardy). Vznik a práca. Bratislava 14. III. 1939, č. 791/8249. Miestny obežník. Doručte všetkým oblastným veliteľom, okresným veliteľom HG. Vo Vašom obvode a v právomoci HDG taktiež vykonávajte rozkaz zo dňa 14. 3. 1939. Nariadujem s okamžitou platnosťou prehliadky utekajúcich Židov a Čechov, aby boli zistené cenné veci, ktoré neoprávnene vyvážajú, najviac peniaze a skvosty. Cenné predmety môže zhabať len veliteľ útvaru osobne, služobný veliteľ HDG alebo na to poverený zástupca v prítomnosti dvoch gardistov. Cenné predmety hneď odveďte zaistené hlavnému veliteľstvu (politické odd.) v Bratislave. Na zhabané veci vydajte riadne potvrdenie s razítkom. Na jednu osobu nechajte najviac 500 Ks. Zhabané predmety označte poznámkou „zhabané“. Ženy môžu prehliadnuť ženy zvlášť dôkladne. Čarnogurský. Fond S, 604, krabica 52-5, č. 17. Okresné veliteľstvo HG Senica Rozkaz vydaný dňa 14. III. 1939 o 3.30 hod. Z rozkazu náčelníka politického št. HG v Bratislave nariadujem nástup Gardy. Obsadia sa ihneď cesty smer na Moravu a prezreť každé auto, každú osobu zistiť či sa vezú cenné predmety, peniaze a šperky. Odoberie sa a vydá sa na to potvrdenie. Prevezme veliteľ hliadky za prítomnosti dvoch svedkov. Ponechajte len 500 Kč na jednu osobu. Cenné predmety a peniaze sa musia odovzdať politickému štátu HG v Bratislave. U zatajených vecí poznamenajte že zatajená. Na stráž Májek, v. r. okresný veliteľ.

osoh, alebo iné záujmy.“ Toto varovanie bolo myslené veľmi vážne a jeho výsledok sa ukázal okamžite. Nasledujúce právne normy – nariadenia vlády a ministerské vyhlášky, smerovali k zbavovaniu, resp. obmedzovaniu vplyvu opozície a židov vo verejnej správe a z inštitúciách, v ktorých boli činní.⁷³ Patrilo k nim nariadenie vlády Slovenskej krajiny č. 14 Ú. n. zo dňa 28. 10. 1938 o zaistení majetku spolkov, korporácií a základín, ústredie ktorých je mimo Slovenska.⁷⁴ Ďalej naň nadväzovalo nariadenie Slovenskej vlády č. 15 Ú. n. z 28. 10. 1938 o rozpustení všetkých tzv. polovojenských branných organizácií a uznaní Hlinkovej gardy, ako jedinej brannej organizácie na území Slovenskej krajiny.⁷⁵ Vzhľadom na ústavný zákon z 15. 12. 1938 č. 330 Sb. z. a n. o zmocnení ku zmenám ústavnej listiny a ústavných zákonov republiky Česko-Slovenskej⁷⁶ a ústavného zákona

⁷³ Na základe vládneho nariadenia č. 9 Ú. n. z 18. 10. 1938 o dočasnej úprave verejného notárstva na Slovensku mohol minister pravosúdia (spravodlivosti) na základe § 1 „do jedného roku pozbaviť úradu verejného notára, ktorý pre svoju činnosť nie je hodný dôvery potrebnej pri vykonávaní úradu slovenského notára. Postižený má právo, aby do 15 dní po doručení rozhodnutia podal u ministerstva pravosúdia Slovenskej krajiny rozklad. Tento rozklad nemá odkladacieho účinku a rozhodne o ňom minister pravosúdia Slovenskej krajiny s konečnou platnosťou. § 2 Do jedného roka od účinnosti tohto nariadenia môže minister pravosúdia Slovenskej krajiny zo služobných dôvodov verejného notára preložiť na iné služobné miesto.“ Vyhláška č. 10 Ú. n. ministerstva sociálnej starostlivosti a verejného zdravotníctva Slovenskej krajiny z 21. 10. 1938 zbavila s okamžitou platnosťou všetkých členov správnej komisie funkcie, v dôsledku čoho zanikol i mandát všetkých samosprávnych orgánov. Na ich miesto nastúpil zmocnenec ministerstva. Vyhláška toho istého ministerstva č. 11/1938 Ú. n. zbavila funkciu predsedu Úradovne Všeobecného penzijného ústavu v Bratislave a členov správnej komisie. Obežníkom krajského prezidenta pod č. 12/1938 Ú. n. o názvoch slovenských ústredných úradov bolo publikované uznesenie ministerskej rady zo dňa 10. 10. 1938 o názvoch. Napriek tomu bola vyhláška č. 19/1938 Ú. n. o rozpustení správnych orgánov Prvej pražskej nemocenskej poisťovne obchodných a súkromných zriadencov u krajskej úradovne v Bratislave a jej podriadených úradovní (expositúr) v Žiline, Košiciach a Lučenci uvedená s neúplným názvom ministerstva. Do konca roku 1938 bolo vydaných takýchto právnych noriem ešte 20. K závažnejším patrilo Opatrenie ministra pravosúdia č. 29/1938 Ú. n. o vymenovaní nového správneho výboru advokátskej komory v Bratislave, po tom čo minister na základe čl. V zákona č. 144/1936 Zb. zbavil úradu celý dovtedajší správny výbor a vyhláška krajského prezidenta č. 79/1938 Ú. n. o rozpustení krajského zastupiteľstva, krajského výboru a krajských komisií uznesením vlády Slovenskej krajiny. Na miesto neho bol ustanovený šesťčlenný poradný zbor.

⁷⁴ § 3 ods. 1 Spolky uvedené v § 1 ods. 1 sú povinné súčasne ohlásiť majetok, ktorý podlieha ústrediu, alebo ktorý bol ním spravovaný, ak sa nachádza v oblastiach ich pôsobenia. Ods. 2 Tento majetok prechádza dňom 6. októbra 1938 do správy, držby a vlastníctva organizácie, ktorá bude utvorená a schválená ministerstvom vnútra krajiny Slovenskej.

⁷⁵ Podľa § 1 ods. 2 sa nariadenie týkalo predovšetkým Národnej gardy, Zväzu stráže slobody, Národnej streleckej jednoty, Streleckej jednoty, Ozbrojenej formácie Sokola, RTJ, Orla, Sedliackej jazydy, Dunajskej stráže. Blížšie o Hlinkovej garde v období od 6. 10. 1938 – 14. 3. 1939 ČAPLOVÍČ, M.: Branné organizácie v Československu 1918–1939 (So zreteľom na Slovensko), Ministerstvo národnej obrany, Bratislava 2001, s. 73–78.

⁷⁶ Na základe tohto zákona bol prezident zmocnený, aby na základe jednohlasného návrhu vlády, na zasadnutí ktorej musela byť prítomná aspoň väčšina členov zo Slovenskej krajiny, ako aj aspoň jeden člen vlády Podkarpatskej Rusi, vydal dekrétom s mocou ústavného zákona nový text tých ustanovení ústavy a iných zákonov, ktorých zmeny by vyžadovali nové pomery, ako aj rovnakým spôsobom urobil tie opatrenia, ku ktorým sa vyžadoval ústavný zákon, pokiaľ boli nutné vzhľadom na nové pomery. Toto zmocnenie sa nevzťahovalo na zmenu ústavného zákona č. 299/1938 Sb. z. a n. o autonómii Slovenskej krajiny, iba ak by k tomu dal súhlas jej snem. Toto zmocnenie malo trvať dva roky. Vláda sa zmocňovala, aby od počiatku účinnosti tohto zákona urobila nariadením všetky nutné opatrenia, aj keby k nim bol inak potrebný zákon, s výnimkou zmeny ústavy. Pre nariadenia vo veciach uvedených v § 4 ústavného zákona č. 299/1938 Sb. z. a n. (Moc zákonodarná. § 4 (1) Národné zhromaždenie vykonáva zákonodarnú moc pre celé územie Česko-Slovenskej republiky vo veciach: 1. ústavnej listiny, jej častí, ako aj v otázkach upravujúcich činnosť spoločných zákonodarných, vládnych a výkonných orgánov; 2. vzťahov Česko-Slovenskej republiky k cudzine vypovedania vojny a uzavretia mieru, obchodnej a tarifnej politiky, vývozu a dovozu; 3. národnej obrany; 4. štátneho občianstva,

č. 299/1938 Sb. z. a n. o autonómii Slovenskej krajiny, úplnému zničeniu demokracie a občianskych práv a slobôd na Slovensku už nič nestálo v ceste. Pokračovaním predlžovania využívania ustanovení dočasne obmedzujúcich alebo rušiacich slobody zaručené československou ústavou bolo po 14. 3. 1939 vydanie vl. nar. č. 9/1939 Sl. z. zo 16. marca (vydaného už s použitím zmocňovacieho paragrafu 4 zák. č. 1/1939⁷⁷), ktorým sa činili mimoriadne opatrenia pre obvod celého Slovenského štátu s tým, že obsah §§ 8, 9 a 10 zákona 300/1920 Sb. z. a n.⁷⁸ (týkajúci sa slobôd zaručených československou ústavou z roku 1920 v § 113) nadobudol platnosť v plnom rozsahu. Toto vládne nariadenie bolo predĺžené vl. nar. č. 141/1939 Sl. z. do 17. 6. 1939 ale vládny nariadením č. 241 Sl. z. o mimoriadnych opatreniach z 27. 9. 1939 bolo znovu zavedené, avšak už na základe zmocňovacieho ustanovenia § 44 ústavy Slovenskej republiky.⁷⁹ Týmto vládny nariadením s mocou zákona boli zrušené §§ 1, 2, 3, 4, 14 a 15 zák. č. 300/1920 Sb. z. a n. v znení zákona č. 125/1933 Sb. z. a n.⁸⁰ Opatrenia (obmedzenia) podľa §§ 5 až 12 zákona

vystaňovalectva, prístahovalectva, cestovných pasov; 5. meny, mier a váh, vecí patentov, ochrany vzorkov a ochranných známok, vymierovanie a mapovanie; 6. colných; 7. dopravy; 8. pošty, telekomunikácii, poštovej sporiteľnej a šekovej služby; 9. spoločného rozpočtu, spoločnej uzávierky, štátneho dlhu a schvaľovania pôžičiek pre spoločné potreby štátu a ich použitia; 10. daní, dávok a poplatkov, nakoľko tieto podľa § 18 tohto zákona slúžia na krytie výdavkov spoločných vecí, zásad nepriamych daní vôbec; 11. monopolov, spoločných štátnych podnikov, ústavov a zariadení. Výnimku tvoria štátne lesy a majetky, banské a hutnícke podniky, kúpele, ktorých vlastníctvo a správa prechádza na tú krajinu, na území ktorej sa nachádzajú; 12. právnej úpravy otázok hospodárskych a finančných, ktoré sú potrebné k zabezpečeniu rovnakých súťažných podmienok podnikania; (2) Na základe súhlasu snemu Slovenskej krajiny Národné zhromaždenie môže jednotne riešiť aj iné otázky spoločného záujmu.) bol potrebný súhlas väčšiny členov slovenskej krajinskej vlády. Všetky tieto nariadenia si vyžadovali súhlas prezidenta, ktorý ich spolupodpisoval. Vo veciach, ktorých zákonodarná moc patrila podľa ústavného zákona č. 299/1938 Sb. z. a n. snemu Slovenskej krajiny, bola príslušná na vydanie nariadení vláda Slovenskej krajiny. Podrobnú úpravu nariadení vydaných podľa tohto zákona bolo možné vykonať vládny nariadením, ktoré mohli konkrétnejšiu úpravu niektorých jednotlivých záležitostí vyhradiť príslušným úradom. Takéto nariadenia mohli byť zrušené vládny nariadením, a to po skončení stanovenej dvojročnej lehoty.

⁷⁷ § 4 zákona 1/1939 Sl. z. o samostatnom Slovenskom štáte zo dňa 14. marca 1939. Vláda sa splnomocňuje, aby cestou nariadenia vykonávala všetko, čo je v prechodnom čase potrebné na udržanie poriadku a na zabezpečenie záujmov slovenského štátu.

⁷⁸ § 8 Spolky a odbočky spolků – mimo spolky výdělečné – mohou být podrobeny zvláštnímu doзору úřednímu nebo zvláštním podmínkám; činnost jejich může být zastavena a zřizování nových spolků a odboček učiněno závislým na povolení příslušného úřadu. § 9 Státní úřad bezpečnostní může zakázat konání schůzí na místech sloužících veřejné dopravě vůbec. Konání schůzí jiných může učiniti odvislým na úředním povolení; omezení toto netýká se schůzí voličů ode dne rozepsání do ukončení voleb. § 10 Vydávání a rozšiřování časopisů může být omezeno, podrobeno zvláštním podmínkám a v krajní nutnosti zastaveno, a provozování živností, jež vyrábějí a rozšiřují tiskopisy, může být podrobeno zvláštnímu doзору neb zastaveno. Časopisům periodickým může být uložena povinnost předkládati povinné výtisky ve lhůtě nejvýše dvou hodin před vydáním; pro jiné tiskopisy do šesti tiskových archů může tato lhůta být stanovena až na tři dny, pro tiskopisy obsáhlejší až na osm dní.

⁷⁹ § 44 ústavy z roku 1939 (1) Ak na zamedzenie nenahraditeľnej ujmy vážne hospodárske, finančné alebo politické záujmy štátu vyžadujú neodkladné opatrenia, vláda ich môže vydať nariadením s mocou zákona s výnimkou vecí, ktoré patria do výlučnej právomoci snemu, alebo ktoré podľa ústavy má upraviť zákon. (2) Takéto nariadenie platí len vtedy, ak ho podpíše väčšina členov vlády a prezident republiky. (3) Nariadenie s mocou zákona súčasne s jeho vyhlásením predloží predseda vlády snemu. Snem môže do troch mesiacov vysloviť s ním nesúhlas, ktorý sa vyhlasuje podľa § 29 s udaním dňa, ktorým nariadenie stráca svoju platnosť, alebo môže nariadenie zmeniť a vydať ho ako zákon.

⁸⁰ § 1 Za války nebo tehdy, nastanou-li uvnitř státu nebo na jeho hranicích události, ohrožující zvýšenou měrou celistvost státu, jeho demokraticko-republikánskou formu, ústavu nebo veřejný klid a pořádek, mohou být podle tohoto zákona učiněna mimořádná opatření, obmezující nebo rušící dočasně svobody zaručené ústavní

č. 300/1920 Sb. z. a n. v znení zákona č. 125/1933 Sb. z. a n. bolo „možno činiť dotiaľ, kým ministerstvo vnútra podľa uznesenia vlády vyhláškou v Slovenskom zákonníku zistí, že niet dôvodu k ďalšiemu obmedzeniu práv podľa uvedených predpisov“. Z uvedených ustanovení vidno, že sa politická reprezentácia Slovenského štátu zbavila v čo najširšom rozsahu obmedzení, ktoré demokratický parlamentarizmus pri zmocňovacom zákonodarstve používal voči možnosti zneužitia moci.⁸¹

Právne prostriedky zabezpečujúce totalitu na Slovensku do 14. marca 1939

Politika reprezentantov HSĽS, smerujúca k upevneniu totalitného politického systému, sa nutne prejavila i pri príprave a priebehu volieb do snemu Slovenskej krajiny. Vyhláškou vlády Slovenskej krajiny v Bratislave č. 49 Ú. n. z 26. 11. 1938 boli „v smysle čl. V ústavného zákona o autonómii Slovenskej krajiny“⁸² zo dňa 22. novembra 1938, č. 299 Sb. z. a n. „vypísané „volby do prvého snemu Slovenskej krajiny“ na 18. 12. 1938.

listinou v §§ 107, 112, 113 a 116 a zákonom o ochrane svobody osobní, domovní a tajemství listovního, a v souvislosti s nimi i jiná opatření. § 2 Mimořádná opatření tímto zákonem připuštěna mohou být nařízena nejdéle na dobu tří měsíců a pouze pokud jsou nezbytně nutná k ochraně celistvosti státu, jeho demokraticko-republikánské formy, ústavy a k udržení nebo obnovení veřejného klidu a pořádku. § 3 K mimořádným opatřením jest třeba usnesení vlády, schváleného prezidentem republiky. § 4 Usnesení vlády, ve kterém dlužno přesně uvést, které odchylky od pravidelných předpisů a ve kterých místních a časových mezích se nařizují, vyhlašuje se ve formě vládního nařízení ve Sbírce zákonů a nařízení, v ústředním úředním listě a v úředním listě území, jehož se týče. Nařízení musí být podepsáno prezidentem republiky a nejméně dvěma třetinami členů vlády, počítaje v to předsedu vlády nebo jeho náměstka (zástupce). § 14 Jakmile pomine nezbytná nutnost mimořádných opatření podle tohoto zákona přípustných, buďtež vládou ihned omezena neb úplně odvolána způsobem ustanoveným v §§ 3 a 4 tohoto zákona. § 15 Vláda jest povinna nařízení vydaná na základě tohoto zákona předložit nejpozději do 14 dnů Národnímu shromáždění nebo, nezasedá-li, stálému výboru podle § 54 ústavní listiny. Odepře-li jedna sněmovna nebo nezasedá-li Národní shromáždění, stály výbor podle § 54 ústavní listiny souhlas k vydanému nařízení, pomíjí jeho platnost; rovněž platnost jeho pomíjí, neučiní-li Národní shromáždění nebo stálý výbor podle § 54 ústavní listiny do měsíce ode dne vyhlášení tohoto nařízení žádného usnesení.

⁸¹ V súvislosti s rapidnou zmenou právneho prostredia sú zaujímavé postrehy z januára 1939 Dr. F. Mestitz obsiahnuté v článku O právnej bezpečnosti, in: Hospodárstvo a právo, VI, 1939, s. 49–52. Právna bezpečnosť, resp. právna istota v roku 1938, ako uvádzal autor, „je charakterizovaná dvojako: pociťuje sa vo zvýšenej miere jej potrebnosť a súčasne sa nachádza v ostrej kríze. Nikdy snáď v dejinách moderného štátu a práva nebolo volanie po právnej bezpečnosti tak silné, ako práve dnes. Teraz, keď sa v živote medzinárodnom i štátnom dáva tak často prednosť násiliu pred právom, hľadá sa v práve bezpečnosť, ktorú poskytuje len racionálny právny poriadok oproti iracionálnym, citovým, emocionálnym vplyvom.“

⁸² Ústavný zákon č. 299/1938 Sb. z. a n. o autonómii Slovenskej krajiny, článok V. (1) Volby do prvého Snemu Slovenskej krajiny vypíše Slovenská krajinská vláda tak, aby sa mohli vykonať do dvoch mesiacov od vyhlásenia tohto zákona podľa ustanovení čiastky I. a III. Zák. č. 330/1920 Sb. z. a n. (o voľbách župných zastupiteľstiev a okresných výborů /volební řád/) v znení zák. č. 126/1927 Sb. z. a n. s tou zmenou, že aktívne volebné právo majú tí, ktorí v deň voľby prekročili 21. rok svojho veku (povodne to bolo prekročenie veku 24. rokov pozn. aut.), že na 20000 odovzdaných platných hlasov, ako aj na zbytok presahujúci tri štvrtiny tohto počtu, dostane každá strana jeden mandát a že obmedzenia pasívneho volebného práva určené v § 6 cit. zákona sa na tieto voľby nevzťahujú. (/1/ Nikdo nemôže byť zároveň členom dvou alebo niekoľkima zemských zastupiteľstiev.) (2) O platnosti volieb do prvého Snemu Slovenskej krajiny rozhodne volebný súd. (3) Prvé zasadnutie Snemu Slovenskej krajiny svolá do mesiaca po voľbách prezident republiky do Bratislavy. Zasadnutie prvého Snemu Slovenskej krajiny až do voľby jeho predsedníctva vedie povereník strany, ktorá pri voľbách dosiahla najväčší počet hlasov. Kým sa Snem neusnesie na rokovanom poriadku, riadi sa obdobnými ustanoveniami rokovacieho poriadku poslaneckej snemovne Národného zhromaždenia. (4) Členov Slovenskej vlády, tvoriacej súčasťku ústrednej vlády, menuje prezident republiky na návrh predsedníctva Snemu Slovenskej krajiny, ak je tento ustavený.

Ústavný zákon o autonómii Slovenskej krajiny obsahoval v článku V. zmienku o politických stranách, čo vyplývalo z dovtedajšieho pluralitného parlamentného systému obsiahnutého i v zákone o voľbách, na ktorý sa tento ústavný zákon odvolával. „Vítazstvo“ HSLS v následných voľbách bolo zabezpečené niekoľkými protiústavnými a protizákonnými opatreniami politickej reprezentácie HSLS, aby ani náhodou nemohlo niečo zhatiť ich cieľ – ovládnuť celý autonómny snem. Rošády smerujúce napr. k cieľu vyšachovať Slovenskú národnú stranu z politiky a z volieb mali viacero momentov. Od zastavenia jej činnosti spolu so socialistickými stranami, cez tiché odvolanie zákazu až k splynutiu národnej strany s HSLS-Stranou slovenskej národnej jednoty.⁸³ Likvidácia SNS nebola odôvodnená programovými rozdielmi, pri jej zrušení išlo výslovne o presadenie modelu jedinej politickej strany.⁸⁴

Vo vzťahu k ostatným politickým stranám, ktorých členovia zd'aleka všetci nesúhlasili so Žilinskou dohodou, a teda so zlúčením ich politických strán s HSLS, sa politická reprezentácia ľudákov zabezpečovala mnohými obrannými krokmi. Jedným z nich bola už cit. vyhláška č. 49, uverejnená v Úradných novinách č. 58 dňa 26. 11. 1938, v ktorej sa uvádzalo, že „Kandidátne listiny nech sú v smysle § 20 zákona zo dňa 14. apríla 1920, číslo 330 Sb. z. a n. v znení zákona zo dňa 14. júla 1927, číslo 126 Sb. z. a n. predložené stranami vo dvoch vyhotoveniach najneskoršie 21. (dvaciateho) dňa pred dňom voľby, t. j. v nedeľu dňa 27. novembra 1938 do 12. hodiny poľudňajšej predsedovi krajinskej volebnej komisie u krajinského úradu v Bratislave.“ Vzhľadom na to, že vyhláška č. 49/1938 Ú. n. bola publikovaná 26. 11. – v sobotu a kandidátne listiny mali byť predložené stranami už na druhý deň, v nedeľu, bolo temer nemožné, aby nejaká politická strana splnila podmienky vyhlášky, ktorej text v Úradných novinách bol rozposielaný až v pondelok 28. 11. 1938. Tento krok mal zabrániť nožnej eventualite, že by strany predložili svoju kandidátku. Úplným výsmechom parlamentnej demokracie a slobodných volieb boli i následné slová vyhlášky, že „Členmi krajinskej volebnej komisie sú zmocnenci volebných strán a ak je volebných strán viac než desať, tí z nich, ktorých menuje krajinský prezident. Strany volebné sa vyzývajú, aby svojim zmocnencom alebo jeho zástupcom aspoň štrnásť dní pred dňom voľby, t. j. najneskoršie v sobotu dňa 3. decembra 1938 ohlásili u politického úradu, ktorému prislúcha priamy dozor v obci, zástupcov svojej strany a ich náhradníkov do obvodných volebných komisií.“⁸⁵ Príprava samotného priebehu volieb bola celá v réžii HSLS, nič nebolo ponechané na náhodu, ktorá by zasiahla do plánovaného „zákonného“ prevzatia moci HSLS prostredníctvom snemu.⁸⁶ Signál k takémuto priebehu volieb s jednotnou kandidátkou (počas ktorých bola dokonca aj ich tajnosť zlikvidovaná hádzaním volebných lístkov do troch urien – jedna pre Slovákov, druhá pre Čechov a tretia pre židov) vyslal už v októbri 1938 predseda vlády Jozef Tiso, keď sa na margo politických strán vyjadril, že „Politické strany svoju

⁸³ LIPTÁK, L.: Slovensko v 20. storočí, Bratislava 1998, II. vyd., s. 170.

⁸⁴ Na Slovensku vznikli aj politické dve strany národných skupín – Nemecká strana na Slovensku, Deutsche Partei, ktorej reprezentantom bol Franz Karmasin a Maďarská strana na Slovensku, Magyar Párt, ktorej reprezentantom bol János Eszterházy.

⁸⁵ Voľby boli vyhlásené aj v Krajinskom vestníku pre Slovensko č. 41 z 26. 11. 1938 ako vyhláška č. 315.

⁸⁶ Príprava a priebeh volieb do snemu je obsahom štúdie: NIŽŇANSKÝ, E.: Voľby do snemu Slovenskej krajiny v roku 1938, in: Studia Historica Nitriensia VII, 1998, s. 163–203. Informáciu o spôsobe príprav volieb do snemu Slovenskej krajiny uviedol M. Vietor vo svojej recenzii publikácie Igora Daxnera, Ľudáctvo pred Národným súdom (1945–1947), in: Právnik, 1962, 101, č. 2, s. 142.

úlohu už dohrali, daromné sú pokusy zachrániť ich rozličným preskupovaním. Zvit'azila idea národa a národ v budúcnosti nebude potrebovať stranické legitimácie a farby – on má svoje víťazné farby a s nimi bude ďalej kráčať vpred.“⁸⁷ Tu, ako uviedol vo svojej štúdií E. Nižňanský, J. Tiso iba parafrázoval svoje slová v hesle, ktoré odznelo na VII. zjazde HSLS v roku 1936, „jeden národ, jedna strana, jeden vodca pre jednotný postup všetkých síl v službe jedného národa“.⁸⁸ Na jednotnej kandidátke v celkovom počte 100 kandidujúcich⁸⁹ figurovali už aj „zástupcovia národných skupín“, ale iba nemeckej, maďarskej a rusínskej,⁹⁰ a to podľa „nového“ prístupu k menšinám, po odmietnutí práv menšín, zakotvených v mierových zmluvách po 1. svetovej vojne.⁹¹ Na základe ústavného zmocňovacieho zákona č. 330/1938 Sb. z. a n. bolo vydané 17. 12. 1938 nariadenie č. 331/1938 Sb. z. a n. o volebnom práve utečencov Slovákov⁹² (to znamenalo deň pred voľbami), ktorým sa priznávalo právo voliť do snemu Slovenskej krajiny i čl. občanom slovenskej národnosti, utečencom z územia obsadeného Nemeckom, Maďarskom a Poľskom. Paragraf 2 cit. nariadenia zrušil ustanovenia zákona č. 330/1920 Sb. z. a n. v znení zákona č. 126/1927 Sb. z. a n., týkajúce sa voličských zoznamov. Od tohto dňa však bolo účinné aj už spomínané vládne nariadenie č. 317/1938 Sb. z. a n., ktorým sa robili mimoriadne opatrenia pre obvod celého štátu na dobu 3 mesiacov, čím sa dočasne rušili alebo obmedzovali slobody zaručené ustanovením § 113 ústavy.⁹³ V takejto atmosfére sa pripravovali a prebiehali voľby do snemu Slovenskej krajiny. Vo vzťahu k volebnému právu do snemu Slovenskej krajiny obsahoval zákon č. 299/1938 Sb. z. a n. mimoriadne dôležité ustanovenie, ktoré by mohlo v budúcnosti volebné právo československých občanov žijúcich na Slovensku podstatným spôsobom obmedziť. Bol to § 3 cit. zákona, ktorým sa zavádzala forma krajinskej príslušnosti viazanej na domovské právo⁹⁴ v niektorej obci Slovenskej krajiny, a nie trvalý pobyt. Veľmi závažnou právnou normou, vydanou pred voľbami 5. 12. 1938, bolo nariadenie vlády Slovenskej krajiny č. 70/1938 Ú. n. o schválení stanov Hlinkovej

⁸⁷ NIŽŇANSKÝ, E.: Voľby..., s. 167.

⁸⁸ Ibid., s. 167.

⁸⁹ Kandidátka listina bola uverejnená v Krajinskom vestníku pre Slovensko č. 43 z 3. 12. 1938 ako vyhláška č. 323 a v novinách Slováč č. 277, XX, zo 4. 12. 1938, s. 1.

⁹⁰ Ich reprezentanti boli na kandidátke umiestnení – č. 16 Ing. Franz Karmasin, Staatssekretär, Bratislava – Pressburg, č. 17 János Eszterházy, földbirtokos, Ujlak, Anton Simko, gr. kat. farár, Vyšná Oľka.

⁹¹ V prejave uverejnenom v Slovákuvi 30. 11. 1938 J. Tiso uviedol, že „V našej kandidátke sú i zástupcovia Rusínov, Nemcov a Maďarov. Tieto národy prestali slúžiť stranickým cieľom, ale zjednotili sa a vystupujú jednotne. Ako také osvedčili svoju lojalitu a chcú kráčať so suverénnym slovenským národom.“ NIŽŇANSKÝ, E.: Voľby..., s. 174.

⁹² Publikované i ako nariadenie vlády Slovenskej krajiny zo dňa 17. 12. 1938 č. 71 Ú. n.

⁹³ Viď pozn. č. 80.

⁹⁴ Slovník veřejného práva československého, Svazek I., Brno 1929, s. 434–449 Právna úprava domovského práva bola prevzatá z Rakúsko-Uhorska. Svojím obsahom bola anachronizmom už v čase svojho vzniku. Pre občana domovské právo, zavedené v Rakúskej monarchii v roku 1849 a v Uhorsku až v roku 1871, znamenalo nárok na nerušený pobyt v obci a na zaopatrenie v chudobe. Vzhľadom na pohyb obyvateľstva za prácou predovšetkým do priemyselných centier, značná časť občanov nebývala v obci, ku ktorej mala domovské právo. Domovské právo mohli mať iba štátni občania. Ustanovenia o domovskom práve obsahoval i ústavný zákon č. 236/1920 Sb. z. a n., ktorým sa doplňovali a menili doterajšie platné ustanovenia o nadobúdaní štátneho občianstva a domovského práva v republike Československej v §§ 13–15. Určovanie domovského práva bolo novoupravené vládny nariadením č. 301/1938 Sb. z. a n. I. a v Krajinskom vestníku č. 5/1939 bolo dané na vedomie všetkým podriadeným úradom obežníkom krajinského prezidenta pre Slovensko č. 36771/1/1939.

gardy,⁹⁵ rozpustení telovýchovných spolkov (jednôt a pod. útvarov) a o majetku týchto spolkov.⁹⁶ Dôvod rozpustenia telovýchovných spolkov uvedený v § 2 nariadenia bol, že sa týmto malo zamedziť rušeniu verejného poriadku. Nariadenie sa pri tom dovoľovalo § 113 ods. 2 ústavnej listiny z roku 1920, v ktorom sa uvádzalo, že „Spolek může býti rozpuštěn jen, když jeho činností byl porušen trestní zákon nebo veřejný pokoj a řád.“ Takže, toto nariadenie telovýchovné spolky zrušilo, ale na základe § 5 cit. nariadenia „Pokiaľ nebude inak stanovené, predchádza dňom činnosti tohto nariadenia správa všetkého hnutel'ného aj nehnuteľného majetku a iných majetkových práv a dôchodkov spolkov (jednôt, útvarov) uvedených v § 2 na Hlinkovu gardu.“ zabezpečilo pre HG ich majetok. Týmto nariadením vláda Slovenskej krajiny legalizovala postavenie Hlinkovej gardy ako polovojenskej zložky, zasahujúcej do verejného života občanov na Slovensku (legalizovala tým aj dozor HG pri voľbách).⁹⁷

Na voľby do snemu Slovenskej krajiny reagovali aj niektorí poslanci a senátori okliešteného Národného zhromaždenia. Tak v poslaneckej snemovni na 157. schôdzi namietal poslanec inž. Schwarz, že voľby nie sú v súlade so zákonom, ale poslanec za HSĽS R. Čavojský ich obhajoval tým, že „Podľa ústavnej listiny na Slovensku rozhodujú si Slováci.“⁹⁸ Na zasadnutí senátu 15. 12. 1938 senátor Dundr upozornil na protizákonné zastavenie činnosti politických strán, zabavovanie ich majetku a na zásahy v redakciách periodickej tlače dosadzovaním komisárov, ktorých museli platiť vydavateľia.⁹⁹ Ďalej poukázal na to, že voľby, ktoré sa mali konať 18. 12. 1938, nerešpektovali princíp pomerného

⁹⁵ Stanovy neboli v Úradných novinách publikované.

⁹⁶ Vid' poznámky č. 74 a 75.

⁹⁷ „Hlavné veliteľstvo HG v obežníku datovanom 12. 12. 1938 vydalo jasné inštrukcie: „...všetci gardisti zúčastnia sa volebnej kampane, ak je to zapotreby, od domu k domu. Kampaň ved'te dôstojným spôsobom. V deň voľby, ...gardisti nech sú rozdelení do služby do volebných miestností a pred volebné miestnosti k udržiavaniu poriadku a k zamedzeniu protiagitácie. V deň voľby v blízkosti volebných miestností gardisti neagitujú, ale všade dbajú za každú cenu, aby voľby dopadli pre slovenský národ čo najpriaznivejšie. Pri tom nepozorovane sa zisti, kto volí proti.“ NIŽŇANSKÝ, E.: Voľby..., s. 185.

⁹⁸ www.psp.cz Společná česko-slovenská parlamentní digitální knihovna, Národní shromáždění republiky Československé, poslanecká sněmovna, stenoprotokoly 14. prosince 1938, 157 schůze.

⁹⁹ Slovák, 29. 10. 1938, s. 3 „Celá tlač na Slovensku pod vládnym dozorom. Pravotár dr. Vojtech Hudec z Novej Bane vládnym komisárom. Bratislava 28. okt. Predsedníctvo slovenskej vlády vymenovalo včera dr. Vojtecha Hudeca, krajinského poslanca, pravotára v Novej Bani, vládnym komisárom pre všetky podniky firmy „Novina“, tlačiarenské a vydavateľské podniky v Bratislave, pre slovenskú Grafu, úč. spol. knihtačiarstva v Bratislave, pre firmu „Concordia“, knihtačiarenský a nakladateľský ústav v Bratislave, ako i pre periodický časopis „Esti Újság“ a tiež pre všetky periodické časopisy, vydávané firmou „Novina“, najmä pre „Slovenský denník“, „Slovenskú politiku“, „Slovenskú vlasť“, „Mladý roľník“, „Slovenská domovina“, „Magyarság“, vychádzajúce v Bratislave, „Gazdovské noviny“, vychádzajúce v Košiciach, „Stredoslovenské noviny“, vychádzajúce vo Zvolene, „Pohronie“, vychádzajúce v Leviciach, „Podtatranský kraj“, vychádzajúci v Lipt. Sv. Mikuláši a „Slovenský týždenník“, vychádzajúci v Bratislave, ako vládného komisára pre tlačovú službu a tlačiarenské podniky a súčasne ustanovil vládnym komisárom i do novín „Robotnícke noviny“, „Slovenský hlas“, „Pressburger Zeitung“, „Grenzbote“, „Novosti“ a Kassai Újság.“ K januáru 1939 „s likvidáciou politických strán zanikol na Slovensku celý rad novín a časopisov. Zostali iba tri denníky – Slovák, Slovenská pravda a Slovenská politika, ktoré boli rovnakého zamerania a redigované jedným aparátom a Národné noviny. ... Samostatnou kapitolou je sloboda slova v nových pomeroch. Isteže snaha po všestrannom usmernení, nevynímajúc ani kritiky, stojí v rozpore so slobodou slova. Neslobodno však zabúdať na to, že nie každý kto vládne, vládne dobre a nie všetci, čo sú mimo vlády, by nevedeli vládnuť lepšie. ... Verejná mienka bez slobody slova a názoru by sa udusila. Preto sa bude musieť narábať s obmedzovaním tejto slobody ako s jedom u pacienta.“ Slovenské časopisectvo dnes. In.: Politika, IX, 1, 15. 1. 1939, s. 3–4.

zastúpenia, tajné hlasovacie právo, že existovala iba jedna kandidačná listina a že bolo urýchlením vypísania volieb znemožnené predložiť aj iným politickým stranám kandidátky.¹⁰⁰

Výsledky volieb, v ktorých bolo zvolených 63 poslancov podľa stanoveného kľúča¹⁰¹ (a nie podľa vopred stanoveného počtu), boli vyhlásené predsedom krajinskej volebnej komisie v Bratislave vyhláškou č. 78 Ú. n. zo dňa 20. 12. 1938. Platnosť zákona č. 125/1927 Sb. z. a n. o organizácii politickej správy (krajinské zriadenie) nebola pri prijímaní ústavného zákona č. 299/1938 Sb. z. a n. zrušená a pretrvala aj po vzniku Slovenského štátu. V § 15 ods. 2 zákona o autonómii Slovenskej krajiny sa uvádzalo, že „Vo veciach bodu 6 a 10 § 4¹⁰² pokračujú krajinské orgány podľa predpisov spoločných ministerstiev.“ Ale veľmi skoro bola likvidovaná podstata krajinského zriadenia, teda jeho volené orgány.¹⁰³ Už 11. 12. 1938 bola v Krajinskom vestníku pre Slovensko publikovaná pod č. 338 vyhláška krajinského prezidenta z 9. 12. 1938 o rozpustení krajinského zastupiteľstva, krajinského výboru a krajinských komisií uznesením vlády Slovenskej krajiny¹⁰⁴ na základe ods. 1 § 61¹⁰⁵ zákona č. 125/1927 Sb. z. a n. Súčasne pri použití ods. 2 § 61 cit. zákona¹⁰⁶ poverilo ministerstvo vnútra Slovenskej krajiny krajinského prezidenta Dr. Šimka vykonávať práva a povinnosti prislúchajúce krajinskému zastupiteľstvu, krajinskému výboru a krajinským komisiám. Na základe odporúčenia ministerstva vnútra krajiny Slovenskej ustanovil krajinský prezident „pre ľahšie vykonávanie pôsobnosti“ rozpustených inštitúcií poradný zbor.¹⁰⁷

¹⁰⁰ www.psp.cz Společná česko-slovenská parlamentní digitální knihovna, Národní shromáždění republiky Československé, senát, stenoprotokoly 15. prosince 1938, 127. schůze.

¹⁰¹ Podľa článku V. ods. 1 ústavného zákona č. 229/1938 Sb. z. a n. o autonómii Slovenskej krajiny na každých 20000 odovzdaných platných hlasov, ako aj na zbytok presahujúci tri štvrtiny tohto počtu, dostane každá strana jeden mandát. Zaujímavé je, že ľudáci zrejme počítali s vyšším počtom mandátov, pretože v interview nacistickému denníku Volkischer Beobachter z 22. 11. 1938 J. Tiso uviedol, že v sneme bude okolo 75 poslancov. NIŽŇANSKÝ, Eduard: Ibid., s. 180.

¹⁰² § 4 ods. 1 Národné zhromaždenie vykonáva zákonodarnú moc pre celé územie Česko-Slovenskej republiky vo veciach: bod 6. colných, bod 10 daní, dávok a poplatkov, nakoľko tieto podľa § 18 tohto zákona slúžia na krytie výdavkov spoločných vecí, zásad nepriamych daní vôbec.

¹⁰³ Už od poloviny októbra 1938 sa na Slovensku začala rozsiahla likvidácia volených orgánov vo všetkých inštitúciách. Prvou bola vyhláška ministerstva sociálnej starostlivosti a verejného zdravotníctva Slovenskej krajiny č. 10 Ú. n. z 21. 10. 1938, ktorou boli zbavení funkcie všetci členovia správnej komisie Zemskej úradovne, čím im zanikol mandát vo všetkých samosprávnych orgánoch Zemskej úradovne. Správou Zemskej úradovne ako i odboru nemocenského a úrazového bol poverený zmocnenec ministerstva R. Čavojský. Nasledovalo zbavovanie činnosti správnych orgánov okresných nemocenských poisťovní ale i opatrením ministra pravosúdia č. 29/1938 Ú. n. bol 7. 11. 1938 pozbavený svojho úradu celý správny výbor advokátskej komory v Bratislave a vymenovaný nový.

¹⁰⁴ Táto vyhláška bola publikovaná i v Úradných novinách pod č. 79/1938 Ú. n. a v Krajinskom vestníku č. 45 zo dňa 11. 12. 1938 č. 338.

¹⁰⁵ Vláda môže zemske zastupiteľstvo rozpustiť. Ministerstvo vnútra je povinné vypsati nové voľby nejdéle do dvoch mesiaců.

¹⁰⁶ Bylo-li zemske zastupiteľstvo rozpuštěno, učiní ministerstvo vnútra vhodné opatření k vedení správy, zejména může v činnosti ponechat až do ustavení nového zastupiteľstva zemský výbor a zemske komise anebo místo nich ustanovit orgány jiné.

¹⁰⁷ Členmi poradného zboru boli: Dr. Eugen Filkorn, Július Stano, Gejza Medrický, Pavel Ušiak, Vojtech Husárek a Dr. Ferdiš Klinda. Až na Pavla Ušiaka všetci členovia poradného zboru kandidovali za poslancov do snemu Slovenskej krajiny a následne boli aj zvolení.

Jednotliví českí poslanci síce proti priebehu volieb na Slovensku a proti porušovaniu občianskych práv a slobôd protestovali,¹⁰⁸ v československej vláde sa však chystala na demokratickej rovnosti pred zákonom ďalšia zrada. Nový predseda československej vlády Rudolf Beran¹⁰⁹ proti týmto ani podobným narušeniam občianskych práv neprotestoval, naopak, na parlamentnej pôde sa vyjadril, že sa chystá „řešiť také otázky židovskou ... Poměr státu k těm židům, kteří jsou již dlouho usazení na území republiky a kteří mají pozitivní vztah k potřebám státu a jeho národů, nebude nepřátelský.“¹¹⁰

Smer, ktorým sa malo Slovensko ďalej uberať, načrtnol 1. 1. 1939¹¹¹ Vojtech Tuka, v tom čase ešte bez ministerského i poslaneckého kresla. Uviedol, že želaťnou metódou vytvárania a uplatnenia národnej energie „je nová sústava, ktorú dnes v Európe volajú totalitou“. Na Slovensku sa zatiaľ tento princíp darilo uplatňovať zlikvidovaním demokratickej opozície a nástupom tvrdej protižidovskej politiky. Vláda Slovenskej krajiny na zasadnutí 13. 1. 1939 zriadila komisiu pre riešenie židovskej otázky a za členov vymenovala „štátneho ministra Karola Sidora, ministra financií Slovenskej krajiny Pavla Teplanského, ministra hospodárstva Slovenskej krajiny Mikuláša Pružinského, ministra dopravy a verejných prác Slovenskej krajiny Dr. Ferdinanda Durčanského a Dr. Júliusa Víršika, advokáta v Bratislave“.¹¹² Predseda slovenskej autonómnej vlády vo svojom vyhlásení 9. 2. 1939¹¹³ pre Židovskú telegrafnú agentúru síce uviedol, že „otázka židovská bude na Slovensku riešená spravodlivo, sociálne a ľudsky“ a že slovenská vláda „venuje pozornosť vystaňovalecťu židov do Palestíny“, no návrhy, ktoré sa pripravovali, tomu už nezodpovedali. Tvrdil, že musia „ešte zákonne stanoviť účasť židov na našom hospodárskom živote. Budúci židovský zákon slúži istote a aj tomu, aby židia neboli postavení pred prekvapenia a vedeli ako ďalej budú môcť byť činní v hospodárskom živote. Zákon židovský, ktorý bude platiť pre celú Česko-Slovenskú republiku sa práve štylizuje a bude skoro predložený parlamentu.“ (Okrem iného na otázku, prečo nemá 87 000 židov zastúpenie v slovenskom sneme odpovedal, že židia mali príležitosť podať si vlastnú židovskú kandidátku, ale to neurobili. „Bola u mňa aj delegácia slovenských židov, ktorá zdôraznila svoju loajalitu oproti slovenskej vláde ale nepožadovala zastúpenie v slovenskom sneme.“)

Minister dopravy a verejných prác Slovenskej krajiny Dr. F. Durčanský zaslal predsedovi vlády Dr. J. Tisovi 3. 3. 1939 ideové návrhy osnov právnych noriem k čiastočnému riešeniu židovskej otázky¹¹⁴ na medziministerské pripomienkové pokračovanie. „I. zákon o nadobudnutí krajinskej príslušnosti a domovského práva na území Slovenskej

¹⁰⁸ Viď pozn. č. 98 a 99.

¹⁰⁹ Nastúpil 1. 12. 1938.

¹¹⁰ www.psp.cz Společná česko-slovenská parlamentní digitální knihovna, Národní shromáždění republiky Československé, 156. schůzka poslaneckej sněmovne 13. 12. 1938.

¹¹¹ Slovák, 1939, I. 1. 1939, s. 3.

¹¹² SNA, fond Ministerstva pravosúdia 1939–1945, krabica 32, č. inv. 95/č. 2562/39-10.

¹¹³ Slovák, 10. 2. 1939 s. 3, Židovský zákon rovný pre celú republiku.

¹¹⁴ SNA, fond Ministerstva pravosúdia, krabica č. 32, č. 1. leg – prez. taj./1939. KAMENEC, I.: Po stopách tragédie, Bratislava 1991, s. 29–37. O postavení židov na Slovensku v období autonómie informujú podrobne publikované dokumenty in.: NIŽNANSKÝ, E.: Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie. 6. 10. 1938–14. 3. 1939. Dokumenty. Dokumentačné stredisko holokaustu, Zväzok 3, Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, 2001, s. 362.

krajiny, II. nariadenia vlády Slovenskej krajiny o čiastočnej úprave vlastníctva a držby pozemkového majetku v Slovenskej krajine, III. nariadenia o vývoze majetku z územia Slovenskej krajiny, IV. nariadenia o prechodnej úprave a revízii advokátskych soznamov na území Slovenskej krajiny, V. nariadenia o úprave lekárskej praxe na území Slovenskej krajiny, VI. nariadenia o úprave niektorých koncesii živnostenských, VII. nariadenia o čiastočnej úprave pomeru súkromných zamestnancov, VIII. nariadenia o vylúčení niektorých osôb zo štátnych, verejných a iných služieb na území Slovenskej krajiny. Prosím, aby boli k týmto dôležitým a súrnym osnovám zaslané pripomienky najneskôr do 20. marca 1939. Podotýkam, že pre riešenie židovskej otázky treba ešte urobiť potrebné opatrenia vo veci lekárnických koncesii, vo veci zavedenia prísnejšieho disciplinárneho pokračovania pri advokátskych komorách, ako aj urobiť návrh na degradovanie všetkých poddôstojníkov a dôstojníkov /i v zálohe/ – židov. Dostanú v odpisoch: kancelária pána prezidenta republiky [Dr. E. Háchu, pozn. aut.], všetky ministerstvá Slovenskej krajiny, úrad pána štátneho ministra Karola Sidora, úrad štátneho tajomníka Stefana Hašíka, a úrad štátneho tajomníka Dr. J. Zvrškovca.“ Pripis bol označený ako tajný. Odpovede ministrov na pripis však prišli v dňoch po vyhlásení Slovenského štátu.¹¹⁵ Pripomienky návrhy osnov neodmietali a ich obsah až mrazivo dokumentoval, čo mohli židia v budúcnosti očakávať. Napr. v pripomienkach ministerstva financií z 18. 3. 1939 sa uvádzalo, že „Židia sú nesporne zvláštnou rasou ľudstva, odlišujúcou sa od ostatných rás smýšľaním /povahou/ a vzhľadom. Okolnosť, či príslušník židovskej rasy je ešte formálne izraelit-ského vierovyznania je podradného rázu, ktorá nemôže ničoho zmeniť na jeho vrodennom smýšľaní o ostatných rasách. Neprávom chce tedy osnova vymedziť pojem žida podľa formálneho znaku, či niekto prestal byť izraelitom do 1. 1. 1920. Uzákonením tohto po-jatia židovskej otázky by sa odmenila obozretnosť jednotlivcov, že sa dali včas prekrstiť. Ku kresťanstvu neprivedol židov idealizmus, ale snaha zatajiť svoju rasu, náboženská ľahostajnosť a pod. Z dôvodovej správy nevysvitá na základe ktorých kresťanských zásad bola stanovená práve hranica 1. 1. 1920. Židom je nesporno ten, kto sa ako žid narodil.“ Vo veci manželstiev uzatváraných medzi židmi a nežidmi navrhovalo ministerstvo financií preventívne opatrenie a to stanovenie trestu na uzavieranie takýchto manželstiev, resp. na mimomanželské spolužitie. Za spravodlivé riešenie židovskej otázky považovalo nepovoľovanie výnimiek.

Z podnetu ministra vypracovalo ministerstvo pravosúdia vo februári 1939 návrh zákona „O upravení majetkových pomerov niektorých osôb hodlajúcich sa vystaňovať a o náprave v presunoch pôdy“.¹¹⁶ Konkrétne išlo o (§ 1) „Nehnuteľný poľnohospodársky majetok židovských občanov (nehľadiac na to, či tunajších alebo cudzozemských príslušníkov) ktorý je v árende (v podárende), môže sa podľa tohto zákona vymeniť do vlastníctva.“ Podľa § 21 návrhu sa „Za žida podľa tohto zákona treba považovať toho, kto sa ako žid narodil bez ohľadu na to, či zmenil svoje náboženstvo sám alebo jeho rodičia.“ V dôvodovej správe sa uvádzalo, že „Otázka majetkového usporiadania podľa osnovy je riešená špeciálne zo stanoviska slovenských potrieb. Pôdu treba vrátiť pôvodným vlastníkom a tým, ktorí z pôdy a na nej žijú a gazdujú. Krivdy minulosti treba v tomto smere odčiniť.“ Pri tomto návrhu zákona ministerstva pravosúdia Slovenskej krajiny

¹¹⁵ SNA, fond Ministerstva pravosúdia, krabica č. 32, odpoveď ministerstva financií z 18. 3. 1939, č. 11008/ prez. Šp. ministerstva pravosúdia, z. 27. 3. 1939, č. 7119.

¹¹⁶ SNA, fond Ministerstva pravosúdia 1939–1945, krabica 32, č. 6698/39-10, inv. 95, Doverné!

vyšli na povrch dve zásadné skutočnosti. Prvou je otvorený rasizmus, na ktorý upozorňuje ministerstvo zahraničných vecí v liste zo 6. 3. 1939,¹¹⁷ Predsedníctvo ministerskej rady v Prahe listom z 9. 3. 1939¹¹⁸ a Ministerstvo financií v Prahe listom z 11. 3. 1939.¹¹⁹ Druhou je legislatívna neprofesionalita, akou návrh zákona ministerstvo vypracovalo. Obe skutočnosti sprevádzali i naďalej tvorbu práva počas trvania Slovenského štátu v rokoch 1939–1945. V stanoviskách ministerstiev zahraničia, spravodlivosti a financií sa upozorňovalo, že napriek nadpisu návrhu zákona „o upravení majetkových pomerov niektorých osôb hodlajúcich sa vysťahovať a o náprave v presunoch pôdy“ nenachádzala sa v celom návrhu o takýchto osobách žiadna zmienka a celý návrh smeroval iba proti majetku židov. Stanoviská na jednej strane upozornili na rozpor s niektorými zásadami ústavnej listiny, predovšetkým s § 106¹²⁰ ods. 2 a 128¹²¹ a s medzinárodným právom, menovite s ustanovením čl. 7 tzv. Malej Saint Germainskej zmluvy.¹²² Poukázali na ďalekosiahly zahranično-politický význam, ktorý nezostane bez závažného vplyvu i na vývoj medzinárodno-obchodných vzťahov a na postavenie Čechov a Slovákov žijúcich v cudzine. Všetky inštitúcie sa však zhodli na tom, že „podľa názoru ministerstva zahraničných vecí by bolo v zájmu vecí samé radno posečkáti až na príhodnejší dobu“, podľa ministerstva financií „aby projednávaní navrhované osnovy bolo odložené až do doby, kedy ústrední štátni orgány zaujmu konečné stanovisko k židovskému problému v našom štáte. Tento problém bude treba riešiť pro celý štát jednotne i kedy bude prihlédnuto k zvláštnym pomě-

¹¹⁷ SNA, fond Ministerstva pravosúdia 1939–1945, krabica 32, č. 6698/39-10, inv. 95. List pod č. 28.819/VI-1/39 Velmi nutné. Přísně důvěrné.

¹¹⁸ SNA, fond Ministerstva pravosúdia, krabica 32, č. 6698/39-10, inv. 95. List pod č. 6651/39 Velmi nutné – Přísně důvěrné. Tento list obsahuje stanovisko ministerstva spravodlivosti.

¹¹⁹ SNA, fond Ministerstva pravosúdia 1939–1945, krabica 32, č. 6698/39-10, inv. 95. List pod číslom 22.504/39-Přes. insp. a org.

¹²⁰ § 106 ods. 2 československej ústavy z roku 1920 – Všichni obyvatelé republiky Československé požívají v stejných mezích jako státní občané této republiky na jejím území plně a naprosté ochrany svého života i své svobody nehledíc k tomu, jakého jsou původu, státní příslušnosti, jazyka, rasy nebo náboženství. Úchytky od této zásady jsou přípustny jen, pokud právo mezinárodní dovoluje.

¹²¹ Československá ústava z roku 1920, hlava VI. Ochrana menších národných, náboženských a rasových. § 128 (1) Všichni státní občané republiky Československé jsou si před zákonem plně rovni a požívají stejných práv občanských a politických nehledíc k tomu, jaké jsou rasy, jazyka nebo náboženství. (2) Rozdíl v náboženství, víře, vyznání a jazyku není žádnému státnímu občanu republiky Československé v mezích všeobecných zákonů na závalu, zejména pokud jde o přístup do veřejné služby, k úřadům a hodnostem, aneb pokud jde o vykonávání jakékoli živnosti nebo povolání. (3) Státní občané republiky Československé mohou v mezích všeobecných zákonů volně užívatí jakéhokoli jazyka ve stycích soukromých a obchodních, ve věcech týkajících se náboženství, v tisku a jakýchkoli publikacích nebo ve veřejných shromážděních lidí. (4) Tím však nejsou dotčena práva, jež státním orgánům v těchto směrech příslušejí podle platných nebo v budoucne vydaných zákonů z důvodů veřejného pořádku a bezpečnosti státní i účinného dozoru.

¹²² Smlouva mezi čelnými mocnostmi spojenými i sdruženými a Československem, podepsána v Saint Germain-en-Laye dne 10. září 1919, publikovaná pod č. 508/1921 Sb. z. a n., čl. 7. Všichni státní občané českoslovenští budou si rovni před zákonem a budou požívatí stejných práv občanských a politických bez ohledu na rasu, jazyk nebo náboženství. Rozdíl v náboženství, víře nebo vyznání nemůže býti žádnému státnímu občanu československému na závalu, pokud jde o požívání práv občanských a politických a zejména pokud jde o přístup do veřejné služby, úřadů a k hodnostem neb o vykonávání jakékoli živnosti nebo povolání. Státním občanům československým nebude ukládáno žádné omezení, pokud jde o volně užívání jakéhokoli jazyka ať ve stycích soukromých neb obchodních, či ve věcech týkajících se náboženství, tisku neb veřejných projevů jakéhokoli druhu, ať ve veřejných shromážděních. Jestliže by československá vláda zavedla nějaký oficiální jazyk, bude přes to poskytnuta příslušníkům československým jiného jazyk než českého přiměřená možnost, aby před soudy používali svého jazyka jak ústně, tak písemně.

rům té které federativní státní složky...“ Jedine ministerstvo spravodlivosti, ktoré chápalo „sice plně dobrou vůli autorů osnovy, aby zemědělský majetek, tak potřebný pro existenci slovenského zemědělského obyvatelstva, byl převeden nebo vrácen do vlastnictví tohoto obyvatelstva“, súčasne poukázalo na problém, ktorý v praxi z toho vyplýval, a to že vzhľadom na nutnosť úhrady za odobratú pôdu, „prece jen v konkrétních případech budou asi sumy, které by hned na počátku musili skládati noví vlastníci, poměrně tak vysoké, že sotva si ony osoby rychle opatří potřebné hotové peníze“. Ministerstvo spravodlivosti taktiež uznalo, že „Je sice pravda, že v poslední době bylo nutno učiniti opatření, která v svých důsledcích jsou v rozporu s těmito zásadami (§§ 106, a 128 ods. 2 ústavy, pozn. aut.) a to jak normami celostátního významu a působnosti, tak normami, které platí jen v jednotlivých oblastech republiky,“ pritom však upozornilo, že „Vždy však byla snaha, aby normy, na jichž základě se podobná opatření měla nebo mohla prováděti, formulovány byly tak, aby se co možná neocitaly ve výslovném rozporu s ústavními zásadami; volen byl postup takový, že norma podle svého textu byla s ústavními zásadami jakž takž ve shodě a že praktikována byla tak, aby se dosáhlo zamýšleného účelu. I když lze takovému postupu vytýkati mnoho, přece jen jej považujeme za daných poměrů za jedině možný a velmi bychom se přimlouvali za to, aby byl zachovávan i v legislativní činnosti příslušných legislativních činitelů země Slovenské. Zdálo by se nám velmi povážlivým, aby se směr Slovenské země usnášel na zákonech, které by ústavní soud, když by měl příležitost o nich rozhodovati (čl. I. Úst. Zák. č. 199/1938 Sb. z. a n.), nepochybně musil prohlásiti za neústavní.“

V januári 1939 sa predsedníctvo vlády Slovenskej krajiny už zaoberalo možnosťou revízie právoplatne skončených sporov a mimosúdnych pokračovaní vzťahujúcich sa „na rôzne manipulácie Židov s majetkami kresťanov, ktorých o tieto pripravili“. Predsedníctvo vlády Slovenskej krajiny zaslalo 2. 2. 1939 na Ministerstvo pravosúdia dôverný prísip so žiadosťou, aby ministerstvo zozbieralo materiál k tejto eventuálnej zákonnej úprave revízií.¹²³ Vstupom do vlastníckeho práva, ktoré sa dalo využiť proti opozícii a židom, bolo nariadenie vlády Slovenskej krajiny č. 55 Ú. n. z 23. 2. 1939 s podpisom prezidenta Dr. Háchu o obmedzení zaťaženia nehnuteľností. Na základe tohto nariadenia bol potrebný súhlas príslušného okresného úradu k nadobudnutiu zmluvného a exekučného záložného práva pre pohľadávku prevyšujúcu 30 000 K. Úradný súhlas sa mal udeliť vtedy, ak proti zamýšľanému právnomu úkonu neboli námietky z hľadiska verejného záujmu, pričom postupoval úrad podľa vlastného uváženia.

Snahám slovenskej ľudáckej politickej reprezentácie o rozvrátenie demokratického právneho poriadku však napomáhali aj právne normy prijaté česko-slovenskou vládou. Atakom proti imigrantom, zo značnej časti židovským, predovšetkým z Nemecka a Rakúska, bolo vládne nariadenie č. 14 Sb. z. a n. I. z 27. 1. 1939, ktorým sa dopĺňovali predpisy „o pobyte cudzincov-emigrantov“. Na jeho základe sa mali títo cudzinci, ktorí sa zdržovali na území Česko-Slovenska, „aby sa vyhly nepriaznivým dôsledkom opatrení, ktoré by ich postihly pri návrate [deportácii, pozn. aut.] na územie ich domovského štátu alebo štátu ich prvého pobytu“ „dobrovoľne“ vysťahovať z česko-slovenského územia najneskôr do šiestich mesiacov. Na toto nadväzovalo vládne nariadenie č. 15/1939 Sb. z. a n. I. o preskúmaní česko-slovenského štátneho občianstva niektorých osôb. Osoby,

¹²³ SNA, fond Ministerstva pravosúdia 1939–1945, krabica 32, č. 5834/39-10, inv. 95.

ktorým bolo odopreté potvrdenie štátneho občianstva, prestali byť československými štátnymi občanmi a vzťahovala sa na nich povinnosť vystať sa do šiestich mesiacov z Česko-Slovenska.

Právnu normou, ktorá bola výslovne namierená proti zástanom československej demokracie bolo vládne nariadenie česko-slovenskej vlády č. 20 Sb. z. a n. z 3. 2. 1939, ktorým sa menil a dopĺňal zákon na ochranu republiky. Doplnený bol o zmenený § 14, a to ustanoveniami § 14 b) hanobenie republiky alebo jej ústavných činiteľov, § 14 c) hanobenie cudzieho štátu (čo sa mohlo v tom čase týkať ako Nemecka, Talianska a Maďarska tak i Veľkej Británie a Francúzska) a § 14 d) hanobenie národa, čo sa týkalo „niektorého národa, niektorej národnej menšiny“ čím mohli byť ohrozené „medzinárodné vzťahy republiky“. Na toto vládne nariadenie s nadšením reagoval i Slovák 10. 2. 1939 v článku „Koniec rozvratníkom“.

Ako vidno, politická reprezentácia Hlinkovej slovenskej ľudovej strany od uchopenia moci v októbri 1938 nezaháľala. Opozícia bola v priebehu krátkeho času vyradená z politického života a ohrozená bola už aj existenčne. Svoju politickú líniu smerovania Slovenska, ktorú ľudáci hlásali dovtedy iba z rečníckych tribún a v tlači, mali predniesť v krajinskom parlamente. Prvú schôdzku snemu Slovenskej krajiny zvolal prezident Hácha na 18. 1. 1939.¹²⁴ Zúčastnili sa na nej za poslaneckú snemovňu Národného zhromaždenia podpredseda Košek, za senát Národného zhromaždenia predseda Dr. Soukup a podpredseda Dr. Hruban. Za vládu Česko-Slovenskej republiky predseda vlády Beran, ministri Syrový a Sidor a za vládu Karpatskej Ukrajiny Dr. Braščajko. Za účasti všetkých 63 zvolených poslancov prebehol sľub poslancov,¹²⁵ voľba predsedu snemu, ktorým sa stal Dr. Martin Sokol, dvoch podpredsedov – Dr. Karola Mederlyho a Júliusa Stana, štyroch zapisovateľov – Jozefa Šrobára, Vojtecha Husára, Ondreja Germušku a Jozefa Drobného a štyroch dozorcov poriadku – Vojtecha Horáka, Martina Morháča, Jána Hollého a Františka Slameňa. Ďalším bodom programu bola voľba parlamentných výborov – iniciatívneho,¹²⁶ rozpočtového,¹²⁷ imunitného¹²⁸ a ústavno-právneho¹²⁹. Zahajovací prejav poslanca Dr. J. Budaya sa niesol v slávnostnom a ústretovom duchu. Dokonca v ňom zaznela i myšlienka slovanskej vzájomnosti s Čechmi a Ukrajincami. Avšak v závere prejavu novozvoleného predsedu snemu Dr. M. Sokola, bolo počuť nebezpečné, varovné slová: „Pri

¹²⁴ Tesnopisecká zpráva o 1. schôdzke Snemu Slovenskej krajiny v Bratislave v stredu dňa 18. januára 1939. s. 2, 3, 10. Prvá schôdza snemu Slovenskej krajiny trvala pomerne krátko. Začiatok bol o 11. hod. a koniec 12.38 hod.

¹²⁵ Sľub poslancov snemu Slovenskej krajiny znel: „Sľubujem, že budem verný Slovenskej krajine a republike Česko-slovenskej a že budem zachovávať zákony a mandát svoj plniť podľa svojho najlepšieho vedomia a svedomia.“ Sľub odznel i v jazyku nemeckom (Josef Steihübl, Franz Karmasin), maďarskom (János Eszterházy) a rusínskym (Anton Simko a Gejza Horňák). In.: SNA, Tesnopisecká zpráva o 1. schôdzke Snemu Slovenskej krajiny v Bratislave v stredu dňa 18. januára 1939, s. 5–8.

¹²⁶ Do iniciatívneho výboru boli navrhnutí a zvolení poslancovia – Dr. Karol Körper, Pavel Čarnogurský, Dr. Pavel Opluštil, Vincenc Boleček, Tido J. Kašpar, Ján Mora, János Eszterházy a Ján Hollý.

¹²⁷ Do rozpočtového výboru boli navrhnutí a zvolení poslanci: Dr. Mikuláš Pružinský, Dr. Štefan Polyak, Dr. Ing. Peter Zaťko, Ing. Franz Karmasin, Ján Liška, Dr. Eugen Filkor, Gejza Medrický, Dr. Ferdiš Klinda, Štefan Danihel, Rudolf Čavojský, Pavol Florek a Vojtech Husárek.

¹²⁸ Do imunitného výboru boli navrhnutí a zvolení: Dr. Gejza Fritz, Dr. Karol Mederly, Dr. Matej Hutka, Dr. Ferdiš Klinda, Ján Magúth, Dr. Anton Hudec, Vladimír Moravčík a Alexander Mach.

¹²⁹ Dr. Jozef Buday, Dr. Gejza Fritz, Dr. Mikuláš Pružinský, Dr. Karol Mederly, Dr. Ing. Peter Zaťko, Julius Stano, Dr. Ferdiš Klinda a Dr. Anton Hudec.

vybudovaní nového Slovenska musíme riešiť veľmi mnohé a páľivé problémy politické, kultúrne, hospodárske a sociálne. Pôjde nám o to, aby sme všetky tieto problémy riešili základne a dôkladne, aby sme ich riešili na osoh a nie na škodu Slovenska a slovenského národa. Ale aby sme túto ťažkú budovateľskú prácu mohli zložiť, potrebné je, aby na Slovensku bol pokoj a poriadok a aby sa vytvorila skutočná jednota slovenského národa. Preto každý, kto dnes akýmkoľvek spôsobom šíri na Slovensku nepokoj, alebo hatí sjednocovací proces národa, je nepriateľom nového Slovenska. Duchovná jednota národa a zachovávanie zákonov sú nevyhnutelné podmienky nového života na Slovensku. ... Zákon je základom štátneho života. A zákonitosť je základom aj autonómie Slovenskej krajiny. Preto bude povinnosťou Snemu Slovenskej krajiny zákony nielen tvoriť, ale aj pečlivo sa starať, aby zákony boli rešpektované. Z tejto príčiny bude potrebná stála a úzka spolupráca medzi Snemom a vládou a medzi Snemom a žurnalistikou. Tlač má veľký význam nielen politický, ale aj výchovný, je spojivom medzi ľudom a zákonodarným sborom, preto má možnosť najlepšie vplývať na občianstvo a vychovávať ho k úcte k zákonu. Prosím pánov novinárov o vzájomnú súčinnosť a spoluprácu.“

Druhé zasadnutie snemu Slovenskej krajiny sa konalo v dňoch 21.–23. 2. 1939.¹³⁰ Jeho hlavným bodom bolo programové vyhlásenie novej autonómnej vlády, vymenovanej 20. 1. 1939 prezidentom Česko-Slovenskej republiky Dr. E. Háchom na návrh predsedníctva snemu Slovenskej krajiny. Za predsedu vlády Slovenskej krajiny bol vymenovaný Dr. Jozef Tiso, ktorý bol súčasne aj ministrom vnútra. Ministrom školstva a národnej osvety sa stal Jozef Sivák, ministrom financií Pavol Teplanský, ministrom dopravy a verejných prác Dr. Ferdinand Ďurčanský, ministrom poľnohospodárstva, priemyslu, obchodu a živností Dr. D. Mikuláš Pružinský a Dr. Miloš Vančo ministrom pravosúdia (spravodlivosti). Dr. Tiso hneď na začiatku vládneho vyhlásenia uviedol: „Nedržíme štát len preto, aby sme mali štát, ale preto, a len potiaľ, ako ho potrebuje národ. ... aby si národ zaujal svoje patričné miesto v hospodárskom živote. K tomuto cieľu bude potrebná radikálna preorientácia našej verejnej mienky, aby sme sa stali namiesto národa štátnych zamestnancov, národom voľných povolani na poli obchodnom a hospodárskom, aby nie národ bol pre štát, ale aby štát mal koho spravovať.“¹³¹ Za prvoradú úlohu stanovil Dr. Tiso vypracovanie ústavy Slovenskej krajiny. Zdôraznil: „Pri tejto príležitosti prestaneme byť prívržencami teoretických systémov, nebudeme mať na mysli ideologické zameranie, budeme všetci jedine Slováckmi, ktorí jedine záujem svojho národa majú na mysli. A to nie je záujem chvíľkový, nie konjunkturálny záujem, keďže nejde o zákon jednoduchý, ale o zákon ústavný, na dlhé časy platiaci, aby sa teda zabezpečil záujem národa na dlhé časy a na všetky možnosti, ktoré sa v ďalekej budúcnosti môžu vynoriť. ... isté je dnes už jedno, a to: že suverenita národa slovenského nesmie byť ani týmto zákonom tak viazaná, aby ťažkosti technického rázu mohli byť prekážkou jeho rozhodovania o svojich veciach, alebo aby sa z ústavnej zaviazanosti pobádal ktokoľvek k nedostatočnému rešpektovaniu záujmu národa slovenského. Národ slovenský je suverénny, tvorí si svoj štát, musí mať možnosť, aby svoje suverénne právo uplatňovať mohol vždy, neviazaný ani dlhočasným charakterom ústavy.“ Dr. Tiso odmietol tvrdenia, že z dôvodu existencie iba jednej politickej strany sa vláda zariaďuje na totalitný systém a chce vykonávať určitý druh autoritatívneho režimu.

¹³⁰ Tesnopisecká zpráva o 2. schôdzke Snemu Slovenskej krajiny v Bratislave v dňoch 21., 22. a 23. februára 1939.

¹³¹ Ibid.: s. 7.

Dokonca vyhlásil, že „I keď sme zlikvidovali najhoršie ovocie demokracie, straníckosť, nič nám nie je vzdialenejšie, ako vykonávať totalitu štátnej moci, čo nasleduje už i z tohto nášho stanoviska, že i štátnu moc podriadiť zákonu mravnosti a práva, podľa ktorej zásady štát musí rešpektovať práva individua, rodiny, spoločnosti a miestnych samospráv; za sväte považuje právo rodičov na výchovu svojich detí; právo slobodného vierovyznania, garantuje právo súkromného vlastníctva a zabezpečuje pokojné spolunažívanie práce a kapitálu, zamestnávateľa a robotníka.“¹³² Ale hneď za týmto ubezpečovaním rešpektovania práv jednotlivca, slobodného vierovyznania a súkromného vlastníctva upozornil na židovskú otázku, „ktorej riešenie je vecou už najbližších dní. Je to otázka viac-menej medzinárodného charakteru, nakoľko sa ňou zapodieva už každý národ. Nevyhýba sa riešeniu otázky židovskej ani národ slovenský. ... Je dôkazom vyspelosti nášho národa, že napriek všetkým popudzovaniám národ Slovenský vyčkal zákonité riešenie otázky židovskej a ubezpečujem slovenský národ, že pri riešení tohto nič inšie nás nebude viesť, ako záujem slovenského národa.“¹³³ Vzápätí oznámil, že pri normotvorbe sa bude činnosť vlády uberať dvojakým smerom a to, že sa zrevidujú všetky dosiaľ vydané právne normy – zákony, vládne nariadenia a iné právne predpisy, či a nakoľko vyhovujú potrebám Slovenskej krajiny. Budú sa pripravovať návrhy nových zákonov a budú sa vydávať nové vládne nariadenia a iné právne predpisy, nakoľko to budú vyžadovať zmenené pomery.

Predseda vlády sa vyjadril i k otázke nariadenia právomoci vlády Slovenskej krajiny. Zdôraznil, že slovenská vláda nemienila využiť ústavný zákon č. 330/1938 Sb. z. a n. o zmocnení na zmeny ústavnej listiny a ústavných zákonov republiky Česko-Slovenskej a o mimoriadnej moci nariadenia a zasahovať do zákonodarnej moci Národného zhromaždenia a snemu Slovenskej krajiny. Ale „veľmi vážne pomery blízkej minulosti donútili slovenskú vládu, aby aj do toho času, kým slávny snem započne svoju zákonodarnú činnosť, upravila niektoré pomery na podklade tohto zmocňovacieho zákona. Podľa tohto zmocňovacieho zákona vydala slovenská vláda predovšetkým nariadenie o volebnom práve utečencov do Snemu Slovenskej krajiny, ktorým bolo aj Slovákovi, uchýlivšiemu sa na Slovensko zo zabraného územia, umožnené vykonať také význačné a čestné právo, akým boli práve voľby do prvého slovenského snemu. ... Podľa uvedeného zákona vydala vláda Slovenskej krajiny nariadenie o prechodnej úprave otázok kinematografie a filmovníctva v Slovenskej krajine. Týmto nariadením chcela slovenská vláda čím skôr aspoň v základných veciach usmerniť činnosť, ktorá má pre kultúrnu a mravnú výchovu slovenského národa taký veľký význam.“ Zdôraznil, že pomery po 6. októbri 1938, najmä pred vydaním zmocňovacieho zákona, vyžadovali, aby niektoré naliehavé otázky upravila slovenská vláda nariadeniami, pri ktorých nebolo možné dodržať predpis § 55 československej ústavy, že nariadenia mohli byť vydané len k vykonaniu určitého zákona a jeho medziach. „Tieto nariadenia mohli by sme nazvať nariadeniami revolučnými, ktoré však po navrátení sa do ústavných pomerov musia byť konvalidované schválením zo strany Snemu Slovenskej krajiny. ... Osnova tohto zákona sa slávnomu Snemu súčasne predkladá.“¹³⁴

¹³² Ibid.: s. 8.

¹³³ Ibid.: s. 9.

¹³⁴ Tieto nariadenia boli schválené parlamentom až v roku 1940 ústavným zákonom č. 145 zo dňa 5. júna o legalizovaní nariadení vlády Slovenskej krajiny, vydaných pred 14. marcom 1939. Vid' pozn. 59.

Ako najdôležitejšia úloha bola vo vládnom programe označené vypracovanie ústavy. V nej „treba upraviť najmä moc zákonodarnú, složené a pôsobnosť snemu, moc vládnu a výkonnú, organizáciu vlády, ministerstiev a nižších správnych úradov, moc sudcovskú, práva, slobody a povinnosti občianske (toto bolo novum, pozn. aut.), najmä slobodu osobnú a majetkovú, slobodu tlače, shromažďovacie a spolkové právo, právo petičné, listové tajomstvo, slobodu učenia a svedomia, slobodu prejavu mienky, ochranu manželstva a rodiny, ochranu a práva národných, náboženských a rasových skupín (už nie menšín, pozn. aut.) a to obdobne, ako tak čini ústavná listina.“ No tento zámer Dr. Tiso ihneď uviedol na pravú mieru: „Táto úprava bude musieť byť, pravda, riešená v duchu a pod zorným uhlom tých zásad, z ktorých sa nové Slovensko zrodilo.“¹³⁵

Vo vládnom programe sa Dr. Tiso zmienil aj o zmenách v zastupiteľských orgánoch v obciach. Podľa neho „vyplynuli zmenou politických pomerov“, v dôsledku ktorých zloženie zastupiteľstiev v obciach nezodpovedalo „duchu a vôli ľudu. Preto boli učinené opatrenia, aby tieto zastupiteľstvá boli rozpustené a vedením bežnej agendy obcí boli poverené osoby, ktoré tak svojou minulosťou, ako i svojimi vedomosťami sú zárukou, že hospodárske pomery našich obcí budú čím skôr skonsolidované. Aby aj širšia verejnosť bola účastná na vedení bežnej správy obcí, bolo súčasne učinené opatrenie, aby si vládni regenti vymenovali poradcov, ktorými sú zástupcovia všetkých veľkých alebo väčších zložiek miestneho voličstva a poplatníctva.“¹³⁶ Vo vládnom vyhlásení už ľudácka vládna reprezentácia vyslala signál o likvidovaní všeobecného a rovného volebného práva pri voľbách do obecných zastupiteľstiev. Odôvodňovala to tým, že „aby aj z tejto stránky došla k výrazu zmena ústavných a politických pomerov“. Zasadou malo byť, že „v obciach musia mať slovo všetky vrstvy občianstva a to nielen podľa svojej početnosti, ale aj podľa významu svojho postavenia v hospodárskom, kultúrnom a verejnom živote obce vôbec“, ¹³⁷ teda v duchu fašistického korporativizmu.

Sociálny program vlády sa odvolával na zásadu solidarity, ktorá mala byť jeho nosnou myšlienkou. Mala viesť k vyrovnávaniu spoločenských a hospodárskych rozdielov medzi jednotlivými vrstvami „národnej pospolitosti slovenskej a jej pomocou má byť odstránený nešťastný triedny boj, naočkován marxizmom, ktorý viedol celý národ k zhubným rozbrojom“. V popredí záujmu štátu mala byť rodina a prvou starosťou vlády malo byť umožnenie zakladania rodiny a zabezpečiť hmotné predpoklady pre jej existenciu. Toto sa malo zabezpečiť uzákonením tzv. rodinnej mzdy, resp. rodinných plátov, „aby mladému mužovi bolo umožnené uzavrieť manželstvo a aby v ňom vhodnou úpravou príplatkov na ženu a deti, stupňovane podľa ich počtu, bola zabezpečená výživa rodiny a výchova detí“. V súvislosti s týmto plánom však mala byť „riešená“ zamestnanosť žien, pretože „Zasadou musí zostať, že vydaté ženy treba vrátiť rodinnému krbu, lebo ony sú povolané viesť a udržiavať vladárstvo v rodine, kde je ich pravé miesto. Táto zásada... nepopiera práva žien na vyššie vzdelanie a na dosiahnutie tomu zodpovedajúceho postavenia, nakoľko sú na to špeciálnou schopnosťou povolané a existencne odkázané.

¹³⁵ Ibid.: Tesnopisecké správy 2. zasadnutie, s. 10.

¹³⁶ Ibid.: s. 11.

¹³⁷ Ibid.: s. 12.

Uvoľnením miest vydatých žien, ...sa rozmnoží pracovná príležitosť pre mužov, čo bude len na prospech zakladania ďalších rodín.“¹³⁸

Súčasťou sociálneho programu bolo aj riešenie problému nezamestnanosti. Pomôcť mali v prvom rade opatrenia pre ochranu trhu práce pred cudzincami, „ale najmä voči emigrantom, ktorí v minulosti nie v malej miere zneužívali naše pohostinstvo. Musí byť zabezpečený nárok kresťanských uchádzačov na prednostné umiestnenie vo všetkých službách, kde dosiaľ nemali zastúpenie, odpovedajúce pomerne počtu obyvateľstva.“ Tieto opatrenia sa mali týkať imigrantov – židov z Nemecka a Rakúska, ktorí po nástupe Hitlera k moci utiekli do Československa.

Zaujímavým bolo riešenie problému nezamestnanosti nekvalifikovaného robotníctva. Predseda vlády uviedol, že „Vláda už urobila opatrenie, aby prebytky robotníctva najmä nekvalifikovaného, nakoľko by ešte nejaké zostali, boli umiestnené v práci v riši Nemeckej, kde naše robotníctvo má zabezpečené tie isté práva, ako robotníctvo domáce.“¹³⁹ Program sa zmeňoval aj možnosti zavedenia pracovnej povinnosti a zriadenia pracovných táborov.¹⁴⁰ (Zavedenie pracovnej povinnosti bolo zakotvené v ústave Slovenského štátu v roku 1939. pozn. aut.) Snahou vlády bola i ochrana spotrebiteľov, pri čom sa vláda vyslovila, že zamedzí zdražovaniu pod prísny dozorom na ceny nevyhnutných prostriedkov a nebude trpieť zdražovateľov a vykorisťovateľov. Súčasťou sociálneho programu bola aj krátka zmienka o židoch, podľa ktorej vláda bude podporovať snahy veľkej časti židovského obyvateľstva vysťahovať sa zo Slovenska a to i s pomocou zahraničného židovstva.

Závažnou oblasťou, ktorej venoval pozornosť predseda vlády a následne i diskutujúci poslanci, bolo školstvo. Zdôraznil potrebu dominancie kresťanskej a národnej idey v novej štruktúre štátu a z nej odvodil nutnosť „tieto mravné prvky v plnej miere uplatňovať aj vo výchove a výučbe. To bude prvou úlohou a hlavným poslaním slovenskej školy. Na poli národného školstva vykonajú sa značné reformy ako so stránky organizačnej, tak i výchovnej. Vyššie ročníky ľudových škôl a školy meštianske svojim učivom prispôbia sa potrebám hospodárskym, najmä obchodným, remeselníckym a roľníckym. ... Všade, kde žije väčšia skupina židov, pre židovské deti zriadime na štátnych školách triedy židovské. Na kresťanských školách budú vyučovať kresťanskí, na židovských zas židovskí učitelia. Uskutoční sa zrovnoprávnenie učiteľstva neštátneho so štátnym.“ Revíziou mali prejsť školské osnovy, všetky učebnice a knižnice, aby sa odstránilo všetko čo bolo „mládeži škodlivé“. Reorganizáciou z hľadiska kresťanského a národného malo prejsť i vysoké školstvo, a to predovšetkým pri výbere profesorov a pri výchove akademického dorastu.

¹³⁸ Ibid.: s. 13.

¹³⁹ Ibid.: s. 14.

¹⁴⁰ Vid' s. 36 vládne nariadenie č. 72 Sb. z. a n. II. z 2. 3. 1939 o kárných pracovných táboch, ktoré bolo platné iba pre české krajiny, ale bolo veľmi nebezpečným vzorom pre Slovensko. Jeho ideu uplatnila slovenská vláda po 14. marci 1939. Ďalším takýmto „vzorovým“ vládnym nariadením bolo č. 32 Sb. II. z. a n. z 2. 3. 1939 o mimoriadnych opatreniach personálnych na vysokých školách. Ustanovenia tohto nariadenia boli doslova tragikomické. Vztahovali sa na profesorov vysokých škôl ktorí okrem iného na základe § 1 ods. 1 „jsou pro tělesné nebo duševní vady k vykonávání svých povinností trvale nezpůsobilí nebo ... ods. 3 jichž setrvání ve službě na vysoké škole, na níž byli jmenováni, jest nežádoucí ze služebních příčin nebo zájmů státních.“ Taktiež na Slovensku neplatilo a hoci slovenská vláda takéto nariadenie výslovne neprijala, použila k odstráneniu nepohodlných vysokoškolských profesorov iné prostriedky.

Za veľmi dôležitú úlohu považovala vláda vykonanie novej pozemkovej reformy, ktorá vo svojej podstate vychádzala z plánov zbaviť židov pôdy tak, ako to mala v úmysle v už vypracovanom návrhu zákona.¹⁴¹ Predseda vlády uviedol, že „Základnou smernicou bude nám pri tom upraviť pomery v držbe poľnohospodárskej pôdy tak, aby sa odčínili krivdy, spáchané prvou pozemkovou reformou a by sa pôda dostala do rúk tých, ktorí na nej skutočne pracujú.“ Za základný pilier hospodárstva označil predseda vlády súkromné podnikanie a za prvú povinnosť vlády stanovil povinnosť zaistiť právnu bezpečnosť [istotu pozn. aut.] a verejný poriadok. Dovoľoval sa pri tom základných smerníc, ktoré slovenská vláda vyhlásila 17. 11. 1938, týkajúcich sa ochrany princípu súkromného vlastníctva, ochrany voľnej dispozičnej sféry súkromného podnikania a aktívnej podpory pri budovaní nových alebo rozširovaných podnikov.¹⁴²

Ako vyplýva z vládneho vyhlásenia, veľkú úlohu malo vykonať Ministerstvo pravosúdia. Patril k nej úmysel novelizovať trestný zákon, zákon na ochranu republiky, zákon o ochrane cti, exekučný zákon, občiansky súdny poriadok, pozemkovoknižný poriadok, advokátsky a verejnotatarský poriadok. Ďalej mali nasledovať kodifikačné práce súkromného práva v nadväznosti na elaboráty spracovávané na ministerstve spravodlivosti v Prahe, a to uplatnením slovenských požiadaviek v celom rozsahu. Mal sa vypracovať návrh obchodného zákona a podľa možnosti aj zmenkového a šekového.

V rozprave k vládnejmu programu vystúpilo 18 poslancov. Poslanec J. Liška, generálny tajomník obchodnej komory, privítal plán zriadiť pracovné tábory, ktoré by sa využili pri stavbe vodného diela na Váhu.

Poslanec Ing. F. Karmasin, štátny sekretár a predseda Deutsche Partei, mal už iný prejav. Upozornil poslancov, že za 6. október 1938 vďaka sudetským Nemcom a pripomenul Dr. Tisovi, že na stretnutí v noci zo 6. na 7. október dostal od neho prísľub, že si Nemci budú môcť na Slovensku vybudovať samosprávu a slobodne vyznávať národný socializmus. Zdôraznil, že „v prvom rade musí byť eliminované všetko, čo sa stavia medzi slovenský národ a nemeckú národnú skupinu. Predovšetkým treba nám takto vylúčiť židov, ...je to práve židovská tlač, ktorá má živý záujem na tom, aby sa žiaduce vyjasnenia pomerov medzi Slovákmi a Nemcami neuskutočnilo. ... Musia byť ale ďalej z vyjednávania medzi Slovákmi a Nemcami vylúčení i Česi.“¹⁴³

Poslanec za maďarskú národnú skupinu J. Eszterházy pripomenul slovenským poslancom, že vznik slovenského parlamentu „podporilo ťažkou borbou počas 20 rokov i Maďarstvo“. Odmietol prijať výsledky sčítania ľudu z 31. decembra 1938 a taktiež skutočnosť, že by akékoľvek právo Maďarov záviselo od ich pomerného počtu. Z oprávnených požiadaviek Maďarov odmietol „zľaviť a zatisnúť Maďarov do úzadia“. Poslanec kanonik K. Körper zdôraznil, že vláda spolu s cirkvou sa postará o to, aby náboženstvo bolo vyučované na všetkých stupňoch škôl, i vysokých. Nezabudne ani na slovenských veriacich v zahraničí a bude dotovať všetky misie pre Slovákov. Bude podporovať kresťanskú literatúru a tlač a bude mať na zreteli aj úspech najväčšieho kultúrneho spolku Slovákov, Spolku sv. Vojtecha. Konštatoval, že okrem poslancov tu bude tisíce iných prostriedkov k prevýchove slovenského národa. K nim patril rozhlas, šíriaci „slovenského

¹⁴¹ Vid' pozn. 116 a n.

¹⁴² Vid' vyhláška vlády Slovenskej krajiny č. 40 Ú. n. o budovaní priemyslu na Slovensku z 18. 11. 1938.

¹⁴³ Tesnopisecká zpráva, s. 36–37.

ducha, kresťanského a nacionálne vyspelého. Tlač protislovenská je na Slovensku už dnes nemožná, v našich časopisoch, a najmä v našich denníkoch dominuje nielen suverenita národa slovenského, ale aj suverenita jeho ženiálneho ducha. Divadlo vychováva k národnej hrdosti slovenskej, propaguje slovenské umenie mravným zákonom podriadené. Film patrí u nás k šľachtetnej zábave a nie ku mravnej skaze alebo k národnej ľahostajnosti.¹⁴⁴ Hlinkova garda a Hlinkova mládež sa organizuje, očisťuje a nadobúda charakteru jedinečných výchovných a branných inštitúcií národných.¹⁴⁵

Veľmi zaujímavé informácie uviedol o situácii v školstve poslanec P. Čarnogurský. Podľa neho „Biedu slovenského školstva možno ilustrovať aspoň čiastočne ukázkou toho, čo sme odstránili ako nesvojského z nej po 6. októbri. Odstránili sme v prvom rade 126 židovských učiteľov, ktorí už v dôsledku svojej rasovej príslušnosti museli stať v protive s národnou a kresťanskou výchovou našej mládeže. Slovenské ministerstvo školstva odstránilo z národných škôl 884 učiteľov českej národnosti, ktorí prišli na Slovensko slúžiť svojej existencii, záujmom svojho národa, ale držali dušu slovenskej mládeže ďaleko od teplého ohniska národnej výchovy a krásy národného života držali v skrytosti pred zrakom sverenej mládeže. Ruka národného riadenia nezasiahla len cudzie prvky, pôsobiace v slovenskej škole. Ona siahla i na tých pomýlených synov národa, ktorí zradu páchali a cudzie myšlienky, neslovenského ba protislovenského ducha vnášali do školy, ktorú postavil národ a preto i národu mala slúžiť. Preto boli odstránení viacerí školskí inšpektori, preto boli pozbavovaní svojich funkcií správcovia a riaditelia škôl.¹⁴⁶ ... Vinníka zlej mládeže treba z veľkej čiastky hľadať v zlom učiteľovi. Školská správa prvej republiky dopúšťala sa osudnej chyby. V dobrom učiteľovi hľadala len dobrého metodika, schopného technika a bojovného širiteľa nedomyslenej demokracie, rozvratného socializmu. Ale nehľadala v ňom charakteru. Poslaním tejto pomýlenej školy a učiteľa bolo vytvoriť z detských rozumov vedátorské hlavy, egoistov, ktorí hľadajú len zbrane pre egoistické ciele vlastného života. Ale my v škole chceme vychovať statočného, uvedomelého a tvorivého člena národa i mravného človeka. Preto v osobnosti učiteľovej nehľadáme najskôr mudraca, odborníka, ale hľadáme charakter, Slováka, mravného kresťana.“ Poslanec Čarnogurský presadzoval (a aj následne presadil) zjednotenie školstva na báze cirkevnej školy. Tvrdil, že namiesto škôl-„palácov“, ktoré sa za prvej republiky stavali, je potrebné stavať drevené školy, lebo „jedine týmto spôsobom odpomôžeme biede školskej a jedine takým spôsobom zaškoolíme deti“. Taktiež zdôraznil, že „do výchovy mládeže a najmä mládeže, ktorá sa venuje úradníckemu povolaniu, treba vniesť jeden prvok, t. j. prvok: poznať telesnú prácu. ... A preto treba zaviesť povinnú prácu v táboroch Hlinkovej mládeže, najmä povinnú prácu mládeže, ktorá končí strednú školu.“¹⁴⁷

¹⁴⁴ Už 7. 11. 1938 nariadením ministra vnútra Slovenskej krajiny č. 20/1938 Ú. n. bolo zakázaných 60 filmov.

¹⁴⁵ Tesnopisecké zpráva, s. 48.

¹⁴⁶ Ibid.: s. 50.

¹⁴⁷ Ibid.: s. 52 Okrem českých učiteľov sa zbavili i českých profesorov na Univerzite Komenského, ktorých „dali k dispozícii Prahe“ a znížili i zásadným spôsobom úroveň vysokoškolského štúdia. Bližšie, ale slabé sú informácie v publikácii Päťdesiat rokov Univerzity Komenského, Bratislava 1969, vydané pri príležitosti jubilea vzniku univerzity. Len pre informáciu, autor príspevku o vývine lekárskej fakulty v rokoch 1919–1969 J. Pleva o udalostiach okolo odsunu českých profesorov v roku 1939 uviedol, že „Pozitívnu stránku tohto obdobia bola slovakizácia Lekárskej fakulty.“, s. 39.

Rečiam P. Čarnogurského o budúcnosti slovenského školstva nasadil korunu poslanec J. Magúth, keď povedal, že „Mnohí dedinskí ľudia na pr. radšej majú striedavé vyučovanie, ako celodenné riadne. Lebo školské dieťa môže upotrebiť aj na gazdovské práce. A nebudú chcieť konať naturálne práce na vicinálkach, na stavbách obecných domov a kultúrnych domov len za to, aby pracovať nemuseli. A s celou rozhodnosťou môžem potom i to tvrdiť, že peniaze z mimoriadnej drevoúdržby z urbárneho lesa niekde si radšej medzi sebou rozdelia, ako by ich mali venovať na stavebný materiál pre stavbu školy, kostola, kultúrneho domu a podobne.“¹⁴⁸

Posledným rečníkom k vládnemu vyhláseniu bol poslanec A. Mach, ktorý hneď úvodom si položil otázku: „Kto by to bol veril čo len pred rokom, že teraz vo februári 1939 budeme v slovenskom Sneme hovoriť o slovenskom štáte?“ No jeho zásadné stanovisko sa týkalo židov a aj Čechov: „Ak sa niekde ďaleko na západe niektorí štátnici, filozofi alebo čitatelia novín rozčufujú nad tým, že sa tu nejako neľudsky zaobchádza so židmi, čo je ináč nepravda, tak nech príde do našich miest, do našich dedín, a keď uvidí skutočnosť, obdivovať bude trpezlivosť slovenského ľudu, obdivovať bude jeho disciplínu a obdivovať bude pevnosť vlády. ... Musíme v záujme národa vyriešiť do dôsledkov túto židovskú otázku, lebo nevyriešená je najlepšou prekážkou v ceste k slobodnému plneniu misie nášho národa v slovenskom štáte. Ďalšou prekážkou by bola i nevyriešená otázka česká a my všetci tieto prekážky nie z nenávisti oproti iným, ale z lásky a z povinnosti k národu svojmu musíme vyriešiť tak, ako sme to hlásali v čase boja a ako to vyžaduje smysť nášho poslanca, tak jasne vyjadrený v žilinskom manifeste a vo vládnom vyhlásení.“¹⁴⁹ Zahraniční novinári však boli v tom čase na Slovensku a ponúkali informácie priamo z terénu. Zmieňoval sa o nich Slovák z 18. 2. 1938 v článku „Hrôzostrašné povesti o prenasledovaní židov. A čo je pravda?“¹⁵⁰ V článku popieral správy o existencii koncentračných táborov v Trenčíne a Leopoldove a „čo bolo v Ilave, to nebol koncentračný tábor“ a „neboli tam židia preto, za čo by sa tam vlastne mali dostať. Hovorilo sa o bratislavskom koncentračnom tábore ale je to celkom ubytovanie židov, ktorí nie sú príslušní na Slovensko, ale jednako nechceli zo Slovenska, hoci tu nemajú kde byť a v štátoch kde patria ich nechcú prijať, lebo nemajú jasnú príslušnosť. V Bratislave pri Červenom moste, na najromantickejšom mieste, v jednej väčšej budove, žije asi 100 takýchto židov.“ Takmer bezvýchodisková situácia týchto ľudí z „najromantickejšieho miesta“ v Bratislave bola skorou predzvest'ou osudu ostatných židov na Slovensku.

Od druhého zasadnutia snemu Slovenskej krajiny prešli tri týždne a opäť nastala na Slovensku zmena, keď bolo z vôle Hitlera „povýšené“ na štát. V tom čase už mali ľudia na Slovensku, po likvidácii demokratického politického systému, zmenu režimu na totalitný pevne v rukách. Zničenie demokratických princípov prebehlo pomerne rýchlo – v priebehu troch mesiacov. Stačil k tomu politický zámer a ochota zapojiť sa do takejto špinavej roboty. Stále však išlo o začiatok. V ďalších fázach vývoja „samostatnosti“ Slovenska, nasledujúcich po 14. marci 1939, sa ľudácky politický program dočkal drastického naplnenia.

¹⁴⁸ Ibid.: s. 82.

¹⁴⁹ Ibid.: s. 94.

¹⁵⁰ Slovák, 18. 2. 1939, č. 41.

Law on Slovakia's Path from Democracy to Totalitarianism

Katarína Zavacká

Inspired by the policies of the Nazis, Italian Fascists and the Sudeten German party, parliamentarianism was wiped out in early October 1938 with the introduction of a "state party." This article traces the unconstitutional persecution of the opposition, the beginnings of the implementation of the "Führer Principle," the start of the liquidation of citizen's legal guarantees, "Revolutionary creation of law" through government and individual ministry proclamations, the abuse of laws passed only for use during times of war, the elimination of civil liberties, the legal tools ensuring the transition to a totalitarian system. These processes were climaxed with the de facto introduction of a totalitarian regime in mid-March 1939.

HISTORICKÁ VĚDA A JEJÍ VEŘEJNÉ PROSTORY

Zdeněk Beneš

I. Historiografie, historická kultura, historické myšlení

Strašlivá krása hojnosti nutí k volbě.

Umberto Eco, Skeptikové a utěšitelé, Praha

Od chvíle svého vzniku¹ v antickém Řecku až do dnešních dní je historiografie polyfunkčním jevem. A jistě tomu nebude jinak ani v budoucnu – až po dobu, v níž by zájem o minulost pominul a dějepisce by zaniklo. Ve spleti podob a s nimi spojených funkcí historiografie, jež můžeme v průběhu oněch dvou a půl tisíce let sledovat, lze určit tři její základní funkce: noetickou, edukační a delektorní.² Vztah těchto tří funkcí se v průběhu staletí v návaznosti na změny podoby historické kultury několikrát pozměňoval, a jeho dnešní varianta je projevem modelu „přírodovědného obrazu světa“ jak se rodil v 17.–18. století, a jež je také nazvatelný „novověkým typem racionality“.³ Z něho vyplývá, že za dominantní funkci považujeme tu první, poznávací. Historik má přece poznávat věci, které jsou „pravdivé“, a to hned ve dvou pojetích. Už Aristoteles stanovil, že historie má popisovat věci, které se skutečně staly; a 19. století stavící na ideálu objektivního poznání doplnilo tento úkol tím, že je má studovat *jak* se skutečně staly (wie es eigentlich gewesen).

Tento noetický důraz však přímo neodpovídal na nevyhnutelnou otázku, již si historik tak či onak klade, a kterou zároveň i veřejnost pokládá samotné historiografii: jaký význam, úlohu, funkci má vlastně historické vědění? Je možné jej sice označit za neužitečný balast (jak učinil už v 18. století opíraje se o osvícenský pragmatický racionalismus J. Malebranche), avšak proti takovému přístupu svědčí očividný fakt, jak často a hluboce jsou historické informace v dnešní společnosti využívány – a také nadužívány.

¹ Základem tohoto textu je referát na Prezentačním fóru české historiografie v Bratislavě v roce 2003. Řada okolností však prodlužovala přípravu jeho znění pro tisk; a i tuto jeho verzi považuji pouze za spíše úvahu než cokoliv jiného.

² Pojmenování této funkce není snadné. Chtělo by se říci, že jde o funkci zábavnou či relaxační (P. Čornej) – vždyť už antičtí autoři poznali, že historie slouží také k „pobavení“. Avšak česká slova zábava, pobavení atp. nevystihují plně obsah delektorní funkce. Podle SJČ je zábava činnost poskytující rozptýlení, potěšení, pobavení a pobavit znamená potěšit, rozptýlit. Jde tedy o sémantická pole zahrnující „nezávaznou“ zábavu. Naproti tomu latinské slovo delecto, delectare znamená zábavu určenou k poučení. Jde de facto o variaci tradiční rétorické triády docere – movere – delectare, jak je známe například z Quintiliána. Viz KRAUS, J.: Rétorika v evropské kultuře. Praha 1998.

³ ČERNÍK, V. – VICENÍK, J. – VIŠŇOVSKÝ, E.: Historické typy racionality. Bratislava 1997, zvl. s. 99–196.

Jednou z možných a zároveň nejstarších odpovědí je, že minulost funguje jako mravně výchovné exemplum; že tedy historie má funkci edukační. Předmětem historikova zájmu byly po dlouhou dobu výslovně jen události pamětihodné (skryté jsou jimi samozřejmě dodnes), tj. události, jež nesou at' už v kladném či naopak v záporném smyslu etické poselství; buď je to *poselství* následováníhodné, anebo je třeba se jejich mravního obsahu vyvarovat. A když se historiografie stala vědou, došlo k rozdělení těchto funkcí: školnímu dějepisu byla přičtena jako dominantní funkce edukační, vědě funkce noetická: jenomže tím, že ideálem poznávání a osvojování si přírodního i lidského světa byl stanoven tzv. vědecký světový názor, zůstala edukační funkce vlastní i samotné vědě. Historik tak byl postaven do poněkud schizofrenní dvojrole: na jedné straně byla historie jakožto věda oddělena od „pouhé“ výchovy (a postavena na piedestal svrchované pravdivostní autority a byla jí přičtena mimořádná sociokulturní prestiž), na druhé se ale neměla vzdát své edukační funkce. A zároveň se vynořila jiná otázka: jaké postavení a funkce má dějepisná výuka? V jakém vztahu je k vědě? Má svoji vlastní autonomní funkci? Ani odpovědi na tyto otázky nebyly jednoduché: Na jedné straně byl školní dějepis vyvozován (zejména na gymnáziích) z vědy, na druhé – týkalo se to především výuky na obecných a občanských školách – bylo jeho učivo chápáno jako faktor individuálně mravní a sociálně-občanské výchovy.⁴

Dědictví tohoto rozdělení, jehož kořeny ale sahají až do druhé poloviny 18. století, kdy se historická věda emancipovala a etablovala jako autonomní vědní disciplína⁵, pociťujeme dodnes. Stále ještě málo docenujeme význam, který mělo zavedení dějepisu jako vyučovacího předmětu do evropských škol během předminulého století. Byl to právě on, který všeobecně rozšířil historické znalosti v celospolečenském měřítku, neboť jeho funkční pole bylo daleko širší než jiných sfér historické kultury, které plnily či plnit mohly podobné funkce, ale byly „exkluzivnější“, protože vyžadovaly buď specifické výchozí kulturní podmínky umožňující jejich využívání (zájem o literaturu či divadlo, jež tehdy sehrávaly značnou roli) anebo v jejich přijetí sehrávaly výraznou roli ekonomické a sociální podmínky (finanční dostupnost, doprava atp.). Školní dějepis – a spolu s ním celá „historická“ složka školní výchovy – naproti tomu byl žákům „nabízen“ jako povinná součást jejich školní přípravy: už tehdy platilo, že školní dějepis byl pro žáky jediným soustavným seznamováním s historií.⁶ Všechny jiné formy byly naproti tomu nesoustavné, dobrovolné, a proto zasahovaly jen jistou část generace. A také proto byla dějepisu přičtena mimořádná výchovná funkce; řečeno slovy V. Brandla:

„Mládeži mají dějiny se předváděti jako velkokolepá galerie, v níž se nacházejí věrné podobizny osob vynikajících, i v dobrém i ve zlém, aby dobré následovala a zlého se varovala, aby nabývala přesvědčení, že vlastně jen ten na způsob člověka hodný žil, kterému ještě pozdní potomkové žehnají, aby se učila poznávati a tím i spravedlivě posu-

⁴ „Vyučováním dějepisu bud'te žáci navedeni, aby dovedli oceniti takové osoby a události, které vynikajícím způsobem přispívaly k rozvoji vlasti a člověčenstva vůbec. Zároveň vzdělávej toto vyučování mravní povahu žákův a pěstuj jejich lásku k vlasti.“ Učební osnova obecných škol jednotřídních nedílných (...) v Království českém, Praha 1877, s. 5.

⁵ PANDEL, H.-J.: Historik und Didaktik, Osnabrück 1983 (diss.); viz též RÜSEN, J.: Zeit und Sinn, Strategien historischen Denkens, Frankfurt (M.) 1990.

⁶ Viz BENEŠ, Z.: Společnost, vědomí, dějiny, In: Historie a škola, II – Člověk, společnost, dějiny (ed. Z. Beneš) 2004, s. 5–19.

zovati pravou velikost lidskou: nebo kdo poznati chce, musí míru, kterou ji měřiti, sluší, ve vlastním oku míti. Této míry však si mládež neosvojí pouhým pamatováním letopočtů a suchopárným seřadováním dějů, nýbrž tím, že se jí předvádějí historické osobnosti skutečně tak, jak žily a působily. Jen živý člověk nás zajímá, a mrtvý jen potud, pokud si jej představujeme živým. V srdci mládeže musí se obrazy všech mrtvých výtečníků, a věru, srdce mládeže jest dosti veliké, aby v sobě zahrnuo všechny velikány historie, aby v něm vzplanula nadšenost pro všechno dobré a vznešené, co člověčenstvo utvořilo, a soucit se v něm roznitil s veškerým bolem a strádáním, které lidstvo tížilo. Tak jen stává se historie důležitým momentem při vychovávání mládeže, stává se tím, čím byla Římanům, a čím všem národům o zúšlechťení mládeže dbalým býti má: vitae magistra.“⁷

Ale zatímco škola byla v 19. a ještě na počátku 20. století primárním zdrojem historických informací, následující doba tuto její pozici výrazně změnila: Dnes je dějepisná výuka daleko více „pouhým“ organizátorem jinak získávaného historického vědění. Již v sedmdesátých letech získávali žáci základních škol v Československu znalost téměř 54 % sociálně-humanitních pojmů z televize, necelých 11 % z rozhlasu a tisku a pouze o něco více než 6,5 % ze školní výuky.⁸ Dnes zaujal dominantní postavení internet.⁹

Na čelné místo získávání informací se tak posunula nově vytvořená sféra historických informací, již tuším J. Válka případně pojmenoval jako „mediální historiografii“. I její kořeny sahají hlouběji do minulosti, než jenom na práh moderní doby. Jejím předznamenáním byla ikonická zpodobnění dějinných (i biblických) událostí ve výtvarném umění, k jejichž čtení nebylo zapotřebí znalosti čtení a psaní, i počátky historické beletrie či poezie, spojené zejména s rozvojem národních literatur během národních hnutí 18. stoletím počínaje. Byla to ale až „horká“ média 20. století, tj. především film, rozhlas a televize, která přinesla zásadní zlom a vytvořila nový veřejný prostor. Svůj veřejný prostor má však samozřejmě i školní dějepis. Oba pak najdeme na škále funkčních polí historické kultury v mnohé opozici, stejně jako v těsném sousedství i vzájemném prolínání. Proto si oba zaslouží jak samostatné, tak souběžné pozornosti.¹⁰

II. Školní dějepis

Školní dějepis vytváří veřejný prostor, který není spontánní, nýbrž direktivní. Je vymezen státní vzdělávací politikou: jí je dějepisu připisán časový i obsahový prostor. A ten je také veřejností nejčastěji vnímán jako určující: přinejmenším od konce 19. století

⁷ Dle NOVÁK, J. V. – VOROVKA, K.: Kniha moudrosti. Sborník aforismů a sentencí pedagogických, Praha 1892, s. 279.

⁸ Viz Průcha, J.: Perspektivy vzdělání. Praha 1983, s. 19–20. Srov. též empirické didaktické výzkumy GRACOVÁ, B.: Obraz Čechů, Poláků a jejich minulosti u studující mládeže, Ostrava 1998; Táž: Vědomosti a postoje české a polské studující mládeže, Ostrava 2004; LABISCHOVÁ, D.: Čech závistivec – Rakušan byrokrat? Ostrava 2005; Školní výuka dějepisu a překonávání stereotypních obrazů sousedních národů, Ostrava 1999.

⁹ K dynamice vývoje vztahu české mládeže k masovým médiím viz SAK, P.: Proměny české mládeže, Praha 2000; SAK, P. – SAKOVÁ, K.: Mládež na křižovatce, Praha 2004; naposledy SAKOVÁ, P.: Divergence of lifestyles of the younger and older generations. Ref. na konf. Youth, Globalization and Migration – Local Diversity in Transition“ Smolenice 19.–22. Jan 2007, viz www.insoma.cz

¹⁰ Ze starší literatury viz např. MATERNICKI, J.: Wielokształtność historii, Warszawa 1985.

můžeme sledovat takřka kontinuální politická opatření a diskuse odborníků i laiků o hodi-
nové dotaci tohoto předmětu a o jeho vztahu k jiným vyučovacím předmětům. V českém
prostředí je prozatím posledním příkladem tohoto jevu neutuchající diskuse kolem nově
zaváděných kurikul (Rámcových vzdělávacích programů a jejich konkretizací ve Škol-
ních vzdělávacích programech).¹¹ Stejně silně je veřejností přetřásáno učivo dějepisu, jeho
„správnost“, „relevantnost“, „aktuálnost“, „potřebnost“ atp. Právě užitá slova jsou dána
do uvozovek nikoli proto, že by byla převzata z textů dřívějších či dnešních diskusí (byť
bychom je tam zcela určitě někde našli), ale proto, že jsou to kategorie sice srozumitelné,
avšak ne zcela přesné a pojmově jasné.

Tuto skutečnost můžeme považovat za příznačnou. Ačkoliv je dějepis veřejným
prostorem v podstatě striktně vymezeným, uvnitř něho nalezneme mnohá i těžko zachy-
titelná místa. K tomu, abychom se jím mohli věnovat, bude zapotřebí si připomenout, co
školní dějepis vlastně je a jaký má předmět. Po dlouhou dobu byl definován jako sezná-
mování se s minulostí, jež je vázáno na vědecké poznání; v dosud živém pojetí postihuje
školní dějepis výchovně-vzdělávací dimenzi historické vědy, či jinak, transformuje její
systém do didaktického systému školního dějepisu.¹² V sedmdesátých letech 20. století
byl však předmět dějepisu stanoven jinak: zkráceně a poněkud vyostřeně řečeno nikoli
jako minulost, nýbrž jako historické vědomí.¹³ Školní dějepis může tak být definován
jako „zachovávání, předávání a vytváření historického vědomí“. Tato změna předmětu je
„kopernikánským“ obratem ve vnímání úkolů a funkcí dějepisu – a historického vzdělá-
vání vůbec, ať už by mělo jakoukoli konkrétní organizační podobu. Říká se jí, že úkolem
školního dějepisu není seznamovat žáky a studenty s tím, co se stalo, nýbrž především
s tím, jak to, co se v minulosti stalo, působí v současnosti a má tak vliv na to, co bude
(může) odehrávat v budoucnosti.

Tímto obratem je také vymezen thesaurus faktografických informací, jež by měl
školní dějepis obsahovat. Bylo by snad možné se odvolat na známou rozdílnost „živé“ a
„mrtvé“ minulosti, bude ale nosnější, když budeme mluvit o jiném rozlišení minulosti,
o minulosti dané, nezměnitelné – řekněme ji fakticistní – a o minulosti přítomné (mluvme
o minulosti operativní), minulosti využívané pro současné a budoucnostní úkoly. Tato
minulost je ve veřejných prostorech dominantnější, častější. Polský historik Marcin Kula
v několika svých knihách z posledních let ukázal¹⁴, jak neuvěřitelně plastická a „přízpů-
sobivá“ je tato operativní minulost, vyskytující se hned v několika podobách, například
jako historické vědomí, historická, kolektivní či sociální paměť, či stereotyp anebo tradi-

¹¹ Pro mezinárodní srovnání této problematiky viz HUDECOVÁ, D.: *Analýza dějepisných vzdělávacích pro-
gramů ve vybraných státech Evropy a její výsledky*, Praha 2006.

¹² Viz ČAPEK, V.: *Didaktika dějepisu*, I, Praha 1985. Nutno ale upozornit, že Čapkova koncepce didaktiky
dějepisu znamenala v chápání této disciplíny nemalý pokrok. Byla ostatně vypracována už ke konci šedesá-
tých let.

¹³ JEISMANN, K.-H.: „Geschichtsbewusstsein“ als zentrale Kategorie des Geschichtsunterrichts, In: *Aktuelle
Probleme der Geschichtsdidaktik* (Hrsg. G. Niemetz), Stuttgart 1990, s. 44–78. Jeismann se k tématu, poprvé
vyslovenému v r. 1978, vrátil pod tímto názvem několikrát – naposledy pokud vím. ve své knize *Geschichte
und Bildung*, Paderborn 2000, s. 54–78.

¹⁴ KULA, M.: *Nośniki pamięci historycznej*, Warszawa 2002, týž: *Wybór tradycji*, Warszawa 2003; Týž: *Mied-
zy przeszłością i przyszłością. O pamięci, zapomnianiu i przewidywaniu*, Poznań 2004; Týž: *Krótki raport
o użytkowaniu historii*, Warszawa 2004.

ce.¹⁵ Jeho nesmírně bohatá zásoba získaných konkrétních příkladů toho, jak se s minu-
lostí zachází od jižní Ameriky přes USA, Kanadu, celou Asii až po evropské státy, vede
k poněkud skeptickému závěru: Dotkneme-li se minulosti a probudíme-li ji z jejího spán-
ku, nevíme nikdy, v jaké podobě a s jakými důsledky se před námi objeví. Škála možných
interpretací je natolik široká, že připomíná vlnu tsunami, schopnou rozmetat vše, co jsme
dosud o minulosti soudili. Rozbije vžitě představy, vzbudí nepochopení, nevoli, odpor,
i když nalezneme možná vysvětlení její nové struktury a nového poselství.

Uvedme alespoň jeden příklad: V září 2003 se v polské Radomí konal letecký
den. Účastnila se jej i bojová letadla izraelského vojenského letectva. Tři jeho letouny F-15
pak v bojové formaci proletěly nad rampou koncentračního tábora Osvětim II-Brzezinka.
Tento akt byl vzápětí jak kritizován, tak obhajován: Představitelé Mezinárodní osvětimské
rady a radomského muzea jej odsoudili (bojový letoun není žádnou „holubici míru“), teh-
dejší izraelský velvyslanec ve Švédsku jej naopak obhajoval jako jednu z možných forem
vojenského smutečního aktu.¹⁶ Je ale možná ještě jiná interpretace: Nemuselo jít jenom
o počtu nevině povražděným v největším zločinu moderních evropských dějin, mohlo jít
také o poselství: „Nevyvražďili jste nás!“, „Žijeme!“ Poselství do minulosti mohlo dopro-
vázet i poselství do budoucnosti: „Nepodaří se to ani jiným!“.

Nejde o to, zda je tato interpretace „pravdivá“, tj. zda skutečně byla tato posel-
ství ve vědomí pilotů či jejich velitele přítomná. Mohla být také pod- či nevědomá. Pod-
statnější pro námi sledovaný problém je, že může být – na základě znalostí současných
dějů – z onoho aktu vyvozena. Sama o sobě pak může takto působit bez ohledu na svůj
původní základ, tedy záměr této akce. Takových příkladů by bylo možné uvést mnoho.
Jsou vesměs součástmi či přímo produkty mediální historiografie, ale do sféry školního
dějepisu pronikají jako jev tzv. přirozeného světa historie.

Jím rozumím fakt, že minulost tvoří nevyhnutelnou součást přítomnosti, její
„sediment“ či „sedimenty“. Každý člověk se s ní setkává nutně a nevyhnutelně, tím, že
žije na určitém místě v určité době. Minulost k nám proniká nechtěně a stejně neuvědo-
měle (naivně) ji také vnímáme a interpretujeme; tuto nereflektovanou formu historického
myšlení můžeme také nazvat historickým povědomím.¹⁷ Odtud také pramení bazální rovi-
na historického vědění, již dítě, které se na základní škole setkává s dějepisem, disponuje a
z níž vychází. V dnešní didaktice lze proces postupného vytváření odpovídajícího pojmo-
vého a kategoriálního vědění sledovat pomocí tzv. mentálních map a mělo by být předmě-
tem, tolik potřebného empirického výzkumu v této disciplíně, aby jej začal uplatňovat i na
problematiku složité a patrně nejednoznačné tvorby svým charakterem „rozostřených“
sociálně-humanitních pojmů.

Jestliže je tedy školní dějepis kultivací historického vědomí, sleduje cestu postup-
ného přerůstání historického povědomí v historické vědomí, jež je již soustavnou a reflek-
tovanou formou historického myšlení (a před chvílí uvedené další formy zpřítomňování
minulosti jsou jenom jeho variacemi) a připravující cestu k možnému přijetí forem histo-
rického poznání, odpovídajícího zásadám postupu historických věd.

¹⁵ Zde odkazuji na svůj referát Čas, dějiny a člověk. Bude otištěn ve sb. z konference Stereotypy a mýty ve
výuce dějepisu, která se konala v listopadu 2006 v Ústí n. L.

¹⁶ KULA, M.: *Krótki raport*, s. 56.

¹⁷ BENEŠ: *Historický text a historická kultura*, Praha 1996.

Historická věda (mohu tady položit i provokativní otázku, zda dnes vůbec existuje, zda není od věci mluvit spíše o komplexu historických věd) se tak jeví pro školní dějepis nikoli jako jeho přímé východisko, nýbrž z hlediska žáka jako jeho strategický cíl. Vynecháme-li úlohu pedagogických a psychologických disciplín pak již uvedenou formuli o historické vědě jako východisku školního dějepisu bude nutno nahradit složitějším vztahem, v němž historiografie vystupuje nejprve jako „mateřská věda“ školního dějepisu, poskytující jeho teorii – didaktice – pravdivostní a konceptuální východisko.¹⁸ Avšak vstupní branou mladé generace do světa dějin není historickou vědou zkonstruovaný obraz historické skutečnosti, nýbrž právě to, jak se tato skutečnost projevuje bezprostředně a v každodenním životě; tento svět historie lze nazvat jejím „přirozeným světem“. A teprve z něho se koncept školního dějepisu jakoby „zpětně“ vrací ke světu historické vědy a její konceptuální a metodické vybavě jakožto ke svému strategickému cíli. Během školní docházky se tak má (či by měl) postupně seznamovat se základy metod vědecké práce. Ty by mu měly vytvořit takovou interpretační vybavu, která mu umožní zaujmout kritický postoj k historickým informacím, jež mu v obrovsky bohaté, vnitřně často i velice rozporné „supermarketové“ nabídce historických informací, jež každému z nás dnešní svět nabízí. Právě tady se školní dějepis zřejmě nejtěsněji stýká s druhým sledovaným veřejným prostorem, s mediální historiografií.

III. Mediální historiografie

Rétorika je síla, která přesvědčuje.

Quintilianus, Institutionis oratoriae libri XII, kn. II, kap. 15, 3.

Historie, jako možná věda vůbec, ztratila mnohé z výsad, které si vydobyla během 19. století. Týká se to i respektu k „výjimečnosti“, tj. především „naprosté“ přesnosti a pravdivosti a definitivnosti jejího poznání. Nehodlám se tu zabývat pochybnostmi či výtkami týkajícími se stupně a povahy „vědeckosti“ historiografie a humanitních a sociálních věd vůbec. Pro tento text je ostatně podstatnější, že vědecké poznání přestává ležet v centru zájmu veřejnosti. „Veřejný prostor“ dnes daleko úspěšněji vyplňují právě mediální „multiplikace“, jak se dnes říká, vědeckého poznání, zahrnující širokou škálu interpretací od popularizací až po manipulace. Zdá se mi ale, že historie je povinná vést o tento veřejný prostor zápas, a neměla by jej uvolňovat.

Ale kolik pozornosti věnujeme těmto mimovědeckým interpretacím historické skutečnosti? Tedy, věnujeme jim tolik pozornosti, kolik si pro svou četnost – a jak se pokusíme ukázat – také pro svůj vliv skutečně zaslouží? Mimovědecké oblasti užívání slov, které jsou jinak vědeckými pojmy, je totiž sociokulturně významným jevem. Odkazuje na fakt (vzájemného) pronikání vědeckého myšlení a těchto mimovědeckých oblastí, jež může souhrnně nazvat veřejným prostorem. Respektive přesněji veřejnými prostory, neboť jde o soubor různých sociokulturních prostředí, jež se sice prolínají, avšak zároveň mohou být i mimoběžné, působit vedle sebe, aniž se budou ovlivňovat. Každá historická informace – tj. vlastně text – má jistou strukturu, je intencionální a zaměřená na jisté

¹⁸ K tomu srov. z poslední doby ŠKODA, J. – DOULÍK, P.: Výzkum dětských pojetí vybraných přírodovědných fenoménů z učiva fyziky a chemie na základní škole, Pedagogika LVI, 2006, s. 231–245. Tam i další lit.

auditorium, skupinu (potencionálních) konzumentů.¹⁹ Je samozřejmé, že informace se ve veřejné komunikaci zpravidla neomezí jen na předpokládané publikum, ale komunikuje se také v jiných prostředích. Jak je jim ale v nich rozuměno, jakým způsobem se interpretují? To je základní otázka, na niž bude třeba odpovědět. Mediální historiografií neoddělují od historiografie vědecké pevné typové komunikační či žánrové hranice. Daleko spíše jde o mez funkční, zjištěnou analýzou metody vzniku, charakterem interpretace, účelem poskytovaného sdělení či povahou a využitím její recepce. Tuto mez je tak třeba hledat v konkrétních případech i v celku dané historické kultury. V této souvislosti je ale zapotřebí připomenout, že stírání hranic mezi těmito dvěma typy historických textů je nebezpečím pro sociokulturní postavení odborné historiografie, kterému je nutné čelit.

Do „černé skříňky“ dnešní technologie historických informací dávají nahlédnout televizní a vůbec mediální sociologické průzkumy. Lze zkoumat, kterou věkovou, vzdělanostní, mužskou či ženskou, část diváků ten který typ pořadu zaujme a jak s ní byla spojena. To jistě nejsou údaje dobré pouze pro „ukazování koláčů“. Odhalují hlubší roviny sociální komunikace historických informací, již dnes pojmenováváme jako historickou kulturu. Můžeme tak nejen zjistit, která období a která témata dnešní společnost a její jednotlivé sociální segmenty zajímají, ale můžeme také nahlédnout, jak je zajímají. Historická kultura může být totiž – jak si povšiml a zdůvodnil Siegfried Quandt²⁰ – buď sociální komunikací historického vědění anebo také osobních vzpomínek. Pak se do popředí dostávají dvě otázky: Co je historicky dnes zajímavé? A co z toho se váže k poznání a co k paměti? A možný je i další podobný přístup: slouží historie v médiích k poučení, nebo k zábavě? Jaké jsou interpretace mediálních interpretací historie?

Na druhé straně se už během této práce ukázaly některé charakteristické rysy české „televizní historiografie“ devadesátých let.²¹ Část z nich se dala opět předem očekávat – překvapením jistě nebude, že největší počet pořadů se dotýká 20. století. Méně si však zřejmě diváci povšimnou toho, že jim televize nabízí výrazně personalistický obraz minulosti – historie je nazírána prizmatem životních osudů konkrétních jednotlivců, počet těchto pořadů se ukazuje jako dominantní. Jiným častým postupem je pohled na minulost prostřednictvím takových příběhů, které bychom mohli nazvat *individualizacemi*. To jsou například „příběhy“ historických památek nejružnějšího typu jak jej nabízejí například cykly Lapidárium. Zcela samozřejmou individualizací je líčení historického dění prizmatem osobností, jedinců. Jde o vůbec nejstarší prezentaci dějin, již lze sledovat od nejstarších civilizací. A sledovat ji lze jak na výtvarném umění, tak na literárním a dnes i mediálním trhu.

Už před třiceti lety ukázal V. Ďjakov na příkladu geneze a podoby historických románů a povídek L. N. Tolstého, že spisovatel tu heuristicky postupoval jako historik opatřující si pramenné i sekundární informace a zamýšlející se nad hybnými silami dějin. Nevěřil v jejich plnou poznatelnost; „příčiny historické události neexistují a nemohou existovat kromě jediné prapříčiny všech příčin. Existují však zákony řídící běh událostí

¹⁹ LOTMAN, J. M.: Text a struktura auditoria, In: Televizní tvorba, 1980, č. 1, s. 19–23.

²⁰ QUAND, S.: Fernsehen als Leitmedium der Geschichtskultur? Bedingungen, Erfahrungen, Trends, In: Geschichtskultur. Theorie – Empirie – Pragmatik (Hrsg. B. Mütter – B. Schönmann – U. Uffelmann), Weinheim 2000, s. 235–239.

²¹ Zde se opírám o analýzu uvedenou v mém referátu na VIII. sjezdu českých historiků. Viz BENEŠ, Z.: Jedny dějiny a několik historií, In VIII. sjezd českých historiků, Praha 2000, s. 111–118.

ti...“, psal ve čtvrtém dílu Vojny a míru.²² Ty se snažil odhalit a činil tak prostřednictvím množství jednajících osob – celkem jich je v románu na pět set, z toho asi dvě stě jsou osobnosti skutečně existující. Vojna a mír není kronikou života dvou šlechtických rodin, nýbrž je *ohromným epickým plátnem* velkého historického dění, poháněného živelnými silami lidu v němž jsou jednotlivci nositeli těch zákonů, jimiž se řídí samotný běh událostí.²³

K osobnostní interpretaci se uchyluje i mediální historiografie. Takový postup odpovídá principům příběhovosti, jinak řečeno upřednostňování *story* před *history*, jak si už před časem povšiml P. Sorlin.²⁴ Tato nová historiografie disponuje pro tuto operaci i jedním velmi významným nástrojem – obrazem. Dnešní znalost dějin prochází významnou proměnou, jejíž dominantním rysem je vizualizace. Zdá se dnes již prokázané, že je to právě obraz, který v sociálním měřítku utváří podobu historické skutečnosti; v denním tisku a žurnalistice, stejně jako v „rodinné paměti“ nachází své pole působnosti fotografie, a je to televize, která je dnes zcela nejvlivnějším médiem. Vizualizací minulosti je ovšem také jev zvaný histoturismus, tedy „cestování za historií“, za minulostí.

S vizualizací historické kultury si vyžaduje ale také specifické schopnosti porozumění, je třeba umět – naučit se – ji „číst“, tj. pouze ji nepodléhat. Lze uvést charakteristický příklad: pozoruhodnou enklávou histoturismu je „terrorismus“, tedy cestování na místa spáchaných zločinů, ale také třeba povodní; mluví se Soa-byznysu, Discu hrůzy či Hrůze coby „parku prožitků“. Je pravděpodobné, že fascinace hrůzou či zlem, spočívá kdesi hluboko v lidské psychice – pro vizuální složku historické kultury z faktu terrorizmu ale vyplývá, že může mít nebezpečné vedlejší efekty. Řečeno jednoduše, *obrazy zůstávají v hlavě* a díky tomu zpřítomňují a oživují minulé. Jednoho německého sociologa dovedlo zkoumání tohoto problému k znepokojující větě – *vizuálně není nacismus vůbec mrtev*.

Uvedený příklad upozorňuje na fascinaci zlem, nebo prostě ošklivostí, utrpením, krví, atd. odkazuje – z té méně příjemné stránky – na jednu ze tří základních složek vnímání mediální historiografie. Jsou jí zčásti vědomá a zčásti podvědomá očekávání publika. Těmi dvěma zbývajícimi jsou věcný obsah informace a možnosti média (S. Quand). Aby mediální obraz působil, musí být všechny tři v rovnováze.

Německý příběh není bez významu ani pro českou situaci. Snadno lze nahlédnout, jak mohou být mediálně zpřítomněny i naše minulé či vzdálenější dějiny. Poměrně nedávné diskuse kolem znovuuvedení Ženy za pultem, Třiceti případů majora Zemana a dalších televizních seriálů let sedmdesátých a osmdesátých snad jako upozornění stačí. A uvést by bylo možné i „tématické večery“ České televize týkající se naší „živé“, tj. současné a také o to více operativní minulosti.

Chceme poukázat jenom na jeden aspekt, protože ve vědeckém diskursu byl v posledních desetiletích poněkud odsunut do pozadí. Avšak právě ve veřejném historismu

²² TOLSTOJ, L. N.: Vojna a mír, II, Praha 1969, s. 473.

²³ DIAKOW, W. A.: Historia w dziełach Lwa Tolstoj, In Dzieło literackie jako źródło historyczne (red. Z. Stefanowska i J. Stawiński), Warszawa 1978, s. 301–326, zvl. s. 306–311.

²⁴ SORLIN, P.: Fernsehen: ein anderes Verständnis von Geschichte, In: Geschichtsdiskurs, Bd. 5 (Hrsg. W. Kuttler – J. Rusen – E. Schulin), Frankfurt (M.) 1999, s. 314–336. Srov. též MONACO, J.: Jak číst film, Praha 2004.

hraje naopak značnou roli. Je jím jev, pro který lze užít tradičního termínu porozumění.²⁵ V jistém smyslu jde o „rehabilitaci“ fenoménu empatie – ve vědeckém diskursu ostatně znovuoživený americkým konceptem „účastnické epistemologie“. Divák je vtažen do děje, vnímá history jako story, fascinuje ho vyprávění, příběh, ať už je to opravdu příběh (film), anebo je příběh konstruován na nějakém půdorysu, jaký nabízí třeba fotografie. A takovýto přístup posouvá do popředí – ať se nám to líbí, nebo ne – i další opomíjený a dokonce odsuzovaný fenomén, totiž subjektivitu vnímání a interpretaci.

Základním smyslem mediální historiografie není funkce noetická, respektive tato funkce je sama zprostředkovávána. Dominantní funkcí tu je funkce persvazijní.²⁶ Podstatou mediálního sdělení je především opakování.²⁷ A vedle něho novost podávaných informací, což není vždy skutečná novost, ale často jen objevnost, znovuuvedení vědomí o popisované skutečnosti do co nejširšího povědomí. Pak je to dramatická, senzační. A nikoli na posledním místě rychlost informace.

Těchto rysů není ale prosta ani oblast vědy. Při její metodologické analýze ale nevystačíme jenom s poukazem na nutnou (či „povinnou“) dominanci noetické funkcí nad těmito funkcemi „vedlejšími“. Podstatnějším faktem je, že ani sama tato noetická rovina historické vědy – její empiricko-kritické jádro²⁸ – nebylo nikdy zcela samostatné. Vždy bylo závislé na podnětech, které mu byly a jsou vnější – ať jde o jeho teoretické zakotvení s jeho metodologickými konsekvencemi, jako tomu bylo v případě velkých filozofických systémů 19. století nebo filozofických škol a proudů století následujícího (uvedlme vlivy logického pozitivismu, analytické filozofie či postmoderny), nebo konkrétních věd, zejména sociologie, lingvistiky, etnologie aj. Z druhé strany je odborná historiografie zase závislá na obecném kulturním prostředí, které tvoří její živnou půdu. Dnes má ostatně ryze vědecký přístup silně omezené pole působnosti: Běžně užíváme slov dějiny, historie, historiografie, aniž si většinou přitom klademe otázku, v jakém sémantickém významu a kontextu jich používáme. Naštěstí máme dnes možnost nahlédnout, jak se to s jejich užíváním má: díky thesauru Českého národního korpusu²⁹ můžeme zjistit, že se těchto slov užívá ve vědeckém kontextu v necelých pěti procentech případů.³⁰ Zbývajících „drtivých“ devadesát pět procent připadá na mimovědecké významy a kontexty; jinak řečeno, v naší řeči je minulost stále přítomná, avšak nezacházíme s ní v diskursu vědy. A protože sociálně-humanitní vědy – a historie zvláště – nemohou z valné části svůj jazyk plně formalizovat, je nebezpečí „zmatení“ odborného a obecného jazyka o to větší. Znova se tak otevírá nedozírnost nerozlišeného veřejného prostoru – hic sunt leones zájmů...

²⁵ Srv. FAY, B.: Současná filosofie sociálních věd, Praha 2002; ČERNÍK, V. – VICENÍK, J. – VIŠŇOVSKÝ, E.: Praktické usuzovanie, konanie a humanitná interpretácia, Bratislava 2000; Zákon, explanácia a interpretácia v spoločenských vedách (eds. V. Černík – J. Viceník), Bratislava 2005.

²⁶ PRATKANIS, A. P. – ARONSON, E.: Age of Propaganda. The everyday Use and Abuse of Persuasion, 2001², reviz. Mám k dispozici polský překlad Wiek propagandy, Warszawa 2003.

²⁷ TRAMPOTA, T.: Zpravodajství, Praha 2006; Graeme BURTON, G. – JIRÁK, J.: Úvod do studia médií, Praha 2001.

²⁸ Kritiku označil za jádro historické vědy už E. Bernheim. Viz BERNHEIM, E.: Lehrbuch der historischen Methode, Leipzig 1908⁶ (1889¹), s. 326. Po něm totéž opakoval Jaroslav GOLL: Dějiny a dějepis, Athenium 1888/1889, s. 98.

²⁹ Český národní korpus je pracovištěm na FF UK v Praze. Viz Český národní korpus – Úvod a příručka uživatele, Praha 2000.

³⁰ Blíže viz BENEŠ, Z.: Jedny dějiny a několik historií, s. 113–114.

IV. Memento a apel

Historik se před vstupem do tohoto tržiště informací, senzačností a nabízených interpretačních modelů musí vybavit alespoň descarteovskou metodickou skepsí. Nesta- vět se do role povýšeného soudce dějin, ale spíše se posadit na lavici svědků jako „doda- tečný současník“ a sám sebe reflektovat v proudu dění. Konzument mediální historiografie se přece často dostává do obdobné situace jako žák ve školním dějepisu. Musí hledat interpretační cesty k „jádru věci“, které musí umět navíc mnohdy i rozpoznat. A nejde jen o obdobu. Jde také o bytostné prolínání a vzájemnou interakci obou sfér historické kultury. Je zřejmou, avšak možná stále málo reflektovanou, skutečností, že mediální historiografie velmi silně na školní dějepis působí. Moderní didaktika dějepisu je proto také koncipo- vána nikoli jenom jako „pouhá“ teorie školního dějepisu, nýbrž jako disciplína studující sociální komunikaci historických informací, avšak samozřejmě se speciální pozorností ke školnímu prostředí. Opačná vazba je spíše předmětem hypotéz a dohadů, i když ani ji nelze plně vyloučit – například proto, že i její tvůrci prošli školní dějepisnou výukou a ta je (nějakým) způsobem ovlivnila, jejich vidění historické skutečnosti a přístupy k ní. To platí i v případě, že by se od ní nějakým způsobem distancovali, například proto, že to byla výchova ideologická a podřízená minulému politickému režimu. I pak je nutné mlu- vit o výchovném účinku, i když ve zcela jiném slova smyslu, než jaký tato výchova sama předpokládala. Minulost prostě v sobě neseme jako nedílný celek, se všemi jejími klady i záporů, včetně interpretačních schémat, jichž – mnohdy neuvědoměle – používáme.

Na počátku jsem uvedl větu z Ecových Skeptiků a utěšitelů, která může vzbuzo- vat hlubokou skepsi; možná ale někoho i potěší. To podle toho, co budeme považovat za důležitější – samu volbu jako nutnou možnost, anebo jsou pro nás závažnější její kritéria? To není otázka zbytečná, i když na první pohled není vůbec patrné, z jakých důvodů ji historik klade. Odpověď ale může být jiná věta, kterou napsal Dietrich Bonhoeffer: „Kvantity si vzájemně ubírají prostor, kvality se navzájem doplňují.“ Mediální historiografie není protivníkem vědecké historiografie z podstaty věci, ale stává se jím až ve službách mani- pulace s minulostí a její instrumentalizace. Toho ale nemusí být prosta ani vědecká histo- riografie, a jak víme ani školní dějepis. Takže před námi v obou případech stojí výzva.

Historical Science and its Public Space

Zdeněk Beneš

Historiography, historical culture, historical thinking. History in education. Medial historiography. Criticalness and methodical scepticism as historian's essential basic attitude. Medial historiography does not oppose scientific historiography in its essence: it becomes an opponent only when serving the manipulation with history and its instrumentalization. The goal for both scientific historiography and history in education is to avoid such manipulation and instrumentalization.

BLAHOŽELÁME

Vojtech Čelko šesťdesiatročný

Najprv trochu rapsodické konštatovanie: Slovensko-česká komisia historikov „stárne“. V ostatných rokoch sme si pripomínali okrúhle životné jubileá jej viacerých zakladajúcich členov a doterajších aktívnych pracovníkov. Teraz prišiel na rad tajomník českej sekcie komisie, náš vzácny, nezištný priateľ, obetavý kolega a organizátor PhDr. Vojtech Čelko, CSc., pracovník Ústavu soudobých dějin AV ČR, ktorý sa v júli roku 2006 dožil šesťdesiatich rokov.

Pomenovanie, vypočítanie a zhodnotenie Čelkovej mnohovrstvej odbornej, publicistickej a organizátorskej práce, resp. jeho mnohých funkcií by ďaleko presiahlo rozsahové možnosti tohto príhovoru. Pokúsim sa v ňom – aj keď s určitým časovým sklzom, spôsobeným periodicitou vychádzania našej Ročenky – nielen úprimne zablažovať jubilantovi, ale napísať aj pár súkromných postrehov, ktoré reflektujú aj našu osobnú známosť a vzájomnú spoluprácu. Uvedomujem si pritom, že tieto reflexie môžu mať až príliš subjektívne zameranie, vychádzajúce z faktu, že s Vojtom Čelkom ma spája dlhoročné kamarátstvo a spolupráca, z čoho som v prvom rade vždy práve ja výdatne profitoval.

Pri poznávaní života, práce a mnohostranných záujmov jubilanta mi vždy napadne myšlienka, že Vojto Čelko je akýmsi súčasným, dnes už veľmi zriedkavo sa vyskytujúcim typom „renesančného človeka“. Prežil a prežíva bohatý život typického stredoeurópskeho intelektuála – so všetkými peripetiami, úspechmi, nádejami, ilúziami, no aj sklamaniami a poníženiami, ktorými „osud obdaril“ svojich nositeľov. Pri týchto zvratoch a protirečeniach si však V. Čelko vždy udržal svoju osobnostnú integritu, nadhľad nad vecami a veľkú dávku tolerance k ľuďom a k udalostiam, ktoré ho obklopovali či sprevádzali. Okrem svojich odborných profesionálnych záujmov je totiž V. Čelko aj dôverným znalcom a priam hedonistickým konzumentom krásnej literatúry, výtvarného umenia, hudby a všetkých produktov kultúry vôbec.

Vyšťudoval históriu a orientalistiku na Karlovej univerzite, čo zrejme predurčilo, že svoj ďalší osobný život a odbornú prácu spojil s Českou republikou a osobitne s Prahou. Jeho profesionálne začiatky však neboli ľahké ani bezproblémové. Aj jeho totiž postihli surové zásahy „normalizačnej“ politickej moci. Po viacročnej práci v rumburskom múzeu, sa po čiastočnej „liberalizácii“ pomerov v polovici osemdesiatych rokov, vracia do Prahy, kde najprv pracuje ako tajomník Klubu slovenskej kultúry a v rokoch 1990–1993 bol riaditeľom tamjšieho Domu slovenskej kultúry. Spomínané funkcie a s nimi spojená práca urobili z V. Čelka akéhosi neoficiálneho, no veľmi efektívneho vyslanca a propagátora slovenskej kultúry – v jej najrozmanitejších formách a podobách – v Prahe a na území Českej republiky. V. Čelko túto svoju misiu plnil nielen v rámci svojich úradných povinností, ale s veľkým osobným zápalom a zaujatím. Neúnavne organizoval početné kultúrne akcie, osobne sa zoznamoval s ich protagonistami (umelcami, vedeckými pracovníkmi, so spoločenskými a politickými činiteľmi), udržiaval s nimi kontakt a priťahoval ich k plodnej česko-slovenskej spolupráci. Je to kapitál, z ktorého podnes výdatne ťažia obe zainteresované strany. Svoje organizátorské aktivity preniesol V. Čelko, takpovediac, aj do svojho

súkromného života. Mnohí slovenskí návštevníci Prahy nájdu u neho vždy ochotu pomôcť a dokonca jeho dom sa pre nich stáva z času na čas „otvoreným internátom“.

Funkciu „vyslancu slovenskej kultúry“ – po organizačnej i publicistickej stránke – V. Čelko ďalej plní aj ako vedecký pracovník Ústavu soudobých dějin AV ČR, kde pracuje od roku 1993. Bol a je oficiálnym, no aj neformálnym školiteľom a nezištným radcom mnohých slovenských i českých vysokoškolských študentov a doktorandov histórie, ktorí sa priamo či nepriamo zaoberajú problematikou česko-slovenských vzťahov v dejinách. Bolo preto celkom logické, že V. Čelko stál aj pri zrode Slovensko-českej komisie historikov. Asi by bolo ťažko hľadať obetavejšieho tajomníka českej sekcie komisie, akým je práve V. Čelko. Ani túto svoju prácu nerobí rutinérsky, ale s osobným zaujatom, neraz aj s osobnými materiálnymi obetami, čo nevieme vždy dostatočne oceniť. Navyše je členom redakčnej rady našej Ročenky.

V. Čelko vo svojich aktivitách však nejde „jednosmernou ulicou“. Nie je iba šíriteľom a popularizátorom slovenskej kultúry v Českej republike. Jeho publicistická a organizačná práca je zameraná aj spätným smerom: je horlivým propagátorom českej kultúry na Slovensku, je predsedom Spoločnosti Milana Rastislava Štefánika, angažuje sa v akciách, ktoré sa týkajú významných osobností slovenských a československých dejín (napr. Milana Hodžu, Alexandra Dubčeka, Jozefa Lettricha a i.), spolupracuje s Nadáciou Jana Husa pri organizovaní súťaže Eustory, atď., atď.... Pri svojej nesmierne rozkošatenej výskumnej, odbornej, organizátorskej a publicistickej práci V. Čelko prezentisticky „nekáduje“ objekty svojho výskumu, ale snaží sa kriticky a objektívne interpretovať ich prínos a význam pre slovenské a české dejiny.

Som presvedčený, že v mene všetkých členov Česko-slovenskej komisie historikov, môžem nášmu kolegovi, priateľovi a dobrému človeku zapriať do ďalších rokov jeho plodného života veľa zdravia a pracovných úspechov. Nám si zas môžeme zaželať, aby Čelkov entuziazmus ešte dlho vydržal, nielen pre potreby a záujmy našej komisie, ale aj na prospech celej slovenskej a českej kultúry.

Ivan Kamenec

PhDr. Vojtech Čelko – 60

Byl svůj a zajímavý už za studií na filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Mezi hindštinou a historií volil Vojtech Čelko jako diplomový druhý obor. Zaměřil se na novodobé dějiny, ale způsobem, který se právě nenosil. Poutala ho slovenská Demokratická strana a hlavně její osobnosti. U poznávání osobností také po celý odborný život zůstává. Vyhledává a zpovídá ty, kteří jsou ještě pamětníky. Jeho znalosti slovenských, českých a dalších memoárů jsou mimořádné, o mnohých také – se zvláštním citem – píše do slovenských a českých časopisů. Historii důsledně propojuje s kulturou, pro sebe i ve vědeckém pojetí. Má po kulturních oborech neobyčejný rozhled, po hudbě, výtvarném umění, literatuře.

Přirozená i stále prohlubovaná kulturnost je znát v celém jeho životě, ve stycích s lidmi, v chování a jednání, v hodnotových přístupech. Rozdává se, nezištně a samozřejmě, uplatňuje přitom organizační talent, nenaplnitelný bez obětavosti i třeba ochoty vzdálit se do pozadí, když se dobrá věc podaří.

Prokázal ho za jedenáct let působení v rumburském muzeu, kde našel uplatnění za času normalizace, která ho také postihla, zasáhla jeho dráhu vědeckou a přinesla obtížné chvíle v konfrontacích s mocí. Rozvinul své organizační schopnosti v pražském Dome slovenskej kultúry, který mohl od roku 1985 modernizovat, a pak a dodnes v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Osvědčuje je také jako tajemník české části česko-slovenské komise historiků. Je symbolické i k praktickému užitku, že tuto funkci zastává rodilý Slovák (narozený 26.7.1946), který zároveň bytostně, upřímně a nanejvýš aktivně reprezentuje blízkost Slováků a Čechů a po svém obohacuje prospěšnost jejich zvláštních vztahů – stále o nich také publikuje. Stará se o to, aby se v České republice dobře vědělo o slovenských nositelích slovensko-české vzájemnosti, především v nové době. Hodně vykonal pro trvalé a reálné připomínání pražských let československého ministra a premiéra Milana Hodži, pečuje o jedinečný slovensko-český odkaz Milana Rastislava Štefánika (je předsedou jeho Společnosti v ČR, nedávno editoval sborník k 125. výročí jeho narození). Také hledá a nachází způsoby, jak novodobé dějiny přibližovat mladým generacím, působí i jako konzultant nastupujících historiků. Rozsáhlá a soustavná činnost je Vojtechovi Čelkovi prostě vlastní, i v šedesátce a po ní.

Robert Kvaček

ZO ŽIVOTA KOMISIE

1. Komisia bola zriadená na základe rozhodnutia vlády SR č. 102/1998 Z. z. o zriadení Komisie na ochranu hospodárskych súťaží. Jej úlohou je sledovať a chrániť hospodársku súťaž na území Slovenskej republiky. Komisia je zložená z predsedu a troch členov, ktorí sú vymenovávaní a odvolávaní vládou SR. Právnym zriaďovateľom Komisie je Ministerstvo hospodárstva SR. Komisia má právny status samostatného úradu. Jej sídlo je v Bratislave. Komisia je financovaná z štátneho rozpočtu. Jej ročný rozpočet na rok 2000 bol 1 200 000 Sk. Komisia má na svojom účte bankovních účtov a vedenie účtovníctva. Komisia má na svojom účte bankovních účtov a vedenie účtovníctva. Komisia má na svojom účte bankovních účtov a vedenie účtovníctva.

Česko-slovenská komisia historikov v roku 2006

Rok 2006 znamenal pre Česko-slovenskú komisiu historikov štandardné obdobie s obvyklým rytmom už zaužívanej práce, zasadaní a podujatí. Nešlo však o rok hluchý a menej dôležitý. Jeho význam spočíval predovšetkým v nevyhnutosti pripraviť sa na žiadosť o grant na ďalšie vydávanie ročenky a s tým súviseli početné úvahy o pláne práce komisie na nasledujúce roky. S potešením možno konštatovať, že komisia v nich nastolila celý rad nápadov a predstáv o svojom ďalšom pôsobení. Ukazuje sa, že jej aktivity sú stále zmysluplné, dari sa jej otvárať celý rad originálnych a prítazlivých tém, ktorými vie osloviť odbornú i najširšiu verejnosť.

24. zasadanie komisie sa uskutočnilo v dňoch 4.–6. apríla 2006 v Bratislave. Sprievodnú vedeckú akciu tvoril seminár na tému *Cirkev a formovanie občianskej spoločnosti*, ktorý sa uskutočnil v priestoroch Mestského múzea. Napriek problémom s viacnásobným odrieknutím slovenských referátov hodnotili členovia komisie podujatie ako vydarené. Stretlo sa s priaznivou odozvou a v sále bola až do konca solidná účasť, čo v Bratislave nebýva obvyklé. Z referátov i z bohatej diskusie vyplynul celý rad podnetov, z ktorých viaceré by boli nosné aj pre samostatný seminár. Oproti pôvodným zámerom síce chýbali predstavitelia cirkví, ale za to už organizátori neniesli zodpovednosť, lebo pozvánky išli na orgány a inštitúcie všetkých kľúčových cirkví. Referáty i vyžiadané príspevky z podujatia vyjdú v ročenke.

Zasadanie komisie sa sústredilo predovšetkým na formulovanie cieľov pre prácu komisie na nasledujúce roky. Z dlhodobých a perspektívnych podnetov zaujal návrh vydávať pod hlavičkou komisie monografie, ktoré by výrazným spôsobom posúvali výskum česko-slovenských vzťahov. Monografie by vychádzali v samostatnej edícii s jednotným dizajnom, pričom by sa peniaze zháňali ad hoc ku každému titulu. V rámci týchto titulov by potom prichádzalo do úvahy vydať zo zaujímavej konferencie kolektívnu monografiu, čo by odľahčilo ročenku a súčasne by umožnilo oveľa širšie koncipovať výstupy z podujatí. Táto myšlienka sa po zabezpečení ročenky určite ešte vráti na program komisie.

Dňa 13. júla 2006 sa v Brne tradične stretla redakčná rada *Česko-slovenskej historickej ročenky*. Zaoberala sa prípravou jesenného ostravského zasadania, stavom jedného čísla ročenky a do rúk dostala desiate číslo ročenky, ktoré práve vyšlo z tlačiarne. Sú v ňom materiály zo seminára v Pardubiciach z novembra 2004 (*Reflexia a sebareflexia urodzenosti*), z Martina v apríli 2005 (*Český, slovenský a československý exil po druhej svetovej vojne*) a z Liberca v auguste 2005 (*Česi a Slováci v počiatočnej fáze komunistického totalitizmu*). Ročenka ďalej obsahuje štúdie, dokumenty a ako vedľajší, ale nemenej dôležitý, produkt martinského podujatia bibliografiu českého, slovenského a československého exilu po druhej svetovej vojne.

Koncom júla oslávil tajomník českej časti komisie Vojtech Čelko svoje životné jubileum. Ako Slovák žijúci už desaťročia v Čechách si naňho „robil nárok“ tak mnohí českí, ako aj slovenskí priatelia. On sa však rozdáva všetkým bez rozdielu. Komisia je ako celok hrdá na tohto svojho člena a dobre si uvedomuje, že bez jeho nezištnosti a aktivít by

sa musela borit s oveľa väčšími problémami. Slováci v ňom majú v Prahe doslovne svojho druhého veľvyslanca. Ad multos annos!

V dňoch 24.–25. augusta 2006 sa v Liberci konalo tradičné podujatie pre učiteľov dejepisu konané pod záštitou komisie. Seminár *Svet a Československo od krízy ku kríze (1956–1962)* tematicky nadväzoval na minuloročný seminár a rovnako ho účastníci hodnotili kladne. Novinkou bol samostatný blok krátkych vystúpení slovenských a českých učiteliek s komentárom a obsiahlou diskusiou, ktoré ukázali didaktickú využiteľnosť podobnej témy.

V dňoch 7.–9. novembra 2006 sa v Ostrave zišla komisia na svoje 25. zasadanie. Bola hosťom Katedry histórie Filozofickej fakulty Ostravskej univerzity, ktorá sa na čele so svojou vedúcou Ninou Pavelčíkovou zhostila tejto úlohy príkladným spôsobom. Komisia bola prijatá rektorom univerzity, zástupcami Moravsko-slezského kraja a stretla sa aj s pracovníkmi katedry. Vedeckú časť zasadania predstavoval seminár o sociálnych dejinách ako historiografickom probléme. Na príklade niektorých pojmov sa diskutovalo predovšetkým o metódach a koncepciách sociálnych dejín. Z tohto hľadiska mohol seminár osloviť každého účastníka.

Na internom zasadaní komisie sa pripravil tematický harmonogram práce komisie až do roku 2010, pričom pre jednotlivé zasadania už boli vytipované aj konkrétne miesta. Tento plán bude slúžiť ako podklad pre žiadosť o grant na ďalšie ročenky, súčasne však takýto predstih umožní dôkladnejšie pripraviť jednotlivé podujatia a inšpirovať prípadných záujemcov v dostatočnom predstihu k potrebnému výskumu.

Rok 2007 sa ponesie v znamení zasadania v Košiciach, kde bude súčasťou vedeckého programu seminár *Rómska otázka ako faktor česko-slovenských vzťahov*, v Liberci sa bude rokovať o myšlienkovú podobu šesťdesiatych rokov 20. storočia v Československu a na jeseň by mala vedeckej časti 27. zasadania komisie dominovať otázka mýtov a mýtotvorby z hľadiska česko-slovenských vzťahov.

Roman Holec

RECENZIE. KRITIKA

Kapitoly zo života a verejnej činnosti slovenského a československého politika Juraja Slávika Neresnického

Deanonymizácia moderných slovenských dejín v slovenskej historiografii úspešne pokračuje. Najnovším dôkazom tohto úsilia je obsiahla monografia Slavomíra Michálka a kolektívu, *Juraj Slávik Neresnický, od politiky, cez diplomaciu, po exil (1890–1969)* Bratislava, Prodama 2006, 504 s. Osobnosť Juraja Slávika, ktorý si pre svoju literárnu činnosť zvolil pseudonym Neresnický, sa doposiaľ objavovala v slovenskej odbornej literatúre historiografického, resp. literárno-historického zamerania len akosi útržkovito. Vo vedomí spoločnosti sa zas jeho osoba spájala iba s niekoľkými jeho spoločenskými a politickými aktivitami, ktoré sa však hodnotili takmer vždy z aspektu práve aktuálnych ideologických potrieb. Spôsobili to nepochybne aj dva totalitné režimy na Slovensku, ktoré J. Slávik – už zo svojich významných diplomatických či politických pozícií odmietol akceptovať a aktívne bojoval proti nim. Napriek tomu, že J. Slávik bol presvedčený demokrat a vrúcny slovenský národovec s vyhranenou česko-slovenskou orientáciou, nie všetky jeho postoje, rozhodnutia a činy boli vždy úplne správne. Niektoré z nich korigoval budúci historický vývoj a spoločenská realita. V tejto súvislosti možno konštatovať, že autori knihy sa úspešne vyhli nebezpečeniu, ktoré spravidla hrozí pri písaní historických biografii: nepodľahli zvodom idealizujúceho, mytologizujúceho či dokonca hagiografického prístupu k osobe „svojho hrdinu“. S takýmito prejavmi sa v staršej i súčasnej historiografii neraz stretávame.

Podľa môjho názoru recenzovaná publikácia – z hľadiska jej žánru a formy – nemá charakter „klasickej“ historickej biografie. Sú to skôr kapitoly zo života a mnohostrannej politickej, verejnej a kultúrnej (hlavne literárnej) práce zaujímavej, no doteraz málo poznanej osobnosti. Juraj Slávik bol totiž aktívnym činiteľom, resp. aspoň priamym svedkom najdôležitejších udalostí, zmien a procesov, ktoré prebehli na Slovensku v prvej polovici 20. storočia. Pochádzal z vidieckej slovenskej národoveckej rodiny (narodený r. 1890), no vďaka svojmu vzdelaniu, rozhladu i zdravým ambíciám sa už ako mladý človek prepracoval medzi slovenskú politickú, spoločenskú a kultúrnu elitu. Ako viacnásobný diplomat v službách československého štátu čiastočne prenikal aj do európskej a svetovej politiky, kde získal rešpekt najmä svojimi nekompromisnými protitotalitnými stanoviskami, za čo musel v osobnom živote zaplatiť nemalú daň, keď bol dvakrát vypudený zo svojej vlasti.

Všetky tieto peripetie opisujú jednotlivé časti recenzovanej knihy, na ktorej sa podieľalo až štrnásť autorov. Táto autorská heterogénnosť vždy prináša aj nebezpečie opakovania sa, ktorému sa nedá vždy vyhnúť. Pravdaže, autori svoje partie písali od seba úplne nezávisle, no zdá sa, že knihe chýba dôkladnejšia redaktorská úprava, ktorá by nielen odstránila spomínané už opakovania sa, ale aj určité faktografické a chronologické medzery pri rekonštrukcii života a práce J. Slávika. Niektoré štúdie by bolo azda treba aj zostručiť v záujme ich lepšej prehľadnosti a najmä preto, aby sa v nich plastickejšie odrazili priame aktivity „hlavného hrdinu“.

Pri určitej dávke zjednodušenia možno recenzovanú knihu rozdeliť do niekoľkých žánrových i tematických častí. Prvú tvoria príhovory B. Lichardusa a M. Bútoru, ktorí sa

vo funkcii slovenských ambasádorov vo Washingtone ocitli po polstoročí v tej istej funkcii ako J. Slávik v rokoch 1946–1948. Sem patrí aj úvaha V. Bystrického o špecifikách J. Slávika v slovenskej politike, a stručná stat' S. Michálka prebraná z nedávno vydaných knihy *Do pamäti národa. Osobnosti slovenských dejín prvej polovice 20. storočia*. (Vid' moju recenziu v Česko-slovenskej historickej ročenke 2004, s. 423–425).

Jadro knihy tvoria state slovenských a českých historikov, resp. literárnych historikov, ktorí sa zaoberajú jednotlivými oblasťami spoločenských a politických aktivít J. Slávika v ich časovej následnosti, resp. tematickej zameranosti. Z nich vari najobjavnejšie pôsobia štyri kapitoly E. Duloviča, ktoré sa zaoberajú detstvom, štúdiom a mladosťou J. Slávika až do konca I. svetovej vojny (vrátane služby vo frontovom zápolí), resp. jeho politickými aktivitami bezprostredne po vzniku československého štátu. Ako relatívne veľmi mladý človek sa stáva v poslancom v Revolučnom národnom zhromaždení, vládny komisár pre východné Slovensko, dvojnásobným županom, aktívnym činiteľom agrárnej strany. Popri svojich politických funkciách sa stále zapája aj do kultúrnej – hlavne literárnej, resp. organizačnej činnosti, ktorej intenzita však v porovnaní s aktivitami pred roka 1918 z pochopiteľných príčin poklesla. J. Slávikovi (Neresníckemu) ako literárnemu tvorcu, literárnemu kritikovi a prekladateľovi (hlavne z francúzskej literatúry, ktorej bol nadšeným propagátorom) sa venujú state D. Kršákovéj a B. Ferenčuhovej. Dve kapitoly z pera N. Krajčovičovej rekonštruujú činnosť J. Slávika na poste dvoch ministerských kresiel. Najprv to bola epizóda na ministerstve poľnohospodárstva v druhej úradníckej vláde J. Černého v r. 1926 a potom funkcia ministra vnútra v Udržalovej vláde v rokoch 1929–1932. Druhé ministrovanie Slávika bolo spojené však aj s niekoľkými tragickými udalosťami (strelbou četníkov do demonštrujúceho davu), za čo minister niesol prinajmenšom nepriamu zodpovednosť. Tieto udalosti Slávika nesporne traumatizovali, stal sa terčom útokov z viacerých strán, a zrejme čiastočne ovplyvnili aj jeho ďalšiu politickú kariéru, ktorá smerovala na diplomatické pole.

Dve štúdie J. Dejmeke rekonštruujú v širokých súvislostiach činnosť J. Slávika na poste československého vyslanca vo Varšave, jednak v rokoch 1936–1938, jednak v hektickom období II. Česko-Slovenskej republiky, ktorej rozvrátenie niesol veľmi ťažko a bolestne. Odmietol sa však zmieriť – tak s nacistickou okupáciou, ako aj s nastolením totalitného režimu na Slovensku. Po dramatickej ceste odišiel do emigrácie, kde sa zapojil do československého zahraničného odboja, kde sa pridol (niekedy trochu nekriticke) k Benešovmu politickému krídlu. Tento úsek Slávikovho politického života opisuje v dvoch kapitolách J. Němeček. J. Slávik v tom čase bol členom Štátnej rady a potom dvojnásobným ministrom (vnútra, resp. školstva) v československej exilovej vláde v Londýne. Do tejto problematiky je zasadená aj stat' J. Leikerta o starostlivosti a spolupráci J. Slávika s československými študentmi, ktorí sa ocitli počas druhej svetovej vojny v exile a v protifašistickej rezistencii.

Tri kapitoly S. Michálka sa zaoberajú činnosťou J. Slávika v službách povojnového československého ministerstva zahraničných vecí – najmä z aspektu jeho účasti pri jednaní s Maďarskom o výmene obyvateľstva, na Parížskej mierovej konferencii v roku 1947 a jeho pôsobenia ako československého veľvyslanca v USA. Tu sa už začiatkom marca 1948 na protest proti komunistickému prevratu v ČSR J. Slávik druhýkrát vzdáva svojej diplomatickej funkcie a opäť odchádza do politického exilu. Tomuto obdobiu Slávikovej práce je venovaná stat' S. Michálka, ktorý poukazuje najmä na jeho zásluhy

pri pomoci československým politickým exulantom a na vytváraní organizačných štruktúr československého exilu, kde však tiež dochádza k tvrdým ideologickým i osobným (nie vždy korektným) zápasom, ktorých terčom sa neraz J. Slávik stáva. V šesťdesiatych rokoch sa sťahuje z verejného života, sporadicky sa vracia k literatúre a v máji 1969 zomiera.

Ľudský profil J. Slávika približujú v spomienkových kapitolách jeho syn Juraj a jeho nevesta Júlia Brés, ktorá spomína na jeho druhú manželku Margitu. Tá sa ešte dožila pietneho aktu uloženia Slávikových pozostatkov do rodinnej hrobky v Banskej Bystrici v roku 1990.

Recenzovaná kniha má aj niekoľko cenných príloh, ktoré sa môžu stať dobrým východiskom k budúcemu prehĺbeniu štúdia osobnosti Juraja Slávika. L. Šimková zostavila výberovú bibliografiu J. Slávika Neresníckeho, ktorá obsahuje jeho knihy, štúdie, state politického i umeleckého charakteru, ako aj bibliografické jednotky hodnotiace osobnosť samotného autora. Druhá príloha obsahuje ukážky z prác J. Slávika, kde najviac miesta je venované úryvkom z jeho pamäti vydaných v roku 1955 v USA pod názvom *Moja pamäť – živá kniha*. Zaujímavá je aj obsiahla, takmer sedemdesiatstranová fotografická príloha, z ktorej mnohé časti sú na Slovensku uverejnené prvýkrát.

Napriek niektorým kritickým výhradám, recenzovanú knihu treba privítať, lebo posúva naše poznanie nielen o J. Slávikovi, ale aj o niektorých úsekoch slovenských dejín z prvej polovice 20. storočia. Navyše dáva viaceré inšpiratívne podnety k ďalšiemu výskumu.

Ivan Kamenec

Odišiel komunizmus spolu s dvadsiatym storočím do „prepadliska dejín“?

Bolševizmus, komunizmus a radikálny socializmus v Československu (eds. Z. Kárník, M. Kopeček), Sv. I. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Dokořán, 2003, s. 317; Sv. II., 2004, s. 363; Sv. III., 2004, s. 223; Sv. IV., 2005, s. 279; Sv. V., 2005, s. 383.

Pražské vydavatel'stvo „Dokořán“ v spolupráci s Ústavem pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky vydalo v priebehu troch rokov (2003–2005) päť zväzkov zborníka historických štúdií, pod spoločným názvom *Bolševizmus, komunizmus a radikálny socializmus v Československu*. V polovici druhého desaťročia obnovennej demokracie tak prichádza prvý sústavný pokus popísať, analyzovať a vyložiť bolševický komunizmus v československých podmienkach ako historický fenomén: t.j. objasniť, akými cestami, metódami a prostriedkami sa etabloval ako ultraľavý extrém na politickej scéne medzivojnovej parlamentnej demokracie, v akých podmienkach sa prepracoval k podielu na moci, ako došlo k jeho premene na totalitnú štáto-stranu, ovládajúcu na dlhé desaťročia spoločnosť, ktoré faktory a ako pôsobili pri demontáži komunizmu ako ideológie aj ako štátnej reality, ako sa na celom tomto procese, vo všetkých jeho fázach, zúčastňovala

nekomunistická verejnosť a do akej miery objektívne či deformovane tieto deje priebežne reflektovala historiografia.

Inštitucionálne výskum zastrelil Ústav pro soudobé dějiny v Praze a vedenia (časovo aj obsahovo) nezvyčajne rozsiahleho projektu sa ujal univerzitný profesor Zdeněk Kárník, autor trojzväzkovej syntézy *Dějiny Českých zemí v éře první republiky* (Libri, 2002–2004). Spolu s Michalom Kopečkom, vedeckým tajomníkom grantového projektu, prizvali k spolupráci kolegov z historických pracovísk od Prahy po Košice a ako hlavní zostavovatelia postupne prezentovali jej výsledky v piatich volne komponovaných zborníkoch.

Časový oblúk 1918–1989 ponúka tradičné delenie na dve základné obdobia – pred a po roku 1945 – a v ich rámci vnútorné periodizačné medziny: 1918–1938/39, 1938/39–1945, 1945–1948 a 1948–1989. Nemá zmysel dlhšie sa zaoberať skutočnosťou, že periodizácia je stále predmetom polemických diskusií a že hlavný zostavovateľ „v záujme vecí“ od počiatku vedome rezignoval na akúkoľvek striktnú periodizačnú schému. Zostavovatelia príspevky zaraďovali tak, ako postupoval čiastkový výskum problematiky. Osloveným autorom ponechali úplnú slobodu vo voľbe témy, v metódach jej spracovania, vo výbere „žánru“, ako aj pri formulovaní záverov v súlade s ich vedeckým presvedčením a bez ohľadu na politické vyznenie. Výslovne (pozri jednotlivé Úvody a generálny Doslov) sa distancuje aj od zámeru poskytnúť v tejto podobe „nejaký nový prehľad dejín KSČ“. Proklamovaným zámerom bolo mapovanie historického „terénu“ a hľadanie ťažiskových tém (a snád' aj autorov) pre budúce syntetické spracovanie dejín komunizmu a radikálneho socializmu v podmienkach Československa. A to na takej úrovni, aby bolo schopné prispieť k poznaniu skúmaného fenoménu v širokom medzinárodnom kontexte.

Hoci pri zvolenom prístupe k zostavovaniu jednotlivých zväzkov mohlo byť problémom ustriehnuť proporčné spracovanie jednotlivých období, výsledkom je celkom rovnovážne zastúpenie starších a novších dejín (23 ku 25 príspevkom), vrátane dvoch teoretických štúdií s historickými aplikáciami. I keď sú jednotlivé zväzky zoradené chronologicky a vybavené úvodom, ktorý informuje o postupe prác na projekte, nemožno prípadným záujmom s čistým svedomím odporučiť metódou „štart–cieľ“. Ak by sa mimoriadne svedomitý čitateľ podujal prečítať všetky zväzky v poradí, v akom sa dostávali na knižný trh, nadobudol by pravdepodobne torzovitý, mozaikovitý, no rozhodne dost' chaotický dojem. Nazdávam sa, že začať treba od prostriedku.

Nielen preto, že tretí zväzok (2004) považujú zostavovatelia z viacerých dôvodov za „prelomový“, že zastúpením autorov sa projekt stáva skutočne česko-slovenským. Najmä preto, že je v ňom zaradená „pilotná“ štúdia Z. Kárnika, ktorá môže poslúžiť ako kľúč pre lepšie utriedenie problematiky veľkej väčšiny ostatných príspevkov. Stať Michala Pullmanna v tom istom zväzku (III.), zameraná na výskum sociálnych hnutí ako problému súčasnej historickej vedy a na jeho štúdium v kontexte sociálnych vied, bola snád' pôvodne chápaná ako pendant Kárnikovej štúdie pre novšiu problematiku. Je otázne, či svojím náročným spracovaním – až na hranici (ne)zrozumiteľnosti – môže počítať s diskusnou odozvou, ku ktorej vyzýva.

Kárník svoju všeobecne teoretickú úvahu o pravom a ľavom politickom extrémе a o ich fungovaní v realite parlamentne demokratického systému konkretizuje na historickej matérii I. ČSR, ktorá je podľa neho najlepšou (resp. jedinou) porovnávacou základňou aj pre obdobie rokov 1945–1948, a dokonca aj pre obdobie po r. 1990. Spoločným meno-

vateľom oboch extrémov je antidemokratizmus; odmietanie demokratických princípov za súčasného využívania demokratických inštitúcií, na druhej strane mierne zakrývaná alebo otvorená glorifikácia diktatúry ako domnele „najefektívnejšieho“ štátneho usporiadania. Politickým extrémom v Československu nazýva strany, hnutia, organizácie, názorové prúdy a zoskupenia odmietajúce systém čs. parlamentnej demokracie, ktoré „mely v úmyslu ji odstranit, k tomu vypracovávaly plány, zvažovali strukturu politických, personálnych, finančních a vůbec lidských opor, spojeneckých vazeb a podobně, disponovaly příslušnými nástroji (nebo je budovaly či zamýšlely budovat) a prostředky (od propagandistických, přes organizační po zbraňové) a připravovaly zásadní změnu, kterou zpravidla označovaly jako revoluci“ (III., s. 30).

Pokiaľ ide o ľavý extrém, Kárník uprednostňuje označenie leninského (a samozrejme stalinského) typu komunizmu ako „bolševický komunizmus“ a dôsledne ho odlišuje od radikálnosocialistických, hoci tiež ultraľavicových doktrín a hnutí: Na rozdiel od bolševizmu, ktorého „existenčným poslaním“ bolo a stále je „ničit' a zničit'“ parlamentnú demokraciu, radikálny socializmus „neměl v úmyslu ... nastolení režimu na způsob diktatury proletariátu sovětského typu, tj. diktatury socialistické strany, ale pohyboval se v rámci systému parlamentní demokracie a podobná opatření prosazoval (a prosadil) jejím prostřednictvím“ (III., s. 29). Jeho celospoločenská funkcia spočívala v tom, že vykonával viac či menej účinný nátlak na reformný socializmus.

Celý opus predstavuje 48 odborných textov od 38 historikov z akademických, univerzitných a iných spoločenskovedných pracovísk v Českých zemiach i na Slovensku. Pri množstve spracúvaných tém a mien nie je možné zaoberať sa všetkými jednotlivito. Pripomeniem aspoň hlavné problémové okruhy, ktoré možno sledovať chronologicky, a to v česko-slovenskom alebo aj širšom európskom kontexte.

Vývozom ruskej „revolučnej matrice“ do radikalizovaného českého a slovenského prostredia na konci Veľkej vojny, vytváraním klamlivého obrazu sovietskeho Ruska, resp. Sovietskeho zväzu a jeho príťažlivosťou pre domáce ľavicové skupiny a prúdy sa zaoberajú Juraj Benko (zv. V.) a Jiří Křesťan (zv. I., II., III. a V.). Eva Uhrová (II., V.) a Jana Burešová (II.) sa venujú deformovanej reflexii postavenia pracujúcej ženy v „novej sovietskej spoločnosti“ nadšenými komunistickými aktivistkami a jeho propagácii ako ideálu medzi českými a slovenskými robotníkmi. Vyzdvihnúť treba Křesťanov ucelený súbor štyroch štúdií, rozoberajúcich otázku zložitého vzťahu KSČ a inteligencie. Na príklade nejednoznačnej osobnosti Zdenka Nejedlého skúma účinok „fascinujúceho pôvodu komunizmu“ na českého ľavicového intelektuála dvadsiaty a tridsiaty rok minulého storočia. Z iného zorného uhla, v príspevku s atraktívnou témou vzťahu KSČ a slobodomurárov, sa zamýšľa Jana Čechurová (II.) nad zlyhaním liberálnych intelektuálnych kruhov pri rozpoznávaní hrozby mocenských aspirácií KSČ pre demokratický systém povojnového Československa.

Ďalším veľkým okruhom je vývoj členskej základne a organizačnej štruktúry, politické programy a ideológia. V jednotlivých obdobiach sa skúmajú vzťahy medzi KSČ a riadiacou zahraničnou ústredňou (KSSZ, Kominternou, Informbyrom). Sem patrí tiež rozbor účelových obrátov záväznej línie „medzinárodného komunistického hnutia“, frakčných bojov a ideologických kampaní, riadených z Moskvy a nasledovaných pravidelnými čistkami. V staršom období sa týmito otázkami zaoberajú Jakub Rákosník (I., IV.), Vítězslav Sommer (V.), Radek Slabotinský (IV.), Xénia Šuchová (III.), autor-

ská dvojica Jan Gebhart – Jan Kuklík (IV.), Václav Kural (VI.), Michal Barnovský (III.). Dopad direktívnych zásahov z riadiaceho centra v duchu „demokratického centralizmu“ na početnosť a zmeny v sociálnom zložení strany a afinity organizácií – počnúc radovým členstvom, cez riadiace aparáty a orgány všetkých úrovní, až po mocenskú špičku – v pofebruárovom období na štatistických údajoch dokladajú Jan Pešek (IV.) a Jiří Maňák (I., II. a V.). Prílohou Maňákovej štúdie o čistkách v rokoch 1969–1970, ktoré odštartovali obdobie „normalizácie“, je dôverný materiál „Informace o průběhu výměny stranických legitimací v centrálních orgánech ČSSR, ČSR“. Peripetie zápasu o „ideovú čistotu“ strany a myšlienkový svet jeho hlavných aktérov v oblasti ideológie a propagandy sleduje Michal Reiman vo vynikajúcej dvojdielnej spomienke na otca, Polyho Reimana (II. a IV.). Zákulisie mocenského boja „umiernených“ a „radikálov“ v kultúrnej politike bezprostredne po februári 1948 poodhaľuje Jiří Knapík (II.), Michal Kopeček rozoberá konflikt „dogmatizmu“ a „revizionizmu“ v oficiálnej marxistickej filozofii a cieľené vytváranie obrazu „vnútorného nepriateľa“ v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch (I. a II.).

Miesto KSČ v politickom spektre I. ČSR ako parlamentnej opozície (od „štátobornej“ po domnele „štátotvornú“), jej úspechy a prehry v parlamentných voľbách r. 1925–1935 a ako „vedúcej sily“ tzv. „národnej a demokratickej revolúcie“ vo voľbách v roku 1946, dokumentujú na bohatom štatistickom materiáli a z rôznych hľadísk interpretujú Karol Fremal (V.), Zdeněk Kárník (I.) a Michal Pehr (V.). Marek Syrný (III.) dopĺňa túto prehliadku menovitým súpisom a obsahovou analýzou vystúpení poslancov za KSS v povojnovom Národnom zhromaždení.

Samostatný súbor predstavujú príspevky k problematike ilegality a odboja v rokoch druhej svetovej vojny. K už vyššie spomenutým autorom: J. Gebhart – J. Kuklík, V. Kural, X. Šuchová, treba priradiť príspevok Vojtecha Mencla (III.), historika aj bývalého aktivistu ilegálnej skupiny mladých antifasistov „Předvoj“. Ojedinelou ukážkou metódy Oral History je prepis autentického magnetofonového záznamu z roku 1964, kde Josef Smrkovský spomína na udalosti z konca druhej svetovej vojny v Prahe a na svoju úlohu v nich. Spomienku vybavenú archeografickým úvodom pripravil na publikovanie Stanislav Kokoška (V.).

V mapovaní ženského hnutia, jeho povojnovej organizovanosti a aktivít na poli riešenia sociálneho a právneho postavenia žien v podmienkach „ľudovej demokracie“, pokračuje vo svojom treťom príspevku Eva Uhrová (IV.). Celým povojnovým vývojom „ženskej otázky“ na Slovensku sa zaoberá Elena Londáková (V.). Soňa Gabzdilová (I.) približuje hlavné princípy, úlohy a ciele politiky KSČ v oblasti vzdelávania a výchovy a dopad komunistického diktátu na prácu a fungovanie škôl po februári 1948 a prvej polovici 50. rokov.

Regionálne spracovania, hospodárske a sociálne dejiny sú zastúpené štúdiou Karla Řeháčka (IV.), venovanou sociálnemu a nacionálnemu radikalizmu v plzeňských závodoch v prvých mesiacoch po vzniku ČSR, rozborom pracovných a mzdových pomerov textilných robotníkov v Čechách v 20. rokoch minulého storočia od E. Uhrovej, a priblížením pôsobenia socialistických strán a komunistov medzi zamestnancami závodu Explosia Semtín v medzivojnovom období od Marty Kohárovej (V.). Zmenám sociálneho systému v povojnovom Československu, ovplyvneným veľkorysými projektmi sociálneho štátu, v kontexte vývoja vo vyspelých európskych krajinách, sa venuje Lenka Kalinová (I.). Príspevok Martina Franca (V.) o organizovaní zásobovania hlavného mesta Prahy

potravinami v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch, pod veľavravným titulom „Výkladní skříň socialismu“, je zaujímavou sondou z oblasti dejín každodennosti.

Viacere spoločenské aspekty politického „odmaku“ z druhej polovice šesťdesiatych rokov, vrcholiaceho v „Pražskej jari“, konfrontácia študentských nepokojov v Prahe so súbežným radikálnym protestným hnutím na Západe, hľadanie podobnosti a odlišnosti politickej opozície v Československu a bývalej NDR v rokoch 1968–69 je v strede záujmu Jaroslava Cuhru (I.), Jaroslava Pažouta a Tomáša Vilímka (II.). Napokon Antonín Benčík, v rokoch 1990–92 pôsobiaci ako člen Komisie vlády ČSFR pre analýzu udalosti 1967–70, skúma „prevalcovanie“, „obrodného procesu“ vojskami piatich štátov Varšavskej zmluvy, aktivizáciu a upevnenie „konzervatívov“ pod záštitou státsicových intervenčných armád (II.). Analýzou dokumentov, faktov a údajov početných pamätníkov jednoznačne dokazuje, že augustová intervencia 1968 bola rozhodujúcim zlomom vo vývoji procesu Pražskej jari. V súvislosti s vyššie uvedeným rozborom ľavého extrémizmu sa ponúka aj otázka: bola pred vpádom varšavskej päťky KSČ, pod reformným Dubčekovým vedením, skutočne na ceste k „debolševizácii“?

Posledným skúmaným okruhom je téma aktivizácie politickej opozície v 70. a 80. rokoch, zameranej na demontáž komunizmu a jej konfrontácie s komunistickými represívnymi aparatmi; model: aktívny dissent – apatická verejnosť. Podobnosti a odlišnosti vývoja v Československu a NDR porovnáva T. Vilímek (V.). Na tomto základe kladie otázku, či a ako prispel helsinský proces k narušeniu a pádu totalitných režimov. Petr Blažek (IV.) rekonštruje z materiálov odtajnených zväzkov ŠtB letákovú akciu radikálnej ľavicovej opozície proti KSČ na podporu poľskej Solidarity.

K čitateľsky najpútavejším príspevkom patria politické biografie, predstavujúce pohnuté osudy známych, menej známych aj celkom neznámych protagonistov českého a slovenského komunistického hnutia a komunistickej éry: informačne nabitý je literárne spracovaný pestrý politický životopis Antonína Zápotockého, od jeho vstupu do sociálno-demokratickej strany pred prvou svetovou vojnou až po pozície na špičke komunistickej moci v päťdesiatych rokoch. Dvojica autorov Karel Kaplan – Pavel Kosatík (I.) v ňom predstavili „tribúna ľudu, ktorý sa bál“. Už boli spomenuté spracovania o intelektuáloch Zdeňkovi Nejedlom a Poly (Pavlovi) Reimanovi. Typ komunistického aktivistu na Slovensku z počiatkov hnutia, odborového tajomníka Júliusa Verčika, priblížil Juraj Benko (V.). O českej novinárke Barbore Rezlerovej-Švarcovej, pôsobiacej niekoľko rokov v Banskej Bystrici a o dosiaľ neobjasnených okolnostiach jej smrti počas stalinských represálií v rokoch druhej svetovej vojny píše E. Uhrová (V.). Za príklad „obetného baránka“ bolševizačných kampaní a bojov proti tzv. „pravcovému oportunizmu“ a rôznym „úchylkám“ poslúži „kauza“ Stanislava Budína, bývalého komunistického šéfredaktora a jedného zo signatárov Charty 77, od Vítězslava Sommra (V.). Obete monster-procesov z päťdesiatych rokov dostali zastúpenie v portréte krajského tajomníka KSČ v Brne Otto Šlinga z pera Radka Slabotinského (IV.).

Osem slovenských príspevkov v jednotlivých zväzkoch sa dotýka všetkých uvedených problémových okruhov; všetky sa tiež, v tej či onej miere a v rôznych vývojových obdobiach, dotýkajú vzťahu komunizmu a nacionalizmu.

Pestré vekové zloženie autorov (od 25 do 83 rokov) prirodzene prináša rôzny stupeň oboznámenosti s problematikou a vedeckej akribie, rozdielnu hĺbku erudície a z nej vyplývajúcu šírku záberu, ale aj nejednotnú „optiku“ a hodnotiace sudy, ovplyvnené vlast-

nou životnou skúsenosťou. (Základné údaje o autoroch, s priblížením ich hlavného bádateľského a publikačného záujmu, možno nájsť na konci jednotlivých zväzkov). Vzácné vyrovnaný je podiel najstaršej generácie historikov nad šesťdesiat rokov (16) a najmladšej generácie – dvadsiatnikov a tridsiatnikov (15). Symbolicky to reprezentuje aj dvojica zostavovateľov. Naproti tomu generáciu štyridsiatnikov a päťdesiatnikov, ktorí by mali zohrať funkciu „mediálnu“ z hľadiska kontinuity výskumu, tu zastupuje len sedem mien. Súvisí to možno s nízkou „prestížnosťou“ problematiky, no najmä asi so stavom jej doterajšieho spracovania. Stredná generácia historikov očividne uprednostňuje iné témy.

Kým najzrejšia skupina bádateľov sa po dlhoročnej prestávke vracia k spravidla nedobrovoľne opusteným výskumom, aby bez tlaku ideologickej cenzúry a autocenzúry preverila svoje staršie, dobovo podmienené závery, zdá sa, že pre mladých historikov, pôsobiach v celkom odlišných spoločensko-politických podmienkach, sa obnovené štúdium boľševického komunizmu a radikálnych hnutí, stáva provokujúcou výzvou. Dokážu sa s ňou celkom úspešne vysporiadať; vyzbrojení znalosťou cudzojazyčnej literatúry, orientovaní v nových metodologických prístupoch a postupoch, nezaťaženi ideologizmami a neskompromitovaní minulou spisbou.

Charakterom spracovania je celý súbor určený skôr odbornej, alebo aspoň poučenej verejnosti, s hlbším záujmom o moderné dejiny a politiku. Poznámkový aparát, zaradený na konci každého zväzku, odkazuje na množstvo po prvýkrát sprístupnených dokumentov z domácich a zahraničných stranických archívov, na unikátne spomienky priamych aktérov či spoluúčastníkov dejov a na širokú škálu literatúry. Texty dopĺňajú početné tabuľky, zostavené na základe najnovšieho výskumu a niekoľko dokumentárnych príloh. Autentickú hodnotu umocňujú aj fotografie použité na obálkach jednotlivých publikácií. Päťzväzkový zborník sa určite môže stať dobrým študijným materiálom pre poslucháčov histórie, politológie a ďalších vied o spoločnosti. Pravdepodobne neosloví tých, ktorí požadujú len jednoznačné zatratenie celej komunistickej éry a jej aktérov. Neuspokojí ani tých, ktorí očakávajú súvislý a „zaručene správny“ výklad dejín komunistickej strany. A nedáva ani jednoznačnú odpoveď na otázku položenú v titule tejto recenzie.

Xénia Šuchová

Jančík, Drahomír – Kubů, Eduard: Arizace a arizátoři. Drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–45), Praha, Karolinum 2005, 481 s., ISBN 80-246-1000-0

Autori tejto vedeckej monografie pôsobia na Ústave hospodárskych a sociálnych dejín Filozofickej fakulty Karlovej univerzity v Prahe. Drahomír Jančík sa vo svojej bohatéj vedeckej publikačnej činnosti venuje hospodárskym dejinám 20. storočia so zvláštnym zreteľom na strednú a juhovýchodnú Európu, dejinám československého bankovníctva a arizácii židovského majetku. Obdobne tvorivý Eduard Kubů sa sústreďuje na hospodárske aspekty československej zahraničnej politiky v rokoch 1918 až 1989, problematiku vzťahov Čechov a Nemcov v 19. a 20. storočí, hospodárske spolky a dejiny správy počas Rakúsko-Uhorska a Československej republiky a neposlednom rade na arizácii a židov-

ský majetok. Toto svoje rozsiahle odborné zázemie autori plne využili aj vo svojej najnovšej práci.

Po roku 1989 vzrástol v Čechách a na Slovensku záujem bádateľov o dlho obchádzanú tému holokaustu a s ním spojeného problému arizácie. Pozornosť sa ale sústredila na arizáciu priamu, teda arizáciu firiem, nehnuteľností a zlata, na spôsoby je prevedenia, menej na obeť a úplne nedotknutou zostala otázka arizátorov, teda kto z tohto procesu profitoval. Ani nepriame arizačné zisky bánk, z ktorých vynikali najmä arizačné úvery, sa doposiaľ nepodarilo uspokojivo zmapovať. Práve táto práca sa pokúša vyplniť spomínané biele miesta českej historiografie (pričom slovenská je na tom ešte horšie). Na dosiahnutie tohto cieľa využili autori relatívne dobre zachovaný spisový materiál Kreditanstalt der Deutschen (ďalej len KdD), ktorý im poskytol jedinečnú príležitosť preskúmať problematiku arizačných úverov. Tento základný pramenný materiál autori doplnili aj relevantnými písomnosťami nacistickej správy. Kľúčom k syntetickému vyhodnoteniu arizačných aktivít KdD bolo vytvorenie reprezentatívnej databázy poskytnutých úverov, ktorá tvorí bezprecedentnú 270 stranovú prílohu knihy. Na základe tejto databázy sa autorom podarilo stanoviť rozsah arizačných úverov, rozsah a štruktúru prostredníctvom nich arizovaného majetku, zdokumentovať fungovanie arizačného mechanizmu, zápas o germanizáciu národnosti českého hospodárskeho priestoru protektorátu a najmä vytvoriť charakteristiky arizátorov, pre ktorých arizácia slúžila ako nástroj sociálneho vzostupu v spoločenskej hierarchii.

V logickom radení kapitol postupom od všeobecného k jednotlivému sa 1. kapitola (s. 13–26) zaoberá arizáciou a jej mechanizmom vo všeobecnosti. Autori pri tejto príležitosti zdôrazňujú, že arizácia by nemala byť skúmaná len ako proces ekonomickej diskriminácie a následného vyvlastnenia, ale aj ako sociálny fenomén, pretože arizácia „vstúpila do sociálnej praxe v podstate všetkých skupín obyvateľstva, a to buď nepriamo, široko tolerovaná ako princíp, pri veľkých firmách zjavne viditeľná a zrozumiteľná, v konkrétnych drobných prípadoch naopak často cudne zahalovaná, či priamo cestou konkrétneho prospechu.“ (s. 17) Pred českou, slovenskou ale aj nemeckou historiografiou tak stojí úloha rozpoznať a charakterizovať tie skupiny obyvateľstva, ktoré nadobudli arizovaný majetok na regionálnej a miestnej úrovni, teda arizátorov stredného a malého priemyslu, živností, pôdy, nehnuteľností, či hnutelností. Rovnako popísať vplyv arizácie na vývoj ekonomickeho prostredia na štátnej, regionálnej a miestnej úrovni a najmä jej neželané druhotné efekty ako napr. ekonomicke straty spôsobené nekompetentným vedením podnikov, daňové straty, problémy so zásobovaním a pod.

Málo známu úlohu bánk v arizačnom procese a fenoménu arizačného úveru sa autori venujú v nasledujúcich dvoch kapitolách (s. 27–55). V podmienkach Protektorátu neslúžila arizácia bankám len ako príležitosť pre obohatenie sa na židovskom majetku, ale aj, ako to nacistická správa programovo konštituovala, ako nástroj prenikania nemeckého vplyvu o nacionálne českého hospodárskeho prostredia. Arizačné úvery, t. j. úvery poskytované arizátorom, ktorí nemali dostatok voľných finančných prostriedkov na nákup židovského majetku či už nehnuteľného alebo hnutelného, mali byť v procese arizácie len doplnkovým zdrojom úhrady a väčšiu časť arizovaného majetku mal arizátor hrať osobne. V dôsledku nedostatku kvalifikovaných záujemcov o židovský majetok, ktorí by zároveň disponovali aj potrebným kapitálom a nechoty bánk z obáv o návratnosť poskytovať arizačné úvery osobám odborne a kapitálovo nevybaveným, súhlasil rišsky

protektor s ručením ríše za takéto úvery v rámci tzv. ríšskej hospodárskej pomoci (akcia Volksdeutsche Wirtschaftshilfe).

Dominantným poskytovateľom arizačných úverov s ríšskou zárukou v Protektorate bolo sudetonemecké úverové družstvo KdD. Vzniku a histórii tohto najväčšieho družstva nielen v rámci ČSR a následne Nemeckej ríše, ale celej vtedajšej Európy je venovaná 4. kapitola (s. 57–69). Veľkým prínosom knihy je práve analýza nim poskytnutých arizačných úverov (5. kapitola, s. 70–94). Celkom sa autorom podarilo zachytiť 255 arizačných úverov v celkovej výške 175,38 miliónov protektorátnych korún, ktoré slúžili na arizáciu 225 židovských firiem, 62 nehnuteľností a 9 hnuteľností. Z podrobného rozboru arizovaného majetku vyplýva, že drvivá väčšina arizačných úverov smerovala do sekundárnej (priemyselná a živnostenská výroba, 35,32 %) a terciárnej sféry (obchod a služby, 64,18 %). Z priemyselných podnikov to boli rozsahom malé a stredné, najčastejšie z oblasti textilnej výroby. Priemerná úroková miera činila 5,26 % a blížila sa tak k oficiálnej úrokovej miere 5 %, čo je v rozpore s riskantnosťou tohto typu úverov. Výhodnosť úverov pre arizátorov zvyrazňuje aj fakt, že za úvery ručili predovšetkým majetkom, ktorý práve arizovali. Nacistický štát kryl takmer 78 % všetkých prostredníctvom KdD poskytnutých úverov, ktoré by sa v štandardných ekonomických podmienkach pravdepodobne nerealizovali.

Kým doposiaľ opisované kapitoly, iste z hľadiska českej historiografie zaujímavé a prínosné, môžu historikom zaoberajúcim sa týmito témami v iných krajinách poskytnúť len materiál na porovnanie, prípadne posúdenie možného vývoja (napr. na Slovensku sa po dlhých diskusiách štát odmietol zaručiť bankám za arizačné úvery, v dôsledku čoho sa tu prakticky vôbec neuplatňovali a zapojenie osôb s nedostatočným kapitálom do procesu arizácie sa riešilo inak), kapitoly sústreďujúce sa na úlohu profil a výber arizátorov (6. a 7. kapitola, s. 95–150) majú význam presahujúci hranice ČR. Práve autormi zostavená typológia arizátorov a opis ich sociálnej mobility môže slúžiť, po drobných prispôbeniach na miestne podmienky, ako metodologický vzor pre všetky krajiny, v ktorých sa uskutočnil proces vyvlastnenia židovského majetku a jeho prevod na nových nadobudateľov, akokoľvek sa v týchto krajinách nazýval. Pre potreby zachytenia sociálnej mobility arizátorov si autori vytvorili vlastnú schému sociálneho statusu (s. 9, česká a slovenská historiografia ale ani sociológia im pritom veľmi nepomohli), ktorej sa dá ako si všimol aj recenzent ČČH Vlastislav Lacina¹ vytknúť príliš rozsiahle pojmávanie strednej triedy. Autori totižto do nej zahrnuli aj nesamostatných remeselníkov, obchodných pomocníkov a malo-roľníkov, ktorí sú spravidla zaradovaní do nižšej triedy, ktorá takto zostala obmedzená len na chudobu. Tento fakt však nijako neskráľuje závery autorov, pretože tieto skupiny obyvateľstva sú v zachytenej vzorke arizátorov zastúpené len minimálne.

Arizátorom sa v československom prostredí nielen v historickej literatúre a vede, ale aj v povojnových retribučných súdoch venovalo len málo pozornosti. Autori sa snažia pohľad na arizáciu vyvážiť a priviesť medzi aktérov obľudného procesu holokaustu popri obetiach a zločineckom režime i ochotných profitentov. Skúmaný súbor obnáša celkom 289 osôb (288 fyzických a 1 právnickú). Porovnaním ich sociálneho statusu pred a po arizácii autori dospeli k záveru, že „kategória ‚stredná trieda‘ veľmi výrazne zoslabla, znížila sa zo 73,26 % na 41,99 % a naopak kategória ‚vyššia trieda‘ sa posilnila z 13,92 % na ohro-

mujúcich 57,30 %“ (s. 99). V drvivej väčšine osôb došlo k posunu ich postavenia o jeden, dva ale i viac sociálnych statusov. Ďalšou zaujímavou charakteristikou arizátorov, ktorú sa podarilo kvantifikovať, je ich angažovanosť v prospech režimu (členstvo v NSDAP, SdD, SA, SS, SD, HJ, služba v armáde a členstvo v iných nacistických organizáciách), ktorú sa podarilo identifikovať u 61 % osôb. Dá sa však oprávnené predpokladať, že v skutočnosti bolo toto percento vyššie. Na základe podrobnej analýzy veku, profesie, dosiahnutého vzdelania a angažovanosti v prospech režimu dospeli autori k záveru, že „arizácia v sebe zahrňovala okrem samotného princípu vyhnania židov ešte ďalšie funkcie, rozšírenie nacionálne nemeckého vplyvu v ekonomike, riešenie sociálnych problémov nemeckého obyvateľstva, prostriedok odmeny za preukázané služby v prospech ‚národného ducha‘ a nacionálneho socializmu. V neposlednom rade bola chápaná i ako forma odškodnenia za ujmu, ktorú žiadateľ údajne utrpel v Československej republike pre svoje ‚nemectvo‘.“ (s. 105–106) Predpoklady politickej spohľovitosti a angažovanosti boli nadradované nad odborné predpoklady.

Arizátorov autori typologicky rozdelili do štyroch skupín na „starých bojovníkov a zaslúžilých sudetonemeckých priekopníkov nacionálneho socializmu“, „zamestnancov okupačnej správy, nacistických organizačných štruktúr a hospodárskych inštitúcií“, „nových aktivistov“ a „šedú zónu“. Následne jednotlivé typy bližšie popísali a uviedli konkrétne príklady. Najpočetnejšími skupinami boli „noví aktivisti“ (vstúpili do NSDAP až v „čase víťazstva“, 31,6 %) a „šedá zóna“ (osoby priamo sa v prospech režimu neangažujúce, ale tolerujúce ho a využívajúce výhody, ktoré ponúkal, 41,3 %). Až 83,5 % arizátorov pochádzalo z územia českých krajín v predmníchovských hraniciach a boli to takmer výlučne osoby nemeckej národnosti. Typológia arizátorov tak vychádza nielen z miery ich angažovanosti v prospech režimu ale aj z ich regionálnej príslušnosti, čo sa vzhľadom na národnostné zloženie protektorátu ukázalo ako opodstatnené.

Záver knihy (s. 151–157) autori venujú podľa ich názoru najdôležitejšiemu aspektu arizačných úverov, a to ich využitiu pre ciele nacistickej germanizačnej politiky. Ich výskum súčasne poukázal na „prehliadanú skutočnosť, že odzdivčenie a germanizácia neboli iba záležitosťou nacistickej správy a väčších podnikateľských subjektov, ale aj konkrétnych jednotlivcov, ktorí boli ochotní na seba takéto nacionálne ‚poslanie‘ prevziať... Bez týchto ľudí a širšieho spoločenského konsenzu, ktorý ich aktivity uznával za legitímne a normálne, by nacistické ‚arizačné‘ a germanizačné projekty boli nerealizovateľné.“ (s. 157) Napriek špecifickosti pramenného materiálu (pokrýva len časť arizačných úverov, navyše arizácie sa uskutočňovali aj mimo ich rámca), ktorý nie je určite reprezentatívny vzorkou, majú závery a paradigmy demonštrované na KdD a jej klientele širšiu platnosť.

V súhrne sa jedná o veľmi zaujímavú a novátorskú analytickú prácu v oblasti hospodárskych a sociálnych dejín, ktorá ako autori dúfajú určite „podnieti ďalší výskum, ktorý dá odpoveď na otázku, do akej miery bol protektorátny vývoj a prípad KdD špecifický a do akej miery ich závery platia i o ďalších peňažných ústavoch, teritóriách a sociálnych prostrediach.“ (s. 12)

Martin Macko

¹ ČČH, 2006, s. 150.

Karel Kaplan: Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956, Brno, Barrister & Principal 2005, 768 strán

Stalinova smrť, XX. Zjazd KSSZ, suezská kríza a maďarská revolta rámcujú obdobie politického „odmäku“ uprostred studenej vojny. Ako vnímala kľúčové udalosti tejto etapy československá mocenská špička a ako široká verejnosť, kladie si za cieľ priblížiť najnovšia publikácia Karla Kaplana *Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956*. Prostredníctvom politických životopisov členov Politbyra ústredného výboru KSČ, príslušníkov „najužšieho kruhu zasvätených“ na vrchole pyramídy moci, vykresľuje dobu nadväzujúcu na „zakladateľské obdobie“ rokov 1948–1952. Na druhej strane predstavuje reakciu stranického aktívu a bezpartajnej verejnosti na zmeny, ktoré zásadne ovplyvňovali každodenný život: menovú reformu, výmeny na najvyšších postoch, symptómy hroziacej vojny medzi Západom a Východom, ako ju sledovali, zaznamenávali a vyhodnocovali bezpečnostné orgány štátu.

Autor patrí k renomovaným znalcom dejín povojnového Československa. Bol medzi prvými historikmi, ktorí v šesťdesiatych rokoch minulého storočia začínali s výskumom problematiky po roku 1945, v rámci výboru pre dejiny socializmu utvoreného na pôde vtedajšieho Ústavu dejín KSČ v Prahe. Prvé práce publikoval v odbornom periodiku *Príspevky k dějinám KSČ*, neskôr vychádzajúcim pod názvom *Revue dějin socialismu*. Priamo pod dohľadom ideologického oddelenia ústredného výboru KSČ, až do svojho zániku v roku 1970, tento časopis celkom úspešne odolával ideologickej cenzúre. Azda na potvrdenie starej pravdy, že „pod lampou býva tma“, položil solídne a dodnes uznávané základy výskumu radikálneho socializmu a komunizmu. Kaplan sa ako vtedajší pracovník ideologického aparátu strany podieľal tiež na práci odborných komisií, pripravujúcich podklady pre revíziu procesov 50. rokov, či na preskúmanie žiadostí o politickú a súdnu rehabilitáciu. Viedol a zaznamenával osobné rozhovory s celým radom aktívnych či „odstavených“ komunistických pohlavárov; niekedy opakované s odstupom času, v ich zmenených životných situáciách. Tak získal prístup k stranickým materiálom a dôverným informáciám, ktoré však vo vtedajších spoločensko-politických podmienkach nemohol ako historik využiť. Len malá časť výsledkov tohto výskumu sa dostala k čitateľom dobových kultúrnych týždenníkov ako boli napr. *Literární noviny*, *Kulturní tvorba*, či revue *Plamen*.

Tieto materiály, interpretované v súlade s najnovšími výsledkami historického bádania, široko využíva vo svojej poslednej vydanéj knihe. Aké sú ich zdroje a aká je ich povaha? Nájdeme tu zápisy zo schôdzí vrcholných orgánov ústredného výboru KSČ a vlády; prípravy na rokovania a záznamy o ich priebehu; osobné poznámky politických protagonistov; politické denníky; vnútrostranícke informácie a zvodky z nižších straníckych úrovní; správy komisií; „neúradnú“ písomnú komunikáciu funkcionárov; účelové informácie, denunciacie, záznamy odpočúvaných telefonátov; agentúrne správy StB; „kontrolovanú“ korešpondenciu občanov, osobitne do a zo zahraničia; prepisy vysielaní zahraničného rozhlasu, zachytené letáky z „balónových akcií“ zo Západu, správy „šepkanej propagandy“ a i.

Pracovné kópie archívnych materiálov prečkali Kaplanovo vylúčenie z KSČ, prepustenie zo zamestnania a zaistenie, spolu s ním sa v sedemdesiatych rokoch dostali do emigrácie a na začiatku deväťdesiatych rokov vrátili do oslobodenej domoviny. Otázka

zníe: čo s množstvom nazhromaždeného materiálu špecifickej povahy a pôvodu, ktorý v časoch tvrdej cenzury čiastočne koloval „medzi ľuďmi“ v podobe rôznych fragmentárnych odpisov, vo viac či menej presných ústnych verziách, ktorý dráždil predstavivosť svojou utajovanosťou a nedostupnosťou? Vo svojej dobe poodhaľoval zákulisné intrigy mocenských zápasov, alebo starostlivo skrývané stránky intimného života komunistických potentátov. Ibaže: s ich odchodom zo „scény dejín“ do sféry verejného nezáujmu aj „čaro“ zakázaných a donedávna prísne strážených informácií postupne vyrchalo. Kaplan sa napriek tomu (alebo práve preto?) odhodlal k svojskej „edícii prameňov“, keď rozsiahlymi citátmi z množstva rozličných dôverných straníckych materiálov necháva „prehovoriť“ dobu. Svoj text určil starším čitateľom pre pripomenutie čias v ktorých žili, mladším pre čo najautentickejšie sprostredkovanie dobovej atmosféry, v akej žili ich rodičia a prarodičia.

Hlásenia agentúrnych zdrojov o „názorovej hladine“ verejnej mienky, monitorujúce dobovú „šepkanú propagandu“ („šuškandu“), majú svoju špecifickú výpovednú hodnotu. V odbornom texte ich však historik zvyčajne nepoužije bez náležitej kritiky prameňa. V tomto prípade ju zastupuje autorita celého Kaplanovho diela. Pisateľka týchto riadkov nie je celkom presvedčená, že zvolenou cestou sa dosiahne želané „sprostredkovanie autentičnosti“. Kým sa „prehrýzala“ excerpovanými ohlasmi verejnej mienky na maďarské udalosti roku 1956 (vyše 1000 záznamov na takmer 90 stranách!), napospol z agentúrnych zdrojov, ustavične si kladla otázku: Aký ďalší zámer mohol viesť autora k ich publikovaniu v takom množstve a rozsahu? Nazdáva sa, že odpoveď čiastočne našla v týchto jeho myšlienkach: Šepkaná propaganda, ako nástroj „ideológie odporu“, bez ohľadu na pravdivosť či nepravdivosť informácií, narušala ideologický monopol komunistickej strany a tým bola destabilizujúcim prvkom režimu. Oficiálna propaganda aj „ideológia odporu“ mali svojich presvedčených „skalných“ stúpencov. Išlo však o to, kto získa na svoju stranu rôznorodú mlčiacu väčšinu občanov.

Xénia Suchová

Jerzy Tomaszewski: Czechy i Slowacja, Warszawa, TRIO 2006, 316 s.

V roku 2006 vyšla od významného, no zároveň i kontroverzného poľského historika Jerzyho Tomaszewskiego kniha *Česko a Slovensko (Czechy i Slowacja)*. Ide o publikáciu z populárno-náučného radu *Dejiny štátov sveta v XX. storočí* (Historia państw świata w XX wieku), pripravovaného v spolupráci s Historickým inštitútom Varšavskej univerzity. Treba upozorniť, že kniha predstavuje už druhé vydanie, pričom prvé vydanie nieslo názov *Československo (Czechosłowacja)*. Autor zmenil jej názov nielen preto, že došlo k rozdeleniu Československa na dve republiky. Jeho rozhodnutie zároveň súviselo i s tým, že prácu doplnil o záverečné kapitoly, pojednávajúce o vývoji novovzniknutých republík, a taktiež pozmenil i niektoré časti textu, aby tak zodpovedali súčasnému stavu poznania.

V úvode autor poukazuje na skutočnosť, že obyvatelia Poľskej republiky majú len veľmi slabé znalosti o kultúre a dejinách svojich južných susedov – o Českej republi-

ke a Slovenskej republike. Ako príklad uvádza úryvok textu jednej poľskej piesne, ktorý znie: „...bola som za hranicami v českých Tatrách...“. Medzi poľským obyvateľstvom pretrvávajú isté stereotypy a mýty, a tie – ako konstatuje sám autor – neodstráni výlet do českej Prahy, či prechádzka po slovenských Tatrách (s. 7). Už spomenutým úryvkom veľmi trefne pomenoval ďalší dôležitý aspekt tohto problému a tým je prehliadanie Slovenska na úkor Česka. Príčinu súčasného stavu vidí aj v poľských knižniciach, v ktorých sú české a slovenské publikácie zastúpené len náhodne. V poslednom desaťročí situáciu zachraňujú preklady českej a slovenskej krásnej literatúry. Prekladov slovenskej beletrie je však v porovnaní s českými menej, nad čím autor vyjadruje ľútosť. Tomaszewski chce teda prostredníctvom predkladanej knihy poskytnúť poľskému čitateľovi prehľad najnovších dejín Čechov a Slovákov – od roku 1918, kedy vznikol spoločný československý štát, až do roku 2005, respektíve 2006. Informácie čerpal najmä z literatúry a dobovej tlače, ale i z vlastného výskumu a od svojich priateľov, medzi ktorými sú viacerí Česi a Slováci.

Práca sa delí na deväť kapitol, ktoré zachytávajú sledované obdobie v chronologickej postupnosti. Za nimi nasleduje kalendárium udalostí dejín Čechov a Slovákov v rokoch 1914–2006 a publikácia je doplnená i zoznamom, kde sú uvedení prezidenti a predsedovia vlád štátnych útvarov, vzniknutých na území súčasného Česka a Slovenska za obdobie 1918–2006.

Prvá kapitola nesie názov Dve desaťročia medzi vojnami (1918–1938). Ona, ako i ostatné, sa opäť delí na podkapitoly. Spočiatku autor opisuje okolnosti vzniku prvej Československej republiky (ČSR). Tomaszewski preukazuje dobrú znalosť pomerov, keď si všima i udalosti zdanlivo nepodstatné, ktoré však prezrádzajú omnoho hlbšie problémy, akými sú napr. konflikty vyplývajúce z náboženských rozdielov. Zánik Rakúsko-Uhorska sprevádzali nepokoje, ktorým padli za obeť i niektoré pomníky. V novembri 1918 bola počas manifestácie na Staromestskom námestí v Prahe zničená mariánska socha, a síce v mylnom presvedčení, že bola postavená na pamiatku českej porážky na Bielej hore, hoci v skutočnosti pripomínala koniec morovej epidémie. Táto udalosť svedčila nielen o nenávisti voči katolíckemu náboženstvu, ale i o tom, ako veľmi sa vo vedomí obyvateľov Prahy spájala vláda Habsburgovcov s katolicizmom. Zhodenie sochy sa však stalo na Slovensku neskôr argumentom proti Čechom. V nasledujúcich týždňoch dochádzalo i k protizidovským vystúpeniam, a to i na Slovensku (s. 23–24).

Poľský historik sa nebojí kritizovať ani zachovanie sa Poľska v otázke ustálenia hraníc ČSR. Bolo tu totiž treba riešiť i problém Tešínskeho Sliezka, obývaného poľskou menšinou, kde poľská vláda presadzovala stanovisko, aby sa riešil na etnickom princípe. Tomaszewski k tomu dodáva, že na východných hraniciach Poľskej republiky sa politici zase odvolávali na historický princíp (s. 28). Na Spiši a Orave prebiehal spor poľsko-slovenský, pričom sa tu mal konať plebiscit. Obe strany sa nebránili zneužívaniu náboženstva k tomu, aby ovplyvnili obyvateľstvo. Z poľskej strany hranice sa organizovali púte do Czestochowej, taktiež bolo využité napr. i zničenie mariánskej sochy v Prahe k odôvodneniu, že iba Poľsko môže ochrániť katolíkov a že v ČSR vládnu heretici a bezbožní Česi. Na slovenskej strane hranice sa zase analogicky organizovali púte do známych mariánskych sanktuárií na Morave (s. 30). Aj na iných miestach (podkapitoly Medzi úprimnými susedmi..., Mníchov) sa Tomaszewski vyjadruje kriticky o zahraničnej politike Poľska, ktoré spolu s Maďarskom vyvíjali nátlak na ČSR, čím uľahčili nacistom jej rozbitie.

Autor si samozrejme všima predovšetkým vzťah Čechov a Slovákov v ČSR. Zmieňuje sa o istej zvláštnosti vnútornej politiky Československa, ktorou bolo vytvorenie neformálneho orgánu, nazývaného „päťka“. Práve ten v skutočnosti rozhodoval o všetkom podstatnom v štáte. Tomaszewski upozorňuje na to, že do neho nepatril ani jeden Slováč, čo svedčilo o podradnej úlohe Slovenska v československom politickom systéme (s. 39). Pri skúmaní vzťahu oboch národov si iste zaslúži pozornosť podkapitola Dve vetvy jedného národa?, kde Tomaszewski vyslovuje provokujúcu myšlienku, ktorá by pravdepodobne stúpcov slovenského nacionalizmu skôr pobúrila. Podľa neho nemožno vylúčiť, že keby sa pred tisíc rokmi politické dejiny českých a slovenských krajín inak vyvíjali, mohlo by na ich území v 19. storočí zvíťaziť spoločné národné povedomie, jeden literárny jazyk, analogické tradície a zvyky. Tisíc rokov odlišnej histórie však rozhodlo o rozdielnosti Čechov a Slovákov (s. 47). Zatiaľ čo postavenie Čechov bolo výrazne priaznivejšie, slovenskí spisovatelia a buditelia sa obávali o budúcnosť národa kvôli ariarizácii. Historici už od dávna diskutujú o význame utvorenie ČSR pre Slovákov. Slováci vstupovali do spoločného štátu ako slabší partneri – vzhľadom na malý počet slovenských intelektuálnych elit, ale napr. i na úlohu, akú zohrali českí politici v medzinárodnej politike v priebehu prvej svetovej vojny. Ukázalo sa tiež, že Slovensko bolo chudobnejším príbuzným, s menej rozvinutým priemyslom a slabým domácim kapitálom. V časti slovenskej historickej literatúry sa prijal pre hospodársku situáciu na Slovensku počas prvej ČSR termín „odbúravanie priemyslu“. Slovenskí publicisti medzivojnového obdobia tvrdili, že za to môže politika Prahy, s čím autor nesúhlasí. Príčinu vidí skôr v princípe hospodárskeho liberalizmu (s. 52–53). V českej publicistike sa zase objavovali hlasy, že Česi musia doplácať na Slovákov, čo však tiež nebola celkom pravda.

V poradi tretia kapitola – Česi a Slováci vo sfére záujmov Tretej ríše (1938–1945) – dáva náhľad na pomery v Protektoráte Čechy a Morava a v slovenskom štáte, ktorý autor nazýva „republikou farárov“. Postavenie Čechov v Protektoráte porovnáva s postavením poľského obyvateľstva pod nemeckou okupáciou, pričom konštatuje, že Česi na tom boli lepšie. Tomaszewski v tejto súvislosti podsúva otázku miery viny českých politikov v Protektoráte, a síce, kde sú hranice poslušného podriaďovania sa Nemcom a kedy už ide o zradu na národe (s. 104–105). V súvislosti so zmienkou o Slovenskom národnom povstaní (podkapitola Bohatieri a zradcovia) nemožno prehliadnuť Tomaszewskiego – azda i jemne ironickú – poznámku k situácii v Poľsku, keď píše: „Každý rok na začiatku augusta čítame v tlači a počúvame v rádiových a televíznych programoch o výročí najväčšieho protihitlerovského povstania v Európe, čiže o Varšavskom povstaní v roku 1944. Niektorí politici pri tej príležitosti vyjadrujú žiaľ nad tým, že v iných krajinách o ňom počulo tak málo osôb. Určite sa ne jeden autor takýchto názorov prekvapí, keď započuje, že niekoľko týždňov po začatí bojov vo Varšave sa začali boje aj na Slovensku, ktoré skončili po pár mesiacoch vojenským neúspechom (rovnako ako vo Varšave), mali veľký vplyv na národné povedomie (ako varšavské), sú možno ešte menej známe než povstanie vo Varšave, ale dodnes vyvolávajú o nič menšie diskusie.“ (s. 142).

Obdobiu po druhej svetovej vojne sa autor venoval v kapitolách Nová demokracia? (1945–1948), ďalej Stalinovi učni (1948–1968). Poukazuje tu na skutočnosť, že národnostným menšinám sa po roku 1948 prinavracali práva, ak ich reprezentanti vstúpili do komunistickej strany. Tí tak robili nezávisle od toho, či súhlasili s jej ideológiou, keďže im to otváralo možnosť pracovať na kultivovaní ich kultúry (s. 202). Tomaszewski taktiež nezabúda ani na postavenie Židov. Židia, ktorí prežili vojnu, sa stretávali v povojnovej

ČSR s mnohými problémami. Tie im spôsobovali najmä tí, ktorí sa obohatili v dôsledku arizácie židovského majetku. Navyše, ako je dnes známe, i v politických procesoch sa objavili antisemitské prvky. Šiesta kapitola, s takmer až poetickým názvom *Jar v Prahe a mráz z východu* (1968–1989), referuje o neúspešnom pokuse o „socializmus s ľudskou tvárou“, po ktorom nastúpilo obdobie normalizácie. Kapitola s titulom *Československá cesta k demokracii* (1989–1992) prináša informácie o študentských demonštráciach v Bratislave a Prahe, ktoré v boji za nastolenie demokracie v štáte zohrali dôležitú úlohu (úryvok tejto časti bol vybraný na obálku knihy). Kapitola napokon končí podkapitolou nazvanou *Rozvod Čechov a Slovákov*. Sám autor v závere práce priznáva, že dúfal, že rozdelenie bude iba prechodnou epizódou v ich spoločných dejinách. Zároveň však dodáva, že z mnohých obáv, ktoré vtedy počul od svojich priateľov v Bratislave a Prahe, sa splnili iba niektoré a rozpad federatívneho Československa sa stal podľa neho dobrým príkladom mierového rozdelenia štátu (s. 358–359) – čiže spôsobom, ktorý v zahraničí vyvolal uznanie i závit'.

Ako už bolo povedané, posledné dve kapitoly sa týkajú vývoja nástupníckych republík. V nich sa Tomaszewski zaoberá i problémami, ktoré doteraz neboli analyzované historikmi a spadajú do bezprostrednej súčasnosti. V kapitole s titulom *Česká republika: medzi ideou demokracie a pragmatizmom* naznačil problém „nemožnosti“ spravodlivého rozdelenia majetku po Českej a slovenskej federatívnej republike (ČSFR) (s. 308). Spomína však i problematiku postupného odhaľovania tých, ktorí tajne spolupracovali so štátnou národnou bezpečnosťou, ďalej otázku diskriminácie Rómov, ktorí v obave o svoju bezpečnosť odchádzajú do Veľkej Británie (problém sa týka i Slovenska), spor o „Benešove dekréty“, ale napr. i spor o Temelín.

Záverečná, deviata kapitola má názov *Slovenská republika: prekonanie dejín*. Vedúce miesto po rozdelení ČSFR v slovenskej politike zaujal Vladimír Mečiar. V období, keď bol vo funkcii premiéra, sa pričinil o to, že zahraničie vnímalo pomery na Slovensku z hľadiska dodržiavania demokracie skôr negatívne (autor spomína napr. únos syna prvého slovenského prezidenta Michala Kováča). V roku 1998 sa stal premiérom Mikuláš Dzurinda, no, ako hovorí Tomaszewski, tieň bývalého premiéra Slovensko i naďalej zaťažoval (s. 340). Obidva mladé štáty – Česká i Slovenská republika, i napriek rôznym predchádzajúcim problémom, napokon v roku 2004 vstúpili do Európskej únie. Posledná podkapitola – *Zostane Slovensko chudobným príbuzným?*, prináša optimistickú odpoveď na súčasné postavenie Slovenskej republiky, keď Tomaszewski konštatuje, že Slovensko, ktoré dovtedy zostávalo v tieni českých krajín, bolo v roku 2005 objavené Európou, ocitlo sa v pozornosti serióznej tlače (politickej i hospodárskej), a to vďaka odvážnym hospodárskym experimentom a nie pre rôzne škandály, ako to bolo donedávna (s. 356).

Historik Jerzy Tomaszewski sa rozhodne nebojí vysloviť svoj názor. Odvážne sa púšťa do hodnotenia nespracovaných udalostí, pričom sa dotýka háklivých miest v histórii Česka a Slovenska. Rozsah jeho práce Česko a Slovensko však nedovoľuje dostatočné rozobranie niektorých načrtnutých problémov, ktoré sú v skutočnosti zložitejšie. Poľský čitateľ sa tak má možnosť dozvedieť podstatné informácie o najnovších dejinách svojich susedov, (po poľsky čítajúci) český i slovenský čitateľ zase môže zistiť, ako je smerovanie zahraničnej i vnútornej politiky jeho štátu vnímané zahraničím.

Německé menšiny v právních normách 1938–1948. Československo ve srovnání s vybranými evropskými zeměmi (eds. J. Pešek, O. Tůma, M. Kittel, H. Möller), Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 2006, 602 s.

Sborník, který podává soubor studií a zároveň edici příslušných právních dokumentů, je výsledkem mezinárodního projektu plněného v letech 2001–2004 z podnětu Česko-německého diskusního fóra. Projekt měl přispět k zařazení zpochybňovaných československých dekretů týkajících se německé menšiny do širšího evropského kontextu. Sami představitelé Česko-německého diskusního fóra postavili záměr přispět k tomu, aby „doba paušální polemiky a povrchní apologetiky“ byla definitivně pryč, aby se rozvinula skutečně vědecká historická debata, s uplatněním principu „Buď konkrétní a buď specifický!“

Editori zvolili položení paralel mezi vybranými zeměmi, z nichž další tři byly zvoleny jako další případ země (vedle Československa), z nichž německá vojska na konci války vytlačovala Sovětská armáda a které se dostaly do závislosti na Sovětském svazu (tj. Polsko a Maďarsko), resp. byl v nich nastolen režim domácích komunistů (Jugoslávie), na druhé straně byly prezentovány vybrané země osvobozené západními spojenci s otevřením cesty k demokratickému uspořádání (Dánsko, Belgie, Francie, Itálie). Dělb práce byla dána mezi berlínský Institut für Zeitgeschichte a pražský Ústav pro soudobé dějiny, na nichž pak záleželo zapojení dalších zpracovatelů za jednotlivé jmenované země.

Formálně-obsahové porovnání právních norem je samozřejmě mezistupněm ve výzkumu; je nutno ho důkladně provádět, avšak nemůže zůstat samoúčelem (naopak jen může posloužit účelovému zavádění). Úkolem skutečné právní historie je poté, co se provede formálně-obsahová analýza právních norem, jít důsledně jednak po skutečném smyslu a reálných zdrojích a motivech konkrétních norem ve všech souvislostech, jednak prozkoumat rovinu skutečného uplatnění právních norem, počínaje měrou jejich konkrétního naplňování či vůbec uplatnění, až po míru jejich obcházení a po konkrétní příčiny případného nenaplnění a obcházení.

Tedy namísto je formulovat, jak dále; jak pokračovat, aby byl hlouběji a především komplexněji vyplněn úkol a záměr, vymezený v předmluvě knihy a citovaný výše. Totiž jak a kudy přejít od položení paralel k provádění mnohostranné komparace.

Tak nesporně zásadní význam bude mít důkladné porovnání konkrétní podoby nacistické nadvlády a rozdílů této nadvlády v jednotlivých zemích; to byl přece přímo startovní moment pro konkrétní pokusy o překonání nacistické nadvlády koncem války a po ní, v tom i pro konkrétní nakládání s aktivisty režimu a s osobami, které jakkoli požívaly výhod režimu. K tomu například je žádoucí upozornit, že v Dánsku až do roku 1943 vlastně o žádnou nadvládu nešlo (odtud i podnes vlekloucí se problém, jak posuzovat kolaboraci). S tím úzce souvisí potřeba důkladně porovnat – vedle individualizovaných podob – rovněž rozdílnou míru útlu politického, rozdílnou míru útlu ekonomického (tento moment se doposud vůbec málo propracovával), rozdílnou míru sociálních dopadů okupace v jednotlivých zemích.

Jako příklad principiální odlišnosti pak vystoupí mj. až podlézavé úsilí nacistů o dosažení masové kolaborace vůči Dánům, Nizozemcům i Belgičanům (včetně Valonů, kteří byli rovněž uznáni za ryzí germánskou rasu). S tím návazně souvisí i nezbytnost

presného vystižení reálné míry uplatnění rasového principu, počínaje zkalkulováním specifického postavení všech příslušníků „germánské rasy“, přes započtení principiálního rozdílu v zacházení s „románskou rasou“ a proti tomu se „slovanskou rasou“; k tomu například nutno precizně odstínit přímo či nepřímo nacisty deklarované perspektivy dalších osudů příslušníků těchto „ras“ pod nadvládou Říše (včetně případů již zahájených hromadných antropometrických rasových šetření a samozřejmě včetně všech takových aktivit, které v jedné zemi a regionech nutně vyvolávaly u obyvatelstva dedukci: „dnes takhle zacházejí se Židy, zítra přijdeme na řadu my“, kdežto v jiných zemích či regionech takové dedukce víceméně vyvolávat nemohly).

Přirozeně dalekosáhlý dopad na konkrétní reakce koncem války a po ní měly postupy okupační moci vůči elitám jednotlivých národů a proti jejich intelektuálním složkám. Zde je opět třeba precizně diferencovat principiální rozdíly v tvrdosti či měkkosti postupu okupační moci. Nesporně zásadní rozdíl je mezi pouhou internací „nepřízřivých“ francouzských intelektuálů (myšleno těch, kteří se nedopouštěli přímé činnosti „proti Říši“) a fyzickou likvidací intelektuálů polských či českých (též demonstrativní likvidaci legionářů, sokolských činitelů, etc.).

Zajímavé bude perspektivně detailnější porovnávání se zeměmi, jichž se celým problémem týká vlastně v obráceném gardu a z nichž do recenzované práce byly ostatně zařazeny Itálie a Maďarsko. Jde totiž země, kde naopak již před válkou probíhal dlouhodobý útlak německé menšiny, konkrétně v Maďarsku již od 19. století; v Itálii nastal takový útlak v meziválečném období (paralelně i třeba vůči Slovincům) s vyústěním v „gentlemanskou dohodu“ mezi Hitlerem a Mussolinim o možnosti optování říšského občanství pro německojazyčné obyvatelstvo v jižních Tyrolích, s následným vysídlením. Odtud také zcela obrácená základna pro případné specifické zákonodárství vůči německé menšině.

V rovině retribučního soudnictví bude jedním z témat k nutnému poměrování otázka, zda resp. nakolik retribuční akty byly stejnou měrou zaměřeny i stejnou měrou uplatňovány vůči příslušníkům „vlastního etnika“ ve srovnání s německým etnikem. Souběžně stojí úkol detailnějšího prozkoumání dosud okrajových zjištění z polského českého či francouzského prostředí, že vůči „domácím“ provinilcům se mělo postupovat naprosto exemplárně, tedy tvrději než vůči německým příslušníkům. To přináší další dimenzi pro samotné přijímání specifického zákonodárství vůči německé menšině. A tomu je zase z druhé strany blízka i otázka „společenské msty“, programově hlásaná v Polsku jakožto jediné efektivní opatření proti uplatňování anarchizované poválečné msty, opět včetně možných i nereálných paralel vůči jiným zemím.

Téměř vůbec v dosavadním historickém a právněhistorickém bádání nebyla položena otázka původu uplatňování kolektivní viny. Jen se naprázdno a povětšinou velmi hloupě odsuzuje „princip kolektivní viny“. Jeho kořeny však spočívají v principu „kolektivních práv“, odtud plynulo rozdělení obyvatel na „kolektivní“ nadělené rozdílnými právy (i rozdílnými povinnostmi). V tom tedy došlo k rozbití principu rovnosti občanů a občanského principu vůbec. A především s „kolektivními právy“, „kolektivními výsadami“ a „kolektivními povinnostmi“ přichází zcela neoddelitelné propojení i s „kolektivní vinou“. „Kolektivní vina“ je jejich nepominutelným a neodlučitelným důsledkem a moralizování nad tím je prázdné. Využívání kolektivních výsad je pak i z hlediska liberálního práva zneužitím, tedy společnou, generální vinou příslušného souboru individuí.

Dalším úzce souvisejícím problémem je studium otázek, kdo v bezprostředně poválečném období byl reálným držitelem moci a kdo paralelně také reálně držel právo ve svých rukou, kdo byl reálným vykonavatelem práva či „práva“, především v lokálních dimenzích. Opět platí, že rychlost odstranění všeobecné anarchie na přelomu války a míru, rychlost stabilizace nové státní moci byla přímo úměrná konkrétnímu stavu okupačního režimu v závěrečných měsících jeho existence (v zemích, kde zasahovala Sovětská armáda a zejména sovětské tajné služby bude třeba pečlivě proměřit i dimenzi záměrů a důsledků jejich činnosti). Souvisejícím úkolem je tudíž vystižení lokální konkrétní podoby fáze naprostého bezvlády po potlačení německé moci. Další související otázkou je míra provázanosti a naopak míra distancování či plného oddělení mezi hlasateli práva (resp. pouhými fiktivními tvůrci norem) a reálnými vykonavateli práva. Zde je třeba odkázat i na rozdílnosti v možné míře uplatnění „právní bezpečnosti občana“ v jednotlivých zemích.²

Jinou specifickou dimenzi, kde pro každý stát je nutno příslušná specifika pečlivě vystihovat, přináší rovina masových deportací; právě použití tohoto výrazu (vedle či namísto „odsunu“, „vysídlení“, „vyhnání“) umožňuje uvědomit si širší souvislosti takových aktivit, včetně pověstného *cui prodest*. Odhlédneme-li od jejich masového uplatňování ve „vnitrosovětském“ měřítku ještě v meziválečném období, pak rozhodně nutno pečlivě zkalkulovat jejich uplatňování sovětskou i nacistickou okupační mocí ještě v závěru třicátých let a na počátku čtyřicátých let (německý program „*Wartheland*“, sovětské deportace z Pobaltí a bývalých východních území Polska, atp.), další deportace během války, dále i celkové dimenze deportací a dalších přesunů (a to kteréhokoli etnika, nejen německého) po válce.

Recenzovaná kniha je zdařilým a velmi významným nakročením na cestě nastiňené výše zmíněným celkovým záměrem. Editoři odvedli účtyhodný kus práce. Z hlediska konstrukce jednotlivých příspěvků je žádoucí vyzvednout jmenovitě obsáhlý příspěvek Ulricha Tiedau (k poměrům v Belgii) právě jakožto již uvedení k příštím potřebným komparacím. Je-li namístě poukázat i na negativa, pak některým překladatelům je nutno vytknout místy kostrbatost vyjadřování, resp. i velmi nedostatečné zvládnutí právnické terminologie (v historických pracích to jakž takž přetrpíme, v právněhistorických to však může nést i zavádějící významové posuny).

Vladimír Goněc

Holokaust na Slovensku v Terezínských štúdiách a dokumentoch

Bývalí vězni německého koncentračního tábora v Terezíně založili v roce 1990 mezinárodní nevládní združení Terezínsku iniciativu, ktorého úlohou mal byť výskum histórie tohto „geta“. Kvôli riadeniu výskumu a popularizácii dosiahnutých výsledkov boli postupne vytvorené Nadácia a Inštitút Terezínskej iniciatívy a v roku 1994 začala

² Toto téma bylo nadhozeno mj. na stránkách Česko-slovenské historické ročenky již v jejím prvním svazku (1996, s. 152, 159–160).

vychádzať vedecká ročenka Terezínske štúdie a dokumenty – spočiatku iba v nemeckej a od roku 1996 i českej verzii.

Terezínske štúdie a dokumenty poskytujú priestor pre príspevky nielen českých, ale i zahraničných historikov zaoberajúcich sa históriou terezínskeho koncentračného tábora v rokoch 1941–1945. V tomto najväčšom nemeckom koncentračnom tábore na českom území bolo väznených približne 150 000 českých, slovenských, nemeckých, rakúskych a iných európskych židov. V jednotlivých ročenkách sú uverejňované i doteraz nepublikované dokumenty a spomienky viažu sa k tomuto miestu, pričom v najnovších číslach sa začínajú objavovať i štúdie o holokauste, v ktorých sú spracované „neterezínske“ témy. Azda práve i v súvislosti s týmto trendom je badateľný mierny nárast počtu príspevkov venovaných holokaustu na Slovensku. Chcela by som upriamiť pozornosť práve na štúdie s touto tematikou, aby som tak prostredníctvom nich poukázala na spracovanie problematiky holokaustu na Slovensku na stránkach spomínaných ročeniek.

Súhrnne možno konštatovať, že riešením židovskej otázky na Slovensku sa priamo zaoberali v týchto ročenkách iba dvaja autori – slovenskí historici Katarína Hradská a Ivan Kamenec, z ktorých každý uverejnil dva články. Autori sú vedeckými pracovníkmi Historického ústavu Slovenskej akadémie vied v Bratislave. Už v prvom čísle českej verzie Terezínskych štúdií a dokumentov bola uverejnená práca od Hradskej. Po tomto prvom príspevku sa v nasledujúcich rokoch neobjavovali v Terezínskych štúdiách a dokumentoch žiadne ďalšie, ktoré by vypovedali o holokauste na Slovensku. Toto „utíchnutie“ prerušili až dve štúdie zverejnené v čísle z roku 2002 a napokon jeden príspevok v roku 2003. Na stránkach Terezínskych štúdií a dokumentov bola otázka holokaustu na Slovensku venovaná teda len veľmi málo priestoru, pričom len príspevok Hradskej, ktorý bol ako prvý publikovaný v ročenke, splnil pôvodný zámer editorov publikovať predovšetkým články s „terezínskou“ tematikou. Vo svojich štúdiách Hradská i Kamenec upozorňujú na zodpovednosť slovenských ekonomických i politických elit – vrátane cirkevných kruhov – za tragický osud židovskej komunity na Slovensku.

Pokiaľ ide o témy týchto prác, zachytávajú najmä problém deportácií židov zo Slovenska v období druhej svetovej vojny (prípravy a čiastočne i priebeh, no predovšetkým pokusy o ich obnovenie po októbri 1942), pričom zvláštna pozornosť tu bola venovaná i samotnému arizačnému procesu, ktorý bol s nimi úzko spätý.

Hradská vo svojom príspevku Nemecký poradca a riešenie židovskej otázky na Slovensku³ analyzuje okolnosti príchodu i samotnú činnosť „poradcu“ slovenskej vlády Dietra Wislicenyho. Štúdia predstavuje len výber z poznatkov, ktoré autorka získala výskumom v nemeckých archívoch a zverejnila vo svojej knihe venovanej práve tejto téme,⁴ a preto treba oceniť, že i na tomto malom priestore dokázala zhrnúť podstatné body svojej práce. Wisliceny po svojom vyslaní na Slovensko najskôr pôsobil vo funkcii poradcu pre arizáciu židovského majetku, „ovocím“ jeho spolupráce s „osobnosťami“ ako napr. Morávek či Tuka bolo hospodárske zruinovanie mnohých židov, čím sa umelo vytvoril zo

³ HRADSKÁ, K.: Nemecký poradca a riešenie židovskej otázky na Slovensku. In: Terezínske štúdie a dokumenty 2002. Praha: Academia, Institut Terezínske iniciatívy, 2002, s. 283–298.

⁴ Pozri: HRADSKÁ, K.: Prípady Dietera Wisliceny (Nacistickí poradcovia a židovská otázka na Slovensku). Bratislava: AEP 1999. (Pozn. red.: Por. tiež informáciu Ivana Kamenca, in: Česko-slovenská historická ročenka 2002, s. 337.)

židovskej otázky hospodársky a sociálny problém, a ten sa následne riešil deportáciami v roku 1942. Hradská sa ďalej pokúsila rozobrať dôvody, prečo boli spomínané transporty v októbri 1942 prerušené. Zároveň autorka upozorňuje na jednu z prvých správ, ktorá informovala o tragickom osude vyvezených židov. Je ňou list z 27. júla 1942 od Gizely Fleischmannovej – členky Pracovnej skupiny, ktorá vznikla pri Ústrední Židov – adresovaný Arthurovi Silberscheinovi, predsedovi židovskej záchrannej organizácie v Ženeve. Dodnes nie je zodpovedané, ako na ňu (ne)reagovali napr. vedúci predstavitelia Pracovnej skupiny v Bratislave, či Ústredňa Židov, ale i československá vláda v Londýne, či stály zástupca ČSR pri Spoločnosti národov v Ženeve.⁵ V rámci príspevku je zverejnený i odpis tejto správy. Hradská v závere vyjadrila úmysel venovať sa výskumu korešpondencie Fleischmannovej do Švajčiarska a následných odpovedí a dopracovať sa tak ku komplexnejšiemu obrazu činnosti Ústredne Židov, resp. jej Pracovnej skupiny.

Ivan Kamenec v štúdií Neúspešné pokusy o obnovenie deportácií slovenských židov⁶ opisuje úsilie slovenských úradov a ich predstaviteľov o znovuzahájenie deportácií po tom, čo boli v októbri 1942 prerušené. Najviac ohrození boli tzv. bezvýnimkoví židia, ktorí sa vyhli „vystaňovaniu“ tak, že sa dostali do – pre štát veľmi výnosných – židovských pracovných táborov a stredísk. Hoci boli napr. medzi členmi Hlinkovej slovenskej ľudovej strany i Hlinkovej gardy viacerí zástancovia obnovenia deportácií, autor konštatuje, že na konci roka 1942 podobná ochota v slovenskom parlamente absentovala. Príčiny odporu slovenských politikov boli viaceré – hospodárske (lacná pracovná sila), politické (obava z porážky Nemecka vo vojne), morálne (preniknutie prvých správ o skutočnom osude deportovaných), pričom sa nespochybňovala legitimita dovtedajšej antisemitskej politiky štátu. Nespokojnosť bola iba so samotným priebehom, ktorý sa vyznačoval skorumpovanosťou a násilím.⁷ Proti deportáciám sa postavili i slovenskí rímsko-katolícki biskupi, ktorí vydali 8. marca 1943 pastiersky list. Bol však zverejnený – ako hovorí Kamenec – oneskorene. Slovenskí politici pred povojnovými súdmi ospravedlňovali deportácie v roku 1942 teóriou menšieho zla. Vychádzajúc z výskumu dokumentov Kamenec tvrdí, že nemecký tlak na vyvezenie židov nebol v skutočnosti v roku 1942 nijak masívny, na rozdiel od situácie v roku 1943 a prvej polovici roka 1944, kedy bol omnoho razantnejší, no slovenská vláda mu odolala a nacisti dokonca nepodnikli žiadne represívne opatrenia.

Článok od Hradskej Predhistória slovenských transportov do Terezína⁸ je v podstate venovaný rovnakému problému ako práve spomenutá štúdia od Kamenca – a síce snahám slovenskej strany o obnovenie deportácií po ich prerušení v októbri 1942. Samotným transportom židovského obyvateľstva z územia slovenského štátu do Terezína, ktoré prebiehali od decembra 1944 do apríla 1945, sa venuje Hradská v závere štúdie. Autorka tu uvádza i neúplný zoznam deportovaných do terezínskeho „geta“, ktorí v súčasnosti

⁵ HRADSKÁ, K.: Nemecký poradca a ..., c. d., s. 292.

⁶ KAMENEC, I.: Neúspešné pokusy o obnovenie deportácií slovenských židov. In: Terezínske štúdie a dokumenty 2002. Praha: Academia, Institut Terezínske iniciatívy, 2002, s. 299–315.

⁷ Tamže, s. 305–306.

⁸ HRADSKÁ, K.: Predhistória slovenských transportov do Terezína. In: Terezínske štúdie a dokumenty 1996. Praha: Academia, Nadace Terezínská iniciatíva, 1996, s. 84–98.

žijú na rôznych miestach Slovenska.⁹ Do budúcnosti si kladie za úlohu skompletizovať a chronologicky usporiadať udalosti týchto transportov.

Napokon štvrtá štúdia – práca od Kamenca nazvaná Hlavné rysy arizačného procesu na Slovensku¹⁰ – oboznamuje čitateľa o úlohe arizácií v politike slovenskej vlády. V rámci arizačného procesu na Slovensku rozoznáva autor tri etapy: Prvá trvala od jesene 1938 do jesene 1940, kedy sa presadil tzv. evolučný postup. Na ňu nadväzovala druhá etapa do leta 1942, počas ktorej arizačný proces prebiehal živelné, neriadil sa na rozdiel od predchádzajúcej etapy ekonomickými, ale ideologickými požiadavkami. Do zániku slovenského štátu prebiehala potom tretia etapa, ktorá sa vyznačovala pokusmi o čiastočnú nápravu dovtedy spôsobených ekonomických strát. Bolo prijatých niekoľko zákonov, ktoré sa snažili korigovať niektoré arizačné predpisy, no nedotýkali sa predchádzajúceho odňatia občianskych a ľudských práv židov, ktorí ešte zostali na Slovensku po prvej vlne deportácií. V prejavoch oficiálnych predstaviteľov štátu sa nikdy nezapochybovalo o morálnej opodstatnenosti tohto majetkového presunu.¹¹ Režim bol podľa Kamenca už príliš kompromitovaný, než aby mohol nájsť sily na nejakú kritickú sebareflexiu a z nej vyplývajúcu nápravu.

Doteraz spomenuté práce prezentovali výsledky výskumu slovenských historikov. Témy holokaustu na Slovensku sa okrajovo dotýka i štúdia Tranzitné ghetto v Izbici¹² od poľského historika, vedeckého pracovníka Štátneho múzea v Majdanku, Roberta Kowaleka. Predmetom jeho výskumu bolo u nás pomerne málo známe tranzitné geto, ktoré nacisti zriadili na území vtedy okupovaného Poľska. Mestečko Izbica ležalo na železničnej trase smerujúcej do Belžca, neskôr i do Sobiboru, kde nacisti zriadili vyhľadzovacie tábory. Prvé transporty z nacistického Nemecka a Protektorátu začali prichádzať v polovici marca 1942. V štúdiu autor uvádza tabuľku, ktorá ukazuje príchody transportov včítane počtu deportovaných z Nemecka, Rakúska, Slovenska a Protektorátu do Izbice. Zo Slovenska sú v nej uvedené dva – z 29. mája 1942 a 30. mája 1942.¹³ Práca umožňuje čitateľovi nahliadnuť do katastrofálnych životných podmienok privezených židov, teda i slovenských občanov, taktiež do praktík jednotlivých židovských rád či policajných oddielov zložených zo židov. Autor sa zamýšľa nad tým, prečo vlastne nacisti zriaďovali tranzitné getá a nachádza dve odpovede. Mohlo ísť o propagandistickú akciu, že ide skutočne o presídlenie na východ za prácou. Spočiatku totiž existovala možnosť – i keď len cenzurovanej – korešpondencie. Druhým dôvodom by mohla byť skutočnosť, že do mája 1942 sa deportácie do vyhľadzovacích táborov týkali iba poľských židov, pretože tábory Belžec a Sobibor ešte neboli pripravené prijímať priveľké transporty. Až po ich prestavbe v máji a júni 1942 boli schopné usmrtiť väčší počet ľudí.¹⁴

⁹ Tamže, s. 95–96.

¹⁰ KAMENEC, I.: Hlavné rysy arizačného procesu na Slovensku. In: Terezínske studie a dokumenty 2003. Praha: Sefer, Institut Terezínske iniciatívy, 2003, s. 289–300.

¹¹ Tamže, s. 297.

¹² KOWALEK, R.: Tranzitní ghetto v Izbici. In: Terezínske studie a dokumenty 2003. Praha: Sefer, Institut Terezínske iniciatívy, 2003, s. 313–338.

¹³ Tamže, s. 317–318.

¹⁴ Tamže, s. 330.

Terezínske štúdie a dokumenty si predsavzali za úlohu osloviť nielen vedcov, ale i všetkých ľudí, ktorým nie sú ľahostajné dejiny holokaustu. Spomenuté štúdie splňajú predpoklady pre naplnenie tohto predsavzatia, a to nielen pokiaľ ide o ich obsah, ale i svojou formou. Sú totiž napísané tak, aby im ľahko porozumel i čitateľ, ktorý nie je odborným historikom.

Jana Tulkisová

Druhý zväzok reedície Samizdatu Jozefa Jablonického

Druhý diel knihy „Samizdat o odboji“¹⁵ obsahuje ďalšie štúdie, v ktorých Jozef Jablonický v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch dvadsiateho storočia oponoval oficiálnemu marxisticko-leninskému výkladu histórie protifašistického odboja. Prvý diel knihy Samizdatu o odboji¹⁶ bol v Prahe predstavený predminulý rok v januári v Ústave soudobých dějin.¹⁷ Uvedené štúdie obidvoch obsiahlych zväzkov sú svedectvom toho, že na Slovensku počas normalizácie existovala nezávislá historiografia snažiacia sa o objektivitu dejín druhého odboja.

Väčšine čitateľov netreba Jozefa Jablonického predstavovať. Predstavovanie Jablonického prác po roku 1990 malo v Prahe svoju kontinuitu. Od programov v bývalom Dome slovenskej kultúry v Purkyňovej ulici, potom v priestoroch Klubu slovenskej kultúry v Panskej ulici až po stretnutia v Slovenskom inštitúte v Jilskej ulici. Neboli to len uvedenia Jablonického vlastných kníh, ale i besedy, ktoré viedol s vtedy ešte žijúcimi, tunajšími priamymi účastníkmi Slovenského národného povstania¹⁸. V iných svojich vystúpeniach Jozef Jablonický pripomínal významné osobnosti odboja a povojnového života. Súviselo to s jeho ďalšími odbornými záujmami. Spomeniem mená generál Ján Golian, Dr. Jozef Lettrich, alebo besedy ktorú sme usporiadali s Martinom Kvetkom pri príležitosti jeho osemdesiatych narodenín. Nakoniec nesmiem zabudnúť ani na stretnutie dvoch priateľov historikov-disidentov pri príležitosti ich životného jubilea v roku 2003, Jozefa Jablonického a Viléma Prečana.

J. Jablonický sa narodil 3. januára 1933 v Zavare, okres Trnava, v rodine fabrického kováča. Gymnázium absolvoval v Trnave. Jednoodborové štúdium dejepisu na Filozofickej fakulte Komenského univerzity v Bratislave skončil v roku 1957. Už ako poslucháč histórie začal inklinovať k novším dejinám, ale išlo o 19. storočie. Aj diplomovú prácu robil o česko-slovenských vzťahoch od konca 19. storočia do prvej svetovej vojny. Spomína na to v jednom rozhovore: „Tieto vedomosti dodnes používam a na ne sa odvolávam, lebo ma v podstate formovali.“ Po skončení štúdia pracoval v Trnave ako inšpektor pre kultúru a potom učiteľ na jedenástročnej strednej škole. V októbri 1960 nastúpil do

¹⁵ JABLONICKÝ, J.: Samizdat o odboji, 2. Štúdie a články, Bratislava, Kalligram 2006, 710 s.

¹⁶ JABLONICKÝ, J.: Samizdat o odboji. Štúdie a články, Bratislava, Kalligram 2004, 525 s.

¹⁷ Tento zväzok recenzoval Marek SYRŇÝ: Neumlčaná história odboja, Soudobé dějiny, 12, 2005, s. 380–387.

¹⁸ V Prahe v súčasnej dobe pôsobí Historická skupina priamych účastníkov SNP.

Historického ústavu ako aspirant na tému dejín národnodemokratickej revolúcie, v podstate na povojnové dejiny. O svojej kandidátskej práci „Vítazstvo národnej a demokratickej revolúcie 1944–1948“ hovorí: „Bol som vtedy taký ľavý dogmatik, nemôžem sa s tou prácou chváliť, ale ju ani nechcem zamlčovať.“¹⁹

Tam bol jeho prvý profesionálny vstup do histórie Povstania. Ale v skutočnosti utkveli v ňom zážitky z detstva. Raz mi povedal, že v jeho rodnej obci bola evakuovaná rodina veliteľa trnavskej posádky Benku Rybára. Cez Zavar išla do SNP časť trnavskej posádky. Ako malého chlapca ho zaujímal, prečo tam išli. Pamätal si dokonca aj ich uniformy. Na začiatku šesťdesiatych rokov ešte žila generácia účastníkov Slovenského národného povstania a bola v dobrom fyzickom stave, takže mal možnosť stretať sa s nimi a po stretnutí sa začal zaujímať o isté problémy. Napríklad nikto z vedeckej obce nechcel robiť históriu nekomunistického, to znamená občianskeho odboja. „Sesťdesiate roky“, spomína, „sformovali aj mňa ako historika a aj oblasť môjho záujmu. Stretával som sa ľuďmi, ktorí mi povedali všeličo a všeličo som sa dozvedel. Aj to, na čo som sa nepýtal a na čo som nebol zvedavý. Tak som sa dostal k problémom postihu, perzekúcií a diskriminácie odbojárov. A začal som s nimi istým spôsobom sympatizovať. Nie politicky, ale spoznal som osudy veľkej skupiny odbojárov, takže v roku 1969 som napísal knihu o občianskom odboji Z illegality do povstania.“²⁰

Jozef Jablonický sa po novembri 1989 stal predsedom Komisie vlády Slovenskej republiky pre analýzu historických udalostí rokov 1967–1970. Od roku 1990 viedol Politologický kabinet Slovenskej akadémie vied. V súčasnej dobe už ako emeritovaný je predsedom vedeckej rady Ústavu politických vied SAV. Aj napriek svojmu veku a zdravotným ťažkostiam, ktoré prichádzajú, naďalej spolupracuje aj so svojim českými kolegami. Je v redakčnej rade štvrťročníka Soudobé dějiny a je členom Správnej rady Československého ho dokumentačného strediska.

Jozef Jablonický patril ku skromnému počtu disidentov na Slovensku. V skutočnej bol jediným historikom, ktorý sa vzoprel oficiálnemu nazeraniu na odboj na Slovensku počas druhej svetovej vojny. Zveličovanie komunistického odboja, okiadanie piateho ilegálneho výboru reprezentovaného menami Husák, Šmidke a Novomeský, ktoré v normalizačnom období išlo ruka v ruku so zamlčováním podielu občianskeho odboja, odmietal. Zároveň sa nedoceňovala úloha slovenskej armády pri prípravách a v priebehu Slovenského národného povstania. Toto bolo úlohou dvorných historikov a straníckych ideológov, proti tomu sa Jozef Jablonický vzoprel. Vďaka následkom toho mal aj na Slovensku za predchádzajúceho režimu najviac domových prehliadok a zadržaní.

J. Jablonický si bol vedomý všetkých rizík nezávislého bádania. Už v štúdií „Neúspešná misia v Moskve“, ktorá bola uverejnená v prvom zväzku Samizdatov o odboji, píše na záver v liste²¹ menom neuvedenému priateľovi, svoju čitateľovi:²²

¹⁹ ...a znova som v opozícii. Rozhovor na sobotu. Práca, 1998, č. 205 (5.9.1998).

²⁰ Z illegality do povstania, Bratislava 1969.

²¹ JABLONICKÝ, J.: Samizdat o odboji. Štúdie a články, Bratislava 2004, s. 163–164.

²² Išlo o historika Viléma Prečana, ktorý v Spolkovej republike Nemecko založil Československé dokumentačné stredisko, kde zhromažďoval samizdaty a ineditnú literatúru. Prečan sa ju snažil nielen archivovať, a vydávať, ale staral sa aj o jej preklady do nemčiny a angličtiny, aby došlo v rámci Európy k jej rozšíreniu medzi iných ako boli českí či slovenskí čitatelia.

„Tiež som si uvedomil, že štúdiu len prehľbujem priekopu, ktorá ma delí od mojich diskriminátorov a perzekútorov, ktorí majú po ruke všetky nástroje totalitnej moci, policajné komandy, vyšetrovateľov, prokurátorov a – žiaľ! – aj povolných historikov, ktorí za misu šošovice sú schopní písať „expertízy“ podľa objednávky. Aj v následnej štúdií „Nitra a Slovenské národné povstanie“ sa zmieňuje, že napriek časovému odstupe od udalostí vecný pohľad na udalosti predstavuje „prvky rizikového postoja“. Ďalej dodáva, že „historik sa dostane do priamej konfrontácie s prejavmi prokurátorského policajného výkladu a tiež do rozporu so sebaglorifikáciou niektorých postáv odboja a Slovenského národného povstania.“

Jozef Jablonický mal odvahu viackrát k svojim štúdiám napísať dôvetok o spôsobe jeho diskriminácie. Robil tak k štúdiám, ktoré sú vydané v prvom diely Samizdatov o odboji, ale pokračuje v tom aj v druhom diely knihy „Samizdat o odboji“.

Ku kapitole „Kto bol kto“,²³ s podtitulom „štúdijská pomôcka“, ktorú dokončil v Bratislave na jeseň 1982 a ktorá obsahuje na 130 stránkach mená účastníkov Slovenského národného povstania (ale uvádza aj mená tých, ktorí boli vtedy na vládnej strane, alebo v nemeckých potlačovacích jednotkách) začína Vojtechom Ábelom a končí Ignácom Živčákom, dodáva ďalší list, ktorý je datovaný 8. novembrom roku 1982.²⁴

Oslovenie „Milý priateľ“ je myslené opätovne na Viléma Prečana, ktorému prostredníctvom českých disidentských historikov posielal vždy exemplár zo svojich samizdatov. Vysvetľuje mu, prečo sa rozhodol napísať slovník „Kto bol kto“. Inšpirovali ho k tomu „podivné osudy osôb ktoré mali niečo spoločného so Slovenským národným povstaním či už na jeho strane, alebo proti nemu“. Spomína, že ako autor sa podieľal na prvom a druhom vydaní slovníku SNP v rokoch 1964²⁵ a 1970.²⁶ Pokračuje, že bol prizvaný do ďalšieho trojčlenného autorského kolektívu, ktorý mal pripraviť pre vydavateľstvo Obzor encyklopedický slovník o SNP. Tento mal vyjsť tlačou v roku 1975. Ale v liste uvádza: „Avšak v roku 1974 sa proti mne rozkrútila diskriminačná akcia. Z iniciatívy straníckych aparátikov ma vohnali do pozície proskribovaného historika, počas tejto diskriminačnej kampane vydavateľstvo Obzor so mnou rozviazalo zmluvu, formálne pre nedodržanie termínu odovzdania rukopisu“. V liste opisuje pokračovanie toho, ako to všetko prebiehalo vo vydavateľstve Obzor.

Potom nasledujú ďalšie Jablonického slová: „Postupne diskriminácia prerástla v otvorenú perzekúciu. Nezákonne, ale podľa reálnosocialistického výkladu zákonov, mi zhabali rukopisy, časopisy, odbornú a inú literatúru. Sústavne a premyslene sa mi znemožňovala tvorivá vedecká práca: napriek tomu som nekapituloval. Jednoznačne som sa zaradil medzi autorov, ktorí tvoria a publikujú mimo tzv. oficiálne štruktúry“.

Považujem za dôležité citovať ešte ďalšiu časť listu, v ktorej hovorí o práci na slovníku. „Nie je v silách a možnostiach jedného historika, aby preskúmal a zistil povojnové postihy osôb zaradených do tohto slovníka: nedokáže sám pozisťovať údaje o represáliách osôb... Predsa súdne a mimosúdne represálie boli aranžované obrovským totalitným aparátom. Haldy spisov sa nachádzajú vo fondoch štátnych orgánov, od súdov až

²³ JABLONICKÝ, J.: Samizdat o odboji, 2, s. 219–349.

²⁴ JABLONICKÝ, J.: Samizdat o odboji, 2, s. 350–352.

²⁵ JABLONICKÝ, J. – KROPILÁK, M.: Slovník SNP, Bratislava 1964.

²⁶ JABLONICKÝ, J. – KROPILÁK, M.: Slovník SNP (druhé, upravené vydanie), Bratislava 1970.

po orgány bezpečnosti, z ktorých by sa dalo mnoho zistiť. V súčasnosti tieto spisy nie sú prístupné ani historikom, ktorí verne slúžia normalizátorom. V mojom prípade, keď som mimo oficiálnej štruktúry, nemám možnosť si dopĺňať ani tie najzákladnejšie údaje o postihoch z čias druhej svetovej vojny a po nej. Našťastie aspoň niečo som „vydoloval“ v šesťdesiatych rokoch. Preto publikujem aj také fakty, ktoré čitateľ ani pod lupou nenájde v Encyklopédii Slovenska. Napríklad v Encyklopédii Slovenska je uvedené, že Dr. Imrich Karvaš od roku 1950 je na invalidnom dôchodku. Nepravím nikomu taký „invalidný dôchodok“: Karvaš v päťdesiatych rokoch bol dvakrát vo väzení, prvýkrát bol zatknutý roku 1949 a druhý roku 1958.²⁷

V liste ešte charakterizuje prácu oficiálnych historikov slovami: „V Encyklopédii Slovenska sa veľmi tendenčne a jednostranne publikujú heslá o osobách, ktoré sa angažovali v odboji a SNP. Už výber osôb bol taký, že v textoch sa mohla a predstierať oficiálna legenda o vedúcej úlohe KSS v SNP a o veľkých povstaleckých vodcoch s legitímáciou tejto strany. Nemohla sa síce celkom obísť občianska (nekomunistická) a vojenská zložka SNP. Avšak text sa zoštylizoval tak, že predstavuje súčasný tzv. normalizačný trend z triednych a stranických pozícií.“²⁸

„Slovník sčasti dokumentuje cintorín osudov. Veď takto často uvádzam perzekúciu, väzenie, násilnú smrť, a to nielen v rokoch keď na našom území vládol fašizmus. Je až neuveriteľné, ako bezohľadne totalitné režimy decimovali postavy slovenskej politiky, postavy malé i veľké. Pritom som nezachytil perzekúciu každej osoby, ktorá je v slovníku a ocitla sa v osidlach perzekútorov. Úplnejší obraz perzekúcie si vyžaduje ďalší výskum súdnych a iných spisov. Politické dejiny sú preplnené osobnými tragédiami, ktoré sa odohrali za vlády dvoch totalitných systémov. Nie zamlčovanie alebo falšovanie, ale pravdivé vyjasňovanie týchto záležitostí môže kliesniť cestu do lepšej budúcnosti.“

Kniha „Samizdat o odboji 2“ je uvedená štúdiou „Historik proti násiliu“ od Viléma Prečana, ktorú venoval osudom Jozefa Jablonického. Štúdia bola pôvodne napísaná pre anglické a nemecké vydanie publikácie Acta creationis. V určitej úprave bola vydaná v „Zborníku o Slovenskom národnom povstaní, II“, ktorý vydalo Nakladateľstvo Stálej konferencie slovenských demokratických exulantov „Naše snahy“ v Toronte.²⁹ V ďalšom zborníku vydaného tým istým nakladateľstvom pod názvom „Manipulovaná história SNP“³⁰ Vilém Prečan svoju štúdiu doplnil a rozšíril o niektoré konkrétne prípady Jablonického perzekúcie.²⁹

Pri jednom rozhovore Jozef Jablonický pre časopis Domino povedal: „Zo slovenských politikov som veľmi obdivoval Milana Hodžu, aj som sa dostal k jeho spisom. Po novembri 1989 som o ňom organizoval vedecký seminár.“³⁰ Zborník referátov, ktoré tam odznali, bol v priebehu rokov doplnený a v roku 2002 vychádza už ako obsiahly bachant v treťom vydaní.³¹ Dal podnet k systematickému hodžovskému výskumu a postupnému

návratu Milana Hodžu do povedomia slovenskej verejnosti. Podobný seminár organizoval aj o J. Lettrichovi.³²

V jednom z nie častých rozhovorov, ktoré v uplynulých šiestnástich rokoch poskytol slovenským médiám, spomenul aj rozhovor s inou významnou osobnosťou slovenského a československého disentu, Milanom Šimečkom. Po prepustení Šimečka z väzenia mu povedal: „neprekvapilo ma, že zatkli Teba a Mira Kusého“... Pritom bol vtedy zatknutý aj Jozef Jablonický, ale po niekoľkých dňoch ho prepustili. „Ale nebolo mi jasné, prečo režimu prekážam ja, ktorý sa zaoberám udalosťami pred troch či štyroch desaťročí. Na to mu Šimečka odvetil: „My sa prehrabávame v korune, ty si však spochybnil základy“.³³

Pri inej príležitosti vtipne glosoval svoj odchod z Historického ústavu v roku 1974: „Nebol som vyhodnený zo Slovenskej akadémie vied, ale preradený z prvej ligy do divízie. Pracoval som v Pamiatkovom ústave a tam sa za mnou rojili eštébáci. Stále chodili a pýtali sa, čo robím, s kým sa stretávam.“³⁴

Po novembri sa odmietol uchádzať o mimosúdnu rehabilitáciu, lebo jeho slovami povedané: „Nechcel som, aby o mojom prípade rozhodoval čo len jeden historik z tých, čo ma pätnásť rokov nepoznali a boli súčasťou oficiálnej štruktúry.“ Na otázku novinára, či nie je na svojich kolegov historikov príveľmi prísny, odpovedal: „Ale nie. Beriem to tak, že keď neurobila reflexiu spoločnosť, nečakám ju ani od historikov.“

Netreba upozorňovať na osobnú statočnosť J. Jablonického v čase, keď za svoje názory mohol byť vmontovaný do akéhokoľvek dobového procesu a odsúdený. Vtedy, keď opisoval skutočnú odbojovú činnosť generálneho tajomníka ÚV KSČ a prezidenta republiky Gustáva Husáka, boli novembrové zmeny 1989 ešte veľa rokov vzdialené. Ale ani Jablonický by nemohol svoje texty publikovať v zahraničí, keby tu nebolo niekoľko ľudí, ktorých je pri tejto príležitosti treba spomenúť. Už som hovoril o historikovi Vilémovi Prečanovi, ktorý má veľkú zásluhu na rozširovaní ineditnej literatúry z Československa. Ďalej by som chcel spomenúť ďalšieho priateľa Jozefa Jablonického, dnes pražského historika Jána Mlynárika, ktorý po prepustení z ruzyňskej vyšetrovacej väzby odišiel do nemeckého exilu a jemu vlastným spôsobom pomáhal Jablonickému.

Nesmieme zabudnúť ani na významného slovenského exilového politika Martina Kvetku, ktorý v časopisoch a vydavateľstve Stálej konferencie slovenských demokratických exulantov publikoval Jablonického práce.³⁵ Dnes už môžeme povedať, že tiež sa to nestretalo u všetkých slovenských poľnohospodárskych emigrantov s pochopením. Pre nich nebol rozdiel medzi oficiálnym dvorným komunistickým historikom a disidentským historikom, vylúčeným zo strany, ktorému išlo o historickú pravdu. Bývalý či prítomný komunista bol pre nich jedno a to isté. Niektorým čitateľom „Našich snáh“, ako píše

²⁷ Zborník o Slovenskom národnom povstaní, II., Jozef JABLONICKÝ: Štúdie. Napísané v Bratislave roku 1978, Toronto, Naše snahy 1980.

²⁸ Zborník o Slovenskom národnom povstaní, III. Manipulovaná história SNP, Toronto, Naše snahy 1983.

²⁹ PREČAN, V.: Jablonického prípad: Stále bez konca, Tamtiež, s. 168–171.

³⁰ JABLONICKÝ, J.: Husák chcel mať vždy posledné slovo, In: Domino fórum, 2005, č. 40, s. 8.

³¹ PEKŇÍK, M.: Milan Hodža. Štátnik a politik, Bratislava 2002.

³² Seminár „Jozef Lettrich: osobnosť – význam“ bol organizovaný Politologickým kabinetom SAV v novembri 1995. Zborník referátov zo seminára doposiaľ nevyšiel.

³³ Naši historici sa správali zbabelo. Domino fórum, 2002, č. 35, s. 6.

³⁴ JABLONICKÝ, J.: Ani dnes by som to nerobil inak, Domino fórum, 2005, č. 41, s. 17.

³⁵ Viac k tomu: ČELKO, V.: Naše snahy, orgán Stálej konferencie slovenských demokratických exulantov a jeho miesto v exilovej tlači, In: Věže Olivové ad honorem. Sborník příspěvků k novodobým československým dějinám, Praha 2006, s. 171–181.

slovenský exilový historik Miloslav Ličko v knihe „Ako chutí cudzina“³⁶ v kapitole o histórii Stálej konferencie slovenských demokratických exulantov, sa Jablonického práce nepáčili. Argumentovali tým, že do exilu prišli v dôsledku komunistického puču vo februári 1948 a neboli ochotní naďalej podporovať časopis, ktorý sa zaoberá obširne komunistickou históriou. V tom je treba oceniť Martina Kvetka, že sa dokázal aj s týmito názormi vysporiadať.

K mnohým príbehom, ktoré sú v štúdiách obidvoch zväzkoch Samizdatov o odboji uverejnené, je dobré poznať aj povojnovú históriu. K poznaniu osudov niektorých z ich aktérov je dobré siahnuť po ďalšej Jablonického knihe „Podoby násilia“.³⁷ Ako už bolo naznačené, mnohé povojnové perzekúcie na Slovensku majú svoje korene ešte v rokoch druhej svetovej vojny a odboja.

Ku komplexnému poznaniu osobnosti a diela J. Jablonického neslobodno zabudnúť na štvrt'ročník Kritika a kontext, ktorý pripravil v jednom zo svojich čísiel jeho profil z pera priateľov z disentu, ale aj kolegov-historikov či žiakov.³⁸

Vydanie druhého zväzku knihy Samizdat o odboji, ktorý má úctyhodných 710 strán, je mimoriadny kultúrny čin. Treba oceniť nakladateľstvo Kalligram, že v dnešnej dobe, keď sa tak veľmi ženie po finančnom efekte, k vydaniu Samizdatov o odboji pristúpilo, aj keď s finančným príspevkom pomohlo Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky. Prvý diel Samizdatu o odboji má 525 strán. Spolu neuveriteľných 1235 strán! Je dôležité, že roztrúsené Jablonického štúdie, vydané v nedostupných kanadských zborníkoch a v samizdate, sú teraz sústredné vo dvoch zväzkoch.³⁹ Musím upozorniť aj na mimoriadnu zásluhu editora Norberta Kmeťa, zástupcu riaditeľa Ústavu politických vied SAV, ktorý obidve knihy pripravil k vydaniu a opatril ich aj úvodným slovom. Napriek tomu, že bude už sedemnášť rokov od novembrového prevratu, stále nemáme na Slovensku na rozdiel od iných krajín (konkrétne spomeniem napríklad Poľsko, kde si viac vážia vlastnej histórie a obetí ľudí) napísanú syntézu odboja počas druhej svetovej vojny. Nepočul som, že by sa niečo takéto v dohl'adnej dobe pripravovalo. Preto je treba vydanie tejto knihy o to úprimnejšie privítať.

Vojtech Celko

Z VEDECKÉHO ŽIVOTA

³⁶ LIČKO, M. J.: Ako chutí cudzina. Slovenská demokracia v exile 1948–1989, Bratislava 1999, s. 29–72.

³⁷ JABLONICKÝ, J.: Podoby násilia, Bratislava 2000.

³⁸ Kritika a kontext, 5, 2000, č. 1, s. 29–85. Medzi autormi sú: Ján Čarnogurský, František Mikloško, Ján Mlynárik, Miroslav Kusý, Vilém Prečan, Dušan Kováč, Ivan Kamenec, Ondrej Červený, Juraj Marušiak, Norbert Kmeť.

³⁹ Jozef Jablonický pripravuje ešte vydanie tretieho zväzku Samizdatov na rok 2007, v ktorých bude dokumentovaný jeho boj s normalizáciou. Sťažnosti na orgány štátnej moci a súdne rozhodnutia, ktoré boli ako bodka za tým všetkým. A záverečná informácia: Prezident Slovenskej republiky udelil 1. januára 2007 Jozefovi Jablonickému Pribinov kríž I. triedy, ako ocenenie jeho aktivity nielen ako historika, ale aj disidenta – ako bojovníka za slobodu.

Šestnáctý liberecký seminář

Tradiční seminář s novou tematikou a novými rysy – tak by se také dal charakterizovat 16. ročník semináře o česko-slovenských a slovensko-českých vztazích na Pedagogické fakultě Technické univerzity v Liberci 24.–25. srpna 2006. Nové bylo samozřejmě téma – Svět a Československo od krize ke krizi (říjen 1956–říjen 1962), s podtitulem Češi a Slováci v jednom údobí studené války. Bylo voleno v návaznosti na seminář minulý a zároveň s vědomím, že pomůže objasňovat a hlavně interpretovat – také ve školním dějepise – další závažný a složitý díl novodobých dějin. Nová byla záštita hejtmana Libereckého kraje Petra Skokana, který se části semináře účastnil a projevil živý zájem o tematiku. K milým „oficialitám“ patřila přítomnost slovenského velvyslance Ladislava Balleka, jehož pozdravný projev byl moudrým a působivým zamyšlením nad generačními poznatky a pocity ze slovensko-českých vztahů. Seminář se znovu dostalo podstatné podpory od Vzdělávací nadace Jana Husa. Aktivní zájem na jeho úspěšném průběhu opět prokázala vedení Technické univerzity a její Pedagogické fakulty. Patronace Česko-slovenské komise historiků se projevila v odborné přípravě semináře a v hojně účasti jejích členů. O zdařilé organizační a další zajištění semináře se jako každoročně zasloužila katedra dějepisu PF vedená Miloslavou Melanovou. Obdivuhodné, co pravidelně dokáže. Seminář byl určen učitelům dějepisu a občanské výchovy, historikům a archivářům, což odpovídalo i skladbě přítomných. Potěšila znovu početná a aktivní účast slovenských kolegů a kolegyň. Seminář je už pevně koncipován tak, aby zůstávalo dost času pro rozpravy – i v tomto ročníku tomu tak bylo.

Robert Kvaček pojal úvodní úvahu o podobách studené války jako pokus o živou charakteristiku šestiletí „od krize ke krizi“, a to s příznačnými detaily. Soustředil se hlavně na rozhodující vztah Sovětského svazu a Spojených států a na situaci v sovětském bloku. Dalibor Státník se v pohledu na sociálně politickou situaci v Československu v letech 1956–1962 zaměřil nejprve na rekonstrukci prožitků. Komunistická strana se je snažila ovlivňovat také ideologicky, aby zvýšila působnost životní úrovně – poukazovala hlavně na krizové jevy v „buržoazní“ minulosti a na současném Západě. Ideologie také určovala „povyšení“ Československa na socialistický stát. Ústřední moc se opírala o široký funkcionářský sbor, který se utvářel z dřívějších nižších vrstev. Značnou apolitičnost ve společnosti definoval Státník jako zájem o jinou politiku než oficiální. Opoziční a odbojové skupiny existovaly, scházely se, ale byly už neaktivní.

Juraj Marušiak se věnoval hlavně politickým poměrům ve slovenské společnosti v druhé polovině padesátých let. Zesilovalo mocenské postavení slovenské komunistické strany, vedlo ji trio Bacílek, David, Strechaj, v němž vedl David opírající se o silové složky. A. Novotný podporoval některé mladší funkcionáře – Duběčka, Lenárta. Narůstal i vliv funkcionářů regionálních – Chudíka, Biľáka. Restalinizace prorůstala zdatně i do oblasti kultury. Jan Rychlík dokumentoval recidivy boje proti „buržoaznímu nacionalismu“, který poznamenal i „případ Ondřeje Pavlíka“ – „nespokojeného intelektuála, který se nesrovnal se stranou“. Zmínil ho už také J. Marušiak. Ideologicky byly využity procesy s členy Pohotovostních gard HS (prý existuje silné luďácké podzemí) a pak s význačnými důstojníky z Povstání a s národohospodáři. Zrušení Sboru pověřenců v roce 1960 se

zdůvodňovalo vyspělostí Slovenska, které už žádné zvláštní orgány nemělo potřebovat. Důsledkem bylo vytváření heterogenního federalizačního hnutí (součástí byla i rehabilitace „buržoazních nacionalistů“). Diskuse k referátům se soustředila na definování některých součástí sociální struktury (dělánci, zaměstnanci), na úpadek váhy odborů a na proměny vztahu k maďarskému povstání v roce 1956.

Miroslav Londák shrnul hlavní rysy druhé investiční vlny v Československu. Příznačné pro ni byly extenzivní faktory růstu – získávaly se ještě další pracovní síly. Přesto, že druhá pětiletka prakticky neexistovala – od roku 1956 působily roční příkazové plány – zaznamenávalo hospodářství růst. Optimismus spojený s třetí pětiletkou nebyl ale na místě, nedostatečné zvyšování produktivity práce rozvoj podvázalo a patřilo tak k hlavním důvodům krizových nárazů. Diskuse se mj. zaměřila na metodické problémy, třeba statistické údaje vyžadují ozřejmování v souvislostech. Také připomněla, že na reformní pokusy v šedesátých letech mělo Slovensko minimální vliv. Miroslav Pekník vylíčil a zhodnotil vývoj na Slovensku od roku 2003. Vymezil jeho politické priority a posoudil je podle možností dnešního poznávání. Vznikal „portrét“ současného Slovenska, který posluchače zaujal.

Část semináře byla vyhrazena diskusi pedagogů o výkladu soudobých dějin na slovenských a českých školách. Zdeněk Beneš ji uvedl teoretickým zamyšlením o výběru látky, stavu učebnic, propojování obecných a národních dějin. Referentky Adelaida Mezeiová, Alena Adamíková a Hana Mlynářčiková informovaly o výuce na různých typech škol, o zájmu žáků a studentů o nové dějiny, o tom, jakými způsoby dosahovat dostatek prostoru pro jejich výuku. Opravdu zajímavá sdělení byla podložena zkušenostmi svědčícími o promýšlení výuky, dobře se z nich poznával pedagogický zápal, vědomí významu novodobé historické látky, usilovná snaha vytvořit u žáků a studentů užitečný a potřebný vztah k ní. Diskuse pokračovala i po oficiálním zakončení semináře – důkaz, jak byl jeho 16. ročník úspěšný.

Robert Kvaček

Česko-slovenská historická ročenka 1996

Z obsahu:

Materiály z konference „Obnova společného státu Čechů a Slováků v roce 1945. Naděje a obavy, představy a skutečnost“

Hlavní referáty:

Vilém Prečan: Promarněná příležitost nového začátku?

Ivan Kamenec: Slovenská spoločnosť na sklonku 2. svetovej vojny

Michal Barnovský: Ideové a politické prúdenie na Slovensku roku 1945

Lubomír Lipták: Politické elity na Slovensku roku 1945

František Svátek: „Staré“ a „nové“ elity v českých zemích ve 20. století

Katarína Zavacká: K otázkam štátoprávneho usporiadania, práva a spravodlivosti

Vladimír Goněc: Postavení práva, problémy spravedlnosti, decentralizace, samosprávy a federalismu

Dalších 15 studií k obecné politické situaci, otázkám elit i jejich výměny a ke státoprávním problémům na počátku nového pokusu o ustavení Československa.

Recenze • Zprávy • Pranýř

Bibliografie „Slovacika v edicích na území České republiky 1990–1995“ v oboru historie. Celkem 743 údajů + rejstříky.

Česko-slovenská historická ročenka 1997

Z obsahu:

Materiály z konference „Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1939“

Patnáct studií k tématům:

* Česká a slovenská společnost ve vztahu k Rusinům * Podkarpatská Rus na pařížských mírových jednáních * Američtí Rusini a Československo * Problémy autonomie * Politické strany na Podkarpatské Rusi * Sociální a ekonomické proměny * Rozvoj tisku * Obrana Podkarpatské Rusi v letech 1938–1939 * Moskevský proces s karpatoruskými politiky v roce 1946 * Česká, slovenská a ukrajinská publicistika a historiografie o Podkarpatské Rusi

Nalezený dokument: Slovenská otázka v manipulaci českých komunistů v létě 1945

Recenze • Zprávy • Pranýř

Česko-slovenská historická ročenka 1998

Z obsahu:

Materiály z konference „Češi a Slováci 1948–1967“

Dvacetčtyři studií k tématům:

* Metamorfózy státoprávních vztahů * Názory exilu na budoucí uspořádání státu * Extrémy centralizace * Represivní charakter režimu a česko-slovenský poměr * Nárůst konfliktů v předvečer „pražského jara“ * Menšinové otázky, Slováci v českých zemích, Češi na Slovensku * Paralely ekonomického vývoje * Zpolitizování industrializace Slovenska * Finance * Kultura v okovech režimu

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Bibliografie „Bohemika v historiografii na území Slovenska za léta 1990–1997“. Celkem 942 údajů a rejstříky

Česko-slovenská historická ročenka 1999

Z obsahu:

Materiály z konference „Náboženský exil v raném novověku“

* O exilu obecně * Uhry jako azylová země * Česká pobělohorská komunita v Pirně * Uherský exil v Německu * Čeští exulanti na východním Slovensku * Morava a náboženská emigrace

Studie:

* Slovensko-české vztahy * Agrární hnutí na Slovensku počátkem 20. století * Turné A. Hlinky po Čechách a Moravě 1907 * Jeden či dva národy? Dilema slovenských politiků po r. 1918 * Hospodářské aspekty česko-slovenského vztahu mezi světovými válkami * Protestantské církve na Slovensku 1968–1970

Diskuse • Recenze • Kritika • Zpravodajství

Nové dokumenty: Delegace Slovenské národní rady v Londýně (říjen–listopad 1944)

Česko-slovenská historická ročenka 2000

Súbory štúdií k česko-slovenskej problematike:

* Historiografický problém – československé dejiny, české dejiny, slovenské dejiny. Obsah a vymedzenie. Reflexia vzťahov v historickom vedomí
* Česko-slovenské a slovensko-české vzťahy na prelome 19. a 20. storočia
* České a slovenské 20. storočie

Objavené dokumenty: Záznamy V. Zorina o rozhovorech s členmi československej vlády v Košiciach v apríli 1945

Recenzie • Správy • Pránier

Česko-slovenská historická ročenka 2001

Soubory studií:

* Židovská menšina v českých zemích, na Slovensku a na Podparpatské Rusi 1918–1945
* Gender studies v ČR a SR pro obor raného novověku a novověku *

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Bibliografie: Slovacika v historiografii na území ČR (za léta 1996–2000)

Česko-slovenská historická ročenka 2002

Materiály z konferencí:

* Maďaři v Československu a česko-slovenské vztahy
* Německý faktor v česko-slovenských vztazích
* Rozdělení Československa v roce 1992 (první konference) *

Studie:

* K tradici nařizovací pravomoci na Slovensku * Problém integrace Slovenska do ČSR v rovině veřejné správy * Parlamentní volby na Slovensku 1925 * Československá jednota a výchova slovenského řemeslnického dorostu *

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Česko-slovenská historická ročenka 2003

Materiály z konferencí:

- * Rozdelenie Československa 1992: Príčiny a dôsledky pre súčasnú Európu + Panelová diskusia s účastníkmi-politikmi
- * Česko-slovenské historické fórum – prezentácia vývoja českej historiografie po roku 1989
- * XIII. liberecký seminár – Česká a slovenská historiografia na počiatku 21. storočia

Recenzie • Kritika • Spravodajstvo

Bibliografia: Bohemiká v historiografii na území SR (za roky 1998–2002)

Česko-slovenská historická ročenka 2004

Materiály z konferencí:

- * Česko-slovenské příhraničí: etnická a ekonomická dynamika
- * XIV. liberecký seminár – Češi a Slováci v německé válce 1939–1945

* Studie k česko-slovenským vztahům na přelomu 19. a 20. století a v meziválečném období

Dokumenty: Osobný archiv J. Lettricha darovaný do SNK + Diskuse k česko-slovenskému vztahu v Radě svobodného Československa

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Česko-slovenská historická ročenka 2005

Materiály z konferencí:

- * Reflexe a sebereflexe urozenosti
- * Český, slovenský a československý exil po 2. světové vojne
- * XV. liberecký seminár – Češi a Slováci v počáteční fázi komunistické totality 1948–1956

* Studie k česko-slovenským vztahům v prostoru Těšínska (od Transoscia k M. M. Hodžovi) a ke vzájemným vztahům v reflexi tisku (1945–1955)

Dokumenty: Polský faktor v česko-slovenském vztahu v roce 1938

Recenze • Kritika • Zpravodajství

Připravujeme:

Česko-slovenská historická ročenka 2007

SOCIÁLNÍ DĚJINY JAKO HISTORIOGRAFICKÉ TÉMA

* Teoretická prezentace tématu a konfrontace výsledků bádání na pracovištích Slovenské akademie věd, Ostravské univerzity a Slezského ústavu SZM * Celkem pět příspěvků představitelů historické vědy *

RÓMOVIA V SLOVENSKEJ, ČESKEJ, ČESKOSLOVENSKEJ SPOLOČNOSTI

* Sociálne, politické, právne, kultúrne dimenzie *

ČEŠI A SLOVÁCI OD KRIZE KE ZLOMU (1962–1968)

(materiály z „Libereckého semináře 2007“)

STUDIE

Kompletný obsah vydaných zväzkov ročenky je na internetových stránkach:
www.dejiny.sk

PRODEJ

Česko-slovenské historické ročenky včetně záslukového prodeje zajišťuje:

Knihkupectví HANA SMÍLKOVÁ

Filozofická fakulta MU

A. Nováka 1, 602 00 Brno

tel.: 549 498 734 e-mail: knihysmilkova@atlas.cz

IČO: 16310128

Vstříc Vám vyjdou rovněž:

Knihkupectví FÍŠER, Praha, Kaprova ul.

Knihkupectví FÍŠER, Praha, Filozofická fakulta KU

Knihkupectví ACADEMIA, Praha, Václavské nám.

Knihkupectví JAN ŠABATA, Brno, Žerotínovo nám. 9 (rektorát MU)

Knihkupectvo ARCHA, Bratislava, Kozia ul.

Česko-slovenská historická ročenka 2006

Vydala Masarykova univerzita a Česko-slovenská komise historiků v roce 2006

Výkonný redaktor: Doc. Dr. Vladimír Goněc, J. M. Chair

Adresa redakce: 660 88 Brno, Arne Nováka 1

1. vydání, 2006 náklad 600 výtisků

AA – 31,42 VA – 32,42

Sazba a tisk Vydavatelství MU, Brno-Kraví Hora

55-956C-2006 02/58 47/FF

ISBN 80-210-4188-9

ISSN 1214-8334

SLOVENSKÁ HISTORIOGRAFIA PO ROKU 1989

* Koncepcie, problémy * Stredoveké dejiny * Moderné a najnovšie dejiny Slovenska * Hospodárske dejiny * Sociálne dejiny * Všeobecné dejiny * Regionálne dejiny * Vojenská historiografia * Projekt: Slovensko v 20. storočí * Historické vedomie * Bibliografia slovenskej historiografie *

CIRKEV A FORMOVANIE OBČIANSKEJ SPOLOČNOSTI

* Otvorená cirkev v otvorenej spoločnosti * Cirkev a česká spoločnosť v 19. a na počiatku 20. storočia * Úloha katolíckej cirkvi pri formovaní občianskej spoločnosti na Slovensku * Cirkev, človek a spoločnosť na prahu 20. storočia * Spoločnosť a cirkev v českých zemiach 1900-1945 * Stručný prehľad cirkevně-politické situácie u nás od r. 1948 * Evanjelická a.v. cirkev v politických súradniciach Slovenska v medzivojnovom období * Katolícka cirkev v politike Hlinkovej slovenskej ľudovej strany *

SVĚT A ČESKOSLOVENSKO OD KRIZE KE KRIZI (1956-1962)

* Podoby studené války * Sociálně politická situace v Československu 1956-1962 * Slovenská spoločnosť v druhej polovici päťdesiatych rokov * Recidiva boje proti tzv. buržoaznému nacionalizmu (1956-1962) * Prvá kríza komunistického režimu v Československu a problémy druhej investičnej vlny * Soudobé dějiny ve výuce na slovenských a českých středních školách *

* Právo na Slovensku od demokracie k totalite (6. 10. 1938-14. 3. 1939) *

* Jubileum * Recenze * Kritika * Zpravodajství *